

SZÁZ ÉV

DÉL-MAGYARORSZÁG

UJABB TÖRTÉNETÉBŐL.

(1779-TŐL NAPJAINKIG.)

TEKINTETTEL A III. KÁROLY ÉS MÁRIA TERÉZIA KORABELI
ELŐZMÉNYEKRE.

*A DÉL-MAGYARORSZÁGI VÁRMEGYÉK VISSZAKAPCSOLÁSÁNAK
SZÁZADOS ÉVFORDULÓJÁRA*

IRTA

DR. SZENTKLÁRAY JENŐ.

A DÉL-MAGYARORSZÁGI TÖRVÉNYHATÓSÁGOK ÁLTAL 300 DARAB ARANYNYAL-
JUTALMAZOTT MŰ.

ELSŐ KÖTET.

TEMESVÁROTT.

NYOMATOTT A CSANÁD-EGYHÁZMEGYEI KÖNYVNYOMDÁBAN.

1879.

Y. King by G. F. 1780

Hic dies nobis celeber, precamur,
 Laetior semper redeat, nec ullos
 Hostium motus ferat, aut maligni
 Sideris aestus.

(Sannazarii „Epigrammaton“.)

~~~~~

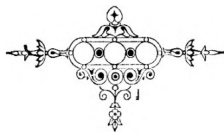
Ne oszljon meg a magyar erő többé soha, de szerencsében mint vesztélyben
 legyen törvényes Urának leghűbb s legerősebb támasza; — legyen a trónus min-
 dennek középpontja s azon sziv, melyhez a legtávolabb erék is kapcsolva vannak.

(Grf. Széchenyi István „Hitel“ czimű munkájából.)

~~~~~

A nemzetek életének belső kifejlődése az álladalom, egyház, iskola, a tudomány,
 művészet, földmivelés, ipar és kereskedés czélszerű elrendezésétől függ, — és külső
 viszonyaitól a külföldi hatalmakhoz. Mindkettőre nagy polgárai, hősei, tudósai, mű-
 vészei, szóval nagy emberei hatása eldöntő; de ezeken kívül és mellett állnak még
 az emberi akaratnak alá nem vetett helybeli körülmények, viszonyok és események,
 miket az isteni gondviselés rendez, a sorsot mindenható kezével igazgatván. Az
 emberi nem történetében nincsenek érdekesebb s tanulságosabb lapok művelődése
 történeténél; s itt a philosophiai történetírónak kivált azon szerencsés viszonyokat,
 történeteket, nagy embereket s a művelődés útján elüljáró nemzeteket kell kitüntet-
 nie, mik az emberiséget haladási törekvésében elősegíték.

(Szontagh G.: A történetírás philosophiája.)

ELŐSZÓ.

Dél-Magyarország történetirodalmának az utóbbi évtizedek folytán jelentékeny gyarapodása eredetileg az idők követelő szellemében, a kifejlett általános műveltség magasabb szükségleteiben birja kútfejét; de hathatósan előmozdíták azt társadalmi viszonyaink újabb, kedvezőbb alakulásai is, elősegíték a magyarosodás vívmányai és főleg az a szép pályatér, melyet a tudományos igyekezet számára a „Dél-magyarországi történelmi és régészeti társaság” nyitott. És noha még csak az üdvös elindulásnál, egy nagy feladat kezdetén vagyunk, annyit mindazonáltal már most is nyíltan beismerhetni, miszerint közönségünknel a szűkebb hazánk történelmének kimerítő ismerete iránti érzék, szaktudományunk művelőinek szerény körében pedig a lelkes buzgalom, oly színvonalra emelkedtek, a milyenen azt ország-részünk multjának egy korszakában sem tapasztaljuk. Örömmel constatálom, hogy Dél-Magyarországon a történetmívelés külterjileg és belterjileg nagyban hódított.

És ami azelőtt soha sem történt, municipális intézményeink, a vármegyék és városok, ösztönöztetve a kor varázssereje által, tetemes áldozatokat tesznek le a történelem múzsájának oltárára. Jutalmakat tűznek ki és megbízásokat adnak történelmi monographiák megírására. Ez által Dél-Magyarország szellemi solidaritásba lépett hazánk központjával és legműveltebb vidékeivel. Nyomába siet az e téren már nagyon előhaladott külföldnek.

Fejlettebb culturánk napsugarai érlelték meg e könyv eszméjét is, köztudatra hozván annak szükségességét vagy legalább hasznosságát. Hozzá járult még a kínálókozó alkalom. Ugyanis midőn a dél-magyarországi vármegyék és városok küldöttsége 1878. évi június hó 12-én Temesvározt értekez-

letre gyülekezett megállapítandó, mily cselekménynyel ünnepelje meg hazánk e délkeleti részeinek, a hajdani *Districtus Temesiensis*-nek az anyaországba történt visszakebelezése évszázados fordulóját, legelőbb is nem külső fény kifejtéséről, nem is mulandó örömnapok rendezéséről tanácskozott, hanem önmagához méltó első gondolata volt: az ünnepélyt egy a messze jövőre is kiható nemes célú alapítvánnyal és egy történelmi mű kiadásával megörökíteni, mely mű — a hozott határozat szavai szerint — „az anyaországhoz visszakapcsolt ezen dél-magyarországi részeknek a visszacsatoltatás óta napjainkig terjedő történetét tárgyalja.“

E határozat, eltekintve munkám értékének minőségétől, már magában véve is nagyon figyelemre méltó. Kiválóbb mozzanatot jelez az a dél-magyarországi történetmivelés mezején!

Megmutatni akarjuk, mennyivel járult Dél-Magyarország hazánk civilisatiójához az utóbbi század folytán, eszméinek korszerű fejlesztése, munkásságának, vívmányainak életrevalósága által!

Dél-Magyarország legujabb, egy évszázadra terjedő azon nevezetes életszakát óhajtjuk történelmi egyediratban rajzolva látni, melyet az ujkor sasszárnyai messze tülemeltek eme déli országrész ezer esztendő s multjának minden többi századain; mely lelkiereje, ostromszerű törekvései és e törekvéseknek számtalan irányokba elágazó hatásai, sok tekintetben kivívott sikerei, tudományos képzettsége, szorgalma és műipara, gazdasági igyekezete, európai nézetekből kiindult reformjai, ugyszintén izlésének csinosodása tekintetében bizonyára legszebb, történelmi anyagra nézve leggazdagabb és éppen azért a tudomány szempontjából is legérdekesebb korszaka Dél-Magyarországnak.

Törvényhatóságaink megbízásából, földieim szivességéből, nekem jutott a feladat szűkebb hazám legifjabb százada történelmi anyagát összegyűjteni és azt feldolgozni.

De a mily megtisztelő rám nézve honosaim bizalma, épp annyira terhel a kötelesség is nyiltan bevallani előtök, miszerint feladatomnak vagy csak részben is megfelelni nem volt könnyű dolog.

Nagyon érzem, hogy nem tehettem mindenben eleget. Itt-ott a források teljes hiánya, elégtelensége, vagy megbízhatatlansága miatt érintetlenül hagytam egyenémít, mit elmondanom kellett volna. Azonban a helylyel-közzel felmerülő hézagoknak nem oka gondatlanság, sem a források figyelmen kívül hagyása, hanem csak az, mert némely dolgokra nézve éppen nem találhattam forrásadatokat, némelyekre nézve pedig bőven vannak ugyan kezeimnél az adatok, de a discretio kényes tekintetei nem engedték meg, hogy azokat már most a nyilvánosság elé hozzam.

A nyomtatott irodalmi készletre csak részben támaszkodhattam. A Dél-Magyarország általános történetét tárgyaló munkákat kevésbé, hanem csak a jelesebb speciális műveket használhattam. Minden szakember tudja, mily nagyon kevés az Dél-Magyarország utóbbi századáról, ami történelmi műveinkben megjelent, és mit e könyvben is felhasználnom és helyes combinatiók alapjául vennem lehetett. Grisellini, Bárány és Schwieker, kik eddigelé bővebben tárgyalták Dél-Magyarország általános történelmét, éppen ott szakították azt meg, hol nekem előadásomat kezdenem kellett. Csak maga Böhm Lénárd vezetése le a történelmi események fonalát 1860-ig. Azonban az ő műve, mely 1867-ben „Dél-Magyarország vagy az ugynevezett Bánság külön történelme“ czim alatt, ugy tetszik Szabó Richárd fordításában magyarul is megjelent, bármily becses a maga nemében, mégis inkább csak kézikönyvnek készült laicus közönség számára, de korántsem akart történelmi forrásmunka lenni. Böhm az utóbbi század eseményeit csak főbb vonásaikban érinté; — kitűzött czélja után nem is érezhette magát indittatva azok kritikai megállapítása, taglalása végett behatóbb levéltári kutatásokat tenni. Munkájában inkább csak a könnyen hozzáférhető anyagkészletet aknáztá ki.

Azonban már nagy hasznát vettem Pesty Frigyes szörénymegyei monographiájának és egyéb Dél-Magyarország történelmébe vágó kitűnő értekezéseinek. Czoernig, Wolf és Arneth forrásmunkái mellett jó szolgálatot tettek még Preyer, Ortway, Hetzel, Wlád és Stojaszkovits kiadványai, Hunfalvy és Schwieker értekezései, a dél-ma-

gyarországi történelmi és régészeti „Értesítő“, nemkülönben a „Történelmi Adattáram“-ban néhány év előtt közrebocsátott gazdag adatkészlet, melyet — Ortway barátomnak abban megjelent derék dolgozatain kívül — egymagam 31 dél-magyarországi helység történelmi rajzával és az újabb kor köréből meritett számos egyveleg közleménynyel gyarapítottam.

Különben tárgyam irodalmát mindenütt a szöveg alatti hivatkozásokban gondosan kijelölve találja az olvasó. A nyomtatott segédforrások közül csak a főbbekre és illetőleg azokra hivatkoztam, melyek egyes dolgokban hasznos irányadókul, tájékoztató kalauzul valának használhatók, melyekből tehát — a mennyiben hűség s alaposág szempontjából kifogás alá nem esnek, bizvást átkölesönözhettem az események tárgyát.

De művem tulajdonképen nem nyomtatott kútfőkön, hanem eredeti levéltári kutatásokon, jobbára még érintetlen és ismeretlen történelmi apparatuson épült fel!

Ez eléggé indokolja megjelenését is.

A századunkat megelőzőtt fontosabb dél-magyarországi történelmi eseményeket fel kellett vennem művem keretébe, mivel több tekintetben azokból indult ki és azok alapján fejlődött századunk történelme. Az 1778—79-diki évek elválasztó mesgyét képeznek Dél-Magyarország ujkori történelmében úgy, hogy az innen eső dolgokat csak az értheti meg alaposan, ki az események fonalát főbb mozzanataikban 1716-tól fogva, vagyis a dél-magyarországi részeknek a török hódoltságból teljes kiszabadítása óta ismeri.

Ezen időszak ismertette van ugyan már a dél-magyarországi történetírók által; de ezen ismertetésekben oly sok hézag és homályos hely fordul elő, miszerint szükségesnek véltem, úgy a történelmi hűség érdekében, mint főleg azért, hogy Dél-Magyarország ez időbeli történeti ismeretét is pár lépéssel előbbre vihessem, az események eredeti feljegyzéseit felkutatni és azokból pótolni azt, ami az eddigi történetíróknál hézagos, felderíteni ami homályos, helyreigazítani ami téves. III. Károly és Mária Terézia korára tehát főleg e miatt is tekintettel kellett lennem.

Átvároltam e czélból a bécsi titkos levéltár, az udvari kamarai- és a hadügyministeriumi levéltárak adatkincseit, ugyszintén a budapesti országos levéltárunkban őrzött magyar udvari cancellariai kiadványokat, a diplomaticai levelezéseket és egyéb Dél-Magyarországra vonatkozó actákat.

A magyarországi történelem e kincsanyagának némi ismertetése czéljából, jelesebb külföldi írók példájára, legyen szabad pár sorral regisztrálnom e levéltáraknak minket kiválóképen érdeklő tartalmát. Könnyű lesz abból megítélni a munka és fáradság nagyságát is, melylyel e levéltárakban a dél-magyarországi történetírónak megküzdenie kell.

A Mária Terézia által 1749-ben alapított bécsi cs. kir. házi, udvari és államlevéltárban, vagyis az ugynevezett titkos levéltárban, magyarországi okmányok vannak 1193—1829-ig. Magyarországi acták és pedig comitialiak 1492—1812-ig. Erdélyre vonatkozó acták 1703—1790-ig. Ugyancsak magyarországiak ily czim alatt: „Acten aus der Privat-Bibliothek des Kaisers 1785—1834-ig. Illiricák, ezek közt dél-magyarországiak is, 1689—1745-ig. Emlitendők még az „ujabb acták“ czim alatt előfordulók, így: a) az ujabb diplomaticai levelezések 1690—1806-ig; b) a „Referate“, a „Kossuth-Archiv“, a „Palatinalacten“ és a „Serbische Acten“ cziműek. — A bécsi birod. pénzügyministerium levéltárában elhelyezett cs. kir. udvari kamarai levéltárban a magyarországi acták osztálya 1480-nál kezdődik és tart 1762-ig. Ezek közé tartoznak a magyar pénz- és bányaugyire vonatkozó acták is, melyek kevés kivétellel 1560-ban kezdődnek és 1745-ben már végződnek, mivel ez évben külön pénz- és bányaugyi kamara állított fel. Nagyfontosságúak a „Herrschafts-Acten“, melyek ritkabecsi adatokban bővelkednek. Emlitem itt még a magyarországi, erdélyi, bánáti és horvátországi földadó-, földszabályozási és földmérési actákat 1786—1789-ből, nemkülönben a József császár idejébeli adó- és szabályozásügyi iratokat 1784—1790-ből. A „Hof-Finanzacten sine dato“ czimű csomagok is sok becses adatot tartalmaznak 1544—1762-ig. A m. kir. udvari kamara actái 1763—1820. valók. A külön csomagokba szedett dél-magyarországi acták „Banater-

Acten“ 1717-ben kezdődnek és tartanak 1778-ig, vagyis vármegyéink újra megalakításáig. — A bécsi birod. hadügyministerium levéltára roppant tárháza a birod. hadsereg különféle hadjárataira és hadműveleteire vonatkozó adatoknak, melyek jókora része azonban irodalmilag is már értékesítve van. Csak hozzávetőleg említem, miszerint az 1500—1740-dik évekről szóló acták, melyek a császári hadsereg műveleteit tárgyalják Magyarországon és Erdélyben a törökök és a magyar szabadsághősök (malcontenten!) ellen, összesen 165 csomagot tesznek ki. Csak egyedül a magyar mozgalmakról 97 csomagot találtam; és pedig: 1651—1654-ről van 4 csomag; 1665—1670-ről 3 csomag; 1671—1678. évről töredékekben; 1702—1713. évről 3 csomag. Leggazdagabb az 1848—1849-dik évi nevezetes korszak, melynek emlékét itt nem kevesebb, mint 87 tetemes actacsomag őrzi. Miután e levéltár magyarországi osztálya ismertetik, sőt annak újabbkori részéből, nevezetesen a Rákóczy, Bercsényi és Bethlen Gábor idejéből valóból, számos igen becses emlék közkézen forog a magyar közönségnél, még csak azt akarom róla megjegyezni, miszerint az egykor fenállott Tisza-marosi határszélekre és az azokon 1696-tól 1751-ig végbement eddigelé csak nagyjából, avagy felületesen ismert eseményekre vonatkozó adatokban is tán ez a leggazdagabb levéltár. A történelmi anyag gyűjtésénél erre tekintettel kellett lennem, mivel dél-magyarországi újabb szerb telepeink története csak folytatása a Tisza-marosi határőrök történetének, melyet ugyan egy önálló külön munkában készülok megírni, de melynek egyes mozzanataira már a jelen könyvben is többször valék kénytelen hivatkozni.

A budapesti magy. kir. országos levéltár, ide értve természetesen a pénzügyministeriumnál elhelyezett kamarai levéltárat is, különleges újabbkori „Banaticák“-ban nem látszik oly gazdagnak lenni, mint azt a kutató várná. 1717-től 1778-ig, miként fentebb említém, Bécsben találhatók az acták. Mennyiségök egyedül csak a birod. pénzügyministerium udvari kamarai levéltárában is 61 tetemes fasciculusra megy. A dél-magyarországi ügyekről szóló magyar udv. cancellariai kiadványok stb. országos levéltárunkban még nincsenek

rendezve, de rövid idő alatt nem is rendeztethetnek. Valószínű, sőt bizonyos, hogy ezen actacsomagokban még igen sok történelmi értékű dél-magyarországi ügydarab lappang.

Ami már dél-magyarországi levéltárainkat illeti, ezekről bővebben szoltam munkám II. kötetében. Mindazonáltal helyén levőnek tartom itt is megjegyezni, miszerint munkám tulajdonképi kútforrását ezek képezték. Dél-Magyarország utóbbi századának teljes és alapos történetét nem is lehet a dél-magyarországi levéltárak behatóbb tanulmányozása nélkül megírni! Éppen e forráskészletnek eddigelé majdnem teljes elhanyagolásában rejlik oka annak, hogy szűkebb hazánk egyes történetíróinál még a legújabb kort tárgyaló szakaszok is hézagosak, töredékesek, önállótalanok és a csodálatosig korlátozottak. Eredeti buvárlatokkal, kritikai nyomozással alig találkozunk nálok, holott egyes levéltárainkban az eredeti forráskészlet már 1720—30 táján fellelhető, mi több 1779-ben már vármegyei levéltáraink is életbeléptek. Én tehát a dél-magyarországi levéltárakat vettem kutatásaim kiindulási és alapforrásává, áttekintvén egymásután a vármegyei és városi, püspökségi és káptalani, pénzügyigazgatósági és kincstárhivatali levél- és irattárakat; továbbá a tanintézetek, lelkészségek, kereskedelmi és ipartársulatok, meg egyéb szellemi s anyagi fejlődésünkre befolyt egyesületek évkönyveit és feljegyzéseiket. Oly dolgok felől pedig, melyeknek biztos nyomát sehol sem lelhetém a köziratok és irott emlékek közt, az öregkor bölcsesége, a hagyomány adott felvilágosítást. Gyakrabban kellett a még élő hagyomány szálait felfognom és előadásomba szőnöm. Ezt azonban csak elkerülhetlenül szükséges esetekben, alapos vizsgálat és a teljesen kiderített egykorú eseményekkel gondos egybevetés mellett tettem. Mennyi fáradságot és időt vesz mindez igénybe, és mit tesz az csak egyetlen levéltárt is felkutatni s áttanulmányozni: azt csak az tudja kellően megítélni és méltányolni, ki történelmi ismereteinek gyarapításán hasonló foglalkozás mellett fáradozott. Aránylag könnyebb és idő tekintetében is gyorsabb e fáradozás ott, hol a kutatónak rendszeres levél-

tárakkal van dolga. Amde a mi levéltáraink hasonlítanak a szertelen sűrű vetésekhez; rendszert, egységes vezéreszmét az összeállításban, tájékozó iránytűt tömkelegökben hijába keresnél. Általános időszerinti lajstromokat csak két levéltárban, de ott is csupán bizonyos időszakról találtam. Az általános mutatójegyzék (*index generalis*) és a *registrumok* többnyire, — a részletes lajstromok pedig mindenütt és mindig hiányzanak. Nem volt tehát mást mit tennem, mint számolnom a körülményekkel, — és elejétől kezdve végig lapozgatnom, felbolygatnom száz esztendőnek különféle tárgyú jegyzőkönyveit és közdologbeli egyéb irathalmazait.

Csak ily módon juthaték mindannak birtokába, mi e munkában a nagyobb tömegű történelmi anyagot képezi. Az ekként itthon összehordott anyag egyes tárgyai iránt felmerült kételyeimhez, úgy szintén több régi vitakérdéshez a megoldás kulcsát, de legkivált politikai vagy jelentős közgazgatási dolgokban a vezérindokok és intéző rugók ismeretét természetesen nem itthon, hanem csak a birodalmi és országos levéltárakban szerezhettem meg.

Ha mindezekhez még latba vettetik az a sajátos körülmény is, miszerint dél-magyarországi levél- és irattáraink anyaga annyi nyelven van összeszerkesztve, a hányat e polyglott vidék nemzetiségei beszélnek, — és hogy lelkiismeretes kutatónak éppen úgy tudomásul kell vennie a rumun és szerb szövegű emlékeket, mint a latinokat, magyarokat vagy németeket; ha továbbá még azt sem tévesztjük szem elől, miszerint a századunkbeli Dél-Magyarország történetének nyomtatott kútfői, segédeszközei, szóval irodalmi apparatusa manapság már igen tetemes és szintoly polyglott, mint irott forráskészlete: bizonyára könnyű lesz belátni, hogy e mű mindhárom kötetének közrebocsátását, már a centennarium alkalmával és egyszerre, csakis a belérték rovására és a tudomány czéljának megrövidítésével lehetett volna kívánni.

Munkámat tehát megfelelő időközökben, füzetenként adom át a nyilvánosságnak. Időt nyertem így többszörösen átdolgozni, bővíteni, újra meg újra átjavítani és szükség szerint

megnyesegetni kéziratomat. És mivel nem akarnám e művet köznap érteményben vett alkalmi munkának tekintetni, nem is akarhattam azt alkalmi munkák módjára írni és megjelenését rövidebb megrendelési határnaphoz kötni. Itélje meg a szives olvasó, ha majd munkám egészen kezében lesz, volt-e és mennyi haszna e könyvnek a „nonum prematur in annum“ féle elv alkalmazásából?

De minthogy e munkát mégis szerény emlékül irtam Dél-Magyarország visszakeblezésének százados évfordulójára: kedves kötelességem volt annak kiadását már a centennarium esztendejében megkezdni. Így veszi a közönség az első kötet első s csakhamar rá második füzetét, melyek Dél-Magyarország földrajzi története mellett a vármegyéink feltámasztását megelőzőt több mint félszázados törvényen kívüli állapotokat, azután pedig magát a visszakeblezés keresztülvitelét tárgyalván, hivatva vannak közelebbről megismertetni a centennarium magyar nemzeti és államtörténelmi jelentőségét.

Áttérve immár munkám foglalatára és tartalmi beosztására mindenekelőtt igazolni akarom egykét szóval: miért bocsátottam a történelmi rész elé a földrajzi és illetve a földrajz-történelmi fejezetet?

Tettem azt — noha csak szűkre összevont keretben tehetém — főleg azért, mivel t. megbízóim nemes szándéka szerint a centennariumra is figyelemmel kellett lennem. Nem hagyhatám tekintet nélkül a körülményt, miszerint az olyan olvasóknak, kik Magyarország e vidékét vagy éppen nem, vagy csak részben ismerik, hasznos szolgálatot teendek az által, ha nemcsak újabbkori történetünket tárom fel előttök, hanem legalább nagyjából megismertetem őket a helyszin képével is, melyen történetünk eseményei egymás mellett és egymás után lezajlottak. Különben eltekintve is e specialis körülménytől, sehogysem véltem azzal hibát elkövetni, ha rövid kis földrajzi és földrajz-történelmi bevezetéssel látom el munkámat. Hiszen a történelemben nem elegendő a puszta tények ismerete, hanem számtalan sok más kellék mellett oda is kell az írónak hatnia, hogy az olvasót ama

talajon tájékoztassa, melyen eseményeit szerepelteti; csak így válhatván az egyes elkülönített események helyhez kötött valódi történelmi tényekké. „Sem az országot, sem népét nem ítéltük meg kellően, ha földrajzi helyzetét nem ismerjük. Nemcsak a föld termőségére s ennél fogva lakóinak eltartására gyakorol befolyást a földrajzi helyzet, hanem ez éppúgy, mint a föld tagozata, vagy az éghajlat és hasonló viszonyok és körülmények, befolyást gyakorolnak a nép jellemére, szokásaira, foglalkozására is. Ezért, ha valamely országnak és népnek megismeréséről van szó, tekintet nélkül nem maradhat a föld és terület“. (Keleti K. Hazánk és népe. 6. l.) De egyúttal megkiméltem az olvasót a gyakran zavarólag ható földrajzi vagy topographiai hosszabb digressióktól, melyeket különben helylyel-közzel a történelmi szövegbe lettem volna kénytelen beékelni. Megjegyzem még, hogy az ugynevezett Dél-Magyarország földrajz-történelmi alakulásainak leírását még csak kicsiben sem kísérlé meg senki.

Azonban már eleve is nagyon szabadkoznom kell az ellen, hogy valaki úgy magyarázza hazánk déli részeinek általam adott rövid földrajzi és földrajztörténelmi ismertetését, mintha én a dél-magyarországi vármegyéket, Dél-Magyarország fogalma alatt, mint valami önálló geographiai territoriumot tekintetem volna. Én Magyarország testének e törvényileg és földrajzilag lényeges alkatrészeit csak azért vettem megyék szerint munkám bevezető földrajzi szakaszának tárgyává, mivel esetleg nagyobbára éppen ezen alkatrészek területe volt az, melyet boldog emlékü Mária Terézia királynőnk szent István koronája jogos birtokához visszakapcsolt, és mivel éppen az e területen végbement ujabbkori történet megírása tétetett e munkában feladatommá.

Az ugynevezett Temesi Bánság történetének megvilágítására három synchron térképet csatolok munkámhoz. E geographiai terület, ha jogilag nem is, de 1716-tól 1779-ig, tehát 63 esztendeig tettelegesen csakugyan létezett itt Dél-Magyarországon. Nagyobb súlyt kellett fektetnem a volt Bánság politikai földrajzára, mivel velem együtt minden szakember, ki ezen ország rész történelmével foglalkozott, élénken

érezte hiányát az 1716—1779-dikig terjedő törvényen kívüli állapotok helyes és teljes földrajzának. Némi szolgálatot vélek tehát a tudománynak tenni, midőn szerencsés vagyok gróf Csekonics Endre ur őmlga hazafias áldozatkészségéből három oly térképet megismertetni a volt Temesi Bánságról, melyek azt földrajzi alakulásainak legnevezetesebb momentumaiban tüntetik elének.

Az első **A)** térkép Mercy Claudius grófnak Savoyai Jenő herczeg meghagyására készített térképe. Ennek fontosságát történetkutatók és szakemberek előtt nem kellend bővebben ecsetelnem. Elénk tünteti Dél-Magyarországot a mint az kinézett, midőn hosszas török hódoltság után a felséges uralkodóház diadalmas fegyverei által birodalmunknak visszahódítatott. Egyedüli leghitelesebb térképe ez a Temesi Bánság első szerveztetésének az 1723—25. évekből.

A **B)** térkép 1761-ből való. A Temesi Bánságot a polgári igazgatás behozatalával történt második szerveztetése idejéből, tartományi vidékekre osztva vezeti szemünk elé. — Brigido kincstári beosztását, mint különben is csak rövid ideig tartót, fölösleges volt térképileg feltüntetnem; Grisellini 1776-dik évi mappájából már ugy is ismeri azt mindenki.

Végre a harmadik **C)** térkép az ujra fölélesztett és reincorporált vármegyék hű térképe 1778-ból. Századunk dél-magyarországi történetében a harmadik szervezés epocháját, a legfontosabb fordulópontot jelzi.

Mind a három térkép eredetijét Bécsben a birod. hadügyministerium levéltárának chartographiai osztályában találtam. E térképek a magok korában többszörösítve is lettek ugyan, de azért ez mitsem von le mostani közhasznosításuk értékéből, mert csak igen kevesen, sőt még olyanok sem ismerik e térképeket, kik a helyszinrajz, és a földképkészítés történelmével és annak dús kútfföivel szakszerűleg s behatóbban foglalkoztak.

Munkám felosztása, tartalmi elrendezése sok tekintetben kívülem álló körülményektől is függött. A történelmi anyag csoportosítását nem eszközölhetém egészen a szigorú rend-

szeresség szerint, mert tekintettel a centennarium üdvös czélzatára, egynémit majd előbb majd utóbb és külön szakaszok alatt kellett elmondanom, mi egyébként az általános történeti részben tán jobban lett volna tárgyalható. Különösen áll ez az első kötet első részéről, melyet a centennarium alkalmára kellett kiadnom. Már a munka többi részeiben szorosabban alkalmazkodtam a chronologiai sorrendhez, külön-külön czimek alatt tárgyalván százéves történetét a felvett különböző történeti tárgyaknak. Szemelőtt tartottam, noha gyenge valék is teljesen érvényre juttatni az axiomát, miszerint annak, ki a közelmúlt emberkor történetét megírni és a jelenig levezetni vállalkozik, számolnia kell nemcsak a tudománnyal lankadatlan bűvárkodás és hű igazságszeretet által, hanem otthonosnak kell lennie a sphärában is, melyben olvasóközönsége értelmesb része él és mozog. Rajta voltam a leirt korszakok lényeges tartalmát visszatűkröztetni a nélkül, hogy az ellentétes érdekek és az uralomra vergődött eszmék egyike vagy másika mellett elfogultan pártállást foglaltam volna. Álláspontom mindenütt a tárgyilagos történetíróé és magyar állampolgáré! Erről az álláspont-ról tekintém az 1848-diki és az ezután közvetlenül bekövetkezett eseményeket is. A hozzánk nagyon közelre eső dolgokat pedig jobbra csak egyszerűen regisztráltam. A kérdések, melyek a most élő nemzedéket mozgásban tartják, még nincsenek megoldva; minden csak függőben, csak alakulásban van. A közvetlen jelen, legfőképp pedig az oly zilált jelen, milyen a miénk, inkább átérezhető és egyben-másban tán ecsetelhető is, de elegendő biztossággal még meg nem ítélni. Ha valamit nagy kihatású jelenünk eseményeinek véghetetlen sokaságából kiválasztva előadás közben néha észrevételekkel is kísértem, észrevételeimet mindig legjobb meggyőződésemből, többnyire korunk legderekabb vezérférfiainak nyilatkozatai alapján tettem. Magától értetik, hogy sok fáradságomba került a szétszórt mindenféle tudósításokat, leveleket, hírlapi közleményeket, röpiratokat, rendeleteket és törvényeket összeszedni és az együvé tartozót a maga helyén mind összeilleszteni.

Végül hálától áthatott kebellem mondok köszönetet a dél-

magyarországi törvényhatóságoknak és fenkölt szellemű főispánjaiknak ő méltóságaiknak, hathatós támogatásukért, a tudománynak hozott hazafias áldozataikért. Övék az érdem, hogy törekvésemet támogatva, e mű létrejöttét lehetővé tették! — Forró köszönetet mondok különösen Csekonics Endre és Niezky Lajos gróf uraknak, a munkámhoz mellékelt dél-magyarországi térképekért és illetve gróf Niezky Kristóf arczképeért, mely kegyes ajándékokkal ő mlgaik könyvemet fölékesíteni s ezzel annak belső értékét is emelni méltóztattak. — Szintazonkép kedves kötelességet rovak itt le, hálás érzelemmel emlékeztén még meg a magas pártfogásról, melyben bécsi levéltári tanulmányaim alkalmával a cs. és kir. birodalmi külügyministeriumnál, és a m. kir. belügyministeriumnál ismételten is szerencsés valék részesülni. — Feledhetlen marad előttem Arneith és Mérey udv. tanácsos urak, Fiedler és Pauler min. osztálytanácsos urak leereszkedő nyájassága is és nagy segítségemre volt készséges előzékenységek. — Ugyszintén legmélyebb hálámat fejezem ki még Fraknói, Pesty Frigyes és Szilágyi Sándor ő ngaiknak, nemkülönben Deák Farkas, Károlyi Árpád, Rátky Emil, Thallóczy, Milecz és Fehérpataky t. barátimnak a tájékoztató útmutatásokért és a munkám érdekében tett egyéb szives fáradságaikért.

S ezzel munkámat a nyilvánosságnak átszolgáltatva, boldog leszek, ha csak némileg is sikerült Dél-Magyarország újabb történetének emlékeit a feledékenységtől megmentenem. Fogatkozásaimat és tökéletlenségeimet könnyű lesz majd az előhaladottabb utódoknak pótolni, helyreigazítani. Legyen azokért megmentésemre, mit Plinius mond: „Res ardua vetustis novitatem dare, novis auctoritatem, obsoletis nitorem, obscuris lucem, fastiditis gratiam, dubiis fidem, omnibus vero naturam, et naturae suae omnia.“ (Praef. ad Vespas.)

Török-Becsén, 1879-dik évi május hó 1-én.

Dr. Szentkláray Jenő.

I.

DÉL-MAGYARORSZÁGI KELETI RÉSZEK VAGYIS TISZA-DUNA-MAROS ÉS ERDÉLY-KÖZ POLITIKAI FELOSZTÁSAINAK TÖRTÉNETE.

A magyar szent korona birodalmának azon darab földjén, melyet ma a Maros, nyugaton a Tisza, délen a Duna, keleten pedig az élyi havasok határolnak, terülnek el Torontál, Temes, Krassó Szörény vármegyék. A terület, melyet e vármegyék elfoglálnak, 8° — $40^{\circ}_{31}'$ hosszúsági és 46° — $45^{\circ}_{30}'$ szélességi fokok alá esik. Terület nagysága négyszög kilométerekben: Torontálé 9495_{15} ; Temesé 575_{15} ; Krassóé 5271_{84} ; Szörényé 4029_{40}^1 .

Mintán a természet mind a négy oldalról szembeszökő határokkal övez körül e megyék együttes területét, szokásossá lőn már régi idők óta a külön fogalom alá vonni a négy megye területét, sőt még külön névvel is jelölni. Régi törvénykönyveinkben Temes köznek neveztetik.

Nagy Lajos király 1374-ben in Comitatu seu Districtu de Temeskuz szkedik bizonyos ügyekben; a XVI. században élt Oláh Miklós is Temes köznek nevezi e területet, mint mely Temes vármegye területével nem azonos, hanem csak a közéletben használtatni szokott határozatlan geographiai fogalom. Neveztetett még Temesi Tartománynak, strictus Temesiensis-nek és Temesvári Kapitányságnak bizonyára a központról, mely jelentékeny fővárosával és erős várával egész környék fölött mintegy uralkodott²⁾, és mivel a központban lévő Temesmegye főispánjai egykoron megyéjük határán túl is hadintéző

¹⁾ Az österület kiterjedése iránt tömérdek a tévedés irodalmunkban. Többen német négyszög mértföldet vesznek fel, mások 492-től, sőt némelyek 540-et is. A Terézia idejében osztrák mérnökök Zsabyától Márgáig 20 mértföld szélesnek zegedtől Vodiezáig (a török határon) 28 „gut gemessene deutsche Meilen“ hosszú- irták le a volt Temesi Bánságot.

²⁾ Provincia quaelibet a praecipuo castro illie sito suam sortiebatur appellationem, non abs re Hungaris vár-megye, sive castris tractus, aut ditio dicta. lma: Notitia Rer. Hungarie. P. 1. p. 22.). — Szt. Gellért életiratóban is ad vidéke esanádi tartománynak mondatik: „— per ipsos enim tota Tsaua-nsis provincia sacri eloquii flumine exstitit irrigata — —“. (Cap. XI.) raiigli szerint: „Baesiensem Comitatum Banatus (?) Temesvariensis exequi a fortalio Temesvár ita adpellatur“. (Danubius, Pannonico-Moesius).

és biráskodási jogokat gyakorlának¹⁾. A károlviezi béke korában megjelent német iratokban Temesvarerische Länder, — Temesvarer Region, — Temesvarer Provinz, — Temeser Bezirknek nevezetik e vidék, mely synonymumok alatt Temes, Krassó és Torontál megyéket együttesen kell érteni, mint oly országrészt, melyet akkor a szultán kért magának. Marsigli, III. Károly kortársa, Banatus Temesvariensis-nek nevezé a fent körülírt vidéket, qui a fortalitis Temesvár ita adpellatur. Azóta egész raja támadt az íróknak, kik a legújabb időkhig állhatatosan Temesi Bánság-nak, vagy csak egyszerűen Bánát-nak nevezik e területet, noha temesi bánok tudvalevőleg soha sem léteztek a történelemben. Területünk Bánság és Bánát elnevezése közvetlenül a török hódoltság megszűnte után kezdődven, éppen oly időre esik, midőn a bécsi kormány a fegyverhatalommal elfoglalt országrészek újra alakításában végzeteljes önkényről és sok tekintetben vastag tudatlansággal járt el. Megértük elvégre azt is, hogy az 1848. évi szabadságharez után következett időszakban Woywodschaft Serbien und Temeser Banat-ta tette meg Magyarország testének e részét egy roszemlékű kormányrendszer²⁾ Ma — noha csak határozatlan érteményben — Dél-Magyarországnak szeretik nevezni hazánk e területét, mely nevezet alatt Torontál, Temes, Krassó és Szörény vármegyék területeinek együttes foglalatát értik.

*

A Tisza-, Duna-, Maros- és Erdély-közi vármegyéket, de legkivál Krassó- és Szörény megyéket gazdagon látta el a természet folyókkal, csermelyekkel, patakokkal s egyéb érvizekkel, melyek közül a legtöbb eme vármegyék területén ered is, végződik is. Ezen országrész nevezetesebb folyói a Béga, Temes, Karas, Néra és a Cserna.

¹⁾ Hunyadi János idejében az „alsó vidék kapitánysága“. „capitaneatus partium regni inferiorum“ kezdett használatba jönni, mely czimnek egyébaránt már Nagy Lajos korában is találni nyomát. Hunyadi. Kinisy, Somlyai Báthory István, Drágfy János és Petrovics temesi főispánok éltek az „alsó vidék főkapitánya“ czimmel. A „kapitánysághoz“ tartozott terület azonban soha sem volt azonos az úgynevezett Temesi Bánság-éval. Az 1525-ki rákosi országgyűlés végzéseinek 36-ik cikkelye Temes, Torontál, Bács, Valkó, Szerém és Posega megyéket érti az „alsó vidék“ nevezete alatt. II. Ulászló III. deernak 16-ik cikkelye szerint 1498-ban a „partium inferiorum capitaneatus“-hoz Posega, Valkó, Szerém, Bács, Csongrád, Csanád, Torontál, Arad, Temes és Békés megyék tartoztak. A bécsi cs. udvari könyvtárban őrzött egy kézirat szerint, mely Magyarország jövedelmeit és kiadásait regisztrálja 1494—95-ben, 12 megye rendeltetik alá a temesi főispánnak, mint az alsó részbel kapitányának, u. m. Arad, Bács, Békés, Bihar, Bodrog, Csanád, Csongrád, Horom, Krassó, Temes, Torontál és Zaránd megyék. A kapitányságból tehát részint hiányzik Krassó megye, részint sokkal több megye tartozott hozzá, mint amennyi az egykori Temesi Bánság rögtönzésére fordított. (V. ö. Pesty Fr.: A temesi Bánság elnevezésének jogosulatlansága. 24—25. ll.)

²⁾ Pesty Frigý.: A Temesi Bánság elnevezésének jogosulatlansága.

A Béga, ered Krassómegye keleti határán, a Polyána Ruszka éjszaknyugoti oldalán. Folyásában, mely részben csatornázva van, Temesvár és Becskerek városokat érinti. Hossza $33\frac{1}{2}$ mértföld s Krassó-, Temes- és Torontálmegyék területein nyúlik el. Nevezetesebb mellékfolyócskája a Beregszó. Jobb és bal oldalán összesen 48 erősebb csermely, patak és ér egyesíti benne vizeit. Perlasz alatt, Torontálmegyében, a Tiszába ömlik.

A Temes a Szemenik éjszakkeleti oldalán ered. Szabálytalan, tekervényes folyásában keresztül futja Szörény, Krassó, Temes és Torontál vidékeit, érintvén Karánsebest, Lugost, Csákovát és Páncsovát. Torontálmegyében Leopoldova és Baránda közt a Dunába ömlik. Pályafutásának hossza 45 mfd. Nagyobb mellékfolyói: a Bisztra és Berzava. Erősebb csermelyei, melyeket befogad: a Nadrág, Temesina, Surgány, Pogánis és a Lunkák. Jobb és bal oldalról, közel 100 csermely, patak s érvíz táplálja medrét.

A Karas vagy Krassó a Musnyák hegyen s a Szemenik két csúcsa közötti Sastóban ered. Gajtasol és Palánka mellett a Dunába ömlik. Igen tekervényes folyásának hossza 15 mfd. Legnagyobb részében Krassómegye folyója; — mintegy 28 mellékvizet fogad magába.

A Néra Teregovától É.-Ny.-ra a Kossova, Piátra-Nedjei, és Tilfa-Ruszkény hegyeken eredő csermelyekből alakul s Ó-Palánkán alul szakad a Dunába. Folyása szintén nagyon tekervényes, hossza 17 mfd. Szörény-, Krassó- és Temes megyék déli völgyeit mossa. Mellékvizeinek száma a 36-ot éri; legnagyobb mellékvize a Ménis vagy Mönis.

A Cserna nem magyarországi eredetű folyó; Oláhországban a Szturul és Girdomán hegyek déli oldalán fakad. Magyarország határára Polyána-Szkittnél jut, melyet a Cseszna volt végörsig jelöl is; ott Szörény területére csap át s Mehádia fürdőt kellemesítvén, Pecseneszka mögött a Béla-Rékával egyesül. Orsovánál a Dunába szakad. Magyarországi folyását tehát Szörényben kezdi s ugyanott be is fejezi, alig 4 figyelemre méltóbb mellékvizet vevén fel medrébe.

Emlitendő még az Aranka ér¹⁾, mely Fenlak és Kis-Bezdin között Temesmegyében a Maros bal oldalából szakad ki és egy darabig az anyafolyóval egyenközüleg Ny.-D.-Ny.-ra kanyarodik Német-Szentpéter, Székesút, Nagyfalú, Perjámos, Szaravola és Nagy-Szentmiklós helységeket érintve. Szerb-Csanádtól kezdve a Maros kissé éjszakibb irányban kanyarodik tovább, említett mellékága pedig Ó-Bessenytől Valkányig Ny.-D.-Ny.-ra, alább D.-Ny.-D.-re folytatja útját s Padé alatt vész el. Az Aranka tehát Torontál éjszaki részén kanyarodik el s Perjámos és Szaravola közt néhány szigetet is alkot. Jázova-Hodics és Mokrin közt az Arankával a Berenicza és Gyuk árkok közlekednek. Egresnél s még más helyeken is szakadnak ki egyes fokok és erek a Marosból.

¹⁾ A régieknél Csesztreg, Csesztereg, Csestörög, Seztürek, stb.

Beodrától Ny.-ra Akacs falu alatt a Tisza bal oldalából szintén szakad ki egy ér, mely Begének neveztetik. D.-re esavarogván, Vrányovánál ismét egyesül az anyafolyóval. Ugyszintén az alsó Duna bal oldalán is több kisebb-nagyobb esermely és patak ereszi le vizeit. Nevezetesen: a Divinics, Belobreszka, Szuszka, Radimna, Pozsezsena, Maczevicza stb. esermelyek; továbbá az Uj-Moldovánál elfolyó Bosznyácska és az Alibég és Szt. Ilona esermelyek, a Lupkova, Oraviezza és az ezeknél nagyobb Berzaszka; azután a Szvinicza, Tiszovicza, Dubova, Ogradina, Jeszelnicza stb. patakok.¹⁾ —

A Tisza-, Duna-, Maros- és Erdély-közi vármegyék közül Torontál egészen síkság, Temes nagyrésztben síkság, kisebb részében halmos és hegyes, Krassó és Szörény egészen hegyes.

A hegységek három főemelkedési vonalban csoportosulnak. Az egyik, a keleti emelkedési vonal, a Bisztrától délre s a Cserna két oldalán nyúlik el a Dunáig. Ebbe esik a Domogléd és Godjan-Szárko hegysorozata. A másik emelkedési vonal, amattól nyugatra esik és Krassó- és Szörény megyék területének határán Karánsebes vidékéről délnyugot-délre vonul a Néra völgyéig és Szászkáig. Ez a Szemenik-Plessuva hegység, melynek nyugoti oldalához a dél-magyarországi Érczhegység ágazatai csatlakoznak. A harmadik, vagyis a déli emelkedési vonal a Néra folyó déli oldalán, mindenütt a Duna mentén nyúlik el s magában foglalja a Lokva, Kráku-Almás és a Szretinye hegységeket. Ezen főemelkedési vonalakat völgyek és medenczék választják el egymástól. Ilyenek a Temes szöles, tág völgye, az almási nagy medence, a Néra völgye, a Cserna, Poganis, Berzava és Karas völgyei. A Domogléd és Godjan-Szárko hegysorok, melyek Magyarország, Erdély és Oláhország határain emelkednek, Dél-Magyarország havasait foglalják magokban; közepes magasságuk 4000—6000'. A Szemenik-Plessuva hegység közepes magassága 3000—4000'; az Érczhegységé 2000'; a déli hegységé 3000'. A hegység mellékágazatai, kitünőbb tetői, kúpjai külön nevek alatt fordulnak elő. A dél-magyarországi hegyek előtt nyugot felé terülő síkság közepes magassága 250', a temesi völgyé 500', a dunai völgyé Uj-Palánkától Orsováig 160'. A Cserna völgye hazánk legszebb tájékai közé tartozik. A dél-magyarországi magas havasok összesen mintegy 14 mfdnyi területet foglalnak el; kiterjedésük É.-ről D.-re $6\frac{3}{8}$, Ny.-ról K.-re 3 mfd. A zord és vad hegységeket többnyire rengeteg őserdő fedi, melyet helyenként sziklacsoportok és terjedelmesebb havasi rétek szakasztanak meg. Az egész hegység legmagasabb tetője a Muntye-Szemenik, mely Szlatinától Ny.-D.-Ny.-ra s Resiczától

¹⁾ V. ö. Hunfalvy János: A magy. birodalom természeti viszonyainak leírása. III. köt. 444—459. l. Továbbá: Képeßy J. „Javaslat Bánát közbeni vízhálózatának szabályozásáról.“ 9—40. ll.

D.-K.-re Ferenczfalva fölött emelkedik 4584—4900 lábra. A Szemenik-Plessuva hegysor nyugoti oldalához csatlakoznak azon hegyágak és hegyesortok, melyekben a legtöbb bánya van, s melyeket azért Érc-hegységnek neveznek. Nyugoti kiágazásai s az ezekhez csatlakozó elődombok jó bort termő szőlőhegyek. Különösen a verseezi és fehértemp-loni szőlők hírnevesek. A tulajdonképi Érc-hegység a Krassó két oldalán a Berzava és Néra völgyei közt terjed el.¹⁾

* * *

a) Régi dél-magyarországi vármegyék.

E vidék földrajzi ábrája minden időkben számtalan alakulásokon ment keresztül. Messze távoznám feladatamtól, ha Dél-Magyarországnak geographiai alakulásait a legrégibb kortól fogva akarnám tüzetesen tárgyalni. Emlitenem kell mégis röviden, miszerint a Tisza-, Duna-, Maros- és Erdély-közi területen hosszabb-rövidebb időközökre eladdig, míg a XVI. században mintegy másfél századra a félhold állandósítá itt magát, a ma is fennálló négy vármegyén kívül, fennállottak még Horom és Keve vármegyék is, sőt Csanád vármegyének déli fele is erre terült el. Találtattak ezeken kívül a keleti részekben az oláh kerületek: a lugosi, karánsebesi, komiathi, illyédi, borzafői, krassófői, miháldi és halmosi, — mint a Szörényi Bánság alkatrészei.

A hajdani dél-magyarországi megyei törvényhatóságok határai eddigelé csak némelyeknél és többnyire határozatlan időszakra jelezhetők megközelítőleg.²⁾ Hunfalvy János indítványa, melyet 1873-ban a m. tud. akadémiánál az iránt tett, hogy a magyar korona államterületének egy a tudomány mai színvonalához mért történelmi térképe készítettessék és kiadassék, még nem mehetett teljesezésbe.

A régi vármegyék területi kiterjedéséről általánosságban állithatni, miszerint az — Szörényt kivéve — nem volt oly nagy, mint a milyennel mai vármegyéink birnak. Az egymás közti arányt tekintve, egyik vár-

¹⁾ V. ö. Hunfalvy János: A magy. birod. természeti viszonyainak leírása. II. köt. 192—228. l.

²⁾ A dél-magyarországi régi vármegyék határainak meghatározása a legnehezebb kérdések egyike, és csak igen széleskörű levéltári bűvárlatok alapján lesz megoldható. A hazai tudomány Pesty Frigyesztől várja e megoldást, ki páratlan munkásságu életét — s hozzátehetem vagyonát is szentelé a dél-magyarországi középkori történelem éppen legnehezebb problémáinak megoldására. De némely vármegyéink határaitól Pestynek is, miként azt egy 1879. márcz. 19-én hozzám intézett levelében írja, még csak sejtelmek vannak, melyek akkor fognak tiszta képpé kiemelkedni, ha előbb minden egyes dél-magyarországi helységnek történetét megírta. Odáig pedig még hosszú az út. Ha tekintetbe vesszük a roppant fáradságot, a mibe Pestynek Szörény régi határai kijelölése került, el nem zárkozhatunk a beismerés elől, miszerint az ilyen kérdések sok előzetes munkát igényelnek, mielőtt azok felől véglegesen nyilatkozni lehetne.

megye majd nagyobb, majd kisebb volt, mint a másik. Temesmegye jó mélyen belé nyúlt Torontálba, Szörény Krassóba és Kis-Oláhországba, Keve és Csanád Torontálba. Volt idő, midőn Krassó éjszaki vidéke Aradhoz és Zarándhoz, déli része Szörény vármegyéhez, a nyugoti pedig Temeshez tartozván, szűk határai miatt alig érdemlé meg a vármegye nevét. Szörény jelenlegi területének egy része előbb az ősi Szörényi Bánság térfogatát képezé, míg a törökök Szörény várában meg nem fészkeltek magokat. 1688. után egy egészen új földrajzi alany, a Lugoskaránsebesi Bánság, vagyis az új Szörény vármegye keletkezett helyette, melynek Krassó egészen áldozatul esett. Temesnek, Szörénynek és Kevének voltak időközönként a legkiterjedtebb határai; legkisebb megye volt Torontál, mely csak a 13-ik század vége és 1326. közt keletkezett.

A dél-magyarországi régi magyar vármegyék határvonalait, az eddigi napvilágra hozott adatok nyomán körülbelül ekként lehetne megjelölni.

Torontál¹⁾ nyugoti határát mindig a Tisza képezte. Éjszaki határpontja Padénál és Boesárnál kezdődött, elhúzódván Beodra és a mai Nagy-Kikinda alatt létezett Galád és Basahid felé. Érinté Jankahidot és Beeskereket s Aradácznál ismét a Tiszát. Torontálnak minden korszakban tartózkodásigai voltak: Beese, Beeskerek, Beodra, Araesa, Basahid, Taras, Aradácz, Jankahid, Oroszi és a Beesével szomszédos Borjas. Régi határaiban nem találni biztos, meghatározott állapotot; olykor-olykor el is tűnt a megyék sorából.²⁾

Temesmegye³⁾ kiterjedtebb határokkal birt. Területe, mely többször volt módosításoknak alávetve, a földrajzi helyzet állandóbb korában a Maros folyótól a Karasig, Zsombolytól Lippáig nyúlt szét. Lippánál véve fel a kiindulási pontot, Temesmegye hajdani megyéje a Maros mentén a mai Német-Szentpéterig, onnan Varjas alá húzódott.

¹⁾ Régente: Torontal, Thorontal és Thoronthal, Thoruntal, Thorontal. Az 1498. 16. t.-cikkben Thorontál; ellenben az 1552. 21. t.-cikkben Torontal. Bonfin is, ki Torontál virágkorában élt, csak egyszerűen Torontal-t ír. Származtatják e nevet Toron elpusztult helység nevére és Torontál váráról, mely állítólag Beeskerek közelében létezett. A tudomány nincs még e kérdéssel tisztában.

²⁾ V. ö. Pesty Fr.: „A történeti földrajz kérdései Torontálban.“ Történelmi és régészeti értesítő, 1879. évf. — Századok, XIII. évf. VII. füz. 615—619. ll.

³⁾ Nevezetét a Temes folyótól kölcsönzé. (V. ö. Bél Mátyás Geogr. I. r 19. l. — Turóczy L. Ungar. 201. l. — L. még: Veranesies és Bizarus állítását Schwandtnernél, I. k. 670. l. stb.) Temes sok alakban fordul elő. A közönséges okmányi nevezetek: Thömös, Tömös, Temes, Temess, Temus, Thumus, Tymis, Timis, Thymis, Timis, Thymes, Themess stb. Hogy — miként Bárány írja — Csillagmezőnek nevezék s tájéka a marahanok alatt a Ducatus Horumiensis-be volt gyűrűzve, ma már mindenki történelmi álomnak tartja. Valamint ma már azt is mindenki tudja, hogy az úgynevezett Kund-kapitányság létezett, melyet Árpád korszakában némelyek szintén e vidékre helyeznek, a honfoglalás története határozottan ellentmond. (V. ö. Dr. Ortúy Tivadar: A Kundkapitányság. Temesvár, 1875.)

Varjastól a két Tószeg mellett bizonytalan kanyarulatokban Kláryt, Csenét és Kécsát érintve, Bobdának vette útját. Innen a mocsárok mellett elhaladva s nagy kanyarulatokban Gyért, Csenét, Dinnyést, Szt.-Mártont, Gyülvészt, Rudnát és Gádot felölve, Kanak felé húzódtott. E pontnál a hely természetes fekvését véve irányadóul valószínű, hogy a temesi határok az egykori illáncsai mocsár éjszaki részén mindenütt a Berzavára támaszkodtak, egészen Partosig, innen pedig Nagy- és Kis-Gájjig, mely két falu már Keve vármegyébe esett. Kis-Gájtól, bizonytalan fordulatokkal, az alibunári mocsár keleti oldalát súrolva, dél felé kanyarodott be a megye egészen Verseczig. Ugy látszik, miszerint Temesmegye hajdani alakja Versecznél csúcsot képezett s közte és Krassó közt a hegylánczolat volt a határ olyképen, hogy a régi Mező-Somlyó (Semlak), Szküllya, Iktár és Rékas is Temesmegyébe esvén, a határgyűrű Lippánál folyt össze. Volt tehát idő, midőn a mai Torontálnak keleti része Temesmegye hatósága alá tartozott. Bogáros, Billét, Zsomboly, Tószeg, Csenej, Csátád, Kécsa, Bobda, Tolvadia mind temesmegyei község volt. A Berzava és Temes összefolyásánál érintkeztek Keve és Temes határvonalai is¹⁾.

Krassó megye²⁾ magyar középkori geographiai alakulásainak képét Spruner egyes atlaszai szemléltetik. A 66-ik számú atlasz Bán-ságot (Szörény), Kevy-t és Krassová-t 1301-ig egymásba folyólag, külön határok nélkül azon egész területre helyezi, mely a Temes és Duna közt vagyon és melyet kelet felől a Szörényi Bán-ság hegylánczolata övedz. A három megye helységei közül említi Spruner: Krassowa-t, Szakul-t, Boganies-t, Kevé-t (Covin), Uj-Palanká-t, Harom-t és Oriszá-t. A 67-ik számú abroszon, mely országrészünket az Anjou-ház uralkodásának kezdetétől 1526-ig tünteti fel, Krassó megyét igen sajátosságosan és határozottan tévesen a „Banat von Temeswar“ alkatrészének mutatja. Határai éjszakon a Maros azon ponttól, hogy az az erdélyi hegységből kilép, egész Lippa fölött néhány mértföldnyire. Innen majdnem egyenesen húzódik a határvonal az átellenes jobb oldalon, de a megyén már kívül fekvő Hrom (Három) nevű helységig. Délen Orsován alulig a Duna a határ olykép, hogy Orsova még Krassó területén fekszik. A homályosan rajzolt keleti határvonal Orsovától majdnem egyenes irányban fut a Vaskapun át (Vasag) egész a Marosig. Helységek: Lugosch, Karansebes, Krassova, Lászlóvár (a Dunán) és Orsova. A 68-ik számú abrosz, mely az 1526. év utáni állapotokat akarja ábrázolni, sokkal kisebb arányokban van kiállitva, semhogy rajta a megyék határvonalai kivehetők volnának.

Szörény vármegye és régebben a Szörényi Bán-ság

¹⁾ Bárány A.: Temesvármegye emléke. 79—80 II.

²⁾ Nevezetét a Karas folyótól kölcsönzé, mely név történelmi emlékeinkben szintén számtalan változatokban fordul elő.

területe is időnkint változó határokkal birt. Azt a területet véve tekintetbe, melynek különféle időben a Szörényi Bánság vagy Szörény vármegye név¹⁾ adatott találjuk, miszerint e geographiai fogalom alá időnkint mindazon tartomány tartozott, mely a Marosnak azon pontjánál kezdődik, hol az az egykorú Erdélyből Magyarországra lépett, és mely elhúzódott hazánk mai határain túlra egészen az Aluta folyóig. Az ősi Szörényi Bánság határai éjszak felé csak kevésbé terjedtek túl Karánsebesnél, keleti határai pedig azon hegysek valának, melyek a mai Szörény vármegyét a Ruska hegytől a Godián hegyig az erdélyi részekről, onnét Orsováig és az Allion hegyig Oláhországtól elválasztják. Bél szerint Szörénymegyét Temesmegyétől a Cserna folyó választá el. Az ősi Szörényi Bánság térfogatának a jelenlegi Szörénymegye csak egy részét képezi. Szörény az ő régi nagyságát csak akkor veszíté el, midőn a törökök Szörény várát elfoglalták s ezzel az egész tartomány külalakját is epochalis változáson vitték keresztül. Nevezetesen: a Szörényi Bánság egészen megszűnt létezni és keletkezett helyette 1688 után egy új földrajzi alany, a Lugos-karánsebesi Bánság vagyis az új Szörénymegye, mely — habár egész Krassómegyét fölemészté — nem egészen vetekedett a Szörényi Bánság egykori roppant területével. A Szörényi Bánság — miként fentebb említém — területileg nyolcz kerületre volt felosztva, melyek 1451 után oláh kerületeknek kezdtek nevezettni. E kerületek közül azonban csak a sebesi, halmosi és miháldi estek a mai Szörény vármegye területére; a többi a mai Krassómege területén létezett. Szörénymegye, néhány esztendő kivételével, melyeket a károlviczi békét követő zavarok takarnak, 1712-ig állott fenn. Területének zömét elfoglalta később az oláh-bánsági határövezred²⁾.

Keve vármegye³⁾ délen a Dunáig terjedt. Éjszaki határa körülbelül a mai Béga csatornáig nyúlt fel. Szent-György, Ittebe, Párdány Kevéhez tartoztak, sőt még Idvarnok is, mely pedig a Béga tulsó partján fekszik. A Berzava és Temes összefolyásánál érintkeztek egymással Temesmege és Keve határai is. Bóka felében Temeshez, felében pedig Kevéhez tartozott. E szerint Keve vármegyét keletről Krassó, éjszokról Temes, nyugotról Torontál, délről pedig a Duna

¹⁾ Szörénymegye s illetve a Szörényi Bánság e nevet a Tráján hídja közelében levő Arx Severina-tól, a mai Turnu-Severin-től nyerte. Előfordul emlékeinkben és a történetirodalomban mint: Zeurin, Zevrinum, Zewrin, Zewryn, magyarul a XVI. században Zeryn. A régieknél Szörénymegye neve gyakran összetévesztetik a Szerémséggel.

²⁾ Olv. bővebben Pesty Fr.: A Szörényi Bánság és Szörény vármegye története.

³⁾ Neveztetett még Kövi, Kovin, Keöw, Kew, Kevy, Kewy, Kewe, Köve, Keuuy stb. A Verbőczy Tripartitumában elősorolt vármegyék közt a 63-ik helyen Kovin név alatt fordul elő.

környezék¹⁾. Keve vármegye régebb Torontálnál; már 1288-ban tűnik fel emléke. Ezen időtől a XVI. század elejéig folytonosan találkozunk Kevével történelmi emlékeinkben, míg csak a török foglalások ki nem olták létezését. 1347-ben Gylet Miklós elnökle alatt Olnas falunál Torontál-megye nemességével együttesen tartá a nádori közgyűlést. Számos főispánja, számos noha most már eltűnt helysége ismeretes. Ilyenek voltak: Civitas de Kewe, Varod, Perben, Camanc és Zilzeng, valamint Élyad nevű kir. major is; továbbá Wég, Batka, Bálványos és Skronovetz. Élt követküldési joggal s lakossága a XV. században a Csepel szigetet népesíté be. Egykori területén a múlt században a volt német-bánsági határhozred keletkezett; most e terület Torontál vármegye határain belül esik. Fényes Elek szerint is Keve vármegyének veendő a volt német-bánsági ezred területe, mely 75:3 □-mértföldet foglalt el 125.000 lakossal, s melynek főhelyei voltak: Páncsova, Kubin, Perlasz, Jabuka, Debellás, Alibumár stb., összesen 54 község²⁾. Keve vármegyének létesillaga Mátyás király halála után tűnt le végkép, midőn azt a félhold mindig növekedő fénye teljesen elhomályosítá. Elnéptelenült földén szerbek telepedtek le. 1519-ben Krassó- s Horommal Szörénymegyébe kebeleztetett.

Horom vármegye a mai Ó- és Uj-Palánka körül terült el. A régi dél-magyarországi vármegyék közül ennek emléke leghalványabb. Határait nem ismerjük ugyan, de közel bizonyos az, hogy valamint e megye a többi dél-magyarországi vármegyékhez képest csak árnyékképetet élt, úgy területe is semmikép sem lehetett nagy³⁾. Bonfin és Heltai hallgatnak Horomról, de már Verbőczy István és Pethő Gergely felveszik a vármegyék közé. És csakugyan az 1499. évi rákosi országgyűlésen a többi magyar vármegyék közt Haram vármegye követei is részt vettek. Mindazonáltal Horommegye önállósága nagyon korlátozott lehetett, amint-

¹⁾ Pray az I. Józsefnek ajánlott 1686. évi *Parvus Atlas Hungariae* után indulva a Kevy nevet fogadja el, következőleg irván e vármegye fekvéséről és kiterjedéséről: „Ab hoc loco (Kevy) reor Comitatus Keviensis, qui jam dudum exolevit, nomen olim esse inditum. Plerumque enim in regum diplomatibus cum Crassoviensi conjungitur, quibus saepe unus, idemque Comes praeerat; non raro etiam cum Bodrogiensi et Torontaliensi. Constat autem Comitatum Crassoviensem finitimum fuisse alpihus Valachiae ad Zevrinum; Torontaliensem vero ab fluvio Aranka, qui jam in paludem desit, secundo Tibiseo in meridiem ad Beeskereum fuisse porrectum. Hae ratione Comitatus Keviensis ab ortu Crassoviensem, a septentrione Temesiensem, ab occasu Torontaliensem, a meridie Danubium limites habuit. (Spec. Hierarchiae Hungar. Pars. II. p. 374).

²⁾ Timon a Dunán-túlra, Lehoczy a mai Szörény területére helyezik Kevét. Ivánfi is állítja, hogy e megye a Dunán-túlra kiterjedt. (Keve vármegye emléke, Századok, 1872. III. füz.)

³⁾ Az eltűnt vármegye neve Haram-nak, Charam-nak, Ram és Rom-nak is említettik. Chram aut Haram illie tum fuerit — irja Palma — ubi hodie Uj-palánka. Erat enim aeque ad Carassonem amnem situm, praeterea in adversa Danubii ripa in Servia; notatur in chartis geographicis Ram, Rom ex veteri Chram non inprobabiliter derivandum. (Notia Rerum Hungariae. P. I. p. 462.)

hogy történetíróink állítják is,¹⁾ hogy Horommegye csak része lett volna Krassó vármegyének. Pesty, kinek véleménye e tekintetben legmérvadóbb, ezeket írja róla: „Azt vélem állithatni, hogy Horom vármegye bizonyos szerves összefüggésben volt Krassó vármegyével és pedig olyformán, miként Solt vármegye, mielőtt Pest vármegyével egyesítettett, Székesfehérvár-megyével kapcsolatban állt.²⁾ Horom vármegye határa az új keletkezésű Fehértemplomot és ezzel együtt azon területet foglalhatta magában, mely nemzetünk befolyásának hanyatlása korában előbb illyrbánsági határőrezrednek, végre 1871. végeig szerb-bánsági határőrezrednek nevezetett.³⁾ E terület jelenleg Temesmegyéhez tartozik. —

Zápolya János versenygése a trónért változásokat idézett elő a Tisza-, Duna-, Maros- és Erdély-köz geographiájában. 1538-ban létrejövén a nagyváradi béke, országrészünk tudvalevőleg Isabella tartományává lőn s Erdélylyel lépven államjogi kapcsolatba, annak határvidékét képezte. 1542-ben Lippa és Temesvár környéke egészen le a Dunáig „ráczság“ nevezettel külön parancsnokság alatt állott; Krassómege pedig ekkor már nem is létezett. 1551-ben ismét új változással állunk szemben. A diószegi szerződés alapján, mely Ferdinand és Isabella közt jött létre, Isabella Temesvárt, Lippát, Karánsebest, Lugost és Solymost Ferdinandnak adván át, a vidék nemcsak urat cserélt, hanem mindaddig, míg 1556-ban János Zsigmond az országba visszahozatott, elválasztva is volt Erdélytől és Magyarországhoz tartozott. Innentúl, legalább a Szörénység, egész a XVII. század végeig visszaesett ismét Erdélyhez.

1552-ben a török uralom vette itt kezdetét; ekkor az úgynevezett Dél-Magyarországnak kétféle földrajza támadt: a magyar mellett keletkezett a török. Mert a dél-magyarországi vármegyék nem mindjárt veszték el jellegüket és nevüket, hanem mint meghódított magyar terület Ruméliába olvadtak be és a porta által török részről külön ejáletté vagyis helytartósággá alakítottak. De azért az ejálet határain belül némely vármegyék is fennállottak még. A temesvári ejáletnek Tisza-, Duna-, Maros- és Erdély-közi részére időközönként hol több, hol kevesebb szandzsákság vagyis kerület esett. Ezek közül biztosan ismeretesek: a temesvári, esanádi, becskerekai, csákovai, páncsovai, lippai, új-moldovai és orsovai.⁴⁾

¹⁾ Timon S.: *Imago Hungariae novae*, pag. 12.

²⁾ Horom vármegye. (Századok. 1874. évf. 1. füzet.)

³⁾ A m. t. akadémia emlékirata a miniszterelnökhöz 1872. febr. 13.

⁴⁾ Böhm Lénárd, Salamon után indulva, mindössze négy szandzsákságot említ, ugymint a temesvárit, esanádit, becskerekit és lippait, melyekhez — mint mondja — utóbbi időben még a gyulai, medovai és jenői szandzsákságok tartoztak. (Talán járultak? Mert egyik szandzsákság rendes körülmények közt nem tartozott a másikhoz.) Különben a gyulai, medovai és jenői szandzsákságok nem feküdtek az elfogadott értelmében vett dél-magyarországi területen. Hammer Purgstallnál szintén más felosztást találunk. (Gesch. d. Osm. Reiches. IV. 701. l.)

A török tartományi felosztás átalában véve rendszertelen volt és gazdasági vagyis adóügyi szempontból az illető bégek és pasák által eszközöltetett. A temesvári tartományt Temesvár elfoglalása után Halil bég és Kaszim pasa osztották fel. Ők állapították meg a határt is Erdély és Temesvár közt. Az így készült deftert beadták a császár tárházába, „és valamint akkor beírta Halil Begh azokat, — úgymond a temesvári pasa — annak úgy kell lenni; a mely falukat ide irt, azok ide valók, mert ő osztotta. Ez vagyon a császár törvényében, hogy minden efféle dolgok, kiket az defterbe irtak igazak, és ahhoz biznak, és mikor így a hatalmas császár számára falukat irtak defterbe, ha szintén valaki azt helyben nem akarná is hagyni, az defter szerint meg kell lenni.“

A defterbe beírt falvakat a török császár azután zaymoknak, szpahiáknak és bégeknek adta tulajdonul és kinek-kinek császári levél is jutott, melylyel birtokát igazolhatta.¹⁾

Érdekesen tünteti fel a dél-magyarországi részek török időszaki beosztását és helyszínrajzát a bécsi cs. udvari könyvtárban őrzött és már többszörösen ismertetett Kyrimi Ibrahim-féle „Legbiztosabb út a városok és országok megismerésére“ című török kézirat 1605-ből.²⁾ Szerinte Temesvár tartománya a hatodik égalj alatt fekszik, szendrői Belgrád átellenében, a Duna északi partján. Temesvár az Erdély határán fekvő ejaletnek nevezetes és erős vára; nádasok és mocsárok miatt nehezen járható helyen fekszik és olyan, mint egy mélyen vízben fekvő sziget. Városa, mely igen magas tornyok és nagy templomokkal van teli, egészen csodaszzerű. Szendrői Belgrádnál a Dunán átkelve, három napi út. Ezen köz egészen síkság; oldala mellett a Temes nevű viz foly és a Dunába ömlik. Szomszédságai Pejdsu (talán Uj-Pécs?), Beeskerek, Csákova és Lippa kerületek. Alája tartoznak: Versecz, Erdély határán fekvő vár,³⁾ Isztambultól 23 napi járásra. Szomszédai Csákova és Temesvár. — Csákova, Uj-Pécs és Versecz közt fekvő kerület, Sztambultól 25 napi távolságra. — Lippa, Erdély határán fekvő kerület, Sztambultól 25 napi távolságra. Szomszédai: Temesvár és Janó (Boros-Jenő) kerületek. — Pancsova Belgráddal átellenben a Dunán túl (ránk nézve innen), Temesvár ejaletjében fekvő kerület. Belgrádból látható. Isztambultól 25 napi járó föld. Szomszédai: Beeskerek és Csákova. —

¹⁾ Pesty Fr.: A Szörényi Bánság és Szörény vármegye története. 69. l.

²⁾ Magyarul közölte Bálint Gábor „A magyarországi török hódoltságról“ cím alatt. (L. Századok, IV. évf. IV.—V. ff. 233—244. és 297—308. l.) V. ö. a „Csanád egyházmegyei Történelmi Adattár“-ral is I. évf. 507—509. l.

³⁾ Verseczet itt szandzsáknak (kerületnek) nem lehet tekinteni, mert határozottan várnak mondatik, melynek szomszédságai Temesvár és Csákova várak. Ellenben a szandzsákok székhelyeinek megnevezése után ott áll: kerület. Csak Uj-Moldovánál és Beeskereknél nincs a kerület kitéve; de az analogia és a mondat szerkezet értelme világosan utalnak itt is a kerületekre. Különben Beeskerek, „Temesvár“ és „Csanád“ czimek alatt, határozottan kerületi székhelynek állítatik.

Uj-Moldova Szendrőn alul a Duna partján, Isztambultól 18 napi távolságra. Szomszédai: Harám, Szendrő, Posorofesa és Gögerdzsinlik kerületek.¹⁾ — Orsova a Duna partján, Morva szandzsáksághoz tartozó kerület, Isztambultól 20 napi távolságra. Szomszédságai: Uj-Moldova és Temesvár siksága. — Beeskerek fekszik egy Belgrádból látható helyen (?); a Dunán átkelven és Temesvár felé menve egy napi út. Isztambultól 21 napi távolságra. — Csanád Temesvárnak alávetett szandzsák, Sztambultól 24 napi járás. Szomszédai: Temesvár, Jakova²⁾ és Beeskerek kerületek.

Négy-öt évvel később már másképp találjuk a dél-magyarországi részek török osztályozását. Aini Ali, Ahmed szultán defter eminiyének 1614-ben kelt egy iratában 1610-ben így volt e vidék feldarabolva: a második, vagyis a temesvári ejálet szandzsákjai valának Lippa, Csanád, Gyula, Medova és Jenő. Azaz öt szandzsák, illetve Temesvárral, mint székkerülettel hat.³⁾

Egyébiránt ma még lehetetlen kimutatni, hányszor és mily időközökre lőn a török politikai beosztás a temesvári pasaságban módosítva; nehezíti e meghatározást az a körülmény is, hogy a török hódoltsági korszak alatt, — miként az imént említém — tulajdonkép két földrajzi rendszer állott itt fenn egymás mellett: a török és a magyar, — később még a birodalmi is. Temes és Szörény vármegyék sokáig tengeték még életüket a hódoltságban is, míg a többi megyéket teljesen elnyomá a sötét idők viszontagságainak súlya. Láttuk, hogy János Zsigmond és Isabella országlása alatt a Temesi Tartomány több részei Erdély tartozandóságát képezvén, a geographiai chaosz mindüntalan csak újabb bonyodalmakkal növekedett; és ki győzné a hódítások és szertelen küzdelmek e korában mind egytől egyig figyelemmel kísérni a szüntelen határvillongások és erőszakos foglalások prédáit, midőn a meghódított területek, várak és városok csak esetlegesen és mindig csak ideig-óráig birlaltattak foglalóik által. Utalok csak Báthory Zsigmond hadjárataira, a tömérdek kisebb háborukra és az azok folytán majdnem napról-napra változó területi, sőt magánbirtoki viszonyokra a kegyetlenül zaklatott Temesi Tartományban. Például Báthory Zs. idejéből számos fejedelmi oklevelek maradtak fenn (1596. évtől 1598. évig) oly adományokról Temes és Szörény vármegyékben, melyekről a fejedelem megjegyzi, hogy az illető várak, városok és falvak a törökök által több év óta bitoroltattak ugyan, de minthogy ő azokat a törököktől visszafoglalta, azokról most ő rendelkezik.⁴⁾ Báthory visszavonulása és Székely Mózes hadainak szét-

¹⁾ Posorofesa és Gögerdzsinlik ismeretlenek.

²⁾ Jakova ismeretlen.

³⁾ Salamon F.: Magyarország a török hódítás korában. XII. fejez. 248. l.

**) jegyzet.

⁴⁾ Pesty Fr.: A Szörényi Bánság és Szörény vármegye története. 77—78. l.

veretése után a török hódoltság területe Temesvártól Erdély felé ment keresztül változáson, amennyiben arra felé érzékeny fogyatkozást szenvedett. Ugyanis a Karánsebes-lugosi Bánság területének határai nyugotra tolattak elő; Facset, Lippa, Solymos, Tótváradia, Csanád, Arad, Nagylak, Jenő, Bogsán, Versez várait, a monostori és marsinai kerületet ekkor már nem bírták többé a törökök.¹⁾ 1688. után pedig a Lugos-karánsebesi kerület Baresay Ákos részére compensatióul szolgálván a fejedelmi méltóságért, a temesvári szandzsákság ezen új szerzeményt is saját területébe kebelezte, ami által annak határai megint igen erősen kelet felé tolattak elő.²⁾ Ettől fogva több dél-magyarországi rész tényleg nem tartozott többé a török hódoltsághoz. A félhold uralma már teljes hanyatlóban volt ekkor. Még csak Temesvár és közvetlen környéke felett derengett. A többi rész már mind császári kézre került. A zentai győzelem óta a Tiszán-túlnani vagyis a mai torontáli rész is, tényleg a császár birodalmához tartozott.³⁾ A törökök által elvesztett terület kiterjedése felől eléggé tájékozathat bennünket a körülmény, miszerint a károliczi békekalkudozások alkalmával a császári biztosok Karánsebestől és Lugostól csak három mértföldnyire nyugot felé akarták azt a vonalat húzni, mely a Bégáig érve, ott a Temesi Tartomány magyar és török részeinek határát képezte. S tudjuk, hogy a különben is sérelmes és magyar szempontból érvénytelen károliczi béke határkérdései, a békepontok és paragraphusok minden kikötései dacára, valósággal mindig csak illusoriusak maradtak, érvényre igazán soha sem jutottak. A temesvári pasa tehát nemcsak 1715-ben, — miként történetiróink állítják — hanem már az 1690-es évektől fogva nem tovább, hanem csak azon határig szólhatott tartományáról, a meddig azt éppen megvédeni tudta.

Habár Dél-Magyarország török hódoltsági földrajzának legbiztosabb és legárusabb kútforrását saját hazai okmányos emlékeink képezik, mind-

¹⁾ Pesty Fr.: A Szörényi Bánság és Szörény vármegye története, 83. l.

²⁾ U. o. 97. l.

³⁾ Haán Lajos akad. tag ur szivességéből kezeimnél van a károliczi békeben megállapított magyar-török határkijelölés egy régi térképe: „Mappa der zu Carlovitz geschlossenen und hernach durch zwey gevollmächtigte Commissarios vollzogenen Kaiserlich-Türkischen Gränz-Scheidung, so in dem Früh-Jahr 1699. angefangen und nach verliessung 26. Monaten vollendet worden. Chr. Weigel excudit.“ E mappa szerint a dél-magyarországi török határvonal, ellentétben a károliczi békeszerződés szövegével, alulról fölfelé Titl-inél kezdődik és nem Szegedig, hanem csak Zentáig s illetve a mai torontáli oldalon az Aranka (Iranka) torkolatáig halad. Itt aztán befordul kelet felé és mindenütt az Aranka bal partján haladva Pécskával (Beska) szemben a Maros bal partjának egy pontján végződik. A mai Torontálnak egész északi része tehát, Csókától Valkáynak, Ó-Besenyőnek, Rác- és Kis-Szt.-Péternek meg Varjasnak, a károliczi béke ezen térképe szerint is, 1669. után államjogilag már nem tartozott többé a török hódoltságba.

azonáltal fölötté tanulságosak és sok tekintetben tájékoztatók még az egykorú földabroszok is.

A Budapesten megtartott n. lípári és történelmi kiállításon 1553. évből a Lazarus-féle *Tabula Hungariae* című nevezetes földabrosz is szemlélhető volt. Rajta a politikai beosztás teljesen hiányzik.

A temesvári tartomány *Campus Marons*-nak van feltüntetve¹⁾. Megye egy sincs benne megnevezve. A községek helyfekvése is összevissza van hányva, s a Tisza-Duna folyása nem délnek, hanem délkeletnek irányul. Előfordulnak e mappán a következő dél-magyarországi községek: A Maros mentén, a balparti vidéken: Zeureck, Deski Cenadium, Metz, S. Michel, S. Peter, Egres, Zadorlaka, Zenuldin, Zendi, Bisere, Lippa (ez a Maros jobb partján). A Tisza mentén, a balparti vidéken: Iklod, Zendi, Monostor, Czoka, Sereghaz, Orozlan, Zentel, Galad, Bijld, Itze, Betzeun. A Temes mentén, a balparti vidéken: Karansebes, Lugas, Possa, Sarad, Zetzen, Zakan, Temesuar, Tzona, Temen, Kenetz, Beregza, Tosii, Ketz, Ipereck, Horgzek, Czokoua. Itt a Temes egy roppant terjedelmű tóba „Lacus betzkerek“ folyik be, melynek déli szélén, vízzel köröskörül véve áll „Betzkerék“ mint várerőd. Becskerék alatt a Temes ismét kifolyik a tóból s tovább haladva Taurinum fölött a Tiszába ömlik. A temesi jobbparti vidéken csak kevés község áll, u. m.: Ictar, Rikas. Az alsó Duna balparti vidékén előfordulnak: Keuuy, Julich, Dombo, Haran, Butotzin, Busotzin, S. Laslo, Pedt, Liberas, Petie, Hosuua (Orsova), Zeuerinum. — Sajátságos, hogy *Sambucus János*, ki a fentebbi térképen sok tévedést látva, 1571-ben (1579 és 1592-ből is vannak *Sambucus* féle térképek) „*Ungariae loca praecipua recens emendata atque edita*“ czímen új magyarországi térképet adott ki, Torontált megnevezi ugyan, de a többi dél-magyarországi megyékről már nem emlékezik. Ez után rajzolhatta Stier Márton az ő mappáját, melyet 1664-ben Endter adott ki Nürnbergben. *Sambucus*nál, mint Stiernél a *Torontaliensis Comitatus* határos jobbról-balról Szolnok és Bihar megyékkel. Alatta a *Comitatus Czongradiensis* terül el Zurek-ig. A Marostól délfelé a *Chonadiensis Comitatus* van, — mindez olyképen, hogy a megyék határai, habár az utóbbi földkép színezve van, nincsenek jelölve. Csak az előforduló helységek és folyók tájékoztatnak bennünket arról, hogy tulajdonkép nem is Debreczen és Nagyvárád körül, hanem az eltűnt dél-magyarországi vármegyék ősi

¹⁾ A Hell Miksa jezsuita által 1772-ben kiadott „*Tabula Geographica Hungariae veteris ex historia Anonymi B. R. N.*“ féle térképen *Vadum Arenarum*-nak nevezetik e vidék. Folyói: *Seztüre*k, *Beguey* (hodie *Beki*), *Temes*, *Panuea*. T-Kanizsa helyén *Kenesna* áll. Előfordulnak: *Becskerék*, *Pancsova*, *Kevee*, *Castr. Urscia*, *Horom Castr.* A területet szélétében-hosszában mocsárok borítják. (V. ö. még *Mercator* földabroszával.)

területén vagyunk¹⁾. Az innenső marosi oldalon fennállanak: Zurich, Deski, Metz, S. Peter, Egres, Zadorlaka. A Tisza balpartján lefelé: Zendi, Monster, Czoka, Orozlan, Itze, Betzeu, Custosocka. Beljebb egy a Tiszával egyesült vízfok mentén: Aracho, Iperek, Galat, Cziona, Beeskerek (nagy tó mellett). Cantellio Jakab az ő földrajzi munkájában Bihar és Külső-Szolnok vármegyék széleire helyezi Torontált. Ortelius és Kreckwitz hasonlóképen oly térképeket tettek közzé a XVII. században, melyekben Torontál a Maroshoz éjszakra és Békés-megyével határosnak tüntettetik fel. A sorrend délről éjszak felé ez: előbb Temes, fölébe Csanád, Arad, Torontál, Bihar. Mindezen térképeknél a dél-magyarországi megyék helységei ott találhatók, hol valóban fekszenek is.

Az egyidejű földrajzi könyvek vajmi keveset, vagy éppen semmit sem tartalmaznak a dél-magyarországi részokról. Némi hozzávető megjegyzéseket és vonatkozásokat csak néhány írónál találunk. Fröhlich Dávid „Medulla Geogr. practicae“ 1639, — továbbá az egy névtelen által kiadott „Neue Beschreibung des Königreiches Ungarn“, nemkülönben Birken „Der Donaustrand“ című munkák azok, melyekre itt utalhatok. Zeilerus Márton az ő „Neue Beschreibung d. Königreiches Hungarn u. darzu gehörigen vornehmsten Städt, Landen u. Oerter etc.“ című 1664. évi művében, és Kreckwitz az ő „Totius regni Hungariae superioris et inferioris accurata descriptio“ című 1686. évi művében elég zavarosat tettek közzé országrészünkről. Ugyancsak azt mondhatni Szentiványi Márton és Tschering könyveiről is. Bombardi Mihály az ő topographiai munkájában (1718) Torontál határainak keletről a Berettyó folyót, nyugotról Külső-Szolnokot vagy Kúnságot, délről Csongrád, éjszokról Szaboles vármegyét vallja.

A török hódoltsági korszakból kizárólagosan csak a dél-magyarországi részeket feltüntető specialis térképpel nem rendelkezünk. De vannak e korszakból az említettek kivül még több általános magyarországi térképeink, melyekben tömérdek sok ugyan a ferdtetés és zavar, de melyek történelmi-földrajzi és kritikai tanulmányoknál a többiek mellett szintén használhatók. 1660 körül Vischer adott ki Norimbergában egy sok sajátságokban bővelkedő magyarországi térképet ily

¹⁾ Ugyanigy látjuk Dél-Magyarország képét egy 1737-ben Bécsben Bruggennél nyomtatott magyarországi általános abroszon is feltüntetve. A dél-magyarországi vármegyék mai területén, vagy miként az abrosz mondja a Hungaria inferior-ban, Uj-Szegedtől lefelé a Comitatus Csanad terül el. Ezt követi a Comitatus Temesvar, — és semmi egyéb! — A Magyarországot feltüntető egyik legrégibb földabrosz Münster geographiájából való: „Landtafel vom Ungerland“, 1500. évből. Fámetszet, az irás mozgatható betűkkel van nyomtatva. — Régiségöknél fogva említésre méltók még a: „Nova descriptio totius hungariae Pyrrho Ligorio Neap. autore 1559. Sebastianus a Regibus Clodiensis incidebat“, — „Beschreibung u. Gelegenheit der Türken-Zügen in Ungarn vom jar 1556. mit Lagern u. Orten so sie zu beiden Partheien gelegen sind. Fuggeri dedicatum. Basel 1577“. Ugyanezen földabrosz Bécsben is kiadatott latin fölírással.

ezim alatt: „Totius Hungariae una cum adjacentibus et finitimis regionibus delineatio“. Ennek másolatát „Nova et exacta totius regni Hungariae delineatio“ Pfann adta ki 1664-ben. 1668-ban jelent meg, I. József császárnak ajálva, a „Parvus Atlas Hungariae“; néhány évvel később Sanson után Rossi és Placide nyomatták földképeiket. Marsigli nagy munkájához is csatoltatott egy nagy atlasz. Ide tartozik még az „Abbildung des Königreichs Ungarn durch die Turkey bis nach Constantinopel“, mely térkép szintén Norimbergában jelent meg. Továbbá az „Atlas promiscuus urbium in Hungaria oppugnatorum, expugnatorum et recuperatorum“. Mindezek a dél-magyarországi részek földrajzi physiognomiáját többnyire elferdítve, torztükörben mutatják. A megyék határai felől teljes lehetetlen rajtuk csak némileg is megközelítő helyes fogalmat nyernünk. Azonban értékek mégis megvan, mert legalább az akkor itt létezett helységekről tájékoztatnak bennünket. Müller, Marsigli mérnöke és matematikusa, a magyar rendek felszólítására szintén adott ki Magyarországról egy nagyobb térképet, mely ránk nézve főleg azért bir nevezetességgel, mivel helyreigazítva találjuk benne a Duna és Tisza folyásának irányait, melyek az ezelőtti térképeken hibásan voltak rajzolva. Müller már függélyesen dél felé vezeti le a folyókat, mi által ország részünk térképi ábrája egészen megváltozik és igazabb alakot nyer. Kiadta e térképet Pfeffel és Engelbrecht 1709-ben. Minthogy azonban mintalapjai elvesztek, Weigel két kisebb, Homann pedig négy nagyobb s később ismét egy nagyobb lapra metszé azt ki újra. Ezen utóbbi térkép, mely leginkább érdekes, Augsburgban jelent meg ily czim alatt: „Mappa Regni Hungariae“. Rajta a Tisza-Maros-köz összefoly Erdélylyel. A dél-magyarországi vármegyék helyén „Comitatus Csanadiensis“ áll, határok nélkül az egész Maros-mentén Lippáig. Innen lefelé ismét határok nélkül a „Comitatus Temesiensis“ terül el. A Tisza balparti vidékén előfordulnak: Klein Kanischa, Semiclos, Valon, Higuska, Bees, Aratka, S. Király, Borgos, Daras, Heko, Beeskerek. A Maros balparti részén: Csanad, Egris, Pestin, Fenlak, Bodrog, Opatitza, Semiclous, Kier, Zeudin, Lippa. Temesvár környékén: Nyaradt, Theremia, Szivas, Udvin, Dolatz-palanka. A dél-magyarországi területen mintegy 120 helység van feljegyezve, ezek közt néhány oppidum, a többi mind falu. Igen nagy, színezés nélkül is szépen kiállított fali abrosz. — A négy előbbi az „Atlas Germaniae specialis“-ban 1735-ben adatott ki. Három a régebb török hódoltsági Magyarországot tünteti elénk; a negyedik a Temesi Bánságot a visszafoglalás idejéből. Az első táblán a Comitatus Temesiensis határai keleten, a Vaskaputól kiindulva, Pescabaráig kigyóznak, mindig a Sangiacatus Bydenensis mellett. Éjszaki határai a Vaskaputól Marga, Karánsebes, Sidowar felé a Marosig húzódnak, egy irányban az erdélyi oláh szélekkel.

Az éjszaki határvonalat Egresig a Maros folyó képezí. Egrestől Csókáig vonul nyugot felé a határvonal, a Csanadiensis Comitatus déli határvonalával összefolyva. Nyugoti határa Csókától (Czoka) Titulig a Tisza. Déli határa Titultól Piscabaráig a Duna folyam. A Tisza balparti vidékén előfordulnak: Zendy, Czoka, Oroszlan, Aracha, Bezo, Beche, Gazio. A Duna mentén: Cras, Mogsanitz, Kewy, Dombolanich, Haran, Budozin, Busoezin, S. Lasla, Maraculla. A Maros balpartján Szegedtől: Desky, S. Michel, Egrez, Metz, Zadorlaka, Zeulany, Egres, Zengy, Bizere, Lippa. Temesvár körül van: Sarad, Rikas, Dent, Varsaz, Botkica, Beregza, Tzona, Tosy, Gala. Beeskerek körül, hol roppant tó látható: Beregtzka, Czekvan, Ketzé, Ipereck. Bizonyos, hogy itt a helynevekben sok ferdítés történt, a helységek sincsenek pontosan a magok helyén. Aracha környékén nagy erdő sötétlik. — Ugyanigy néz ki a Temesiensis Comitatus a második táblán is, csak hogy itt az erdőségek és hegyek szembeszökőbben vannak feltüntetve. — A harmadik táblán, mely Müller után adja a „Regni Hungar. Tabula Generalis“-t, a Comitatus Csanadiensis és a Comitatus Temesiensis egymás mellett egészen az ugynevezett Bánságban vannak, Csanádmegye helyén pedig a Comitatus Aradiensis terül el. — Ennyi az, mit bevezetésül e földrajzi szakaszhoz, a régibb földrajzi alakulásokról elmondani hasznosnak véltem.

b) A Temesi Bánság időszaka.

A törökök 1716. okt. 13-dikán legerősebb dél-magyarországi menedékökből Temesvár várából is kiűzetvén, ezzel a török uralomnak nemcsak a magyar alföldön lett vége, hanem egyáltalán az egész országra nézve is megszűnt az létezni. Azonban habár a dél-magyarországi török erősségek visszafoglalása következtében Dél-Magyarország teljesen felszabadult is a porta hatalma alól, területét azért az anyaország még sem nyerte vissza. Temesi vagy Temesvári Bánság nevezet alatt külön tartománynyá (Gränitz), egy sajátos földrajzi alanynyá alakított az át, mely szörnyszülöttnek prédánul estek aztán az összes dél-magyarországi ósvármegyék területei, a Duna- és Maros-, a Tisza- és Erdély-köz egész földén. Ezen egy tömeggé olvasztott terület, a pozsaróváci békekötés értelmében, 1718. július 12-dikén diplomatikailag és népjogilag is III. Károlynak adatott át.¹⁾ Ezentúl hatvanhárom évig, vagyis 1779-ig viselte e tartomány a „Temesi Bánság“ nevezetét.

Már 1717-ben új szervezésnek és felosztásnak vettek itt alapjai.

A határszélék fölmérését és kihasítását báró Neipperg ezredes el-

¹⁾ A török hadjáratot befejező ezen béke, mint tudva van, átengedte a császárnak Oláhországot az Aluta torkolatáig, a Temesi Tartományt Orsováig, és Szerbiát Belgrádtól a Timok folyóig.

nöklete alatt egy bizottság eszközlé, míg benn magát a tartományt a Bánság első kormányzója, gr. Mercy Claudius Florimund tábornok osztotta fel kerületekre és szűkebb vidékekre, Temesvár városát tevén annak fővárosává és központjává. Mercy eleinte habozott a kerületek számának megállapításában. Kezdetben csak négy részre akarta ő a Bánságot felosztani. A bécsi udv. haditanács elé terjesztett „Haupt-Einrichtungs-Werk“-jében javasolja, „dass die Ab- und Eintheilung dieses Temeswarer Banats hauptsächlich in vier Theile beschehe.“¹⁾ Mercy javaslata nem fogadtatott el; a Temesi Bánság első osztrák felosztása 13 kerületre, a clissurai hegyvidékre és még 6 katonai század-vidékre történt.

E felosztás természetesen semmi tekintettel sem volt a hajdani vármegyék határaitra, sőt ellenkezőleg az osztrák örökös tartományok felosztási módjának mintájára készült. Voltak pedig a kerületek e következők: esanádi, beeskereki, páncsovai, temesvári, csákovai, verseczi, ujpálánki, lippai, facséti, lugosi, karánsebesi, almási, orsovai és a clissurai hegyvidék. Összesen 13 kerület (districtus) és a clissurai hegyvidék (Glissura).

A mai megyék területét tartva szem előtt, ezen kerületek fekvését körülbelül így osztályozhatnók: Torontálra esik a esanádi, beeskereki és páncsovai kerület; Temesmegyére a temesvári, csákovai, verseczi és ujpálánki; Krassóra a lippai, facséti és lugosi; Szörényre a karánsebesi, almási és orsovai, meg a Clissura.

A tartomány védelmére, de különösen a Tisza, Duna és Maros folyók fedezésére, ugy szintén a közlekedésnek lehetővé tételére, legelőbb csak a torontáli kerületek keretén belül, még külön 6 katonai század-vidék (Compagnie) is ki lett kerekítve, melyeket geographiailag szintén önálló területeknek kell tekintenünk. Ilyen század-vidékek voltak a esanádi kerületben vagyis a mai éjszaki Torontálban a mokrinai; a beeskereki kerületben, vagyis a mai közép Torontálban a kikindai, frányovai és mellenezei; a páncsovai kerületben, vagyis a mai déli Torontálban a botosi és idvari.²⁾

A fent elősorolt kerületek közül nem juthatott mind gyakorlati érvényre. Az akkori körülmények nem engedték, vagy legalább fölségesse tették, hogy minden egyes kerület külön főnök alá helyztessék és ezáltal törvényhatósági önállóságra is jusson. Önállóságra soha sem jutottak például a lugosi és az almási kerületek és a clissurai hegyvidék. Ténylegesen és gyakorlatilag tehát csak 11 kerület létezett a Temesi Bánságban u. m.: a temesvári, esanádi, beeskereki, páncsovai, csákovai, facséti, lippai, karánse-

¹⁾ Bécsi udv. titkos levéltár, Fasc. Temesv. Einrichtungs-Sachen, de Anno 1717.

²⁾ Lásd Mercy térképét az A. alatti mellékletben.

besi, orsovai, palánkai és verseczi.¹⁾ A lugosi a karánsebesi kerületbe, az almási vagy mehádiai, ugyszintén a Clissura is az orsovai kerületbe voltak beosztva.

E tények nem ismerése okozta a sok tévedést és zavart még legjobb történetíróink, legkiválóbb földrajztudósaink munkáiban is. Grisellini például 12 kerületet ír.²⁾ Ugyan annyit számítanak Sulzer,³⁾ Schiemek,⁴⁾ és egy névtelen lipesei szerző;⁵⁾ utánok újabban egész raja a magyar és külföldi szerzőknek! Maga Vaniček, ki pedig ebben a tárgyban is eredeti kútfőkből meríthetett, azt állítja alapvető jeles munkájában, hogy Mercy 12 kerületre, és pedig szerinte a temesvári, lippovai, lugos-facséti, karánsebesi, orsovai, almási, uj-palánki, verseczi, páncsovai, becskerei, csánádi és csákovai kerületekre osztotta fel az országot.⁶⁾

A tévedésben mindannyian Grisellinit követik, ki önálló kerületnek tekinté Mehádia vagy Almás (Halmos) vidékét is, noha az valóságban az orsovai kerület főnökének tartozandósága volt. Hammer⁷⁾ egy 1728. évi eredeti acta után írva, már egészen helyesen csak 11 kerületet említ. Böhm Lénárd is, észrevevén Grisellini és Bárány botlását, a kerületek számát Hammer után közli ugyan, de a 14-es felosztásról, mivel az e tárgyban egyedül hiteles és egyedül tájékoztató Mercy-féle térképet nem ismerte, mítsem tud.⁸⁾ Briffaut térképét kivéve, ki 12 kerületet rajzolt, az egykorú többi térképek készítői, a tényleges felosztás után indulva többnyire csak 11 kerületet határoltak el.

A katonai század-vidékek 1726-ban főkapitányságokká (Oberkapitanat) alakították át. A katonai őrizet már most az egész temesi tartományra kiterjesztetett olyképen, hogy négy nagyobb katonai kerület állíttatván fel, azokban ismét alfelosztásilag állomások (Posten) léptek életbe. A kerületek és állomások be voltak ugyan a polgári területbe osztva, minthogy azonban állanlóan katonai-osztályok valának bennök elhelyezve s önállóan katonailag kormányoztattak: külön geo-

¹⁾ Túl a Dunán szintén kerületekre voltak felosztva a monarchiánkhoz kapcsolt részek. A Duna mentén, szemben a Clissurával, volt a kolumbácsi kerület, alatta délnek a kutschájni és omolii kerületek; szemben az orsovai kerület innenső Duna-partjával, túl a Dunán, volt a klyúesi kerület, alatta délnek a krajnai és krivinai kerületek. Mások így osztályozzák: Klyúes-krajnai kerület (a Krisinával), kloeseini, galambóezi és omolii kerületek a Borieska Rekával.

²⁾ Versuch e. pol. u. natürl. Geschichte d. Temes. Banats.

³⁾ Geschichte d. Transalpinischen Daciens.

⁴⁾ Beschreibung v. Bosnien.

⁵⁾ Beschreibung d. Banats, d. Walachey, Moldau u. d. Königreiche Servien u. Bosnien.

⁶⁾ Specialgeschichte der Militärgrenze. I. 193. l.

⁷⁾ Gesch. d. Pest im Temes. Banate.

⁸⁾ Délmagyarország v. az úgynevezett Bánság külön történelme. — Böhm a kerületeket „vidékeknek” vagy „főnökségeknek” nevezi (II. k. 18. l.), ámbár ezen elnevezése, e helyen alkalmazva, kevésbbé felel meg a districtus érteményének.

graphiai fogalmaknak kell azokat is tekintenünk. A Temesi Bánságban ilyen katonailag szervezett főkapitányi kerületek voltak a temesvári, esákovai, hedjái és a mutniki. Beosztva voltak a temesvári főkapitányságba mint állomások a temesvári, (der Posten am Graben nächst Temesvár, ausserhalb des königl. Lagers, wo die Perexhof einen Morast bildete); továbbá a fénlaki, csanádi és oroszlámosi. — A esákovai főkapitányságba: a becsei, patkai (an der Passage des Kustos), esákovai, az Oppova-páncsovai (sánczok), a Páncsova-kubini (sánczok), a kubini ezredesi állomás, a dubováczi és jovkai. — A hedjái főkapitányságba: a hedjái (a karánsebesi districtusban), a márgai (sáncz) és mágorai. — Végre a mutniki főkapitányságba: a mutniki, homosdiai, filipinkameni, paulisi, gyulai és kiskfalvi állomások. A Tisza-mentén szervezett állomások képezék a tiszai, a Maros-mentén szervezettek pedig a marosi örvidéket, vagy — mint közönségesen nevezék — milicziát.¹⁾

A mohácsi vész óta bekövetkezett sötét, szomorú idők lakatlanná, paraggá tévék e hajdan viruló szép magyar vidéket. A mult század elejéről való felvételek nagy terjedelmű posványokat, tavakat, lakatlan fővenysivatagokat és már csak apró, részben elhagyott vagy egészen néptelen falvakat mutatnak benne. Legelhagyatottabbak voltak a becsekerei, páncsovai, orsovai és uj-palánki kerületek, ezen országútja a folytonos török betöréseknek és hadi táborozásoknak.

Az ekkori földrajzi és történelem-statisztikai állapotokat érdekesen tünteti fel a bécsi cs. és kir. birod. pénzügyministerium udv. kamarai levéltárában őrzött egy 1717-dik évi jegyzék, melyben a Temesi Bánság területén akkor létezett összes községeket a bennök talált házak számával együtt lajstromozva találjuk.²⁾ Minthogy e jegyzék több tekintetben kiegészíti és egyáltalán tanulságosan magyarázza a Savoyai Jenő herceg rendeletére készült Mercy-féle térképet,³⁾ e kornak szintén közvetlen és szintén eredeti földrajzi ismeretforrását, szükséges azt egész terjedelme szerint megismernünk.

Voltak pedig az egyes kerületekben falvak és azokban lakházak, nevezetesen:

¹⁾ Nem tévesztendő össze a Tisza és Maros jobb oldalán fennállott Tisza-marosi határörvidékkel.

²⁾ Bécsi udv. titkos levéltár. Fasc. „Temesvarer Einrichtungen-Sachen de Anno 1717. — Designation deren in dem Temesvarer Banat sammentlichen Dörffern und darinnen befindlichen Häusern.“ E jegyzék osztrák egyének által készítettén, a helységnevek benne többnyire oly torz ferdtésekben fordulnak elő, miszerint a valódi névre csak kevésnél ismerhetni rá; sok község még az ő török nevén nevezetik, sok pedig még ősi magyar nevét viseli. Némikép az iránt is tájékoztat bennünket az okmány, hogy mely vidékeken és községekben laktak szerbek, rumunok, itt-ott németek.

³⁾ A. alatt mellékelve.

1) A temesvári kerületben.

Falu.	Ház.	Falu.	Ház.	Falu.	Ház.
Sasch	65	Topolovaz	40	Kalbka	38
Paráz	84	Jenova	22	Rokor	20
St. Mihál	43	Simonsov	10	Vinka	9
Vultwino	65	<u>Bezekor</u>	20	Mönostor	38
Silasch	40	Tumey	9	Selensch	15
St. Georg	15	Veliki Jermath.	28	Zatralak	25
Lucadelek	40	Sarath	18	Fenlak	42
Wandelek	17	Peschka	8	Potrok	3
Beregh Schohh.	40	Murani	20	St. Peter	14
Velliky Illimet	40	Fibesich	20	Munara	16
Keney	45	Seshann	28	St. Kuschik	35
Peterda	15	Tchadan	10	Delek	9
Kescha	8	Magereus	13	Nagy Valla	16
Boldor	30	Schoma	46	Variasch	40
Dignasch	50	Cirnigas	52	Kencz	10
Vaja	10	Cera	18	Pakaz	15
Ivanda	40	Schakalaz	66	Lovren	18
Jurok	70	Choke	25	Comeleusch	20
Nemet Pucholo	5	Zelbosch	30	Deremia	19
St. Peter	10	St. Andre	23	Peschkered	36
Girouda	24	Beschenova	20	Solomös	10
Kako	10	Hodogn	15	<u>Rezekasch</u>	20
Mosehniz	50	St. Thomas	20		
Dubovaz	50	Kayragn	16		
				Össz. falu 71, ház 1448.	

2) A csanádi kerületben.

Csanad	40	Meesch	13	Sanad	44
Jarmada	10	Velich	18	Koke	40
Pariamus	20	Palath	10	St. Miklos	30
Viget	7	Zombor	15	Patei	20
Egris	4	Giala	35	Igios	30
St. Peter	16	Kistur	4	Morutna	6
Jari	16	Kánischa	40		
St. Nicolaus Veliki	30			Össz. falu 21, ház 448.	

3) A beeskereki kerületben.

Beeskerek	100	Borgios	9	Batka	24
Schimug	9	Vagn	22	Echka	20
Akacs	13	Felemir	20	Sige	30
Bechey	20	Aradaz	26	Echien	13
Kuman	13	Martinzi	12	Horlebath	30

Falu.	Ház.	Falu.	Ház.	Falu.	Ház.
Botosch	40	Part fein	10	Bosehitova	4
Sechun	27	Debey	39	Horroschin	10
Modos	50	Descha	15		
Weign	18			Össz. falu 24, ház 574.	

4) A páncsovai kerületben.

Pancsova	70	Zovik	12	Szell	30
Nartak	17	Mramorak	12	Opova	34
Starhevo	50	Flanka	20	Szakugla	12
Homoliza	50	Dobrica	15	Idvor	4
Rekestova	4	Margitta	10	Hosdino Veliko	30
Brestovaz	12	Jankovaz	14	Malo Hosdino	10
Plochika	13	Jabuka	15	Choke	6
Sevey	9	Boreha	30	Tomaschoviz	20
Kubin	50	Hontscha	40	Zeldosch	13
Malo Balvaniste	4	Glogon	10	Neuzina	25
Veliko Balvaniste	30	Eche	8	Boka	40
Cirno Szeliste	14	Sefkerin	27		
Deli Flato	16			Össz. falu 36, ház 776.	

5) A csákovai kerületben.

Kistor	12	Dolaz	35	Schipeth	100
Bol	9	Gilad Dogni	100	Schoschda	100
Pauluk	12	Gorgna Gilad	80	Birda	80
Rudna	30	Voitegh	28	Hopadiza	30
Giulaws	27	Öbatsch	60	Sekula	40
St. Martin	28	Schebell	200	Kadar	85
Petroumann	60	Obseniza	30	Herzeck	30
Macedonia	50	Panlogh	85	Wermesch	100
Schebscha	80	Soke	30	Valle Pay	80
Liget	100	Vischad	20	Dulley	70
Chavosch	15	Ballad	18	Firluek	100
Schurian	32	Velliki Gay	40	Kipeth	60
Sarchia	12	Mali Gay	30	Rakoviza	40
Punkerek	12	Tenta	100	Badiasch	36
Cervenka	4	Ómor	60	Sillage	60
Gady	30	St. Georg	30	Izgar	40
Gyr	12	Berekuza	28	Blaschevo	40
Degyr	23	Berino	40	Vukowo	63
Kanak	14	Zirna	30	Sibova	52
Idwor	15	Stamor	60	Adiasch	50
Tuladia	30	Fole	20	Bocha	40

Falu.	Ház.	Falu.	Ház.	Falu.	Ház.
Dragzina	40	Julay	100	Junip	60
Keverisch	75	Ikioida	50		
Fakosch	80			Össz. falu 69, ház 3432.	

6) A facségi területben.

Fatschet	20	Glesche	10	Balnizi	20
Dubrovenga . . .	10	Berna	9	Vitigmok	23
Veka	18	Bogonese	30	Putina	20
Vadagne	6	Geludin	8	Legutscheste . . .	30
Bosche	15	Saresaing	20	Remeta	15
Michaeste	6	Sezchang	15	Monestor	20
Tomereschke . . .	17	Zulste	6	Fantelek	10
Chingagne	15	Bodineste	15	Conerito	10
Merschina	18	Furdok	15	Bikiz	10
Zogrange	10	Bosar	30	Boursche	10
Breschova	18	Bukovaz	17	Banna	10
Koschava	30	Auraresté	4	Ozkech	10
Braneste	20	Bassesse	20	Faturany	10
Kurta	50	Rukida	30	Dobla	10
Nemiste	10	Kikitsch	3	Dubesche	20
Küsefdil	10	Kapriora	10	Domarasche	10
Homosdia	6	Sapang	10	Hoaba	10
Krivina	10	Figet	11	Arschnik	20
Petrovaz	15	Furiaste	30	Kladova	30
Trivineste	6	Susanne	20	Bangeva	20
Varatze'	5	Klisko	30	Assiatsch	20
Gotesze	8	Misische	6	Bokorosi	10
Belovste	8	Kuuska	20	Lucareszi	20
Subuneste	10	Grum	18	Krafieszi	10
Cheremida	10	Gustik	60	Rekaschiza	20
Zoloda	10	Saball	33	Petrova	20
Gladana	40	Hokava	30	Dobolovaz	30
Draglina	10	Jege	20	Schustra	10
Bure	8	Viketar	18	Rekasch	20
Mutnik	10	Drageste	80	Bassia Kovaz	25
Autseste	8	Dista	20	Jassovine	40
Rumunesehe	6	Iktar	15	Grigianos	30
Urgia	40	Budimey	18	Bassitos	35
Botesche	20	Seschenovaz	40	Kopatsch	20
Drenovo	20	Babscha	40		
Suresche	18	Tergoviste	10	Össz. falu 108, ház 1968.	

7) A lippai kerületben.

Falu.	Ház.	Falu.	Ház.	Falu.	Ház.
Lippova	70	Bischdischell . . .	5	Godinovo	20
Sedekut	20	Schinisch	2	Stanschevo	12
Schnichiga	7	Boscheka	46	Hirnakovo	7
Aschiasch	20	Salscheva	25	Schumer	9
Chelmak	20	Sladina	10	Duboky Nadusch . .	11
Sorlem	3	Pauloffzi	6	Busat	7
Siuna	10	Praschnik	25	Remeta	6
Dorokosch	20	Spatha	7	Maschlok	14
Pateresch	9	Radmannovsci . .	22	Novo	11
Belodinzi	16	Hoaba	11	Beschan	19
Laloschinzi	10	Dobrojesse	13	Andrasch	3
Batto	8	Loboschnik	15	Pariza	19
Junik	12	Bara	25	Ketchinzi	20
Piliz	10	Bagninzi	7	Sakoritsch	8
Cela	15	Visna	19	Gabrieloffzi	10
Baka Messebo . . .	20	Krivavisna	19	Scheffdareffzi . . .	13
Wismurthi	6	Georg in Sakasch . .	7	Aleum	23
Birkesch	24	Dollnischkas . . .	14	Kerestur	18
Capelnasch	70	Illinzi	3	Kuttvily	10
Vellemare	15	Kistia	16	Lirischaz	20
Capriore	19	Dollna Kistia . . .	10	Bodosch	8
Koiasch	9	Dollna Kovesta . .	15	Viskut	4
Klople	3	Goirna Kovesta . .	16	Brischaz	19
Gerschenisch	9	Hodosch	9	Kis Dellek	25
Grosch	16	Rajdojestzi	11		
Bulsiz	6	Desch	16	Össz. falu 76, ház 1131.	

8) A karánsebesi kerületben

Caransebes	422	Obresch	100	Pestera	40
Polovaschniza . . .	27	Gelboka	36	Kavaram	30
Kappa	26	Hoaba	46	Tinkova	35
Idova	13	Mal	18	Schidovar	60
Sladna	12	Kurschona	18	Sladionora	2
Borsova	46	Merul	52	Kribina	15
Durna	30	Valle Mare	41	Krifora	50
Renny	16	Marga	35	Schiresch	16
Dalscha	11	Voiska	12	Nagoje	13
Fellneschte	29	Salvoy	22	Armadia	7
Schikler	8	Schiresch	17	Schilla	63
War	42	Schutta	37	Neurinza	14
Jas	54	Mattscheza	37	Valle longa	4

Falu.	Ház.	Falu.	Ház.	Falu.	Ház.
Lugos	218	Prebul	82	Prischiani	70
Boldor	35	Vagliaden	32	Pukin	40
Sent Schig	26	Appagia	37	Petrosniza	40
Hodosch	37	Desineste	62	Pokosniza	22
Sindesechte	40	Ruscha	70	Gotcz	24
Logoschell	62	Valleboi	60	Slatina	100
Galvostia	47	Schuppa	36	Armenis	48
Holoschak	22	Sakoseiani	30	Vallishor	26
Homoriz	20	Prischuk	40	Virorova	36
Satulunk	30	Sakul	28	Wenesch	20
Sokosch Magirszky 130		Jenna	33	Rutka	33
Vischni	54	Hoaba	30	Péregva	70
Valle mare	32	Mutenik	31	Lunkaviza	23
Remeta	28	Kosinosch	18	Veretin	27
Degesta	60	Sureveste	66	Tomasna	90
Sigajuseh	80	Sylbagie	54	Ragniza	18
Dragomireste	30	Mali Sarleny	30		
Velliki Sorleanyi 150		Pojana	40	Össz. falu 91, ház 3915.	

9) Az orsovai kerületben.

Orsova	170	Krussavaz	20	Pattasch	44
Duferi	100	Kuptora	35	Putni	13
Dubova	28	Mehedika	50	Prigor	40
Ogradiena	24	Pokovasniza	40	Prilevaz	57
Jessalniza	24	Plugova	32	Rudaria	82
Krivina	15	Globsor	35	Pania	56
Supan	32	Bogoldin	20	Possoviz	82
Doplez	100	Konereva	54	Taria	9
Peseneska	10	Korinea	48	Grobovaz	28
Smirden	10	Lubosniza	24	Schobaz	35
Pulanka Medradia	75	Prehova	40	Lobusnik	47
Jablaniza	80	Cerova	7	Mossoriz	26
Pelnikul	42	Borlaven	38		
Glob Krajovi	20				
				Össz. falu 39, ház 1717.	

10) A palánkai kerületben.

Palanka	37	Sikeviza	40	Sakalovaz	26
Plavisebiza	12	Posneaci	32	Okraviza	24
Disvieviza	10	Poseschena	10	Slinavaz	35
Schwiniza	60	Radigna	33	Slatiza	32
Debellilig	16	Sieska	11	Pentilova	26
Perlaz	30	Bella bresta	22	Zerno Zerco	44
Luccova	66	Wrachegay	56	Kusziz	82

Falu.	Ház.	Falu.	Ház.	Falu.	Ház.
Krutiza	26	Zukisch	50	Greun	23
Sesskoviza	36	Nicolinzi	74	Mirsina	48
Neitasch	72	Ruschobo	20	Schorda	22
Jassovnik	18	Perdiste	10	Mirkovaz	23
Hogoldin	34	Wrangenz	48	Jam	43
Janska	28	Prostani	84	Subodiza	24
Sladina	52	Oroviza	77	Janevo	20
Podok	32	Rakidova	50	Jassenova	110
Sokolar	55	Agadisch	72	Duplay	30
Jeladia	80	Sedin	37	Homor	20
Siklova	166	Sudanoviza	22	Össz. falu 55, ház 2377.	
Rakustia	125	Petroviza	42		

11) A verseezi kerületben.

Versez	70	Wassiova	36	Obravaz	20
Cruenza	22	Bokscha	82	Margitta	23
Woiwodinzi	77	Rabna	92	Mormenta	8
Kostill	100	Parvoss	44	St. Janos	8
Waradia	180	Schidovina	57	Allibonar	32
Pekosniza	90	Fisescho	110	Nicolinzi	10
Pomoriste	90	Binisch	48	Julum	20
Horodik	73	Doklien	90	Vlaikovaz	22
Kinaza	50	Surduk	46	Rodischeva	27
Dikvan	122	Werendin	30	Paulisch	17
Sekasch	84	Morava	30	Krobiste	9
Gyurger	72	Judai	100	Keverisch	24
Korvia	48	Budschin	23	Jaboca	10
Kirliste	14	Percossovo	15	Isbiste	20
Karasova	400	Radovanzi	20	Podporan	36
Doman	27	German	26	Sakaiza	37
Retziza	62	Scham	67	Parta	18
Kuptora	14	Klobodia	42	Oreschez	30
Zerobo	23	Lazumnasch	30	Krebanak	28
Tirnova	76	Malo Szeretiste	20	Kaidassovo	7
Solchen	56	Gum	25	Lubovaz	8
Esseriss	52	Veliki Szeretiste	72	Gaisch	20
Klinek	82	Gutorza	17	Zervenka	6
Muniovo	18	Ovdino	27	Össz. falu 72, ház 3503.	

E szerint volt 1717-ben a temesvári kerületben mindössze 71 falu 1448 lakházzal; a csanádi kerületben 21 falu 448 lakházzal; a becskereki kerületben 24 falu 574 lakházzal; a páncsovai kerületben 36 falu 776 lakházzal; a csákovai kerületben 69 falu 3432

lakházzal; a facséti kerületben 108 falu 1968 lakházzal; a lippai kerületben 76 falu 1131 lakházzal; a karánsebesi kerületben 91 falu 3915 lakházzal; az orsovai kerületben 39 falu 1717 lakházzal; a palánkai kerületben 55 falu 2377 lakházzal; végre a verseczi kerületben 72 falu 3503 lakházzal. Így tehát a Tisza-, Duna-, Maros- és Erdély-köz egész területén összesen csak 663 hitvány falu 21,289 lakházzal maradt ránk a török hódoltság korszakából.

Mercy Clandius térképe, melynek a bécsi cs. kir. földrajzi intézetben készített fényképezett hű másolatát **A.** alatt látjuk, a négy-hat évvel későbbi, vagyis az 1723—1725-dik évi állapotokat tünteti elénk. Czoernig Károly volt az első, ki az újabb tudomány figyelmét Mercy térképére felhívta az által, hogy a csanádi, beeskereki és a pánicsóvai districtusokban talált, lakott vagy elpusztult helységek egy névjegyzékét közlé. Ő utána közölték e jegyzéket többen is azok közül, kik Dél-Magyarország történelmével foglalkoztak, azonban a nélkül, hogy csak egyikük is meggyőződést szerzett volna magának Czoernig pontossága vagy hitelessége felől. Pedig Czoernig tulajdonképp nem is használta és úgy látszik meg sem nézte az általa használt eredeti Mercy-féle kézirat térképet, mely hasonlóképpen a bécsi cs. és kir. hadügyministerium levéltárában őriztetik és a Czoernig másolati nyomtatott térképénél sokkal nagyobb alakú. Ezt a térképet és nem a Czoernigét mondja a hadügyministeriumi levéltár lajstromkönyve eredeti és legrégebbi bántási térképnek. A tartomány első térképi földrajzát tehát esakis erről ismerhetni meg, melynek adatai pedig nagyon eltérnek Czoernig közleményének adataitól. Különben is igen tág érteménye van a Czoernig által használt *copia-térkép* „theilweise bewohnt“ kitételének, mely alatt oly falut is bátran lehetne érteni, hol például legfőlebb is csak pár ember lakott. Hogy mily részben voltak ezen időtájt falvaink lakva, azt már fenntebb láttuk azoknak 1717-ik évi hivat. jegyzékéből. A fődolog megtudni, melyik volt lakva és melyik nem? Elengedhetlennek találtam tehát az **A.** alatti igazi Mercy-térképet gondosan áttanulmányozni és a Czoernig közleménye által okozott tévedéseket helyreigazítani, a hiányokat belőle pótolni. Térképünk szerint voltak tehát az egyes districtusokban és pedig:

A csanádiban lakott helységek: Pollac,¹⁾ Csanad, Egris, Periamos, St: Peter, Saravolla, St: Micklos, Gyalla, Kerestur (egyik) Oroszlamos (egyik), Canischa, Sonat, Csocka, St: Miklos, Comblos, Bathée, összesen 16. Lakatlan helységek: Sirick, Tesca, Carassola, Sombor, Perivo, Vighet, Armada, Dellek, Priest, Budovaka, Burgan, Bob, Saikois, Tervar, Sentevan, Jara, Motja, Nevellin, Turusda, Kerestur (másik), Beschenova, Valkan, Oroszlamos (másik), Monostor, Hodosch, Mogrin, Sentos, Teremia, Truga Sellisto, Wisesta, Grabaz,

¹⁾ A helységnevek a térkép orthographiája szerint vannak írva.

Loveren, Nadios, Bogarosch, Kl. Kiekinda, Votteck, Settos, Ottosch, Orosin, Tetoschovatz, összesen 40.

A becskerekiben lakott helységek: Idiosch, Akacz, Beehey, Idebej, Pardan, Modosch, Seczan, Bethskereck, Ellemir, Arratacz, Eczka, Szige, Ohrlovath, Bodosch, Rudna, Ivanda, Julves, St: Marton, Macedonia, Csepsa, Petromán, összesen 21. Lakatlan helységek: Morotkza, Perzülla, Akacz (egyik), Poczar, Kikinda, Joeza, Mally Orosin, Tasseck, Cservenka, Peadra, Baschin Kollad, Jeminskie Kollad, Schimogi, Vinzay, Jakovas, Tomasch falva, Novo Szello, Possidova, Rabeat, Zestereck, Baschayd, Ille, Biskas, Arracz, Torda, Arkan, Idvarnak, Passin Jankait, St: Kral, Kumani, Bordios, Tarasch, St: Mihal, Muttorellin Jankait, Torak, Deska, Vide, Pereck, Allasig, Guttina, Tollovacz, Kenderesch, St. Czurez, Martineze, Patka, Variack, Vorkasdin, Micollack, Idvor, Seldosch, Vel. Oftin, Mal. Oftin, Etzin, Czenth, Fiegné, összesen 55.

A páncsovaiban lakott helységek: Neusina, Poka, Seldosch, Tomaschovitz, Margitiza, Jarkovaz, Dobroviza, Ilonza, Saculla, Seffkerin, Jabuka, Borza, Offza, Panczova, Psovek, Delliblado, Starzova, Cservenka, Gaj, összesen 19. Lakatlan helységek: Genta, Lecz, Vilsigk, Birinscha, Csocka, Ludos, Heuduzische, Zellos, Baranda, Opoa, Vel: Srepaya, Mal: Srepaya, Seltosch, Brun, Kostovaz, Logan, Gloganska, Zenovaz, Nardak, Olle, Dollova, Bramorak, Kraillovaz, Jorgiovaz, Woilloviza, Nadoj, Regestova, Sreban, Humuliza, Prestovaz, Plazischa, C....z, Schebei, Palfanista, Cubin, Csernosello, Mal: Prella, Vel: Prella, Kutloviza, Dubovaz, összesen 40.

A temesváriban lakott helyek: Nagyfallua, Sekusick, St: Péter, Fúnlok, Dvorin, Warias, Gotföl, Knez, Czets., Kallacs, Monostor, Schaden, Bensekut, St: Andras, Becskerek, Cernitkais, Jenova, Petrova Sello, Rikass, Cath: Rikass, Toppolovaz, Rikass (másik), Bazzos, Bukova, Türk Janos, Remeta, Moschmiza, Giroda, Metves, Zutok, Temesvar, Sakulhasa, Berexchhoff, Nemeth, Sillasch, St: Mihal, Utvin, Schaag, Paraz, Haybecsth, Dingnas, Boldor, Czenay, Poda, összesen 44. Lakatlan helyek: Tottin, Kerekik, Seleus, Durikais, Barazas, Sistov, Pakas, Saag (másik), Selleus (másik), Vingha, Sanad, Kokot, Mayrarovda, Muran, Deska, Krajzallas, Pis..., Kallacs, Karan, St: Tomas, Odoign, Acsai, Csenei, Vitas, Zumey, Rekekeas, Rekekeas (másik), Scharad, Magiarus, Bessenova, Csoma, Armadi, Jokai, Zukin, Jovek Janos, Solmos, Fragetinozello, Rekasiza, Pasekuvaz, Sbög, Boesinka, Secsvar, Deg, Kapacs, ...oll, Zera, Csoki, Ventelek, Utvin (másik), Dokora, Hettin, Cserme, Ketscha, Perderda, Rabe, Sombol, Jetsaa, St: Jorak, összesen 58.

A csákovaiban lakott helyek: Kanat, Sarcia, Schurián, Csávosch, Gyr, Gad, Dollaz, Gillad (egyik), Ofzeniza, Banlok, Szoka

Vischad, Mal: Gay, Vel: Gay, Denta, Detta, Omor, Szt: Görg, Berekauza, Oppatiza, Birda, Follia, Voiteg, Csakova, Obadie, Schebel, Czernt . . , Stamolla, Berin, Kada, Schipet, Jozedas, Jerzeg, Valliapay, Wermesch, Izgar, Dabosch, Plaschova, Ikloda, Unip, Villok, Dragschina, Sakosch, Wukova, Duhló, Syllascha, Busiesch, Kepeth, Pathia, Syrbova, Hidiesch, Rakoviza, összesen 52. Lakatlan hely: Gillad, összesen 1.

A versecziben lakott helyek: Egris, Solschan, Dirnova, Zerhova, Barbosa, Raffina, Gertenisch, Sidovin, Gatt . . . , Sent , C . . . k, Fisches, Pocksan, Wassiova, Manio, Köllnik, Reschiza, Doman, Jabatz, Bodmogiel, Caraschova, Vermey, Illuck, Lesdie, Viaderiz, Czerova, Glododis, Jesenovaz, Dilsa, Dognaska, Binnisch, Doklens, Surdok, Wadnek, Raffinek, Corroja, Sehürsova, Gerlista, Seccas, Gallina, Gernaschia, Comoriste, Vel: Dickvan, Kakova, Scho . . . ischa, Karadia, Jaboca, Czervenka, Custill, Wojvodinz, Lagerdorf, Orschez, Grebenz, Gaitasoll, Werschetz, Vel: Srediste, Zonnasch, . . . orodik, Scham, Klopodia, Bergossova, Radovanz, Berman, Fattina, Margida, Mormind, Czamm, Paulisch, Peterisch, Redisova, Vlaikovaz, Ulma, Ispiste, Potporon, Allibonar, Sagaceze, Partha, összesen 77. Lakatlan helyek: Pathiu, Mal: Srediste St: Janos, St: Mihall, Grubiste, Abanovokno, Zadomirovezi, Vel: Nikolinz, Mal: Nikolinz, Posiatova, Firendia, összesen 11.

Az új-palánkiban lakott helyek: Mal: Dickvan, Aggadisch, Maydan, Petrovacz, Greony, Merschina, Prostian, Ragitova, Oraviza, Cziklova, Rakustie, Vraniova, Czorte . . . , Herrndorf, Vranjocz, Freudenthall, Illedie, Sokollan, Potoko, Makoviz, Zukich, Miekollinz, Rusova, Perlist, Mirkovaz, Jam, Sobotiza, Salhausen, Jessenova, Duplay, Omor, Czervene Czikva, Weiskirchen, Kruczieza, Peteryla, Bogodinz, Pottvekin, Sladina, Jasabnik, Kusitz, Vraczagay, Ujpalanka, összesen 42. Lakatlan helyek: Zudanoviz, Schittin, Rusova, összesen 3.

A lugosiban lakott helyek: Dragoeste, Figatar, Ohaba, Sinerseg, Schabar, Costill, Bellinz, Kissetto, Gruin, Perull, Costill, Neverinze, Syxha, Valle Lunga, Lugosch, Harmodia, Lugoschell, Safalinik, Herindjest, Honoriz, Hodosch, Sagos, Wissack, Olloschag (ó), Olloschag (uj), Remedie, összesen 26. Lakatlan helyek: Cseba, Bingnis, Egris, összesen 3.

A karánsebesiben lakott helyek: Magura, Csurcha, Kritzova, Kribina, Sidovar, Tinkova, Bestire, Rowaran, Maccova, Csutta, Oboresche, Glimboka, Cuvesa, Saroy, Woislova, Govosdia (egyik), Sylvashel, Schena, Saeul, Mutnik, Brisaka, Scribesti, Dragomirest, Ohaba (egyik), Rucsinos, Saguseny, Schupa, Vallioboll, Sorleans Mük, Kains, Delsyest, Furluk, Sorleans Mare, Brebol, Vallia Jeng, Apadia, Dellinesti, Ratz, Bukin, Boyana, Brietani, Petroniza, Bokosnitza, Golletz, Sladina, Teregoa, Verentin, Domasna, Ruska, Foenys, Armenis, Sadova, Illova, Verzerova, Vallisiora, Bollvasniza, Kerpa, Slakna, Borlova, Ruen, Dallz,

Serviesti, Caransebes, Vaar, Jast, Ohaba (másik), Maal, Kurtzma, Meriel, Valliomare, Marga, összesen 71. Lakatlan helyek: Govosdia, (másik), Berseis, Ohaba (ő), Dgomnina, Semenik, Cannisa, összesen 5.

A lippaiban lakott helyek: Saderlak, Arath (uj), St. Miklos, Kier, Seffdin, Kutvin, Zabran, Novo Sello (egyik), Lippova, Ginju, Assiaso, Spign, Cserlov, Kelmak, Svinoviz, Bellodinz, Leuloschenz, Initz (egyik), Szella, Pürkisch, Cappulnash, Gross, Capriora, Plope, Possoka, Pulza, Faag, Cervenias, Petris, Prusnik, Ohaba (egyik), Spotta, Grom Wilma, Raitmoniest, Dobrovz, Wara, Wilma, Krivo Wara, Gorni Secals, Secals, Gabrilovaz, Sagoriz, Lapusnik (egyik), Gorni Gistia, Govestia, Gistia, Giurgevatz, Tesik, Hodosch, Küvesda, Bischan, Sistaroz, Busad, Diboki natasch, Stazobo Sello, Onus, Bariza, Edekut (Guttenbohrn), Bruckenau, Masslock, Fibes, Alleosch, Bottosch, Firitiasch, összesen 65. Lakatlan helyek: Kisocuda, Edekut (másik), Kaldtoffen, . . . esa, Batta, Initz (másik), Ostrovo, Bakomesso, Vellomare, Saka, Javanest, Pestisell, Girgnis, Coss, Dorgosch, Ohaba (másik), Stojanovaz, Dominovz, Novaz, Isvor, Baniz, Lapusnik, Bukinoviz, Kanos, Sreniza, Csold, Slaviza, Sringna Kuvesda, Petrovaz (egyik), Prestovaz (másik), Godinovo Sello, Radojevaz (egyik), Repas, Dessegovaz, Dolni Komjet, Gorni Komjet, Porta, Dolno Slaviza, Kjakoviza, Gorni Kuvesda, Radojevaz (másik), Sravdiz, Novo Sello (másik), Sohos, Zernovar, Pertiza, Bogdan, Sintar, Rokasiza, Fortons, Sarsovo, Ohabiza, Argniakosello, Hamas, Luka, Simanda, Gessinz, Redinz, András, Appad, Tolfaj, Sohos, Magianna, Botska, Kablos, Kerestur, Csönlak, Viskut, Stuban, Zervenka, összesen 70.

A faesétiben lakott helyek: Schustia, Gralovaz, Lucarecz, Ektar, Pudinz, Susannovecz, Babscha, Tergovista, Hiziasch, Bannioba, Fadimaack, Radina, Gladova, Ohaba, Dubesti, Thomarest, Dopta, Paduran, Zersenek, Leucosest, Missost, Antolest, Pukisch, Bunia, Thomerest, Faczet, Zintiest, Marsina, Nemesest, Kostill, Homostia, Gurdia, Crivina, Petrosa, Forasest, Gremenga, Lunca Reolli, Luncam, Gladna, Schuppenest, Drastinest, Goitschest, Pramest, Badiest, Rakita, Passiest, Bukovecz, Mutnik, Furdia, Hamsest, Bodiest, Drinnova, Poganest (egyik), Birna, Scraschan, Poganest (másik), Szesechan, Surduck, Boshor, Sudriacsh, Kuperlon, Monoster, Susan, Clischova, összesen 64. Lakatlan helyek: Costelliak, Bordus, Tergovista (másik), Hiziasch (másik), Fadimaack (másik), Ballinz, Bandia, Ohaba (másik), Ocsik, Vischest, Zeucosest (másik), Remetta, Surilla, Vischest (másik), Sovaing, Slavest, Kossava, Drusa, Ursu, Talloschest, Soldet, Berzova, Gingan, Vecza, Dumbreveng, Komet, Ungurest, Pari, Brusest, Baba, Z . . . rest, Schuppan, összesen 36.

Az orsoraiban lakott helyek: Cserova, Perivo, Mehedika, Kuptova, Cornia, Comereba, Polgoldino, Globoero, Grusoviz, Kuptova, Zabusnizel, Petnik, Jablaniza, Plugeva, Bothasniza, Meadia, Persinestk,

Tepleitz, . . . ivina (kettős), Orsova, Ichnitz, Mühlenbach, Ogradina, Dubova, Plabissaviz, Zvinitza, összesen 26. Lakatlan helyek: Babel, Globul, Petnikul, Birsast, Kirbdise, összesen 5.

Az almási (halmosi) vidéken lakott helyek: Borlovan, Patna, Patass, Dania, Prittivatz, Bosovitz, Lapusnick, Motseris, Dobošecz, Schobotz, Gyrbovecz, Bannia, Ruderia, összesen 13. Lakatlan helyek: Briger, Kursthia, Poysi, összesen 3.

A Clissurában lakott helyek: Saska, Nadasch, Rebenberg, . . . skoviz, Slatiza, Langenfeld, Sakallovaz, Slibovaz, Okkroliza, Dibitz, Bittiz, Radimna (egyik), Sischika, Radimna (másik), Poschegena (egyik), Poschegena (másik), Mathiovecz, Moldova (kettő), Waral, Sűsovitz, Gorni Cypkova, Dolni Cypkova, Bersasta, összesen 23. Lakatlan helyek: Posnack, Trinkova, Delbella Luka, összesen 3.

Csak ha Mercy térképének ezen adatait a fentebb közölt 1717-ik évi hivatalos községi jegyzékkel gondosan egybevetjük és egyik hiányait a másik adataival pótoljuk, kiigazítjuk, fogjuk a Temesi Bánság primitív állapotainak megközelítőleg helyes rajzát nyerhetni.

Kifogástalannak, teljesnek sem a térkép, sem a hivatalos jegyzék nem mondható. Legyen elég erre nézve csak egynémít kiemelnem. Például a temesvári kerületben nem említettnek az 1717-dik évi hiv. jegyzék szerint e következő falvak: Dvorin, Gotföl, Bazos, Bukova, Törk János, Remeta, Metves, Zutok, Schaag, Haybecsth, Poda, sőt maga Temesvár sem, mint lakott helységek. A térképen pedig hiányzik, a mi ismét a jegyzékben feltalálható. Hiányzik például: Sasch, Vultwino, St. Georg, Lucadelek, Velliky, Illimet, Peterda, Kescha, Vaja, Ivanda, Jurok, Nemet Pucholo, Girouda, Kako, Dubovacz, Simonsov, Tumey, Veliki Jarmath. A három Rékas, Kallács, Utvin és Vantelek a térképen lakatlan, a jegyzékben pedig lakott. A csanádi kerületben nem említi a jegyzék: Pollak, Sarravolla, Oroszamos, Comblos helyeket; de a térkép is mellőz ismét olyan helyeket, melyek a jegyzékben lakott helyeknek mondatnak. Mellőztetnek: Viget, Meesch, Velik, Palath, Igios, Morutna. A jegyzék a csanádi kerületben 21 lakott falvat mutat, a térképen csak 16-ot találunk. A jegyzékben lakott helyek gyanánt szerepelnek Jarmada, Zombor, Jari, Kistur (Keresztur); a térkép pedig, mely tudvalevőleg pár évvel később készült, lakatlanoknak mondja azokat.

Ilyen szembeeszkő különbségeket tüntetnek fel tehát a Temesi Bánság ezen korbéli földrajzának elsőrendű kútforrásai. Éppen azért nem is közölhetik többé lelkiismeretes történetírók Czoernig hevenyészett, csonka jegyzéke után a török kézzől visszakerült Temesi Bánság lakott és elpusztult helységeinek lajstromát. Mert megközelítő pontossággal csak is úgy állitható az össze, ha a synchron térképi adatok gondosan egybevettetnek az okmányos emlékekkel. —

* De térjünk vissza tárgyalásunk fonalához.

A megtört fényes portától visszahódított területen — miként a jegyzék és a térkép adataiból immár meggyőződhattunk, egyetlen egy ép magyar község sem volt már e hajdan dúsan lakott, virágzó magyar vidéken. A törökök nem építettek, nem népesítettek, hanem ami volt is elpusztították. Nem nőtt többé fü a földön, melyre egyszer török mén tette lábát. Török lakta városaink pusztulásával együtt járt a falvak pusztulása is, hol a török adótörvények és számtalan visszaélések fojták el az emberi igyekezet műveit, tették parlaggá a földet és pusztákká vagy törpékké egykor népes helységeinket. Jól jegyzi meg Salamon F., hogy őseink annyi generatiojának könye és vére szárad a török uralom minden emlékéen. Egy 1669-ki kézirat panaszos hangon említi, hogy már addig mintegy 900 helység lett pusztává a magyar alföldön, mely hullámtörő part volt az óriási török hatalommal szemben. Csak 1625-től 1627-ig, azaz két év alatt a törökök itt a határszéleken behódítottak 45 falut, egészen vagy részben fölégették 102 helységet s 488 házat és pajtát, elhajtottak 152.000 barmot. Az összes kárt, melyet okoztak, némely határszéli hódolt helyek adójának emelését is betudva, 7 millió frtnál többre teszik, mi akkor fölért 30 millióval; — nem is számítva itt az emberveszteségeket. Egy másik 1642-ki országos kimutatás szerint a török 1627-től kezdve 14 év alatt behódított 326 falut, gyilkolt 1194 embert, elhajtott 13.664 marhát, 2190 juhot s évenként mintegy 35.000 frttal emelte az adót, nem számítván a gabona és élelembeli adó fölverését¹⁾.

Nem csoda tehát, ha a török hódoltsági korszakból csak vézna árnyékát nyertük vissza a dél-magyarországi részeknek.

Beláthatlan praediumok haszonvértlenül, parlagon heverték. 1724-ben találatott a temesvári districtusban 15 haszonvértlen pusztá praedium, a lippai districtusban 26, a facsétiban 7, az orsovaiban pedig csak 1 praedium volt használat alatt, az almásiban 14 hevert pusztán, a versecziben 5, a csákovaiiban 3, a páncsovaiban 20, a n.-becskerekiben 16, a csanádiban 10 parlag, üres praedium hevert²⁾. „Receperat ergo imperator totam provinciam, sed in desertum triste propemodum conversam. Coloni admodum pauci ibi relictí, vici incinerati, arces et oppida desolata, adeoque vix umbra pristini floris observabatur³⁾. „A temesi bántság — írja Bárány — képét adá az enyészetnek. Népes régi falvai elpusztultak, s a lakatlan táj mocsárrá változék⁴⁾.

¹⁾ Gravam. Comitatum.

²⁾ Vaniček Fer.: Specialgeschichte der Militärgrenze, I. k. 193–194. II.

³⁾ Compend. Hungariae geographicum, ad exempl. Not. Hungar. nov. Math. Bél, 257. I. Ugyanerről v. ő.: Bél M. „Hungariae antiquae et novae prodromus“, 1723; ugy szintén nagyobb bevégzetlen munkijával: „Notitia Hungar. nov.“, 1735–42.

⁴⁾ Torontál vármegye hajdana, 33. I.

Ami már az újonan alakított 11 kerület határvonalait illeti, azok fölől egyedül Mercy térképe tájékoztathat bennünket¹⁾.

Az e korbeli további felvételek mind csak ezen térkép nyomán készültek, többnyire kisebb alakban. Ilyen áttekintési földabrosz Briffaut felvétele: „Théâtre de la guerre dans le Banat de Temesvár;“ megjelent Bécsben 1738-ban. Csak néhány út van rajta jelezve; határok egyáltalán nem láthatók. A Bánságot tévesen 12 kerületre osztja, de sok körültekintéssel regisztrálja a mocsáros, hegyes, erdős vidékeket, jelekkel tünteti fel a bányákat, cambiaturákat, üvegutakat, só- és hajózási hivatalokat, stb. Ilyen továbbá a Mercy utasításából Arauss Mór által 1746-ban kiadott „Temesvarer Bannat, abgetheilet in seine XI. Districter;“ melyen már a határvonalakra is figyelem fordítatott. Ennél nagyobb alakban adatott ki egy névtelen által a „Charte von dem Temeswarer Bannat samt denen ihm incorporirten 5 Districten, so zum Königreich Servien gehören.“ Helység csak kevés van ugyan rajta, de annál szorgosabban jelezzék a hegységek és erdőségek.²⁾ Ide sorozhatom még az 1717—18-dik évi hadi állapotot feltüntető „Accurate und neueste General-Landkarten des dermahligen Türkischen Kriegs, in sich haltent das Königreich Hungarn, Siebenbürgen stb., mit sondern fleiss eingerichtet“ czimű kéziratjz térképet, mely a határvonalakat színekben különbözteti és eléggé pontos is, csakhogy a Temesi Bánságnak nem egész területét mutatja.³⁾

¹⁾ L. A. alatt mellékelve. A történelmi hűség érdekében fel kell még említenem, hogy Homann J. az ő történelmi térképgyűjteményében katonai szempontból szintén kiadta a Temesi Bánság térrajzát, azonban nemcsak hézagosan, hanem még csonkán is. E mappa czime: „Neues Geographisch vorgestelltes Ungarisches Theatrum in Servien und dem Bannat Temeswar, worinnen die glückliche Progressen Kayserl. siegreichsten Waffen, unter Commando des Durchl. Princ. Eugenii von Savojen, mit allen bisher in zweyen Feldzügen 1716 und 1717 gehaltenen Schlachten u. eroberten Plätzen in Kupfer gewiesen werden von Joh. Bapt. Homann der Röm. Kayserl. Majt. Geographo in Nürnberg.“ A Temesi Bánság északi része egészen hiányzik; ugylátszik szerző Csanádmegyéhez sorolta. A Bánság északi határát itt Higuska, Valon, Orasin, Szombol, Ketze, Teremi, Temesvár, Dolatz-Palanka képezik. A Tisza mentén láthatók: Bees, St. Király, Borgos, Daras, Hecko és a Bello Blatto tó. Sajátságos, hogy közvetlenül N. Beeskerek mellett egy „Ketzkeket“ nevű helység fekszik. Szentmihály és Beeskerek közt Kafaischka fordul elő. A térkép egyik sarkán Temesvár, Páncsova, Orsova és Ujpalánka térrajzai vannak feltüntetve 1716-ból. — Hübner J. Museum Geographicum-a még más három e korbeli térképről is emlékezik; ugymint: „Die Gegend um Belgrad und Temesvar v. Vis. zu finden bei Sch.; ugyanaz Keulentöl; ugyanaz Ott-tól. Mindhárom térkép 1718-ban adatott ki, a török háboru alkalmából.

²⁾ Mindezek Bécsben a cs. és kir. birod. hadügyministerium levéltárában. Briffaut István térképe m. nemzeti múzeumunk könyvtárában is megvan.

³⁾ A nagy. nemzeti múzeum könyvtárában. — Nem hagyhatom itt megjegyzés nélkül, hogy F. Tóth Ágoston Ráfael „A helyszinrajz és földkép-

A bánsági vidék telve volt ekkor roppant terjedelmű állóvizekkel és mocsárokkal; a talaj a Tisza és Maros mellett mindenütt posványoktól, nádas-kákás rétektől bűzhödött. A Bega, Temes, Birda, Berzava és Aranka folyók is, védgátak nélkül, messze földre kényelmesen terjesztheték árvizeiket. „Tota Trans-Tibiscana regio — írja már Bél — paludibus scatet, quae avibus aquaticis et id genus animalibus refertae sunt.“ Régibb térképeink csakis az Erdélyi és a Dunával határos hegyvidéket tüntetik fel posványos tavak és messze elágazó rétségek nélkül. Schwartner szerint Torontál 132 □-mtf. területének $\frac{1}{3}$ -da ingovány. Torontálmegyében Uj-Szegedtől Szent-Ivánig és Gyálüg egy mocsár volt az egész vidék. Török-Kanizsa, Czernabara, Oroszlányos, Valkány, Rábé, Béba és Keresztúr közt terült el az arankai mocsár; Deszk, Klárafalva és Kis-Zombor közt a zombori mocsár. Csóka, Szaján és Padé közt volt a Tisza-szentmiklósi mocsár, mely hajókázható is volt.¹⁾ A legnagyobb dél-magyarországi mocsár azonban Nagy-Kikinda, Kis-Oroszi, Novo-Szelo, Tóba, Basahid, Törda, Csesztreg (a mai Csősztelek), Ittebe, Melenceze, Jankahid, Idvarnok, Szent-György, Nagy- és Kis-Torák közt, tehát mintegy 8 négyszegmértöldnyi lapályban terült el, számos szigeteivel és rengeteg nádasával. Nevezem ezt: Tóba-csesztregi mocsárnak. Tözsomszédságában voltak a bozítói kisebb és a Czernya-Hettin-polduri nagyobb mocsárok. Torontál szívében tehát, hol jelenleg a nemeslelkű magyar főúr, gróf Csekonics János virágzó birtokai és népes falvai vannak, összesen mintegy 13 négyszegmértöldnyi terjedelemben, beláthatlan sima tengerhez hasonlított a vidék.²⁾ Bocsártól a mai Török-Beesőig és innen Kumánd, Taras, Elemér, Aradác, N.-Beeskerek és Éeska határain keresztül, le egész Titelig, roppant vízmedencékben hömpölygető árait a Tisza folyó.

készítés történelme, elmélete és jelen állása“ ezimű munkájában (II. kiad. Budapest. 1875.) az ugynevezett Bánságról mindössze is csak négy térképet ismer, Bánság első szervezése korából pedig csak egyetlen egyet: a Briffaut-ét 1738-ból. Mercey térképét szóval sem említi.

¹⁾ Aggastyánok emlékeznek, hogy a csókai templom tövében nagy gabnahajók kötöttek ki. — Az építési kőanyagot az aracsi templomhoz is, mely ősi műalkotvány a Tiszától egy órai távolságban és manapság már száraz sík szántóföldön fekszik, csak nagyobb hajókon lehetett összehordani. — Néhány évvel ezelőtt Majdán mellett, mely helység Torontálban a török-kanizsai járásban, a régi Oroszlányos helyén jelenleg száraz rónaságon fekszik, egy elszűnyedt hajóra akadtak, melyet azonban, minthogy farával igen mélyen fektűt és fája már tökéletesen odvas volt, kiásatni nem sikerült. A munkások iszapos belsejét felturkálván, kölesmaradványokat fedeztek fel benne.

²⁾ Griselin térképén (Tabula Bannatus Temesiensis) nem egészen pontosan van e mocsársorozat rajzolva. Griselin a Tóba-csesztregi mocsárt a saját korabeli állapot szerint „Trokner Morast“-nak, a Czernya-Hettin-polduri mocsársorozatot pedig igen sajátos néven „Morast durch welchen Nebel zukommen“ nevezi.

Mindezen moesárok és tavak, főleg az őszi és tavaszi esőzések és vízáradások alkalmával, egy tengerre folytak össze. Écskánál a Bega az ugynevezett Fehértón folyt keresztül, mely oly mély volt és terjedelmes, hogy még 1799-ben is egy buzával terhelt nagyépitményű aerariális hajó teljesen elsüllyedt hullámaiban. 1776-ban a vrányovaiak a törökbeesei uradalmi révjog sérelmével saját csónakjaikon járkálván át a szomszéd O-Beesére (im Ungarland), e miatt csónakjaik confiscáltattak. A jószágvesztett vrányovaiak igazolják tettöket a temesvári kormányzóságnál s lefoglalt csónakjaikat visszakövetelvén, mondják: „Nach deme wir nun die Csinaken nicht wegen Sewärzereyen, sondern lediglich von darumben beyzubehalten bemüssiget sind, weillen in unserem Beziere ein solch erstaunlicher Marrast weit-weit und breit sich befündet, dass wir um das auf denen Anhöhe befündliche Grass abmähen, und uns zu Nutzen machen zu können, mehresten theils gezwungen seyen mittelst denen Csinaken alldahin zu gelangen.“¹⁾ Külföldi utazók, kik e vidéket bejárták és tapasztalásaikat feljegyeztették, roppant víznek mondják e tájakat. „Der grösste Morast ist bei Sieurek — írja, egy német tudós — Szegedin gegenüber, der sich fast bis Panesova verbreitet und einen beträchtlichen Theil Banats einnimmt. Ein anderer Morast breitet sich im Temeswarer Distrikt aus und wird von dem Weg (Béga) durchströmt.“²⁾

E régi moesárok nevét, melyek némelyikének medrében most aranykalászos buzaföldek és illatos virányok diszelegnek,³⁾ itt-ott még most is őrzik a pór nép ajkai. A Tisza vidékén jelenleg lakó szerbek, öntudatlanul is megtartván a helyszin eredeti rajzát jelző magyar, sőt néhutt német ősi elnevezéseket, többnyire a saját anyanyelvökön vizes, moesáros helyet jelentő, vagy arra mutató bara, gréda, jaruga, továbbá a tova (tó, tava), libe (öböl), vok (fok), osztrovo, sziget, gát főnevekkel kapcsolják össze azokat. Így például a vrányovai határban Török-Beesénél mai napság is találunk ily nevezetű szántóföldeket: Bara-tó, Duga-bara, Kapetanov-vok, Kerek-tó, Ende-ries, Venyes-bara, Lyutova (ló tava), Baktov (baktó), Dzsombovita-gréda, Kis-Tisza-bara, Okrugla liba, Patkova jaruga, Kovacsev-gát, Tyokin-sziget stb. Török-Beesénél a szántóföldek egy része Nagyviz, Jaruga, Solymos, Gréda név alatt ismeretes.

¹⁾ Nagy-kikindai kerületi levéltár. Correspondenz-Buch für d. J. 1776—1777.

²⁾ Beschreibung d. Banats, d. Walachey, Moldau, u. d. Königreiche Servien u. Bosnien 1789.

³⁾ Az écskai uradalomhoz tartozó Fehértó (Belo-blato) és környéke, továbbá a tarasi Csikos-tava, a melenczei Osztrova, nemkülönben a vrányovai Lyutova, Kriváj, Medenyás és Libe még most is rendszeren víz alatt állanak. Áradások alkalmával a Tisza mentén, minden emberi erőködés daczára, vissza-vissza foglalja az óriási víz-elem* az ő régi birodalmának egyes területeit.

A temesi határban van a Csíkos tava, a mellenezeiben az Osztrova (sziget). Az écskai határban van a Belo-blato (fehér mocsár) Siroka-bara, Poppova-bara stb.; az elemériben: Babató, Zablató, Szerdnya-bara, Nagy-bara, Nagy-sziget, Szrednyi-sziget, Goszpodszki-sziget, Krajna-bara, Krajni-sziget, Rohr-bara, Kútina, Siroka-bara, Czerna-bara; a n-beeskereki határban: Rúttava és különféle más barák; a padéiban: Li-voda (viz által környékezett kaszáló); a kereszturi határban: Szlatina, Vrboviti sziget stb.¹⁾ Nagy mocsár terült el még Beeskerek környékén is köröskörül folyva a régi beeskereki várat; nevét Lazarus térképe „Lacus betzkereek“-nek írja. — Temesmegye területén számtalan nádasrétek és ereken kívül még két nagyobb és két kisebb mocsár létezett: az illánasai és alibunári, továbbá a verseczi és vlajkovezi mocsárok. Az illánasai a régi Seleusch, Ilanza, Dobriza, Margita, Jarkovácz, Kanak, Gyér, Tolvádia, Dolác, Offszenicza, Bánlak, Partos, Kis- és Nagy-Gáj, Margita, Szent-János és Szent-Mihály közt terült el. Mélyebb részei valának a Bielo-blato és a St. Jadosko-okno.

Az alibunári mocsárnak keletről nyugot felé esésben végződő tojásdad alakja volt. Nyugoton Alibunárnál kezdődött és egészen Moravicza és Kis-Zsám alá terült el; délen pedig összefolyt a verseczi, nálánál sokkal kisebb mocsárral és a hegyek aljáig szivárgott. Temesvár körül és Krassó megyében Lugosnál, még a mult század második felében is gödrös, tavas vidékek léteztek, melyek feneketlen sülyedékes ingoványait sem ember, sem állat meg nem közelíthet.

Griselini egybevetvén a régi s új Rómában annyira híres pontini mocsárokat a bánásiakkal, azt mondja, hogy az előbbieket emezekkel alig jöhettek összehasonlításba. A poshadt mocsárvizek tömérdek mindennemű rovar és bogarat fejlesztettek s tápláltak. A rögtön beálló légváltozások, melyeknek e dél-magyarországi tájék természetes fekvésénél fogva, hideg éjszaki és éjszak-nyugoti szelek tekintetében, különben is védtelenül ki vagyon téve, nemkülönb a ragályos kigőzölgések, melyek a roppant terjedelmű bűdös és poshadt vizekből emelkedtek, kéjelmetlen lakhelylé tévők azt. Nehéz, nedves, majd minden ruganyosságtól megfosztott és annyi mérges miasmával terhelt lég nehezült e tájra s temérdek kóroanyagot rejtett magában. Az egész vidéken nem hallotta az ember a daloló madárnak hangját, sem a magasban repkedő pacsirtáét, sem a bokrokat kereső szelid csalogányét. Derültebb physiognomiát csak Temesvár környéke mutatott, melynek háttérében a néhány órányira tá-

¹⁾ Csak röviden és ujjmutatásul hoztam fel ezeket főleg azért, hogy alkalman legyen felhívni a régi geographiánkat bűvárlók figyelmét a nép közt még élő régi tájnevekre, melyek vezérfonalán, ha mindenütt gondosan összegyűjtetnénk, nemcsak a vizek egykori állását, hanem sok eltűnt középkori helység holfekvését is fel lehetne deríteni.

volban kéklő, sűrű erdőkkel borított hegylánczatok üdítőleg hatottak a szemlélőre. De azért Temes és Torontál széles rónasíkjain vajmi kevés nyoma volt az emberi mivélésnek és szorgalomnak; szántóvas nem hasogatta, kertészkedés zöldelő sövényzettel nem látta el a földeket, házak és tornyok nem tarkázták, emberek és harangok nem élénkitették a tájakat.¹⁾

Ez a Savoyai Jenő herezeg által visszahódított dél-magyarországi részek topo- és chorographiájának futólagos áttekinteti rajza. Mint láttuk roppant tavakkal, sűrű erdőségekkel, beláthatlan terjedelmű lakatlan pusztákkal és vadonokkal elborított komor, félelmes tartomány volt ez!

1738-ban a bánsági részek egyes déli vidékei, habár mindössze is csak néhány hónapra, de megint török kézre jutottak. Az orsovai, karánsebesi, verseczi, uj-palánki és esákovai kerületek egészen, a nagy-beeskereki pedig részben az ozmánok vérengző fegyvereinek, szerteszét száguldozó rabló és gyújtogató bandáiknak hatalmába kerültek. A gonosz állapotokon a politikailag végzetes belgrádi békekötés változtatott, melynek következtében 1739—1741-ben a Temesi Bánság területi viszonyai is szabályoztattak. A Temesi Bánság Oláhország határáig terjedt, azon területet kivéve, mely az orsovai sziget átellenében fekszik és egyik részről a Mehádia felől jövő Cserna patak által, más részről a Duna és azon kis patak által vétérik körül, mely Ausztria és Oláhország határát képezi, s melyet más oldalról a sziget átellenében a dél-magyarországi első magaslatok határolnak. E terület, egyenlő távolságban a Duna és a hegyek közt, az egyik pataktól a másikig húzódó vonal által jelöltetvén, az ottomán portának maradt. E mellett még az az egyezség is kötöttet, hogy ha a törököknek sikerülne egy esztendő alatt a Cserna folyót oly módon más irányba terelni, hogy a folyó Ó-Orsova fölött szakadjon a Dunába: akkor Ó-Orsova is, azonban a hozzá tartozó vidék kirekesztésével, minthogy ily módon a fentebbi földterülettel kapcsolatban lenne, az ottomán portáé maradjon. Ha a kitűzött határidőben a porta ezt nem teljesítené, Ó-Orsovára való joga megszűnik és a hely a római császáré lesz²⁾. Ezek elvül kimondatván, a Temesi Bánság és

¹⁾ Schwieker J. Henrik: „Geschichte d. Temeser Banats“, 304. l.; ugy-szintén Böhm L. id. m. II. k. 7—11. II.

²⁾ Pesty Frigyes (A Szörényi Bánság, 155—182. II.) az első, ki a belgrádi békekötés mibenlétét és ezen egész ügy lebonyolításának történetét hibátlanul és alaposan megírta. Neki köszönhetni, hogy e kérdéssel a tudomány most már tisztában van. A történetirodalomban oly számos a tévedés a belgrádi békekötést illetőleg, hogy e tárgyban jóhitelű írók is teljesen tájékozatlanok. Pesty például csak Grise-linit (Vers. ein. polit. u. natürl. Gesch. d. Tem. Banats I. 175. l.) és Dornert (Das Banat 201. l.) idézi, kik közül az első azt írja, hogy az orsovai sziget átellenében, a Cserna hosszában fekvő földnyelv Pecsenezska, Börza, Toplecz, Koramnik, Tufier, Zsupanek helységeket és a mehádiai fürdőt is magában foglalta, holott a békekötés 5-dik cikkéből világos, hogy ezen helységek nem képezték az alkudozás

az Oláhország közti határvonal megállapítására bizottság neveztetett ki, melynek a császáriak részéről báró Engelshofen F. Lipót, a porta részéről pedig Mevcufat Hazzi Mehemed Efendi voltak tagjai. A Temesi Bánság geographiai alakulásának kérdését véglegesen ezen határszabályozó bizottság dönté el a Karánsebesen 1741. évi június hó 3-án kötött határszabályozó szerződéssel.

E szerződés szerint, és a belgrádi béke alapján is, a Duna folyam lett a török és az ausztriai birodalom között a valóságos, természetes és közös határ. A dunai határ a Száva beszakadásánál kezdődik, a hol ez utóbbi a belgrádi vár és az ezen vár átellenében fekvő sziget közt folyik. A Duna további egész folyásával ott szűnik meg határul szolgálni, a hol abba, Ó-Orsova megkerülésével, a hegyi vizek levezetésére szolgáló mesterséges csatorna szakad, és így ama természetes esermely torkolatja a Dunánál a dunai határnak végét, és a szárazföldi határnak kezdetét képezi. Ó-Orsovától fölfelé a Bachna patakig a szárazföldi határok jelölésére 27 domb állíttatott. A Bánság és az Osztrák-Oláhország közti határvonal a Bachna pataktól számíttatott, nem messze azon helytől, hol a víz a Dunába folyik. Innét a Bachna azon pontig szolgál határul, hol a völgy és a Czerova (Czerovacz) a Bachnával egyesülnek, mely szögben szintén földhalom hányatott. E szöglettől kezdve a Czerova állíttatott fel természetes határul a Frenkul hegy tetején levő forrásáig, Oláhország keletre, a Bánság pedig nyugotra maradván. Minthogy pedig az alattvalók által közel a forráshoz két kő mutattatott régi határnak, megerősítésül ezek közt is két földhalom vetetett fel, egyik délfelé, a másik éjszakfelé. E halmokon túl egyenes vonalban, az Arschan hegy átmetszéscig halad a határ. Az Arschan hegy átmetszésétől éjszakfelé, az ez irányban fekvő hegyek közül a Domoglád, Grebenitz, Pietra Kamen és a Geleniz-mare természetes határnak vétettek, úgy hogy ezen hegyek keleti oldala Oláhország felé, a nyugoti oldal a Temesi Bánság felé nézzen. A Geleniz-mare hegynek a Cserna patakra függő lejtőségében, és innen nyugot felé egészen a Cserna partjáig, és ismét a Csernától mintegy három órányira a víz folyása irányában fölfelé hatolva, maga a Cserna képezi a határokat azon helyig, hol a Kupano hegy az ő meredek lejtőjével a Cserna partját képezi, a Kupano hegy éjszaki oldala Oláhországnak, déli oldala pedig a Bánságnak maradván. A szomszédos Dobrovir nevű hegytől éjszakra kanyarodik a határvonal, ismét olykép szelvén át a Tatoe, Totila, Lesek és Morarul hegyeket, hogy azok fele keletre Oláhországhoz, a másik fele pedig nyugotra a Bánsághoz tartozik. A Morarul hegynél

és békekötés tárgyát, és hogy ezek a törököknek át nem engedtek; a második pedig. Dorner, a Cserna lecsapolásáról szóló egész közleményt mesének lenni állítja, habár valóságos történeti eseménnyel állunk itt szemben.

már Erdélyország érintkezik Oláhországgal¹⁾. A később visszakertült O-Orsovát is ide értve, máig is ezek Magyarország délkeleti határai. E határokkal vette át a Temesi Bánságot 1740-ben Mária Terézia a nagynevű császár- és királyasszony.

A tartomány ekkori helyszínrajzához érdekes adatokkal járul egy osztrák törzstiszt, ki e földet a fejedelem parancsából 1747-ben utazta be. „Das Temesswarer Bannat — ngymond — so vierzehn Teutsche Meilen lang und achtzehn breit, liegt wie eine Insul von allen benachbarten Provintzen entweder durch schiffbare Flüsse, oder durch hohes Gebürg entschieden. Der Boden ist hier ohngemein fruchtbar, und selten weiss man einen Misswachs zu sagen. Der Ackersmann kan ihm gemeiniglich Hoffnung machen zwanzigmahl so viel einzuernnden, als er verbauet. Dissem ohngeachtet liegen wohl zwei trittl davon ödt, welches denen Verwüstungen, so öfters bey Kriegszeiten in diesem, Land zu geschehen pflegen zuzuschreiben ist. Die grosse Haiden, wo das Grass bis über die Knie gehet, bedienet man sich der Viehzucht — —. Keine Waldungen hat es in diesem Theil unterhalb Temeswar nicht, aber gleich oberhalb fangen sie an, und erstrecken sich bis gegen die Maros und ins gebürge, wo es sowohl Eichen und Erlen, als Rasten, Tannen und andere Holzgattungen nebst vielen unterschiedenen Schneid Mühlen gibt. Dieser Theil vom Bannat ist dem berühmten Egypten nicht ungleich, und würde ihm wenig an Fruchtbarkeit nachgeben, wenn er mit so vielen Kanälen durchgezogen würde, als Egypten ist. Die Luft wird aber niemahlen von denen gesündesten werden, indem die Erde ohngemein Salniterisch ist, so dass man den Salpeter im Ausgraben klumpenweiss unter der Erde, wie kleine kieselsteine findet, woraus dan, wann solche in dem Wasser aufgelöst werden, viele schädliche Ausdünstungen geschehen. Daher sind auch die Wässer ungemein weich und süsslich. Die andere Helfte von Bannat, gegen der Walachey und Siebenbürgen ist bergigt, voller Weinwachs und Erzgrüben von Eisen, Kupfer und Silber, und sind die Wässer gut und die Luft gesund“²⁾.

Az ugynevezett Temesi Bánság összterülete ezentúl változatlan maradt; csak belséjében történtek újabb és újabb politikai, illetőleg közigazgatási, gazdasági és katonai felosztások.

1746. és 1747. években a „bánsági polgárkatonaság“ lépven életbe,

¹⁾ Pesty Fr.: U. o. — A karánsebesi határszabályozó szerződést Pestynk használta fel először a magyar történelemben. Eredetie 1868. óta meg van a m. kir. belügyministeriumnál. Multszázadi másolata a bécsi cs. és kir. titkos levéltár kéziratai közt 1028. sz. a. található.

²⁾ A bécsi cs. és kir. titkos levéltárban 1068. sz. a., Battyányi Károly herczeg gyűjteményében. „Relation von meiner auf Allerhöchsten Befehl vorgenommenen Hungrischen Festungs Visitations Reyse“.

a főkapitányi kerületek és állomások előbb „Banater Landmiliz“, utóbb „Landesbataillon“ nevet nyertek, és azáltal, hogy most már a polgári hatóságoktól némileg függetlenítettek, nemcsak geographiailag érvényesültek mindinkább, hanem 1751—1752. években a Tiszán és Maroson túl felosztott határőrségi betelepülőkkel területileg is tetemesen gyarapodtak. A települőket eleinte a lippai és páncsovai districtusokba szánták, azonban később Engelshofen leginkább a tiszavidéki districtusokban helyezé el őket.

Megszállották pedig a csanádi districtusban Mokrin praediumot, a becskerekiben Kikindát, Beodrát és Melenczét, a páncsovaiban Kovasiczát és Czrepaját, fenntartatván még az ezentúl beköltözők számára Kanizsa és Becse vidékén bizonyos területek, melyeket aztán el is foglaltak. A Tisza-marosiak 1753-ban hat századra (Compagnien) osztattak fel; az általuk megszállott territorium Szeged alatt Keresztúrnál kezdődött, végig húzódván a Tisza hosszában le egész a folyó torkolatáig úgy, hogy Leopoldova és Opoval végpontjai valának a geographiai kiterjeszkedésnek. A Prutky és Wenzely által egykorúlag kiadott igen szép térképen¹⁾ mind a hat század territoriális viszonyai külön színezésekkel vannak feltüntetve. Előfordulnak rajta a „Mokriener Compagnie, Kiekinder Comp., Franovaer Comp., Melenczer Comp., Pottoscher Comp.“; a hatodik hiányzik a térképen. A „Franovaer Compagnie“ (Becse mellett) területe három részre van feldarabolva. Benne fekszenek: Agaz, Franiova, Carlovo, Cuman. Közbeekelve: Beschej, Mal Aracz, Ille, Beodra és Bordon (Borjas); ez utóbbi „in insula“ levőnek mondatik és rajzoltatik. A „Melenczer Compagnie“ területe két részből áll. Benne fekszenek: Mellenza és Tarusch környékén Dack, Szt. Mihál, Jankait, Ellemir és Arataz, mint részben lakott helységek. Volt ezeken kívül még másik két század is az almási (halmosi) hegyvidéken, Ogruliczán és Potokon; azonban ezek minden territoriális összefüggés nélkül valának. A Tisza mentén elhelyezettekről, habár a polgári kerületek még érintetlenül fennállottak, tiszai határvidék (Theysser Grenitz) és tiszai militia nevezeteket nyert a köznépnél ezen egész föld, mely évek folytán folytonosan újabb katonajövevényekkel népesedett. 1760. év táján a régibb katonai telephelyekkel együtt, a Tisza-marosi határvidékről bevándorolt „Landmiliz“ által elfoglalt helyeknek említetnek: Csigosch Wara (Kumánd alatt), Tarasch, Carlova, Gross-Kikinda, Magrin, Josephova, Cerestur, Sige Militaris, Czenta,

¹⁾ Plan von dem Temesvarer Bannat, wie solches in 11 Districten eingetheilt, dann wie die von der Ungrischen Seiten herüber getrettene Militarn längst der Teys und Temes Ao. 1753. in 6. Compagnien unter distinguirten Farben eingetheilt. (A bécsi cs. és kir. bir. hadügyministerium levéltárában.)

Idvor, Marinova Sela, Klein Kikinda, Czenta (ismételten)¹⁾. A B. alatt mellékelt 1761. évi térképen külön jelek alatt fordulnak elő a „Theis und Maroscher in das Bannath eingetretene Militaren“ és a „Von der Land Miliz bewohnte Dörffer in Uypalanker District²⁾“. Ezen abrosz tanúsága szerint 1761. évben a esanádi kerületben laktak Tisza-marosiak a Lovrin melletti Kis-Kikindán és Mokrinban; a beeskerei kerületben: Nagy-Kikindán, Kárlován, Franyován, Csikósvárott, Tarason, Melenczén, Sigén, Offniczán (?), Marinovo Szelón. Polgárhad volt az uj-palánki kerületben: Szakujoveczen, Ubischván (?), Szokolácson és Potokon. Sajátos, hogy e térkép szerint Kovasiczán és Czrepaján már nincsenek militárok.

Mária Terézia 1764-ben elvégre is arra határozta magát, hogy a horvátországi és szlavoniai fegyvercordont, kezdve Zernanyától és Poviltól, 24 mértföldnyi hosszúságban, egész a Piatra hegységig és az aranyos Bisztriczáig kiegészíti. Ennek folytán elrendelte, hogy a Temesi Tartományban, a Bánság déli vidékén, az 1741:18 trvezikk 5. §-a értelmében önálló, földrajzilag különválasztott és kikerekített határörvidék szerveztessék. Már 1747. évben ülésezett Temesvárott egy határvizsgáló bizottság, mely a Duna közelében felállítandó katonai határörvidék iránt javaslatokat is terjesztett a császárné elé. A bizottság, melynek tagjai voltak grf. Károlyi Ferencz elnöklete alatt grf. Grassalkovics Antal, báró Engelshofen tábornok, grf. Draskovics Lipót, b. Wücher, Redl József és Tersztyánszky János, — a Duna mellett következő helységeket jelölé ki határvidékül: Divics, Belobreszka, Szászka, Radimna, Poszesena, Macsovcics (v. Macsevacz), Moldova, Bosnyák, Szikevicza, Gornia-Liupkova, Dolna-Liupkova, Bersaska, Szvinicza, Tiszovicza, Plewisevicza, Dubova, Horova (ma nem létezik), Ogradena, Jeselnicza, Krivicza, felső és alsó Zsupanek, összesen 928 lakossal. A mehádiai szoros biztosítására Tuffier, Koramnik, Teplicz, Börza és Pecesenzka hozott javaslatba, az Oláhország felőli határ biztosítására pedig Domasnia, Ruszka, Fényes, Armoenis, Szadova, Illova, Vereserova, Borlova, Turnul, Dales, Vaar, Mörlul és Marga³⁾. Ezen javaslatról később, midőn a terv valóítására került a sor, nagyon sok eltérés történt.

A szervezési és gyarmatosítási munkálatok több esztendő tettek igénybe, — s így a territoriális viszonyok is — miként látni fogjuk —

¹⁾ Temesvar. Bannat, abgetheilet in seine District und Process. Ao. 1761. Fecit Ama: de Aldana Mald. L: et In. — (A bécsi cs. és kir. birod. hadügyminis-terium levéltárában).

²⁾ V. ö. a B. alatt mellékelt térképpel.

³⁾ Pesty Fr.: A Szörényi Bánság és Szörény vármegye története, I. k. 418—419. II.

véglegesen csak később állapították meg. De már 1766-ban véglegesen határozattá lőn, a tiszavidéki szerb határőröket mélyebbre délfelé a Duna völgyébe áttelepíteni. Ekkor a Tisza vidékén 9, az alsó Dunán pedig 3 századtelep volt már elhelyezve. A tiszavidékiek ekkor Kereszturon, Josipován, Mokrinban, Kis-Kikindán, Kárlován, Vrányován, Kumándon, Melenezén, Tarason, Potoson, Szigén és Leopoldován, az alsó dunaiak Potokon, Petrilován, Makovistyén, Lagerfelden, Szokolováczon, Rebenbergben, és Okrugliczán laktak. De ennyi föld még nem volt nekik elég! A kamara átengedte még Lovrint, Teremiát, Seleust, Oleust, Detosevaczot, Ivezát, Tamásfalvát, Novoszelót, Develákot, Ilijét, Kis-Araesot, Kenderest és Kovasiezát, továbbá Gyála Kanizsa, Szanád, Valkány, Écska, Beese, Perlasváros határainak részét, nemkülönb a nagy-kikindai cambiaturális területet és a velika-vrélai praediumot. A nép áttelepítése csak részben sikerült 1768 és 1774 közt. Csak az alsó dunai századokból helyeztetett át néhány azonnal Krusics, Hotina és Leskovác községekre¹⁾.

Míg a katonai vidék szervezése körül mindezek történtek, más egyéb figyelemre méltó változások is előfordultak a Temesi Bánság földrajzi körülményeiben. Bécsben már régtől fogva nem voltak megelégedve a Mercy kormányzása alatt életbeléptetett rendszerrel. Gróf Kollowrath már sokkal előbb, 1740-ben megkezdé a tanácskozásokat Bánság újabb berendezése ügyében. Elvégre is az lőn az eredmény, hogy 1745 táján a kerületekben járások (Processus) állítottak fel és hogy 1751-ben a katonai ügyek elválasztván a polgáriaktól, az eddigi tartományi igazgatóság helyébe a kamarai igazgatóság lépett, nyolcz kerület pedig kamarai kerületté tétetett.

Ezen intézkedés következtében a bánsági kerületek közül csak azok maradtak meg továbbra is katonai kormány alatt, melyekben nagyobb katonai osztályok voltak elhelyezve, hová tartoztak a páncsovai, uj-palánki és orsovai kerületek, nemkülönb a beeskerekinek és karánsebesinek némely részei. Kamarai kerületekké lettek: a csanádi, a beeskerekinek legnagyobb része, a temesvári, lippai, lugosi, esákovai, verseczi és részben a karánsebesi. A katonai kormány alatt hagyott kerületek területei a létesítendő határőrvidék számára tartattak fel.

Mindezen változások által egészben véve semmiben sem módosult ugyan az egyes kerületek terjedelme, de módosítva lett a kerületek belalakja annyiban, hogy a kerületek járásokra lettek felosztva. A B. alatti térképen hűen tüntetvük fel az életbeléptetett eredeti járások, amint

¹⁾ Vaniček: Spec. gescht. d. Militärgrenze, II. k. 192—193. II.

azok 1761-ig találtattak. A csanádi kerületben akkor 2 járás volt: a tiszai és a marosi; a beeskerekiben volt 3 járás: a tiszai, temesi és neuzinai; a páncsovai kerületben csak 1 járás létezett: a páncsovai; a temesváriban volt 3 járás: a felső temesvári, alsó temesvári és bukováci, azonkívül még a vingai bolgár vidék (Vingher Gebieth); a lippaiban volt 3 járás: a szent-miklósi, lippai és barai; a lugosiban 4 járás: a lunkai, lugosi, faeséti és szerezvári; a csákovai kerületben csak 2 járás szerveztetett: a bersovai és csákovai; a karánsebesiben 3 járás: a bisztrai, pogonisi és temesi; a versecziben 4 járás: a ravnai, krassói, zsámi és verseczi; az uj-palánkiban 4 járás: a rakasdi, illyédi, jaszénovai és elissurái; végre az orsovai kerületben volt 2 járás: az almásai és mehádiai.

Általában véve a kerületek és járások területi nagysága soha sem volt egészen állandó. A folytonosan szaporodó népesség közigazgatási és törvénykezési érdekei, ugyszintén a kincstár igényei is szükségessé tették olykor, hogy egyik vagy másik járás eredeti kerületéből kikebelezessék és másikkal csatoltassák. A bécsi udv. kamarai levéltár egy érdekes actájában, a n.-beeskereki kerület 1745-ik évi hivatalnokainak lajstromában, egy jegyzet így szól: „Vorhin war nur ein Oberkneess, nachdeme aber diesem District aus dem Paneczovaer der ganze Neosiner Process zugetheilet worden, so ein zweyter müssen aufgestellt werden“¹⁾. Az is megtörtént, hogy egy és ugyanazon kerületben szaporítottak a járások. A térképünkön pár évvel később, 1765—68 körül készült Winkler féle abroszon már jelentékeny változások észlelhetők a járások számában és kiterjedésében²⁾. E térkép idejében már 4 járást találunk a temesvári kerületben: a temesvárit, szent-miklósit, bukóvácsit és paráczit. A szent-miklósi a lippai kerületből kapcsoltatott át, a paráczi pedig az alsó-temesivel nevet cserélt. A lippai kerületben most is csak 3 járás van ugyan, de a régi lippai és barai mellett, és a kikebelezett szentmiklósi helyett 1 újat találunk: a kápolnásit. A lugosi kerületben most már 5 járás létezik: a régiek mellett még a karánsebesiből átkebelezett bisztrai járás is. A beeskereki és páncsovai kerületek változatlanok. A csákovai kerületben a 2 régi járáson kívül még a jarugai új járást találjuk. A karánsebesi kerületben az a változás történt,

¹⁾ Status Personalis über samentlich in Banat sich befindende Provincial Beamte und Bediente, wie auch Husarn und Panduren Compagnien, was selbigen aus alhiesiger königl. Cameral Haupt-Cassa an Jährl. Besoldungen und Gebühr zu bezahlen kommet pro Anno 1745.

²⁾ Temeswärer Bannat, abgetheilet in seine District und Process. Zu finden bey Jo. Christoph Winkler in Wien Kupferstöchern. Megvan a „Délmagyarországi történelmi és régészeti társaság“ múzeumában is.

hogy az éjszakon elveszített bisztrai járás helyett délen a krassovai járást nyerte át a verseczi kerületből, mely csak három járást, a zsámit, verseczit és ravnait tartja meg. Végül az uj-palánki kerületből kikebelezetett a clissurai járás és a tetemesen megnagyobbított orsovai kerületbe olvasztatott be.

A járasok mindenkori határvonalai iránt nem tájékoztatnak bennünket teljes megbízhatóságig sem az irott adatok, sem az ezen korig megjelent térképek. Sőt ellenkezőleg, az irott adatok, nevezetesen a községek összeirási lajstromai, sok tekintetben kétségbeejtő ellenmondásban vannak a térképi adatokkal. Ennek oka részint a kerületek és járasok határai körül gyakorta egészen önkényesen eszközölt változtatásokban és a lajstromok hibás összeállításában, részint pedig abban a körülményben keresendő, miszerint az ezen tartományról eddigelé felvett, legszorgalmasabban készített földabroszok is csak ugynevezett áttekintési földabroszok, melyek kivitele a kornak megfelelő ódonszerű modorban és geometriai pontosság nélkül történt. Mária Terézia kormánya csak a hétéves háboruban kezdé érzékenyebben észrevenni, hogy szerencsés hadjáratához egyebek közt jó földképek is kellenek, ezeket pedig csak helyes földmérések után lehet készíteni, hogy továbbá országokat csak úgy lehet jól kormányozni, ha azokat jól ismerjük is. Mária Terézia volt tehát az első, ki arra határozta el magát, hogy az egész osztrák birodalom ügyesebb katonai mérnökök által felméréssék. Ekkor már a tudósok is földünk lelapultságával és a délköri fokok szabatos fölméréseivel kezdének foglalkozni. Majdnem az összes európai kormányok méreteket tétettek egy vagy más délköri fok iránt. Boskovich jezsuita Mária Teréziát is rábeszélé, hogy birodalmában ily fokméréseket tétessen. Ezen dologgal 1760-ban Liesganig, a bécsi jezsuita collegium csillagvizsgálójának igazgatója bizaték meg. Ily előkészületek mellett kezdeté meg a nagy fejedelemszöny a birodalom trigonometriai felvételét 1764-ben. De a Temesi Bánság csak 1769-ben került sorra. E tartományt a császárné nem is annyira hadi és tudományos indokokból, mint inkább a gazdasági és államháztartási szempont figyelembe vételével volt kénytelen felméretni. „Da jedoch das Land — írja Mária Terézia a temesvári adminisztrációnak adott utasításában — bis anhero noch niemalen geometrisch aufgenommen worden ist, ohne einer solchen Aufnahme hingegen die individuelle Zuthellung der Gründen mit Verlässigkeit sich nicht wohl bewürken lassen, so haben Wir bereits gnädigst anbefohlen dass zu Bewürkung dieser geometrischen Aufnahme ein eigenes Personale von 33 Ingenieurs in das Land abgeschicket werden solle, welches in drey Abtheilungen dergestalten zu operiren haben wird, dass die erste die Praedien, die zweite die Gründe der Dorfschaften, und die dritte die Waldungen zu gleicher Zeit aufzunehmen, und dabey derjenigen Art sich zu achten hat, welche bereits in Unseren Königl. Hungarischen

Cameral Herrschaften mit Nutzen gefolget worden ist.¹⁾ A geometrák e bizottságának Elmpt ezredes volt az elnöke. Az általuk kiadott térkép czime: „Neue Charte von Temeswarer Bannat, welches Anno 1769 bis 1772 von Herrn Officiers mit Instrumenten ist aufgenommen worden.“ E térkép, habár későbbi idők magasabb tudományos igényeinek már nem felelhetett meg, mégis jobb volt az összes eddigieknél, sőt alapvetésül szolgált ezen országrész további chartographiai felvételeihez.²⁾ Megjegyzendőnek tartom, hogy az új felmérés által még most nem változott a kamarai kerületek száma, sőt lényegesen azok alakja sem, habár a bécsi kormánynál ez iránt már most is mutatkozott hajlandóság. Ami csekély változást észlelni, az helylyel-közzel csak a járások körül fordul elő. Pedig a felmérés után véleményt is kért a császárné a temesi administrációtól, ha vajjon meghagyandó lesz-e a Bánságban a 11 kerületre felosztás (ide értve természetesen a katonai districtusokat is), és megtartandó-e még továbbra is a kerületek szabálytalan alakja, mivel — ugymond — több bánsági rész már a militaristák számára engedteték át, és mivel továbbá „die Spitzen, die öfters ein District in den anderen machet, abgeglichen werden mögen?“³⁾ Azonban, hogy mindez 1773-ig nem történt meg, arról nemcsak földabroszaink, hanem magának Elmpt ezredesnek II. József császár 3-dik bánsági utazása alkalmával írt földrajzi utmutatásai is tanuskodnak, melyekből — mivel különben is érdekes adatokat tartalmaznak, — álljanak itt csak a temesvári kerületre vonatkozók: „Temeswarer District gränzet gegen Mittag mit dem Beeskereker, gegen Mitternacht mit dem Lippowaer, gegen Sonnen Aufgang mit dem Czakowaer District. Dieser District hat in der Länge von Petrovozella (Szent-Péter a Maroson) bis Czernia 10 Meilen, von Uypecs bis an die Marosch (a keleti határvonal) 8 Meilen in der Breite, mehrerentheils eben Land, nur jener Antheil, so mit dem Lippowaer District angrenzt, ist bergigten und coupirten Therain, wo selbst auch die mehresten Anhöhen mit Wäldern von ausschlagbaren Holz gedecket. Der Temeswarer District ist in nach-

¹⁾ Bécsi es. és kir. titkos levéltár. Entwurf der Instruction für die Banatische Landes-Administration. 1769.

²⁾ Ezen mappa után készített több bánsági térképet találtam a bécsi es. és kir. birod. hadügyministerium levéltárának chartographiai osztályában. Emlitem csak a következőket: „Landkarte von Banat.“ Vászoura fészített latin szövegű abrosz Razesberg ndv. tanácsos hagyatékából. Mikovini tábornok hagyatékából is van ott két kisebb czim nélküli bánsági térkép; egy ugyanilyen Schlegelhofer tábornok hagyatékából. Ott láttam Sax J. felvételét is, melynek czime: „Temesvárer Banat, abgetheilt in seine Districte und Processe.“ Ódonszerű topographiai térkép politikai felosztásokkal s az összes fő- és mellékutak feltüntetésével. — Az öszsbirodalom felvételét csak 1787-ben fejezték be a katonai geometrák. Művek Josephini felvételnek nevezetik.

³⁾ Entwurf d. Instruction, stb. 1769. m. f.

benante Processe abgetheilt, als Temeswarer, Bukowazer und Barazer Proceß. (A szt. miklósi már nem említetik.) Der erstere wird durch den Verwalter von St. Andrasch, die beyden letzteren hingegen jeder durch einen Unterverwalter beherrscht. Erst bemelter District hat 80 Ortschaften inclusive der Stadt Temeswar, Fabrique, alt und neue Mayrhöffe. Unter besagten Ortschaften befinden sich 18 Teutsche, 22 Razische und 40 Walachische Dörfer. Der Bega Fluss durchschneidet den Temeswarer District.“¹⁾

Azonban a határőrvidéknek fenntartott bánási Duna-vidéken, szintűgy az oláhországi és erdélyi határok felé, vagy is azon kerületekben, melyek nem lettek kamaraiakká, 1768 óta kivállobb földrajzi változások álltak vala be. A katonai övezet, mely az Ádriai tengertől egész a Kárpátokig életbeléptetni határoztatott, a hetvenes években már — noha csak lassúbb egymásutánban — földrajzi mesgyének kijelöltetése által is kezdett mindinkább érvényesülni.

1768. és 1773. közt két határőri katonai testület jött létre, két geographiai vidéken: a német-szerbek és az oláhok testülete. Alakulásukat, végleges földrajzi kifejlődéseket lassúbb előmenetel, többször módosított ingadozó intézés jellemzik.²⁾ Kezdetben egyiknek sem voltak kikerekített földrajzi határai; kiterjedésekre csak az elfoglalt községekrol ismerhetni. Rendeltetésök volt a közép és alsó Dunát őrizni, az almási kerületet fedezni és a bányavárosokat a rabló csapatok ellen védelmezni.

A dunai szerb határőröket 1768—1770-ig Szecsujacz alezredes és Garzuli hadbiztos szervezék. A számukra kijelölt terület felmérését br. Lützen bánási kormányzó tábornok eszközölte. A Tisza vidékén lakó századok felszólítottak az alsó Dunán kijelölt területeket elfoglalni, szabadságában hagyatván mindenkinek, ki a katonai szolgálatra vállalkozni nem akart, régi telephelyén megmaradni. E szabadsággal jelentékeny részők nem élt. Fölkerekedvén, utnak indultak az új földre, melyet némi részben egészségebb éghajlat, nagyobb közelség a szomszédor-szági hit- és fajrokonokhoz, családi és baráti összeköttetések a már előbb itt megtelepült határőrökkel, de még inkább az adott többrendbeli esászári kedvezmények tettek vonzóvá és keresetté. A kik eljöttek, eleinte csak a már itt levőkhöz esatlakoztak és leginkább Páncsovát, Idvort,

¹⁾ Bécsi cs. és kir. titkos levéltár. Geographische und Economische Beschreibung v. Temeswarer District, nebst besonderen Anmerkungen in Betreff der Stadt Temeswar und daselbstigen Vorstädten. (Melléklet a „II. József 3-dik bán-sági utazása“ czimű fasciculushoz. Aláírva: Ph. Br. v. Elmpt, Obristlieutenant 12. May 1773.)

²⁾ Ez okozta, hogy a határőrvidék fejlődési menetét legjobb íróink sem tudták tökéletesen kimutatni. Maga a Vaniček munkája is nehézkes, homályos és hézagos e tekintetben. A kérdést csak jól megrostált irott kútfőknek synchron térképekkel egybevetése által lehet tisztába hozni.

Leopoldovát, Botost, Potokot, Ogruliczát, Marinovoszelót és Sigét gyarapították. Testületek katonai ezreddé nőtte ki magát.

A német határőrök testülete egyidejűleg az előbbivel eredetileg német nemzetiségű rokkant katonákból állott össze. Mária Terézia megszabadítani akarván a rokkantak intézetét túlságos terheitől, már néhány évvel ezelőtt, 1761-ben elrendelék, hogy Magyarországon, legfőképp pedig a Temesi Bánságban és Erdélyben, nagyobb számú oly katonarokkantak gyarmatosítsanak, kikben van még némi munkaképesség. 1765. és 1768. közt csakugyan össze is állítottak négy ilyen rokkant német század és szintén az alsó Dunára és a Temes torkolata környékére parancsoltattak, nevezetesen a páncsovai és új-palánki kerületekbe, hol már a szerb határőrezred foglalt magának helyet. Ezen ezredbe olvasztattak be a németek is. A németek számára egyelőre csak 12 helység jelöltetett ki: Sefkerin, Jabuka, a német és a szerb Páncsova, Sztárcsova, Homolicza, Bresztovác, Plosicz, Kubin, Osztrova, Gúja és Duböväcz. E helységek összeírása alkalmával 1768 itt lakott polgári szerb család, köztük 120 iparos is, elfogadván a határőri katonai szolgálatot, továbbra is megmaradt régi lakhelyén; ellenben 959 vonakodván azt elfogadni, elhagyá itteni tűzhelyét, a kamarai területre ment át és ott elszéledt.²⁾ Az általuk üresen hagyott 557 házat az újonnan betelepült német határőrök vették most birtokukba, és így a szerb határőrökkel egy vidéken elvegyítve laktak és katonáskodtak.

A szerb-német határőrvidék tehát egy és ugyanazon területen keletkezett. Elnevezését kapta az egy ezreddé egyesített szerb és német nemzetiségű határőröktől.

1769-ben létrejött a zsupaneki oláh határőri zászlóalj, külön vidéken. II. József császár br. Papilla-t bízta meg az alakítással, 34 kamarai községet engedvén át a zászlóalj számára. Ezen községek szétszórta Orsovától éjszakfelé Zsupanek, Mehádia és Karánsebes környékén feküdtek, egészen fel Margáig, úgy hogy most az egész határőri úgynevezett cordonvonal 98 őrállomást számlált. Időközben ezen oláh zászlóalj is ezreddé fejlődött.

A két bánsági határőrvidék 1773-ig területileg még nem volt egészen teljes. Szükségesnek találták azt újabb helységek hozzákapcsolása által nagyobbítani. Ekkor kerültek Oveza, Borea, Glajon, Janova és Govedovác is a szerb-német határőrvidékbe. 1770-ben rendelék a császárnő, hogy a dunavölgyi határőrvidék annyira bővítendő, a mennyire azt a haditanács a védelmi ügy érdekében szükségesnek fogja találni, egyúttal átengedte még a szerb és német határőröknek Cservenkát, Szekulát és Új-Palánkát. Kevésre rá átdatott

²⁾ Vaniček: Specialgescht. d. Militärgrenze, II. 204. 1.

még a szerb ezrednek Deliblat (Deli blato), Gaitasol, Rotkirchen, Vracsevgáj, Grevenicz, Omor, Duplay, Jasenová, Perlas, Farkasdin és Orlova.

De még ezzel sem volt az ügy befejezve.

Bécsben az oláhok területének nagyobbítását is szükségesnek találták. 1773-ban bekebelezték tehát a határőrvidékbe a mindkét Clissurát, a Krajnát és az almási Nera-völgyet, Hados faluval olykép, hogy a felső Clissura és Hados a német-szerb határterületnek, a többi pedig az oláhok szaporodó határőrségének jusson. A területiális rendezés keresztülvitelével itt br. Zsivkovics táborszernagy és gróf Clary bizattak meg.

E rendezés szerint az oláh-bánsági zászlóalj területileg két részből állott: a régibb zsupaneki örvidékből s az ujonan beosztott örvidékből.

A régibb zsupaneki örvidék magában foglalta az ohababisztrai századot 11 faluval, az illovai századot 8 faluval, a globurai századot 7 faluval és a topoleczi századot 8 faluval. Az ujonan beosztott örvidék pedig magában foglalta a) az orsovai kerületben az alsó Clissura vidékén Tiszoviczát, Plaviskoviczát, Dubovát, Ogradinát, Jeselniczát, Kriviczát és Szviniczát, összesen 7 falut. b) A Krajnát 9 faluval, névleg: Jablaniczát, Petniket, Lapusniczát, Krusoveczet, Globa-Krajovát, Kaplurt, Pirhovát, Mehadikát és Kornyát. c) Az Almást 14 faluval, melyek: Borlova, felső Palas, alsó Palas, Bosoviecz, Lapusnik, Mosericz, Schpot, Talposicz, Kirbovecz, Bánya, Roderia, Prigor, Putna és Prilipecz. d) A karánsebesi kerületben a Krajnához tartozó Verendin és Lukavicza helységeket. Mindössze 56 helységet.

A szerb és német határőrség birta tehát az új területiális felosztás után:

a) a régi 9 felső századtól átvett Szigé, Idvor és Leopoldova helységeket; b) a három alsó század helységeit: Uj-Palánkát, Dubováczt, Gáját, Osztrovát, Kusiesot, Rebenberget, Leskoviczot, Szlatinát, Szakalováczt és Langenfeldet; c) a kamarától ujlag átvett helységeket a felső Clissurában, melyek: Divics, Belobreszka, Radimna, Suska, Szerb Posasena, Macsevicz, oláh Posasena, Moldova, Sikevicza, Dolnya-Lupkova, Szászka és Gornya-Lupkova; d) továbbá: Deliblat, Hados, Krusies, Fehértemplom, Rotkirchen, Vracsevgáj, Gaitasol, Omor, Grebenaz, Duplay, Jesenova, Lagerdorf, Orasecz, Barta, Szagajeza, Izpistye, Ulma, Kis-Kladova, Alibunár, Szt. Mihály, Jeleus, Padina, Hancsek, Dobricza, Margita, Parkovác, Marinovo Szelo, Tomasevác, Orlovát, Farkasdin és Perlasz. Mindössze 51 helységet.

II. József a határőrvidéknek még ezen területi kiterjedésével sem volt megelégedve. Elrendeli tehát 1774-ben, hogy a határőrvonal nagyobb megerősítése, nemkülönben a szabadabb közlekedés helyreállítása

ezéljából a karánsebesi kerületből még Teregova, Szlakna, Körpa, Szlatina és Valisova falvak, úgy szintén a Moldova melletti Bosnyák is a határörvidékhez kapcsolassanak.

Igy létesültek az alsódunai és a hegyvidéki határörvidékek. Az alsódunai vidék, mivel benne német és szerb (illir) határőrök laktak, német-illir határörvidéknek (Deutsch-Illyrische Grenze), a hegyvidéki pedig, hol szerb és oláh határőrök laktak, oláh-illir határörvidéknek (Walachisch-Illyrische Grenze) nevezteték¹⁾.

II. József császár rendeletéből a német-illir határörvidéknek földrajzi megyevonala is kitűzetett. E vonal, miként a C. alatt mellékelt térképünkön látható, éjszakra Titellel szemben a Tisza bal partján vette kezdetét s Perlasz és Farkasdin felett haladván el, érinté Despotovác, Botos, Jarkovác és Margitta helységeket, felkanyarodván innen egész a Berzaváig. E pontnál, majdnem teljes derékszöget képezve, kelet-délfelé fordult a határvonal s érintvén Szt. Mihály, Ulma, Lagerdorf és Oresház helységeket nyugatra hajolt, hogy Grebenác és Gajtásol mellett elhaladva, Uj-Palánkánál a Duna partján végződjék. Nyugoton Titeltől a Tisza torkolatáig a Tisza, onnan pedig délen mindenütt a Duna képezé a természetes határvonalat. Mint látjuk, az immár teljesen befejezett német-illir határszélek végképen elnyelék a volt páncsovai kerületet és hol több, hol kisebb részekben elfoglalák még a becskerei és verseczi kerületeket is.

Az oláh-illir határörvidék területe, Ulmától fel Karánsebesig, egyelőre még nem kerekítettett ki térképi megye által is. 1783-ban készült C. alatti térképünkön még nincsen külön határvonallal körülkerítve. Ennek az az oka, mert az oláh-illir határörvidék, a bécsi haditanács nézetei szerint, még ekkor sem volt teljesen befejezett földrajzi stadiumban. Még mindig szélesbithetni, erősíthetni gondolták azt. Azonban az 1778-ik évvel, midőn a főlelevenített dél-magyarországi megyék határai kijelöltek, az oláh-illir határörvidék földrajzi területének sorsa is végkép el lett döntve. A bécsi haditanács terjeszkedési tervei már nem valósulhattak többé, — és így az oláh-illir határörvidéket 1778-ban szintén már befejezett földrajzi alanynak tekinthetjük.

Elterült tehát a Temesi Bánság határörvidéki tartománya az egész alsó Duna völgyében és az ide beágazó kárpáti hegyvidéken összesen 182, □-mértföldnyi területen. —

Azonban ideje, hogy a Temesi Bánság egyéb földrajzi fejleményeit is tekintetbe vegyük.

Mielőtt e fejlemények multszázadi végszakáról, a kamarai kerületekben bekövetkezett utolsó változásokról szólnánk, figyelemre kell méltatnunk még egy újabb földrajzi „tüneményt“, az 1774-ben keletkezett nagy-kikindai szerb kerületet.

¹⁾ Vaniček: Speegesch. d. Militärgrenze, II. k. 192—255. II.

Mária Terézia az ősi Torontál és részben az ősi Csanád azon mintegy 19 □-mértföldnyi síkságán, mely a Tisza balpartja hosszában terül el, melyen emlékeink és régi térképeink szerint Aracha, Beldre, Beehe, Bazalhida, Achae, Echehida, Bisseni, Kinda, Simogi, Szentkirály, Csikóswara, Vinczai, Tarhus, Kumani, Kenesua, Valon és a három kumlakta Valkan állottak egykoron, mely síkság hajdan razdagon vala népesítve magyar, kun, kazár és besnyő fajbeli lakossággal¹⁾, a nagy-kikindai szerb kerületet létesíté. Ismeretes immár előttünk, hogy a Temesi Bánság korszakában itt a tiszai határőrség századtelepei, ezek megszüntével pár év óta a kincstár jószágai valának helyheztetve. Azon szerb és oláh lakosok, kik nem akarták magokat a határőri köteleknek alárendelni, hanem inkább a kincstár fennhatóságát óhajták és magokat polgári intézményeknek veték alá, 1774-dik évi nov. 12-dikén tulajdon nemzeti törvényhatósággal s egyéb kiváltságok mellett földterületök birtalási jogával is felruháztattak. E földterületből tényleg egy egészen önálló földrajzi test lön, úgy hogy róla még külön térképek is rajzoltattak.

Hogy a kikindai kerület csakugyan újabb földrajzi teremtménye volt a bécsi kormánynak, azt minden kétségen kívül helyezik a következők: a) Maga a császárné „District“, „Bezirk“ névvel nevezi azt kapitáliságlevelében, mi kerületet, földrajzilag is valósággal kikerekített tért jelent. b) Arra mutatnak még a kiváltságlevelében előforduló kitételek: „Verwilligen Wir, dass Sie in dem vollkommenen Genuss und Besitz aller jener Gründe, so seit ihrer gegenwärtigen Ansiedlung besessen . . . ihrem ganzen Umfang nach belassen, Ihnen diese Gründe von denen Mappeurs nur Summariter . . . zugemessen und übergeben werden“; továbbá: „Mögen sie die in ihren Grenzen gelegene Moräste und Rohrgewässer . . . fortan geniessen“; ugy szintén: „Gleichmässig sind Wir zu gestatten gnädigst nicht abgeneigt, dass sie auch die ausser ihren Hottar gelegene Rohrgewässer, . . . wenn sie darauf ohne Betretung eines fremden Territorii gelangen können . . . nutzniessen mögen“; végre: „Wollen Wir, dass sammentliche gegenwärtig und künftig als in solidum für einander verbürgte und unter einem Gerichts-Zwang stehende, nur als ein Corpus zu betrachtende Ortschaften den Namen des Kikindaer Districts führen, wie Wir dann diesem neuen District

¹⁾ Pauler Gyula „A magyarok megtelepedéséről“ írt értékezésében bizonyítja, hogy a magyarok hét törzsekhez nyolczadikul csatlakozott kábarok vagy khazarok, Boyta (Bajta, mai kiejtésünk szerint Bátha) vezérük alatt, a torontáli Torhus földön telepedtek le. (Századok, 1877. évf. V. füz. 386-1.) Hogy azonban itt a kazárokon kívül gyökeres magyar, kun és besnyő faj is lakott, bizonyítja az e vidéken előforduló pogány-magyar temetkezés helyek, halmok, helységnevek, nemkülönben a Kumánd és Bessenő községeknek még ma is élő elnevezése. (V. ö. Dr. Szentkláray Jenő „Torontáli őstelepek a Tisza mentén“).

ein eigenes Wappen und Insiegel, um sich dessen in allen Vorfällen, wo es nöthig und gefällig, gleich anderen Unseren Banatischen Districten, und sonst mit einem eigenen Wappen und Insiegel begnadigten Corporibus und Communitäten zu gebrauchen hiemit gnädigst verleihen¹⁾. Ebbe az ujonan felállított kikindai kerületbe beosztattak: Nagy-Kikinda, egyszersmind a kerület központja, Kis-Kikinda (áttelepített később a basahidi pusztára), Melencze, Taras, Kumánd, Vrányova, Kárlova, Mokrin, Keresztur és Joszipova. —

Visszatérve ismét a kinestári területre, annak földrajzi physiognomiája br. Brigido József tartományi elnöksége alatt 1775-ben újabb változáson ment keresztül. A kinestári kerületek négyre szállítottak le, és pedig a csatádíra, verseczire, temesvárra és lugosira. A kerületek ismét uradalmakra (Herrschaften) osztottak, bizonyos számú helységekkel (Dorfschaften). A tartományt császári mérnökök utazták be s ezen új felosztásról térképet is vettek fel, melyen a kamarai és katonai districtusok határai szorgalommal jelölvék. E térképen a Temesi Bánság összes területén előfordul mintegy 1000 nagyobb s kisebb város, falu és község. A kamarai districtusokban 511 falut számláltam. A térkép eredetijét, noha Bécsben és Budán is sokat jártam utána, sehol sem lelhetém²⁾. Azonban a Temesi Bánság ekkori földrajzi phasisát szintén jól tünteti fel a Grisellini által 1776-ban kiadott és közforgalomba tett térkép: „Tabula Bannatus Temesiensis, a Geometris S. S. MM. I. I. et R. A. confecta, quam in minorem formam reduxit, gradusque longitudinis et latitudinis adiecit Fr. Grisellini, Anno R. S. 1776“³⁾. E szerint a csatádi kerületbe beolvasztatott egészen a régi csanádi kerület, továbbá a becskerek-i kerületnek azon része, mely kívül esett a pánesovai járás határain. A verseczi kerület részben a régi verseczi, részben pedig a régi csákovai kerület térségén keletkezett. A temesvári kerület kiegészítő részeivé lettek egészben a temesi, egészben a lippai, részben a lugosi és részben a csákovai régi kerületek. A lugosi kerület

¹⁾ Lásd Mária Terézia kiváltságlevelének erre vonatkozó 1-ső, 9-dik és 13-dik pontjait. (Bárany: Torontál vármegye hajdana).

²⁾ Windisch: „Politisch-geographische und historische Beschreibung des Königreichs Ungarn“ ezimű 1772-ben kiadott munkája nagyon határozatlan, elmosódott vonásokban szól a Temesi Bánság ekkori földrajzáról. Bizonyára téves felát azok állítása, kik mondják, hogy Brigido számos előterjesztései a bécsi kormányhoz Windisch műve alapján történtek. Mint láttuk, Brigido a tartományt császári mérnökök által autoptice tanulmányoztatta s e tanulmányokra épít javaslatainak földrajzi részét.

³⁾ Megjelent Bécsben Cippis Ágoston vésete után. 1:406.000. Geographiai földabrosz színezés nélkül, néhány útvonallal és erdőkkel; a földszin nagy vonásokban van vázolva. Alján a temesvári vár primitív látképe.

elnyelé részben a lugosi, egészen a karánsebesi, részben az orsovai, és részben a verseczi régi kerületeket. Az újonnan szervezett határőrségi vidékeken megmaradtak a régi kerületi felosztás szerint a páncsovai, új-palánki, mehádiai és almási katonai districtusok és keletkezett újból Moldovától fel egész Valemare és Barbosa-ig a bánügyi bányavidék (Processus Metallici), mely ismét öt kamarai uradalomra lett felosztva. A bányavidékhez 82 helység tartozott, u. m.: Jamm, Mirkovaz, Alt Russova, Neu Russova, Nicolinz, Makovistie, Bogodin, Vranjuz, Meresina, Schiltin, Csiklova, Zunasch, Jabuka, Schidovin, Monio, Bogschan, Tyrnova, Callina, Csorda, Berlistie, Saska, Wrann, Csukies, Petrilova, Soecollar, Steüerdorf, Oraviza, Csudanoviz, Brostian, Voyvodinz, Gerdinesch, Rafna, Vassiova, Binisch, Soesan, Greona, Subotiza, Slatina, Illadia, Regittova, Agadies, Comoristie, Gross-Dikvan, Gross-Sredistie, Klein Sredistie, Klokodia, Ferendia, Fisesch, Lupak, Gerlistie, Reschiza, Werschetz, Pottok, Maydan, Kakova, Kernjecs, Forradik, Gudritz, Surduk, Markócz, Solesiza, Barbossa, Doklen, Vodnik, Sekasch, Caraschova, Nermeth, Jabalesa, Klokodies, Rafnik, Rakastia, Kuptore, Petrovaz, Gornja, Schurschova, Varadia, Cüstill, Ezerisch, Zerova, Kölnik, Moravicza, Gros-Scham, Klein-Scham, Buttin, Fatina, Margitta, Set-Janosch, Paolisch, Köveresch, Vljakovaz, Radischova, Podporan, Getmann, Perkossova, Kloster Messith, Gross-Schemling, Klein Schemling¹⁾. Az ezen falvak által elfoglalt terület pontos geographiai nagyságát adatok hiányában nem tudhatjuk.

Ezzel elvégre befejezésüket érték az incorporatio előtti ugynevezett Temesi Bánságban az osztrák bürocratismus számtalan földrajzi kísérletei. Az eddig lefolyt 60 esztendő alatt, teljesen idegen születésű és fajú telepítvényesek özönében, tarka vegyülékében, ily szörnyű chaosában a földrajzi ingadozásoknak, nem csoda, hogy ezen országrész magyar voltának tudata mindinkább tűnedezett és az egykoron itt virágzott magyar vármegyéknek emléke még a tudósoknál és a miveltebb közönségnél is feledékenységbe ment. Turóczy László 1768-ban mondja Torontálmegyéről: „*Torontaliensis Comitatus mutatis quibusdam elementis ab Oppido Thur appellatur. Quod quidem unum nominasse suffecerit; quoniam nos nec pedibus terras has lustravimus, nec quidquam narratione, aut litteris de iis accepimus. Id constat: retruso Asiatico hoste ultra Temesiam, non pauca loca huius provinciae adempta, atque Csongradiensi et Temesiensi provinciis attributa esse. Qui plura volet —, agrum hunc, per nos licet, adeat: candidas illi advovemus rotas, avesque bonas*“²⁾. Szörénymegyéről írván mondja: „*Jacet ad*

¹⁾ Bécsi cs. és kir. udv. titkos levéltár. Aufsatz über jene 82 kk. Dörfer, welche dem Bannatisehen Montano zur Administration überlassen und in 5. Berg-Cameral Herrschaften getheilet worden.

²⁾ Ungaria suis cum regibus. 224. l.

littora Istri. Et in hac, et in Temesiensi Provincia plura, citra dubium, stetere Divorum loca, quorum tamen ne nomina quidem apud nos. Communis nunc populo Valachicus sermo est, nisi fortasse penes quosdam et Ungaricus latitaret¹⁾. Temesmegyéről pedig a következőket regéli: „Temesiensis modo Comitatus, modo Banatus — nomen accipit. In hac plaga ponitur etiam Lippa, — — jam fere indigesta moles. Accedunt stationes quaedam militares, quae cum Temesio defluunt, defendendae Provinciae peropportuna; sunt praeterea loca ad Marusium Jarmada, Novum Aradinum, ad Moldavam Radimin, ad Danubium Baninec; quae fertilitate agrorum et commerciorum frequentia, numerosos colonos ex Moguntino, Trevirensi, Coloniensi tractu exceiverunt²⁾. Ugyanő Krassó vármegyét már éppen nem említi a magyarországi megyék közt. Csongrád vármegyét Magyarország véghatárának képzeli lenni, irván: „Hic terminus Meridionali esto Hungariae . . .“; mert — ugymond — az ország távolabbi déli részeit „felicem terram infelix malorum unda si minus absorpsit, foedavit certe quidem, ac confudit loca propemodum omnia, vix ut antiquae isthuc vestigia cernas Hungariae“³⁾. Volt idő, hogy Dél-Magyarország egyes részeit, például Torontálmegyét, mindenütt kereste a m. udv. cancellaria, tudakozódott mindenfelé, hogy hol volt hát az a Torontálmegye? Az erre kapott válaszok egynemélyikében olvashatni, hogy Torontálmegye Túr mellett terült el és hogy Túr volt a fővárosa is, azért hivatott Turontálmegyének. Még tekintélyesebb földrajzi és történelmi művek is telvék tévedésekkel Dél-Magyarország ekkori helyszinrajzi körülményei felől. Hogy e tekintetben csak egynémire utaljak, említem Jägert, korának egyik elismert földrajztudósát, ki ezt írja Temesmegyéről: „Temeswärer Gespanschaft in Ober-Ungarn (!), gränzt nordwärtz an die Tschanader und Arader, ostwärtz an die Krassower, westwärtz an die Torontaler Gespanschaft und südwärtz an den District der Grenzsoldaten. Der Temeswärer District der Gränzsoldaten (!) nimmt den untern Theil des ehemaligen Banats ein, und gränzt ostwärtz an die Walachey, südwärtz an Servien, wo die Donau die Gränze macht, westwärtz an die Bodroger Gespanschaft und an Slavonien stb.“ Különben melleleg az is említésre méltó itt, hogy még Lehoczky András is Temesmegyében levőnek állította a kikindai kerületet. Az ősi dél-magyarországi megyék azoknál is, kik a történelmi multat s a földrajzi situatiót jobban ismerték, „comitatus non entis“ és „comitatus irreperibiles“ nevet viseltek.

¹⁾ U. o. 203. l.

²⁾ U. o. 201—203. l.

³⁾ U. o. 211. l.

c) A visszakebelezetés utáni időszak.

Brigido földrajzi alkotmánya csak három évig tarthatta magát. Mária Terézia a bánsági polgári területet 1778. elején visszacsatolá Magyarországhoz, mint anyaországhoz és e tényt Temesvárott gróf Niczky Kristóf kir. biztos által 1778-dik évi június hó 6-dikán ünnepélyesen is végrehajtatá. Ezzel nemcsak Dél-Magyarország történelmében, hanem geographiájában is a legnevezetesebb fordulópont állott be. 1779. évi ápril 23-án a régi magyar vármegyék közül három, Torontál, Temes és Krassó tényleg újra föllelevenítettvén, a districtusok és processusok a polgári területen megszűntek létezni és csak a határőrvidék maradt meg a maga szervezetében és függésében továbbra is a bécsi cs. kir. udv. haditanács alatt. Közjogilag a kikindai szerb kerület is Torontálmegyébe, a dél-magyarországi bányavidék pedig Krassómegyébe helyeztetvén, földrajzi egyediségök ezentúlra már csak látszólagossá lőn.

A vármegyék földrajzi megalkotása nem volt könnyű dolog. A feltámasztandó vármegyék régi határait senkisé is ismeré többé. A Temesvárott székelő „*Commissio incorporatoria regio-anlica*“ sokat tanácskozott, míg a kérdéssel úgy-ahogy tisztába jöhetett. Sajnálni kell, hogy a tanácskozások hosszú sorozatának jegyzőkönyveiből csak egyes töredékes részletek juthattak el hozzánk. A hagyományból pedig földrajzi dolgokban vajmi keveset tudhatunk csak.

Beszéli a hagyomány a többi közt, hogy a királyi bizottság elnöke, Niczky gróf, a vármegyékre osztás kérdésében tartott első ülésen gyorsan, haladék nélkül akarta az ügyet eldönteni. Agilis, eleven természete nem tűrt, nem akart nehézségeket ismerni. Ő a Temesi Bánságnak három vármegyére földarabolását egészen a véletlenre, a pillanat inspiratiojára akarta bízni. Maga elé terítvén a tartomány térképét, irónt vett elő s azon egymás alatt két vízszintes vonalat húzott keresztül, a Tiszától az erdélyi határokig. Akarta, hogy a Temesi Bánság éjszaki része a Maros mentén Torontál vármegye legyen, a két vonal közti középszelet, melybe Temesvár is esett, legyen Temesmegye, a második vonal alatti rész pedig egész a határőrvidékig legyen Krassó vármegye. Állítólag az ülésen jelen volt Cristovich Imre, csanádi püspök is, ki ezt a felosztási módot nagyon ellenetzte, ékes tudománnyal vitatván, hogy a vonalakat nem vízszintesen, a Tiszától az erdélyi széléig, hanem ellenkezőleg függélyesen a Marostól a katonai vidék határáig kell húzni; mert a történelem tanúsága szerint felülről lefelé függélyes irányban terültek el hajdan az ősi vármegyék alakjai. Habár az ilyes hagyományos elbeszélést legkevésbbé sem lehet komolyan venni, mindazonáltal történelmi tény, hogy az újonan felállítandó vármegyék határvonalainak

megállapítása nem egyszerre, hanem csak hosszú vajudások, többrendbeli javaslatok megvitatása és ismételt határjárlatok eszközzése után 1779-ik évi tavasszal történt. És ekkor sem még teljes pontossággal és véglegesen; mert az évek későbbi folyamában minden vármegyénél többször merültek fel határvillongások, nagyobb-kisebb határigazítások. Bizonyos tény továbbá az is, hogy a vármegyék geographiai testét nem szétlétben a Tiszától Erdély felé, hanem felülről lefelé, vagyis éjszokról dél felé mérték ki.

A bekeblezési királyi bizottságnak a megyék határvonalai megállapításánál nemcsak a földrajzi és történelmi hűségre, hanem az állampolitikai czélokra is és főleg a kincstár érdekeire kiválóbb tekintettel kellett lennie. A magyar nemzeti múzeum kéziratgyűjteményében őriztetik egy „*Banatus Temesiensis subdivisio cum statutis de provisione securitatis publicae*“ című művecske, melynek erre vonatkozó adatai érdekesek és becsesek. E kéziratban, mely bizonyára csak másolata az 1782. év előtt és minden bizonyynyal 1778/9-ben kelt egy fölterjesztésnek a m. udv. cancellariához, ez mondatik a többi közt: „*Quoniam Commissio Regia Aulica pro basi demandatae sibi operationis altissimi Aerarj Regii utilitatem constituisset, ideo principio statim in deliberationem assumpserit, an duos sufficeret efformare Comitatus? Voluitque hac ratione sumptuum partem evitare, verum perpensa Districtus hujus amplitudine, populi numero ac situs ratione, mox comperit, absque quadam publicorum negotiorum perturbatione id fieri non posse. Magna quippe moles difficile ad cursum dirigitur. Igitur ultro progressa de eo varj consultationibus egit, an non forte praestaret conterminis Csongrad, Arad et Csanadiensi Comitatus, pro ratione cohaerentiae aliquam partem adicere, atque ita ex remanenti duos Cottus efformare? Fnisset hic unicus sumptibus parcendi modus. Sed graves adversari videbantur rationes: nam regionis hujus populus non modo quoad formam contributionis, sed etiam praestationis dominalis a vicinis Hungariae Cottibus multum differt, proinde non levem confusionem causaret, si ejusdem Cottus incolae diversa ratione in ferendo communi onere tractarentur, et quemadmodum vicinorum Cottuum modernis incolis, ita ys illuc applicarentur. Banaticis incomprehensibile foret, quod ipsi ita, illi aliter habeantur. Ut vero nunc statim ad eandem formam incorporati subditi ex toto tractentur, id Commissio haec Aulica hoc minus suadere posset, quo certius est, in omni institutione cumprimis curandum esse, ne plebs et ipsa nova et insueta sibi agendi ratione graviori priori immineri onus suspicari possit. Ideo quamvis oeconomiae ratio hanc cum vicinis Cottibus conjunctionem commendare videbatur, attamen ordinatam publicorum negotiorum providentiam paucorum 1000 fnorum parsimoniae Commissio haec Regia praefereendam esse censuit. — — Ea igitur est hujus Commissionis Regiae opinio,*

ut neo incorporatus Districtus in tres subdividatur Cottus; hac enim ratione tam negotiorum publicorum, quam etiam administrandae justitiae ac plebis naturae rudis et indomitae civili, culturae, denique limitanae regionis hujus securitati facillime prospiceretur“. ¹⁾ Mondja továbbá a királyi bizottság, hogy ő az ujonan létesítendő vármegyék nevei iránt sem akar valami újítást tenni, hanem inkább arra törekszik, hogy az ezen országrészben fölelevenítendő vármegyék azon megyék neveiről neveztesse, melyek itt a régiség homályában elenyésztek. „Constat enim partim historiarum fide, partim authenticarum scripturarum monumentis, praeter Cottum Temesiensem, etiam Torontaliensem et Krassoviensem Comitatus fuisse. Haec igitur nomina resuscitanda, ac erigendis tribus novis Cottibus tribuenda censemus“. Országos levéltárunkban az 1778. és 1779. évekből többrendbeli följegyzései vannak a temesi bekebelezési kir. bizottságnak, melyekben az ujonan felállítandó vármegyék elnevezése iránt javaslatokkal lép fel a cancellariánál. A legközelebb felállítandó vármegyék közül az egyiket és pedig a legkiválóbbat, kétségkívül Temesmegyének kell nevezni — írja a bizottság — mert a történelemnek állandó és igaz tanúsága alapján bizonyos, hogy a hajdankorban Temes vármegye már létezett és oly virágzó volt, „ut Banatus nomine insigniretur, regeturque per Banos suos, distincta honoris praerogativa prae aliis supremis comitibus conspicuos“ (?!); és továbbá, mert későbbi idők folytán azon egész tartomány, mely az erdélyi Nagyfejedelemség, Oláhország, a Maros, Tisza és Temes által körülhatároltatik, miután diadalmas fegyverek a török iga alól kiragadták és a benne foglalt többi vármegyék nevei, Torontálé, Krassóé, Orbáczé, (?) Kövié és Szörényé elkallódtak, „uno Districtus Temesiensis vocabulo ob nominis ac plagae ipsius eminentiam fuerit compellata“. A második vármegyét, mely a Tisza hosszában fog elterülni, Torontálnak kell majd nevezni azért, mivel: a) a történészek bizonyítják, hogy Torontálmegye hajdan Bács és Temes vármegyék közt feküdt. (Hivatkozik itt a bizottság Timonra „Imago nov. Hungariae, prout citatur in Topogr. Hung., pag. 563.). Már pedig bizonyos, hogy Bácsmegye egész a Tiszáig terjed és így Torontálnak a Tiszán innen kellett feküdnie. b) Mivel azon helységek, melyekről írják, hogy egykoron Torontál vármegyéhez tartoztak (Topogr. Hungar., pag. 553.), melynek Beeskerek „locus et olim nominatus et nunc unus e praecipuis locis Districtus“, továbbá Bece és Aradác ma ezen tartományban találatnak. (Hivatkoznak György despota 1422. évi diplomájára). c) Mivel — mondják — maga Torontál helysége is, „unde Comitatus

¹⁾ A kézirat czimlapján olvasható: Ex collectione Széchenyiana. Possidet Bibliotheca Musei Hungarici ex dono Excell. D. Com. Jos. Eszterházy. Cod. Sec. XVIII. 1782. — A művecek 11 fejezetre van felosztva. A földrajzi felosztásra vonatkozó rész az 1., 2. és 3-ik fejezetben található.

nomen impositum et qui nunc vulgo Truntal appellatur, hic etiamnum in quatuor a Beeskerek milliarium Distantia extare certum est ac indubitatum“. (?) Azt a vidéket pedig, melyen a harmadik vármegye tervezetik s mely Erdély és Oláhország hegyláncolatai felé terül el, mivel azon helységeket foglalja magában, melyek egykor részint Szörény, részint Krassó vármegyékben voltak, Szörénynek, vagy Krassónak kellene nevezni. A kir. bizottság elsőbbséget ad ugyan a Szörény névnek, „quod hic Comitatus cis et trans Danubium olim porrectus, ex hac parte habuerit loca etiamnum extantia sequentia: Karansebes, Mehadiam, Orsovam, pene quam superest adhuc locus Szörény, unde Comitatus nomen impositum est“; de kénytelen mégis inkább azt javasolni, hogy az itt létesítendő vármegyét Krassónak hívják, mert „Szeverinensis, seu Szörényiensis Comitatus in Littoralis Fluminensis erectus iam sit“. ¹⁾ Legyen tehát az új megye, „ad vitandam confusionem“ Krassó vármegye. ²⁾

Mindezekből láthatni, miszerint nagyon helytelenül állítják történetíróink, hogy Mária Terézia határozottan Temes-, Torontál- és Krassó-megyék fölelevenítését már akkor decretálta volna, midőn a Temesi Bánság, avagy — miként a királyi leiratok és oklevelek magokat kifejezik — a Temesi Tartomány visszakapcsolását kimondá. Maga a Niezky gróf elnöklete alatt leküldött visszakebelezési bizottság sem volt eleintén tisztában magával, hogy hány megye és milyen név alatt állittassék itt fel. A bécsi cabinet csak a kir. bizottság ismételt fölterjesztései és történelmi érvelései folytán mondotta ki elvégre 1779-ben, miután a Temesi Tartomány háromnegyed év óta már az anyahazába volt bekebelezve, hogy a visszakapcsolt országrész három új megyéje Temes, Torontál és Krassó vármegyéknek nevezessék el és hogy azok feltámasztásánál ősi helyfokvások területére is tekintet legyen. A történelmi hűség szempontjából téves a három új megyét 1779. évi ápr. 23-án instauráló királyi oklevél szövege is. Ugyanis az mondatik benne: „Cumve nihil jam pene aliud, quam ipsiusmet etiam Districtus Temesiensis reincor-

¹⁾ Vonatkozás ez a Mária Terézia által 1776-ban létesített és a rá következő éven valóban meg is alakult azon vármegyére, mely a régi Vinodol vármegye és a flumei kerület egyesített területein keletkezett, s mely a bécsi kormány rossz historicusainak tanácsadása folytán Szörény vármegye nevet nyert. Horvátországban azt tartják, hogy ez a vármegye a Kulpa mentén magas sziklán fekvő „Severin“ vártól vette nevét, mely most a Vraniczány család tulajdona. E nézetben osztozik Fényes Elek is az ő geographiájában. Azonban Pesty Frigyes igen helyesen jegyzé meg (A Temesi Bánság elnevezésének jogosulatlansága, 27. l.), miszerint nehéz azt elhinni, hogy egy történetileg soha sem szerepelt vár adott volna nevet az új megyének, mely különben leginkább a Vinodol nevet érdemelte volna, minthogy annak alkaterseiből állt. A Vinodol-flumei „Szörény“ vármegyét 1786-ban II. József geographiája újból megsemmisíté, s azóta az fel sem támadt többé.

²⁾ Magy. kir. országos levéltár. Cancellariai acták.

poratio restare videretur, hunc quoque Districtum Temesiensem, inde a pluribus retro annis nomine Banatus compellatum, ad jurisdictionem S. Regni Hungariae Coronae, ad quam olim spectabat, reapplicare fecissemus, erga demissam Majestati Nostrae caetera inter regulationis objecta suo modo factam propositionem benigne una decrevimus, ut Districtus hic Temesiensis tres in Comitatus distribuatur“. Nem történt ez a hármass felosztás mindjárt, együttesen a „Districtus Temesiensis“ bekebelezésével, hanem csak később, midőn a kir. bizottság azt meggyőzőleg javaslatba hozta és e javaslatot a helybenhagyás sikere koronázta. E szerint Dél-Magyarország földrajzi felosztása három megyére és katonai határőrvidékre nem 1778-ban, hanem 1779-ben veszi kezdetét. A districtusok és processusok Dél-Magyarország polgári területén — miként fentebb már megjegyzém — ekkor szűntek csak meg tényleg létezni.

Az új vármegyék határainak kijelölésénél nemcsak a régi megyék színhelyét, mely különben is hozzávetőleg és felületesen ismertetett, hanem egyéb helyszínráji, közlekedési, állampolitikai, nemzetgazdasági, közigazgatási és közbiztonsági indokokat is latba vetett a kir. bizottság. Erre vonatkozólag írja fölterjesztésében a bizottság: „In statuendis limitibus habita est ratio: a) fluviorum, atque ita subdivisio instituta est, ut cuilibet pro commercijs facilitate pars aliqua obveniat; b) conservandarum ripparum et aggerum, ut repurgationis onus aequa proportionem omnibus tribus incumbat; c) facta est reflexio ad numerum contribuentium, militarium, transennarum, item occurrentium frequentiam ac molestias, siquidem ab accurata hujus generis onerum repartitione conservatio plebis maxime dependeat; d) ut pro celebranda Cottus congregatione aptus ac idoneus locus constitui, non secus pro magistratualibus opportuna habitatio reperiri possit“. ¹⁾

A vármegyék járásait is az egyes megyék kiterjedéséhez, népességéhez, az előforduló közügyek mennyiségéhez s a közlekedési viszonyokhoz arányosítá a kir. bizottság. Torontál és Temes számára négy, Krassó számára öt járás felállítását hozta javaslatba, ami el is fogadtatott.

A három vármegye határai következőleg állapittattak meg:

Torontál megye éjszaken Uj-Szegednél kezdődött; további éjszaki határát bezárólag Perjámosig a Maros képezé. Perjámóstól délnek, majd délkeletnek, kissé tovább dél-nyugotnak s aztán ismét délnek irányult a határ vonal mindenütt, Pakác, Billét, Német, Szilas, Dinnyés, Uj-Pécs, Csebza, Maczedonia, Dollác, Ofisenicza és Szóka mellett egész Margittáig és Obrovác praediumig. Ez lön a határmegyé Torontál és Temes között. Inmentül egy kis darabon Szent-Jánosig majdnem egyenes irányban nyugot felé, e ponttól pedig Hujducicza, Pirindza és Ó-Léc

¹⁾ A m. nemz. múzeumi könyvtár kéziratgyűjteményéből. Banatus Temesiensis subdivisio, ect., m. f.

praediumok határáig éjszaknyugot felé húzódott a határ. Neuzina alatt Uj-Lécznél, majd ismét jobban éjszaknak a kenderesi, martiniczai és deszpotováci puszták mellett Écskánál a Tiszáig gyűrűzött el a határvonal, elválasztván délen egész szélessége szerint Torontál vármegyét a páncsovai katonai törvényhatóság területétől. Nyugoton mindenütt a Tisza folyó lett a megye határa.

Temesmegye kezdőpontja Perjámos mögött Nagyszőlősi lett, szintén a Maroson. Innen a határvonal Szelusit, Munár, Bezdin, Német-Szent-Péter, Fönlak és Zádorlak mellett Uj-Aradig húzatott; azután mindig a Maros mentén haladt, érintvén Kis-Szent-Miklóst, Kisfaludot (Engelsbrunn), Szépfalut (Schöndorf), Zábrányt, Ujfalut (Neudorf), Lippát, Hosszú-Aszut (Hosszúszó), Kelmákot és Belotincezt, úgy hogy itt éjszakon a Maros vize választá el Temesmegyét az aradmegyei területtől. Belotincezzel szomszédos a krassómezei Lalasinecz község. Innen Temesmegye határát dél felé bocsáták le, érintvén Viznát, Pányovát, Belnitset és Magyar-Szákost, mely utóbbtól nyugatra hajlíták a határt, mindenütt hegység közt Duboszig. E községtől kezdve déli irányt vett az fel, érintvén Sósdiát, Gertenyeszt, Ferendiát, Klokodiát, Markoveczet és Varadiát a Karasnál. Itt a Karas folyó mentén délnyugoti irányban Vojvodinecz mellett vonult el a megye a katonai határvidékig, vagyis azon pontig, hol Krassómezei Szaboticza helységnél megszűnik. Innen pedig még tovább húzták a temesi határvonalat a határörvidék mentén nyugot felé Vajkoveczig, mely községnél az a torontáli határt érintvén, onnan Retisova, Kis-Gáj, Denta, Detta, Gilád, Csákova, Petromán, Szent-Mihály, Beregszó, Kis-Becskecs és Nagyszőlősi felé vette útját, hol aztán a határgyűrű összefolyt.

Krassómezei határai így lettek megállapítva: Éjszakon Belotinceztől Selesováig a Maros, keleten Selesovától Ruszkabányáig az erdélyi Kárpátok lettek a határ. Ruszkabányától a határvonal az oláh-illir határörvidéktől választá el Krassómezejét és gyűrűzött keletről mindenütt magas hegyek és erdőségek közt Maesovácz, Valyabul, Szászka és Bosnyák mellett egész Moldova és Sikievicza alá, hol déli pontját érte és csúcsban végződött. Bosnyáktól éjszak-nyugot, majd egészen nyugoti irányban futott a határvonal Nádas, Bogodinz, Csukis és Szaboticza felé, mely községnél érintkezett Temesmegye déli végpontjával. Innen-től nyugot felől egész a Marosig s illetőleg Belotincezig összefolyt Krassómezei határvonala a temesivel.

Alakra nézve Torontálmegye földterülete majdnem teljes négyszöghez, Temes és Krassó vármegyéké felülről lefelé keskenyedő zsákhoz hasonlítanak. Torontálmegye területnagysága lett négyszögmértőföldekben 132; Temesé 117; Krassóé 109. Torontál tehát, melyről pedig sokan azt hitték már, hogy végkép elveszett, az új felosztásnál legnagyobb osztályban részesült és a régi Temesi Tartomány földjét,

legnagyobb területtel bővítette úgy, hogy az most egy kis királysághoz hasonlítana. „Posteaquam enim comitatus Torontalensis, quem interiusse putabant plerique, integer, ingens etiam comitatum Csanád et Arad portio, a turcis recuperata, ei (t. i. Districtui Temesiensi), ut multi opinantur, accenseretur, accrevit adeo, ut regnum fere, ob tantos tamque vastos accessus, minimum ducatus vel principatus dici mereretur“¹⁾. Torontál székhelye lőn Nagy-Becskerek, Temesé Temesvár, Krassóé Lugos. Járási székhelyekké lettek Torontálban: Nagy-Becskerek, Nagy-Szent-Miklós, Kanizsa és Uj-Pécs; Temesben: Temesvár, Szent-András, Lippa és Versecz; Krassóban: Lugos, Bules, Kápolnás, Krassova és Oravicza. Volt pedig akkor Torontálmegyében a becskerei járásban 27, a nagy-szent-miklósiiban 23, a kanizsaiiban 34, az uj-pécsiiben 34 népes község (loca populosa); Temesmegyében a temesi járásban 46, a szent-andrásiban 40, a lippaiiban 44, a versecziben 46 község; Krassómegyében a lugosi járásban 47, a bulcsiiban 41, a kápolnásiban 54, a krassovaiban 39, az oraviczaiban 42 község. Összesen tehát Torontálban 118, Temesben 177, Krassóban 223 község. A megyékre osztott egész területen mindössze csak 518 község. Hogy hány üresen álló praedium volt a dél-magyarországi megyék egész területén, azt már fentebb láttuk.

Amint általán véve azon jelenségek, melyek a politikai földrajz tárgyát képezik, mindennapi átalakulásoknak, időnként pedig teljes revolúcióknak vannak alávetve, úgy különösen Dél-Magyarországon, hol a természeti határok, már csak a folyók irányának s egyéb teretristikai viszonyoknak folytonos változásai miatt is ingadozásoknak voltak és vannak kitéve, gyakrabban fordultak elő oly esetek, melyek az elenyészett, vagy nem ismert vagy tán éppen félreismerett vármegyei határoknak újabb kitűzését, helyreigazítását vagy beigazolását tették szükségessé. Eleintén maga a kir. bekeblezési bizottság sem volt az általa in thesi körvonalozott megyei határok gyakorlati helyessége és megállhatása iránt egészen tisztában. Niczky gróf még 1779. évi aug. 16-án is átiratot intéz „ex Commissione Regia“ Temesmegyéhez, közölve vele a megyének egyelőre csak ideiglenesen megállapított határait. „Descriptionem limitum — mondja — quibus hic neo erectus Cottus Temesiensis circumscribitur, in quot praeterea Processus idem Comitatus divisus sit, et quae in specie loca cuilibet illorum obtingant, Commissio haec Regia Aulica interea etiam, donec limites sua forma ex ordinatione Praesidis hujusce Commissionis Regiae reambulati ac pro re nata nefors etiam aliqua in parte modificati fuerint, fine eo pttis. Dns. transmittit, ut

¹⁾ Compend. Hungariae geographicum ad exemplar Not. Hung. nov. Mathiae Bél., 254. l.

processuales suos Judices edocere valeant stb.“¹⁾ Még a határjár-
latok ismételt megtartása és a határok hivatalos szentesítése után is
akárhányszor fordultak elő későbbi időkben elkeseredett, kemény ha-
tárvillongások megyeink közt. Sőt kezdetben ugyszólván egyedül csak
ily határvillongások dolgaiban érintkeztek egymással dél-magyarországi
megyeink. 1783-ban például erős controversia tört ki Torontál és Temes
közt Ráros és Ballád praediumok miatt; egyik is a másik is állítá,
hogy a vitás praediumok az ő határán fekszenek. Nehány évvel később
Torontál Csanádmegyével elegyedett ismét szenvedélyes villongásba a
Közép-Sziget miatt, melyet a zombori uraság elfoglalva tartott, de
Makó a magáénak vitatott. A két megye majdnem 20 évig folytatá e
határperét, úgy hogy a köznép jellemzően „Disput“-nak nevezé el a
panaszos területet. Magok a megyék hivatalos kiadványaikban soha
sem határozzák meg egészen pontosan területeik nagyságát. hanem
csak megközelítőleg szólnak róla irtván: „In Comitatu hoc ad 10 vagy
12 et ultro milliaria longo“, stb. Ennek az az oka, mert a megyék
csakugyan nem ismerték, sőt nem is ismerhették pozitív pontosáig
saját területeik kiterjedését. Az akkori geographiai felvételek még igen
kezdetlegesek valának; meghatározásaik a területet majd nagyobbra,
majd kisebbre teszik, kelleténél jobban keletre vagy nyugotra csusz-
tatják. A zonális fokjelölés mondhatni a legtöbb topographiai pontra
nézve ismeretlen vagy incorrect²⁾. Amit Grisellini a Temesi Bánságról
mondott, szószerint elmondható az ujonan felállított vármegyékről is:
„All diese — irja Grisellini — und noch viel mehrere Merkwürdig-
keiten finden sich im Temeswarer Banat, von dem wir doch nicht
einmal eine richtige topographische Karte haben, daraus man mit
Genauigkeit die Zahl und wahre Lage seiner Städte, Ländereien,
Dörfer und Schlösser bestimmen, den Lauf der Flüsse und Bäche,
welche sein Innerstes bespülen und das Land in allen Theilen durch-
schneiden, beobachten, kurz einen wahren Begriff von seiner natür-
lichen Beschaffenheit sich machen könnte, sowohl des flachen Landes,
als der Gebirge und Hügel, mit denen es durchsäet ist“. A megyéknek
az első három esztendőben egyáltalán nem voltak még saját térképeik.
Közkezen még nem fordult meg ekkoráig sem oly térkép, sem oly
leírás, melyből a közönség az új megyék fekvése és területe iránt

¹⁾ Temesmegyei levéltár. Protocollum Incorporatorium de Ao. 1779
et 1780.

²⁾ Windisch „Magyar Magazinában“ Kéler György ismerteti Moll Bernát tér-
képgyűjteményét. Moll 1750-ben az osztrák birodalomról és a hozzá tartozó egyes
tartományokról létező térképeket és topographiai rajzokat gyűjteni kezdván, ezen
gyűjteménye 29., 30. és 31. köteteibe a magyar birodalomra vonatkozó mindenféle
földképeket is fölvette. Kéler megjegyzi, hogy ő még valami 300 földképet talált,
melyek Moll gyűjteményében nincsenek meg. Mindezen térképekről elmondható, hogy
sem szabatos földméréseken, sem esillagászati meghatározásokon nem alapultak.

biztosan tájékoztató tudomást szerezhetett volna. Midőn Löve 1780-ban Windisch Károly „Geographie des Königreichs Ungarn“ című könyvét közreboesátá, a Magyar Hirmondó legott sietett nagy örömmel meg-
ujságolni olvasóinak azt a rendkívüli eseményt, miszerint ama könyvet nemcsak Krigernek, a kir. m. helytartótanács mathematicusának magyar-
országi földabrosza és egyéb holmi várak ábrázolása fogják ékesíteni,
„hanem annak felette mind a könyvben, mind pedig az ország képében
a néhai Tömösvári Bánáthból vált három vármegye is meg lesznek
irva és határozva“¹⁾.

Csak ezután készítették a megyék térképeiket, és minthogy benn-
szülött mérnök még nem létezett egy megyében sem, e térképeket mind
külföldi egyének, az országgal, a térbeli, chorographiai és egyéb viszo-
nyokkal ismeretlen, tájékozatlan emberek készítették. Ezek a megyék
határait csak úgy nagyjából, trigonometriai szabatosság, néha még a
határok megtekintése nélkül is állapították meg. Mikor például 1780—81.
évben a nagy-kikindai kerület határait kitűzték, oly helytelenül esz-
közltek e művetet, hogy a miatt Torontálmegyének és a kerületnek több
esztendőn át sok kellemetlenségei voltak. A kerületi tanács egyik
ülésében panaszolja is, hogy Keresztturnál Gyála felé meg kell változ-
tatnia a határokat, „— — — wie zu Kerestur gegen Gyalla abgeändert.
und die mehrere zum Theil als mit Walkan, Zernabara, Csóka, Klein
St. Mikolosch und von dem Predio Sajan, gegen dem Orte Mokrin die
Gränzen gar nicht reambuliret worden seyen“²⁾. Délről, hol Temes és
Torontál a katonai határvidékkel s így tulajdonkép a bécsi katonai
mérnöki karral voltak közvetlen szomszédságban, geometriai méretekkel
nem is határozottat meg mindjárt a megyék felállítása alkalmával a
határvonal. A megyék már 5 év óta állottak, midőn 1784-ben Toron-
tálmegye meghagyja Spatsek János mérnökének, hogy a határ-
vidék és a megye közti határok mappáját mihamarább készítse el,
„et ejusdem cum plano, ex parte militiae elaborato, combinatio fiat,
cum etiam debita metarum reambulatione“³⁾. Ugyanez a Spatsek mérnök
vette fel Torontálban 1785-ben a folyókat is először és ugyancsak ő
állította össze Torontál vármegye első térképét. Torontálmegye levél-
tárában nincs már meg ezen térkép eredetie; én csak egykorú másolatát
ismerem. Címe: „Mappa Geographica, Inelyti Comitatus
Torontaliensis, cum designatione Metarum, omnium Territoriorum
et Prædiorum. Pro Excellentissimo ac Illustrissimo Domino Joanne
Bacho de Dezér S. C. et R. Apost. Majestat. Actuali Int. Consiliario,
Comit. Krassovien. Supremo Comite, Temesiensis vero, Torontaliensis,
Baicsiensis Off. Supr. Comit. et in attactis Comitatus Delegato Comis-

¹⁾ Január 15-diki szám.

²⁾ Nagy-kikindai kerül. levéltár. Protocoll. Sess. in Oeconom. 1781.

³⁾ Torontálmegyei levéltár. Protocoll. Session. 1784.

sario Regio. Stephanus Szent: Ivany Jurassor I. Cottus Torontaliensis Ao. 1785. 10. Sept. copiat. A hiteles másolat jeléül aláírva: „Delinert und Reducirt durch J. Spatsek, königl. Ung. Toront. Comitats Ingen. und Hydraul.“¹⁾

Ebbe az időbe esik a határörvidéki területeken történt névváltoztatás is. A német-illir és oláh-illir határvidékeken 1782—83-ban báró Gecseyne tábornok által keresztülvitetvén a canton-rendszer, a területek is, régi határaik megtartása mellett, ezen új rendszer nevével ruháztattak fel. A német-illir határörvidék lett ezentúlra „német-bánsági canton“, az oláh-illir határörvidék pedig „oláh-illir canton“ nevet nyert. Ez azonban csak rövid ideig tartott. 1800. év november 1-én eltöröltetvén a szélszerűtlennek talált canton-rendszer, a két határörvidéki terület Bajali ezredes tervezete szerint ezredekre és compániákra osztott fel, és egyúttal ismét új elnevezéseket nyert. A régi német-illir határörvidékből lett most „német-bánsági határezred“ (Deutsch-banater Grenzregiment), a régi oláh-illir határörvidékből pedig lett „oláh-illir határezred“ (Wallachisch-illyrisches Grenzregiment).

A Tisza-, Duna-, Maros és Erdély-köz egész területét az incorporatio első éveiből feltüntető térképek közül felvételi pontosságra és technikai kivitelre nézve legjobb, a Klebern által rajzolt C. alatti német szövegű térkép: „Kays. Königl. Provinz genannt Temeswarer Bannat, welche Anno 1778 dem Königreich Hungarn einverleibet worden“ stb., melyet, mint a dél-magyarországi részek földrajzának egyik jól használható forrását, e könyvhöz mellékeltem. Ódonszerű modorban rajzolt, de mégis a jobbak közé tartozó térkép a: „Le Banat de Temesvár, d'après les nouvelles indications, pour servir de renseignement à la Carte des limites des trois Empires, ou Théâtre de la guerre présente. 1789.“²⁾ Annak idején leginkább használtatott, noha correctness tekintetében legkevésbé használható az 1793-ban kiadott: „Carte von dem Temeswarer Banat und dem Königreich Servien, nebst einen Theil von Ungarn, Slavonien & Bosnien.“³⁾

II. József törvényellenes ujitásai lényegileg ugyan nem, de névleg mégis némi változást idéztek elő Dél-Magyarország geographiájában. A vármegyék megtarták ugyan területeiket és elnevezéseiket, de alaki alkatrészeivé lettek a merészen tervező császár által életbeléptetett Temesi Kerületnek, melyhez, mint ő magát kifejezé, a Bánság és Bácska tartoztak. E kerület ismét síkságra és hegységre osztott. Ezen reform a császár azon rendelete által vette kezdetét, melyet 1785-ben márcz. 18-kán a kormánysszékekhez s főispánokhoz intézett. A helyzet

¹⁾ A térkép jelenleg Tallian Béla török-kanizsai szolgabíró tulajdona.

²⁾ A bécsi cs. és kir. birod. hadügyministerium levéltárában.

³⁾ U. o.

mindössze is csak öt évig tarthatá magát. — A telekfölmérés végett József 1786. tavaszán a hadmérnöki karból 750 tisztet oly rendelettel küldött az országba, hogy a munkát a megyei tisztviselők hozzájárultával haladéknélkül megkezdjék. A roppant munka technikai igazgatása az ügyes, szorgalmas Neu ezredesre bízott. Célul a kereskedési, közlekedési és védelmi ismeretek előmozdítása tűzött. A telekfölmérés alkalmából e céloknak megfelelő több speciális, de különösen hadászati térkép jött létre.

A hadsereg, mely főképen ezen korszakban fejlődött és a hadviselés változtával legjobban volt utalva a földabroszok használatára, Magyarországról és annak déli részeiről is készített abroszokat. Mindenekelőtt említésre méltó egy nagy terjedelmű stratégiai, oro- és hydrographiai abrosz, melynek eredetie „Josephini felvétel“ (Josephinische Aufnahme) név alatt, nagymennyiségű táblákban még most is megvan és a bécsi cs. és kir. birod. hadügyministerium térképtárának tulajdona.

Ezen időből valók a történelmi szempontból teljesen anachron: „Kriegskarte von Banat, nach den neuesten Bemerkungen verbessert 1788.“, — színezett nyomtatással. Nevezetes, hogy rajta még mindig a districtusok figurálnak, és pedig szembeszökő színes, vastag határvonalakkal, de azért mégis hibásan jelölve. A temesvári és facségi districtusok közt keletről nyugotra semmi válaszvonalat sem látni; a lippairól sem lehet tudni, hogy keleten mily mélyen képzelte azt a földképkészítő benn Erdélyország szívében. Hasonlóképen hiányzik a verseczi és új-palánki districtusoknál nemcsak a határszín, hanem még a megyepontozat is. II. József alatt, tehát már vármegyéink visszakapcsolása után, ilyen térképeket is lehetett „nach den neuesten Bemerkungen verbessert“ ezen országról készíteni és nyilvánosan forgalomba hozni.¹⁾ Hasonló ehhez az egy évvel később, 1789-ben megjelent „Le Bannat de Temeschwar“, melyen ugyan fel van tüntetve a három megyére felosztás, de a megyék nevei a districtus névvel helyettesítetnek. Olvassuk rajta: Torontaler District, Temescher District és Karaschovaer District. Alul jegyzetben ezen is ott áll: „nach denen neuesten Anzeigen“. ²⁾ Pedig akkor már megjelent Schraembel kiadásában Barzellini Jakab térképe is, mely ugylátszik a fenntemlített „Kriegskarte“ correctioja akart lenni, aminthogy csakugyan korának legjobb dél-magyarországi térképe is. Czime: „Temeschwarer Bannat, trigonometrisch und astronomisch berichtet, 1788.“ A déli országrész külön tartomány gyanánt szerepel ugyan ezen is, de a politikai felosztás helyesen jelöltetik három megyére és a katonai határvidékre. A kamarai és militáris falvakat külön színek mutatják.³⁾

¹⁾ A m. nemz. múzeum könyvtárában.

²⁾ U. o.

³⁾ U. o. — Ritkaságuknál és speciális érdekességöknél fogva felemlitek itt még három színnyomatú duodec-alakban kiállított történelmi külön térképecskét is,

Hogy a külföldiek előtt még az incorporatio utáni években is terra incognita volt országrészünk, legkevésbé sem lehet csodálkoznunk. Megfelelő volt e tájékozatlanság és fogalomzavar az akkori geographiai ismeretek általánosan csekély mérveinek. Hiszen saját véreink kevés szerenésőbbjeinek látköre is alig terjedt túl vármegyéje határain. A legtöbbnek az a kis darab föld maradt egész horizonja, melyen lakott. Az ez időtájt megjelent történelmi és földrajzi magyar munkákban hemzseg a tömérdek tévedés és hamis állítás.¹⁾ Maga Schedius az 1802-ben megindított folyóiratában (*Zeitschrift von und für Ungarn*) mondja egyebek közt: „Ismereteink hazánk földirati viszonyairól igen sok igazítást és kiegészítést szükségelnek még. A Magyarországot tárgyzó számtalan földkép közül egyetlenegy sem alapszik eddigelé helyes trigonometriai méréseken és csillagászati meghatározásokon. A négy- vagy ötezer □-mföldnek, melyeket hazánknak mondunk, területi viszonyait, földirati fekvését, kapcsolatát, tulajdonképi állapotját sem ismerjük még, stb.“ Ekkor még országrészünk természeti viszonyainak ismertetése is csak nagyon gyér és korlátolt volt. 1774-ben Born²⁾), 1780-ban Griselin³⁾ és Fichtel⁴⁾), 1799-ben Esmark⁵⁾), 1796—99-ben Vályi András⁶⁾ adtak ezen országrészről figyelemre méltóbb ilyen ismertetéseket. Korabinszky egy nem nagy méretű általános földképet adott ki, melyet

melyeket Fraknói szivességéből ugyanesak nemzeti múzeumunk könyvtárában láthattam. Az egyiknek czime: „Carte der Scharmützel bei Alibonar, Orlovat, Panschova u. beim beschanier Damm.“ A másiké; „Carte der Scharmützel bei Rama.“ Rajta oldalt rajzolva egy emléklöbör e felirással: Ad exemplum publicum Lib. Bar. Lopresti, D. D. D. — Végre a harmadik czime: „Die Wiederbesetzung von Ujpalanka unter Gen. Harrah.“ Nevezetes rajta Rama látképe.

¹⁾ A sok közül csak egyet említek. 1796-ban megjelent Pesten, Trattner M. kiadásában egy magyar földrajzi munka, a „Rövid magyar Geographia“, mely a többi közt azt is tanította, hogy a Tisza nemcsak Csongrád, Csanád és Bácsvármegyéken, hanem Temesmegyén is keresztül foly s hogy Egres Csanádmegyében fekszik. A dél-magyarországi részekről mondja: „Temes vármegye vagy Bánát latinul Comitatus Temesiensis-nek mondatik. A Temesvári Bánát áll Torontál, Temes és Krassow vármegyéből, a szerémi herczegségből, Arad és Csongrád vármegye részeiből. A hossza 32, a szélessége pedig 6—10—15—21 mértföld.“ Krassóme gyét a többi önálló törvényhatóságok közt nem írja le.

²⁾ Briefe über mineralogische Gegenstände auf einer Reise durch das Temesvarer Banat, Siebenbürgen, Ober- und Niederrungarn.

³⁾ Versuch einer polit. u. natürlichen Geschichte des Temesvarer Banats, etc.

⁴⁾ Beiträge zur Mineralgeschichte von Siebenbürgen, — és Physikalisch metallurgische Abhandlung über die Gebirge u. Bergwerke in Ungarn.

⁵⁾ Kurze Beschreibung einer mineralogischen Reise durch Ungarn, Siebenbürgen und das Banat.

⁶⁾ Magyarország leírása, stb. — Ez az első magyarul irt földirati szótár. Fölösleges itt felhoznom Schwartner, Kietabel, Fényes, Keleti, Hunfalvy, stb., stb. munkáit és érdemeiket, mint melyek sokkal újabbak és nagyobbak, semhogy azokat mindenki közelről ne ismerné.

lexikonjához csatolt, s egy kis atlaszt, mely 1804-ben jelenék meg, s mely 6 általános s 54 megyei földképet foglal magában. Lexikonja bevezetésében elmondja, hogy mily segédforrásokból meríté térképeihöz az adatokat; elmondja azt is, hogy Dél-Magyarország térképéhez (szerinte még mindig Temesi Bánság) Griselinítől (!) kölcsönözé át az adatokat. Elképzelhetjük, mennyit érnek pontosságra nézve Korabinszky megyei mappái! Korabinszky később ugyan telhetőleg kipótolá az észrevett hibákat és megvizsgáltatá térképeit Krieger, Beck és Kis akkoron híres mérnökök által is, de minden igyekezete mellett nem sokra mehetett, mivel művét trigonometriai mérésekre nem alapíthatá.

Innentől, I. Ferenc idejében, találunk még megyéinkről térképeket Lipszky és Görög kiadásaiban; esakhogy Görög térképei kicsiny áttekinteti földrajzi képek, melyek legfőlebb is a lényegesebbek s a főbb vonalak iránt tájékoztatnak, míg a Lipszky által többször kiadott „Mappa Generalis Regni Hungariae,“ stb., mely óriási szorgalom eredménye és méltán bámulandó munka, nem annyira a politikai beosztásra, hanem inkább a helységek csillagászati fekvésére helyezi a fősúlyt. Görög Demeter is már csillagászati meghatározásokat használt, és habár gyűjteményébe, melyről a külföld is igen méltánylólag nyilatkozott, már szabatosabb geometriai méréseken alapuló új megyei térképek is fölvétettek, — habár továbbá Görög térképi lapjait metszetésök előtt átküldé megyéinknek is megvizsgálás és kiigazítás végett: mindazonáltal még sem üté meg azok a kellő mértéket. Ugyanesak századunk elején a bécsi „Industrie Comtoir“ az egész osztrák birodalomnak atlaszát adta ki 36 nagy lapon. Karaestől pedig 1802-ben az ország postai földképe jelenék meg. 1792-ben megkísérlé a kormány az 1764—1787. évi trigonometriai felvételek egyes lapjait összeegyeztetni, s ekkép az egész birodalomnak földképét szerkeszteni. De ezen összeegyeztetés nem vezetett óhajtott célhoz, mivel a fölvétel nem egységes terv szerint történt; észrevették, hogy az illetők más-más alaphól indultak vala ki. I. Ferenc tehát 1806-ban meghagyá a tábornoknak, hogy a birodalmat ujjalag vésesse és mérresse föl. Azonban ez Dél-Magyarországon csak több év után érvényesülhetett.¹⁾

1802-ben készítettett Dél-Magyarországról egy latin szövegű katonai térkép is, melynek szép példányát (4 tábla) a bécsi cs. és kir. birod. hadügyministerium térképtárában láttam.

Megyéink területeinek pontos felvételi ügyét csak 1819-ben hozta ismét előtérbe az ország kormánya. Ugyanis a catastralis felmérés, mely az országban már 1816-ban vette kezdetét, az említett évben végre Dél-Magyarországon is foganatosítva lön. Célja volt, — miként az osztrák „Catastralis Instructio“ mondja — a községek határai közt levő

¹⁾ Hunfalvy János: A magy. birodalom természeti viszonyainak leírása. I. k. 16—23. ll.

adóalatti és adómentes területeket tényleges birtok szerint tudományos alapra fektetett részletes fölmérés által meghatározni és kisebbitett mértékben, térképen is kifejezni. Mindezt azért, mert II. József elhamarkodott telekfölmérései tudvalevőleg nem vezettek óhajtott sikerre. A türelmetlen eszászúr kívánatának az általa kitűzött rövid idő alatt lehetetlen volt megfelelni. Ami az akkori munkálatokból elkészült is, hézagoss, sőt rossz volt, mert falusi jegyzők, iskolamesterek, irnokok, sőt néhol parasztok is alkalmaztattak földmérésekre. Új fölmérés lett tehát szükségessé és most meg is történt. Ápril hóban értesíté a helytartótanács a megyéket, miszerint területeiken és a szomszéd katonai határvidéken a „trigonometrica mappatio“ munkája elő fog vétetni, amiért is az e ezélből kiküldendő katonatisztek és mérnökök kellő accomodatiója felől gondoskodjanak.¹⁾

Mi több, ekkor már magok a megyék is kezdének buzgólkodni területeik újabb térképezésében. Első térképeik évek folytán már elavultak, részben el is veszték. Krassó, Temes és a katonai kerületek a 30-as években már új térképeikkel dicsekedhettek s azokból tiszteletpéldányokat is küldének Torontálmegyének, e barátságos ténynyel nem kis zavarba hozván azt, mert Torontál ekkor még nem volt abban a helyzetben, hogy szomszédjai figyelmét hasonló ajándékkal viszonzhatta volna. Szilvényi Vilmos, kamarai földtervezési nyugalalmazott igazgatómérnök — miként magát nevezi — 1837-ben folyamodott Torontálmegyéhez, hogy őt a kamarai levéltárban levő megyei térképe új kiadásában segítse. Hertelendy Ignác főispán melegen is ajánlta Szilvényi e vállalatát a megye közönségének, „mert egy ilyen térkép közreboesítása a maga nemében mindeddig páratlan s a megyének és a megyebeli uradalmaknak nemesak díszére és használatára válnék, de tökéletes kidolgozása miatti elvitathatlan jórahatása érdekében nélkülözhetlenül kívánatos is“. E mellett — ugymond — „a többi bányási megyéknek és katonai kerületeknek Torontálunk hiánytalan térképével s leírásának viszonti megküldésével tartozunk is.“²⁾ Azonban Szilvényi nemes buzgólkodását nem koronázhatá óhajtott siker; mert munkájának árát 10 frtban szabván meg, az akkoriban még tejbenvajban fürdő gazdag birtokosok közt fájdalom nem találkozott annyi megrendelő, hogy a kiadási költségek fedezhetők lettek volna. A Tisza és mellékfolyóinak ártere is Lányi Soma által 1834-ik évi május elejétől 1846-ik évi okt. végeig méretvén fel, e fölvételekben dél-magyarországi chartographiánk igen becses, noha eddig még jobbra rejtett adatkincseit birjuk. Legtöbb térkép a határörvidékről készült, melyek közül biztosságra, jóságra és csinoságra nézve különösen kiválik Pokorny

¹⁾ Torontálmegyei levéltár. Protoc. Sess. 1819. Magát az ekkor készített térképet nem ismerjük.

²⁾ U. o. Protoc. Sess. 1837. A főispán levele a megyéhez.

V. térképe: „Die kk. Militärgrenze“, mely 1840. és 1847-ben adatott ki Bécsben. Rajta az utak hálózata világos, a földszin helyesen van kifejezve. Mellékelve van hozzá egy statisztikai áttekintés is.¹⁾

Említém fentebb, hogy II. József kényuralmi kormányzása nem írtá ki sem vármegyéink nevét, sem nem töröl le Magyarország földabroszárol azok határait. Azután pedig, mióta II. Lipót trónra lépett és minden a Mária Terézia elhunytával talált állapotba lön visszahelyezve, a dél-magyarországi megyék geographiájának főbb vonásaiban, teljes hatvankilencz esztendőn át, mi sem változott. Ami apróbb, lényegtelen változások ezen idő alatt előfordultak, azok csak a megyék belső házi területén, nemkülönb a katonai határszökeken történtek.

A határszökeken, az oláh-illir határezredi területnek 16 compániára osztott roppant térfogatán, a legtöbb compániának Karánsebestől az ezred központjától távol fekvése miatt, káros rendtelenségek s a szolgálatban nagy nehézségek támadván, szükségessé lett egy új földrajzi alanyt, vagyis még egy harmadik önálló határőri vidéket, a németbánsági zászlóalj-t²⁾ életre szólítani. Erre nézve a javaslatot Mihajlyevics Mihály temesvári altábornagy tevé. A terv 1838. nov. 1-én meg is valósítatott olykép, hogy az új határőrvidek törzshelyévé Fehértemplomot tették. Ezen új alakítás folytán természetesen változás állott be a határvidék földrajzában; mert az új határvidéki terület az eddigi két réginek testéből vétetett. A németbánsági ezrednek alibunári és doliblati compániája, továbbá az oláh-illir ezrednek izbistyei, kusiczai, jaszenovai és pozsesani compániája adta hozzá a szükséges alkatrészeket. A németbánsági zászlóalj 1845-ben, június 1-én szintén ezreddé (Regiment) bővített ki. Ehhez a régi németbánsági ezrednek több községet és jókora földterületet kellett átengednie. Ezekből aztán 3 újabb compánia szerveztetett: a dobrieczai, illáncsai és dolovai. Ide esatolták még azonkívül az oláh-illir ezredi területről a berszászkai compániát is, az 1838 óta ide tartozó régiebb községekből pedig szintén két új compániát (a károlyfalvit és vrácesevgáit) alakítottak. Ezzel befejezését érte a határvidéki területek alakulása. Ezen időbeli térfogataik a következő arányokat mutatják:

- a) A németbánsági határezred területi nagysága volt 42³⁵ □-míld.
- b) Az oláh-(román)-bánságié 60⁰⁶ „
- c) A szerb-bánságié 43⁰⁰ „

Megyéinknél a változások — mint fentebb megjegyzém — csak saját régi határaikon belül fordulnak elő.

Ugyanis midőn a 30-czas és 40-es években erősen felpetzdüle vármegyéinknél a nemzeti államélet ereje, a teendőik is a közdol-

¹⁾ E térképre hivatkozik Vaniček is a határőrvidek történelmében; technikai előnyeit Tóth Ágoston az ő „Helyszinrajzában“ dicsérőleg emelte ki.

gok elintézése körül naponként szembetűnőképen szaporodtak. A karok és rendek belátták, hogy a tisztikar erején felül terhelve van és hivatalbeli kötelességeiben óhajtott gyorsasággal el nem járhat. A járások számának szaporításáról, új járások felállításáról kezdének tehát gondoskodni. Torontál vármegye már 1831-ben tevő meg ez iránti első lépését, egy ötödik járás felállítását kérelmezvén¹⁾, mi azonban még sok ideig nem mehetett teljesedésbe. Csak 1839-ben jelenté az előmunkálatok megtételére kinevezett tisztí küldöttség, hogy munkálataival elkészült és hogy a felállítandó ötödik járást, melyet „közép járásnak“ vél vala nevezettni, Török-Becsére kell elhelyezni, mely hely különben is élénk kereskedői város lévén, a főbirói szék által közbátorságra nézve sokat nyerne²⁾. 1840-ben elvégre létre is jött Torontálban az ötödik járás, melyet a karok és rendek, tekintve Török-Becsének akkori országos, sőt európai hírnevét, eltérőleg a bizottsági javaslatról, „török-becei járásnak“ nevezének el³⁾.

Torontálban megmaradt ez az öt járásra felosztás 1848-dik évi május hó végeig. Az e hó 30-án Kikindán tartott bizottmányi ülés „elkerülhetlenül szükségesnek találván a járásokat több kisebb kerületekre felosztani“, a megyét 15 részre, vagyis az eddigi öt főbirói járás mindegyikét, neveik meghagyása mellett, három-három szolgabirói kerületre osztotta fel. Felállitattak tehát mint szolgabirói kerületek: 1) a nagy-beeskereki járásban: a beeskereki, párdányi és szent-györgyi; 2) a török-becei járásban: a becei, tórdai és zsombolyai; 3) a kanizsai járásban: a kanizsai főbirói, bessenyői és kanizsai szolgabirói; 4) a szent-miklósi járásban: a szent-miklósi, perjámosi és billéti; végre 5) az új-pécsi járásban: az új-pécsi főbirói, zichyfalvi és új-pécsi szolgabirói kerületek⁴⁾.

Temesben az eredeti négy járásra felosztás szintén 1848-ig tartá magát. Ekkor itt is, mint Torontálban, életbeléptettek a főszolgabirói járásokban a szolgabirói kerületek s azon kívül a járások száma egy ötödikkal szaporitott. Együttal a járások eddigi neveiket megváltoztatták. Lett tehát: központi, esákovai, verseczi, marosmelléki és lippai főszolgabirói járás. Ezekbe be voltak osztva mint szolgabirói kerületek, és pedig a központi járásba csak egy, a többibe mindenütt két-két szolgabirói kerület, melyek közönsegesen első és második kerületnek nevezettek. Temesmegye ekkori politikai felosztásának physiognomiája ekként nézett ki tehát: 1) a temesi járásban szolgabirói kerület a mehalai; 2) a marosmelléki járásban az orezyfalvi és varjasi; 3) a lippai járásban

¹⁾ Torontálmegyei levéltár. Protocoll. Sess. 1831.

²⁾ U. o. 1839. nov. 25.

³⁾ U. o. 1840. júl. 7.

⁴⁾ U. o. 1848. máj. 30

a hódosi és rékasi; 4) a csákovai járásban a buziási és lieblingi; 5) a verseczi járásban a kudriczi és dettai. E szerint Temes megye területe 1848-ban összesen 14 részre volt felosztva.

Krassóban már 1841-ől kezdve találhatunk a régi lugosi, oraviczai, krassói, bulesi és kápolnási járásokban alszolgabírói kerületek. Ilyen alszolgabírói kerület hét volt ekkor, u. m.: a temesi, prebuli, marosi, birkisi, krassói, resiczai és oraviczai¹⁾. 1846-ban újból meg lett Krassómegyének területi felosztása változtatva. Ekkor öt főszolgabírói járás és tizenegy szolgabírói kerület keletkezett. Eltérőleg az eddigi felosztástól létrejöttek ekkor a lugosi, bégai, bulesi, krassói és oraviczai járások, és ezekben a temesi, prebuli, remetei, barrai, kossovai, marosi, resiczai, krassói, majdáni, jámi és szászkaai kerületek. E területi beosztás mellett maradt Krassómegye 1848-ban is azon különbséggel, hogy a főszolgabírói állás megszüntetvén, mind a 16 territorium egyenlő rangú szolgabírák főnöksége alá helyeztetett s a főszolgabírói járásokból szolgabírói kerületek lettek.

A magyar szabadságharcnak 1849. évi augusztus hóban befejezése után a dél-magyarországi részek, vagyis az egész Duna-, Tisza-, Maros- és Erdély-köz ujlag elszakítottak az anyahazától s „Szerb Vajdaság és Temesi Bánság“ csúfnéven külön tartománynyá alakították át. Az első ideiglenes szervezet alkalmával a Temesi Bánság és az ahhoz kapcsolt ugynevezett Szerb Vajdaság, mely Bácsmegyéből, a verseczi kerületből, továbbá Szlavonia rumai és illoki kerületeiből alakították, mint egyesített tartomány (Land), két kerületre (District) lön felosztva: a Temes-krassóira és a Torontál-bácskaira. Azonban a megyék megtarták régi határaikat és neveiket e catastropha alatt is. A katonai végvidéki ezredek, valamint a kikindai kerület, azelőtti alakjukban és állásukban maradtak. Tartott ezen rendszer 1849. évi augusztus 15-től egész 1850. évi szeptember haváig, mikor is a második ideiglenes szervezet léptetett életbe.

A megyék még ezen második szervezet alatt is megtarták földrajzi határaikat és ősi neveiket; de a szolgabírói járások helyébe, megkevesbitett számban, biztosi járások (Commissariats Bezirke) léptek.

Ezen ideiglenes szervezet 1850. évi szeptember hótól 1853. évi június hó 8-áig tengődött. Ekkor végre a császár a „Vojvodschaft“ administratív - törvénykezési organisatióját (Administrativ - gerichtliche Organisation der Wojwodschaft) jun. 8., jul. 28. és október 2-dikán

¹⁾ Krassómegye 1841. évi tisztújítási jegyzőkönyvéből kitétnik, miszerint ekkor tényleg öt járási főszolgabíró, hét kerületi alszolgabíró és tizenkét esküdt választott meg. Azonban sem az adókievetési lajstromokból, sem pedig más adatokból nem deríthető ki, miben állott tulajdonkép a megváltoztatott területi felosztás s az ekkori járások és kerületek mely községeket foglalták magokban?

kelt határozatokkal helybenhagyván, az legott életbe is léptetett s állandó szervezet gyanánt mindenütt alkalmaztatott. Az ennek folytán beállott földrajzi alakulásnak lényegesb alapvonása vala, hogy az ugynevezett „Temesi Bánság és Szerb Vajdaság“ öt cs. k. kerületre (Kreise) osztatott: a temesvári, lugosi, becskerekí, uj-vidéki és zombori kerületekre. A kerületek ismét cs. kir. járásokra daraboltattak.

A temesvári kerület 102₃ □-mértföldnyi területen 280.808 lelket számlált 193 községben. Járásai voltak: Temesvár, Uj-Arad, Lippa, Csákova, Verseez és Buziás.

A lugosi kerület 93₅ □-mértföldnyi térségen számlált 219.805 lelket 234 községben. Járásai valának: Lugos, Facsét, Oravicza és Bogsán.

A nagy-becskerekí kerületben 127₃ □-mértföldnyi területen lakott 336.765 lélek 168 községben. Járásai: Nagy-Becskekerek, Török-Becse, Módos, Nagy-Kikinda, Török-Kanizsa, Nagy-Szentmiklós, Zsomboly, Billét.

A zombori és uj-vidéki kerületek és járások a bácsmegyei oldalra esvén, itt nem jöhetnek tekintetbe.

Ha a cs. kir. járásokat egyenkint vesszük szemügyre, az ujra föléledt Temesi Bánság földrajzi és statisztikai látképének körvonalai ekként mutatkoznak. A temesvári járás Temesvár városára és környékére, mintegy 21 □-mértföldnyi területre terjedt, 40 községgel, 78.586 lakossal. — Az uj-aradinak foglalatja volt: 17₄ □-mértf., 60.304 lakos, 39 község. — Lippaié: 13₇ □-mértf., 34 község, 34.229 lakos. — Csákovaié: 16₂ □-mértf., 30 község, 43.415 lakos. — Verseezié: 19 □-mértf., 26 község, 49.652 lakos. — Buziásié: 13₁ □-mértf., 29 község, 34.922 lakos. — Nagy-becskerekíé: 19₃ □-mértf., 20 község, 52.096 lakos. — Török-beceié: 11₁ □-mértf., 6 község, 24.042 lakos. — Módosié: 23₄ □-mértf., 40 község, 58.036 lakos. — Nagy-kikindaié: 21₄ □-mértf., 17 község, 44.099 lakos. — Török-kanizsaié: 11₉ □-mértf., 28 község, 30.507 lakos. — Nagy-szentmiklósié: 12₆ □-mértf., 15 község, 48.586 lakos. — Zsombolyi (Hatzfeld): 12 □-mértf., 20 község, 42.142 lakos. — Billétié: 16 □-mértf., 21 község, 37.257 lakos. — Lugosié: 22₇ □-mértf., 63 község, 53.927 lakos. — Facségié: 27₈ □-mértf., 83 község, 50.037 lakos. — Oraviczaíé: 20₅ □-mértf., 49 község, 67.104 lakos. — Bogsánié: 22₅ □-mértf., 40 község, 48.737 lakos.

Ezen beosztásról több mappa jelent meg nyomtatásban, melyek közül legjobb, legpontosabb Friedberg E. mappája: „Generalkarte der Wojwodschafft Serbien und des Temescher Banats, dann der vier Grenzregimenter, stb. 1853.“

Tartott ezen absolutistico-bureaucratikus földrajzi állapot 1860. évi október 20-dikáig, a mikor azt dicsőségesen uralkodó fejedelmünk I., Ferencz József cs. és k. ap. felsége megszüntette. A második kiadásu Temesi Bánság és a Szerb Vajdaság 1860. évi decz. 27-én kelt felségi leirattal ismét Magyarországhoz visszakapcsolatván, az 1861. év elején Torontál-, Temes- és Krassó megyék ezelőtti határaik körében ujlag megalakítottak.

A megyék belső felosztása a jogfolytonosság elvénél fogva, mely ekkor mindenben szigorúan alkalmaztatott, maradt az 1848-dik évi.

Végre 1867-ben felderült e vidékre ismét a magyar alkotmányosságának rég nélkülözött verőfényes napja.

A vármegyék ujra szervezkedének. De mindenekelőtt azon terület igazi nevével kellett tisztába jönni, melynek természeti határai közt e vármegyék annyi viszontagságot átéltenek. Pesty Frigyes akad. tag volt az első és legbátrabb, ki egy hazafias szellen¹⁾ en irt, alaposan tudományos értekezéssel sikra szállott a „Temesi Bánság“ elnevezésének jogosulatlansága ellen.

Észrevehettük a fentebbiekből, hogy a dél-magyarországi részek polgári területének 1779-ben Magyarországhoz kapcsolatása után is, mind ekkoráig, szívósan fenntartá magát a közéletben, a történelemben és geographiában a „Temesi Bánság“ jogosulatlan nevezete. Sőt Wlád még 1863-ban sem restelte irni, miszerint „a bánsági nép mindig önelégülten, büszkeséggel nevezte magát azután is bánátnak (Banatianu), mert ezen nevezethez egy szabadabb állapot s kedvezmények érzete csatlódott, a magyarországi jobbágysággal szemben, mely az előbbinek (a román népnek) állapotát irigylé¹⁾ (?). Azonban Wladnak nincs igaza. Nem a nép önelégültségében vagy büszkeségében keresendők a „Temesi Bánság“ fennmaradásának gyökei, hanem inkább a nép tudatlanságában, de legfőképen a többrendbeli alkotmányellenes politikai intézmények káros befolyásában. Álljon itt csak amit Pesty mond, a Temesi Bánság nevének fennmaradása okairól: „Temesvárott fennmaradt — írja Pesty — egy katonai kormánysszék, mely a Banater General-Commando nevet viselte és mely annál veszedelmesebb volt a magyar közjog szempontjából, mert az ország egy jelentékeny vidéke fölött, törvénykülvüi úton, Magyarország földén szervezett katonai határőrségi kerületekben valóságos kormányhatalmat gyakorolt, és mert ott az ország polgári főhatóságainak, sőt magának az országgyűlésnek semmi befolyása nem volt. A Banater General-Commando létezéséből ment at a Temesi Bánság elnevezése a közéletbe, az iskola tanította a nemzet által ellen nem őrzött földrajzokat, minden hibáikkal, melyeket a korlátlan kormány szívesen látott; a kereskedelmi világ felkarolta a bánsági

¹⁾ A román nép ügye. A Temesi Bánságról szóló cikkben, 139. l.

búza, bánáti érczek és más termények hasonló elnevezését, és azt közforgatúvá tette; életben maradt a Temesi Bánságnak a magyartól különböző urbariuma; még a napjainkban is alakuló társulatok (gyárak, bankok, tanítói egyletek stb.) ezen a törvény és közjog által kitagadott tartomány nevével különítik el magokat hasonló hazai társulatoktól a nélkül, hogy szándékuk volna magokat más mint magyar társulatoknak tekinteni. Volt idő, midőn a Bánság nevének használatában még haladást láttunk, t. i. a kérész életű, senki által nem szeretett Szerb Vajdaság korában, mely az 1848. évi dicső forradalom mögött támadván, 12 évi tengődés után, azon az úton, a melyen életbe hivatott, el is töröltetett. Törvénytelen volt a Temesi Bánság, törvénytelen a Szerb Vajdaság, de azon zsarnokok, kik az utóbbit létrehozták, még köztünk éltek, még naponként halmoztak sérelmet sérelemre, holott azon rosz geographusok, kik a mult század elején Temesi Bánságot festettek Magyarország térképére, már rég elporlottak, és maga a Hofkriegsrath is a forradalom árja által elsepörtetett. Ki ne emlékeznék arra, mily roppant indignatiót szült még a jelen év folyamában (1868) két katonai hatóság eljárása, melyek hirdetéseikben a Temesi Bánságról és a Szerb Vajdaságról még mint fennálló tartományokról szóltak. Még a félnélkebb bureaukraták, a hivatalos statisztikusok, számvevőségek, sugalmazott írók is ezen néhai politikai felosztásokról, legalább még mint volt Temesi Bánságról, mint volt Szerb Vajdaságról szólnak, mintha lelki könnyebbségükre szolgálna, ha frivol kézzel egyet csavarhatnak a nemzet közjogán, ha dúlakodhatnak jogérzelmünk oltárán. Maga a volt magyar kir. helytartótanács sem kerülte el ezen hibát, és 1865. évi november 21-én kelt intézményével rendeli, hogy Magyarország, beleértve Muraközt, Erdélynek visszakeblezett részeit, a fennállt Szerb Vajdaságot és Temesi Bánságot, 1866. évre 25.587 ujonezot állítson. Ami itt vétkes szándékból történt, az történt másutt figyelmetlenség vagy hanyagság miatt, mint például, hogy Kikinda vidékén a földbirtokosok Szerb Vajdaság és Temesi Bánság feliratu ivekkel szólitattak fel adófizetésre, vagy ha még ma is (1868) oly iskolai térképek vannak használatban, melyekben a Szerb Vajdaság s Temesi Bánság elkülönített határai láthatók. A rosz szokás ragad, és körülfontja legjobb embereinket is¹⁾. — Körülfonta történettudósainkat is, kiknek a hatvanas években megjelent munkáik a Temesi Bánság nevezetét nyíltan czimlapjaikon hordják. —

Ezek voltak tehát okai a „Temesi Bánság“ nevezet hosszú fennmaradásának!

Pesty Frigyes és a magyar tud. Akadémia föllépésének köszönhetjük, hogy elvégre a tudományban leromboltatott, de már a közéletből is elenyészik egy oly geographiai balhit, mely tulajdonképen állami integritásunk tagadását rejté magában.

¹⁾ A Temesi Bánság elnevezésének jogosulatlansága. Pest, 1868. 34—73. ll.

1867-ben, miként fenttebb érintém, a legujabb földrajzi alakulásnak vettették meg itt alapja. A nemzet ekkor visszanyervén önrendelkezési jogát, alkotmányos szabadságát, többi közt az ország területi épségének helyreállítását is legfőbb törekvései közé számítá. Vármegyéink jobbra megtarták régebbi felosztásaikat.

Már 1861-ben is, midőn megyéink az 1860. évi októberi diploma alapján újra szervezkedtek, megtarták az 1846. és 1848. évi területi felosztást. Épségben tartatott ezen felosztás az ezután beállott provisorium alatt is. Krassó az 1846. évben alakított 5 főbirói és 11 alszolgabirói rendszert alkalmazá, melyet aztán 1871. végeig változatlanul megtartott. Torontál is 1861. évi febr. 5-én azt határozá, hogy a járások száma, valamint a beosztás érintetlenül hagyassanak, úgy miként a megye 1848-ban felosztva volt. Temesben is csak az a módosítás történt, hogy a lippai főszolgabirói járásba beosztott hódosi szolgabirói kerület feloszlattatván, annak községei a lippai, rékasi és marosmelléki járásokba olvasztattak be.

Ezen állapot maradt az 1871-ik év végeig. Miután a főszolgabirói és szolgabirói területek közti különbség megszűnt és a megyék az 1870. évi 42. t.-czkk alapján újra szerveztettek, minden megyében új felosztási rendszer is léptettetett életbe. A járási beosztás az egyes megyékben következőleg alakult:

a) Torontálban: nagy-beckereki, szent-györgyi, párdányi, török-beesei, zsombolyi, bánát-komlósi, török-kanizsai, ó-bessenyoí (székhelye Uj-Szegeden), nagy-szentmiklósi, perjámosi, billéti, módosi, zichyfalvi (székhelye Bánlakon) és cseneji szolgabirói járások. Összesen 14.

b) Temesben: központi, uj-aradi, vingai, lippai, rékasi, buzsiási, csákovai, dettai, verseczi, károlyfalvi és kubini szolgabirói járások. Összesen 11.

c) Krassóban: facségi, marosi, lugosi, temesi, bégai, resiezai, bogsáni, krassovai, oraviczai és szászcai szolgabirói járások. Összesen 10.

Mindezeknél jelentesebb a változás, mely az Al-Dunán és Erdély nyugotdéli határvonalán innen ment végbe.

Már az 1869. évben kivétettek a határőrvidéki szervezet alól a két varasdi határőrezred, Zeng, Belovár és Ivanics városok és Sziszek községe. Két évre rá pedig, 1871-ben jun. 8-án rendelet adatott ki a magyar határőrvidék polgárosítására is. E nagyfontosságú rendszabály magától a királytól származott. A polgárosítás fokozatos keresztülvitelével a magyar honvédelmi ministerium lett megbizva. A magyar végvidék katonai tekintetben ideiglenesen a temesvári hadi főparancsnokság alá helyezettett ugyan, míg a polgárosítás egészen végre nem lesz hajtva, de azért polgári ügyekben rögtön a magyar hatóságok alá tartozott már. 1872. junius 9-én egy másik rendelet jelent meg, mely az ugynevezett „bánsági határőrvidéket“ teljesen fel-

szabaditá a katonai igazgatóság alól s ezzel egyszersmind annak geographiai megyéit is teljesen s véglegesen letörlé hazánk térképéről. Azonban a területi beosztást csak az 1873. évi 27. t.-czikk állapitá meg.

E megállapításnál súly fektetett a dél-magyarországi részek régi geographiájának jogfolytonosságára is. De hogy az erkölcsi és szellemi eszközökkel visszahódított ezen ország rész területi felosztásánál tudományos alapon juthattak érvényre a régi, történetileg jogosult nevek: az ismét tudós földinknek, Pesty Frigyesnek és a m. tud. Akadémiának érdeme.

Ugyanis a m. tud. Akadémia 1872. évi febr. 13-án Pesty által fogalmazott egy emlékiratot intézett gróf Lónyay Menyhért akkori minis-terelnökhöz, melyben a felosztott és bekebelezett határörvidéken a magyarkori történelmi nevek föllevenítését kérte. Emlékiratában mondja az Akadémia, hogy nem tekinti feladatának nyilatkozni az iránt, vajjon a volt határörvidéki részek Krassó, Temes és Torontál területéhez kapcsoltassanak-e, vagy önálló vármegyékre osztassanak. Itt — ugymond — mindenesetre az ujkor szükségai, a nemzet érdekei fognak döntő befolyással bírní; de azon esetre, ha a kormány a visszanyert területeken külön vármegyét alakítana, ezen vármegyék területére a régi nevek alkalmazása méltán várható. Ajálta nevezetesen az Akadémia, hogy az egykoron itt szerepelt vármegyék közül a német- és részben a szerb-bánsági határezred területein Keve vármegye, az oláh-bánsági határezred területén pedig Szörény vármegye támasztassék fel.¹⁾

Az Akadémia e fellépése nemcsak indokolt, de fölötté szükséges is volt. Azonban az emlékirat tartalmának csak egyik pontja jutott megvalósulásig Szörény vármegye felállításával. De ennél is csaknem nagy baj történt. A kormány akkori hivatalos közgei törvényjavaslaton dolgoztak már, mely szerint azon részből, mely a határörvidéki terület legkeletibb részét képezi s melynek főhelye Karánsebes, Valkó vármegye (!) alakíttassék. A kormány tehát közel volt ahhoz — írja Pesty, — hogy hasonló hibát elkövessen, mint midőn III. Károly kormánya a törököktől visszafoglalt Maros és Tisza közötti tartományt Temesi Bánságnak, vagy Mária Terézia kormánya Fiume közelében Horvátországban a XVIII. században, minden historiai alap nélkül, egy új megyét alakított és azt Szörény vármegyének nevezette el. A hiba súlyát nevelte volna a körülmény, ha az éppen a magyar kormány által követtetett volna el.²⁾ Ennélfogva Pesty hirlapilag is szellőzteté a kérdést és bebizonyítá, hogy a Karánsebeshez, mint középponthoz tartozó tartomány nem Valkó, hanem csak Szörény vármegyének nevezhető. Így is történt.

¹⁾ Lásd az emlékiratot: „Századok“, 1872. évfolyam 193—196. ll.; és a „Szörényi Bánság és Szörény vármegye története“, I. k., 237—240. ll.

²⁾ U. o. I. k. 240. l.

A fentemlitett 1873. évi 27. t.-czkk. megállapítván végre a volt bánsági határőrvidék területén a beosztást és a vidék alkotmányos szervezetét, rendelé a 3-ik §-ban, hogy:

a) „A volt román-bánsági ezred és a volt szerb-bánsági ezred tizenkettedik százada, vagyis a mostani karánsebesi, teregovai, bosoviczi és orsovai szolgabírói járások „Szörény vármegye“ elnevezés alatt külön önálló törvényhatósággá egyesítettnek, melynek székhelye Karánsebes.“¹⁾ b) A volt szerb-bánsági ezred kilencedik, tizedik és tizenegyedik századainak területét Gaitasol község kivételével, valamint az ezen ezred hatodik századának a Karas folyó balpartján fekvő része, vagyis a jelenlegi fehértemploni szolgabírói járás Krassó vármegyébe bekebeleztetik.²⁾ c) A volt szerb-bánsági ezred területéből a hatodik századnak a Karas folyó jobbpartján fekvő része; az ötödik és a nyolczadik század, ugyszintén a negyedik századból Károlyfalva és Nikolince községek, végül a kilencedik századból Gaitasol község, ezenfelül a volt német-bánsági ezred területéből a tizenegyedik és a tizenkettedik század, vagyis a mostani károlyfalvi és kubini szolgabírói járások Temes vármegyébe bekebeleztetnek.³⁾ d) A volt szerb-bánsági ezred többi részei, úgy a volt német-bánsági ezred első tíz százada, vagyis a mostani páncsovai, újfalvi, alibunári, antalfalvi és perlaszi szolgabírói járások Torontál vármegyébe bekebeleztetnek.⁴⁾ e) Páncsova, Fehértemplom és Karánsebes városok mindegyike önálló törvényhatósági joggal ruháztatik fel.⁵⁾

Látni való, hogy a felosztott magyar határőrvidék részei a szomszédos Temes és Torontál vármegyék területeibe olvadtak be; csakis maga a Szörénység alakult tisztán oly területekből, hol még csak rövid idővel azelőtt a polgári közélettel elmentéses katonai kormányzás autokrat teljhatalmában virágzott.) Szörénymegye szabályrendeletileg csak négy járásra osztott fel, ezek: a karánsebesi, teregovai, orsovai és bozoviczi. Az egyes járásokhoz tartozó nagy- és kis-községek a következő számi arányokat mutatják: a karánsebesi járásban van 37 község, a teregovaiban 22, az orsovaiban 29, végre a bozoviciban 18. Az új megye egész területén van összesen 1 rendezett tanácsú város egyszersmind megyeszékhely (Karánsebes), és 106 nagy- és kis-község.

¹⁾ A bánsági határőrvidék és a titeli zászlóalj polgárosításának törvénybe iktatásáról és a polgárosítás folytán szükségessé vált más intézkedésekről. (1873-ik évi törvények gyűjteménye. Budapest, 1874. 218. II. A törvényezik 3. §-a.)

²⁾ U. o. 4. §.

³⁾ U. o. 5. §.

⁴⁾ U. o. 6. §.

⁵⁾ U. o. 8. §.

⁶⁾ Pesty: A Szörényi Bánság. I. k. 243. l.

A törvényhatóságoknak 1876. évben bekövetkezett kikerekítése alkalmából, valamint Fehértemplom városa, ugy Krusicza, Rebenberg, Vrácsvegáj, Rothkirchen, Ó- és Ujpalánka, Ablián, Jaszenova és Duplai községek Temes megyéhez csatoltatván, a fehértemplomi kerület megszüntetésével az alsó Dunán új járás, a moldovai alakított, melyhez a megrádt régiebb járási helységeken kívül az előbbeni szászkaiai járásból Moldovabánya, Karlsdorf, Padma-Matyei, Szászka-bánya, Kohldorf, Maria-Schnée, Román-Szászka, Szlatina, Potok és Bogodniec községek is csatoltattak; ellenben a temesi járáshoz tartozott Váma-Márga község Szörény megyének lett átadva.

Ugyancsak az 1876. évi törvényhozás kebelezte be a nagy-kikindai kerületet is Torontál vármegyébe.¹⁾ A magyar állam területi épését száz év óta sértő ezen anomalia, mely pedig a törvényhatóságok rendezéséről szóló 1870. évi XLIII. t.-cikk életbeléptetése alkalmával közjogilag független és önálló törvényhatósággá is lőn, elvégre megszűnt létezni. Hertelendy József torontáli főispáné az érdem, hogy a kerület bekebelezése, melynek első hire nem kis megdöbbenést okozott a kikindaiak vérmesebb nemzetiségi köreibben, a legnagyobb nyugalommal s a magyar állameszme teljes diadalával vitetett keresztül.²⁾ A kikindai kerület becsatolása folytán Torontál megye területe 3 járással szaporodott, és pedig az újonnan felállított nagy-kikindai, mokrini és melenczei járásokkal. A tíz kerületi község e három új torontáli járás közt osztatott fel. A beosztás 1877-ben, midőn Torontál területileg újból szervezkedett, némi módosítást szenvedett. Ekkor a megyében 12 szolgabírói járás lett felállítva, és pedig: a nagy-beckerekai, t.-becsei, zsom-bolyi, t.-kanizsai, n.-szentmiklósi, perjámosi, módosi, zichfalvi, eseneji, antalfalvi, páncsovai és nagy-kikindai. A kikindai kerületi községek

¹⁾ L. a 33. t.-cikk 1. §-ának 23-ik pontját.

²⁾ A kerület 1876. évi május 29-dikén rendkívüli gyűlést tartott, melyben a törvényhozás által czélbavett területrendezés „nagy jelentőségű intézkedése” miatti aggodalmainak adott kifejezést. Együttal 10 tagból álló küldöttséget menesztett Budapestre, hogy a m. kormánynál a kerületbekebelezése ellen repraesentáljon s a kerületi vagyon érdekében külön törvényes intézkedést kérjen. A küldöttség egy emlékiratot vitt magával, mely nyomtatásban is megjelent. Ezen emlékiratban mondja a kerület többi közt: „Ha mindamellett államigazgatási tekintetek követelnék a bekebelezést, akkor közigazgatási szempontból sokkal czélszerűbbnek mutatkozik azon eszme elfogadása, a mely gróf Szapáry volt belügyminister területszabályozási törvényjavaslatában kifejezésre talált, és mely szerint Torontál megye s a n.-kikindai kerület területeiből két vármegye alakíttatnék, u. m. ezen területek északi felerészéből Torontál megye, székhelylyel N.-Kikindán; déli részéből pedig Horommegye, székhelylyel N.-Beckerekén. — Elfogadható volna ezen területalakítás azon indokból is, mivel N.-Kikindán megvannak mindazon épületek és berendezések, a melyek egy központi megyei kormányzat életbeléptetésére megkívántatnak.” (Jorgovits D.: „Néhány szó a nagy-kikindai kerület bekebelezéséről és vagyonának természetéről.” 5—6. ll.)

most a t.-becsei, t.-kanizsai és n.-kikindai járásokba olvasztattak olykép, hogy a török-becsei járásba Vrányova, Kárlova, Kumánd, Melencze és Taras, — a török kanizsai járásba Jozefova és Keresztúr, — a nagy-kikindai járásba Nagy-Kikinda, Basahid és Mokrin lettek bekebelezve.

Krassóban 1878-ban a fennállott szászkai és moldovai szolgabírói járások újabb területi beosztást nyertek. A jámi járás 28, a moldovai 18 községet nyert. 1879-ben Dognácska községe a krassói járásból kihastatván, a bogsániba kebeleztetett át. Az 1878. év végén Torontálban is az a változás történt, hogy a szolgabírói járások 2 új járás életbeléptetésével szaporítottak; ujjolag felállított ekkor a párdányi és alibunári járás.

Mindezen változások, kihasítások s átkebelezések külön térképeken is szemléltethetők a megyéknél. Sok lett volna e változásokat az egyes járási községek csoportjainak regisztrálásával is mindannyiszor feltüntetnem. Legújabb megyei térképeinken helyesen vannak a községescsoportok az egyes járások határai közt feltüntetve, s onnan jól tanulmányozhatók.

Szólnom kell még a dél-magyarországi földrajztörténet e legújabb szakának figyelemre méltóbb térképeiről is.

1853-ban Friedberg, temesvári tábornoki kapitány készítette egy térképet országrészünk akkori felosztásairól, melynél részben a Josephini fölvételeket, részben saját autopsiai tanulmányait vevé kiindulási alapul. Címe e térképnek: „General-Karte der Vojvodschaft Serbien und des Temeser Banates, sammt den anschliessenden Grenzregimentern.“ (Mér. 1 : 288.000. — 1" = 1 mérföld.) Rövid időre rá megjelent az államnyomda temesvári fiókjában Schröckinger Gyula pénzügyi titkártól és Wessely V. adófelügyelőtől egy igen csinos kiállítású évszám nélküli második térkép is: Karte der Serbischen Wojwodschaft und des temeser Banats, zu administrativen Zwecken.“ E két térkép használtatott az időben mindenütt az osztrák és cseh bürokraták hivatalaiban s az itteni tanítézetekben.¹⁾

1854-ben Walzel A. F. nyomdájából egy igen becses egyházmegyei abrosz is került ki, mely a csanádi püspöki megyét a Maroson és Tiszán túlán fekvő részeivel együtt mutatja. Az abrosz adatainak összeállításával már a nagynevű Lonovics püspök fáradozott, de a közbe-

¹⁾ Az akkori bányai középiskolákban használtatott még az „Administrativ u. General-Karte von Ungarn“ nevezetű térkép is, melyről magyar ifjaink a Kreis és a Bezirk féle felosztásokat emlezték. Az igen szűk chartographiai anyag mellett említésre méltó még itt Scheda: „Karte der oester. ungar. Monarchie“ című réznyomatu atlasz, továbbá a „Central Európa“ című (heliogravure réznyomatu) atlasz, mely mindkettő alapos részletességgel tüntetvén fel Magyarország az időbeli alsó vidékeit, a magánéletben gyakrabban használtatott. Kiadta mindkettőt: bécsi katonai földrajzi intézet.

jött körülmények nem engedték művét teljesen befejezhetni. A szép feladat valósítása a hasonlólag nagynevű utódra, Csajághy püspökre maradt, a kié a dicsőség az összes dél-magyarországi részeket magában foglaló esanádi egyházmegye első térképének szerzője lehetni. A térkép szövege latin, czime: „Mappa geographica almae Dioecesis Csanádiensis, illustrissimo ac reverdss. dd. Alexandro Csajághy episcopo, ss. theologiae doctore collegiato, hanc feliciter gubernante procusa“. A szintelen, de igen csinosan kiállított mappát a esanádi káptalan diszjelvényének képmása ékesíti. A rajzoló mérnök Trumauer Fridolin.

Ugyancsak Trumauertól birjuk Torontál, Temes és Krassó vármegyék politikai térképeit is, melyek noha már elavultak, még manapság is majdnem általános használatban vannak. Mindhárom térkép hiteles források után van szerkesztve s 1862—3-ban az államnyomda temesvári fiókjában nyomtatva. Kőre mind a három térképet Rezníček rajzolta. A térképek szintelenek és ellátvák a megyék czimerpajzsaival. Mértékek $1\frac{1}{2}'' = 1$ mértföld.

A hatvanas években eszközölt katonai felvételek alapján adja ki most a bécsi cs. és kir. földrajzi intézet Dél-Magyarország különleges térképeit¹⁾, melyekből megjelentek eddigelé Nagy-Kikinda, Nagy-Beckerek, Temesvár, Uj-Pécs és Denta, Versecz, Fehértemplom és Kubin, Tótvárad és Lugos térképei²⁾.

1869-ben ismét újabb felvétel vette katonai részről kezdetét. Ez csak 1884-ben a dél-magyarországi részek felvételével fog befejeztetni. Megjelenik ezenkívül ugyancsak az említett földrajzi intézet kiadásában a 817 lapra tervezett „újabb birodalmi special-atlasz“, mely óriási mű, ha befejezését érheti, valódi ékes koronája lesz eddigi összes földrajzi fölvételeinknek.

Emlitem itt még a catastrális méretek, bányáink, folyóink, ártereink és utaink térképeit, melyek száma ma már rengeteg sokra megy.

Hátsek Ignác, budapesti m. kir. térképész legújabbán dícséretes szándékkal vállalkozván Magyarország megyéinek közigazgatási térképeit a mostani hivatalos adatok alapján és külön lapokon kiadni, eddigelé már Torontál- és Temes megyék térképeit bocsátotta nyilvánosságra. E térképeken pontos határ- és helyfekvési kijelölésekkel találkozunk. E napokban jelent meg Dragalina Sándortól Szörénymegye térképe is, az első, mely e megyének fölélesztése óta nyomtatásban kiadatott.

¹⁾ Az ugynevezett régi special-térképeket (Alte Special-Karte). Mértékek : 1:144.000. — $1'' = \frac{1}{2}$ mértföld.

²⁾ Készülőben vannak Ezeris, Krassova és Szászka abroszai. A mérték 1:144.000. — $2'' = 1$ mértföld.

Végül öröndetes jelenségnek kell még Dél-Magyarország földrajz-történetében feltüntetnem és dicsérőleg kiemelnem az irodalmilag buzgón tevékeny Hetzel Sámuel temesvári derék néptanító vállalatát is, ki éppen most rendezi sajtó alá a dél-magyarországi vármegyéknek népiskolai használatra irt és abroszokkal is ellátott külön földrajzát, mely könyvek által régen érzett közszükségén lesz segítve¹⁾.

¹⁾ Röviden s adatok hiányában több helyütt hézagosan is jeleztem itt Dél-Magyarország földrajz-történetének gazdagváltozatu phasisait, sőt érintém mellesleg a dél-magyarországi chartographia ügyét is, noha ez utóbbi különös vizsgálás és hosszabb idejű szorgalmas gyűjtés tárgyát képezi. Csak némileg megtörni akartam az eléggé járatlan utat és figyelmeztetni a további teendőkre.

II.

ELŐZMÉNYES VISZONYOK DÉL-MAGYARORSZÁGON A TÖRÖK HÓDOLTSÁG MEGSZÜNTÉTŐL 1779-ig.

A közel százéves időszakban, mely dél-magyarországi keleti részeink fölött, mióta azok a török hódoltságból szabadulni kezdtek, 1779-ig elviharzott vala, leginkább a következő történelmi tárgyesoportok emelkednek ki az események tömkelegéből: a) a dél-magyarországi részek visszahódítása, rendezése és kormányzása; b) azok benépesítése; c) természeti viszonyainak javítása, s végre d) ama kiválóbb fontosságu közjogi reformok, melyek itt Mária Terézia uralkodásának végszakában életbe léptek. Ezek képezik az alapot, melyen országrészünkben az utóbbi század történelme épült. Ezek körül csoportosulnak a történelmi mozzanatok, melyek országrészünk visszakapcsolásának örömesztendőjét megelőzik.

a) A dél-magyarországi részek visszahódítása, rendezése és kormányzása.

I. Lipót hadviselése a törökök ellen 1696 óta jelentékeny veszteségeket okozott Dél-Magyarországon is a portának. A Tiszán és Maroson egész le a Bégáig, ngyszintén Erdély határszéli vonalán egész Karánsebesig Lipót lett a helyzet urává. Lotharingiai Károly, Veterani, Carafa, Truchsess, Starhemberg, Rabutin, Lichtenstein, Heister, Pálffy, Herberstein és Glöckelsberg seregei, főleg a lelépett Frigyes Ágost után, Savoyai Jenő herczeg fővezérlete alatt, fegyveres félkarikába szoríták a temesvári pasaliknak, török kézen maradt még csekély területét. Lippa, Lugos, Karánsebes, Csanád, Bece és Beeskerek egymásután felszabadultanak a török járom alól és császári hadakkal töltettek meg. A Béga vidéke császári katonaság oltalma alatt szerb bevándorlókkal népesítették, sőt a kinevezett temesvári szerb püspök, Diákovies Izaiás Beeskereken, mint ekkor már biztos helyen, keresett magának állandó lakhelyet.

De legjobban sújtá a szultán dél-magyarországi hatalmát a lealkonyodott tizenhetedik század utolsó legfényesebb hadi eseménye, a zentai diadal. Oly rettentő csapást mért ez a törökre, hogy ezentúl nem vala már többé képes elaléltóságából felocsúdni. A győzelmes Savoyai Jenő 1697. évi szept. 12-dikén átlépven Zentánál a Tiszát, annak balpartján nemesak a szultán visszamaradt gazdag táborát vette birtokába, hanem a temesvári pasaság földjét is mindazon határokig, melyeket a törökök Temesvár körül még megszállva tartanak. Sőt 1697-ben már az alsó Dunán is megingattatott a törökök uralma. Veterani és Rabutin hadai ez évben többől kiforgatták Uj-Palánkát, feldúlták Páncsovát és már előbb elfoglalák Orsovát és Kladovát¹⁾. És noha ezen erősségek ezentúl párszor még áldozatul is estek a török fosztogatásoknak, azért mégis már nem nyújthatának nekik erősebb menedéket. A zentai csata után szörnyű futással eltakarodott törökhad ezentúl már csak Temesvár falai közé zárkózva gyászoló másfél százados magyarföldi uralmának elhanyaglását. Egykor rettegett hatalmi állásából kiszorítva, még csak Temesvár maradt meg néki.

A török vidéket Temesvár és a Duna közt, mely ék gyanánt szorult be a császári hadak működési területébe, irreguláris moslimok tarták elfoglalva, utat biztosítva itt a török törzshadnak, beálló szükség idején Temesvár élelmezésére és oltalmára siethetni. A törökök dunai rendes átjárata mindig Belgrád. Viddin, Orsova és Visnieza erődtímenyeknél történt. A Maros- és Tisza-köz az erdélyi határokig mindenfelé a császáriak kezén volt; de maga a vidék kopáron, néptelenül hevert. Moesúrok által környezett magaslatait itt-ott leginkább oláhok lakták²⁾. E nehéz járatú posványos vidékeken kellett a császári seregeknek hadmiveleteiket eszközölni. A császáriak többnyire Csánádon, Szegeden, Kanizsán, Zentán, Ó-Beesén, Zsablyán és Titelen át vonultak be e tartományba.

Temesvár is már csak alig tarthatá magát; várművei már nem voltak kielégítő védelmi állapotban, őrsége is csak 4—5000 emberből állott³⁾. 1696-ban közel volt már hozzá, hogy bevegység, amint akkor nagyobb nehézségek nélkül be is lehetett volna venni, ha a két izben megkísérelt vállalat sikere Frigyes Ágost fővezér gyávaságán hajótörést

¹⁾ Arneth A.: „Prinz Eugen von Savoyen“, I. k. 205. l. Rabutin jelentései alapján Lipóthez. V. ö. még: Szalay L.: „Magyarorsz. történ.“ V. k. 568. l. Ugyanig Bányai is: „Torontálm. hajdana“, 31. l.

²⁾ E vidéket ezért némely történetírók „oláhságnak“ is nevezik, ellentétben a Maros-menti és Temesvár-vidéki „ráczsággal“.

³⁾ Temesvárt csak a zentai catastropha után erősíték meg jobban a törökök. E czélból a belgrádi várórség nagyobb része rendeltetett ide. Ekkor nőtte ki magát a temesvári török garnizon 12.000 emberre. Ezen kívül még a temesvári környék őrizetére is 18.000 török lett kirendelve. (Feldzüge des Prinzen v. Savoyen“, I. R. II. k. 161. l.)

nem szenved vala¹⁾. A 38.000 főnyi császári hadsereg egész ötven lépésnyire közeledék már a palánki külerőd sánczai elé, s hozzá még hatalmában tartá a Bégát is Szilasig, a zsabylai híd által pedig összeköttetésben volt a Tiszán-túli táborral, sőt Beeskerek felől is erősen támogatatták az ott tanyázó Starhemberg-ezred által.

A törökök dél-magyarországi helyzete ekkor már nem volt irigylendő. Csakhogy Frigyes Ágost nem volt hozzá az az ember, ki a kedvező helyzet előnyeit ki tudta volna kellőkép zsákmányolni. Nem s a törökök érdeme, hanem inkább a mieink ügyefogyottsága okozta, hogy országrészünk már ekkor teljesen fel nem szabadult. Valamint az sem a törökök érdeme, hogy Temesvár a zentai diadal után legott vissza nem került Lipót kezére. Ha Jenő herczeg, miként eleintén várni lehetett, szándéka és legjobb kedve szerint egészen kiaknázhatta volna a hadi szerenese alkalmát és a zentai győzelem fényes eredményeit: nincs kétség benne, hogy a siker teljes valószínűségével támadhatta volna meg Temesvár falait is.

Azonban ekkor sem legendő költség, sem hadi fölszerelmény nem volt, sőt nem is tartották az intéző körök Temesvár bevételét oly sürgős dolognak, hogy azt elhalasztani ne lehetett volna. Belgrádot az ellenség még mindig kezében tartá; Belgrádon keresztül pedig, ha Temesvár elesik is, még mindig szabad út nyílt a császár örökös tartományaiba. A Temesvárig elnyújtandó hosszú stratégiai vonal állítólag kevésbbé leendett védelmezhető s folytonos őrizete kockáztathatta volna a jövőre tervezett hadjáratok sikerét. Osztrák részről tehát egyelőre nem annyira Temesvár visszavétele, mint inkább Belgrád meghódítása és a Duna elzáratása czéloztaték. Heister terve volt: megerősíteni Zimonyt és Orsovát, e két hely közt dunai védvonalat húzni, lehetetlenné tenni a törökök átkelését a Dunán, — s így aztán Temesvárt saját sorsára hagyni, hogy önmagától elessék.

A hadsereg legfőbb vezérférfiai közt csak Jenő herczeg volt az, ki Temesvár visszavételét éppen nem szerette halasztani. Ő látta be legvilágosabban, hogy Temesvárnak török birtoklása az egész Marosvonalat veszélyezteteti, s a törökök központi állása által az erdélyi és tiszai császári hadseregek egyesülése lehetetlenné van téve. 1697. évi szept. 15-én panaszos hangon is ír a császárnak, mennyire sajnálja, hogy kedvező hadi körülményei mellett nincsenek most elkészítve számára

¹⁾ Első ízben 1696. évi augusztus 3-dikán Csanádról jövet vonult a császári had Temesvár ellen. Két napi veszteglés után hír érkezett, hogy a török átkelt Zimonynál a Dunán s közeledik Temesvár felé. E hírre, mely csakhamar hamisnak bizonyult, Frigyes Ágost rögtön visszavonta hadait a Béga balpartjára, Szilas falu alá. Csak aug. 9-én jött vissza ismét Temesvárhoz, de csakhamar megint visszahúzódott, mert a törökök most valóban ájtjöttek a Dunán s aug. 22-dikén Párdánynál fenyegető állást foglaltak el a császáriakkal szemben.

a Temesvár bevételéhez szükséges eszközök. Ez évben, habár az ősz már bekövetkezett, legalább a temesvári Palánkot szeretne volna még bevenni, fölégetni ott a törökök raktárait, erősen meglődöztetni a várfalakat, hogy aztán a jövő tavaszra annál könnyebben sikerüljön a vár bevétele¹⁾. Azonban Jenő herceg óhaja nem mehetett teljesedésbe; a hadi pénztár teljes kimerültsége, élelemhiány, szükség a hadi felszerelésekben és a küszöbön álló kedvezőtlen időjárás megakadályozták keresztülvitelét. A bűzhödtt mocsárok és ingoványok által megfertőztetett égalj, a víz- és fahiány aggodalmat gerjesztő mérvben sorvaszták a katonaság egészségét. A rossz organisationak balkövetkezményei félelmes módon jelentkezének a hadseregnél; a sok nélkülözés, a legénységnek túlerhelhetése s a rossz bánásmód itt-ott még lázadási körtüneteket is idéztek elő. A hadseregnél úgy, mint a flotillán nyomasztó inség uralkodott; alig találkozték egy-két ezred, melynél a katonaság valahogyan hozzáfért kézen hátralékos zsoldjának némi részéhez és az elengedhetlenül szükséges ruházathoz.

Ez évben tehát másfelé, Boszniába szolítá Jenő herceget a hadi dicsőség utáni vágy, a fővezéri eszély s a fejedelmi ház becsülete.²⁾ Azon-

¹⁾ Feldzüge d. Prinzen Eugen v. Savoyen. I. r. II. k. 161. l.

²⁾ A körülményeket, melyek Temesvár bevételét 1697-ben elődák, a következőkben sorolja fel a bécsi hadügyministerium forrásmunkája: „Bei einer Vorrückung über die Theiss betrat die kaiserliche Armee ein ausgesogenes, jeder Resource bares, zum grossen Theile auch von den Bewohnern verlassen Land, mit höchst primitiven Communicationen; es war daher auf fast gar keine Hülfsmittel zu rechnen, und mussten die Bedürfnisse jeder Art den Truppen unmittelbar nachgeführt werden, eine Anforderung, der weder das äusserst mangelhaft organisirte Proviant- und Commissariatswesen, noch der ungenügende Fahrpark gewachsen war. Was in diesen beiden Beziehungen vor Beginn und während des Feldzuges mit Aufbietung aller Kraft geleistet worden war, hatte eben nur zur Noth hingereicht, um die Armee auf dem verhältnissmässig kleinen Raume, welcher ihre Operationen begrenzte, vor hartem Mangel zu schützen, und sie für eine kurze Zeit manövrirfähig zu erhalten. Nun es sich aber darum handelte, nicht nur die Lücken auszufüllen, welche ein zehnwöchentlicher Aufenthalt im Felde nothwendigerweise mit sich brachte, sondern auch noch die Bedürfnisse zu einer weiter ausgreifenden Operation zu schaffen, gerieth der bisher nur künstlich im Gange erhaltene Mechanismus gänzlich ins Stocken, und die Armee befand sich, was ihre Manövrirfähigkeit betrifft, in einer noch weit schlimmeren Lage, als zu Anfang des Feldzuges; denn nun stellte die bereits weit vorgeschrittene Jahreszeit eine viel kürzere und peremptorische Frist, binnen welcher das Nothwendige beigebracht werden musste, sollten die Früchte des erfochtenen Sieges auch nur zum Theil gesichert werden“. (Feldzüge d. Prinzen Eugen v. Savoyen. I. r. II. k. 162. l.) A hadbiztonság kimutatása szerint volt ekkor a hadnál 456 élelemszállító-kocsi, 845 közönséges szekér a magyar, 384 az erdélyi vármegyéből, összesen tehát 1685 szekér. Mindez alig volt elegendő csak a tüzérségi anyag elszállítására; több szekér szükségeltetett az élelemszállításra. Börner tábornagy s tüzérségi főnök hivatalos adatai szerint szükségeltetett Temesvár ostromához 10 darab fél-carthauna (24 fontos), 6 drb. 100 fts. és 4 drb. 60 fts. ágyu, 3000 carthaun-golyó, 1200 drb. 100 fts. és 800 drb. 60 fts. bomba. A carthaunak szállí-

ban a területet, melyet itt a törököktől megtisztított, távolléte alatt is császári katonaság által tartatá megszállva. Rabutin lovassági tábornok sánczokkal, ágyúkkal és megkötéserezett őrsereggel látta el Beeskerek várát s a Tisza balparti vidékét, gyakori portyázásokkal nyugtalanítván a Temesvár környékén meg-megjelenő török csapatokat¹⁾. Mi több, a császári fegyverek oltalma alatt a Szörénységben már a vármegyei élet is újra felpeszdlé; az ottani nemesség ősi alkotmányos jogait kezdé ismét gyakorlatba venni.

Lipót annyira a vidék urának tartá már ekkor magát, hogy 1698-ban Maesközi Pétert Szörénymegye főispánjává nevezé ki, ki is azon évi októberben egész ünnepélyességgel iktattatá be magát fényes méltósága székébe. Torontálban, Temesben és az alsó Dunán még most nem ébredhetett fel ugyan a magyar államélet, mert Torontál a török hódoltság hosszú éjszakája alatt lesúlyodt az emlékezet látköre alá s a Tisza és alsó Duna vidékeivel együtt nagyobb részben pusztán állott, Temest pedig még a félhold uralmának árnyéka boritá²⁾.

tására szükségeltetett szekereként 27 pár ökör, minden mozsárhoz kellett 15 pár ökör. Szóval csak az ágyu-, golyó- és löporanyag szállítására kellett 728 szekér és 1849 pár ökör. Tekintve még a különben is kedvezőtlen egészségi viszonyokat a moesáros vizes vidéken, a vezértábornokok nem zárkózhattak el a meggyőződés elől, miszerint a késő őszi időszak s mellette még a többi kedvezőtlen körülmények sehogysen valának most alkalmasak e vidéken támadó hadi vállalatokra.

¹⁾ Az 1697. évi szept. 23-dikán Ebersdorfbán tartott haditanács három tárgyat vett fel discussiója tárgyává: a Temesvár elleni hadjáratot, Bihács visszafoglalását és egy várnak fölépítését Zimonynál. A Temesvár elleni hadjáratot, alkalmoszerűtlennek ítélték. A zimonyi vár építését az állampénztárban tapasztalt nagy hiányok tevék lehetetlenné, miért is csak Szeged és Arad megerősítésére, a Maroson és Tiszán élelmi-szertárak építésére kellett szoritkozni. A Bihács ellen tervezett vállalat elfogadtatott. Mintán tehát a császári főhad elvonatott e vidékről, a törökök is könnyebben kezdtek fölélekezni Temesvárott, melynek környékét gyakori kirohanásokkal nyugtalaníták.

²⁾ Jenő herczegben mély elkeseredést idézett föl a körülmény, hogy Temesvárt és a temesi vidéket, a bécsi udvarnál többször ismételt nógatásai, előterjesztései és tervei daczára is kénytelen volt cserben hagyni. Jellemzők erre vonatkozólag egyik előterjesztésének következő sorai: „Ich gestehe zwar zu bedauern, dass ich den herrlichen Sieg (érti a zentai diadalt) nicht noch zu grösserem Schaden, Schrecken und Abbruch des Feindes verfolgen kann, allein da die Unmöglichkeit klar und unwidersprechlich, so ist dagegen nicht zu streiten. Uebrigens wird Euere kaiserliche Majestät Sich zu erinnern geruhen, dass noch vor meiner Abreise zur Armee und auch später sehr häufig meine Bitten einliefen, dass Proviantwerk so einzurichten, damit auf alle Fälle, wenn sich eine Gelegenheit ergäbe und Dero Allerhöchste Waffen obsiegen liesse, wie es nun wirklich erfolgt ist, man nicht gehemmt oder verhindert werde den Sieg zu verfolgen und dadurch der Welt zu zeigen, dass man die Gnade Gottes auch ferner zu erwerben, den Dienst zu befördern und der ganzen Christenheit die ersehnte Ruhe und den geliebten Frieden zu zeitigen, nach äussersten Kräften gesinnt sei.“ („Feldzüge d. Prinzen Eugen v. Savoyen“, az I. R. II. k. pótfüzetében, 28. sz. a.)

Ez alatt Jenő herceg is visszatért a balkáni félszigetről s mintegy felfrisült lélekéberséggel, egészen megifjult kedvvel foglalkozni el 1698-ban tavasszal fővezéri állomását az itteni hadseregnél. Rabutin ekkor az Almást tartá elfoglalva, hogy ezen oldalról a szükséges életezzikket elzárja a temesvári várórség elől. A hadsereg másik része Zimonymál, harmadik része, melyhez az erdélyi hadesapattok is szegődtek, a Béga és Temes közt tanyázott.

De azért egészben véve mégsem volt az osztrákok idei helyzete jobb a tavalyinál. A tizenöt év óta csodálatos szívóssággal folytatott háború, temérdek előnyei mellett is, anyagilag majdnem tönkre tette, erkölcsileg pedig sajnosan meggyengíté a birodalom hatalmi állását. A nép, kivált a magyar korona területén, roskadozni kezd vala a katonatartás terhei alatt; a fizetetlen, fegyvelmezetlen hadak rablásból és fosztogatásokból kárpótólak magokat, nyers erőszakkal száguldozván be a falvakat s hurezolván el a koldusbotra jutott jobbágyág keserves keresményét. Felső-Magyarországon még mindig erősen lobogtatá a fölkelés vihara a magyar szabadsághősök népszerű zászlaját. A tokaji és pataki ütközetek óta szűkebb térre szorult ugyan már a magyar esapatok szerencséje, de a fölkelés azért mitsém veszite veszedelmes és fenyegető jellegéből. A mindinkább előtérbe nyomuló spanyol örökösödési bonyodalmak is nagyon elsötétíték az osztrák államférfiak reményeinek láthatárát, mi szintén döntő érvül szolgált a harczi politikának megváltoztatására. Hozzá még az erejében megzsibbadt bécsi kormány pihenés után is vágyódván, szüntelen a békekötés szükségességét emlegeté; maga a császár pedig remélte, hogy hadseregeinek eddigi előnyei, legfőképp pedig a zentai győzelem nagyhatású benyomása alatt minél jobb föltételek mellett sikerülend néki a minden oldalról követelőleg sürgetett békét megköthetni, melyet különben önmagának is annál inkább kellett akarnia, minél sürűbben hangzottak fel hozzá az örökös tartományok panaszai a túlságosan hosszú hadviselés okozta szenvedések miatt. A jelenlegi körülményekben tehát nem voltak meg többé a háboru tovább folytatása sikerének föltételei, s azért a résztvevő hatalmasságok, főképp Anglia és Hollandia engesztelő befolyásának nem volt nehéz rábirni a hadakozó feleket a békealkudozások megindítására, melyek az „uti possidetis“ elve alapján 1698-ik évi márczius 6-dikán a török ajánlatok Bécsbe küldésével csakugyan kezdetüket is vették.

A béke minél előnyösebb megkötését szerencsés hadmiveletek s előnyös hadállások által igyekezett Jenő herceg biztosítani. A kovili táborból aug. 28-dikán a császár elé terjesztett egy terjedelmes emlékiratban az alsó Duna birtokát s a Tisza-, Duna-, Maros- és Erdély-közt mondja a herceg az oly sok ideig tartott véres háborúk legértékesebb nyeresményének. E területet, mely jelenleg a császár részén

van, a tényleges birtokállapot elvénél fogva minden módon fenn kell tartani, még ha az Pétervárad s Temesvár leromboltatásának vagy valamely Száva-vidéki terület átengedésének árán történhetnék is meg¹⁾. Míg tehát Konstantinápoly és Bécs közt a béke dolgában diplomatai jegyzőkváltás folytattaték, Jenő herceg az előtte legfontosabb dél-magyarországi rónákon vonta össze hadainak nagy részét, fenyegető állást foglalván el Temesvárral szemben. Titelnél a Tiszán átkelve, a Kusztos²⁾ és Béga mentében Perlasz elé, onnan szept. 14-én Beeskerekre vezette seregeit. Mindjárt másnap Deák Pál ezredest egész Temesvár bástyái alá küldé előre, ki ott vitéz huszáraival esatát is vívott a török előőrsi csapatokkal. Szept. 18-án a herezeg maga állván lovassága élére, 8 ágyu kíséretében Párdányon és Rác-Szentmártonon át másnap Temesvárot termett s a törökökkel, kiket azonban árulás következtében nem sikerült meglepnie, szintén összeütközött³⁾.

Jenő herezeg fenyegető hadállása Temesvár tájékán annál nagyobb aggodalomba ejté mind a török várőrséget, mind magát a Dunán túl táborozó nagyvezért is, mivel szövetségesök, a Selingirai tatár khán, ki egy ideig Temesvár és az alsó Duna közt portyázott vad hordáival, egyszerre felmondván a hűséget és engedelmséget, iszonyú pusztítással, gyújtogatással és öldökléssel eltakarodott e tájakról, egészen védtelenül hagyván a temesvári pasaságot és Temesvár várát, mely október 10-dike körül már a szükséges élelmi szerekben is hiányt kezd vala szenvedni. Miután azonban ugyanekkor már a békealkudozások is határozottabb alakot öltöttek s nem volt tanácsos a kedvezőbb békefeltételek iránt is eléggé hajlandónak mutakozó portát újabb temesvári hadjárat által ingerelni, Jenő Beeskerekről visszaparancsolá hadseregét és Zsablya⁴⁾ átellenében, a Tisza balpartján tábort ütött, honnan

¹⁾ Feldzüge d. Prinzen Eugen v. Savoyen, I. R. II. k. 275. l., és azoknak kiegészítő füzetében a 36. sz. a.

²⁾ A Béga Perlasznál két ágra szakadt, melyek egyike, a Kusztos-esatorna, a Tiszába folyt; a másik ág déli irányt vett s a mai Karas mentében haladva és Leopoldovát érintve, Szurdoknál a Dunába folyt. Ezt a régiék Kayagara folyónak nevezték. A török hódoltsági időszakban a Bégának mindkét ága jó karban tartatott, úgy hogy magasabb vizállások alkalmával akadálytalanul történt a hajózás Beeskerek és Titel között.

³⁾ Jenő herceg még az nap visszahúzódott Temesvár alól Szentmártonig. Onnan másnap az Ittebe és Párdány közti erdőségig érkezvén, ott meghalt, és szept. 21-én Beeskerekre ment.

⁴⁾ A történelmi kútfőkben oly gyakran emlegetett „Sabilia“ nem volt a mai Zsablya községe, hanem csak élelemraktár (Proviauthaus) a Tisza egy szigetén, mely a hozzá legközelebb eső lakott községtől, Zsablyától kölesönzé nevét. Ugyanez áll „Ó-Becsé“ illetőleg is, mely név alatt szintén nem maga a helység, hanem a helységtől 3 órányi távolságban állott katonai élelemraktárak telepe értetik.

azonban október 19-én a zsabylai erődtítmények mögé vonta vissza magát¹⁾).

Hosszabb diplomatai eszmecsere után elvégre sikerült az 1698. év őszéig a közbenjáró nagyhatalmasságoknak is annyira megegyeztetni a háboruskodó felek ellenkező érdekeit, hogy egy congressus létrejötte, melynek feladata volt a békekötés fölött a tényleges birtokállapot elve szerint tanácskozni, biztosítva lőn. A congressus helyéül, miután a törökök a bécsi udvar által ajánlott helyeket, u. m. Bécsot, Szegedet, Zalánkemént kifogásolták, Károlicz jelölteték ki. Itt, az akkor még jelentéktelen faluban, jött létre 1699. évi január hó 26-án az ugynevezett károliczi béke, mely törvénytől Magyarország teljes mellőzésével²⁾ köttetvén, a dél-magyarországi részek sorsát sem dönthető el államjogilag érvényes alapon.

A károliczi békének „Temesvár tartományára“ vonatkozó része következőleg hangzik:

„A Temesvárnak alávetett tartomány, összes kerületeivel és folyóival, melyek áthatítják, maradjon a magasságos oszmán uralom birtokában és hatalmában, és Erdély részéről végei legyenek, Havasalföld szélétől a Maros vizéig, Erdélynek a fentebbi czikkelyben megállapított régi határai; aztán a Maros részéről a Tisza vizéig, ugyanezen Maros innenső partjai szolgáljanak határszéleül. A mondott határok között fekvő helyek pedig, tudniillik Karánsebes, Lugos, Lippa, Csanád, Kis-Kanizsa, Beese, Beeskerek és Sablya, valamint Erdélynek a jelen háború előtt meghatározott régi határszélein, ugy a mondott mód szerint a temesvári területen a Maros és Tisza folyók partjain belül találtató bármely más hasonló hely, oly kikötéssel rontassanak le a császáriak által, hogy a szerződés erejénél fogva ne építhessenek fel többé, és a mondott temesvári környék csakugyan szabad ma-

¹⁾ Innen ment a herezeg az aradi vár kiépítéséhez. A várépítési munkálatok teljesítésére és védelmére kirendelé maga mellé a Schlick, Neuburg, Gronsfeld, Truchsess, Visconti, Lothringen, Darmstadt, Sapieha, Vaudémont, Sereni, Savoyen lovassági ezredeket és a Pálffy huszárokat.

²⁾ A császár részéről megjelentek a károliczi békecongressuson békekövetek gyanánt grf Oettingen Farkas császári kamarás, titkos tanácsos és birodalmi udv. tanácselnök, továbbá grf Schlick Lipót de Bassano et Weiskirchen, császári kamarás, testőrkapitány, tábornoks egy dragonyos ezred parancsnoka. Melléjük adattak: mint követségi tanácsos és határigazítási biztos grf Marsigli Alajos Ferdinand ezredes; mint jegyző Til követségi tanácsos; mint tolmács Talman. Lengyelországot a poseni palatinus grf Malachowski Szaniszló, Oroszországot Bogdanowitsch-Wosnitzin Procopius képviselé. A porta békekövetei voltak: Reis-Effendi Rami és Scarlatsade Maurocordato portai tolmács, titkos tanácsos. A közbenjáró hatalmasságokat képviselé Paget Vilmos lord Angliát, — és grf Collier Jakab a general-államokat.

radjon, és ezentúl sem a mondott helyeken, sem a Maros- és Tisza folyók partjain más, akár nagyobb, akár kisebb helyek, némi erődítési külsővel ne építenessenek. A temesvári tartomány és a császári hatalomnak és birtoknak alávetett tartományok között a Maros és Tisza folyók használata közösen illesse mindkét birodalom alattvalóit, úgy a mindennemű marhák itatására, mint a halászatra és az alattvalóknak igen szükséges egyéb kényelmekre. Mint-hogy pedig a császári uralomnak alávetett felső részekből mind a Maros vizén át a Tiszába, mind a Tisza vizén át a Dunába, akár fölfelé akár lefelé, ide s tova úszó hajókat semmi akadálylyal sem kell gátolni: a németek vagy a többi császári alattvalók hajóit semmiképen se lehessen menetök közben, innen is onnan is háborgatni, sőt az szabadon és lehető legkényelmesebben történjék a mondott két folyón mindenütt. És mivel a viszonyos bárátság és a kölesönös jóakarát azt is kívánják, hogy az ozmán hatalomnak alávetett jobbágyság szintén részesítenessenek a mondott folyók használatában: azok akadály nélkül mind halászbárkákkal mind saját hajókkal élhessenek. Malomhajók pedig csak oly helyeken, holott a másik, tudniillik a császári uralom hajózását egyáltalában nem képesek gátolni, még pedig mindkét uralom kormányzóinak közbenjöveteleivel és meg-egyezésével rakassanak, sőt hogy a víznek a Maroson akadályozása miatt a császári hajók menete rövidséget ne szenvedjen, semmikép nem engedtetik meg, hogy akár a malmoknak, akár más valaminek alkalmazásával a Marosból máshová származtassanak a vizek. A mondott folyókon levő bármely szigetek, minthogy jelenleg császári hatalomban vannak, maradjanak azonképen, valamint most birtokoltatnak; és mindkét uralom alattvalói békésen s esendesen éljenek s kicsapongásoktól és a szerződések sértésétől a legszigorubb parancsok által tartóztassanak vissza¹⁾.

A károliczi békeszerződésnek ezen reánk nézve kiválóbb fontos-ságn szakaszát, mely fölött a szerződő hatalmak is hosszabb vitatkozásokat folytattak, különfélelép értelmezik történetíróink. Oly körülmény, mely

¹⁾ V. ö. a béke szövegének II. pontjával, Szalay Lászlónál: Magyarország. tört. V. 571—572. II. — Közölték a szöveget még Wagner: Hist. Leopold I., II. p. 848 et sequ.; Katona: Hist. Critica XXXVI. pp. 73—136., Hammer: Gesch. d. osman. Reichs, VI. 652—678. stb. Igen helyesen közli azt a bécsi cs. és kir. birod. hadügyministerium által kiadott „Feldzüge des Prinzen Eugen v. Savoyen“, ezimű forrásmű; I. R. II. köt. 299—314. II. — Azóta mások is többben. — Nevezetes, hogy a szöveget Dél-Magyarország egy régibb speciális történelmi művében sem találjuk, habár mindegyike hivatkozik reá; nem közlék azt sem Griselini, sem Bárány, sem Böhm, sem Schwieker, sem Vlád, mi több még Pesty sem. Csak a Történelmi Adattár-ban, I. k. 519—520. II. találjuk annak a Temesvár tartományára vonatkozó részét, szintén Szalay magyar szövege szerint közölve. Az eredeti latin szöveg Mauocordato portai tolmácsnak, a károliczi congressus tagjának műve.

arra mutat, hogy az okmány szövege sem nem világos, sem nem szabatos, hanem inkább homályos, határozatlan, ellenmondásokat magában foglaló és félremagyarázásokat megengedő. Magok a „Temesvárnak alávetett tartomány“, „temesvári környék“, majd ismét „temesvári terület“ ezímek is helytelenül választvák, mert azt a földet, melynek végei valának Havasalföld szélétől a Maros vizéig Erdély határai, aztán meg a Maros részéről a Tisza vizéig ugyanezen Maros innenső partjai, bizonyára sem török, sem osztrák értelemben nem lehetett temesvári tartománynak, temesvári területnek avagy környéknek nevezni. A törökök temesvári tartománya, a temesvári „ejálet“, miként már fentebb láttuk¹⁾, nagyobb térfogattal birt és a Maroson túlra is kiterjedt; a császáriak előtt pedig soha sem volt a Tisza-Maros-köz Temesvárnak alávetett tartomány. Szóval ezen Temesvárnak alávetett tartomány földrajzi kiterjedését hallgatással mellőzi az okmány. A kérdéses területnek csakis kelet és nyugot felől jelöltetnek ki kétséget kizárólag határai. Tudjunk ugyan az okmányból, hogy azon területről van szó, melynek fekvése Erdély, a Tisza és Maros közé esik, de sehogysem tudjuk meg belőle, hogyan jutottak a rajta nevezett erősségek egyszerre a magasságos ozmán uralom birtokába, midőn a béke a fennálló birtokállapot, vagyis az „uti possidetis“ elvei szerint stipuláltatott, s az említett erősségek ekkor már mind a császáriak kezében voltak és császári területen feküdtek? Az is különösen hangzik az okmány szövegében, hogy noha az a Maros innenső vagyis balpartját jelöli ki a temesvári tartomány határául, melyen túl már a császári hatalomnak és birtoknak alávetett (névtelen!) tartományok vannak, azért mégis erős szerződésileg kiköti, hogy a császár ne építsen a Maroson innen, tehát a magasságos ozmán uralom birtokán várakat! Nem szembezőkö képtelenség-e ez?

Noha továbbá a temesvári tartomány és a császári hatalomnak és birtoknak alávetett tartományok közt a Maros és Tisza folyók használata szerződésjogilag közösen illeti meg mind a két birodalom alattvalóit, azért mégis engedje meg a császár „barátságból“ és „jóakaratból“, hogy a mondott folyók használatában az ozmán hatalomnak alávetett jobbágyak is részesítsenek!

Ennyi határozatlanság, ellenmondás, sőt képtelenség nem kis zavarba ejti a békeokmány értelmezőit. Grisellini a nélkül, hogy művében magát a békeokmányt is közölné, csak a szerződés tárgyát képező területről írja: „Elegendő lesz, ha ezen tárgyat (a szerződési terület határigazítását) csak annyiban érintem, a mennyiben az a Temesvári Bánságot (Bannat Temeswar) illeti. Ez a vidék az ő egész kiterjedése szerint nyugaton ott kezdődött, hol azt a Tisza keresztül szeli; kelet felé a Vaskapuig, vagy Demircapi-ig terjedt Orsován át, beleértve itt ama hegyláncolatot, mely azt Oláhországtól elválasztja; éjszak és dél

felől a Maros és Duna képezék határait, amint manapság is képezik. Ebből birta a császár keleten és délen Lugost és Karánsebest kerületekkel együtt, az Almást és a Clissura egy részét; éjszakon a Maroson Lippát és Ó-Csanádot; délen, egészen a Tisza közelében, Kis-Kanizsát, Beesét, Kikindát és Beeskereket, mely utóbbit Jenő herczeg vette be fegyveres kézzel. E szerint Temesvár körül császári erődök és várak karikája húzódott, melyek Temesvárt mint központot körülzárták. A szultán ezt igen nagy boszankodással nézte; amiért is e tárgy kiváltképen lekötő ministereinek figyelmét, úgy hogy engedni sehogys akarának, midőn a császári meghatalmazottak javaslataikkal előállottak. A császáriak kívánták a tartomány határait leginkább kelet felől helyreigazíttatni; a Dunától a Krajova folyóig, ettől a Bégáig egyenes vonalat akartak húztatni, úgy hogy mindaz, mi még a porta birtokában volt, pontosan elkülöníttessék, a Clissura pedig és az Almás, ugyszintén a lugosi és karánsebesi kerületek, nemkülönben az orsovai hegység császári részen maradjanak. Ámde minderről a törökök hallani sem akartak. Sőt inkább azt követelték, hogy a Bánság keleti részének nemcsak mindazon említett területei és erődítményei, hanem még a Maroson és Tiszán fekvő többi erődített helyek is nékik engedtessenek át, mivel azok nélkül az egész többi föld birtoka nem volna biztos, és mivel azok, miként állíták, egy egészet képeznek, melyre ők már másfél századnál hosszabb idő óta a birtoklás jogával bírnának s melyet tőlök elvenni nem lehetne. Sokáig folyt a vita e követelés semmisége fölött, sőt már fenyegetések is hallattak az alkudozások megszakítása iránt. Végre abban egyeztek meg, hogy mindkét hatalom megtartja jelenlegi birtokát, — s Temesvárt török, Aradot osztrák részről kivéve — minden többi vár lerontassék; a Maros partjai Bánátban a törököknek, a tulsó oldalon pedig, a szigetekkel együtt, a császáriaknak maradnak, a hajózás és halászat mindkét félre nézve közös legyen“.

Honnan veszi Grisellini mindezeket, sehol sem mondja. Őt követték a többi dél-magyarországi történetírók, ezeket ismét mások, és így nem csoda, hogy egymásra támaszkodva még legjobbjaik is Grisellini nyomdokiban maradtak, vagy magokat a békeszerződés helytelen értelmezésére csábították¹⁾.

¹⁾ Bárány például ezt írja: „1699-ben Pálfordulása napján, Karloviczon a béke megkötöttet. Szerinte Austria megtartá Erdélyt régi határaival; a Temesi Bánság, s így a torontáli tér is a töröké maradt, s ennek határául a Duna, Tisza Maros s erdélyi hegyek jelöltettek. A magyar királynak szabad lőn, a karánsebesi, lippai, csanádi, lugosi s beeskereki várakat védelemkívüli állapotra juttatni; de a nagy úrnak nem leend joga, ezeket ismét megerősíteni“. (Torontál vármegye hajtana, 31. l. Ugyanigy: Temes vármegye emlékében is.) Böhm Lénárd (Dél-Magyarország vagy az ugynevezett Bánság külön történelme, I. k. 324—326. ll.; nemkülönben: Geschichte d. Temeser Banats, I. r. 182. l.) majdnem szóról-szóra Griselinít követi. Schwieker s a „Történelmi Adattár“ szintén Grisellini után

A károliczi békekötés apróbb szóbeli körülményei, a tárgyalások s alkudozások folyamata, adatok hiányában ismeretlenek ugyan, de azért az egykorú történelmi tényekből mégis elegendő tájékoztatást nyerünk a békeszerződés tartalmának némi megvilágítására.

1. Ugyanis bizonyos tény, hogy Uj-Palánka, Csanád, Becse, Becskerek, Kis-Kanizsa, Sablya, Lugos és Karánsebes várai¹⁾ a károliczi

szólnak a szerződésről, Hammert és Böhmöt is használva. Vlád Alajos (A román nép és ügye, 128. l.) önálló felfogást nyilvánít s Griselinittől eltérőleg írja: „A károliczi béke után, a békepontok egyike értelmében, Leopold császár és magyar király a lugosi és karánsebesi várak és vidékek és néhány a Temesi Bánság éjszaki s nyugoti részeiben fekvő erődített helyeknek jutott birtokába, mit azonban a törökök nem szívelhettek, s különösen a Bánság keleti részén fekvő erődöket követelék vissza, minthogy azokra többi birtokuk bizonyossága tekintetéből mulhatlan szükségök volt; utoljára azonban ezen egyenetlenség és elégedetlenség olyképen csillapított le, hogy a török kézben maradt temesvári, s osztrák kézre került aradi várakon kívül, a többi erődök u. n. a becei, becskerekéi, csanádi, kanizsai, lippai, lugosi és karánsebesi földig romboltassanak le.“ Pesty (A Szörényi Bánság I. 414. l.) azt írja a károliczi békéről, hogy „általá a Temesi Tartomány leginkább sújtott, mert az ezentúl nemzetközi jog szerint török birtokká lett, melynek sorsát a Szörényi Bánság is, mint a tartomány része, követte. — A Szörényi nemesség elvesztvén a békekötés folytán minden jószágát, Erdélybe, többnyire Hunyad vármegyébe vándorolt ki. — Szörény vármegye a látkör alá süllyedt — stb. Magyarország határát délkelet felé már most a Maros és Tisza képezte stb.“

¹⁾ Uj-Palánka (újabb térképeinken Ó-Palánka, mert a később épült mai Uj-Palánka mintegy 2000 lépésnyire jobban éjszak felé fekszik) ezölőperőd volt közvetlenül a Duna balpartján, a folyam egy mellékága által képezett szigeten, a Karas és Néra folyók torkolata közt, mintegy 11 km. távolságban Fehértemplomtól. Az erőd magva, melyen belül a várorség fabódéi sorakoztak, 95—105. m. oldalhosszúságokkal bíró négyszöget képezett, melynek sarkain kiálló bastionok valának alkalmazva. Az erődöt belül kettős ezölőpsor övedzé; külső részén pedig a Duna-ág, nyugotról és éjszakraól egy 19 m. szélességű árok fűd a ezölőpfalazatot. Az éjszakai oldalon, közel a keleti bastion-sarokhoz volt a fő bejárat, melyhez a Duna-ágról és az árkon keresztül híd vezetett. A külső sáncz, vagyis a tulajdonképi Palánk terjedelmes ezölőpölt helyből állott a nyugoti és éjszakai oldalon. A folyó részén sajkák fűdték a várat. — Csanád vára a Maros tulsó partján fekűdt, az innesső baloldali part, melyhez híd vezetett, csak egyszerű sánczerődményekkel volt megerősítve s az elűtte elterűlő mocsárok által fűdve. Ugyanez áll Szegeodról és Kis-Kanizsáról is, hol a Tisza-balparti hídfűket szintén csak mélyebb sánczok és földhányások védelmezék. — Zsabyáról már fenntebb szűltam. Lugos, Lippa, Karánsebes várai stb. máshonnan ismeretesek. — Becse vára a Tisza egy szűgetének magaslatán állott, a mai Becse várostól éjszaknyugot felé mintegy negyedűrai távolban. A szűgetet még ma is „Gradistye“-nek vársűgetnek nevezi a nép. A váraes természetűekből tűgyfaczölűpűkre, közűpűori modorban volt épűtve. Egykűri alakjűt a 1553-ik éűi Lazarus-fűle térűkűpen találjuk rajzűlva. Magasabb vűrfűlak kűrűneűzűk beűnsű magvűt, mely fűlűtt a közűpűen esűesban vűgzűdű magas fűdeles őrtűrony emelkűdűk, négy sarkűt pedig ugyanannyi kűszűgellű kűsebb bastion őrzű. A becei váraes nevezetes kulcsa volt a Tiszűnak, s strategűi jelentűseűge minden idűben nagyra becsűltetűt. A vűr 1692-ben már a csűszűriak kezűben volt. Ekkűr erősen meglűdűztetűvű a tűrűkűk által, kik azt visszűfűglalni sehűgysem bírtűk, ezen lűdűűztetűse után

békekötést követő esztendőekben, a békeszerződés második pontja szerint is, a császáriak által leromboltattak, mert a szultán boszankodva vette észre, hogy Temesvár körül számos vár létezik, melyek Temesvárt, mint egy prédára kitűzött helyett bezárják. Mikép egyeztethető meg ezzel a békeokmány kitétele, miszerint a Temesvárnak alávetett tartomány az a tartomány volt, mely a Havasalföld szélétől Erdély határai hosszában egész a Maros vizéig és a Maros mentén a Tiszáig terjedt? Hiszen ha ez a tartomány egészen az ozmán uralom birtokát képezte, úgy hogy Magyarország határszélei délkelet felől már most a Marosnál végződtek volna: akkor a szultánnak mi oka lehetett boszankodni a felett, hogy az ő birtokához tartozó területen annyi jeles erősség és vár létezik? Ha a szultán a békekötés idejében Karánsebesen, Lugoson, Lippán, Csanádon, Kanizsán, Becsén, Beeskereken és Sablyán otthon érezte volna magát, bizonyára nem követelte volna leromboltatni e várakat, — hanem inkább minden erővel azon leendett, hogy azokat Temesvár megerősítésére és saját uralmának biztosítására az „uti possidetis“ alapján jókarban fenntartsa.

2. A békealku idejében a harczi diadal és a győzelmek babérja Lipót kezében valának. A békeért nem Lipót esedezett, hanem a meggyengült, megtört szultán kérte a békét Bécsben lord Paget, Vilmos királynak követe által. A győztes Lipót a békealku megbeszélésénél bizonyára kevesebbet sem nem kívánhatott, sem el nem fogadhatott a fennálló birtokállapotnál. A békének csakis ily alapon megkötésére hatalmazta fel a közbenjáró angol és hollandi követeket is, nemkülönben saját képviselőit, grf. Öttingen Farkast a haditanács elnökét és grf. Schliek Lipót tábornokot. S minthogy az „uti possidetis“ elve török részről is elfogadtatott: vajjon képzelhető-e, hogy a császári párt, melyhez titokban még Maurocordato portái tolmács is

ki nem javítottatott többé teljesen. Terméskövekből épített rengeteg alapjai még most is meglátszanak. Az omladék fölött most egy elesigázott szélmalom fogyasztja szüntelen hanyatló erejét az elemekkel való hasztalan viadalában. — Beeskerek is azon várak közé tartozott, melyek országos fontosságnak voltak s feltételező pointot képeztek a nemzetközi diplomatiában, s melyek bíráshoz ország-souveraini biztosítékok voltak horgolva. Beeskerek posványok közt, mocsáros vizek összefolyása által védett helyen feküdt és már a természet által is erősséget képezett. A Brüsseli Okmánytár tanúsága szerint (II. 261. l. 219. sz.): „Das Schloss Betschkerekh jst von natur vmdgeben, nit weniger als das Schloss Tomaschwar benestigt, vund gleich gestalt, wie dasselbig, nur Khriegs Volekh halb spanisch ond halb teutsch“, stb. A török hódoltsági korszak alatt Beeskerek népes, virágzó város volt, nevezetesebb szállótermeléssel. Mondják, hogy ekkor egyideig egy szultánné is lakott benne. A császári hadak bevonulása alkalmával 1698-ban még nagyon szembeötlő nyomait lehetett itt látni az előbbeni jólétnek, melyet most a hosszan tartott háborus idők letiportak. Sok köépület, egy karesú minarettel ellátott régi moschea, török fürdők, vízvezetékek és egy quader-quai, mely a bégai kikötőt körülfogá, hangosan beszélő tantui valának a jobb múltnak.

tartozott, csak egy talpalatnyi területet elengedett volna a császár tényleges birtokából, melyet az már pár év óta elfoglalva, katonasággal és eleséggel megtöltve tartott? És ha csakugyan elengedett: képzelhető-e ismét, hogy ezen kivételes engedmény, melyre különben semmi ok sem forgott fenn, a békeokmányban, mint az „uti possidetis“ törvénye alóli nevezetes kivétel, különös fölemlítésre ne érdemesítettett volna? Nem elég engedmény volt-e a győztes császáriak részéről már az is, hogy a várakat, melyek a hódítás céljául kitűzött Temesvárt erős fegyveres karikába zárták, lerombolni készeknek nyilatkoztak, amint hogy később csakugyan le is rombolták?

3. A császáriak a károliczi béke megkötése után tényleg benn maradtak a Temesi Tartományban és a fennnevezett várak birtokában. A szultán és a császár uralma közti határszélek megállapítása kérdésében a törökök és császáriak sokáig nem tudtak megegyezni. A tudós gróf Marsigli volt a határigazítás császári bizottságának elnöke, míg a törökök külön követséggel is igyekeztek Bécsben az ügynek a magok értelmében jó fordulatot adni. Bécsben igen különösnek, a kapzsiság jelének nézték a törökök követelését, hogy nekik egy Temesvárhoz tartozó (?) termékeny kerület, melyben számos más falun kívül Karánsebes városa is fekszik, átengedtéssék. 1700. évi decemberben, tehát két esztendőre a károliczi békekötés után, kérték a törökök, hogy a temesi török tartomány határai minél inkább a Vaskapu felé húzassanak. Midőn pedig Ibrahim temesi pasa 1701. márczius elején kétszáz lovassal Erdély felé kirándulást tett, hogy a Vaskapu melletti állásokat megtekintse: a császári katonák útját állták és visszatérésre kényszeríték őt¹⁾. 1704-ben a károliczi békét kötő négy meghatalmazott által megállapított határkérdés még mindig nem volt eligazítva. Ibrahim Bécsben is járt ez ügyben, s onnan visszatérván temesvári helytartóvá s egyúttal a határügy elintézésére is fölhatalmazottá lőn kinevezve. Császári részről a tudós Marsigli is itt a dél-magyarországi vidékeken dolgozott ekkor határkijelölési munkálatain. De még 1706. évi júniusban sem volt a határkérdés véglegesen eldöntve, mi onnan is bizonyos, mert grf. Csáky, Rákócynak tábornoka, egykori dévai kapitány, ekkor foglalta el meglepetéssel Marga falut. Világos, hogy ezen falu akkor még a császáriak kezében volt, mert mint török birtokot a kurucok bizonyára nem bántották volna²⁾.

4. Már előbb említém a károliczi békekötés határigazítási mappáját, „so in dem früh Jahr 1699. anfangen und nach verflussung 26. Monaten vollendet worden“, melyen feltűnőképen Zentától Pécskáig

¹⁾ Pesty a bécsi cs. és kir. hadi levéltár adatai után: „Relationes Extraordinariae“ 1700. év 87. sz.; és „Relationes Ordinariae“, 1701. év 22. sz. (A Szörényi Bánság és Szörény vármegye története, I. k. 126—127. ll.)

²⁾ U. o.

nem a Maros, hanem az Aranka (Iranka) folyó képezi a Hungaria és a Banatus Temesvarinus közti határvonalat. E mappa mitsem bizonyít ugyan többet, mint csak azt, hogy a határigazítási hosszas vajadások idejében a határoknak ilyen combinatioja is felmerült a meghatalmazott bizottság kebelében. — de azért már ezen mappáról is látni, hogy a békeszerződött hatalmak még 1702-ben sem tartották határozottan a Marost azon folyónak, mely Erdély szélétől egész a Tisza vizéig határvonalat képezett volna az ugynevezett Temesvár alá vetett tartomány és a császár birtoka között.

5. Iróink közül a legtöbben vagy éppen nem állítják, hogy a károliczi békekötés következtében az egész Tisza-Duna-Maros- és Erdély-köz, vagyis az ugynevezett Temesi Bánság a porta hatalma alá került, vagy ha ilyesmit állítanak is, azt okmányos kútfőkkel nemesak nem támogatják, sőt inkább önmagokkal is számtalan ellenkezésbe esnek. Többnyire azt állítják, hogy a károliczi békekötés folytán csak „Temesvár“ maradt a portáé¹⁾, vagy hogy csak a „temesi kerület“ maradt a szultáné²⁾. Mások ismét adatok hiányában egyáltalán nem állapítják meg, mikor jutott a „Temesi Tartomány“ véglegesen és minden részében a törököknek³⁾; de igenis bizonyítják azt, hogy a hadviselő felek mindegyike megmaradt a földterületek birtokában, melyeket a békealkudozások megnyitása pillanatában elfoglalva tartott, és hogy a császár a károliczi béke által tetemesen nyert; mert míg azelőtt Érsekújvár és Esztergom valának a törökök végállomásai, „most a törökök egészen Temesvárra és Nándorfehérvárra lettek viasszaszorítva“⁴⁾.

6. A Maroson-inneni vagyis a Maros-balparti részeknek a török hódoltság alól már a XVII. század végével felszabadítását még nyomósabban bizonyítja a körülmény, miszerint Lipót császár és magyar király 1700-ban, tehát mindjárt egy évre a megkötött és aláírt károliczi béke után, Jósika Zsigmondot torontáli

¹⁾ Szalay L.: Magyarország története, V. köt. 575. l.

²⁾ Kerékgyártó A.: Magyarország történetének kézikönyve, (V. r. 123. l.)

³⁾ Pesty Fr.: A Szörényi Bánság és Szörény vármegye története, I. k. 126. l.

⁴⁾ Arneth A.: Prinz Eugen von Savoyen, I. k. 120. l. — Preyer is csak röviden említi, „hogy a zentai esata, mely után a károliczi béke következett, a császári fegyverekre a győzelem, az ozmánok uralmára pedig a pusztulás bélyegét sűtötte.“ (Monogr. d. kön. Freistadt Temesvár, 47—48. ll.) — A „Történelmi Adattárban“ pár év előtt minmagunk is haboztunk valóság és tévedés közt, csak annyit mervén állítani, hogy a „temesi kerület“ a károliczi kezdetleges békealku értelmében esett a portára és hogy a törökök a Maros és Tiszánál fekvő többi erődített helyeket is hevesen követelték. (I. köt. 317. l.) — Vaniček sem mondja csak szóval sem, hogy Magyarország gabnaraktára „das Banater Tiefland“ a károliczi békekötés „következtében“ maradt török kézen, hogy „ezen békekötés tette“ a Marost a török rész északi határává. Ő egyszerűen csak a nézete szerinti tényleges állapotot constatálja. (Specialgesch. d. Militärgrenze, I. k. 125. l.)

főispánná nevezé, „mivel hogy ő felségének győzelmes és dicső fegyverei által ezen vármegye fel van már szabadtva a török járom alól és mivel Isten kegyelméből a béke is immár bekövetkezett.“¹⁾ A magyar udvari cancellaria tanácsulésából 1700. évi február hó 26-án kiadományozott s a bécsi udv. haditanácshoz intézett átiratban, mely ezen eddigelé ismeretlen torontáli főispán kineveztetéséről szól, arról is történik ugyan említés, hogy a törökök a főispáni székfoglalás ünnepélyességét esetleg megzavarhatják, amiként a csongrádi főispán beigtatását is megakadályozták, de azért az érdekes irat mégis arról tanuskodik, hogy az udvárnál és a magyar cancellariánál a károloviezi béke után valósággal Magyarországhoz tartozó és Lipót hatalma alatt álló területnek tartották azon földet, mely a károloviezi béke-okmány zürzavaros szövegében a magasságos ozmán uralom birtoka és hatalma alatt állónak mondatik. Vannak ugyan történelmünkben analógiák, hogy királyaink törökök hatalma alatt álló birtokokat adományoztak, elrendelvén a javadalmasnak törvé-

¹⁾ Országos levéltár. Cancellar. kiadványok, Nr. 63 ex Febr. 1700. —

A levél teljes szövege ez: „*Sacrae Caesariae Regiaeque Mattis. Excelso Consilio Aulic. Bellico hisce perquam officiose insinuandum. Quod siquidem altefata sua Sma. Mattas victoriosus et gloriosis Armis suis Cottu quoque Torontaliensi a Jugo Turcico vindicato existente, subsecuta jam etiam per Dei gratiam paece, pro publico Commodo promovendoque suo Servitio, modo fatum quoque Cottum pristino suo statui redintegrandum, atque imprimis de idoneo Capite ac Moderatore ejusdem providendum clementissime resolvisset et hunc in finem Dnum Sigismundum Josika pro Supremo dicti Cottus Torontaliensis Comite, intuitu fidelitatis et meritorum tum priorum, tum etiam Paternorum et Antecessorum suorum suae Smae Matti et Sacrae Regni Coronae praestitorum, ac de speciali Cso. Regia Gratia sua clementissime denominare dignata sit: Jamque ex benigna ejusmodi Officij Collacione, Eundem Cotum accedere, ac propediem etiam in Idem Officium more solito semet installari facere euperet, Exemplo nihilominus aliorum similia Officia adeptorum, in specie vero Cottus Csongradiensis supremi Comitiss haectenus inturbati edoctus, eatenus quoque secure procedere, atque adeo praeviam eum praetitulato Excelso Aulae Bellico Consilio altefatae Suae Mattis Smae benignissime Resolutionis et collationis Communicationem et erga Eandem ad Dnos Officiales ac Commendantes, ab Eodem Excelso Consilio Bellico, de non impedienda dicti Officij solita administratione emanandos strictiores ordines sibi dari euperet: Eapropter, eum bene memoratae S. Mattis Smae benigna mens, intentio et resolutio quoque ea esset, ne Dni Officis Bellici in Administrationem Politicam et Juridicam semet quovis pacto immisceant, eandemque impediunt, Excelsum Consilium Aulae Bellicum hisce perquam officiose requiri, quatenus justae et legali praemissae Instantiae annuere, necessariosque desuper ordines ad Dnos Commendantes et Officiales expedire, ac ulteriorem in similibus querulandi et eatenus sumefatam Suam Ssmam Mattem molestandi ansam praescindere hand gravatim velit praetitulatum Excelsum Consilium Aulae Bellicum, cui Cancellaria haec Regia Hungarica Aulica, ad reciproca pariter grati Officij studia permanet paratissima. — Ex Consilio R. H. A. Cancellariae. Viennae die 26. Febr. 1700.“*

nyes módon beigtatását is¹⁾; vagy hogy főispánokat kineveztek, de azokat tisztók tényleges gyakorlatába soha be nem helyezték²⁾: ámde az ily analógiák a jelen esetben éppen semmit sem bizonyíthatnak ellenünk.⁴⁾ Mert ha Jósika Zsigmond a torontáli főispáni széket nem foglalhatta is el, azért csak való igaznak marad az mégis, hogy Bécsben az 1700. évben sem osztrák, sem magyar részről nem tekinték többé a Maroson inneni részeket török hódoltsági részeknek.

Mindezek szerint tehát a dél-magyarországi részek visszahódítását nem 1716-tól mint közönségesen teszik, hanem már 1696-tól kell számítani. Lipót csekély megzavarásokkal már ezen év óta volt tényleges birtokában a Tisza-, Duna-, Maros- és Erdély-köz mindazon részeinek, melyek jelenleg Torontál, Krassó és Szörény vármegyék egész és Temes-megye éjszaki felerészét képezik. Török kézen még csak Temesvár maradt, az általa fődött közvetlen csekély környékkel, melyhez a törököknek a Duna felől még csak biztos útvonalok sem volt. Azt, főleg Páncsova és Palánka eleste óta, mindannyiszor erőszakkal kellett kivívniok, valahányszor Temesvárnak oltalmára kellett sietniök. Annak, mit Grisellini és utána mások állítanak, mintha azon tartomány lett volna török kézen, mely kelet felől a Dunától egyenes vonalban fölfelé egész a Krajova folyóig húzódik és onnan nyugot felé a Bégáig terül, semmi határozott földrajzi érteménye nincs; mert Krajova nevű folyó nem is létezik ezen országrészben. A békeokmányban elősorolt várakat a béke létrejöttének s a török hadsereg visszavonulásának biztosítására helyezék a császáriak haszonvetetlen állapotba, urai maradván az általuk elfoglalva tartott földnek mindaddig, míg a Rákóczy fölkelés ezen vidéket is lángba bo-

¹⁾ Gróf Palfy Pál nádor 1649. évben meghagyá a győri káptalannak, hogy grf Csáky Lászlót, zólyomi és komáromi főispánt Győr, Esztergom és Torontál megyében fekvő birtokaiba beigtassa, Lipót király pedig 1695. évben hagyta meg a győri káptalannak, hogy grf Csáky Lászlót, a fönnt említettnek fiát, az említett megyékben fekvő birtokokba beigtassa. Itt is mindig hozzá tétetik: „amennyiben ez a törököktől való félelemből megtörténhetik.“ A beigtatás sokszor valóban meg is történt, de távol a hely színtől. Így például a torontáli jószágok Tatán statuáltattak a Csákyaknak. (V. ö. Pesty: „A történeti földrajz kérdései Torontálban.“) Lehoczky említi, hogy 1747-ben, midőn tehát a dél-magyarországi vármegyéknek hírok-hamvok sem létezett már, s a földön, melyen egykoron virágoztak, osztrák katonaság bitorlá a hatalmat, Vajai László volt a torontáli főispán. (Regni Hung. Status et Ordines.)

²⁾ I. Lipót alatt egész felső és alsó Szlavonia Horvátországhoz kapcsolatván, az ország azon része, mely határörvidékké átalakítva nem lőn, vármegyékre osztatott fel. Lipót ezen vármegyék számára kinevezett ugyan főispánokat, de hivatalukba soha be nem vezetteté őket, hanem alárendelte a vármegyéket a bán vagy a báni helytartó közvetlen fennhatóságának. Mi több, ezen új vármegyék hosszabb időn át még katonailag is kormányoztattak. A főispánok csak Mária Terézia alatt léptek itt hivatalos joghatóságuk teljes gyakorlatába. (Gyurikovits György: „De situ et ambitu Slavoniae et Croatiae“, 1844. p. I. — V. ö. Engel: „Geschichte d. Ung. Reichs“, II. k. 301—595—596. II.)

ritá s a németek a törökkel szövetekezett magyarok elől túl a Tiszára és Marosra vonultak vissza. Itt a Tisza és Maros folyók jobb partjai hoszszában állandó katonai szervezetet, a Tisza-marosi szerb határszéleket létesíté ekkor I. Lipót. A Csernovics Arzén patriarcha vezetése alatt ideiglenesen hozzánk átmenekült szerb nép Dunán-túli hazája a károlviczi béke folytán továbbra is török kézen maradván, az akkori körülmények ezen szerb népnek Magyarországon állandó megtelepítését hozták előtérbe.

Szükséges, hogy e tárgyról bővebben szóljunk s története első fejleményeire is visszapillantunk. Elősegíteni ez a fogalmak tisztázását a dél-magyarországi újabb szerb telepek első államviszonyainak és többrendbeli kiváltságaik értékének kellő megítélésére; bővítendő látkörünket a szerb birtokviszonyok, nevezetesen a később megbeszélendő kikindai kerületi földbirtok igazságszerinti történeti tulajdonjogának meghatározásában.

Míg az ozmánok a Bécs második ostromlását követő tizennéggyévi osztrák-török háború első szakában még a mai Torontál, az akkori „oláh-ság“ (vlaska) rónái fölött uralkodának, I. Lipót császár és magyar király tudvalevőleg benn hordozá fegyvereit a török birodalom szívében s ott a szláv nemzetiségű török alattvalókban új szövetségeseket édesgetett magához. Lipót Piccolomini által elfoglaltatta a Balkán hegység Szerbiába nyúló szorosait, fellázította Piccolomini és Veterani által Macedónia és Albánia szláv fajait s elősegíté fölkeléseket a török ellen. A már régibb és szüntelenül élénk törökellenes szerb mozgalmat, főleg Belgrád és Szendrő megvétele óta, legnagyobb erőhatállyal két egyén szitogatta: Brankovics György, ki magát az e nevű szerb fejedelmi ház ivadékanak tartá¹⁾, és Csernovics Arzénius, a mindenekfölött hatalmas és népszerű ippeki patriarcha-érsek²⁾. Brankovics, kit — midőn Apafi legatiojában keleten tartózkodnék — Miksa szerb patriarcha 1653-ban leendő szerb despottá Drenopolban felkent, visszatérvén keleti utjáról s a „vlaskában“, a hol ő 1648-ban született letelepedvőn, érintkezésbe

¹⁾ Brankovics György fejedelem fimagzata már a XVI. század elején kihalt. Az utolsó Brankovics, ki a despota czímet (állítólag 22 évig) használta, János volt. A despota czím János halála után a grabarai Beriszló horvát családra származott át, mely család sógorságban állott a Brankovicsokkal. (Pesty: „Brankovics György rácz despota“ 61—63. ll.) Az I. Lipót alatt szereplő Brankovics György, II. Brankovics Száva jenő, később erdélyi gör. kel. püspök s metropolita testvéröccse volt és bebizonyíthatólag semmi vérokonyságban sem állott a hajdani Brankovics György rácz despotával. (V. ö. Szalay: „A magyarországi szerb telepek jogv. az államhoz,“ 16—20. ll.) Stojanovics szokott túlzással mondja róla, hogy „ez a férfi rendkívüli szerepet játszott a világesemények színterén.“ (L. „Cserte Zsivota Naroda srbszkog,“ 24. l.)

²⁾ Ennek székhelye Albániában volt. — Ippek, Skodra és Antivari között, a Bisztricza vizénél fekszik.

helyezé magát Lipóttal és Csernovics patriarchával, meg a balkáni török-ellenes párt összes mozgató erőivel és kétségkívül előkelő tényező lón a szerb bevándorlás történetében.

E két férfiú befolyását sima keesegtetésekkel fölhasználva, eleintén csakugyan eléggé jelentékeny vívmányokat küzdöttek ki Lipót fegyverei, hatalmukba ejtván a Balkán hegység hosszában Ruméliától egész Hercegovináig a nevezetesebb positiókat. A háború a külföldi önkénytes keresztény csapatok esatlakozása folytán valóságos keresztes háborúvá nőtte ki magát.

Ugyanekkor Szobieszky Moldovában s a Feketetenger éjszak-nyugoti részén, a muszkák az Azov tengernél, Velence pedig tengeren és szárazon támadta meg a félholdat. Lipót már 1688-ban proclamatiókat küldött a szerbek, bolgárok és albániaiakhoz, melyekben e népek közel felszabadítása a török járom alól kilátásba helyeztetett. A szerbek ujongtak elragadtatásukban, dalokat énekelvén a szerb császárság visszaállításáról.

Piccolomini és Veterani, kik főleg Petrovics Novák és Csernovics biztatásai folytán az arnótok fölkelésére is számítottak, mindegyre azzal hitegeték császári urokat, hogy győzelmes hadaival egész Konstantinápolyig eljutand s a törököt a tengeren át Ázsiába vetheti. Csernovics maga is megjelent a császári hadak táborában s Diákovics Izaiás, jenopoli püspököt egy levéllel Bécsbe a császárhoz küldé, melyben nemzete nevében köszönetet mond a fejedelemnek, hogy őket a török rabszolgaság alól felszabadítá, nemzetét és ivadékait a császár iránt lekötöleztetteknek nyilvánítván. Nyetén ámitások által elszédítve, sietett a magyar ügyek akkori folyására is élénken reflectáló császár 1690. ápril 6-án egy kiáltványt a balkáni szlávokhoz és egy felségi levelet az ippeki patriarchához meneszteni. Az elsőben az „iszonyatos török járom alól fölmentett valamennyi keresztény népeket régi szabadságaikba, kiváltságaikba, az osztrák monarchiával egyesülésökbe igéri beigtatni. Inti őket, hogy a magok boldogulására, felszabadulására s a keresztény hitvallás előmozdítására valamennyien, kik Albániában, Szerbiában, Mysiában, Bulgáriában, Szilisztriában, Illiriában, Macedoniában és Rasciában laknak, a császári hadakhoz álljanak. Igér nekik vajdaválasztási s választási szabadságot, kiváltságokat, jogokat, és azon ingó és ingatlan javak szabad birtoklását, melyeket a törököktől elfoglaltlandnak¹⁾. A második okmányban dícséri a császár az ippeki patri-

¹⁾ Kereselich: „Notitiae praeliminares“, 434. l. Közölve Szalaynál: „Szerb telepek“, 22—25. ll. — Vaniček F. úgy látszik tájékozatlan ez okmányok iránt. Ő csak az 1690. évi aug. 21-én kelt császári pátenst említi, mely pedig a szerbeknek Magyarországra bevándorlása után kelt, midőn Csernovics ismét Diákovicst és egy szerémi szerb monostor igazgatóját küldé Bécsbe, megvinni a császárnak a jövevények köszönetét. (L. Vaniček Fr. „Specialgeschichte der Militärgrenze“. Wien, I. B. 118—119. ll.)

archát, hogy mennyire viseli szívén a keresztény ügy boldogulását, mit jelesen az által is tanusított, hogy Piccolomininek kezére járt. Ugyanezt igéri magának a császár jövendőre is a patriarchától, „nem kételkedvén, hogy azon tekintélyhez képest, melylyel ama részek népeinél bir, erősen fog közreműködni, hogy a török jármot kiüssék s a császári fegyverekkel egyesüljenek¹⁾).

Azonban a sors fordulása csakhamar kioltá a balkáni szlávok s vezérek lelkesedésének s vérmes reményeiknek tüztét. Ismeretes, mily csúfos véget vőn Lipót 1690-diki hadjárata, mely által nemcsak egyetlenegy tartomány sem szabadított fel a kiáltványban említettek közül, hanem elvesztek azon vívmányok is, melyeket ezelőtt csak nagy erőmegfeszítéssel lehetett kiküzdeni.

Franecziaország féltékeny lett ama vívmányokra, s XIV. Lajos, tartva Lipót túlsúlyra vergődő hatalmától, megszegte a regensburgi békét, s hadakat küldött Ausztria ellen. Lipót ezóta kénytelen lón hadi erejének egy részét a Balkán szigetről visszahívni s legtehetségesebb hadvezéreivel a francziák ellen a Rajnához küldeni. Erre a törökök ismét lélekzethez jutottak! Szulejman szultán a franczia király ösztönzésére felfüggeszté a bécsi békealkut s az erélyes Köprili musztafát nagyvezérré tévén, az 1690. évi tavaszon roppant tatár haddal rontott az osztrák hadakra, visszafoglalt a szláv tartományokban minden elvesztett positiót s győzelmesen vonult be Nándorfehérvárra.

Csernovics Arzénus, ippeki patriarcha, kibe fő-fő reményét veté czélzatának foganatosítására a bécsi udvar, a helyett, hogy a császári hadaknak segélyére lett volna, a török birodalom ellen elkövetett hűtlensége, a bécsi udvarral és az osztrák tábornokokkal szőtt törökellenes eselszövényei miatt, nem merte bevárni Köprili Musztafa győzelmes előhaladását. Mindjárt a hadjárat elején felhívást intézett népéhez: futásban keresni menekülést. Üzelve az előhaladó ellenség s a félelem által, mintán érseki székét a törökkel tartó Karadza Jovának hagyta oda, albániai és dél-szerbiai hiveivel, szerb írók szerint, mintegy 37,000 családdal, a Szávához jött s a császárnál segítségért és hazánkba való befogadtatásért esedezett.²⁾

¹⁾ Nikolies Izidor: „Offenes Schreiben an den Patriarchen Joseph v. Rajacsics“, Zombor, 1860.

²⁾ V. ö. Horváth. M: „Magyarország tört.“ VI. k. 220. l. — Szalay: „Szerb telepek“, 26. l. — Böhm Lénárd: „Dél-Magyarország külön történelme I. k. 297. l. stb. — Vaniček a szerbek kényszerült bevándorlását csak így adja: „— der gegenüber den Türken kompromittirte Patriarch fand es zu seiner Rettung und im Interesse seines Volkes geboten, mit 36,000 Familien das geknechtete Vaterland zu verlassen.“ („Specialgeschichte der Militärgrenze“, I. B. 119. l.) — A bevándorolt családok számmennyiségét illetőleg elágazó véleményekkel találkozunk a történelemben. Magyar íróink többnyire 30 ezer szerb és albán családot

A bécsi udvari haditanács, meg sem kérdezve Magyarországot, — a Dunán és Száván állomásozó osztrák tábornokokat bizta meg a menekülők fogadtatásával. „Lipót — mondja Szalay — kegyesen fogadta őket, mint kik a közös ügy szolgálatában váltak hazátlanokká, s kik, noha a jelen hadjáratban kudarcot vallottak, vitéz karokkal fogják a végeket oltalmazhatni s neki nemcsak a törökök, hanem az imént újból erőre kapott Tököli ellen is segédet nyújthatni“¹⁾. A szerbek fölfegyverkezve, egyházi és világi hatóságaikkal, levéltáraikkal, kincseikkel s megmenthető ingóságaikkal vonultak be hazánkba, az 1690-dik év nyarán.

Kortársak nem nagyon hízelték szavakkal esetelik ezen menekült szerb jövevényeket. Inkább erdei vadakhoz, semmint emberekhez hasonlítják őket: hűteleneknek, szószegőknek, kegyetleneknek, tolvajoknak, rablóknak, vérszomjuhozóknak és a kicsapongások minden nemei, de főleg az iszákosság által megfertőzötteknek mondják őket²⁾. Háborúskodáshoz szokott nép, melynél minden ember fegyverekkel rendelkezik. Nagyobb részök schismatikus, kik a patriarchát tekintik fejöknek, sőt még királyoknak is³⁾.

A beköltözöttek nagyobb rajai a Szerémségben, Szlavoniában, Bácskában és Buda környékén ereszkedtek le; egyes családok

említenek. Én teljesen osztozom Böhm Lénárd véleményében, miszerint alig lehet, hogy a 30—37 ezer család mind egyszerre jött volna be Magyarországra, mire — tekintve főleg a megtelepedés nehézségeit — több esztendő szükséges. A bevándorlók számmennyiségét Schwicker nem tartja túlzottnak, mert ha egy családot csak 10 tagból állónak számítunk is, 370,000—400.000 lélekre rüg a szám. A szerbek kivonulása következtében Ó-Szerbia egész területe majdnem néptelen lett s az albániaiak által foglaltatott el. (Die Serben in Ungarn, Lit. Ber. III, k. I. f. 63. l.) A jövevények között nagy számban voltak görögök, ugynevezett czinezárók és román eredetű népek, mi Csernovics patriarchának Lipót oszárhoz intézett és a károlviezi levéltárban őrzött egy iratából tűnik ki. (L. Schwartznernél.) Egyébaránt szerb bevándorlások Magyarországra már régi századokban és több időközökben ismeretesek. Első bevándorlásuk a délkeleti végekből tudvalevőleg 1404-ben történt; a második Végzendrő eleste után 1439-ben; a harmadik 1460. táján; a negyedik Brankovics Vuk alatt 1465. táján. A XVI. században Dél-Magyarországon, Temesvár körül, nagy mennyiségben laktak a szerbek, úgy hogy Isabella 1542-ben külön főnököt nevezett ki a „rácz tartomány“ számára Petrovicsban. Törvényeink schismatikusoknak, rácz szökevényeknek nevezik őket. (I. Mátyás, V. 2. 4.) Petrovics Novák 1686-ban 4892 szerb lélekkel költözött be hazánkba és a szerémségi Duna-partot szállta meg. Ugyanezen évben, Miksa bajor választófejedelem közbenjárására, 6000 bunyeváz vándorolt be, kik Szeged, Szuboticza, Bonja és Palánka vidékén nyertek lakásokat Carafa főnöksége alatt. (Vaniček: Specialgesch. d. Militärgrenze. 118. l.) Ezek után költözött csak Csernovics bevándorlása.

¹⁾ A magyarországi szerb telepek jogviszonya az államhoz, 26. l.

²⁾ Wagner: „Histor. Leopoldi M.“ és „Histor. Josephi Caesaris“ Biedermannál. (Geschichte der österreichischen Gesamttaats-Idee, Innsbruck, 1867. 152. l.)

³⁾ Les Serbes de Hongrie, 87. l. (Schwicker: Die Serben in Ungarn, Hunfalvynál: Literarische Berichte aus Ungarn. III. k. 1. f. 75. l.)

azonban fölkeresték a Beeskerek, Becse és az alsó Duna vidékén lakozó fajrokonait, és azok számát szaporítva, állandó szerb telepeket, községeket kezdeményeztek ott¹⁾, sőt mint halászok, földmivelők és kalmárok a törökkel kereskedelmi viszonyt is folytattak²⁾.

A jövőnyek telepeinek rendezéséhez azonnal hozzáfogott a béc udvari haditanács. Külön bizottság is neveztetett ki a szerbeknek a haditanács czélzata szerinti elhelyezésére, mi azonban a háborús idő az országos belzavarok s főleg a szerb nép vezéreinek számítólag keletetű politikája miatt csak nagyon lassan haladt előre. Igen j tudták ezek, hogy a bécsi haditanács nem egyedül önnön javuké engedte be őket az országba, hanem hogy tekintettel voltak ott fenn arra is, miszerint általok az osztrák haderőt két irányban: a törökök és a szabadságukért küzdő magyarok leveretésére lehetend majd erősíteni³⁾. Ennek tudatában húzódoztak kielégítő jutalombiztosítékok nélkül állandó tűzhelyek köré csoportosulni s magokat az ország földéhez már előre lekötni; ennek tudatában használták fel a bécsi udvar akkori zavarát, kieszközölni tőle mindent, ami erkölcs és anyagi tekintetben előnyökre szolgálhatott. Minduntalan követtségeket menesztettek Bécsbe, melyek által újból meg újból biztosíták a császá alattvalói hűségök fölől, s a trón iránti változhatlanul ragaszkodó érzelmeikről. E követtségek aztán egyremásra hozták Bécsből a különbnélkülönb szabadalmakat, nem ritkán az ország törvényeit mélyen sértő kiváltságokat, jogfelforgató rendeleteket és hitleveleket.

¹⁾ Ortway-Szentkláray: „Történelmi Adattár“, I. k. 518. l. — Horváth M.: „Magyarorsz. tört.“ IV. k. 219. l. — Egyes csapatok letelepedtek azonkívül Aradon, Szegeden, Pécsen, Mohácsen, Székesfehérvárott, Szentendrén, Egerben, Nagyváradon, Esztergomban, Győrött stb. (V. ö. Szalay: „Szerb tel.“ 33. l. — Kerékgyártó: Magyarország. tört. IV. 118. l. — Stojakovics id. m. V. fej. 18. l.) Böhm L. szerint „a bevándorlottak egy része a Tisza jobbpartjára húzódt, Zentán, Ó- és Új-Becsen s Kanizsán telepedett le“. (Dél-Magyarorsz. k. tört.; I. k. 297. l.) Vaniček csak a Bácskaságot, Szerémt, Szlavoniát és Buda környékét említi. (Specialgesch. d. Militärg. 120. l.)

²⁾ Ekkor szállták meg Csernovics emberei Török-Becsét is, s a becei „török bazarban“ a régibb szerb lakosokkal ők képviselték a kereskedő-elemet. (V. ö. Ortway-Szentkláray: „Tört. Adattár“, I. k. B. a.) Szóbeli előadások az 1868-ban szept. 4-én elhunvatd Rohonczy-levéltár okmányai alapján.

³⁾ Horváth M. „Magyarorsz. tört.“, VI. k. I. Lipót országlása. — Rüstov, ki különben slavophil érzelmeiről eléggé ismeretes, ezeket vallja róluk: „Diese Serben ließen sich an den Ufern der Donau und Theiss, und an den Nebenflüssen der letzteren, der Marosch und Temesch, bis gegen die siebenbürgischen Berge hin, nieder. Die deutschen Kaiser aus dem habsburgischen Hause recheneten darauf sich ihrer zu bedienen; — sie (die Serben) standen den Magyarén stets feindlich gegenüber stb. stb.“ — (Der Krieg in der Türkei. I. k. 24. l.)

Igy már 1690-ben, tehát közvetlenül a bevándorlás után, két ily császári okmányt vettek; és pedig az egyiket augusztus 21-én, a másikat mindjárt rá december 11-én. Az első Diákovics jenei püspök és egy szerémi szerb monostor igazgatója, kik a császárnak a jövevények köszönetét vitték meg, hogy őket szárnyai alá vevé, hozták le Bécsből. Bekezdése így hangzik: „Leopold sat., Csernovics Arzénnek, a keleti egyház görög szertartását követő rácok érsekeinek, s a mondott szertartás és rác nemzet püspökeinek, úgy valamennyi más egyházi és világi státusainak, kapitányainak, alkapitányainak és összes községének Görögországban, Bolgárországban, Rácországban, Herezegovinában, Dalmátországban, Podgoriában¹⁾, Jenopoliában²⁾, s a többi kapcsolt helyekben stb.“³⁾ Szövegében a többi közt azt mondja a császár, hogy nemesak azon könyörgő levélből, melyet a szerbek nevében a hozzá küldött jenei püspök Diákovics Ézsaiás neki átadott, hanem annak szóbeli előadásából is világosabban megértette a szerb nép alázatos hálaadását, hogy őket kiragadván a törökök vad zsarnokságának torkából, a hajdani szabadságnak visszaadta; megértette örök kötelességeiket, melylyel, akkora jótétemény nyújtásáért ők és örököseik a császárnak le vannak kötelezve; — — „mert vetvén magatokat jogunk megismerésével, kedvezésünk és kegyelmességünk ölébe, mint uratok és törvényes királyotokéba, dicséretes lelki erővel kinyilatkoztatjátok, hogy ezentúl oltalmunk árnyékában élnetek, halnotok kell“. Engedélyezi nekik, „hogy a mi birodalmunk és uralmunk szelidségét és édességét mindjárt a küszöbnél érezzék“, az ó-naptár használatát, felmenti őket a világi

¹⁾ Már Corvin Mátyás idejében (1458—1490) több ezer szerb költözött át Boszniából és Macedóniából a varazsdi generalátusba, hol a maresi monostort építék. A mohácsi vész után (1526) elpusztították a törökök ama monostort, az egész generalátust és az egész környéket; a miért is ezen elpusztult környék két része „desertum primum“ és „desertum secundum“ nevet kapott, melyek elseje képezé a varasdi, másika pedig a felső-károlyvárosi generalátusok területét. Podgoria, Károlyváros környéke Horvátországban; magyarul annyi mint „hegyalja“. Már 1537-ben telepedt ide egy szerb csapat, mely a boszniai király megöletése után menekült át. 1562-ben s néhány évvel később ismét nagyobb szerb és morlak csapatok szálltak meg e vidéket. Szalay tehát későre teszi e környéknek szerbek által történt benépesítését, midőn azt mondja, hogy a császári hadvezérek csak 1595. után telepítettek ide szerb családokat. (V. ö. Kukulyevics: „Gradsenj“ (Leptir); és Hauer: „Uebersicht aller System. Verord. I. Th. 2. B. 2. I. mpt. és az 1562. rendszab.“ — Miksa idejében is (1564—1576) sok szerb vándorolt be ide Bosznából; de még több jött 1576—1608 táján Rudolf alatt Vukovics és Bejasinovits vezérekkel, kiket Gábor metropolita és mintegy 70 kalugyer kísért. Ezek számára biztosított Rudolf a „Prucker Libell“-ben némely kiváltságokat.

²⁾ Jenopolia a mai Borosjenő és környéke, melyet Brankovics, most pedig Diákovics szerb állam képében tüntettek fel.

³⁾ Szalay: „Szerb telepek“, 27. l.

rendek joghatósága alól, tizedmentességgel, szabad érsekválasztási joggal ruházta fel őket, az érsekeknek hazánk törvényeibe ütköző szabadságokat ad, egyházi jószágokat s azok szabad öröklését engedményezi nekik stb.¹⁾ A második okmányt már a magyar királyi cancellaria által adatta ki Lipót, hogy a jövevények az ország belsejébe is, a magyar közhatóságok segédelmével s azok pártfogása alatt szállitathassanak. Ebben ismételvén az első okmányban felhozott kiváltságokat, erősen parancsolja Magyarország főpapjainak, báróinak, mágnessainak és nemes urainak, nemkülönbén valamennyi megye fő- és alispánjainak stb., hogy a szerb érseket, püspököket s a keleti egyházbeli görög szertartású minden egyéb, egyházi és világi bármely rendű és állapotú embereket, egész háznépökkel és összes vagyonukkal és értékekkel együtt, említett kiváltságaikban, szabadságaikban és mentességeikben oltalmazni s védelmezni, nemkülönbén nekik fuvarokat, továbbszállítási eszközöket adni tartozzanak²⁾.

Mindezen szabadságokat, kiváltságokat, mentességeket, sőt még egy alvajda választásának jogát is³⁾, miként láttuk, azonnal kezdetben, tehát már akkor nyerték Lipót császártól s magyar királytól az orszá-
gunkba bevándorolt szerbek, midőn még állandóan meg sem telepedtek, s midőn még semmi alkalmuk sem volt a magyar korona érdekében valamely, ama kiváltságoknak csak távolról is megfelelő, érdemeket szerezni.

De föl kell itt még egy eseményt emlitenem, melyből föltöbb nagyító következtetések vonattak.

Ugyanis 1691-ik évi aug. 19-én vivatott a gyilkos szalánkeméni csata, mely mint tudva van, a császáriak részére nagy győzelemmel, de annál csekélyebb eredménnyel végződött. E csata tűzében már az új szerb alattvalók is résztvettek, s harczoltak a török ellen a kétségbeesés elkeseredett dühével, nehogy az ellenség által csak imént szerzett hazájokból is kiűzessenek. Résztvők e csatában bizonyára a rettenetes és önszeretet részvéte volt, mely tekintve az ugyanakkor harczoló tömördek magyar, horvát, oláh és német nemzetbeli bajnokok érdemeit, alig méltó oly elismerésre, a milyennel azt némely írók, sőt a magas

¹⁾ Kereselieh után magyarul közölve Szalaynál: „Szerb. tel.“, 27—30 ll.

²⁾ *Dissertatio de gente Serbica, perperam Rasciana dicta, cum appendice privilegiorum.* 1790. 39—43. l. (Szalay id. m. 31—33. ll.) Szalay említi, hogy a szerbek kérelmére az idézett kiváltságlevél 1691. aug. 20-án a magyar királyi cancellaria által ismételtén is kiadott, hogy az ország hatóságai kevésbbé tiltakozhassanak ellene, bele tételvén még a következő sorok: „Azon is leszünk a lehetőségig mindenképen, hogy diadalmas fegyvereinkkel a többször mondott rácz népet az általuk előbb birtokolt földterületekbe vagy lakhelyekbe minél hamarább újból beiktathassuk stb.“

³⁾ Czoernig, II. 159. l.

trón nyilatkozatai is¹⁾ kitüntették, magok a szerbek pedig újabb fejedelmi kegyelmek elnyerésére kizsákmányolták. A szerbek s minden utódaik különben is szorosan kötelezve valának a hadi szolgálatokra, a mennyiben e szolgálatokat hazánkban lelt menedékkéért s egyéb szabadságaikért a császárnak ismételtlen is önmagok felajánlották²⁾. A történelem különben csak arról tanúskodik, hogy a szalánkeméni ütközetben „egy szerb csapat“, szerb írók állítása szerint is csupán 6400 gyalogos és 3600 lovas, kiket Monasterly vezérlett, harezolt vitézül „új menhelyeért“, sikerülvén a csapat egy osztályának Sárkán nevű pasát és több száz törököt elfognia.

Azonban a történelmileg hiteles, szenvedélytelen és teljesen tárgyilagos észrevételek mitsem vonnak le azért a szerb hadfiak és egyes szerb hadesapatok valóságos érdemeiből, melyeket például e tájon Antonio, Bolland és Perre alatt szereztek³⁾. Csakhogy ezen dolgok mind egyes kis események, roppant nagy keretben. Hozzá még magyar államjogi keretben, melyben pedig nagyon rosszul veszik ki magokat a bevándorolt új polgártársak azon harezai, melyeket a magyar szabadság ellen a Rákóczyak idejében, például az erdélyi Fejervárnál (1705), Sopronynál (1706), Debreczennél (1707), a kún mezőkön Keeskemétnél (1707), hol az egész vidéket kirabolták, Szegednél, a Bácskaságban, Trenesénnél (1708) és Szegszárdnál (1710) harezoltanak; midőn a Magyarországon hazát talált szerb nemzet „gens et populus illyricus, seu rascianus — a miként magát I. József császár 1706. szept. 29-én kelt iratában kifejezi — perduellium conatum avertendorum causa, cum immortalis laude, nec sanguini, nec substantiae peperit“. Midőn tehát arról van szó, hogy a bevándorolt szerbek érdemei

¹⁾ P. o. I. Ferencz privilegiumában ezeket olvashatni: „— — quae (natio) anno adhuc millesimo sexcentesimo nonagesimo, adeoque sub ipsum belli tunc ferventis tempus — — transierit, et praestitis Augustae Domui nostrae tunc statim fidelibus, iisque momentosis militaribus servitiis stb.“ — Könnyű felfogni, mire redneálandók a történelmi objectivitás alapján a curialis stylus e meleg szavai. Éppen nem helyeslen azt a meleg hangot, melylyel Schwicker a szerb jövevények hadi érdemeit emlegeti s melyet a tárgyilagos történelem igazságszolgáltatása soha sem fog igazolhatni.

²⁾ Az említett két királyi okmányon kívül olv. ezt még: Böhm L. „Dél-magyarorsz. k. tört.“ I. k. 409. l.; Bárány: „Torontál hajdانا“, I. 30. l.

³⁾ Szerb írók a következő neveket emlegetik hőseik lajstromában, mint kik hazánk gyászos napjaiban honfiai kötelességüket felfogván, a török ellen hasznos harezot vívtanak: Bakics Pál I. Ferdinánd idejében, kiról Paulus Jovius írja: „Quandoquidem sine eo nunquam prospere dimicatum fuisse meminerint milites“. Ennek két testvére, Péter és Mátyás, a smalkaldi és szász háborúban, V. Károly alatt. Ocsárevits Demeter, Cserepovics Miklós, Bozsits Péter, Valentits Tódor, Szrbilin Száva és Muzsevits Demeter, kik 1550-ben Lippa alatt tűntek volna ki. Ocsarovich János, Radovan, Paprotovits és Novákovits János, kik Szubics Miklós vezérrel 1566-ban Szigetvárnál estek el. Radics vojvoda, ki 1588-ban a gesztési vár bevételénél vívott.

jutalmazásának rugóit vizsgáljuk, avagy igazságos ítélettel latba vessük tetteiket, melyekért kitűnő privilegiumokkal és a magyar koronajószágainak átengedésével jutalmaztattak, nem lehet egyúttal nem reflectálni a történelmet meghamisító oly állításokra is, milyenekkel szerb és osztrák írók a szerb bevándorlottak egyes portyázásait, néha szót sem érdemlő csatározási kalandjait kelletlenül többre magasztalják, sőt Európa, a kereszténység és a nyugoti civilisatio megmentését mindenekfölött a szerbeknek tulajdonítják¹⁾. A törökök ellen harczott birodalmi seregekben éppen a szerbek valának legkisebb számarányban képviselve. Hazai történelmünk lapjai, elfogulatlanabb buvárlatok ezen színben mutatják nékünk a dolgokat²⁾. Egyébaránt az akkori hadjáratok tudvalevőleg kevésbé valának gyümölcsözők; a törökök a harc színhelyét Magyar- és Horvátországnak meglehetősen belsejébe tették át, mi őket mind merészebb vállalkozásokra bátorítá. A csekély védelem, melyben ezen apróbb hadjáratok után az ország lakosai részesültek, az országot nagy mérvben lehangolta, elkeseríté. Nagy elégedetlenség kapott lábra mindenfelé, mely imitt-amott fölkelésekben is keresett rést magának³⁾.

1694. tavasszal a patriarcha s a szerb militia alvajdája Monasterly János Bécsbe hivattak, hol május 11-én a haditanács nekik ismételve „a császári királyi felség világos és feltétlen elhatározását tudokra adta, melynél fogva a rácz fajt, mind nemes Magyarországnak, mind magoknak a ráczoknak is érdekében, a Duna és Tisza közt fekvő, s nekik annak rendje szerint átadandó részekbe kell átszállítani. Mintán tehát ő felségének ezen kegyelmes elhatározását nem lehet sem megváltoztatni sem elhalasztani: szükséges a költözködés módját és idejét azonnal megállapítani, mely költözésre

¹⁾ A bécsi udvari illyr deputatiónak Mária Terézia idejében elnöke, Barth v. Bartenstein, későbbi minister, kit oly gyakran szeretnek némelyek idézni, így nyilatkozott: „Es hat nicht Ungarn und Oesterreich allein, es hat die übrige christliche Welt Europas dieser Nation (a szerbeknek) zumeist zu verdanken, dass sie von Verwüstungen der Türken verschont blieb!“ (L. Bátfai Trifunác Pál, „Genesis und wesentliche Momente aus der Geschichte des in der Woiwodschafft Serbien gelegenen privil. Gross-Kikindaer Districtes“. 2. l.)

²⁾ Az osztrák udvari intézményekért rajongó Vaniček maga is csak ily szeliden szól e század harci érdemeiről: „Es wäre eine Sisyphus-Arbeit, wenn man in den ältesten Zeiten das streng ausscheiden wollte, was die Militärcolonisten und was die vom Civile Administriten bei der Vertheidigung des Landes gegen den Erbfeind leisteten. Beim anwachsen der militärisirten Gebiete scheiden sich die militärischen Leistungen von selbst. In der älteren Zeit, in welcher man mehr that als schrieb, ist auch manche wackere That dem Grabe der Vergessenheit verfallen, oder blieb nur ein Vermächtniss der Volkspoesie“. (Specialgeschichte d. Militär-grenze, I. k. 260. l.)

³⁾ Böhm L.: „Dél-Magyarország kül. történ.“, I. k. 317—318. ll.

a rácz nemzet annál hajlandóbb leszen, mennél termékenyebb és terjedelmesebb azon föld, mely neki általadatik, s mely mind lakásra, mind mezei gazdálkodásra alkalmas. Ehhez képest nincs kétség, hogy érsek és alvajda urak grf. Heissler Donat főhadi biztossal haladék nélkül fogják az átszállítás módját és idejét meghatározni, s ezen által esvén intézkedni, miszerint a rácz faj a neki átadandó helyekbe sietéssel és jó rendben költözvén, eddig díszreteresen tanusított hűségét ezentúl is ingatlanul folytassa s ezáltal érdemelje, hogy ő császári királyi felségétől még nagyobb és bőségesebb jutalmat nyerjen¹⁾.

A szerbek jobban szerettek volna a szlavoniai részekben megmaradni, avagy pedig a Kunságba és Kis-Oláhországba szállíttatni; de a haditanács Csernovicsnak és Monaszterlynek már azon évi május 31-én értésül adta, „hogy ő felségének szolgálata a költözködést a mondott helyekre haladék nélkül követeli. Minek eszközésére megengedtetik ugyan, hogy a termést mostani lakhelyeiken még begyűjthessék, de váluasztaniok kell bizonyos számú küldötteket, kik a nekik átadandó helyeket és földterületeket azonnal kézhez vegyék, épületekkel ellássák, s a lakásokat ugy alkalmazzák, hogy aratás után jövő októberben a rácz faj egész községe minden bizonynyal átköltözködhessék s ott alkalmas lakásokat találhasson“. Az érsek s az alvajda folyamodására kegyelmesen megengedi a felség, hogy az ekkép átszállított és eddigi hűségében megmaradandó rácz nemzet csak ő császári királyi felségének legyen alávetve, s mind a megyei mind a földesuri függőségtől ment maradjon²⁾.

Azonban a szerbek ezen átköltözködése az ország déli részein meg-megújult török háboruk s egyéb körülmények miatt halasztást szenvedett.

Zavaros mozgalmak, háborús időviszonyok és apróbb hadiszolgálatok közt folyt le még néhány év, míg Savoyai Jenőnek zentai diadala után az ugynevezett „Tisza-marosi határőrvidék“ szervezése vette kezdetét. A károlviezi békekötés alkalmával mindössze is csak két határőrvidék létezett az országban. A bevándorolt szerb nép elhelyezése, amint a béke helyreállott, első teendője volt a bécsi udvari haditanácsnak. Ezen elhelyezést hadi szempontból Temesvárnak tervbe vett visszafoglalásával vélte a bécsi kormány összekapcsolhatónak. Lényeges haditerv volt ugyanis Erdély és Temesvár ellenében egy katonai organismust, állandó katonai kerületeket életbeléptetni s azokban offensiv és defensiv támpontokat alkotni ugy a török, mint a magyarok ellen. Báro Schliechting tábornok, Lichtenstein herczeg, gróf Lam-

¹⁾ Szalay: „Szerb telepek“, 36—37. II.

²⁾ U. o. 37—38. I., a „Serbski Lyetopis“ 1841. évf. I. 137—145. II. után,

berg és más megbizottak a katonaság részéről, az udvari kamara részéről Carafa, a magy. udvari cancellaria képviselőjében pedig Nádasdy gróf utasítva lettek a Tisza és Maros jobb partjai hosszában Szegedig az úgynevezett Tisza-marosi határőri kerületeket fölláztatni¹⁾. Dill udvari haditanácsos és Kalanek császári kamarai tanácsos elnöke alatt megállapították az alapelvek, melyek szerint a bizottságnak a határőri kerületek szervezésénél eljárnia kellett. Ez alapelvek voltak: a Tisza és Maros jobb partja hosszában népkatonaságot (Landmiliz) és mozgócsapatokat (Csardaken-volk) felállítani, függetleníteni őket a Tisza-marosi vármegyétől, a földbirtok háborítlan élvezetében, a vallás szabad gyakorlatában és az erdőségek szabad használatában biztosítani őket²⁾.

Ezen előjogok keretében akarta a császár és a bécsi udvar a szerb jövevények jó nagy részét a Tiszán és Maroson letelepíteni.

Hanem nem ment ez a letelepítés és a fenntebbi alapelvek fogantatása oly könnyedén, amint azt kezdetben hitték. A badinagrédai értekezletben maga Carafa is akadályozta a terv gyors keresztülvitelét Lichtenstein herczeg iránt tanusított ellenzéke, később pedig tétlensége által³⁾. Az udvari kamarának 150,000 forint kellett volna folyóvá tennie katonai költségek fődőzésére, azonban pénz helyett váltig csak szép ígéretekkel állott elő. A császárt nagy aggodalom gyötörte, hogy a telepítés körül tanusított huzavona tán még majd kétségbeejti, sőt arra kényszerítendi a szerbeket, miszerint végsőséges helyzetök nyomása alól visszameneküljenek ismét Törökországba⁴⁾.

De legnagyobb akadályt gördítettek a magyarelles aspiratiók és a nemzeti jogba fölöttébb sérelmesen ütköző törekvések ellen a vármegyék, nevezetesen Bács- és Bodrogh megyék, hol a bennszülött lakosság lázas mozgalmakban nyilvánította az osztrák katonai erőszak elleni rosztalását, sőt véres összeütközések is fordultak elő a katonaság és a magyar alkotmányosság őrei, a megyebeliek között⁵⁾.

Végre azonban már 1668-ban mégis csak megtörtént az átköltözködés. Nem ugyan az összes rác község, mint Lipót akará vala, — mert a szerémiek s az utóbb dunai végeknek ezimzett telepek, valamint több városnak szerb contingensei vonakodtak helyeikből kimozdulni — de tömegesebben nyert szállást mégis annak tetemes része Bács-Bod-

¹⁾ A bécsi cs. és kir. hadügymin. levéltárban: Instruct. v. 31. Jul. és 15. Aug. Regest. T. 326.

²⁾ Vaniček: „Spec. gesch. der Militärgrenze“, I. k. 129. l.

³⁾ Bécsi cs. és kir. birod. hadügyministerium levéltárában 517.

⁴⁾ U. o. 1701-ik évi fasc. 4. sz. a., és a szláv, szerémi hadparancsnokság levéltárában.

⁵⁾ U. o. Nehem tábornok jelentése Péterváradról 1702. ápr. 25-én. A bécsi cs. és kir. hadügyministerium levéltárában, 343. sz. a.

roghban, Csongrádban, Zarándban, Aradban és Csanádban, hol ezen új telepek 1716-ig a még mindig török kézen volt Temesvárral szemben, de még aztán is néhány évtizeden át, az ugynevezett tiszai és marosi határvégeket képezték, sűrűlődsében itt is mind a katolikus elerussal, mely tőlök a tizedeket követelte, mind azon megyékkel, melyekbe a szerb katonai helyek beözövekeltek.

Az egész Tisza-marosi szerb végvidék két districtusra osztott fel: a tiszaira vagy szegedire, és a marosira vagy aradira. Az előbbi districtus székhelye Szegeden, az utóbbié Aradon volt. A districtusok élén két tábornok, főkapitány, vagyis várparancsnok állott. A szegedi districtushoz 15 helység tartozott, melyek katonásan sánczoknak (fossata) neveztettek. Voltak pedig ezek a következő helyek: Rőszke, Martonyos, Kanizsa, Zenta, Osztrova (Ada), Moholy, Petrovoszelo, Földvár, Becse, Csúrog, Zsablya, Szent-Tamás, Bresztovác, Zombor és Szabadka. Az aradi districtus 24 katonaközségből állott, melyek közül ismeretesek: Arad, Simánd, Orovilly (?), Gally (?), Püperszky-szállása (?), Glogovác, Mondorlak, Szabadhely, Csinér, Paulis, Somlyós, Ohaba, Nagylak, Tornya, Batonya, Pereg, Pécska, Apátfalva, Csanád, Makó, Csiga¹⁾.

A ténylegesen szolgáló gyalog- és lovas katonaság számmennyisége nem volt nagy az egyes határszéli községekben. Így a Rákóczy mozgalmak idejében községenként csak 214 gyalogos és 56 lovas teljesítette a katonai szolgálatot. A tiszai vonalon a tiszti és altiszti személyzet állományát képezte a gyalogságnál 1 főkapitány, 12 kapitány, 12 hadnagy (Hadnak), 12 (Fendrich), 12 őrmester, 48 dobos (Tobosch), 72 tizedes és 2400 közember, összesen 2569 gyalogos; a lovasságnál 12 hadnagy, 12 zászlótartó (Saslo Tardo), 12 őrmester, 12 szubasa (Schubosen), 24 tizedes (Tisza doss) és 600 közhuszár, összesen 672 lovas²⁾. A Maroson az ottani katonai községek nagyobb mennyiségéhez képest majdnem még egyszer oly nagy volt az őrkatonaság létszáma. Azonban oly nagy haszunkat, mint némely írók állítani szeretik, nem igen vette a császár. „Übrigens — mondja egyik jelentésében Lamberg — finden bey so schlechten dienst, so der Keyser von deme ratzen hat, anbey Ihme durch raub und auch aus Anordnung grosse Unterschleif geschehen, welche zwar anjetzo bey dieser rebellion nit zu ändern, stb.³⁾ Tartották és pártfogolták tehát őket, mert szükség volt

¹⁾ Budapesti országos levéltár, kamar. oszt., N R. A. Fasc. 101. Nr. 16. — Az okmány az aradi districtus községei közül csak 12-öt sorol fel.

²⁾ Bécsi cs. és kir. birod. hadügyminisztériumi levéltár. „Völlige teyße Gränitz, von Martonos Sablia, die tschartacken, capitanten, wie starkh selbe solch zu Bewachtung höchst nöthig seyn müssen.“

³⁾ U. o.

reájok, s mert szemben a magyarok forradalmával mitsem változtathattak a különben nagyon kényelmetlen állapotokon, melyeket egy fegyelmetlen, vadsághoz szokott népnek betelepítése okozott.

Uj lakhelyével nem jól tudott a szerb határőrség megbarátkozni. Magatartásának mérvadója itt is a haszonlesés volt, mely által ösztönözve, könnyen feledkezék meg a császárnak esküdt hűségéről s eleinte tömegesen szökdösött át a törökökhöz Temesvár vidékére, miglen a császár kényszerítve volt e szökéseket a Tisza-marosi határszélekhez közel eső vármegyék útján szigorú rendszabályokkal, sőt jószágconfiscatioval is korlátozni¹⁾.

A határőrök négy osztályra osztattak: ténylegesen szolgáló katonaságra (Landmiliz), mozgócsapatokra (Csardakenvolk), szolgálatképtelen rokkantakra (emeriti) és kivételesekre (exempti). Az első három osztály katonai, az utolsó már saját szerb polgári jurisdictio alá esett. És pedig, nehogy ezek is, mint állítottak, a megyék által nyomassanak, polgári ügyeik vezetésére saját nemzetökből királyi bírók, knézek rendeltettek. E kettős jurisdictio értelmében a földbirtok is két részre osztott: katonai és provincialis földekre. A katonai földeket a katonaság (Nationalmiliz!) minden teherviselés nélkül haszonélvezte. Tartozott azokat zsold-aequivalens nevezet alatt kezelni és tényleges szolgálatban levő utódjára hagyományozni, a jövedelemből pedig a családbeli rokkantakat eltartani. E földek a család kihaltával visszaestek aztán a kinestári fiscusra.

Ezen felül a határőri katonaságot tartoztak a szomszéd vármegyék még készpénzzel is fizetni s élelmi szerekkel ellátni, és pedig saját adó-kivetéseik alapján. Tudjuk ezt Bács, Bodrogh, Csongrád, Arad, Zaránd, Békés és Torontál megyékről. Deficit esetén szabály volt a hiányzó

¹⁾ Lipót 1669. évi máj. 7-éről írja Comitatus Regni Confinis Turcicis vicinioribus: „Diversis fide dignis relationibus ad Consilium Nstrum. Aulae Bellicum dilatis non sine displicentis animi sensu Nobis innotuit, pariter inerebrescentia Rascianae Nationis ad Turcicas partes transfugia, aliquas etiam misceri Nationis hungaricae Familias, quae Patria flagitiose deserta, falsis lenocinis inducti, Turcarum se submittere cogitant dominis. Cum autem hujusmodi desertionis flagitium eo prospiciat, ut non immerito timendum sit, Confinia praesertim Temesvarino opposita in magnam redigenda fore vastitatem et solitudinem, eaque de causa malo huic (quemadmodum iam Confiniorum Generalibus ea quae e re sunt per memoratum Consilium Nostrum. Bellicum dimandatum existit,) ita per ipsos quoque Comitatus Regni omni Consilio et opere obviandum incumberet. Quapropter Vobis hisce benigne ac serio committimus et mandamus, quatenus acceptis Praesentibus exactissimo omni vigilantiae et ad ipsos Comitatus hujus Vestri Incolas attentionis studio, praeinsinuatibus malignis instructionibus et moliminibus mature obicem ponere, migrationes omni conatu impedire et ejusmodi transfugia sub poena confiscationis universarum facultatum severissime inhibere, taliterque publico huic damno congruis praecautioibus occurrere modis omnibus velitis ac enitemini. Vobis in reliquo, stb.“ — (Budapesti országos levéltár. Cancell. kiadványok.)

összeget egy dicasteriális bizottság által hajtatni be a militia számára. Az élelmezési gabnarészletet a clerus tizedeiből vagy az udvari kincstárból fedezték Bácsban és Bodroghban. A magyar nép a szerb katonaság szüntelen átvonulásai miatt különféle sanyargatásoknak, fosztogatásoknak és boszantásoknak volt kitéve; nem találhatá nyugalmat saját tűzhelyén, idegen jövevények miatt hontalanná lön saját hazájában¹⁾.

A határőrök 1703-ban Bécsből parancsot kaptak, hogy minden falu egy a német nyelvben jártas iskolatanítót tartozik fogadni és annak számára egy tehermentes teljes jobbágytelket kihalítani.

Szóval e szerb katonaság, mely a határokon lakott, nem tartozott sem a megyék közönségéhez, sem nem volt Magyarország királyi jurisdictiójának alárendelve²⁾.

Az akkori Tisza-marosi határőrvidéki állapotok érdekes illustratioja gyanánt álljanak itt a következők:

A megyére érkezett hivatalos rendeleteket, felsőbb utasításokat a megyei főispán bontotta ugyan fel, de tartozott azokat rögtön a szerb

¹⁾ A bécsi magyar udvari Cancellaria 1700-ban febr. 26-án írja a bécsi cs. kir. hadügyi tanácsnak. „Ex inclusis genuinis Inclitae Camerae Hungaricae Litterarum huic Regio-Hungaricae Aulicae Cancellariae exaratarum Copys, uberiozem Idem Excelsum Consilium Aulae Bellicum capere posse Informationem, qualiter Privilegiati Oppidi Mako in Cottu Csanadiensis adiacentis Incolae Regy ab antiquo ad Sacram Regni Hungariae Coronam spectantes Libertini, priorem Incolatum fixere cupientes, per condescendentem et transeuntem Militiam, ac etiam in praeattactis Locis specificatorum Praesidiorum Dnos Commendantes et Officiales varys modis affligantur et divexentur, et praepediantur, ac ideo Idem Oppidum eo quo conveniret modo populari nequiret, et nisi sufficientibus Litteris Salva-Quardialibus et Protectionalibus ysdem Incolis, ac eo in futurum se allocare et Incolatum assumere Volentibus prospiciatur, nulla penitus Idem Oppidum populandi spes affulgeret, imo modernos etiam paucissimos Incolas dispersi necessum foret. Cum autem benigna summae fatae suae Mattis mens et Intentio sit, loca quaevis deserta pro emolumento Regio et publico etiam bono populandi, eaque non secus, quam concessio novum Incolatum suscipientibus condigno respirio et libertate effectum sortiri valeat, Bonorumque praesertim Sacram Regni Coronam et ipsam Majestatem Regiam Concernentium velut Peculy Regy praeprimis condigna ratio et reflexio habenda esset: Eapropter praetitulatum Consilium Aulae Bellicum hisce perquam officiose requiri, quatenus debita erga similia praesertim Regia Bona, ut et dictum Oppidum Mako reflexione habita, necessarias Litteras Salva Quardiales et Protectionales Eidem Oppidi Incolis modernis pariter et in futurum advenis in optima forma extradare ac Dnos Officiales Militares et Presidiorum Commendantes, ab omnibus violentiis, extorsionibus, Condescensionibus, Exactionibus et gratuitis laboribus severe inhibere, ac ejusmodi Salva Quardiales et Potectionales huic Regiae-Hungaricae Aulicae Cancellariae, per Eandem dietae Camerae Hungae assignandas transmittere haud gravetur, stb.“ — (Budapesti országos levéltár. Cancellariai kiadványok.)

²⁾ Die Militares, welche die Gränzen bewohnen, sind weder unter den Comitaten begriffen, noch der Jurisdiction des Königreichs Ungarn unterworfen. (Bartenstein, 40. l.)

knéznek, vagy helyi körülmények szerint a kincstári jószág tisztviselőjének, avagy pedig a kormányzó tábornoknak kézbesíteni. A megye még csak finánciális belügyeit sem intézheté el a knézek és az ő tanácsosaik beegyezése nélkül. A földesurak súlyos büntetés terhe alatt köteleztettek a lakhelyeikre visszatérő ősi magyar jobbágyokat, kik a török háborúk alatt elszéledtek, vissza nem fogadni többé, hanem útnak eresztetni. A bünyfenyítő törvénykezést a kerületi tábornok, — főkapitány s annak helyettesei gyakorolták vegyes hadbíróságok által. Ezek ítélték a török kereskedők s a bennszülöttek közt támadt peres ügyekben s áthágási panaszokban is. Csak a pénzbírsági s polgári ügyekbe nem keveredhetett a generális. A kormányzó generális tudta és engedélye nélkül tiltva volt minden társas összejövetel, titkos tanácskozás. Aki gyanus egyénekkel társalgott s azok terveit elhallgatá, esküszegési bűnbe esett s kegyelem nélkül halálbüntetéssel lakolt. Azt aki átszökött a törökökhöz, áttért a török hitre s később aztán elfogatott, elevenen nyársra húzták. Ugyanezen büntetés érte azt is, ki ha mohamedánussá nem lett is, török szolgálatokat vállalt s mint ilyen hurokra került. Aki feleségét rábeszélte, hogy a törökökhöz szökjék, vagy aki feleségét a törököknek eladta, átengedte, halállal bűnhődött. A házasságtörést és egyéb nemi bűnöket, ugyszintén a babonáságot is máglyával torolták meg¹⁾ stb. — —

Az ujonan alkotott Tisza-marosi határörvidéken megtelepített szerbek, amint az könnyen megérthető, leplezetlen antagonizmussal találkoztak a megyei magyar lakosságnál, nemcsak idegen fajbeliségök és hazánkhoz való régibb ellenséges viszonyaik miatt, hanem azért is, mivel bennök a magyar nép megaláztatása okozóját s eszközét, javainak illetéktelen osztályosait szemlélté. — —

De visszatérve immár a károliczi békét követő eseményekre, nevezetesen a Temesvár elestéig elfolyt tizenhatéves időszakra, sajnosan tapasztaljuk, hogy csak nagyon kevés az, mit e korból számukra a történelem még megmenthetett. Folytonosan fölzavarok, ármány és két színűség a mindinkább haldokló törökök részéről, önző kapkodások, egyre változó ingatlanság és pártoskodás a bennlakó nép részéről, tehetetlen erősködések az egymással küzdő császári és forradalmi hadak részéről jellemzik ezen arasznyi korszakot.

A magyar nemesség, mely főleg az Erdély felé eső részeket lakta, a károliczi békeszerződés határozatlan érteményű pontozatai által jószágai jövő sorsa iránt bizonytalanságban hagyatván, sietett birtokain túladni s átköltözött a szomszéd erdélyi vagy a felső-magyarországi vármegyékbe. A magyar köznép, néhutt még az oláhság is, Rákóczy zászlaja alatt állott vagy a törökökhöz szegődve segedelmezé a kurucok ügyöt, míg

¹⁾ U. o. 135—142. ll.

ellenben a ráczság egy része a Maroson túlra húzódott ottani fájronaival a magyarok ellen harezolni, nagyobb része pedig itthon maradva a folyton változó helyzet időnkénti urainak egyforma álnoksággal szolgált¹⁾. Nagyon természetes, hogy a bécsi udvar és az uralkodó katonái párt csak alkalmas eszköz gyanánt használta fel e népet, politikai célzatainak keresztülvitelére. Különféle ámtásokkal, nagyravágyási ösztönének fölesigázásával, a császári kegy biztosítókaival, néha kétszínű alatomossággal, sőt kemény büntetésekkel is édesgeté avagy szorítá azt azon magyar nemzet ellen harezolni és kegyetlenkedni, melynek hazájában letelepedett és boldog jövőt keresett. Merőben ellenkező sugalmazásoknak, a magyar testvéri tanácsoknak és ugyanakkor az osztrák szédítéseknek is kitéve, ez a szegény nép teljesen demoralisálva lett, kapkodott majd a tűz, majd a víz után, s ennek következtében úgy az egyik, mint a másik részen csak bizalmatlansággal találkozott. A németek gyűlöltek, soha sem szerették, hanem minél jobban kiaknázni akarták erszényét és értékesíteni véré. De beszéljenek magok az egykorú emlékek: Jenő herceg 1703. évi decz. 16-án parancsolja Pozsonyból Löffelholz ezredesnek, „hogy a ráczok bizalmát (das Vertrauen der Raizen) igyekezzék megnyerni, de ha közülök valaki lázító beszédeket tart, ítélje el és keményen büntesse“²⁾. Pár nappal később arra oktatja Löffelholzot, hogy Tökölyt (Popovics) és a ráczokat a császári kegyelem minden biztosítókaival kell a magyar rebellisek ellen fölláztatni“³⁾. Ugyanakkor ezeket írja: „Die Raizen betreffend, weilien sich Ihrer bestündigkeit nit zu Versichern, und zu deme auch da und dorten nachdenkliche reden zu hören seint, als wirdt der Hr. Obrist (Löffelholz, ki ekkor Aradon időzött) sich eýfrigstens befeissen, deren Ge-

¹⁾ Midőn Rákóczy 1704. évi júl. 12-dikén Titelben megjelent, ide vezetve solti táborát, s júl. 20-dikán Szegedet is körülfogta: a bácskai és Tisza-marosi szerbek már jöttének hírére vagy a Szerémségbe vagy a török laktatemesi kerületbe futottak, vagy pedig moesáros vidéken a nádasokban bujtak el, melyeket azonban a kurucok rájuk gyujtottak. Különben Rákóczy többször kísérlé meg bizalmat kelteni a szerbekben, de ezek kétszínű magaviselete soha sem felelt még bizalmának. Különféle ígérte, melyek által a szerbeket a maga részére igyekezett birni, mit sem használtak. 1704. évi szept. 6-án Gyöngyösről Csernovics Arzen patriarchának is írt levelet, melyben panaszosan említi, hogy a szerbek nem hogy vele szöveteznének a magok jogainak visszaszerzésére, hanem inkább kegyetlenkednek ellene; ő „a rácz nemzetet és annak bármely renden levő statusait“ törvényes igazaiokban megtartja, s neki, a patriarchának, 20,000 magyar forintot olvas le. De mindezek fogamat nélkül maradtak. (V. ö. Rákóczy Emlékiratai, 78—101. — Szalay VI, 134—200. — Horváth IV, 302—329. — Szilágyi II, 401. köv. — Kerékgyártó, IV. r. 150—152.) — Kiválóbb vezéreik voltak 1703-tól kezdve Pendelli László, Popovics, Póssó István, Boskovits, Posonyi Miklós, Kolosin Simon, Tököly, Vesso, Aliniz, Jeni Péter, Letto Márko, Monasterly, Uzrazko. (Bécsi hadi levéltár.)

²⁾ Bécsi es. hadi levéltár.

³⁾ U. o.

müether an sich zu ziehen, und durch derenselben ohnedehme gegen die Hungarn habende Antipathie noch mehrers zu fomentiren, gestalten dan auch bey dem Capitain Töckelly kein übler anfang gethan worden, da Er dessen Weib ein Praesent gemacht hat¹⁾. Azokat pedig, kik nem akarnának a császáriakkal tartani, sőt tán ellenkező meggyőződést méréselnének vallani, avagy lázító beszédekert is tartani, nagy elővigyázattal (mit aller behutsambkeit) el kell fogni és a legkeményebb inquisitio alá venni, sőt elrettentő például fejvesztésre is kárhoztatni. Igy kell eljárni mindazon egyénekkert is, kik a senglaki kapitány ellen összeküvést forraltak; végre kell hajtani rajtok az itéletet, és ha el nem foghatók, legalább házaik és vagyonuk koboztassanak el²⁾. Az aradi rácz főkapitányt, az immár említett Tökolyt, ki „samt seiner unterstehenden Gräniz-miliz bey gegenwärtiger hungarischer rebellions-unruhe ungemeyne treue, und nützliche, ja solche Dienste, wie keheiner von der Nation gethan“, I. József császár különösen azért, mivel a magyarokat a nagyváradí bloquadoktól elüzte és mindenkor tartozó devoirrel viseltetett a császáriak iránt, 1705-ben egy értékes aranylánczczal, saját nagyértékű arczképével, mi több — a magyar udvari cancellaria útján — magyar nemesi levéllel is kitüntette. Azonban gr. Schlick főhadügyi biztos, némely kihágások miatt, melyeket Tökoly éppen az időben elkövetett, nemesak nem adta át néki a császári ajándékokat, hanem néhány hétre még tömlöczre is zárata őt. Utóbb Jenő herczeg veté magát közbe a császárnál Tökoly érdekében, irván a többi köz: „Demnach iedoch hingegen billich zu Consideriren kombet, wie man diese Nation (welche sich wieder die Rebellen sehr nützlich gebrauchen lassen) dermahl nicht wohl disgustiren khönne, umb sye nicht in das Türkische, oder zu denen Rebellen selbst, wie es Villfältig an solche gesuchet wird, überlaufen zu machen, mithin die völlige Confin von aller defension und Inwohnern zu blössen, sondern villmehr die unumbgängliche nothwendigkeit mit derley Nationalisten zu dissimuliren, und immer thuenliche mittl und Weege anzuerheischen, umb selbte, weil man Ihnen kheine Bezahl- oder Verpflegung zu geben vermag, durch gelinde, und glimpfliche Weisse in standhafter devotion und zu des Publici weitem diensten beyzubehalten“. Ajálja aztán a császárnak, hogy Tökolynek az eddigelé visszatartott aranyláncz, kép és nemesi levél kiadassanak, „was bey der gesambten Nation, und zufförderist bey ieziger verwirrten Zeit einen gewiss absonderlich erspriesslichen effect nach sich ziehen wirdet“. József sajátkezűleg irta aztán e levélre: „Ich approbire dieses Gutachten“³⁾. 1703-ban a szerb patriarcha Bécsbe ment föl nemzete számára egyházi kiváltságokat keresni. A patriarcha

¹⁾ Bécsi hadi levéltár.

²⁾ U. o.

³⁾ U. o.

már hosszabb idő óta tartózkodott a birodalmi fővárosban, s nagyon szeretett volna haza utazni. De noha már a tél is beköszöntött, nem mozdulhatott Bécsből, mert sehogy sem tudott utilevélhez jutni, mely nélkül pedig az akkori mozgalmas időkben senkisémm utazhatott biztonságban. Sok könyörgésére, utánjárására elvégre az udvari haditanács elé került az ügy, mely a patriarchát kihallgatván, vele jegyzőkönyvet vett fel, s szóbeli kérdést tett a császárnál, ki a kért utilevél kiállítására engedélyt is adott. A patriarcha már örült, hogy haza mehet. Azonban csalatkozott. Az utilevél helybenhagyás végett Pozsonyba küldetett le Savoyai Jenő hercezeghez, ki azt aláírta ugyan, de azért mégis a patriarcha Bécsben tartását ajánlotta az udvari haditanácsnak. Az ügy azon évi decz. 29-ikén ismét tárgyalás alá vétetvén, róla a következő fölterjesztés ment a császárhoz: „Allergnädigster Kayser, etc. Es hat der annoch alhier anwesende räizische Patriarch sehr inständigst angehalten, das Er von hinen dimittiert, und zu seiner sicheren abraiss mit einen Kays. Paass versehen werden möge; nimbt zum praetext solcher seiner raiss, das Er die hin: und wider in Hungarn befindliche räizen besuechen, und selbe zur beständigen treu, auch wieder die Rebellen sich gebranchen zu lassen, animieren wolte; der gehorsambste Hofkriegs Rath hat die abraiss obbemelten Patriarchens ieder Zeit für bedenklich gehalten, und eben desswegen sich Unterstandten, jüngsthin bey Euer Kays. Majest. sich derenthalben mündlich gehorsambst anzufragen, und nach deme dieselbe sich allergnädigst erklärt, dass sothanner Patriarch dimittieret werden khönte, so hat mann den neben khombenden Paass aussförtigen lassen, und Solchen dero Hofkriegs-Raths-Praesidenten Prinz von Savoye zur Unterschrift nacher Presspurg überschiekt, Welcher zwar selbiges unterschribener remittiert, darbey aber expresse gemeldet hat, das mann vorhero sich wohl Zuerkhundtigen habe, ob sich auf Ermeltes Patriarchens theu gewüss und sicher Zuverlassen seye, wo nit, so dürffte besser sein, Selbigen sub specioso titulo alhier zu halten, und nit fortgehen Zu lassen; bey welch bewandnis kann gedachter Hoff-Kriegs-Rath sich bemisiget befindet, Euer Kay. Mayst. dies neue emergens, und seine rationes, warumben Er an der treu mehrbesagten Patriarchens in etwas ansethet, gehorst. zu proponieren. Nemblich weilien die öfftere Khundschaften gegeben, das die räizen bey dem Ragozy und Bertzeni sich sollten insinuiert, Und gar mit Praesenten eingefundten haben. Undt obwohl darüber zwahr kheine absolute gewüssheith nit Vorhandten, So macht es doch pro 2-o Einen argwohn, weil der maiste thaill diser nation, beforderist die unter dem Monasterly bis auf den heütigen Tag wid die rebellen nichts operiert hat, also das pro 3-tio Öffters besagten Patriarchen alhier auffenthalten, als Ihme Zu dimitteren besser sein dürffte, ist allein 4-to Unter was praedext solches Unmerkhsamb anzustöllen? in quaestione.

worbeÿ der Hofkriegs-rath der gehorsambsten Mainung wäre, es khönte praetextieret werdtén, das mann in sachen die räizisch nation betreffent, importierliche negotion mit Ihme abzuhandlen hette, und Euer Kay. Mayst. glaubten, das es nit besser, alss alhier brevi manu mit Ihme Patriarchen (zu welchem Sye ein absonderliches gnädigstes Verthraun tragten) geschehen khönte, welchen ende auch 5-to Pro forma ein negotium mit Ihme angefangen, solches 6-to Mit neuen materien Von Zeit zu Zeith zu acumulieren, das aber 7-timo bedeuther Patriarch sich umb . . . : leicht Undt williger alhier aufhalten lasse, Ihme gleich ein convenienter Unterhalt zu ahsignieren, und ordentlich Zu raichen wäre, worbeÿ mann noch dieses zu annectiren hat, das die ottomanischen Porten den darinigen räizischen Patriarchen niemahls ausser augen lasset, undt selbigen obligieret, dass Er beständig zu Constantinopl residieren muss, ad ejus exemplum mit öftters bedeuthen alhiesigen Patriarchen ein gleichmässiges zu introducieren nit allein nicht Undienlich, sondern wohl nöthig und nützlich sein dürfft¹⁾.

Mindez kétségbevonhatlan bizonyíték a bécsi kormány politikai eszélyéről, mely magyarországi hegemoniájának megszilárdítására felhasználált mindent, mit csak lehetett, — még az alattvalók rövidlátását is. Simult még a törökök köz is, ha azoktól a magyar ellen bár a legesekélyebb szolgálatot remélette. Van példa rá, hogy 1703-ban, midőn az osztrák katonaság a magyar felkelők iránti ellenséges indulatát sötét vérengzésekben nyilvánította, főtisztjei alattomban a pogány temesvári törökkel szomszédi barátságos viszonyt folytatának olyannyira, hogy a török még azt is tudatá velök, mily rosz sorshoz van a várórség Temesvárott és mi dolgok történnek a kalifa székvárosában²⁾.

Különben a magyar- és erdélyországi mozgalnak viharos hullámszátának csak véggyűrűzetei érinték a dél-magyarországi tájakat; a magyar fölkelők ellen hadakozó osztrák csapatok féltek elhagyni földött állásaikat a Tisza-marosi határszélek vonalán. Nem tarták tanácsosnak

¹⁾ Bécsi cs. hadi levéltár.

²⁾ A bécsi hadi levéltárban megvan Osman Aga temesvári várparancsnok levele Löffelholz báróhoz, melyet sajátágos tartalmánál fogva ide igtatok: „Hochgebietender werthester Herr Oberst Und geliebster nochbohr, ich kan nicht Unterlassen mit mein wenigen Zeilen dero guette gessundheit zu erkundigen, Undt wintsehe von Herten, dass noch Ihre Condento allezeit ergehen möchte, ich bitte mein hoch geehrtigsten werth. Herrn obristen, Umb einigen tautschen Collender auf das Kinftriges Jor 1704 mir früher zu schiken, Und weillen ich einige landt Kartte von Ungar landt bey dem Postmeisternladen gesehe undt sein Exll. herr Bassa gesehe haben, bitte auch ein von der gleichen ungarischen landt Kartte herüber schiken, undt sie phostv. mit Ihrem Diener widerumb, wer mit Empfehländt verbleibe Meiner hoch geehrtigsten werthigsten Herrn nochbohren Undt fraindt Dinestschuldigster Diener“ — — (Másik oldalon más kézzel és tollal.) „P: S: Naues weiss ich nicht andres, also hier zu Temis war gehet gar ybel obsemlich mit Tefterdar Und auch ofizieren. In dem hiessige statt soldatten rebellion gemacht Und Vornebste

esatározásaik színhelyét e folyók balparti vidékére is átvinni, hol a mocsáros, ingoványos rétek közt könnyen szorulhattak volna az ellenség kelepezéjébe. A törökök igyekeztek a császári hadseregnek ezen másfelé elfoglaltságát saját czéljaikra felhasználni, s támogatva Rákóczy hívei által a népet magokhoz édesgetni, ez által pedig a tartományt is mind jobban kezökre keríteni. A kuruczok ekkor egészen nyílt barátságot folytattak itt a törökkel. Azon magyarok közül, kik ekkoriban jelesebb szolgálatokat tettek Dél-Magyarországon a töröknek, kiválóképen kiemelik egykoru okmányaink Pápay Gáspárt, Krizát (Cruzai), Horváth Pétert, Teleki Mihályt, Pápay Jánost, Andrássy Györgyöt, Bekéryt, Kis Pétert, Deák Ferenczet, Szeredi Pétert, Deák Pált, Rozs Pált, Biró Pétert, Lengyel Mihályt, Lajos Györgyöt, Lengyel Mártont, Bertóti Zsigmondot és egy görög származású Dehvan nevezetű kapitányt, „welche alle nicht allein dem Ragoczy in der Zeit gutte rebellische dienste gelaistet, sondern auch Theils dem Tökely anghangen haben¹⁾).

Rákóczy állandó residenst is tartott Temesvárott, ki a szerdárnál és a pasánál hathatósan pártfogoló emberei ügyét, sőt segédpénzzel is ellátá a kurucz csapatokat. Maga az új nagyvezér, Rami pasa, avval a cseles politikával élt, hogy 1705-ben örökös családi jobbágybirtokokká változtatván át az itteni koronajöszágokat, ez által nemcsak az itteni köznépet kenyerezte le, hanem számos nemesi családot is bevándorlásra birt. A Temesi Tartomány csak ezen egy esztendő alatt 8000 jobbágygyal szaporodott. Érkeztek azután időnként Erdélyből, Hunyad-, Zaránd- és Arad-megyékből a magyar menekülők nagyobb-kisebb csapatai is, kik a rácok és németek elől itt a török földön, azaz loginkább a régi lugosi-karánsebesi bánságban keresték szabadulásukat. Azonban nem találhatták azt fel úgy, miként remélették, mert a török csak addig volt igazán jó, míg valakit alattvalójává nem tett, azután pedig minél nagyobb hasznára igyekezett fordítani a meghódolt népet. Terhes harácsok fizetésére kényszeríté, iszonyú módon sajtolá őket, úgy, hogy számosan az erdőségekben, szegény legények társasága közé rejtözve, várták az idők jobbrafordulását²⁾; számosan pedig, biztatva a császár

5 Aga ermort Undt Etlich durch gange, also ist ein noch nicht sieher biss sie Ihre geldter sohlich nit bekommen weliche gegen 300.000 tohler beiff, also in simlichen somel drin habe. Adiotantu nicht cia mohl hinein zu Ihre Exceli. herr Bassa bringe köne in dem jetzt bey hoff ist ein grosse Negotien also bitte Umb verzeihung, (allein in wenigen,) allein in wenigen tagen dass dieses vorbey sindt, sie hoffen mit mir woss sein Kann werde gerne dienen womit verbleibe. (Ugyanezen lázadásról mellélkelve Löffelholcz jelentése Jenő herczeghez).

¹⁾ Bécsi hadi levéltár. Feldacten der Kaiserl. k. Armeen im Krieg gegen die Rebellen in Ungarn.

²⁾ A mily keserves volt — írja Pesty — a hunyad-vármegyei nemesség török földre való átlépése, olyan volt itteni tartózkodása is. A török követelései mindegyre nőttek, és a bujdosók csakhamar észrevették, hogy egész vagyonuk nem elegendő arra, hogy a pasák, haradsiák, agák és emingek igényeit kielégítsék és azok kedvé t

kegyelmi ígérete által, mely szerint „ha valaki száz németet ölt volna is meg, ez neki soha sem fog szemére hányatni“, a császáriakhoz mentek át. A kik Rákóczy hűségében megmaradtak; de egyúttal magokat a temesvári pasának mindenben alávetették, elszéledtek itt a török földön, ki egy, ki más faluban telepedvén le cselédségével. Mégis inkább akartak török alattvalók lenni, mint magokat a németeknek alávetve, szabadságokról lemondani. Igaz ugyan, hogy a török másfél százados uralma alatt mindig idegen maradt a magyar földön; de az is igaz, hogy a megigázott magyar népet nemcsak fel nem olvasztotta magában, hanem alkotmányos érzelmeit, s ahol lehetett nemzeti igazgatását sem ölte el végképen. „Nyomasztó adórendszerével tönkre tette az anyagi jólétet, kiszívta, elszegényítette a népet, de személyes szabadságát nem ölte el. A török leginkább a vagyonban dúlt, s a személyes üldözés is, midőn előfordult, leginkább közvetlenül a vagyonért történt. A török beligazgatás sajátságos zsarnoksága, s a magyar függetlenség és alkotmányosság, mint két kard egy hüvelyben állott meg az egész török uralkodás alatt. A török főgondja a harez volt, s a békesség szabta köteleességekből még csak a fegyveres oltalmazást sem teljesítette: harezolt, rabolt és adót szedett. A magyar helységeknél pedig alig volt más közük a törökkel, minthogy türték olykori zsarlásait s fizették az adókat. Az igazságszolgáltatásban a helység némely bűnökért adózott, s azonkívül nyugton volt. A közcsend és közbátorság fenntartásában is magára volt hagyatva. Szenvedett ugyan olykor e miatt; de nem adott állandó szállást s állandó sanyargatási alkalmat egy-egy katonai helyőrségnek. S így maradt meg a magyar városokban és falukon a magyar községi élet és hatóság. A kádi hatósága mellett megfért egy másik törvényszék; a pasa és bég mellett mind e törvényszék, mind pedig egy másik politikai kormányzat“¹⁾. Innen magyarázható valószínűleg, hogy Maeski Péter még 1706. és 1707. években is szörényi főispánnak neveztetik.

A marosi szélek és az Arad-vidéki szerb nemzeti militiának főnökét, Popovics Tököly Jánost, 1708-ban nem kis bajba ejték a Maroson inneni

elnyerhessék. Közeledvén az 1708. év rideg időszaka, a hadsiák és emingek, hivatkozván a temesvári pasa parancsára, azt követelték a hunyadiaktól, hogy vagy a szultán jobbágyaivá legyenek, vagy takarodjanak ki az országból, akár merre, különben a pasa nem tűri. A falukban letelepedett nemeseket onnan kizavarták és kényszerítették városokba, a törökök közé költözködni; sokat közülök behajtottak Facsádra és Lippára. És ez mind akkor történt, midőn a kuruczoknak Pápay Gáspárban serény követjök volt a portánál, és midőn Rákóczy és a temesvári pasa közt folytonos barátságos érintkezés és jó szomszédságos viszony állt fenn. Soknak közülök már betevő falatja sem volt; a török emingek annyira szorongatták különféle követelésekkel, hogy eleinte ezüst holmijokat adták el adózásaik fejében, aztán marhájokat. Midőn ebből is kifogytak, egymást segítették, a meddig lehetett, stb. (A Szörényi Bánság és Szörény vármegye története, I. köt. 131. l.)

¹⁾ Salamon F.: „A török uralkodás Magyarországon“, (Budapesti Szemle, XXX. füz. 325. l.)

magyar felkelők. Julius 31-dikén éjjel 150 kurucz átmenvén a vizen, Tököly testvérével együtt egy határszéli katonacsárdában meglepték és a házat buzakévékkel köröskörül gyújtván, Tökölyt megadásra kényszeríték s magokkal hurcolták¹⁾. Tököly később csak nagy ügygyel-bajjal szabadulhatott a kőre: fogságból²⁾.

A háborús idők nyomorán kívül 1708-ban más szerencsétlenség is érte a vidékünkbeli lakosságot. Aradon kiütvén a pestis, nyár derekán ide is elharapózott és ijesztő mérvben kezdé tizedelni az itteni lakosságot. A nép rémülve menekült a vészáros tájakról az alsó Duna és a Tisza vidéke felé, sőt a szerbek közül számos család véglegesen a Bácskáréba és Szerémségbe költözött át. De csakhamar pótolta't ezen távozókat más szerb falkák, kiket az 1709. év telén Makóra érkezett kuruczok részint ígéreték által, részint kényszerítéssel ide a török részre átvezettek³⁾. Hasznukat ugyan nem igen vették itt, de azért bellebbezűsök a Maroson inneni vidékre mégis csak hasznos volt, mert távozásukkal a határszélekről legalább esőnkentve lett ott a hadakozó ellenség száma. 1709-ben a folytonos balszerencse, a császári hadak nyomása és rémítő kegyetlenkedései annyira megfélemlíték az ország rendeit, hogy azok nagy része kilépett a fölkelők szövetségéből s visszatért a király iránti engedelmességre. Ellenállásra nem lehetett többé gondolni. Hozzá még Dél-Magyarországon 1710-ben újra pusztítani kezdett a mirigyhála, minek következtében a lakosság száma annyira leolvadt, hogy alig vala többé mód nagyobb magyar csapatokat össze szerkeszthetni. A fölkelők

) Tököly elfogatását már másnap, aug. 1-én jelenték emberei Glogovázról báró Fülcsbarm o. tábornoknak, egy barbár latin-nyelvű levélben. A nagy sütkőg, melyben vannak, kényszeríti őket tudatni az orzossal, hogy szerencsétlenség érte őket. „Noster generosus D. m. Colonius Tökölj ex eius apud Csardak nocte — die fuit. — 31. hora 2-a summo mane, centum et quinquaginta rebelles trans aquam ierunt, et ipsos(?) Tökölj) cum fratre ipso in Csardak invenerunt.“ Rájuk törvén, oly hősiösen védemeztek magokat, hogy a kuruczok nem bírták volna őket a csárdából kiűzni, ipsi prope ibi triduum resistit, et sub Csardak portarum et accenderunt. Ipsi superius videndo ex Csardak, scilicet Dnus. Tökölj cum fratre, ad parolam descendunt. — D. ipsos obsiderunt. Ideires debnuimus Excac. Vrae. scribere, et etiam humillime rogamus Vram. Exm., dignetur ipsorum aerumnas cum p'p'o oculis aspicere, et nobis quidem tam caput huc ordinare quocunque, quoniam patria est valde tre metada, emendum quod s. sine caput sumus, aliud infortunium ipsosmet ne aggrevet (gyj), et humillime rogamus, Vram. Exm. dignetur ipsi Ragoci scribere, quod ad ipsos cum assistentia (?) fat. . . . et quocunque possumus etiam habere Dnum. Collonellum“. (Bécsi hadi levéltár. Feldacten d. k. k. Armee im Kriege gegen die Rebellen in Ungarn. 1708.)

²⁾ 1709. okt. 25-én már ismét a szerb militia élén állott Tököly, mert Herberstein tábornok az (jelenté)kor Jenő hercegnek, hogy Wilson tábornok utasítást kapott. Tökölyt a marosi határőrök élén Debracenbe küldeni, hogy ott Károlyi 2000 rebellét szétgyrassan. (Bécsi hadi levéltár, m. f. Fasc. 10. 7-ik sz. a.)

³⁾ U. o. Herberstein jelentése a kuruczok Makóra érkezéséről, Fasc. 2. 18. sz. 1709. febr. 28-dikéről. — és Herberstein jelentése azokról, kiket a kuruczok a török részre vittek, Fasc. 3., 2. sz. 1709. márcz. 4-dikéről.

mindenütt kegyelemért kezdének esedezni, s közel állott a valószínűség, hogy a császári hadak, mihelyest a béke biztosítva leendő, a dél-magyarországi vidékekre ismét bevonulnak és elfoglalják itt régi állásaikat. Azért 1710-ben és a következő évben, mikor Rákóczy ügye végkép elhanyaglott és Szatmáron a béke is megkötetett, nagy sürgős-forgás tapasztalható a temesvári várban. A törökök részén mindinkább ellenséges hangulat kezd nyilvánulni s nagy sietséggel hadi előkészületek tétetnek. A szegedi tábornok, Herberstein Ernő, ki élénk figyelemmel kíméli vala a temesvári mozgalmakat, 1711. évi szept. 18-dikán kénytelen azokról Jenő herceget is értesíteni és tudatni vele, hogy a temesvári pasa már a várfalakon dolgoztat és azokat minden oldalról nagyon erősített¹⁾. Csakhamar rá, 1712. június 12-dikén, már arról is értesíti Herberstein a herceget, hogy a temesvári pasa katonaságot irat össze s nagy mennyiségű kétszersülttel látja el a várat²⁾. A magyarok közül mindenki, aki tehette, Temesvár felé húzódott, hol minden egyéb inség és súlyos adózás daczára is néha oly pajzán kedvökben találták magokat, hogy az e miatt boszankodó szegedi parancsnok nem állhatá meg többségénél be nem jelenteni, mily kihágásokat tesznek a rebellesek Temesvárott³⁾. 1713. évi aug. 30-dikán maga az udvari haditanács is figyelmeztetve lett, hogy Temesvárott és Belgrádban nagyszámu magyar forradalmárok tartózkodnak és Rákóczyval folytonosan leveleznek⁴⁾. Egy hónap mulva, szept. 28-án, Montecuculi Debreczenben már abban a helyzetben volt, hogy a Temesvárott tartózkodó lázadók főnökeit névszerint is megnevezheté a bécsi udvarnál⁵⁾.

A szatmári békekötéssel vége szakadván egy korszaknak, melyben a háború minden rémségei dúlták hazánk földét és népét, Magyarország is végkép a Habsburg dynastia birtokába jutott. Miután az egyesült keresztény hadak a törököt az országból kiszoríták, a bécsi kormány ebből jogot képzé magának a megszabadult országot új szerzemény, fegyverrel meghódított tartomány gyanánt tekinthetni. Az idegen ministerek által környezett és félrevezetett királyok megfélekedezvén a föltételekről, melyeket esküvel erősítettek, midőn szent István koronáját elfogadták, s melyek szerint kötelezék magokat, hogy mit a határ-

¹⁾ Bécsi hadi levéltár. Feldacten 1711. Fasc. 9. nr. 2.

²⁾ U. o. 1812. Fasc. 6. nr. 4.

³⁾ U. o. Fasc. 7. nr. 3.

⁴⁾ U. o. 1813. Fasc. 8. Nr. 2.

⁵⁾ U. o. Fasc. 9. nr. 3. — „Zu gehors. Folge dessen was Ewer Excellz. und Mss. untern 2-ten Sept. in puncto derer Ragozischen Emissarien an mich hochgnädig gelangen lassen und worüber ich bereiths den 9-ten ejusdem etwas wenig eingezogen, berichte weither ganz gehors., wie sich nemlich laut meiner eingezogenen Khundschaft dermahlen in Temesvar aufhalten der Papay Caspar, Cruzai, so in der letzten Rebellion Commandant zu Deva gewesen, Havat Peter, Deh van, so ein Griech, stb.“

széleken a töröktől visszafoglalnak, előbbi tulajdonosainak visszaadandják s a magyar koronához visszakapcsolandják: amit csak a magyarok vérével és pénzével a töröktől visszafoglaltak, saját kincstáruknak tulajdoníták el. Azért is, midőn I. József halála után Károly lépett a Habsburgok trónjára, a koronázási országgyűlésre 1712-ben egybegyűlt rendek mindenekelőtt azt követelték tőle, hogy a százados török háborúk s hódítások által szétszaggatott ország visszafoglalt részei abba ismét bekebeleztesse. E részekül említik a rendek többi közt a jelenlegi dél-magyarországi területen fekvő Csanád és Torontál vármegyéket is. Az 1715. évi országgyűlés ezen évi 92. törv. czikke által a nemzet a király azon biztosítását nyerte, hogy Posega, Verőce, Szerém, Valkó, Csongrád, Csanád, Arad, Békés, Zaránd, Torontál és Szörény vármegyék az anyaországhoz vissza fognak ugyan kapcsoltatni, csak hogy a király többféle politikai s hadi tekintetknél fogva, valamint azért is, mivel e megyék határai, ujonnan kitűzve még nem lévén bizonytalanok, ezen ügyet egy e végett kiküldött országos bizottság előterjesztéséig elhalasztandónak ítélte. Különösen megjegyzendő azonban itt is, hogy az országgyűlés a dél-magyarországi vármegyék visszakapcsolását oly időben követelte, midőn a károliczi béke még épségben fennállott.

Még nem oszlottak szét Pozsonyból a magyar országgyűlés tagjai, midőn a kalifa a velencei köztársaságot háborúval támadta meg. Ugyanis a károliczi béke szerint a porta Velenczének tartozott átengedni a Peloponesust; azonban ennek elvesztését nem birta elszívni s ismét elfoglalá Moreát és Kandia szigetén néhány velencei várat. Nem sokára azután Belgrádban élelmi- s hadikészletét is halmozott össze. Nagymérvű hadi készületei félreismerhetlenül mutatták, hogy legközelebbi hadjárata Magyarország ellen lesz intézve. Ali nagyvezér 1716. évi júliusban kétszáz ezernél több fegyverest vezetett át a Száván s Károlicz körül a Fruska-gora magaslatain megerősített táborba szálla.

Mindezekkel szemben Károly császár és magyar király sem vesztegle tétlenül. A velenceiekkel véd- s dacszövetséget kötött az oszmánok ellen s a legelszántabb ellentállásra tett készületeket. Savoyai Jenő herezeg, mióta a török mozgalmakból roszat kezd vala sejteni, mult évi ősz óta nagy munkásságot fejte ki, hogy az előreláthatólag kemény harcra a bekövetkező nyár kezdetével készen legyen. Toborzások s felhívások utján a birodalmi hadsereg roppant számra emelkedett, Magyarországra jelentékeny pénzsegély és élelmi szerek szállítása rovatott, a hadak mindenfelé kellőkép szerveztettek, a végvárok jó karba helyeztettek s a Dunán egy hajóhad is felállítatott. Midőn a török sereg a Száván átkelt, Jenő herezeg már egy pár hét óta Futaknál táborozta, mintegy 70 ezrenyi seregével. Alatta a lovasságot Pálffy

János tábornagy, a gyalogságot Heister Siegbert tábornagy, az egyes osztályokat Sándor württembergi herceg, Mercy Claudius, a magának vakmerő portyázásai által nagy hírnevet szerzett Ebergényi, továbbá Nádasdy, Löffelholz, Starhemberg Miksa, braunschweigi Ferdinand, Albert herceg, Battée báró s más tábornokok vezényelték.

E jeles hadvezérek közt a magyar Pálffy volt az első, ki aug. 2-kán mintegy három ezernyi lovasból s ötszáz gyalogból álló dandárral húszezernyi török lovashad ellen Pétervárad alatt, a károliczi béke emlékeül állított kápolna mellett, dicső csatát vívott, melyben vezérek és közvételek előfutóját üdvözölték a nemsokára kivivandó teljes diadalnak. A török had, melylyel Pálffy viaskodék, nyomban követte őt, s Pétervárad közelében megállapodék, hol aug. 5-én a császári sereg csakugyan kivívta az ozmánokon a teljes diadalt. A nagyvezér maga, egy golyó által homlokán találva, a csatatéren maradt, és vele hatezer török.

A pétervárad-i fényes győzelemnek gyümölcse nagy fontosságú lett; mert ez tette lehetővé Savoyai Jenő elhatározását, hogy már most semmi által sem akadályoztatva, keresztülvigye, mit 16 évvel ezelőtt oly hő igyekezettel elérni óhajtott: Temesvárnak, a török uralom ezen utolsó magyarországi bástyájának, elfoglalását. Alig nyerte meg a pétervárad-i csatát, midőn Pálffy János tábornagyot, e vidéknek szintén régi ismerősét, egy 16 ezredből álló lovas hadosztállyal, Württemberg herceget pedig 10 zászlóalj gyalogsággal Temesvár felé indítá, hogy azt minden újabb segélytől, újabb védelmi eszközök s készletek beszállításától elzárja. Pálffy és a württembergi herceg csapatai az út rövidítése végett Zsablyánál akartak a Tiszán átkelni. De a folyam annyira megáradt, hogy nagy kerülővel a jobbsparton egész Zentáig kellett fölmenniök, hol ugyan az átkelésnél nem találtak nehézségre, de a Tisza baloldálán egy csapat spahira bukkantak, kiket megszalasztva, akadálytalanul folytatták útjokat Temesvárig, melyet úgy-ahogy azonnal bekerítettek. Maga Jenő herceg aug. 14-kén követte őket a sereg többi részeivel, s 26-kán Zentánál a Tiszán átkelvén, augusztus hó végével már Temesvár alá érkezett.

Ezzel elvégre bekövetkezett Temesvár visszahódításának korszakos eseménye is, mely befejező jelenetét képezi a dicsőséges hadi műveletnek, melyek Magyarország földét a török járom alól mindenkorra felszabadíták.

Temesvár akkoron, habár ősi erődítményei a török időkzokban nagyon meg lettek viselve, mocsáros fekvésénél fogva még mindig jelentékeny fegyverhely vala. A város, mely köröskörül sánczokkal, vízzel s egyéb védművekkel volt megerősítve, négy részből állt: a) az ősi várból vagyis a tulajdonképi belvárosból, melynek négy kapuja volt¹⁾; b) a kastélyerődől vagy fellegváról; c) a Nagy-Palánk-

¹⁾ Az egyik kapu, mely a kastélyerőd felé nyílt, belgrádi kapunak nevezetett. Ez nem ott volt, hol jelenleg a józsefvárosi kapu áll, hanem körülbelül

ból vagyis az egyik külvárosból, és d) a Kis-Palánkból, a másik kisebb külvárosból, mely szigetnek is nevezetett. A vár mint hajdan, midőn még nem jutott volt török járom alá, a Béga folyó jobb partján áll, mély árkokkal, szilárd falakkal, köröndökkel s tornyokkal jól megerősítve. Vele szemközt a túlsáron, melyet a várral hid kapcsolt össze, a mai fegyverszertár helyén, tehát a vár és a sziget között, létezett a kastély vagy fellegvár. Mind a két főerődnek egy-egy palánkjá volt: a kastélytól délfelé, mintegy 100 lépésnyi távolban, az ugynevezett sziget, azaz a két oldalról moesárok által védett Kis-Palánk¹⁾ nyúlt el, míg a népes Nagy-Palánk²⁾ ellenkező oldalon, éjszak felől, a mai vártéren, a Gyár- és Mehala külvárosok felé vette körül a belső várost, s a Béga vizéből táplált árokkal és magas sánczokkal volt ellátva. A belvárosnak téglából s terméskövekből épített erős külfalai, egy földtől, vízzel töltött árka és egy eléggé erős sáncza volt. A külfalak köröskörül 15—18 hüvelyk átmérőjű tölgy ezülopökkel voltak takarva, melyek bár mélyen be voltak ásva, mégis 7 lábba magaslottak ki a

az erőd-utca kezdetén, egy a várból a kastélyba vezető hid előtt. A Nagy-Palánkba három kapu nyílt a várból: a forforosi, az osztrákok által „Eugens Thor“-nak nevezve, mert a Savoyai herezeg ezen tartá bevonulását; a mortorosi, mely később „aradi“ név alatt lett ismeretes, — és a lugosi. E kapuk közül az új vár építése következtében az „aradi“ és „belgrádi“ nyomtalanul eltűntek, míg a „lugosi“ helyébe kissé küljebb a mostani „erdélyi“, az „aradi“ helyébe az ugynevezett „bécsi“ kapuk nyitattak. Egyedül az Eugen-kapu hagyott bántatlanul a nagy hős emlékére. 1755. évben a téres kapuesarnok az egyesült német-spanyol zsidó községnek engedték át használatul más imaház hiányában, míg 1760-ban a spanyol zsidók mostani zsinagógája el nem készült. 1777-ben házépítésre adatott át a kapurom melletti telek, mely ház még ma is az „Eugen-“, vagyis a „forforosi“-kapu látképét viseli ezimereiben. A régi Temesvár ez utolsó maradványa 1817-ben romboltatott le végleg. A Nagy-Palánkból ki a szabadba a „praykói“ kapu vezetett, mely városkapu Temesvár régi plánuma szerint a mai vásártérre nyílt, a gyárvárosi „pacsirtamező“ egyenes vonalában, mintegy 100 lépésnyire a keleti védművek külső sánczárkaitól. (V. ö. Dr. Szentkláray Jenő: „Észrevételek Temesvár physiognomiájának magyarosításához“, 8—13. II.)

¹⁾ A Kis-Palánk legkisebb és legigénytelenebb része volt a régi Temesvárnak. Ott feküdt, hol most a katonai lovaglőintézet sorompói felállítván és a falkola ifjú hajtásai zöldelnek. A török időkben csak annyiban ismeretes e városrész, hogy közepén meeset magaslott fel. A kastély és a Kis-Palánk közt három sánczvárosa volt, melyek 1723-ban a jelenlegi védművek építése alkalmával pusztítottak el. (V. ö.: Dr. Szentkláray: „Észrevételek Temesvár physiognomiájának magyarosításához“, 10. I.)

²⁾ Ó-Temesvár zömét s kiterjedésének legnagyobb foglalatát kétséggel a Nagy-Palánk, a tulajdonképi város képezé, mely Lugosról Temesvárra jövet, a jelenlegi Béga medertől mintegy 25 ölnyre beljebb, jobbra, a régi vár körül, egészen a mai „bécsi kapuig“ terjedt. E városrész minden bizonyynal egykorú a régi várral, amennyiben ismeretes, hogy őseink váraik aljában a várnép számára helységeket telepítének. A város téglafalal béelt mély sánczokkal volt körülöve, mely többi építési modora török származásra látszott mutatni. Egy törökkori mappa négy templomot jelöl benne, s egyet a városon kívül Mehala felé. (U. o.)

földből¹⁾. Mindezen erődöket számos ágyú s mintegy 18 ezer fegyveres őr védelmezé, kik eleségben s védszerekben most semmi hiányt sem szenvedtek s több hónapi ostromra fel voltak készülve. A törökök a várat bevehetlenné tartották.

Jenő herceg, legott amint megérkezett, a Nagy-Palánkkal szemben foglalt állást. Az 1716-ik év esős, vízenyős esztendő levén, a Béga annyira megdagadt, s a moesárok is az egész vidéket oly nagy kiterjedésben boríták mindenfelé, miszerint az ostromot csak az éjszaki partosabb oldalon, a Nagy-Palánk felől lehetett czélszerűen kezdeményezni. Minthogy azonban tartani lehetett, hogy a törökök főfészkek védelmére a vár déli oldala vagyis a Kis-Palánk felől segílyt hozhatnának, mert ezen oldalon a nedves talaj miatt sem vízárkokat, sem párhuzamokat készíteni nem lehetett: a herceg Pálffy-t állította oda az ő vitéz lovasságával, hogy innen is biztosítva legyen. S így éjszak felől a gyalogság, dél felől a lovasság táborozván, a császári hadsereg mintegy kört képezett, melynek központja az ostrom alá fogott vár volt. A császári táborok közti közlekedés könnyítésére a moesárokon át hidak verettek.

Az első támadást a pasának egy a városon kívül fekvő nyári kéjlaka ellen intézték az út fáradalmait még ki sem pihent császáriak. A törökök nem sokat törődtek e kéjlakkal, hanem felgyújtották, és el-takarodtak alóla. Aug. 29-dikén 30 gránátos egy moseheát támadott meg a Nagy-Palánka közelében, s mert senki sem védelmezte s különben is alkalmas stratégiai pontnak tekintették, azonnal tanyát is ütöttek benne.

Ezen török templomtól balra, száz lépésnyire a Nagy-Palánktól, kezdeté meg Jenő herceg szept. 1-ső és 2-ka közti éjjel a futóárkok ásását. Ezzel az ostromlás most már, a várórség határozott ellentállása daczára, rendes folyamatát vette. Az ostromárkok két irányban húzattak: jobbfelé a forforosi (Eugen) kapunak, balfelé a mortorosi (aradi) kapunak. Az ásatási munkák szept. 2-kán már annyira előhaladtak, hogy a munkások és csapatok a földhányások által a várbeli golyók elől védve voltak. Mindamellet Emanuel portugalli királyi herceg, a király fivére, ki vakmerően nagyon előrehatolt, majdnem életét veszte. Egy a Nagy-Palánkából süvöltő golyó lovát teríté le, őt magát pedig térdén megsebesíté. Szept. 3-án a párhuzamos vonalak balfelől már 320 lépésnyire haladtak előre; azok végén kis váracs emelkedék arányos fegyvertérrel, melyen 18 ágyuból álló két telep helyzetetett el, melyek-

¹⁾ Böhm L.: Dél-Magyarország kül. történelme, I. k. 333—334. II. — V. ö. még: Horváth M.: Magyarorsz. történelme, VII. k. 54. l. — Preyer: Monographie d. kön. Freistadt Temesvár, 49. l. — Arneth: Prinz Eugen v. Savoyen, II. k. 403—404. II. — Böhm helytelenül írja, hogy „a vár maga négy részből állt: a Nagy-Palánkból vagy külvárosból, a belvárosból, a tulajdonképi várból, és a szigetből vagy Kis-Palánkból“. (m. f.)

ből szept. 6-kán meglehetősen sikerrel kezdték meg a lövöldözést. 7-kén a munkálatokkal készen voltak, s most még csak egy 220 lépésnyi vonal hányatott fel, mely az összeköttetést eszközölte a második párhuzamos vonallal. Következő napon hire futott, hogy 13—14.000 tatár átkelvény a Dunán, a Temes vidékét pusztítja, s a császári hadsereg élelmezését azon oldalról meg akarja semmisíteni. E közben maga a várbeli helyőrség minden erővel ellentállt. A Mehmed aga, akkori temesvári beglerbég vezénylete alatt álló 18.000 ember minden lehetőt elkövetett, hogy Temesvárt a fényes portának megtartsa. Azonban az ostromlók előhaladását csak imitt-amott tudta ideiglenesen megakadályozni, de visszaverni sehol sem volt képes¹⁾.

Szept. 9-dikén tették a várbeliek az első kirohanást. Karddal kezökben nagy dühhel rohanták meg a munkásokat. Mások a rözséket s egyéb készleteket égő fáklyákkal akarták felgyújtani, mi azonban nem sikerülvén, a várba visszanyomattak.

Szept. 19-dikéig semmi nevezetesebb sem adta elő magát; de ezen a napon a telepek már mindenütt teljesen fölszereltek s a város bombázatása, 30 lépésnyire a Palánka árkaitól, kezdetét vevé. Két helyen még aknák is fúrattak. Szept. 20-dikán Steinville gróf Erdélyből 4 zászlóalj gyalogsággal, 3 század gránátossal és 2 ezred vértessel érkezett a temesvári táborba²⁾.

Háromheti heves ostrom után felszólította Jenő herczeg Mehemed pasát a vár átadására. A pasa szerényen ugyan, de erélyesen válaszolá, „hogy jól tudja, miszerint a herczeg nagyobb s erősebb várakat vett már be mint Temesvár, neki azonban feladata a rábizott helyet a legvégsőig védelmezni, s úgy járni el, mint azt a szultán méltósága megkívánja. Miért is minden ajánlatot a feladásra határozottan s föltétlenül vissza kell utasítania³⁾.“

Ezen határozottan tagadó válaszra kétségkívül az a remény bátorítá fel a temesvári paranesnokot, hogy vagy az ostrom alól felszabadító seregek, vagy legalább némi segélycsapatok vannak közeledőben. És csakugyan a herczeg szept. 22-én hirt kapott, hogy az ellenséges hadtest Temes felől sietve közeledik. Következő napon Baboessay ezredes, kit Pálffy egy csapat huszárral dél felé portyázni küldött volt, mint bizonyost jelenté már, hogy tetemesb török sereg közeledik, mire Jenő herczeg legott személyesen ment át a lovasság táborába s grf. Starhemberg Miksa táborszernagyot 11 zászlóaljjal s 24 ágyúval szintén oda rendelte. Nagyobb mérvű intézkedésekre már nem volt idő, mert szept. 23-án déltájban a Kurd pasa vezénylete alatt álló egész lovas hadtest, mintegy 20,000 ember, irtóztató Allah-kiáltással, dühös elszánt-

¹⁾ Preyer, Böhm, Schwieker id. m. I. k.

²⁾ Preyer, id. m.

³⁾ Horváth, VII.

sággal rohant Pálffy táborá ellen, a várba akarván magát keresztül vágni. Mintegy 5—600 válogatott jancsár követte őket lovon löporoszásokkal, liszttel, rizsszel, kétszersülttel s egyéb szerekkel, miket a várba akartak vinni, a helyőrség számára. Hogy mindezt biztosabban szállíthassák a várba, a császáriak ellen intézett támadást a helyőrségnek kirohanás által kellett volna támogatnia. Azonban a terv nem sikerült. Daczára a császáriak által húzott sünczok csekély magasságának, az ozmánok törekvését a császári lovasság magatartása megghiúsította. A törökök háromszor támadtak, de mindannyiszor visszaverettek. 4000 ember elvesztése után végre belátták fáradságuk sikertelenségét és a Temesen, majd nemsokára a Dunán is visszavonultak. Az ostromlottak később ismét megkísérlettek egy kirohanást, de ekkor is sikertelenül. Állítják, hogy a türelmetlen helyőrség hamarabb intézte a támadást az arra kitűzött óránál, s hogy ez lett volna a sikertelenség oka.

A török segédesapatok elvonulása után üresen hagyott táborhelyen, iszonyúan megcsönkített hullái találtattak néhány császárnak, kiket a törökök a gyors roham alkalmával kézre kerítettek. „A mint ez“, — írja a herezeg nagy felháborodással a császárnak — „még a barbár ellenségnél is eddigelé nem tapasztalt kegyetlenség, ugy a legelső alkalommal meg fogom inteni őket, hogy jövőre hasonló kegyetlenkedésektől óvakodjanak, mert különben én is kénytelen lennék a fogoly törökökkel hasonlóképen elbánni¹⁾.“

Mivel azonban szeptember hava már vége felé közeledék s a Béga folyó ismét annyira megáradt, hogy elborítással fenyegeté az ostromlók munkálatait: szept. 30-dikára általános rohamot rendelt el a herezeg. Hogy a törökök haderejét megosszák, Pálffy parancsot kapott a két Palánka ellen színleges támadást intézni. Azonban a 30-dika még különféle intézkedések között tölt el, — s így az általános támadás a vár ellen csak október 1-én vehette kezdetét.

Az ostromhoz 30 zászlóalj, ugyanannyi század gránátos és 2000 munkás lón kirendelve. Jenő herezeg minden ponton a legnagyobb elővigyázattal osztá parancsait. Habár egész éjjel esett az eső és az ázott talaj a sikert nem kevésbé nehezítette, azért a tett intézkedésekben még sem történt változás. Reggeli 8 órakor a győzhetetlen fővezér személyes jelenléte által lelkesített csapatok támadásra indultak. Az ostromot Sándor, württembergi herezeg vezette, támogattatván grf. Browne és Ahumada altábornagyok, Langlet, Livingstein és Wallis Ferencz vezérőrnagyok osztályai által. Elül a gránátosok mentek, követte őket a többi gyalogság. Több órai véres harc után, mely alatt a derék vitézek magasra tartott fegyverekkel a vizeken keresztül s a Nagy-Palánk arkain átnyomultak és a törökök által felülről lődztetve a sünczokat és

¹⁾ Arneth, id. m

palánkréseket is elszántan megmászták, a Nagy-Palánk városrész elvégére a császáriak hatalmába esett. Az öldöklő harc alatt Sándor és Frigyes hercegek, Browne, Ahumada és Livingstein tábornokokkal, több más tisztekkel s mintegy 1500 közlegénnyel együtt megsebesedtek, ötszázan pedig halva maradtak. A szintén nagy veszteségeket szenvedett törökök sietve vonulának vissza a vár falai mögé; de mintegy ötödfél százan mégis fogságba jutottak. A császáriak az elfoglalt Nagy-Palánkban, a várból jövő leghevesebb tüzelés és ismételt dühös kirohanások alatt, azonnal megfészkeltek magokat. Jenő herceg haladék nélkül bevontatá ütegeit a Palánkba s a következő napokon oly roppant hévvel bombáztatá a várat, hogy a bástyák okt. 10-én rést kaptak. A törökök e napon csak gyengén viszonzhatták a tüzelést, mert ütegeik már nagyon elkallódtak. Azonban a következő napon kijavították ágyúikat, s egész késő éjig, sűrű muskéta tüzelés által gyámolítva, oly szörnyű lövöldözést vittek véghez a császáriak ellen, hogy az ostrom eredménye már-már kétséssé kezdé lenni¹⁾.

Ha a törökök oly makacsul védelmezik a várat is, mint ahogyan egy álló hónapon át a Nagy-Palánkát védelmezik vala, a császáriaknak még nagyon meggyűlt volna a bajuk, és sok terhes munkát kellett volna még végezniök. Széles, vízzel telt árkokon kellett volna áthaladniök, a főbástyán, mely jobbra még ép volt, réseket törniök, mi több a belváros elfoglalása után a szintén még sértetlen kastélyerődöt és az igen erős védtornyokat is be kellett volna venniök. E mellett a török várórség még semmiben sem szűkölködött, a vár mindennel elegendőleg volt felszerelve, míg ellenben a hadi miveletekre kedvező évszak már végéhez közeledék, a folytonos esőzések a sánczárkokat kiáradásig megdagaszták és a táborozást a vár körül a császáriaknak majdnem lehetetlenné tevék. Azért, noha a Nagy-Palánka elfoglalása után szakadatlanul bombáztatá is Jenő a várfalakat, mégis kellemesen volt meglepetve, midőn október 12-dikén a vár egyik tornyán fehér zászlótpillantott meg²⁾.

Mehmed pasa, a temesvári pasaság utolsó parancsnoka és beglerbégje, Ahmed aga várparancsnokot és Ibrahim Melek effendit, ki temesvári születésű volt, küldé ki Jenő herceg tábori szállására, hogy a vár capitulatioját a győztes hadvezérnek följajlják. Jenő herceg a maga részéről Wallis grófot bizta meg az alkudozások vezetésével.

Október 13-dikán a capitulatio mindkét részről aláíratott³⁾. Szerinte

¹⁾ Preyer.

²⁾ Arneth.

³⁾ Közlöm itt a capitulatio pontozatainak s a győztes herceg által az egyes pontozatokhoz írt megjegyzéseknek a bécsi es. és kir. birod. hadi archivum eredetijéről másolt szövegét: „Capitulations-Puncta von seither der Belagerndten aus Temesvar, was für capitulations-Puncta verlangt werden. 1-mo Wir mit allen unsern Weibern sambt Kinde, und alles Was in unseren Häusern an effecten sich befindet, wie auch mit Wagen, Pferden und anderes

a helyőrségnek és a Temesvárt tartózkodó minden töröknek szabad kivonulás engedtetett Belgrádba. Jenő herczeg 1000 kocsit adott ren-

Vieh, zu fortbringung unserer anderer Haab undt Gütter sollen Uns verbleiben, und unserer freyer Abzug verstattet werden. Undt dass weder von was nation, alss auch 72 de seym mögen Uns Kein Ueberlast noch einiger Schade oder Beleidigung wiederfahren zu lassen gestattet werden möge. (1-mo Ist verwilliget, ausgenommen der Deserteurs.) — 2-do Undt dass sowohl zu ross als fuss die Miliz als Inwohner mit ihren Ober- und Unter-Gewöhr sambt Fahnen und Klingendem Spiel auszuziehen nicht verwehrt werde, sondern von dem Tag dess Ausmarsch solle der Marsch aus Temesvar gerade nacher Belgrad in 8 March Stationen gegeben werden, und den geradisten Weg gehen: die erste Station nacher Themisch über die Brücken; 2-te über die andtere Brücken bey Schebel so ein Dorff am Morast ist. 3-te bei Tente über die Brücken Bieschowa. 4-te Margida sogenannten Morast. 5-te auf allibonar bei einer gewesten Palanka, 6-te auf Panczowa, 7-te auf Bortscha allwo die Ueberfuhr ist, Undt gleichwie zu fortsetzung des March dahin genügsame sichere convoy zu geben gebethen wird; Alss wirdt auch von Seithen des Bascha von Belgrad ein revers alssdann gegeben werden, dass die Belagerten sicher biss nacher Bortscha convoyret worden. (2-do Ist verwilliget, es müssen aber so lang biss die Convoy wieder zurück kommet, Geisseln zurückgelassen werden.) — 3-tio Zu fortbringung um unserer Weib und Kinder sambt effecten, Haab und Gütter, damit Niemand Zurückbleibe, noch zu Fuss gehen möge, sollen 7000 Wagen bespanter gegeben werden, und im Fahl ein Wagen brechete, oder das Vieh zu Grund gienge, so sollen andere statt den herbeygeschafft werden undt nicht gestattet werden, dass was ausgeplündt worde. Ingl. wann ein oder anderer umb sein Geldt einen Wagen zu Kauffen bekommen Könnte, dass solches nicht gehindt werde. (3-tio Es ist bekannt, dass eine solche quantität von Wagen nit zu haben seye, man wirdt ihnen aber Taussent Wag geben, undt zugleich gestatten, dass Sie einigs Zurücklassen, und durch selbe nach und nach ihre effecten nachbring, und abführen lassen können, Wie ingl. unverwehrt seyn solle, wann Sie einige Wag haben können, selbe zu erkauffen; Und hat es der Verlangten Sicherheit halber auch Keinen Anstandt. Jedoch solle auch ihrer Seits die Sicherheit von unterbleibung aller hostilität undt feindseligkeiten gegeben werden.) — 4-to In wehrender March was zu unterhaltung der ausziehenden Belagerten an victualien und Subsistenz nöthig, solle durch die Bauren zuführen zu lassen nicht allein die hüffl. Handt gegeben werden solche umb ba.e bezahlung und billigen Preiss zu überkommen, damit keine Noth biss Bortscha gelitten werde, sondern auch die Veranstaltung hirmit zu machen ist. (4-to Ist verwilliget.) — 5-to. Die Convoy soll wehrenden March von Temesvar bis Belgrad sich nicht unter der belagerten Zug meliren, sondern mit guter ordre selbe bedecken, damit kein Überlast von andere nation gesch-he. (5-to. Ingleich verwilliget.) — 6-to. Nach geschlossener capitulation und unterzeichnung der Punktsollen sowohl munition, artiglerie, Proviant und andere Kriegsgeräthschaften denen, so darzu deputirt seyn werden, zu übernehmen, getreulich extradiret werden, Jedoch ist nicht mit Verstanden, Was denen particular Familien gehörig, so ohne hinderniss, was Sie abführen wollen und Können verstattet werden solle auch nach Wilkühr zu disponiren. Wegen Abtretung der Aussenwerke aber undt eines Thores solle derjenige so mit der capitulation hinausgeschicket wirdt, genügsamme Volmacht zu tractiren haben, auf was weise, undt Wann es geschehen solle. (6-to Weilen in allen Vestung die munition dem Herrn zugehörig: auch sonst nicht wissend ist, was davon particulare für eine munition seye, alss kan hirrinfahls nichts abzuführen gestattet werden, ausser, dass ein Mann etwa ein Par Schuss mit Sich nehmen möge, was aber den particulare aigenes

delkezésökre málháik, nejeik s gyermekeik elszállítása végett. Minden-nemű fegyver- és lőkézslöt visszahagyandó volt. A szerbeknek, oláhoknak, örményeknek, zsidóknak stb. szabad tetszésökre hagyatott maradni, vagy elköltözni. Az egykori magyar felkelőkről, Rákóczy párthíveiről, kik még a várban találtattak s kiknek számára Mehmed pasa szintén szabad elvonulhatást kért, azt írta Jenő herezeg osztrák indulatossággal: „la Canaglia puo andare, dove vuole“.

Mivel azonban az ígért kocsik előállítására némi időbe került, a még 12.000 harczképes emberből álló helyőrség és a török nép kivonulása Temesvárból csak október 16-dikán hajtathatótt végre. A költözők fedezetére Jenő herezeg 500 lovast rendelt ki, s míg ezek és a szekerek visszatérnének, néhány előkelő törököt túsul tartóztatott le magánál.¹⁾

A vár capitulatioja után békésen érintkezett egymással a két ellenség, kik pedig csak pár nappal ezelőtt is oly elkecseregetten harczoltak egymás ellen. Jenő herezeg a seregében uralkodó kitűnő

Proviand anlangt, Kan selbes mitgenommen werden. Wegen Einräumung des Thors und aussen Werker hat der Generalfeldtzeugef. Prinz Alexander von Wirtenberg die commissiön und Vollmacht das behörige zu tractiren, dessen Handlung in allen gutgeheissen und ratificiert seyn sollen.) — 7-mo Diejenigen Schlawen und andere Christen, so den Mohametanischen Glauben vor vieler Zeit freywillig angenommen und freywillig mit abziehen wollen, sollen nicht aufgehalten seyn, Jedoch seint die Jenigen nicht mit begriffen so wehrender Belagerung übergang seynt, sondern wan Sie befunden werden begriffen werden können. Die Raizen, Griechen, Juden, Armenier Zigenner und was sonst nationen seynt, so in Temeswar wohne und sesshaft und ihr Handtwerek getrieben, sollen gleichfahls unaufgehalten werden, wann Sie freywillig mit abziehen wollen. (7-o. Die Deserteurs sollen zurückgegeben werden, denen übrig aber so von der Razisch, Jüdisch, undt übrig angeführten nationen darinnen verbleiben wollen, sollen drin zu verbleiben, Jenen auch so hienweg gehen wollen, hienweg zu gehen gestattet seyn, mit ihrem Haab und Gutt.) — 8-vo Denen Corezen, so sich in Temeswar befinden, solle auch mit nacher Belgrad zu ziehen verstattet werden. (8-to la Canaglia puo andare, dove vuole.) — 9. Alle effecten sollen frey zu verkaufen gestattet werden. (9. Ist verwilliget.) — 10. Solle Keines weges unter einigem praetext einer Vor Vorigen Zeiten herfürsuchenden Ursach der Abmarsch gehend, und die capitulation violiret werden. (10. Hat sein verbleiben und ist verwilliget.) Schlisslichen nach geschlossener capitulation und Unterzeichnung sollen Zehen Täg bis zu dem Abzug verstattet werden, oder sobald die benötigte Wagen herbeigeschafft und beladen seyn Werden. Actum Temeswar den 13-ten october 1716. — (Sollen gleich sobald die 1000 Wag beysammen ansziehen, und soles auf späteste und lengstens übermorgen beschehen, das Thor und äussere Werke aber heute noch abgetreten und eingeräumt werden. Alle Gefangene ohne Unterscheidt müssen zurückgegeben werden.) Sig. Feldt-Lager vor Temesvár den 13-ten October 1716. — — Eugenio von Savoy m. p. (L. S.) Mehmet Aga Azebani Edwel (L. S.) Chadzi Mehemet (L. S).“

¹⁾ Arneth: Prinz Eugen von Savoyen, II. k. 402—407. II. — Böhm, Schwicker és Griseliní Dél-Magyarország történetében. — Preyer J.: Monographie d. kön. Freistadt Temesvar, 48—53. II. — Horváth M.: Magyarorsz. történelme, VII. k. 54—56. II. — Kerékgyártó: Magyarorsz. történetének kézikönyve, V. r. 20—21. II. — stb.

fegyelem bizonyosságául hozza fel a császárhoz írt jelentésében, hogy daczára a számos okoknak, melyek legénységét boszuállásra ingerelhették volna, a bántalmazás vagy sértés egyetlen esete sem fordult elő, és a törökök a császáriak közt teljes biztonságban érezhették magokat. Mi az okokat illeti, melyek a törököket Temesvár váratlan átadására bírta, a herezeg nem tud más okot gondolni, mint a félelmet és rettegést, melybe a szüntelen és túlheves bombázás a törököket ejtette. Fából épített házaikban, a szűk utcákban és sikátorokban nem érezték magokat elég biztosságban, aminthogy az utcákon és a házakban csakugyan sokan találták is halálukat¹⁾. Különben, miként a megszállás után a császáriak meggyőződtek, a törököknek semmiben sem volt hiányuk, s védmíveik is még oly jó állapotban voltak, hogy még sok ideig daczolhattak volna a heves ostrommal²⁾. A várban a többi közt 120 öntött ágyú is taláztatott, melyek mindegyike a császári ezímerrel volt díszítve. Ezek Temesvárnak Soliman alatt 1552. évben történt eleste alkalmával jutottak török kézre.

Igy szabadult meg valahára Temesvár is 44 napi szakadatlan ostrom után a török uralom alól³⁾. A hős

¹⁾ 1716. okt. 21-én írja Jenő herezeg a császárnak: „... Bey dieser gelegenheit kann nicht unterlassen E. M. Armée ingehaltene Lobwürdige gute Ordnung geziemend anzurühmen und zu bezeigen, dass ich ein gleiches bei den christlichen und vormahligen türkischen übergaben in aufzügen nicht vill gesehen habe, weillen ein Jeder sich beflissen dasjenige und nicht mehr zu thun, alss ihme wohl gestattet ware; es ist keinen nicht der geringste eintrag oder überlast geschehen, und gleichwie die Christen frey mit denen Türken in der Stadt, also seynd auch die türken in dem laager ohngehindert herumgangen und ist uns nicht die allermindeste Beleidigung geschehen. Die Garnison hat vornehme Geiseln zurückgelassen bis die Escorte, Wägen und was sich dabey befunden zurückgelangt seyn wird, worauf sie gleichfalls unter guten Geleit entlassen werden solle“. — „Die Ursache welche diese zahlreiche und manubare Garnison zur Uebergabe bewegen hat, kann dermahl so vill man weis, keine andere seyn, als dass stette Canoniren und Bomben Einwerfen, weillen andurch eine unbeschreibliche Foreht eingejaget, weder Tag noch Nacht in den von lauter holz zusammengesetzten engen häusern und gassen kein ruhe gewesen, und viele lente getödtet und verwundet worden. Sonsten ist kein Abgang zu finden“. (Bécsi cs. és kir. birod. hadügymin. levéltár. Közölve Arnethnél: Pr. Eugen, II. k. 524. l.)

²⁾ Preyer, id. m.

³⁾ A 164 évi török hódoltság alatt a következő eddigelé kipuhalt török helytartók (beglerbégek) székelték Temesvározt és kormányozták a temesvári passzágot: 1552. é. Kasim pasa. — 1557. Lala Mustafa. — 1562. Malkodsch. — 1565. Hasan Prodovics. — 1590. Mustafa. — 1594. Sosi pasa. — 1594. Hasan a kiesiny. — 1595. Soliman. — 1596. Michalidschli Ahmed. — 1598. Soliman. — 1602. Behta pasa. — 1604. Deli Hasan. — 1607. Dshanbulad. — 1616. Mohammed pasa. — 1633. Hadschi Aiwad Soliman. — 1636. Bekir pasa. — 1653. Surnasen. — 1653. Emir pasa. — 1661. Ali pasa. — 1666. Kutschuk Mohammed. — 1678. Husein pasa. — 1680. Kasim pasa a seborvos. — 1682. Sidis-ade Mohammed. — 1683. Sidi-Ahmed pasa. — 1684. Saatschi Mohammed. — 1688. Ibrahim pasa. — 1688. Dschaafer pasa. — 1691. Topal Husein pasa. — 1695. Mustafa vezir. —

Savoyai herczeg október 18-dikán mint győző ünnepelte a visszafoglalt Temesvárbán 43-ik születésnapját.

Vitéz seregéből Temesvár falai előtt halálukat találták: 1 vezér-örnagy (Hochberg), 3 ezredes, 6 őrnagy, 23 kapitány, 42 hadnagy, 21 zászlótartó, 47 őrmester, 68 tizedes, 2189 közlegény és 7 mérnök; összesen 2407. Megsebesültek: Emanuel portugalli kir. herczeg, würtembergi Sándor és Frigyes herczegek, Ahrenberg herczeg, Ahumada, Browne, Livingstein és Elster tábornokok, 7 ezredes, 6 alezredes, 9 őrnagy, 18 kapitány, 53 hadnagy, 35 zászlótartó, 29 őrmester, 49 tizedes, 3968 közlegény, és 10 mérnök; összesen 4192. Az egész vesztesség sebesültekben és halottakban 6599 ember.¹⁾

Temesvár visszafoglalását s vele a dél-magyarországi részek békés birtokát, miként már a fennebbiek után tudjuk, rég idő óta óhajtotta és a császári házra nézve mellőzhetlenül szükségesnek tartotta Jenő herczeg²⁾. A jelenlegi hadi körülmények közt pedig főleg azért látta a herczeg nagy horderejűnek, sőt döntő befolyásúnak Temesvár visszafoglalását, mert nélküle a katonaságot alig lehetett volna most alkalmas téli szállásokba elhelyezni, s mert Temesvár birása által lehetségessé lőn az oláhországi contributiót behajtania, a Tisza vidékét és Felső-Magyarországot minden eshetőségek ellen fedeznie, Erdélyvel az egyenes és közvetlen összeköttetést feltartania és Belgrád meghódításához is a kellő előkészületeket és hasznos intézkedéseket teljes nyugalommal megtennie. Grf. Wurmbrand főhadsegédnek jutott a feladat előleges jelentést tenni Bécsben Temesvár capitulatiojáról. Őt, pár nap után, grf. Lamberg főhadsegéd követte, magával a capitulatio okmányával. Ezúttal a bécsi haditanácsnál helyes szempontból mérlegelték Jenő herczeg újabb nagyfontosságu diadalának értékét. A nép is ujongott örömben. Sőt Temesvár és a temesvári vidék visszafoglalásának híre, mely a hitetlenek péterváradí vereségét meglepően rövid idő alatt követte, csakhamar elterjedt mindenfelé s nagy örömet gerjesztett mindenütt a keresztény világban. — Csak Konstantinápolyban okozott lehangoltságot, hol a lesújtó hirt 14 napig iparkodtak eltitkolni. A hős herczeg november elején maga is Bécsbe távozott, hogy ott személyesen fogadja hálás uralkodójának oly fényesen kiérdemlett köszönetét. Útközben, Győrött, vette át ünnepélyes egyházi szertartás közben a drága kövekkel s gyöngyökkel kirakott kalapot és kardot, mikkel XI. Kelemen pápa kívánta tanusítani elismerését s feldiszipíteni a kereszténység dicső hőseit³⁾.

1697. Dschaaffer pasa. — 1697. Abdi pasa. — 1704. Ibrahim pasa. — 1706. Ali a vámszedő. — 1711. Has-an pasa. — 1716. Mehmed pasa.

¹⁾ Preyer i. m.

²⁾ Jenő herczeg emlékirata 1698. aug. 28. Bécsi had. levtr. (Közölve: Arnehnél: Pr. Eugen, Milit. Corr. I. 175. l.)

³⁾ Jenő a temesvári táborban értesült pápai kitüntetése felől, melyre igen nagy súlyt fektetett s mely fölött öröme nagy volt. Az egyház fejéhez intézett

Mielőtt Jenő herczeg Bécsbe távozott, kimerítő utasításokkal látta el tábornokait, úgy az eddigi fényes hadi eredmények biztosítása, mint a még továbbra eszközzésbe veendő katonai vállalkozásokra nézve. Temesvár elestével elveszté ugyan a török legfőbb dél-magyarországi támaszát, de azért még Páncsovát, Kubint, Uj-Palánkát és Orsovát az alsó Dunán jelentékenyebb mozlim csapatok tarták megszállva, melyek ezen erődtítményekben pár évvel ezelőtt, akkor fészkeltek be újból magokat, midőn a császári had e vidékről a Rákóczy fölkelés elnyomására elszóltatott. Még ezen várakat is vissza kellett tehát foglalni, hogy az egész Temesi Tartomány békés birtoka biztosíttassék, s az ország határvonala, ezen oldalról is egész a Dunáig terjesztetvén, a török betöréseknek lehetősége megnehezíttassék. Csak így lehetett a visszafoglalt tartományban a polgári rendnek és jólétnek alapjait megvetni. Jenő utasítása oda irányult tehát, hogy a temesvári hadsereg néhány osztálya legott a győzelem nagybefolyásu hatása alatt Páncsova, Uj-Palánka, s ha lehet Orsova ellen induljon s e helyek föl szabadítása által a törököket a Dunán-inneni területekről végkép kivervén, az itteni megremült lakosságot meggyőzze arról, miszerint a törökök visszatérése immár lehetetlenné van téve. Ezen utasítás keresztülvitelével s a visszafoglalt összes terület kormányzásával Mercy Claudius Florimund grófot, lovassági tábornokot bizta meg a herczeg. A bécsi udvar fegyverhatalommal meghódított földnek tekintvén ezen országrészt, s Mercy számára már nov. 1-én megküldvén a kinevezési okmányt, az egész tartományt legott katonai kormány alá helyezteté.

De ha már az alkotmányos igazgatás a magyar rendek óhajtása szerint helyre nem állíttatott is itt, és nem magyar ember ruháztatott fel a temesi gróf hajdani czimével és hatalmával, jobbat Mercy-nél alig lehetett volna választani a kormányzásra. Mercynek a felett, hogy az elnéptelenedett, mocsáros vadonná vált tartományt szintén újból kell vala teremtenie, még az is különösen fontos küldetésévé lett, hogy nagy részben innen kellett előkészítenie a háború folytatására a jövő évben szükségessé válandó eszközöket.

Mercy régi lotharingi hős család ivadéka. Nagyatyja a híres vezér báró Mercy Ferencz volt, kinek vitéz tettei a 30 éves háborúból ismeretesek. Atyja szintén katona volt, s mint ilyen érdemelte ki a grófi czimet is. Buda ostrománál 1686-ban esett el mint főörmeister. Fiát már 16 éves korában osztrák katonai szolgálatra szánta, s ez a legnagyobb buzgalommal szentelte is magát a hadi pályára, melyre őt hódolatleljes leveléből „ex castris ad Temesvarini (igy!) positis, oct. 26. 1716.“, kitűnik e fölötti nagy lelkiöröme. A pápai diszajándékok átvételét legünnepélyesebben óhajtotta végrehajtatni. De erre nézve a tábornak nem tartotta alkalmas helynek. Hiányzott itt egy infulus főpap is, ki a pápát méltókép helyettesíthette volna. Győrt választá tehát Jenő, hol akkoriban Nádasdy esanádi püspök tartózkodék, s ezen városban, Nádasdy kezétől, kérte a pápai diszküldeményt átvehetni.

nemesak nagyatyjának s atyjának babérjai, hanem egyéni jeles tulajdonai is lelkesíték. Bátor, óber, tevékeny, — tüzes természettel, okos, találékony elmével volt megáldva. De ezen jó tulajdonokhoz sötét árny gyanúnt párosult büszkesége, sőt nem ritkán nyers magaviselete alárendeltjei iránt. Különben kitűnő hadvezér s páratlanul tevékeny organisator volt. Mint katona mindenütt ott volt, hol a veszély legnagyobb; mint kormányzó jóakarató, ki a rábizott tartománynak áldásos igazgatásáért az ország hálájára tette magát érdemessé. Temesvár visszafoglalása idejében Merey mind Károly császár és király, mind Jenő herczeg előtt nagy kegyben állt. A sereg, mely őt szigorú pontossága miatt kevésbbé szerette, mégis nagy bizalommal s tisztelettel viseltetett iránta. A főparanesnokság átadásakor kijelentette a herczeg, hogy leginkább azon okból szemelte ki Mereyt e magas és fontos állásra, mert sokszor tanúsított vitézségén és bő tapasztalatain kívül még különösen önzéstelen jelleme által nyerte meg bizalmát¹⁾. Utasította őt, hogy az új szerzeményt mind a kincstárra, mind a lakosságra nézve oly hasznossá és virágzóvá tegye, mint csak lehet. Azonban most még a kardot kellett Mereynek forgatnia. A további hadjárat célja Belgrád elfoglalása volt.

Merey feladatává lett Páncsova és Uj-Palánka bevétele után az orsovai szigetet megszállni és ez által Belgrád összeköttetését a többi török tartománytól elvágni, mi a jövő évre tervezett hadjárat sikerét jelentékenyen előmozdítaná; továbbá az ellenség földén lehetőleg szerezni, hogy seregének legalább egy részét az ellenség rovására tartsa fenn, mert a hadakozó császári sereg Bánáthban már mindent fölevett.

Merey már nov. 4-dikén indult el vállalatúra. Midőn a páncsovai török helyőrség Merey közeledése felől értesült, a felindulás első pillanatában ellentállásra gondolt s a város falaira három veres zászlót tűzött ki. Azonban a kora bátorságnak hirtelen támadt tüze csakhamar lelohadt, mert már a következő napon fehér zászlók lengtek a vár-fokról. A páncsovai törökök a temesvári várőrség módjára szintén csak föltételek mellett akartak capitulálni, de Merey semmibe sem vevén ajánlataikat követelte, hogy adják meg magokat kegyelemre. Később azonban mégis megengedte Merey, hogy fegyvertelenül Belgrádba mehettek. Állítják, hogy a paranesnok Páncsovát, mely erős palánkkal volt ellátva és hiányt semmiben sem szenvedett, nem adta volna fel oly könnyen, ha ágyulövések által Belgrádból nem értesítettetett volna, hogy segílyt onnét nem várhat, s azért igyekezzék kedvező föltételeket kieszközölni a várőrség számára.

Kubin és Uj-Palánka szintén ellentállás nélkül hódoltak meg Mereynek, s helyőrségeik hasonló sorsban részesítették²⁾.

¹⁾ Böhm, I. 341—342. II. — Arneht, II. 388—389. — Horváth M., VII. 556.

²⁾ Griselin, I. r., 142. I. — Böhm, I. 343—344. II.

Innen, a nem régiben itt táborozott 15—20.000 tatár által teljesen elpusztított vidékeken keresztül, vonult Mercy hadserege Orsova felé. De ott már határozott s konok ellenszegüléssel találkozott. A törökök a város előtt várták Mercyt, ki habár visszanyomta is őket, még is Orsova megtámadását, nagyobb ágyúk nélkül, rendkívül nehéznek és a netán elfoglalandó várat is kétes becsűnek találta, mert annak megsegíttetését a többi császári állomások távolléte miatt lehetetlennek vélte. Mercy Orsovát nem is oly állapotban találta, mint a milyennek azt neki Temesvárott leírták. Az Orsovához fölfelé három órányi távolságban fekvő Porecsa sziget úgy volt erősítve, mint maga Orsova. Nem messze innét volt Galambos vára, mely szintén egy közel álló sziget által támogatott. Mindezen helyekhez csak hajókkal és sarkakkal lehetett férni, ezen hajókat a Temesből a Dunába egész Uj-Palánkáig kellett kísértetni, itt magtárak állítása, sütökemenczék építése volt szükséges. El kellett foglalni Galambos várat és Porecsa szigetét, és végre ezen oldalról csak ekkor lehetett a siker kilátásával Orsovára indulni. Ezen idő alatt a hadsereg a tüzéséggel együtt kénytelen volna másik oldalról a karánsebesi völgyön át Mehádia alá menni, — és mert ide Karánsebes távol esik, Mehádián magtárakat és sütökemenczéket kellene építeni, mely intézkedés nélkül az egész vállalat semmi eredményre sem vezetne. Mercy tehát nem sürgeté tovább Orsova bevételét, miről az udvari haditanács is lemondott, hanem Mehádia felé hátrálván, sietett azt annál is inkább védelmi állapotba helyezni, mert a tatár khán csak nem régiben nyilvánította szándékát, hogy Mehádiát hatalmába ejti és Karánsebes alá megy, — s mert ezen erősség ekkoriban már oly rongált állapotban volt, hogy Philippi ezredes kénytelen volt ottani állomását elhagyni s Terregovára és Ruszkára húzódni vissza¹⁾. Temesvár elfoglalása után a karánsebesi várat Bressey őrizte kevés őrsereggel, Mehádián pedig ekkor még csak Neuburg hadnagy állt mindössze is negyven lovassal és 200 hajduval, kik magokat körülárkolták és sáncaikat palisádokkal erősítették.

Mehádián decz. 4-én találjuk Mercyt, ki itt azon meggyőződésre jutott, hogy a tartomány inkább van fedezve s a hadsereg is jobban van biztosítva, ha a császáriak Mehádiát tartják, mintha Orsovát beveszik; mert Orsovára oly nagy hadesapatot kellene elhelyezni, mely egyszersmind Oláhországot is féken tartsa. Pár nappal később még nagyobb hangsúlyal bizonyítgatá Mercy a császárnak, hogy Mehádia az egyedüli pont, mely a mögötte elterülő tartományt biztosítja, és ha Mehádia megtartására minden gond nem fordítatik, megtörténhetik, hogy míg a király Belgrád ostromával foglalkozik, a törökök perzselve Lugosig jöhetnek és még tovább²⁾. Erre legott 14 ezred, azaz 30.000 ember

¹⁾ Pesty: A Szörényi Bánság, I. k. 104. l.

²⁾ U. o.

parancsoltatott le az alsó Duna vidékeire. Kubinnál táborba szállott a Schönborn ezred, Karánsebesen Barwüth, Lugoson Mercy, Csákován Hotna ezrede¹⁾. Mehádiáról, melyet védelmi állapotba tett, tél közepén Temesvárra tért vissza Mercy, honnan azonban csakhamar a Belgrádon felül négy órányira fekvő Dunavicza nevű Duna-ághoz távozott, melynek medrét egész télen át nagy erőfeszítéssel ásatta, hét lábbal szélesbítette és mélyebbre tette, hogy az hajózható legyen s rajta a császári sajkák néhány lőtávolnyira Belgrádtól a Dunába futhassanak, s így a török hajóhadat megkerülve, azt Páncsovánál feltartóztathassák és a Száván fekvő nagyobb hadihajókkal összeműködve bekeríthessék. Ez Belgrád ostromára, mint azt később a következők mutatta, döntő befolyással volt²⁾.

Az alatt Anglia és Hollandia megkísérlék Bécsben a béke kieszközlésére érvényesíteni közbenjárásukat. De az 1716-ik évi diesőségteljes hadjárat s a birodalom egyéb politikai körülményei oly kedvező helyzetet alkotának, hogy a bécsi udvar nem volt hajlandó a törökök békeajánlatait már most elfogadni, sőt ellenkezőleg elhatározá, ezúttal elvégre Belgrádot minden áron visszafoglalni.

Belgrád meghódítására az 1717-ik év tavaszán roppant előkészületek tétettek. 1717. május 21-én este megérkezett Futakra maga Jenő herczeg is; de csak néhány napot töltött ott. A császári hadak megérkezéseig Mercyvel beutazta a Tisza-Marosközt és Temesvárt is megnézte. Leutazott aztán az alsó Duna vidékére s különös figyelemmel tanulmányozta a Duna partját, hogy elhatározhassa: a Dunán vagy pedig a Száván szállítsa-e át a sereget Belgrád ellen. Május 27-én már ismét Péterváradon volt, hol a sereg lassabban gyülekezett, semmint azt Jenő óhajtotta és sürgette.

Különben ő nem is várta be minden csapatoknak megérkezését, arra törekedvén, hogy az ellenséget Belgrádnál megelőzze és meglepje. Ennek végrehajtására szükséges volt mielőbb török területre átlépnie, mit Páncsovánál, és pedig a Dunán s nem a Száván határozott eszközölni, mert a törökök a Száva mellett nagy védelmi intézkedéseket tettek, ellenben a Dunára jóformán nem is gondoltak, — s mert továbbá az átkelési pont Páncsova alatt három egymás mellett fekvő sziget által volt fedve és különben is a temesvári és erdélyi csapatok Páncsovát közelebből érték, mint a Szávát. Junius 9-én fölkerekedett tehát a már együttlevő csapatokkal Pétervárad alól s átkelvén a Tiszán és Bégán, tibort ütött azon nagy síkságon, mely Nagy-Beeskerektől Páncsováig terjed. Itt várta be a még elmaradt csapatok és hadi szállítmányok megérkezését, s az alkalmat seregét a Duna túlsó partjára átszállíthatni. Maga a herczeg és tábornoka ekkor Beeskereken tanyáztak,

¹⁾ Bécsi titk. levéltár. Einricht. d. Banats.

²⁾ Fessler, X., 26.

s e városban volt a császári hadi gyógyszerház és a katonai élelemraktár is. Amint a herezeg Beeskerekre megérkezett, Mercy tábornokot egy tekintélyes hadtest élére állította, melynek feladata volt elűzni a törököt Orsováról, minthogy e város birtoka a tervezett belgrádi ostrom sikerére fölötté fontosnak ismertetett. De a törökök csakhamar észrevették Mercy szándékát, ki Orsova elfoglalása által Belgrádtól az élelmeztetés és hadi segélyezés lehetőségét akarta elválni, — s tízezer emberrel előrenyomulván, Mercyt két oldalról bekeríteni igyekeztek. Mercy azonban idejekorán észrevevé a kelepczét, s minthogy döntő csata elfogadására nem érezte magát elég erősnek, visszavonult a herezeg táborába. Itt újabb megtisztelő, de annál nehezebb feladatot kellett megoldania. És megoldotta szerencsésen! Jun. 16 és 17-én átkelt hadaival a Dunán s elfoglalta állását a nélkül, hogy a szemben fekvő magaslatokon mutatkozó ellenesség által háborgattatott volna. A sereg, melyet a Dunán átszállított, 61 gyalog zászlóaljból és 176 lovas századból állott. Emezek Pálffy János, amazok Heister tábornagyok vezérlete alá valának helyezve. Ezeket utóbb még több, mind gyalog mind lovas hadak követték a tulsó táborba. Az egyes osztályok s dandárok vezérei most is ugyanazok voltak, kik a múlt évben Pétervárad és Temesvár alatt munkáltak közre a győzelmek kivívásában, csak hogy most még több ifjú külfejedelmek és urak is esatlakoztak hozzájuk, kiket a hívágy hozott a világ-hírű vezér hadi iskolájába.

Elvégre augusztus 16-án megtörtént az 1717-ik évi hadjárat legfényesebb eseménye is: a törökök teljes megveretése Belgrád alatt. A vár augusztus 17-én megadta magát. A föltételek alapjául a temesvári capitulatio szolgált. Aug. 18-án az egyezmény megkötöttet és a törökök aug. 22-én a várat teljesen kiűritették. Ennek következtése lett, hogy a törökök Szerbiában Szabács, Szendrő, Ráma, Krotzka és Galambos várait is elhagyni voltak kénytelenek. Mindazokat, valamint az elhagyott Orsovát a császáriak azonnal megszállották. Sőt még Mehádiából is kitakarodtak a törökök a belgrádi capitulatio hírére. Csak szept. 27-én vette ujából ezen erősséget körül a szendrői vezir, ki Orsovánál 30.000 törököt szállított át a Dunán — s Mehádiát, azután pedig Karánsebest, e várak hősie ellenállása daczára, többszöri rohamok után bevette. Mehádiát ekkor Hetlewall őrnagy védelmezte. Karánsebes őrsége pedig a Montecuculi és Sultzbach ezredekéből állott. Jenő herezeg az ellenséges hadtestek ellen, melyek a belgrádi útközet után a futamlókból az alsó Dunán összegyűlekeztek s az itteni erődiményeket ujából fenyegetni kezdték, azonnal a belgrádi táborból Eszterházy József és Splényi tábornokokat küldé ki, hogy a veszélyeztetett helyeket az ellenségtől megtisztítsák s a törökök további hadi szándékai felől biztos tudomást szerezzenek. Eszterházy az Uj-Palánkánál megjelent ellenséget hat század válogatott huszárral s egy század szerbbel meg-

közelítvén, bár azt a maga csapatánál többszörösen számosabbnak látá, megtámadta, és megfutamitván tíz ágyuját s minden podgyását elvette. Hasonló győzelmet vívott ki Splényi egy más török hadon, mely Orsova felől tört be a Temesi Tartományba: miután pedig azt kiűzte, csak 1500-ra menő dandárával Orsovát is megszállotta. Az őrség, mely a mult évben oly erőlyesen áll vala ellent Mereynek, most a belgrádi vereség benyomása alatt, alig pillantá meg a magyar hadat, azonnal hajókra rakodott s a várat ellentállás nélkül engedte át Splényinek¹⁾. Az ellenséget innen az alsó Duna vidékeiről a Belgrád eleste után tábornagygyá kinevezett Mercy űzte el végképen 12 zászlóaljjal és 18 lovas századdal, visszanyomván a törököket egész a Vaskapu szorosig, vagyis Demircapi-ig. E közben Jenő herczeg Kubinnál a dunai hajóhidat erősített hídfevel látta el és Páncsovát is kellőkép megerősíté.

Mindezekkel a főlzabadított dél-magyarországi terület az ellenség nagyobb betörései ellen lehetőleg biztosítva lön.

A teljes békét azonban csak az 1718. július 21-én létrejött pozsarováczai béke hozta meg e tartománynak, mely szerint a császárnak átengedettett Oláhország az Aluta torkolatáig, a Temesi Tartomány Orsováig, és Szerbia Belgrádtól a Timok folyóig²⁾.

Jenő herczeg egyetértve a bécsi központi kormány nézeteivel, a Temesi Tartományt, a fegyverjog alapján, a magyar koronától elválasztani, külön tartományként kormányozni és az osztrák örökös tartományok mintájára német szervezettű s nyelvű korona-tartománynyá átalakítani tanácsolta. A főhaditanácsához 1717. jun. 21-én intézett iratában írja a többi közt: „Bei der unveränderlichen meinung, dass weder die gegenwärtige noch künftige Friedensumstände die incorporirung mit Ungarn, wohl aber die Arth einer abgesonderten provinz, wie Siebenbürgen, eum reservatione Dominii supremi territorialis . . . zu I. K. M. Dienst einrathen könne“³⁾. A herczeg s a bécsi kormány véleménye szerint a birodalom déli határszéleit a törökök ellen csak úgy lehetett biztosítani, az alkotmányos szabadság után vágyakodó magyar és erdélyországi forradalmárokat csak úgy lehetett erős, katonailag szervezett bástyák közé szorítani, vagyis

¹⁾ Schmidt: Imper. Ottom. II. — Horváth M. VII. — Kolinovics: Posthuma memoria C. Jos. Eszterházy.

²⁾ A pozsarováczai békealkut Károly részéről grf. Virmont tábornagy, Talmann és Fleischmann hadi tanácsosok intézék. Magyarország is képviselve volt itt b. Sándor Gáspár által; Horvátországot Antalies János képviselé. De a két utóbbi csak segédül adatott a biztosok mellé; befolyásuk a békekötésnél alig volt. — Velenczét, mint a császár szövetségését, Ruzini Carlo képviselé. A porta Ibrahim szilihdárt, Mahomed effendit, a tüzérség felügyelőjét és Maurocordato oláh vajdát küldé biztosokul. Jelen voltak még Anglia és Holland, mint közbenjáró hatalmak részéről: sir Robert Sutton és Coliers Jakab.

³⁾ Arneth, II. 446. és 529. II.

Magyar- és Erdélyország birtokát a dynastia részére biztosítani, ha a Temesi Tartomány katonailag szerveztetik s mindenben Bécsnek alárendelve, abszolút hatalommal kormányoztatik. E nézeteknek megnyerette Károly császár és király is, és megfelekezve a magyar rendeknek 1715-ben adott ígérteréről, rendeletet adott ki, mely szerint a pozsarovácsi békekötés által a törököktől véglegesen visszafoglalt terület nem csatoltatik vissza Magyarországhoz, hanem „Temesi Bánság“ nevezet alatt önállóan, egyelőre katonailag és kamarailag kormányoztatik.

A terület kormányzására, miként fennebb érintém, Mercy grófot, a dél-magyarországi katonaság főparancsnokát szemelte ki a herceg, habár általánosan véve nem volt is azon nézetben, hogy valamely ország polgári és katonai igazgatását ugyanazon egy kézben kell összpontosítani; mert sok esetben a legkitünőbb tábornokok, kik könnyű szerrrel hódítanak meg országokat, legrosszabb kormányzók szoktak lenni. Azonban Mercy grófot kivételképen oly férfinak ismerte Jenő herceg, kinek személyében a katonai erények s a kormányzói bölcsesség összhangzatos arányban feltalálhatók, s kit azért ezen új tartomány szervezésére és igazgatására olyannyira képes embernek tartott, hogy ő maga a tartomány belügyeinek vezetésébe nem is igen akart elegyedni. Egyelőre csak néhány rendszabályt állított föl, melyeket Mercy addig is, míg az udvartól részletes utasításokat nyerne, szem előtt tartani köteleztetett. Ezek közt volt az utasítás: a temesvári várba csak kathol. vallásu német lakosokat befogadni. Továbbá: a zsidókat távol tartani a vártól, mivelhogy inkább hajlandók uzsoráskodásra, mint becsületes kereskedeésre, és inkább szítnak az ozmánokhoz, mint a keresztényekhez. Évek hosszú során tartott összeköttetésöknél fogva a törökökkel, számos barátjuk van a törökök közt, kikkel leveleznek s ezentúl is a legszorosabb viszonyban állnak. Leginkább tehát a zsidók lesznek szemmel kísérendők, és minden tekintetben kívánatos volna, ha a nem mellőzhető kereskedelmi összeköttetést a törökökkel keresztények üznék, s az abból háramló haszon nem a zsidók javára jutna¹⁾. Utóbb az udvari kamara a főhaditanács által bővebb utasításokkal is ellátta Mercyt, a tartomány kormányát illetőleg.

Igy jutott a Tisza-, Duna-, Maros- és Erdély-köz, mint ujjonan keletkezett osztrák katonai provincia, „Temesi Bánság“ hamis név alatt, az osztrák kormány uralma alá. Még hosszú időre elszakitva maradt törvényes urától, a magyar királytól, kinek apostoli koronáját kezdettől fogva ragyogó gyöngy gyanánt ékesíté.

A Savoyai herceg dicsősége és érdeme, hogy elvégre ezen ország is egészen felszabadult a török járom és a vad fatalismus nyomása alól,

¹⁾ Arneth, II. 447. l. — Böhm, I. 353. l.

hogy visszaadatott ismét a keresztény civilisatio éltető befolyásának. A magyar nemzeti élet még sokáig távol tartatott ugyan innen, de azért a történelem mégis szívesen és hálásan ismeri el az érdemet, mely az ország ezen részének birtokát a török iga szétveretése által egy lépéssel közelebb hozta az igaz tulajdonos, a magyar² király kezeihez, és itt a béke áldásait meghonosítván, a sokáig késett, de azért el nem maradt magyar nemzeti cultura fejlesztésére és felvirágoztatására biztos alapot készített elő. De valamint hálás szívvel adózunk Ausztria legnagyobb hőse érdemeinek, úgy más részről nem fojthatjuk el magunkban a kárhoztatás szavát sem, melylyel a magyar történelem méltán sujtja e nagy férfiú nevét, rideg despotikus hajlamai és a magyarok iránt táplált rokonszenvetlen érzelmei miatt. Ő volt egyik nagyhatású előmozdítója s vezére azon idegen befolyásnak, mely törvényeink, alkotmányunk ellenére oly sajnosan érvényesítette magát. A visszaszerzett Bánságot is, mint láttuk, leginkább az ő tanácsai s az ő embereinek befolyása után indulva, nem akarta Károly visszakeblezni az anyaországba.

Az ország rendei soha sem hitték a dél-magyarországi részeknek az anyaországtól tartósabb szétválasztásában. Sőt ellenkezőleg a trón biztatásai abban a reményben ringaták a magyar nemzetet, hogy az ország déli részeinek visszakapcsolása csak ideig-óráig halasztatik némely szervezési nehézségek miatt, és hogy az a legelső kínálkozó alkalommal végre fog hajtatni. Azért a magyar rendek mindjárt kezdetben nem akartak itt „Temesi Bánságot“ és abban kerületeket elismerni, hanem Magyarország lényeges alkatrészének tekintván e földet, az 1722-ik évi pozsonyi országgyűlésen, melyen Nádasdy László esanádi püspök is jelen volt és szerepelt, a többi közt helyet adtak a torontáli követnek is. A bécsi kormány azzal palástolá a rendek előtt alkotmányellenes szándékait, hogy Mercyt ezen országgyűlés tartama alatt fölvéteté a magyar indigenák közé. Különben az országgyűlés, főleg az örökösödési új rend megállapításánál, nagy nyomatékkal kijelenté, hogy Magyarország s hozzákapcsolt részei, országai és tartományai magukban véve egymástól elválaszthatlanok és feloszthatlanok. Követelték a rendek, hogy az újonan visszaszerzett vármegyék s kerületek az országba visszakebleztessenek, a kamarai és hadi helyek törvényes megyei kormány alá vettessenek. A rendek oly rendithetlenek voltak e törvényes jogok követelésében, hogy kijelentették, miszerint mindaddig, míg erre nézve a királyi resolutio meg nem érkezik, semmiféle további tárgyalásokba nem bocsátkozhatnak. — Azonban a nemzet törvényes kíválmánának teljesítése ezúttal is elodáztatott. Az 58-dik ülés jegyzőkönyvében (1722) olvassuk erre vonatkozólag a királyi biztosok nyilatkozatát: „Quantum ad petitum neo-quaesitorum reincorporationem: succedere eam pro nunc non posse, cum et solae partes Temesvarienses circiter 800.000

fnis. praestent, ac praeterea aliae quoque difficultates intercederent.“ Kérdik a biztosok, mikép fogják a rendek e nagy sommát, melyet a kincstár a Temesi Tartományban eszközölt beruházásokért, úgy szintén a visszafoglalás költségei fejében követel, kifizetni?¹⁾

Tudvalevőleg Károly a Temesi Bánságot legnagyobb részben mint szomorú, kipusztult, népszegény, részben mocsáros, részben homokos sivatagot vette át, melyet alaphól ujja kellett teremtenie. Minden jó és hasznos, mit a vidék nyújtott, nagy mennyiségű földben állt, melyet azonban a szántóvas nem igen hasogatott még, s melyen az emberi művelés nyomai csak itt-ott látszottak. Gyümölcsfák a ritkaságok közé tartoztak, a nemesítés mestersége pedig teljesen ismeretlen volt. Az egyedüli, mit úgy a síkságon, mint a dombok és hegyek tövében ültettek, kőkény és szilva volt pálinkafőzésre. Egyéb terményekből csak annyit vetett a gyér lakosság, a mennyire a családnak mellőzhetlenül szüksége volt. Magától értetik, hogy tulajdonképi kereskedelemről alig volt itt szó. A bennszülöttek főfoglalkozása vadászatból és állattenyésztésből állt. Az iparnak és szorgalomnak legfőlebb a hegyvidéken találjuk némi nyomait, kivéve azt, mit a szerb és oláh köznép természetes ügyességével családja szükségleteinek fődözésére művelt. A nők, mint ma, kendert fontak és vásznat szőttek, gyapjút festettek, melynek tarka kelméjéből, főleg Karánsebes vidékén, diszes szőnyegek és az egész ház ruházata készült. A tolvajság, rablás és útonállás mindenfelé nagy mérvekben üzetett. Elszánt rablók egész falkákban száguldoztak be a vidékeket, fosztogatták az utasokat, sőt többször nagyobb csapatokban a falvakba is beverészkedtek, melyeket megadóztattak, pénzt s élelmi szereket raboltak, a házakat kifosztogatták, sőt néha a meglátogatott falut fel is gyújtották. A rablóbandák mindegyikének megvolt a maga vezére, kit harampasának neveztek, s kinek a bandához tartozó többi tag engedelmeskedett. Karddal, karabélylyal, pisztolyokkal, török handsúrral és esákhányokkal voltak az ily útonállók fölfigyverkezve. A nép vad, nyers erkölceinek megszelídítésére, a tudatlanság eloszlatására a nép vezérei, a „pópák“ legkevésbé voltak alkalmasak, mintán magok is írni, olvasni nem tudtak, s különben is az itálnak és nyers dőzsölésnek hódolván, többnyire veszekedők, zenebonáskodók, kiállhatlanok, a műveltség legalsóbb fokán álló emberek valának²⁾.

Oly alkotó szellemre volt tehát szükség, mint Merey, hogy ezen elpusztult, eltiprott országot, melynek gazdagsága a rombolás omladécai alá volt temetve, ismét új életre támassza s benne a culturfejlődés föltételeit meggyökeresítse. Amint ezen országrész 1716-ban visszafoglaltatott és kormányása nov. 1-én Mereyre bízott, Bécsben legott megtörténtek a szükséges intézkedések, leendő kormányoztatásának módozataira néz-

¹⁾ Kovanich.

²⁾ Griseliní, I. 222—224.

ve is. Bánsági ügyekben a császári udvari főhaditanács együttesen intézkedett az udvari főkamarával. Elegendőbb székhelyek együttes határozatából neveztetett ki már 1717-ben Kallanek Sándor János,¹⁾ eddigi szlavoniai kamarai felügyelő és „iudex regius rascianorum“ bánsági kamarai berendezési biztossá (Kameral-Einrichtungs-Commissarius), rábízván egyszersmind a bánati kincstári jóságok és jövedelmek fölötti felügyelés is, azon utasítás értelmében, melyet erre nézve az udvartól kapott. Kallanek megérkezéseig Temesvárra, egyedül Mercy intézkedett a kincstári dolgokban. Ezen időből való az udvarhoz beadott egy javaslata, miként kellessék a Temesi Bánságban az oeconomicumot „nach der daselbstigen Lands-Constitution“ jó haszonnal rendezni. Javaslátát (Haupt-Einrichtungs-Werk) „camerale“ és „oeconomicum militare“, azután „provinciale“ és „politicum“ című fejezetekre osztá, mely felosztásból nyilván megérthetők Mercy nézetei a tartományi kormány berendezésének ágazatairól is.

Javasolta ugyanis, hogy a Bánság négy részre, districtusokra osztassák föl, s minden districtusban legyen egy főnök vagy alispán (Vice Gespan) az alkalmazandó tisztartók (Provisores) fölött. Legyen továbbá minden districtusban négy főknéz vagyis szolgabíró (Stuhlrichter), kik a pénzeket és számadásokat a tisztartóktól átveszik és a főpénztárnak átszolgáltatják, ugy szintén a felsőbb parancsolatokat végrehajthatják s mindenre felügyelnek. Mivel a bánsági parasztságnál nagyon gyűlöletes a harács név, az adó ezentúl ne a „harács“ hanem a „contributio“ neve alatt szedessék. 1717-ben egyáltalán ne szedessék termény-tized. A terményadót és készpénzt ezentúl a tisztartók a főknézek által, de mindig a fő- és hadibiztos felügyelete mellett szedjék. A sót illetőleg minden kéményre egy mázsa szükséglet számítassék; tehát az összeirt 21,089 kéményre ugyanannyi mázsa, hozzáadva még a katonaság számára szükségelt 9000 mázsát. S noha a kollusi és dévai só jobb minőségű, mégis csak vizaknai só hozandó be, mert a tartomány ahhoz van szokva. A só lerakása Margán, Lippán, Facséten, Aradon, Csanádon, Török-Becsén, Pánesován, Kubinban, Uj-Palánkán, Orsován és Temesvárott eszközöltessék. A tartomány különböző vidékein sörházak s pálinkafőzők állítandók fel. A további pontok alatt szól még a malmok és vámok ügyéről, a bánsági erdők jókarban tartásáról, erdőhivatalok felállításáról, a halászatnak a kincstár javára értékesítéséről, s ajálja Lippán, Dentán és Temesvárott tartományi biztosságok (Landcommissariats) felállítását, melyek feladata volna „die Lands Gravamina zu respieiren, nicht weniger auch mit denen Provisoribus in denen daruntigen Landesangelegenheiten ordentlich correspondiren, und anbey auch die Brücken und Strassen zu besorgen“. Ami a póstaúttakat illeti, azok úgy, amint Bel-

¹⁾ Néha Kallanek-nek írja magát

grádból Temesváron át Aradig már léteznek, Erdély felé is Marga és Karánsebesen keresztül, továbbá Orsova, Lippa, Titel és más vidékek irányában annál könnyebben s a kincstár minden megterhelhetése nélkül készíthetnének, „zumahlen im Land dergleichen leuthe vorhanden, welche es nur um die Freyheit und unterhaltung einiger pferde auf sich nehmen würden“. A tartomány könnyebb népesítésére két adómentes év engedélyezését, a vagyon és adóalap növelésére pedig a falvak arra kényszerítését tartja szükségesnek, hogy tengerit csak a mindennapi szükséglet kielégítésére vessenek, a többi földön pedig buzát, árpát és zabot tartozzanak termesztetni. Temesvár városa jobb rendezése tekintetéből, nevezetesen az ott letelepülő polgárság, iparos osztály érdekében ajánlja, hogy egy városbíró vagy primás, két tanácsnokkal és egy városi őrökkel kineveztessenek, az új települőknek hat adómentes év és más városok módjára a közönséges kiváltságok és szabadalmak engedélyeztessenek, a szükséges közrendőrségi intézmény életbeléptetessék, a város feljogosítsák évi és heti vásárok tartására, a vár kiépítése és javítása céljából pedig téglalapítási telepek és fűrészmalmok állíttassanak. Kéri végre Mercy az új-palánki kerületben létező rézbányának jókarba helyezését és a ezigányügy szabályozását.

A bécsi udvarnál fontos tanácskozmányok tárgyává tették Mercy javaslatait. Nem is történt azokban sok változtatás, hanem — miként már tudjuk — csupán csak Bánság felosztását és néhány lényegtelen pontot illetőleg tétettek módosítások. Temesvár regulatioja kérdésénél kívánta az udvari kamara, „damit lauter Teutsche und Cathol. Bürger in ermeldte Stadt Temeswar eingenommen werden, denen auch zu desto mehrerer populirung 6 frey jahre nebst deren gewöhnlichen immuniteten, freyheiten, und Privilegien, wie es in anderen derley Städten gewöhnlich, bewilliget werden“. A posta, mint császári tábori posta (Feldpost) egyelőre katonaság által kezeltessék; a ezigányok pedig, mivel a múlt évben 1500 frt, most meg már 2000 frt tolerantiális adót fizettek, és a bányamívelésnél, érczhámoroknál és a hajózásnál különben is jól használhatók, egyelőre türessenek, de állandó helyekhez köthetessenek.

Különben Mercy javaslatát és kormányrendszerét egész terjedelmében elfogadta a császár¹⁾. A temesi Bánság, mely katonai-kincstári jellegű kormány alá helyezettett, 13 kerületre, a clissurai hegyvidékre és 6 katonai századvidékre osztatván, kerületei számára alispánok, pro-

¹⁾ Aláírva van Mercy javaslata s a hozzá mellékelt módosítások a császár következő sajátkezű záradékával: „Placet pro nunc dises vorgeschlagene Sistem, und wird die Camera ehest ein- und mehr taugliche subjecta pro primo Commissario anstatt des Kallanek vorschlagen. Carl.“ Alul: Eugenio von Savoyen. Graf von Wallsegg. Wien, 21. May 1718. (Bécsi cs. és kir. titkos levéltár. Acten die Einrichtung d. Temesv. Banats betreffend. Circa Sphaeram ottomanico Cameralem.)

visorok és főknézek nevezettek ki. E főnökségek előterjesztésére nevezettek ki aztán az alsóbbrendű hiv. személyzet. Mind e közegek kezelték a tartomány politikai, gazdasági, törvénykezési, telepítési, egyházi és iskolai ügyeit. A parancsok, rendeletek, levelek stb. kihordására huszárok és hajduk alkalmaztattak. A Mercy iránt ellenséges indulattal viseltető Kallanek elmozdítása közel kilátásba helyeztetett.¹⁾ Bánság kormányzásában elvül a vegyes tanácstestületek általi kormányzást fogadta el a császár. Ennek folytán a Temesi Bánság katonai-polgári és kincstári kormányának élén Temesvározt a tábornok állt egy vegyes tanácssal, melynek működését Bécsben az udvari vegyes bizottság ellenőrizé és rendeletek alapján igazgatá. Az udvari bizottságba kinevezte a császár a főhaditanács részéről Ottl haditanácsost és titkos referendáriust, a főkamara részéről Mikosch, udv. tanácsost, a bankalitás részéről Hillebrand udv. kamarai tanácsost. Ezen férfiakból állt a bécsi udvarnál azon legfőbb forum, mely közvetlenül a revindicatio után első intézte a Temesi Bánság sorsát. A temesvári első kormányzóság pedig állt Mercy elnöklete alatt katonai ügyekben gróf Wallis temesvári várparancsnok és Haan hadügyi főbiztosból, polgári és kamarai ügyekben Rebenitsch Ferencz Sámuel és ideiglenesen Kallanek tanácsagokból. Minden fölmerülő és Bécsből leérkezett ügyet e vegyes tanács ülésai elé tartozott Mercy terjeszteni. Neveztetett ez a temesvári tartományi kormányzók „Temes-bánsági tartományi administratio“-nak (Landes Administration des Temeser Banats)²⁾. A katonaság fölött a forum militare, vagyis az administrationnak katonatagjai gyakorlák az igazságszolgáltatást, ellenben a polgári bíráskodás főbenjáró s fontosabb ügyei, ugy a másodfokú föllebbezések elítélése is, az administratio polgári osztályára ruháztattak, míg köznapi ügyekben „in rebus minoribus et magis ordinarijs, quasi in prima instantia“ a tisztartók és knézek bíráskodtak (Landjustiz). Súlyosabb vétségek és bűntények esetei első bíróságilag a járási hadbíró (Land-Auditor) által tárgyalattak az administratio felügyelete mellett, mely a hozott ítéleteket átvizsgálván s esetleg helybenhagyván, a végrehajtást az első bíró-

¹⁾ Kallanek kemény vádakát emelt Mercy ellen a bécsi udvarnál. Denuntiálta őt, hogy a kincstár jövedelmeivel pazarul gazdálkodik s azokat saját fényűzési céljaira hűtlenül elkezeli. A titkos levéltárban találtató „Extractus einiger aus dem Temesvarer Banat eingelaufenen Nachrichten“ czimű iratban azt referálja a többi közt Kallanek az udvarnak 1718-ban, hogy: „der Herr Gral. Mercy hat 170 Pferdt, 130 Ochsen, 132 Bedinte, 6 Jager mit 150 Hunden, dieses alles muss das land aushalden. Über alles dieses hat Er Vorn Jahr vor sich qua commandirend Gral 12,000 fl. genohmen“.

²⁾ A temesvári kormányzók nevét illetőleg két vélemény volt a bécsi udvarnál. Az egyik szerint „Gubernium Banale“-nak akarták azt nevezettni; a másik szerint, miként a bajor tartományok birtokbavételénél is történt, „Administrationak“. A császár az utóbbi elnevezést választá.

ságra bízta. „In casibus vero aut delictis gravioribus, singulariter statum publicum concernentibus, als in crimine laesae Majestatis, die sach jedesmahl hiehero mit gutachten zu berichten, und Euer Kay. und Cathol. Mayest. zu Dero allerhöchsten entschliessung in unterthänigkeit nach erforderniss vorgetragen seyn wird“¹⁾). A népből kiszemelt falusi knézek nem igen bírtak magasabb műveltséggel; voltak köztük olyanok is, kik sem a betűt, sem a számot nem ismerték, hanem rovás után vezették számadásaikat. Ellenben a járások élén álló főknézek többnyire németek s nem ritkán francziák voltak, kik a katonai szolgálatból vagy valamelyik bécsi hivatalból kilépve, itt a Bánságban ke-restek maguknak jővőt. Műveltség tekintetében azonban ezek sem állottak valami magosan. Az alispán (Vice Gespan) hivatala, mivel magyaros formája volt és nem tetszett, csakhamar be lett szüntetve; hatásköre részben a provisorokra vagy tiszttartókra, részben pedig a knézekre ruháztatott át.

A tartomány kormányzása minden irányban német lábra állított. Ekkor vergődött itt túlsúlyra a német nyelv és a német szokások uralma is. A kormányrendszer megtette a magáét, hogy a németesítés mindinkább terjedjen.

A visszafoglalás első éveiben legkevésbé sem volt a nép az új katonai német kormányrendszerrel megelégedve. Elégedetlensége felől a bécsi udvart is kellőképp értesíté. „Azelőtt, — mondatik egy ily panaszos fölterjesztésben — míg a törökök kormányoztak itt, a vidék szokása szerint minden faluban megengedettett, hogy a nehéz munkával foglalkozó jobbágyak erősítő felüdítésül scherbetet és pálinkát főzhessenek és kimérjenek. De most temesvári zsidóknak van ezen iparág kibérelve, kiktől csak drága pénzért vehetjük meg italunkat, „wo doch vermög unserer glaubens-lehre dasjenige, was ein Jud praeparirt zu genießen uns verboten ist; über dises wird noch auferlegt, dass wir mit unseren Viech diesen Juden das benöthigte Holtz ohne einige Kreüzer gelt oder bezahlung, eine grosse quantitet Brenn holz, jährlich zu führen und unser Viech ruiniren müssen“²⁾). A katonai garázdalkodás borzasztó-

¹⁾ Bécsi titk. levéltár. Acta die Einrichtung des Temeser Banats betreffend.

²⁾ A szerződés, mely e zsidókkal 6 évre kötöttett, 1717. nov. 4-éről szól, s következőleg hangzik: „Heünt zu endtgesetzten Dato, ist mit denen Jacob und Abraham Köppisch Juden, gebrüdern von Presburg, von Einer Löbl. Commission allhier, wegen auf- und einrichtung eines Bier-Preü- und Brandtwein-Hauses in Temesvar nachfolgender Contract geschlossen, und aufgericht worden: Als 1-mo Verlasset manñ Besagten Beeden Juden gebrüdern die gerechtigkeit in Temesvar Bier zu Preüen.“ A zsidók engedelme nélkül másnak senkinek sem volt szabad e nemű italt árulni. Fizettek a kincstárnak minden akó ser után 1 frt. 15 krt. minden akó pálinka után 3 frtot, 1 öl fáért 2 frtot. Tartoztak egy iteze sert 5 krajezárért, 1 iteze pálinkát 9 garasért = 27 krajezárért „gueter qualitet nach guet Befindung des Commendanten“ kimérni, de ennél drágábban eladni nem volt szabad: „theurer zu verkauffen ihnen keines weegs zugestanden ist.“ (Bécsi titk. levéltár.)

sága, az ujonan behozott különféle szokatlan adónemek, a kemény bánásmód és kiméletlen szigor fájdalmasan ábrándították ki az új urak iránt eleintén vérmes reményekkel eltelt pórnépet. A robot most is csak megvolt, mint azelőtt, sőt terhesebb lett, mint azelőtt volt; mert az egyes districtusokban nemcsak a provisor's alispán lakott, hanem volt vele több altsízt is, kik mindnyájan a maguk számára is megkövetelték a robotot. A török uralkodás idejében az oláh és szerb papság minden családotól fel volt mentve a robotolástól, a pénzádótól, a tizedektől, most pedig még katonákat is kvártélyoztak be hozzájuk, „über das mit deme aller-spöttlichsten reden tractiret, welches wir samt ihnen sehr schmerzlich empfinden müssen, und uns durch die Tüirken als unglaübige nicht widerfahren.“ Panaszkodnak, hogy most már templomaik és házaik építésére még csak fát sem szabad az erdőkben szabadon vágniok, mert mindenütt ordésszek állítottak fel, kik tőlök fejszéiket és baltáikat elszedegetik. A baromtenyésztéssel is hátra felé mennek; mert a katonatisztek és hivatalnokok csupa borjuhúst esznek, a borjakat pedig csak 2 frtjával fizetik, vagy ha ezt az árat a tulajdonos keveselné, jószágát erőszakkal el is veszik tőle. A várak javításánál, erődtímenyek építésénél ingyen kell dolgozniok, mi több, még enni sem kapnak. Elüljáróság, hatóság, uraság annyi van, „dass wir eigentlich nicht wissen, von wem oder welchem allein zu dependiren haben, wo unter den Tüirken doch nicht mehre, ausser unter einen gestanden.“ Különös sérelmére van a népnek az is, hogy a járási bíróságoknál (Land-Auditoriat) nagyon takálják a szegény embert, „so dass wir die justiz zu suchen uns schier nicht mehr getrauen.“ Abban is meg van most a nép rövidítve, hogy Orsováról, Karánsebesről és Páncsováról „sogenannte Marquetanten oder handelsleuth“ nagy számban húzódtak be a Bánságba és Temesvárra, „massen selbige uns das Brod vor dem Maull abschneiden.“ Temesvárott a szerbek a még fennálló kevés török házak omladéka alatt laknak, holott 1718. jan. 26-án az akkori kamarai berendezési bizottság (Cameraleinrichtungs Commission) azzal biztatta őket, hogy a temesvári Nagy-Palánkban lakó szerbek a várban lakó németekkel mindenben egyenlőknek fognak tekintetni.¹⁾ A köznépnek, különösen az alsó Duna vidékein, sem éléme, sem termése, sem takarmánya, sem marhája nem volt. 1717-ben a törökök segítségére jött tatárok irtóztató kegyetlenséggel dúlták fel ama tájakat. A falvakat fölégették, a mezőket letarolták, a lakosság nagyobb részét súlyos fogságba huzolták. „Das Volk — mondja egy másik panaszos fölterjesztés — hat noch dato nit so viel Ruch gehabt, damit sie sich ihre abgebrante Heyser wieder erbauen können, sondern müssen den Winter in miserablen Kalupen zubringen

¹⁾ Aláírva: „Nomine der sammentlichen unterthanen des Temeswarer Banats abgeschickter Richter.“ (Bécsi titkos levéltár.)

und erstens vor Hunger, andersten wegen der Kälte, ärger dann das Viech S. V. (salva venia) crepiren, worbey selbe dannoch nit Ruch haben, sondern ihnen aufgetragen worden, Kalch zu brennen, Stein brechen, vill Tausend Klafter Ziegel brennen, als anders Bauholz, und etliche 100,000 Schindel zu schlagen, und zu führen, etc.¹⁾ Az orso-vai, almási, karánsebesi, lugosi, verseczi és új-palánki districtusok majdnem egészen romban heverték²⁾.

A katonai uralom tehát kezdetben nem inangurált e tartományban oly polgári állapotokat, melyek a közjólét előmozdítására, a megelégedettség meghonosítására keesegtető kilátásokat nyitottak volna. Mercynek közigazgatási tehetsége minden erejét, lankadatlan szorgalma egész igyekezetét fel kellett eztán használnia, hogy kormányzói működése minél több eredményét mutathassa fel az udvari főtanács előtt, és hogy a hosszú századokon át elhanyagolt itteni lakosság erkölceseit, gondolkodásmódját, igényeit lehetőleg átadomítva, rendre, munkaszere-tetre, az állami terhek készségös viselésére, a polgári kötelességek öntudatos teljesítésére, a szépnak és hasznosnak pártolására, szóval a kezdeményezett reformokban való elégedett megnyugvásra szoktassa azt. Azonban nem lehetett ezt rögtönözni, egyszerre, rövid idő alatt megtenni, hanem egyenként, lassan, kellő időközökben, a kínálkozó alkalom okos felhasználásával, és természetesen csak oly mértékben, a milyen Bécsben helybenhagyatott és a milyent a pénztár körülményei éppen engedtek. Mind-ez sok nehézséggel és sok költsékezéssel is járt. Bécsben arra fektették a fősúlyt, hogy ezen országrészből kevés költség mellett minél több hasznot hajtsanak a kincstár javára. De az ügyes, jóakarátú tábornok, ki szenvedélylyel fogott e szép földterület kormányzásához, képes lón mégis kieszközölni, hogy a jövedelmek egy része a Temesi Bánság anyagi körülményeinek javítására fordíttassék. Meg lévén pedig a pénz-erő, valóban atyai gondnal s helyes tapintattal fektette is be azt a tartományba.

De hogy polgári kormányzóságának működési tere nyugalmas, háborítlan legyen, katonai kormányzósága biztosítékaival kellett azt minden oldalról körülfognia. E végből mindjárt, midőn a béke megkötöttet, Savoyai Jenő herceggel együtt a katonai szállások és őrhelyek felosztását dolgozta ki úgy a lovasság, mint a gyalogság számára, a terjedelmes pusztaságok szerbek lakta egyes pontjain zsold nélküli nemzeti őrséget állított, életbeléptette districtusonként a járási katonai biztosokat, kik a Bánságon átvonuló katonaság elkvártélyozásáról és szabályszerű elhelyezéséről gondoskodni, úgy az egyes csapatokat garázdálkodások elhárítása czéljából districtusaik határszéléig elkísérni tartoztak. Továbbá Temesvár erődtímenyeit is azonnal kijavíttatá és megerősítteté, a vár

¹⁾ M. o. Acta die Einrichtung d. Tem. B. betreff.

²⁾ Bécsi titk. levéltár. Acta d. Einricht. d. Temeser Barats betreff.

újra alakításához terveket készíttetett, a temesvári helyőrség számára pedig nagy kaszárnyát építtetett. Szigorú rendeleteket adott ki, hogy a tartományban elhelyezett katonaságnak illetéke pontosan kiszolgáltatás-
sék, de azon felül a szegény jobbágy senki által se nyomassék, — a járási tisztviselők ne zsarolják őt és terheinek viselését szelid bánásmóddal könnyítsék.¹⁾ Ha mindazonáltal mégis fordultak elő kihágások, ha minden elővigyázat dacára sem lehetett az elégedetlenség okait rögtön eltávolítani: az bizonyára nem Mercy jóakarató személyén múlt, hanem inkább a kezdetleges nehézségekben, a súlyos körülményekben, a katonai rendszer gyarlóságaiban birta kútfejét.

A köznép rendesen elégedetlen azzal, amiye jelenben van; az után törekszik, azt dicséri leginkább, ami már elmúlt, ami többé nincs. Az fájt a köznépnek Mercy idejében is leginkább, hogy a földnek, melyet munkált, csak haszonélvező birlalója volt, de tulajdonosa nem lehetett, mint volt a törökök idejében. A knézek évről évre kiosztották falvaikban a földeket. Az ilyen osztályoknál nem ritkán fordultak elő igazságtalanságok is. Némely alattvalónak több jutott, mint a mennyit megmunkálni képes volt; mások ismét attól is elestek, ami élelmezésükre okvetlenül szükségelteték. Sokszor a legjobb földek mezőségeeknek, kaszálóknak vagy legelőknak tartattak fenn úgy, amint az a hatalmaskodó knézeknek ínyök szerint volt.

A nép gondolkodásmódjának, szokásainak, erkölcaseinek lehető reformálására, a többségek állásának megszilárdítására, a közmegelegedés némi meghonosítására az iskolákat, nemkülönb a vallást és

¹⁾ Érdekesen tünteti fel az akkori állapotokat Mercy grófnak egy rendelete, mely 1717. okt. 16-án Belgrádból van keltevez: „An die sammentliche Vice Gespan in dem Temesvarer Bannat. — Demnach bey nun antretenden Winter monathes Ihro Kaysl. Majst. Dinst erfordert, das dero samentliche trouppen in ihre stationes einrücken dahero d. in obbesagten Distriet angestellte Vice Gespan nahmens hiemit ernstlich befiehlt wird, mit allen eyfer darob zu seyn, damit von den Bauersmann das ausgeworfene richtig gelieferet, hingegen absolute kein mehrers genohmen werde. Wessentwegen d. Vice-gespan nicht allein mir, sondern auch dem H. ober Kriegs Comissario v. Hann wochentlich, und wann es erforderlich auch täglich die genaueste Bericht abzustatten hat, wie es in dem ihme anvertrauten Distriet mit d. Würtsehaft bestellet, und wie von d. Miliz die angewiesene Naturalien genohmen werden.“ A továbbiakban inti Mercy a járási viceispánokat, vigyázzanak magukra, nehogy a parasztembert nyomják vagy zsarolják; mert tetteikért szigorú felelősségre fognak vonatni. A parasztság is becsületessé mértékkel mérjen és ne szaljon túlságos árakat holmaira; mert fordultak elő esetek, hogy parasztsók 8 frtot számítottak fel egy akó borért a katonai kineistárnak, ami hallatlan ár és szigorú büntetésre méltó. „Also wird hiemith d. Befehl ertheillet, so d. Vicegespan in seinen Distriet zu publiciren hat, dass der teutsche Eymer nit höher, als vor 4 fl. verkauffet werden solle, wie dann dem übertreter ohnfehl-bahr aller wein confisciret werden wird“ (Bécsi udv. kamarai levéltár. Temesvári Einrichtung. Sachen de Ao. 1717.“

ezzel az egyházi oktatást tartotta Mercy oly eszköznek, melyet egy pillanattig sem szabad elhanyagolni. A lelki ügyek eddigelé néhány bosnyák ferenczrendi barátnak kezében voltak, kik már régebb idők óta a városban laktak s most, Temesvár revindicatioja óta, az istenitiszteleket egy török moscheában végezték, mely a kegyesrendiek mai zárdája helyén állott. Közoktatásról szó sem volt még. A vallási életnek és vele a gyermekoktatásnak is lendületet adandó, Mercy a jezsuita szerzetet öhajtottá Temesvározt megtelepíteni. Előterjesztései folytán, melyek az udvarnál kellemes visszhangra találtak, már 1717-ben határozta Károly császár és király egy jezsuita collégiumnak alapítását Temesvározt, mely a következő esztendőben csakugyan létre is jött. Ugyanakkor felszólítá a király a salvatorianus barátok tartományfőnökét is, hogy az illyr vagy dalmát nyelvben jártas két áldozárt küldjön Temesvárra, az ezen nemzetbeliek lelki gondozására. Ezek hasonlóképen egy mecesetet kaptak templomnak és a mellett egy török házat lakásnak a Kis-Palánk városrészben, mely helyről azonban már 1723-ban a Nagy-Palánkba költöztek át, hol szintén egy előbb török moscheának, a császáriak által pedig sóraktárnak használt igen régi kath. templomot kaptak, melyben szent. Katalin tiszteletere oltárt szenteltek. Ezek lelkészkedtek és tanítottak a Nagy-Palánkban és a Gyárvárosban is, mely akkor még csak bölcsességében volt. Tudvalevőleg a dél-magyarországi részek elvesztésével a csanádi püspök is elvesztette egyházmegyéjét, s az itteni püspökség a török hódoltságkor csak mint pusztá cím tartotta magát. Valamint Temesvározt, ugy a csanádi egyházmegye többi részében is a vallásügy szomorú állapotban volt; mert a visszafoglaláskor az egész terjedelmes egyházi megyében, hol egykor számos parochia létezett, csak öt kath. lelkészséget találtak¹⁾. A gör. kel. egyházügyet Csernovics Arzen patriarcha valamivel korábban kezdé ugyan rendezni, de azért az még most is a lehető legsiralmasabb körülmények közt sínylett. A kath. egyházi ügy tovább fejlesztése is csak 1724-ben vehette életrevalóbb kezdetét, midőn grf. Nádasdy László csanádi püspök, ki rendszerint ugyan Szegeden tartózkodott, Temesvárt kapta püspöki székhelynek.²⁾ Innen túl már Dél-Magyarország minden vidékén szapo-

¹⁾ Makón (1700-ból), Ó-Aradon, Boros-Jenőn (1702), Oraviezán (1703) és Aradon (vár, 1705). A temesvári lelkészség helyreállítása után a lippai állítatott vissza (1717) és ugyanakkor a lugosi is. Azután a pánesovai (1720) és a karánsebesi (1725). Ezek után gyorsabb egymásutánban a többi.

²⁾ Nádasdy bajússzal és szakállal vonult be Temesvárra 1724. márcz. 5-én. Állandóan azonban csak utódja Falkenstein kezdett itt lakni. Temesvározt a visszafoglalás első éveiben még nem létezett oly ház, mely a püspöknek alkalmas szállást adhatott volna. A püspök tehát a tartomány kormányzójával grf. Mercy tábornokkal együttesen foglalt szállást a kormányzói épületben. 1738-ban elriasztották a püspökt Temesvárról a dögvész és a közeledő török háború. Visszatérvén a püspök, már nem a kormányzói épületben lakott, hanem az előbb báró Rebentisch, utóbb báró

rodni látjuk a kath. lelkészsképeket, úgy hogy 1733-ig húsznál több plébániai lelkészskében hirdették az evangélium. Nádasdy többször meglátogató Temesvárt és megyéje egyes lelkészsképeit. Krisztus tanításával kissé a szívekben is földérülni kezdett. Az elemi ismeretek is némi tért kezdtek foglalni. A kath. papság nemcsak a vallás terjesztője volt, hanem akkori képességei szerint az ifjúságnak és népnek tanítója is. A jezsuitáké az érdem, hogy Dél-Magyarországon temesvári collégiumuk tanszékeiről első határozott lendületet adtak bizonyos szabályos felsőbb oktatási rendszernek. Mert a török uralom ideje alatt itt-ott fennállott csekély számú tanintézetek, maga a lippai prot. gymnasium is, melyekben az ifjúság szintén papi tanítók vezetése mellett nyerte kiképzését, nem voltak nyilvános tanodáknak nevezhetők. Nem kell azonban azt hinnünk, hogy az akkori körülmények közt a jezsuiták valami csodákat művelhettek itt a közoktatás terén. A serdülő ifjúság még csak írni és olvasni is alig tanult meg három osztályu gymnasiumukban. Sőt a kereszténység tanáiban sem lett kielégítőleg kiképezve. A tartományi kormány 1737. évben indítatva érte magát Bécsben rendeletet sürgetni, hogy a jezsuiták a geometria és ethica német nyelven való tanítására több gondot fordítsanak.¹⁾ Különben a tanulók száma is csak csekély volt; a három osztály tanulóinak száma a 25 körül forgott, mert szegény fiukat nem fogadtak be a gymnasiumba. Az elemi iskolák a ferenczrendiek vezetése alatt állottak.

A vallási élet előbbrevitele által Mercy a viszonyokhoz képest ezélt ért ugyan, de csak a kath. népnél. Azonban katolikusok akkoriban még csak kis számban lakták Dél-Magyarország tájait. A lakosság nagyobb részét a teljes tunyaságban és félelmet gerjesztő vadságban élő oláhság és ráczság képezte. A századokon át tartó szellemi és anyagi tespedés leginkább az oláhokból minden becsületérzést kitörölt, fogalmaikat a jogról összezavarta. Évek multak, míg az új kormány, ugyszólván semmiben sem támogatva a tudatlanság sötétsége által elnyomott pópák részéről, folytonos küzdés és kényszerrel csak némileg is rendre és törvényességre szoktathatta az oláhokat és szerbeket. A rablás és gyujtogatás szokásból, mintegy második természetökké vált. Az elfogott vétkesek legkeményebb büntetésének kellett a többi a kihágásoktól visszariasztania.²⁾ Ezeknél tehát csak csekély részben érhető el Mercy az ő nemes célját.

Mercy dicseretes terveinek foganatosítása közben az Ausztria és Spanyolország közt kitört háború a harez véres színhelyére szolitotta. Siciliából, hol hőiesen harezolva és sokat szenvedve meg is sebesítte-

Nefizern által lakott kamarai házban szállásolta el magát. (Pesti: „Miveltségi állapotok Temesváron a XVIII. században.“ Századok, 1877. évf. 1. f. 52—53. II.)

¹⁾ Pesti: Miveltségi állapotok Temesváron a XVIII. században, m. f. 56. I.

²⁾ Böhm L.: Dél-Magyarország k. történ. (II. k. 15—20. II.)

tett, csak 1720. május havában tért vissza Temesvárra, s ezentúl nagyobb megszakítások nélkül minden erejét a kormányára bízott Temesi Bánság belügyeinek rendezésére fordította¹⁾.

Elsőleg is az ipar és földművelés meghonosításáról gondoskodék. Az iparnak mindenekelőtt a tartomány központján, annak fővárosában igyekezett menhelyet teremteni. E végből Temesvárott, a Nagy-Palánkán túlnani térségen, különféle gyártelepeket létesített, a lakosságot pedig úgy helyezte el, hogy az köröskörül lakva a vár környékét, minden oldalról könnyen juthatott napi keresményéhez. Temesvár éjszaki bástyái felől kezdé a német és örmény városrészeket építeni (Teütsche Stadt, Armenische Stadt), kelet felől pedig az ugynevezett „Renzers Dorf“-ot nagyobbítá, melynek szomszédságában a „Neu angelegte Raatzen Stadt“ épült, — mindkettő a mai Gyár város helyén. Ez utóbbi tőzsomszédságában létesíté a selyemgyárt nagy kiterjedésű eperfakerttel, a papírmalmot, sodronygyárt, és a kovácsműhelyeket, a posztógyárt minden kellékekkel, a téglagyárakat, hollandi mintára készített olaj-sajtókat répaolaj készítésére. A síma és beszövítt nehéz selymek készítésére alkalmas selyemgyár élére Rossi mantuai apátot állítá. Az ezen gyárból kikerült első készítmények szent ezélokra használtattak, és még 1780-ban is a temesvári székesegyházban őriztettek. A második szövetett Krisztina császárné kapta, mint oly országgrész iparának eredményét, mely még néhány év előtt a legvadabb állapotban volt.²⁾ 1734-ben a temesvári salvatoriánus barátok is építettek nagy-palánki zárdájok mellé egy posztógyárt, melyet azonban már 1738-ban

¹⁾ U. o.

²⁾ Bécsi hadi levéltár. „Plan der Vöstung, wie auch die herum liegende Situation, wie solche zu End des 1734. Jahrs in Temesvar zu ersehen ist.“ Az érdekes térrajz Temesvárnak és közvetlen környékének 1734. évi látképét tünteti elő a török világ maradványaival és Merey újításaival. Rajta a mostani vár már épülőfélben van. A bástyák részeinek neve: Arrather Bastion, St. Carl Bastion, St. Elisabeth, Eugeni, Florimundi, Schloss Bastion, Pulver Bastion, Cassamatirte Cassarne, Proviant Revelin. A várban láthatók a: Jesuviter Pfarr Kirchen, Projectirte Domkirchen, Franciscaner Kirchen, Projectirtes Generalat Hauss, Comendanten Hauss. Das Schloß, worinnen die Artigillerie aufbehalten wirdt. Pulver Magazin, Cassarne vor Cavallerie. A váron kívül: St. Catharina Kirchen (térarajzzal), Kays. Bräuhäus, Ober Stadt Amt, Ober Manth Amt, Cameral Haus, Die 6 Springbrunnen, Drey Schliessen dadurch die Trockene Morast unter Wasser können gesezet werden. Renzers-Dorf fölött éjszakknak akasztófa (Land Gericht), Renzersdorf és a Neuangelegte Raatzen Stadt-től keletnek: Ziegel-Canal so Ao. 1729 ist gemacht worden“; továbbá ettől délnek „Schiff-Farths Canal so ist 1728 gemacht worden“; ettől délnyugotnak „Rassirte türkische lang Brücke; azután „Hölzerne Brun-Röhren, dadurch das Wasser an unterschiedlichen Orthen vor und in die Stadt geleithet wird“; ettől nyugot felé „Canal wodureh die Morast abgezapfet werden“; ezen túl nyugotdélnek: „Jesuviter Insul“, „Franciscaner Insul“, „Sandt Insul“, és a „Klein Pallanka Insul“ (a lerombolt városrész helyén).

a pestis miatt be kellett szüntetniök.¹⁾ Az iparosokat, kik mindezen gyárakban alkalmazást nyertek, leginkább a külföldről hivatá be Mercy. A XVIII. század első felében a temesvári polgárok könyvében találunk Coblenz, Danzig, Krajova, Majland, Veleneze, Brandenburg, Königsberg, Belgrád, Pforzheim, Mainz, Passau, Nápoly, Breisgau, Darmstadt, Graubünden, Frankoniából, átalán Németország, valamint Ausztria, Cseh és Morvaország minden részeiből ide bevándorolt és polgári jogokat nyert iparosokat, — de Magyarországból igen keveset. Temesvári születésű csak négy, a többiek Esztergom, Komárom, Sopron, Szombathely, Eszék, Pozsony, Vág-Ujhely, Lipótvár, Pest, Szeged, Verseczről és Magyarország más vidékeiről származtak, de az illető városok csak egy-két egyémmel, többel alig képviseltettek. Van konstantinápolyi születésű is. A kik Temesvárott és vidékén születtek, majdnem mindnyájan a szücs-mesterséget gyakorolták²⁾. 1722—23-ban sok bányászt is behívott Mercy Tirolból, Magyarországból, Csehországból és Szászországból, kik által a kincstár költségén a dél-magyarországi bányákat ismét helyreállíttatá. Erdélyország határán, a magas erdős hegységekben, több üvegghutát és üveggyárakat rendeztetett be Mercy; de ezeket felsőbb intézkedések következtében csakhamar be kellett szüntetnie, nehogy általuk a cseh üveggyártmányok kelendősége megkárosíttassék.³⁾ A földművelésnek a talaj pontos megvizsgálásával, s miként az alábbiakban látni fogjuk, földművelő népek megtelepítésével vetette meg alapját. A sok helyütt alkalmatlan, sűrű erdőket, melyek semmi hasznót sem hajtottak, építkezéseknél, úgy szintén a kereskedelem és közlekedés előmozdítására értékesítette.

Különös figyelmére méltatta a tartomány fővárosának, Temesvárnak szépítését és erősítését. Már 1719-ben tétettek meg az első intézkedések, hogy a vár és város egészen új alakot nyerjen. Temesvár belseje, miként már röviden érintém, a török uralom alatt igen keleties jellegűvé vált. Útezai szűkek, rendetlenek, görbék és tisztátalanok voltak, a házak többnyire alacsonyok, fából, itt-ott téglából valának építve, keleties modorban. Kemény építési anyagból csak kevés épülete volt a városnak. Mindössze is csak az imaház, a nagy puskaporos torony, az ökrös malom⁴⁾, s néhány hivatalos magánépület magaslottak ki az apró

¹⁾ Iványi István: „Adatok a temesvári szt. Katalinról ezimzett templom és zárda történetéhez.” (Dél-magyarorsz. tört. és rég. Értesítő, V. évf. II. f. 49. l.)

²⁾ Pesty Fr.: „Míveltségi állapotok Temesváron a XVIII. században.” (Századok, 1877. évf. I. f. 49. l.)

³⁾ Bécsi titk. levéltár. 1068. sz. a. Battyányi K. gyűjteményéből.

⁴⁾ *Mola quaedam frumentaria bobilis, dicta ex eo, quod nonnisi opera boum in ea molere solitum fuerit.* Ebből épült később a várbeli szt. Katalin egyház, melynek egyik oldalfalában még most is látható az emlékül befalazott malomkö. (Iványi István: „Annales Vener. Capituli Cathedr. Ecclesiae Csanád”, II. 61. l.)

házak tömkelegéből. Kövezés a városban még nem létezett, sőt a talaj sok helyen vízzel és moesárokkal is volt borítva. A Gyárváros is sűp-pedékes, moesáros hely volt; pinezéket ott is csak a nagyobb magaslatokon lehetett építeni. Sok eltisztítani való volt tehát, sok újra alakítandó.

1723. ápr. 25-én tették le az első alapkövet az új várfalakhoz, melyeket a régi miveknél küljebb, leginkább éjszaknak húztak. Az építkezéseket Mercy a Kis-Palánk oldalán, ezen városrész teljes eltakarításával kezdeté. A várban a török faházak helyében ízletes és tiszta lakházak kezdtek emelkedni. Az administratio szigorúan meghagyá a temesvári tanácsnak, hogy a polgárokat a „tűzveszélyes fa- és agyaggal bevakolt kémények eltávolítására s ezek helyett kőkémények építésére szorítsa“. ¹⁾ 1719-ben megkezdeté s 1729-ben befejezé a 252 öl hosszú erdélyi kaszárnya építését, 1731-ben pedig már az új városház építéséhez fogott, mely 1734-ben készült el. Ugyanakkor munkába vétettek más nyilvános épületek is, templomok, vízvezetékek, földalatti csatornák. Mercy szándéka volt Temesvárt a birodalom legszebb városai közé emelni.

Mercy főhadi parancsnoksága alatt az ó-orsovai védmívek is kijavítottak, Új-Orsován, Mehádián, Új-Palánkán, Kubinban és Páncsován a félig-meddig romban heverő régi várak helyett új erődítmények állítottak. Szintugy gondoskodott Mercy czélszerű hivatalnoki lakokról is szerteszt a tartományban, és alatta tervezettek az adózó nép terheinek könnyítésére s a katonaság jobb ellátására azon kaszárnyák, melyek több helyütt még ma is fennállanak.

1733-ban Ausztria, Francia- és Spanyolország közt újból kitörvén a háború, a már 68 éves Mercy, bár egyik szemére vak, a másikra rövidlátó volt és a köszvény is kinozta, mint tábornagy, az olaszországi hadsereg fővezéréül neveztetett ki, örökre elbűsesűzvén e tartománytól, melyre 17 éven át a béke áldásait árasztotta vala. A derék férfiú a Párma falai alatt vívott véres csatában, 1734. jun. 29-én, egy muskétagolyó által halálosan találva elesett és a reggioi székesegyház sírboltjába temettetett el.

Midőn a hős nemes lelkét kiadta, a virágzás fakadó esirait ápolgató tartomány jó napjai is már meg voltak számlálva. A viszonyok a szomszéd ottomán birodalommal ismét bonyolódni kezdenek, s báró Engelshofen Ferencz Lipót, ki Mercy távozása után a Bánság kormányzását ideiglenesen vezette, alig alkothatott itt emlékezetesb önálló miveket, sőt még a Mercy által megkezdett munkákat sem tudta mind befejezni.

1736-ban már grf. Hamilton András altábornagy váltotta őt fel a kormányzói hivatalban, kinek a közelgő háború tekintetéből főfel-

¹⁾ Preyer.

adata volt a temesvári vár építési munkálatait siettetni, és Uj-Orsovát, melyet már Mercy kezdett erősíteni, egy új erőddel szaporítani, hogy így a Duna fölött uralkodni és a tartományt a török hadak betörése ellen biztosítani lehessen. Az új erődtípmény csakhamar el is készült s a esászárné tiszteletére „Erzsébet sáncznak“ lett elnevezve. Midőn Hamilton gróf a Bánság déli részeit ez alkalommal beutazta, megmutatták neki Mehádia közelében azon helyet is, melyet a rómaiak „Fontes Herculi sacri“ név alatt ismertek. A régi kor e dicső emlékét igen szomorú, elhanyagolt állapotban találta. Tett jelentésére parancsot kapott, hogy a fürdőket helyreállítsa. Így emelkedtek ki a romokból a világ-hírű „Hercules fürdő“ Mehádiánál. A visszaállítás alkalmával számos római régiséget találtak: feliratokat, szobrokat, érmeket, faragványokat, melyek most a bécsi cs. kir. régiségtár és könyvtárcsarnok díszül szolgálnak¹⁾. Ezen évben Hamilton más rendeltetést kapván, Temesvárról végkép eltávozott.

Utóda lett a kormányzói hivatalban grf. Neipperg Vilmos Reinhard tábornagy; e mellé adatott temesvári várparancsnokul báró Engelshofen. Neippergre végzettiljes szerep várakozott. A háború Oroszország és Törökország közt már 1737. évi tavasszal vette kezdetét. Minden arra mutatott, hogy a Bánság ismét pusztító harcok színhelye leend; mert miután Károly császár és király törekvései Oroszország és a porta közt békés kiegyenlítést eszközölni megíúsultak, mint Oroszország szövetségese nemcsak a szerződésileg kötelezett segélylyel, de egész haderővel akart a törökök elleni háborúban részt venni. Ez által kettős célzt vélt kardjának egy csapásával elérhetni: leróni Oroszország iránti adósságát, s a törököt tönkre téve, saját birodalmának békéjét is ez oldalról ismét sok esztendőkre biztosítani. A hadműködés vezetése ezúttal Seckendorf tábornagyra esett, ki már régen a császári sereg legképzettebb tábornokának ismertetett és a Savoyai hercegnél is nagy kogyben állott. Azonban a hadjárat eredményei korántsem feleltek meg a vérmesen felesigázott várakozásoknak. A majdnem minden ellentállás nélkül bevett Nissa eleste után egyik szerencsétlenség, egyik balfogás a másikat érte. Az osztrák csapatok Widdinnél, Boszniában, Orsovánál, Nissánál, az oláh- és moldvaországi szorosoknál, szóval minden ponton hátrányba jutottak. S miután a törökök az oroszok ellen is szerencsésen hadakoztak, fegyvereik dicsősége annyira elkapta fejüket, hogy már azt kezdik vala híresztelni, miszerint csak Buda, Temesvár és Belgrád visszafoglalása után fogják letenni fegyvereiket. Bánságban, habár még senki sem tudta egészen bizonyosan, Belgrád vagy Temesvár-e az ellenséges hadjárat igazi célja, roppant rémülés szállta meg az ekkor már tetemesen megszorodott lakosságot. Legnagyobb részök, németek úgy, mint más nemzetbeliek, gyors menekülésre határozták el

¹⁾ Böhm.

magokat. A Mercy által teremtet legtöbb iparvállalat vagy felakadt, vagy éppen feloszlott. A háború rémével szövetkezett a döghalál, mely eleinte ugyan kevesebb áldozatot ragadott el, de egyszerre annál borzasztóbban kezdé pusztítani a népességet. 1738-ban a kór már Temesvár határait is átlépte s teljes két éven át főleg a temesvári, lippai és csákovai kerületekben szedte kegyetlenül martalékjait. Azonban a tartomány többi helyein is, rövid szünetek után ismét és ismét föllépve, rémitő pusztításokat vitt véghez. Ez alatt a törökök elfoglalták ismételten Ó-Orsovát, háromszor egymásután Mehádiát, Uj-Paláinkát, Páncsovát, a csákovai és verseczi kerületeket, mindenütt legkegyetlenebb vandalismussal gyujtogatván a falvakat és irtván a vagyont nélkül szerte bolyongó szegény lakosságot. Prédavágytól csábítva kiesapongó nyers oláh csoportok is csatlakoztak a törökökhöz, melyek sokkal több kárt tettek, mint magok a törökök. A zabolátlan lázadókat magyar, német és szerb nemzeti néphadból álló hadosztályok kiméletlen szigorral részben kiirtották, részben szétugrasztották ugyan, de azért a népben mély elkeseredés fészkelte meg magát, melyet nemcsak a balszerenese folytonos üldözései növeltek, hanem főleg a mindennél kifosztott lakosságra rótt s annak tehetségét jóval meghaladó súlyos és önkényes adózások is elviselhetlenné tettek. A Neipperget helyettesítő Engelshofen nem is késett a bécsi kormányt alattvalói nyomorult helyzetéről lelkiismeretesen informálni, de a derék férfiú jó szívének sügallatát nem hallgatták meg Bécsben; mert az állampénztár az utóbbi évek rengeteg kiadásai folytán nagyon megfogyatkozott, s telhetetlen éhségét minden módon és lehetőleg Magyarországból kellett csillapítani. 1739-ben írja Engelshofen a bécsi udvari tanácsnak: „dass man die arme unterthanen im Panat, ohne sie von dennen lezteren Drangsaalen verschnauffen zu lassen, schon widerumben auff das ausserste drücken und mit unerschwinglichen Gaaben Beladen wolle; Euer kaysl. Mayest. allerhöchster Dienst erforderet anjezo mehr als niemahlen, dieses Vollek Bey guthem Willen zu erhalten, und andurch die dorthige Graniz desto mehrers zu Versichern; Man hat auch umb so weniger ursach, diese Leüth zu Bedrängen, als sie sich Von selbst, wie es der Anschluss weiset, zu so grossen Praestationen erbiethen, die gewiss kein unterthan in Oesterreich zu entrichten Vermöchte. Das haupt-übel so in dieser Provinz bisshero grassiret, und den fatalen aufstand verursacht hat, entspringet hauptsächlich daher, dass man in dennen Collectis, Worvon doch der Wohl- oder übelstand eines Lands grösten theils abhanget, ganz keine regul Beobachtet, sondern alles nach der Privat-Willkühr ein- oder anderer Persohn, welche die sach nicht tieff genug eingesehen, oder wohl gar mit dem Bluth derer unterthanen sich Verdiensten machen wollen,

dirigiret worden.“ Vonatkozik itt Engelshofen a Péro Szegedinaez féle 1735. évi rácz lázadásra és a fent érintett 1738. évi oláh fölkelésre, melyekről valóban jól jegyzé meg egy jelesünk, miszerint nagy szerencsétlenség, midőn külellenséggel szemben a hadi erőnek egy részét ilyen társadalmi elvadulás orvoslására kell fordítani. Az emberbarát az ily állapotokat a rendes háborúnál is nagyobb rosznak tartja és szomorúan fordul el a mult e képétől.¹⁾

A békealkudozások már a háború folyama alatt párhuzamos menetet tartottak a hadi eseményekkel; de több ízben megghiúsultak, minek következtében a háború mindig újabban s mindig kegyetlenebbül tört ki. Konstantinápolyban alig akartak valamit a békéről addig hallani, míg Belgrád kulesai ismét török kézbe vissza nem kerülnek. Ausztria már a legszélesebb alapú engedményekre is késznek nyilatkozott. A békeelőzmények megkötésére 1739. aug. 18-án grf. Neipperg bánsági kormányzó tábornok, kit a háború tartama alatt leginkább a tevékeny Engelshofen helyettesite, küldetett a Belgrád alatti török táborba. Neipperg egészen magára hagyatva, a nagyvezér hatalmában, a francia követ Villeneuveur marquis által is rábeszélve és félrevezetve, 1739. szept. 1-én megkötötte a legnagyobb mérvben esúfos belgrádi békeelőzményeket, melyek Bécsben nagy elégedetlenséggel találkoztak, mert Ausztriára nézve egész Európa előtt megálázók voltak. Mindazonáltal a császár, engedve a helyzet kényszerü-

¹⁾ Kétséghelyenhatlan, hogy mindkét lázadásnak a német kényuralom és a köznépen elkövetett zsarlások szolgáltak indokul. Eleintén merőben politikai fölkelések voltak azok, melyek magasabb látkörű, hivatott vezérek és szervező tehetségek híján csak akkor fajultak el tüzzel-vassal pusztító rablójárásokká, midőn hozzájuk a legalsóbb népesősélek is csatlakozott és a törökök mindenféle megvesztegetésekkel demoralisálták a vérszemet kapott csapatokat. Hiszen a Péro-lázadás kezdeményezői magok az elégedetlen magyarok voltak! Ezek küldék Sebestyén Jánost, Szilasit és Pásztor Andrást ismételten Szegedinaez Péro, szegedi rácz kapitányhoz és annak atyjához Mihályhoz követségbe, hogy kérjék fel őket a fölkelés vezetésére és a rácz milicziának is a magyarokhoz átszoktetésére. És hogy e két rácz katoná csakugyan felajálta magát a vezérszerep elvállalására, annak ismét nem lehetett oka pusztán az ő személyes ambíciójuk, hanem igen is az akkori országos állapotok gyászos volta és a törököktől nyert biztató ígéretek. Szegedinaez Péro atyjával együtt nem is volt eleintén barátja a magyaroknak. Az ellene folytatott bünpel aktáiból világosan nyilvánvaló: „dass Er Michael Szegedineez ein würklich Kayserl. Fährndrich von der Illyrischen National-Miliz seye, der gegen die Tumultirende Hungarn bey Erdehögi, von seiten der getreuen Vasallen beygewohnt, sich hierunter wohl produciert, und sogar eine Wunden empfangen habe“. Az előbbi években a magyarok ellen tett ezen szolgálatokért ajánlá is egy bécsi udvari fötiszt a két Szegedinaez és a velök szövetségben állott Gyurko rácz főkapitány és Strba rácz kapitány torturbüntetéseinek enyhítését is és áthelyeztetéseket a világi törvényszéktől a katonai bíróság elé. (Bécsi udv. kamar. levéltár. „Ohnfürgeifliche Gedanken die über den lexthin fürgewest Hungarischen Tumult beschuldigend Illyrische Nation, und Einige davon in Kays. Dienst und Sold stehende Militär Ober-Officiers betreffend.“ — (Miscellanea Banatica.)

ségének, 1739. évi szeptember 18-án ön maga is aláírta a végleges békeszerződést, mely 27 évi tartamra szólt.

A belgrádi békekötés ötödik czikke, miként már fentebb láttuk¹⁾, a Temesi Bánság területi viszonyait is szabályozta, s következményeiben a legújabb kor politikájának is irányt adott. Szerinte Belgrád és Sabácz az új erdmívek lerontásával, Szerbia és az egész ausztriai Oláhország, az új-orsovai sziget és vár, az Erzsébet-erőd, a porta birtokául ismertettek el. Boszniában a határok szabályozására a kárloviczi békekötés szolgált zsinórmértékül. Ellenben Károly császárnak és királynak a Temesi Bánság adatott azon rész kivételével, hol a Cserna Orsova átellenében földnyelvet képez, melyet a törökök tartottak meg föltételeesen. Azonban az orsovai Cserna-kérdés ügye csak 1741. évi márcz. 2-án döntetett el véglegesen, a bécsi kormány és a porta közt létrejött egy külön egyezség által, melynek erejénél fogva Ó-Orsova a portának engedteték át. Továbbá az is ismeretes már előttünk, hogy a Temesi Bánság és az Erdély közti határról szóló egyezséget 1741. június 3-án Karánsebesen állapította meg az osztrák-török határszabályozó bizottság. A belgrádi békében megállapított határok az osztrák birodalom és Törökország közt, a sistovai békekötés némely módosításainak kivételével, melyek a Csernánál és Unnánál tettek némi változást, máig is ugyanazok.

Grf. Neipperg után 1739-ben grf. Succow altábornagy nevezetett ki bánsági tartományi parancsnoknak, ki azonban csak nagyon rövid ideig intézte Bánság sorsát, mert már 1740. évi márcz. 12-én rögtön halállal kimult. Halála után 1740-ben előbb ideiglenesen, 1742-ben pedig véglegesen is báró Engelshofen Ferencz Lipót tábornagyrá bízott a bánsági kormányzás, ki e magas hivatalt 1753-ig, a polgári elnökség életbeléptetéseig díszes buzgalommal viselte. Kormányra lépése első éveiben sok nehézségekkel kellett megküzdnie. Az oláh és szerb nép közt, mióta Belgrád ismét a törökök kezébe került, gyanus forrongás mutatkozék, melyet most leginkább törökországi görög és árnot kereskedők élesztgettek. A bánsági kereskedést ekkor nagyrészt ezen idegenek bírták. Temesvárott állandó áruhelyet tartottak, a falvakat pedig házalva bejárták s áruikat rásózták az együgyű népre. A tartományi kormány igazi nadályoknak nevezi őket, kik az országot kiszívják. Házuk, földjük Törökországban volt, nejeik, gyermekeik is ott tartózkodtak, ennél fogva minden szerzeményüket oda küldték. Ha valaki közülök meghalt, törökországi rokonai itteni szerzeményét magukhoz húzták. Ezen görögöket és árnotokat, kik nemesak hogy a törökök ellen Magyarország védelmére fegyvert fogni vonakodtak, állítván, hogy az ő természetes uralma a szultán, hanem a törö-

¹⁾ 38. l.

kökökkel még alattomos levelezéseket is fenntartottak, árulkodtak és izgatták itt a népet. az ország veszedelmes ellenségeinek tekinté a temesvári administratio. 1739-ben tétettek is intézkedések ezen emberek az országból kiutasítani. azonban a bécsi udvari haditanács elegendőnek hitte, ha nékik a kiesi- és házalókereskedést megtiltja, a nagy kereskedést pedig továbbra is kezökben hagyván, itteni tartózkodásukat ezentúlra is eltűri¹⁾. Engelshofen nem is titkolható e miatti bosszankodását és aggodalmait, írván a többi közt báró Bartensteinnak: „Gewiss ist, dass das Land so Verdorben, wegen der so nahe gekommenen üblen Nachbarschaft, dass dasselbe in Vorigen Stand zubringen, gar nicht zugehenken, und nur in einen passablen Stand auch zu setzen, nicht gar grosse Hoffnung übrig ist“²⁾.

Nagyobb gondot fordítottak Bécsben a temesvári védmívek mielőbbi befejezésére, — és pedig annál inkább, mert Mehádia, Uj-Palánka, Kubin, Pánesova, az ozmán porta komoly sürgetései következtében most már csakugyan leromboltatván, a temesvári központi vár fontosságára kiválóbb súly fektettetett. De habár Engelshofen igyekezett is a katonaságnak Temesvárott nagyobb mennyiségben összevonása által a vár erejét fokozni, e célra újabb katonai laktanyákat is építtetvén itt a gyalogság és lovasság számára, azért mégsem bízhatta az egész tartomány fedezését csupán csak a temesvári védmívek erejére, hanem először is katonai telepeket (Garnisonen) léptetett életbe a Temesi Bánság különböző vidékein, melyek a Merey ideje óta már fennálló katonai főkapitányságokkal és állomásokkal együtt mozgó várak gyanánt vették körül mindenünnen Temesvár várát. Ilyen garnisonok keletkeztek Nagy-Becs-kereken, Uj-Pécsen, Csákován, Verseezen, Uj-Aradon, Lugoson, Karánsebesen, Mehádián, Pehértemplomban, Pánesován és a Bánság más helyein, hol a katonaság számára mindenütt alkalmas laktanyák is építtettek. Azonban katonai szakértők még ezen költséges intézkedéseket sem találták kielégítőeknek. Az udvari haditanács behatóbb vizsgálatot rendelvén el az itteni hadmívek állapota felett, az ez ügyben fölterjesztett jelentésben azt olvassuk, hogy „Temesvár vára még most sem védi eléggé a Bánátot, mert a Törökország felé eső határok Orsovától egész Erdélyig nyitvák az ellenség előtt. Hathatósan javasoltatik tehát: cordont húzni, vagyis állandó határőrvidéket életbeléptetni végig a Duna partján, Czentától kezdve Pazén (?) vagy Offzán keresztül Pánesovának, Homoliczának, Kubinnak Uj-Palánkának és Oláhország felől Mehádiának egész Karánsebesig. Ezen helyek Temesvárról nyernék gyámolításukat.“³⁾

¹⁾ Pesty: Miveltségi állapotok Temesváron a XVIII. században.

²⁾ Bécsi titk. levéltár. Engelshofen levele báró Bartensteinhoz.

³⁾ Bécsi titkos levéltár. „Relation von auf allerhöchsten Befehl vorgenommenen Hungarischen Festungs. Visitations Reyse“. (Battyáni K. herezeg gyűjteményében.)

Minthogy azonban az állandó határvidék felállítása már korábban is sikertelenül sürgettetett ő felségénél, addig is, míg a körülmények e terv keresztülvitelét megengedik, a Maroson és Tiszán kell erős támpontokat alkotni s legalább Aradot és Szegedet egyelőre jó karba helyezni¹⁾. Ez nemcsak megtörtént, hanem 1746—1747-ben az ugynevezett „bánsági polgárkatonaság“ (National-Miliz) is életbeléptetett²⁾.

VI. (III.) Károly császár és király 1740. okt. 20-án befejezven rövid földi pályafutását, az 1723-ik évi örökösödési rend szerint, Mária Terézia főhercegnő, a ritka léleknagysága, jósága és népeinek jólétét előmozdító fáradhatlan buzgalmánál fogva megeszményített példányképe a női uralkodóknak, lépett a Habsburgok fejedelmi örökségébe. Már okt. 22-én az ország hatóságaihoz intézett levelekben tudatá a rendekkel, hogy valamint megvárja tőlök, hogy neki, mint az ország törvényes királyának, hódoló hűségöket tanusítsák, úgy viszont ő is biztosítja őket, miszerint Magyarországot s annak minden hű karait s rendeit jogaik, kiváltságai és szabadságai s sérthetetlenül fenntartani fogja és mitsem mulasztand el, mi az ország jólétére, védelmére s nyugalmára nézve hasznos!

Mária Terézia trónraléptével, valamint az egész monarchiára nézve szebb jövőndő napja ragyogott fel, úgy a Temesi Bánság is szerencsésebb fejlődési stádiumba lépett.

A Temesi Bánság kormányzásának jobb berendezése tekintetéből Engelshofen közvetlenül Károly császár halála után, még 1740-ben, egy öt szakaszra osztott terjedelmes javaslatot terjesztett a bécsi udvari főhaditanács elé, mely azt az ifjú királyné rendeletéből előbb grf. Kollowrath, azután grf. Starhemberg elnöklete alatt külön tanácsülésekben behatóan tárgyalván, többrendbeli módosításokkal, javításokkal és bővítésekkel elvégre határozattá, illetőleg a Bánságra nézve szabályrendeletté emelte. Ez alkalommal kiterjeszkedett az udvari tanácskozás az istenítiszteleti és vallási ügyekre, az adóügyre, igazságszolgáltatásra, közbiztonságra, a nyilvános rendtartásra és a tartományi kormányzás minőségére. A vallás dolgában mondja a tanácsülés, hogy Temesvár városa, mintegy 50 faluval, melyek ősidők óta, még a törökök uralkodása alatt is, a latin ritust tartották meg. „nebst denen ienigen, so aus dem Reich hinunter kommen seynd“, a római kath. vallás hívei s megbízható nép. Nem így azonban azok, kik a görög keleti egyházhoz tartoznak. „Respectu deren Schismatischen herentgegen seyde keine Hoffnung ihrer Besserung, weilen die Autorität und die grosse einkünften des Cleri Schismatici sich auf die ignoranz und Superstition des Volks fundiren, als welches sie eben dessentwegen in eine blinde Dependenz zu unterhalten befeissen. Das

¹⁾ U. o.

²⁾ Lásd e munka 38—39. ll.

beste Remedium wäre die Bewerkstelligung der von weiland Ihro. Kaysl. Mayst. gemachten Foundation eines Bischoffes Graeci Ritus uniti, worzu der Vicarius Generalis des Bischofs von Monkaz Michael Olsavzki in Vorschlag gebracht wird, welcher ad locum allsogleich zu expedieren wäre, um mit der Administration, und dem Bischof von Czanad den locum Residentiae zu determiniren¹⁾. — A „Collegium Administrationis“-ról mondja tovább a tanácskozási jegyzőkönyv: „Weiland Ihro Kays. Mayestät seyn intentioniret gewesen die Regierung gesamtter Neoquistischen Ländern unter einem Oberhaupt von der Politischen Sphaera zu vereinigen. Herr Hofkriegsrath von Koch glaubet zwar es wäre nicht rathsam, weilen in his finitimis nöthig seye, die Commandirende Militares in Ansehen zu erhalten. Die übrigen Herrn Rätthe seynd der Meinung, das Ansehen gebe das Commando der Trouppen, und die Confidenz des Monarchens, wann seine Resolutions durch sie denen Tirkischen Commandanten bekant gemacht werden. Dieses zu glauben werden sie durch die exempla anderer Nationen sowohl, als des Commandirenden Generalens in Siebenbürgen bewogen. Nachdem aber die Vallachey und Servien verlohren gangen seynd, und die Ersparung des Gehalts in consideration genohmen zu werden erforderlich is, so glaube mann dass des Gubernatoris gehalt in Ersparung gezogen, und der Commandirende General das Praesidium führen, als Administrations Rätthe aber darbey seyn sollen: Der Herr Commandant von der Vestung, zwey Cameral Rätthe, der Ober Kriegs-Comissarius, Ein Justiz Rath, worzu als Actuarius einer von der Kriegs-Kanzley, und ein anderer ex parte Camerae zu bestellen wären²⁾. A temesvári administratio tehát továbbra is katonai főnök alatt és katonai jellegű maradt. Csak személynézet összeállításában történik némi módosítás. — Arról lévén az udvari tanácskozások további folyamában szó, kik vétessenek fel a polgári vagyis nemzeti milicziába: a főhaditanács küldöttsége a horvátokat, a felső-magyarországi tótokat, lengyeleket és németeket ajálta abba meghívandóknak, mint kik a dynastiához hűek és a törököt vallásánál fogva gyűlölik. „Also ist sich wohl vor allen bey einföhrung dieser Miliz ihrer Religion und Nation halber gut vorzusehen, und obschon von denen der griech. Religion zugethanen man sich nichts Übles zu befahren hätte, und ihnen zu trauen dürfte: so ist doch das Vertrauen auf diese in Betrachtung vieler hieher einschlagend Ursachen nicht so fest gegründet, als dasjenige, welches man auf die der katholischen Religion zugethanen alleinig festsetzen kann“³⁾.

¹⁾ Bécsi titk. levéltár. Einrichtungssachen.

²⁾ U. o.

³⁾ U. o.

A fejadó eddigelé 1 aranyban fizetett a Temesi Bánságban. Csupán csak fejadó után befolyt ekkor a verseczi kerületben 9088 frt, a karánsebesi, lugosi, facséti, lippai, orsovai és alnási kerületekben mindössze 33,024 frt, egymagában a csákovai kerületben 10,448 frt, az uj-palánkai kerületben 6452 frt, a beeskereki, páncsovai és esanádi kerületekben mindössze 8952 frt, a temesváriban 3664 frt. Összesen: 71.628 frt¹⁾.

A tartomány jövedelmei egy részéből, mely a kir. kamarai főpénztárba folyt be, fizetettek az összes tisztviselők. Ezek évi illetéke az 1740-es években következőleg volt megállapítva: a tartományi administratio tanácsosai, tehát legfőbb hivatalnokai kaptak évenként 600 frt fizetést és 300 frt utiátalányt, a kerületi provisorok vagyis főtisztartók 800 frt fizetést. Ezek mindegyikének négy hajduja is (trabant) volt 200—200 frt fizetéssel. A kerületi hadbíró (Provincial-Auditor) húzott 600 frtot, a kerül. adószedő 500 frtot. Megjegyzendő, hogy a tiszti illetékek a vidéki kerületekben még csekélyebbek voltak. Az altisztartók kaptak 150 frtot, a kerületi orvosok (Feldscheer) 200 frtot. A főknézek fizetés dolgában egy rangban álltak az imokokkal és huszárokkal, húzván évenként 150 frtot. Főknéz volt ekkor a karánsebesi kerületben 1, a csákovaiiban 4, a esanádiiban 2, a lippaiiban 4, a Lugos-facsétiiban 4, az orsovaiiban 2, a páncsovaiiban 2, az uj-palánkiban 4, a versecziben 4. A főtisztartókat rangfokozatban nem az altisztartók, hanem az ellenőrök (Gegenschreiber) követték. Az összes kerületek tiszti személyzetének évi fizetésére fordítottat ekkor 24,132 frt; a közbiztonság fenntartására, mi főbenjáró dolog volt e tartományban, 14,272 frt.²⁾

Mária Terézia tudvalevőleg nagyon szomorú kilátások mellett kezdé uralkodását. 1740-ben fegyverben állott ellene fél Európa. Az uralkodók mind sorra előállottak s hol nagyobb, hol kisebb osztályrészeket követeltek a magok számára a birodalom testéből. Károly Albert bajor fejedelem Ausztriára, Csehországra és Tirolra emelt igényt; II. Fridrik porosz király Sziléziának éjszaknyugoti részét követelé, sőt ezen tartományt egy hónap alatt majdnem egészen meg is hódítá; a lengyel király, III. Ágost, Ausztriát és Stirát óhajta, míg a spanyol udvar Magyar- és Csehország birtokát igénylél, sőt még Toscana vagy Lom-

¹⁾ Bécsi titk. levéltár. Temes. Einrichtungs-Sachen.

²⁾ Bécsi udv. kamarai levéltár. „Status Personalis über samentliche in Banat sich befindende Provinzial Beamte und Bediente, wie auch Husarn- und Panduren-Compagnien, was selbigen aus alhiesiger (Temesvár) königl. Cameral Haupt Cassa an Jährl. Besoldungen und Gebühr zu bezahlen kommet.“ A kimutatásban előforduló nevekből következtetést vonhatunk az akkori bánsági tisztviselők nemzetiségére is. A főtisztartók közt van Kovaschitz, Gebauer, Pläsch, Harbeek, Dürrfeldt, Prissger, Marekl, stb. A rengeteg hivatalnok seregben találtam összesen 3 magyart is, és pedig: a csákovai kerületben altisztartó Sámson János, a lippaiiban altisztartó Szeder József, az uj-palánkiban főtisztartó Kiss György.

bardia után is epedett. Lombardiára azonkívül még Szardínia is számíthatni volt. Mindezekhez járult még a fölöttébb veszélyes körülmény, miszerint az ellenséges támadások és követelések igen tevékeny gépezetét Franciaországban maga a király és a cabinet főemberei mozgatták. Tervök szerint Mária Teréziának az egész birodalomból csak Magyarország, a német örökös tartományokból mindössze is csak Alsó-Ausztria, Stíria, Karinthia és Krajna maradt volna.

Ennyi ellenség ellen eleintén Angliánál, Hollandnál és Oroszországnál remélt a fiatal fejedelemasszony segítséget találni; mert ezek szerződésileg is köteleztettek volna segítségére lenni. Azonban mindenütt csak tagadó választ kapott. A monarchia megmentésén a királynő és a bécsi kormány majdnem kötségbeestek. Közönséges volt a vélemény, hogy a monarchia feloszlik s Károly Albert foglalja majd el a Habsburgok örökségét. A bécsi udvar egészen magára volt hagyatva, az állampénztár üres, hadsereg kevés volt.

A fenyegető végszükség esetén körülményei közt a királyához mindig hűséges magyar nemzetnél keresett Mária Terézia segítséget. Ugyanis 1741-ben már május 14-dike óta együtt ülének Pozsonyban a koronázási országgyűlés karai és rendei, midőn a bécsi kormány egyik zavarból a másikba esett. A hangadó vezérférfiak az általános elbátorítalanodás, habozás és eleséggedés folyton növekvő hullámain mesterkéltek módokkal igyekeztek csillapítani. Magyarországra gondoltak ugyan, de féltvén az onnan veszélyeztetett befolyásukat, óvakodtak a segítyt kereső királynő figyelmét Magyarország felé irányozni. Egyébaránt a magyar nemzetnél most még némi bizalmatlanság mutatkozék a fiatal királynő irányában, kinek nőági örökösödését csak oly föltétel alatt fogadták el a rendek, ha a nemzeti jogokat és törvényeket teljes épségben fogná fentartani. Mária Terézia több hónapok óta ült már a trónon, s az elégedetlen magyarok az ország sérelmeinek orvoslása tekintetében még mindig csak pusztá ígéretekkel álltak szemben. A kormány semmi által sem tanusítá, hogy az ígéreteket mielőbb beváltani hajlandó. Azért nyugtalanítá most az országgyűlési magyar rendek kebleit az elégedetlenség érzete. Az ország alkotmánya nehéz sebekből vérzett, a magyar államlét több tekintetben nevezetes hiányokban szenvedett. Az elhunyt Károly kormánya nem volt ugyan oly erőszakos, mint I. Lipóté, ki több ízben zivataros fölkelésekre is ingerlé a nemzetet, de azért Károly is érzékenyen sérté a haza törvényeit, a magyar nemzet sarkalatos jogait. Elnézte, vagy gyenge volt meg nem engedni, hogy az idegenek befolyása mindjebb befészkelje magát a magyarok ügyeinek intézésébe, türte a helytartótanács személyzetének rendetlen ügykezelését, — s éppen ő volt az, ki hite ellenére a törököktől visszafoglalt országrészek bekebelezését meggátolá.

Ily előzmények után Mária Terézia uralkodásának kezdete nem

buzdithatá túlvérmes reményekre a már sokszor csalatkozott magyar nemzetet. A pozsonyi országgyűlés követői ezúttal oly utasításokkal küldettek fel az ország minden vidékeiről, hogy a méltatlan alkudozások teljes kizárásával már most nyíltan és határozottan követeljék az elkobzott nemzeti jogok visszatérítését, az ország integritásának helyreállítását és a kormány törvényességét. Követeljék, hogy az ország saját törvényei és szokásai szerint, nem pedig az örökös tartományok módjára kormányoztassék, az ország épsége helyreállítassék, a törököktől viszanyert részek az országhoz kapcsolóttassanak s a többi megyékkel egyenlő igazgatás alá helyeztessenek, a tisztségekre és hivatalokra egyedül magyarok neveztessenek s a magyar ügyek kizárólag magyarok által kezeltessenek.

A magyarok e követeléseit mindmégannyi rémek valának a reactionarius bécsi kormány előtt. Csak maga a királynő vezérelteték ekkor igazságosabb szellem és nemesebb szándék által. Éppen azért volt az első is, ki magát rászánta, nyíltan fölfedezni a magyarok előtt a birodalom s a fejedelmi ház veszélyeztetett helyzetét. Azonban itt is, — és az természetes, csak a nemzet jogos igényeinek teljesítése mellett reméltett biztos oltalmat.

A válságos körülmények e kényszerítő nyomása alatt a régi ígéretek közül ismét megújítatott néhány, hogy ez által a nemzet bizalma fölleveníttessék, — néhány pedig csakugyan teljesített is. A dél-magyarországi részek visszakapcsolásának és magyar alkotmányos kormányzásának ügye szintén ekkor frissített fel újra, nem ugyan a bécsi kormány által, mely a Temesi Bánságot hadi és finansziális politikájának titkos szövevényeiből kibocsátani sehogys akará, hanem inkább a magyar rendek által, kik a nemzeten elkövetett annyi erőszakoskodások és ezerszeres sérelmek után, nem bízva többé semmi hitegetésben vagy pusztá ígéletben, az 1741-dik évi április 10-dikén bekövetkezett szerencsétlen molwtizi ütközet megdöbbentő hatását, ugy szintén a kormány kétségbeeső helyzetét és a bécsi udvar magárahagyatottságát oly megérkezett alkalomnak tekinték, melylyel törvényes igazukért újra síkra szállhatnak. A rendek 1741-ik évi postulatumaiban a dél-magyarországi részek visszakapcsolása volt egyik fő és lényeges pont. Utasításaik, melyeket az országgyűlésre a megyékből magukkal hoztak, fontos feladatukká tévék, mindenképen oda igyekezni, hogy a visszafoglalt, de az országtól még mindig elidegenített részek legott visszakapcsolóttassanak, a nemzeti jogok és törvények pedig teljes épségben helyreállítassanak. Figyelemmel a magyarországi hangulatra, sietett is a körülményeket bölcs tapintattal megfontoló királynő már az országgyűlés első ülésén biztosítani a rendeket: „miképen semmit sem tagadand meg azokból, miket a törvények szigazság alapján tőle kívánni fognak, hogy ekként a mult időkben annyi viszontagság által hányatott nemes ország visszanyerje hajdani virágzását“.

Azonban a rendek most már nem hajoltak az ily egyszerű és tág értelményű ígéretre. Határozottan követelték a kir. hitlevél megváltoztatását annyiban, hogy a királyi hitlevélbe felvétessék, miszerint az ország ezentúl minden részeiben saját törvényei és szokásai, nem pedig az osztrák örökös tartományok módjára fog kormányoztatni, az ország épsége azonnal helyre fog állittatni, a törököktől visszanyert részek pedig Magyarországhoz fognak kapcsoltatni és a többi megyékkel egyenlő igazgatás alá helyeztetni, a tisztségekre és hivatalokra egyedül magyarok fognak kineveztetni s a magyar ügyek kizárólag magyarok által kezeltetni.

Miként várni lehetett, nagy volt Bécsben a megütközés, a magyar rendek e túlmerész követelése miatt. De egyenesen még sem lehetett azokat megtagadni és a birodalom szorongatott helyzetét a visszautasítás, által még jobban veszélyeztetni. Mária Terézia leirata az ország rendihez nem erősíté meg ugyan a hitlevél megváltoztatását, de általános megnyugtatólag hatott a kedélyekre s a rendek nagyobb részének könnyen engesztelékeny szívét is kielégítette. „Minthogy — ugymond — az 1715-diki 3-dik törvény a rendeket különben is világosan biztosítja, hogy országuk nem fog a többi örökös tartományok módjára kormányoztatni: eleve is megegyezését adja, hogy ez iránt új törvényezikkely alkottassék. A visszaszerzett részek bekebelezését illetőleg, annak módjairól hajlandó tanácskozni a rendekkel. Igéri, hogy az egyházi s világi méltóságokba csak érdemes magyarokat helyezend s a magyar ügyeket magyarok által fogja kezeltetni“.

A koronázási diplomának 3-dik pontját, melyben csak egyszerűen az állott, hogy a megkoronázott király a visszaszerzett és visszaszerzendő bármely országrészeket teljesen az anyaországba tartozik bekebelezni és az ország joghatóságának úgy a hivatalokra, mint a közterhekre nézve alárendelni stb., ekként módosíták az országgyűlési rendek: „Hactenus recuperata et exposit Deo adjuvante recuperanda quaevis hujus regni partiumque ejusdem annexarum tenita et partes, ad mentem etiam juramentalis formulae, praenotato regno et ejusdem annexis partibus de toto reincorporabimus.“¹⁾ A királyi koronázási esküben pedig ez állott: „— — — fines regni nostri Hungariae, et quae ad illud quaecunque jure aut titulo pertinent, non abalienabimus, nec minuemus, sed quoad poterimus augebimus et extendemus, ac in conformitate — — Diplomatis Nostri Regii eidem reincorporabimus. — Sic nos Deus adjuvet,“ stb.²⁾

¹⁾ Magyar nemzeti múzeumi könyvtár. (Acta Comitiorum, 70. 1.)

²⁾ U. o. 70. l.

A bekeblezési ügy sürgös volta tekintetéből szükségesnek látta az országgyűlés az 1741. évi jun. 24-én kelt királyi leiratra adott válaszában kérelmezni a királynő által kilátásba helyezett tanácskozások megindítását, melyekben a visszaszerzett területek bekeblezési módzatait igérte megállapíttatni. „És hogy felséged kegyes akarátának megfelelőleg a Magyarország szent koronájához tartozandók bekeblezési módzatai mielőbb tanácskozás alá vétessenek és javaslatot lehessen kidolgozni: méltóztassék saját részéről egy bizottságot kinevezni, mely a karok és rendek által választandó országos küldöttséggel együtt, még a jelen országgyűlés tartama alatt, megindítaná a bekeblezési ügy tárgyalását és elkészítené a javaslatot, melynek alapján a bekeblezés módzatai megállapíttathatnának s a visszakapcsolandó részek megyékre osztván, főispánokkal, tulajdon peesétekkal és rendszerinti törvényhatóságokkal elláttatnának.“¹⁾ Előadják továbbá, hogy az újonan visszaszerzett országrészekben a magyar birtokosok, kiknek ősi, még a török hódoltság alatt is birt jószágaiak fegyverjognál fogva lefoglaltattak, az új-szerzeményi bizottság (Commissio Neoacquistica) által a királyi fiscus javára még mindig lefoglalva tartatnak, az illetők pedig jogos birtokaikból kizárva, a legnagyobb inségnek vannak kitéve, csupán azért, mert a háborúk zivatarai alatt okmányaik elvesztek és az ellenség azon hiteles helyeket, hol okmányaik egykoron őriztetek, mindenestől elpusztította. Mint-hogy azonban az ugynevezett új-szerzeményi bizottság annak idején²⁾ leginkább a rendes országos törvényszékek hiánya miatt lett felállítva, azóta pedig már rendes törvénykezés léptetett életbe: kéri ő felségét, „ut gemitibus et lamentis in dies accunulandis ulterior occasio prae-scindatur“, kegyeskedjék az új-szerzeményi bizottságot, valamint a királyi fiscus által kezdet, de még be nem fejezett birtokpérekot végképen eltörölni, az igényeiket érvényesíteni akaró feleket pedig, kik a visszaszerzett országrészekben levő jogos birtokaikat keresik, a magyar királyi curia rendes törvényszéke elé utasítani.³⁾ Panaszt emelnek az örmények, görögök, zsidók és a rác szatócok ellen, kik török joghatóság alá tartozván, „alii quidem relictis in Turcia uxoribus, alii vero cum uxoribus in regno residentes“, főkép az ország végszélein, török vásári árukkal csalják a népet s még borral is hamis kereskedést űznek, „etiam cum

¹⁾ Acta Comitiorum, 126. l.

²⁾ A „Commissio Neoacquistica“-t már 1688-ban jul. 29-én állította fel a bécsi kormány Magyarország rendezésére, vagyis a törököktől visszafoglalt, vagy visszafoglalandó részek népességi, birtoki és kormányzati ügyeinek rendbehozására.

³⁾ Acta Com.-Postulata Statum, 13. pont. A bécsi kormány minden dél-magyarországi területet, mihelyt az a törököktől visszavéteték, jure armorum szerzett kinstári birtoknak nyilvánított, eltörölve és megtagadván minden a multból származó magánjogot. Olyan családok értetnek itt tehát, melyek mint a Maeszkási, vagy mint az iktári Bethlen család régi jogon visszakövetelték dél-magyarországi uradalmait s azok visszaadása iránt emelt kérelmeikkel mindig határozottan elutasítottak.

vino, ut plurimum diversis artibus confecto“; továbbá marhákkal és egyéb jószágokkal csereberélnék, hamis útlevelekkel, melyeket többnyire Lengyelországban szereznek, rászedik a hatóságokat, mi több, a pénzt az országhól kihordván, teljesen megbénítják itt az anyagi forgalmat.¹⁾

A királynő kegyesen fogadván az országgyűlés fölterjesztéseit s a nagy részéről intézkedvén a kérelmezett királyi biztosok kineveztetéséről, már most mi sem akadályozá a rendeket, hogy az országos bizottságot ők is megválasszák s a régen sürgetett bekebelezési ügyben aavaslati tárgyalásokat megkezdjék. Julius elején csakugyan együtt isült már Pozsonyban a vegyes bizottság, melybe a két tábla a maga észéről az 1723. évi 20. t.-cikk értelmében választá meg a tagokat. A bizottságban grf. Patasics Gábor, kalocsai érsek elnökölt. Tagjai voltak a bizottságnak: grf. Eszterházy Ferencz testörkapitány, grf. Berényi Zsigmond pécsi püspök, grf. Csáky György lovastábornok, báró Péásevics Márk, Jankovics Miklós személynök, Oreschy Ádám prototárius és Dalmát-, Horvát- és Szlavonországok követe, továbbá Csupor Ádám bács megyei és Andrassy Zsigmond csongrádi alispánok, nemkülönben Vankay Mihály zarándi és esanádi, Holáky Pál ugyancsak zarándi, — és Tömösváry AndráS Szeged-városi országgyűlési követek. Aavaslatban, melyet a bizottság az országgyűlés elé terjesztett, a délnagyarországi részekről e következők mondatnak: „Districtus Temesiensis, seu sic dictus Banatus Temesiensis, cum tota plaga et differentia, seu circumferentia usque ad modernos Regni terminos, siquidem indubie in gremio tenutorum Regni adjaceret: hujus reincorporatio ad jurisdictionem Regni, consequenterque Magistratualement Cottensem jurisdictionem directionemque et conformem gubernandi modum reincorporandus ac (cum conditione paulo post declaranda) reapplicandus venit, salvo nihilominus S. Regni Coronae successive Dei praepotentij auxilio auspice recuperandorum jure semper reservato. Comitatus Báes et Bodrok, sed et Csongradiensis suis Comitatusibus Magistratibus jam quidem provisi, attamen quum plenam jurisdictionem et debitum ordinem Magistratuique competentem activitatem exercere nequissent, quod in his plurima eaque ampliora militaria loca, a jurisdictione et dispositione Comitatus exempta habeantur, — inter quae Szeged, ex accorda cum Fisco Regio erga depositionem notabilis summae, certa praedia possidens, in his per militares, fundos et praedia usarpuntes, nimium quantum damnificaretur; item Petro-Varadinum, Zombor et Kóbila, mixtim cum contribuentibus consita essent; reliqua vero utpote Martonyos, Kanisa, Szénta, Ada, Mohó, Petrovaszella, Bécsék, Földvár, Csúrogh, Zabla, Szent Thamás, Bresztovácz, Szobotics, Villova, Tétel, Palánka et Ténej (?) pure militaria, magno admodum publici et magistratualis directionis incom-

¹⁾ Act. Comitior. 254. l.

modo damnoque essent, sive etenim id, quod praemissa quatuor loca cum contribuentibus mixta, jurisdictionem et dispositionem Comitatus impediunt, convellant, imo subvertant, stb. — — „Alább: „Verum enim vero respectu Districtus Temesiensis — — hoc reservatum et declaratum esto, quod si publici ratio ac Fortalitiorem tutamen, Regnoque ponendae securitatis exigentia secum ferret, et in praemisso Districtu Temesiensi — — quaequam loca pro militaribus conservanda desiderarentur, eorum specificatio numerus item et qualitas, a Commissione per Suam Mattem. Sermam hoc fine ordinanda, expetentur communicanda, expost concertanda.“¹⁾

A Tisza-marosi határszéleket illetőleg különösen hangsúlyozza a bizottság, hogy ott a legtermékenyebb, kitűnő minőségű földeket a katonaság erőszakkal elfoglalva tartja és bitorolja, noha a legtöbb katonai helységben a lakosságnak fele, vagy harmadrésze is, a megyei hatóságoknak alárendelt polgári egyénekből áll, kik a földek élvezetéből a katonaság által kizáratnak, „quia militares, debito Magistratu et Regula carentes, pro placito suo fundos, terras, prata, pasena, et quaevis beneficia libere pro se occuparent, usurparentque, itaque inter contribuentes, in medio eorum residentes, nullum fixum systema, normaue et debitus ordo ob mixtam jurisdictionem statui valeret.“ Az ilyen saját hohnokban hazátlanokká tett magyar polgáriak kénytelenek kenyérkereset után ide s tova bolyongni a vidékeken: „facultates et tenuta eorum quotidianis mutationibus obnoxia, — — qui hodie inter contribuentes, eras inter militares.“ E folytonos változások károsak mind a kinttárakra, mind a földesurakra nézve, a szegény adózó népet pedig teljesen tönkre teszik. „Experientia praeterea testatum reddit, quod ex praemissis locis militaribus, diverso populo consitis, plurima praedocinia, latrocinia, furta, et quaevis scelerum genera velut ex fonte promanare eo, quod ordinario Magistratu, strictiorique invigilantia ac regula careant, debitum rigorem non experiantur, promeritasque poenas non luant, sed potius semet invicem protegant, quin imo viam et occasionem sibi mutuo ad maleficia porrigunt et subministrent.“ A terjedelmes földbirtokokban a kapitányok és más katonatisztek önkényileg gazdálkodnak. Ez által a kapitányok és tisztek hatalma és tekintélye nagyobb, mint a földesuraké és a megyei hatóságoké. Ők teljhatalommal rendelkeznek katonai községeikben a nép felett, szorítván azt mindenféle közmunkákra s felhasználván kényök-kedvök szerint a földesúr érdekei ellenében. És ha mindezen rossz, mit a határszéli rácz katonaság okoz, egybevettetik az ő katonai szolgálataikkal, melyeket az államnak tesznek, be kell őszintén ismerni, hogy: „vix aliud praeter nudum militare nomen et speciem in ysdem reperire et videre est.“ Fegyverkezésök fölöttébb hiányos, a katonai

¹⁾ Acta Comitiorum, 275--287. II.

fegyelmet és szabályokat nem ismerik, és így inkább csak számilag jöhetnek tekintetbe, semmint hasznossági szempontból. Mert ha kínálkozik alkalom számukra katonai szolgálatokat tenni, kényszeríteni kell őket azokra, s mindennek daczára titkon vagy nyíltan kivonják magukat kötelességeik alól. „et per devia latibula oberrantes, rapinis intenti, ad quaeque spolia prorumperent, undequaque nil nisi inutilis eorum conditio prodiret.“¹⁾

A királynő a rendek ezen feliratára szept. 22-én válaszolva, e válaszában figyelemmel van az országos bizottság javaslatára és kiterjeszkedik az összes bekebelezendő országrészekre, úgy mint Kraszna, Közép-Szolnok és Zaránd megyékre, a kővári districtusra, a bácsi, bodrogi, csongrádi, aradi, csanádi és zarándi katonai helyekre, nemkülönbén a szerémségi és alsó szlavoniai kerületekre. Három categoriához sorolja a visszahódított, de az eddigi kormányzat tekintetbevételével különböző politikai, hadászati és államgazdasági szempontok alá első országrészeket. Az első categoria alá helyezi a királynő Kraszna, Zaránd és Közép-Szolnok megyéket, nemkülönbén Kővár vidékét, melyek Erdély joghatósága alatt állnak; a második alá helyeztetnek a Bács, Bodrog, Csongrád, Arad, Csanád és Zaránd megyékben fennálló katonai határszélek; a harmadik alá tartoznak a Temesi Tartomány, a Szerémség és az alsó szlavoniai részek. A két előbbi csoporthoz tartozó országrészeket illetőleg igéri a királynő, hogy „primo quo fieri poterit tempore!“ vissza fognak adatni Magyarországnak, „ita tamen, ut ea, quae Confinariis ibidem necessaria videbuntur loca, soli militari subsint dispositioni“. A harmadik osztályba helyezett tartományokról pedig, melyek közé a Temesi Tartományt is sorolja a királynő, akként intézkedett, hogy mihelyest „res in magis tranquillum statum repositae fuerint“, biztosokat fog kinevezni, kik a katonai határszélek szervezésére alkalmas és elegendő területet szemeljenek ki, mely alkalmas legyen a határőröknek lakásul és hivatásuk teljesítésére olyként azonban, hogy ott tulajdon határaik közt éljenek és ne legyenek összekeverve más adózó népekkel. Azon földet pedig, melyről a katonák majd elvonulnak, s mely földesuri jogoknak van alávetve, igéri a magyar szent korona területébe azonnal beolvasztani.

E kir. válasz értelmében hozatott meg az 1741. évi 18. törvényczikk, melynek a Tisza-marosi határszélekre s a dél-magyarországi területre vonatkozó részében a következők mondtattak ki: „Ut porro loca etiam militaria dicta in Baeciensi, Aradiensi, Csanadiensi et Zarandiensi Comitatus sita, jurisdictioni Regni et Comitatum restituantur ac subijciantur, atque Districtus Tömösiensis, Sirmiensis et inferioris Selavoniae, ut primum res in magis tranquillum statum

¹⁾ Act. Comitior, 286—287. II.

repositae fuerint, Regno pari modo reincorporentur et ejusdem jurisdictioni submittantur: Commissary eum in finem per S. Regiam Matem. ordinabuntur et ex parte Regni istius Commissarios pariter Dnus. Comes Palatinus nominabit, ex parte vero Slavoniae Dnus. Regnorum Dalmatiae, Croatiae, et Slavoniae Bannus cum Statibus et Ordinibus eorundem Regnorum. Qui in praetactis Tömösiensi, Sirmiensi et Inferioris Slavoniae Districtibus, nec non aliis Partibus finitimis terrenum pro regulandis Confinijs aptum et sufficiens designabunt, Confiniariisque ad habitandum et obenda inibi munia ita assignabunt, ut in finibus non permixti aliis Contribuentibus subsistant, atque terreno hoc modalitate praeviae exciso et assignato, residuum jurisdictioni Comitatum in omnibus de pleno subjiciant, Suaeque Regia Majestas Comitatus Regni, in Partibus illis sitis, Supremos Comites praeficere dignabitur.“¹⁾

A törvény meghozatott, az országgyűlést követő nagyszerű fegyverkezés, a magyarok példájára szintén föllekesült egyéb birodalmi népek hadainak nagy száma, és azok szerencsés csatározásai elriaszták az ellenséget; a bajor-francia szövetséges hadak vereségei, a francia hadakon aratott teljes győzelem, a porosz békekötés s egyéb kedvező események már 1742-ben megszabadíták a bécsi udvart szorongatott helyzetéből; szóval az ügyek most már csakugyan békésebb állapotba jutottak: de azért Dél-Magyarországon továbbra is minden csak a réginél maradt. A Temesi Tartomány még mindig nem lett az anyaországhoz visszakapcsolva, sem alkotmányos hatóságok kormányzása alá helyezve; hanem Temesi Bánság név alatt továbbra is „*peñilium austriacum*“ maradt.

Sőt — mi általános megütközést szült — a bevándorolt szerbek, kiknek egy része a Tisza és Maros partjain csak az imént szolgáltatott okot méltó panaszokra és keserű kifakadásokra az országgyűlésen, a bécsi kormány által 1743. évi ápr. 24-én új kegyben részesítették. Kivált-ságaik egy „*Decretum Confirmatorium*“ által újlag meg lettek erősítve s megígérve nekik, hogy a patriarcha és az illir nép az I. József és VI. (III.) Károly által már megerősített szabadalmak élvezetében addig maradnak, míg hűségüket változatlanul megtartják. Felhozott erre indokul, hogy a szerbek Bajor-, Cseh- és Olaszországban, hol pedig leginkább a magyarok fegyverei mentették meg a birodalom és fejedelmi ház dicsőségét, hadi szolgálatokat teljesítettek. Így tehát az ország törvényeitől s a magyar nemzettől idegenek újabb kitüntetésben részesültek, míg az ország integritásán és a magyar alkotmányon ejtett mély sebek 25 évi

¹⁾ *Diarium Dietae Anni 1741.* (Magy. nemz. múzeumi könyvtár.) Ezen országgyűlésen, aug. 30-dikán, nyert Merey grófnak, egykori bánsági kormányzóának fia is, ő felsége különös ajánlására, magyar indigenatust. (Kovachich: *Collectio Diar. Dietalium.* Orsz. levéltár.)

könyörgések dacára sem orvosoltattak egészen. Megnyugtatóul még csak a bizalom szolgált, melyvel 1741. óta a szeretett királynő iránt mindenki viseltetett, esküjébe és többször megújított ígérétébe remélt. A magyar rendek, a megelőző évekből ismervén már a kormány lassuságát az ilyen bekeblézési ügyek keresztülvitelében, azt hitték, hogy miként az ozmánoktól felszabadított más kerületekkel 1715-től kezdve történt, melyek szintén csak lassu egymásutánban kapesoltattak vissza,¹⁾ ugyanúgy fog az a jelenleg kérdésben forgó területekkel is történni.

Az országos bizottság, mely a visszakeblézések ügyének eszközzésére kiküldetett, nem nagyon sietteté munkálatainak befejezését. Munkálatainak egy részét csak 1743-ban ápr. 4-én terjesztette föl a királynő elé, ki ismét, a magyar cancellár részvétele mellett, csak azon évi július 16-dikán tárgyalhatta azt az udvari tanács által. Ennek a dolog lényegére nézve az volt a véleménye, hogy miután a visszakeblézés a mult országgyűlésen törvényileg kimondatott és a királynő által szentesített, azt végre is kell hajtani. Előbb mindazonáltal pontosan meg kell határozni: mi és mennyi területre van a hadi kormánynak szüksége a határhozi ezredek elhelyezésére? Ha ez meg lesz határozva, akkor lehet aztán azon kérdést is megoldani: mily kárpótlást kapjanak a kincstártól azon birtokosok, kiknek földjei a katonai kerületekbe esnek?²⁾

1746-ban elvégre mégis csak bekövetkezett Szerém, Verőcze, Posega és Fiume-kerülete bekeblézése Magyar- és Horvátországba; de a Temesi Bánsággal ezúttal is kivétel történt. Mária Teréziát folytonosan meg tudták tanácsosai abban a nézetben tartani, hogy a Pragmatica Sanctio elve, mely szerint Magyarországot nem szabad az osztrák tartományok módjára kormányozni, Magyarország culturális fejlődésére végtelenül károsan hatna.³⁾ Innen van, hogy habár a nagy

¹⁾ Ismeretes, hogy III. Károly koronázási diplomájának 3-dik czikke szerint mindazon területeket, melyek az ozmánoktól visszahódítottak, azonnal be kellett volna az országba kebelelni. S mégis p. o. a kassai, győri és komáromi kerületek 1715-ben is még mindig külföldi hadparancsnokok alatt állottak. (Car. III. Decr. l. Art. XLII.) Csak ekkor választott el a sümegi vármegye a szaladitól s helyeztetett be alkotmányos joghatóságába. (Decr. cit. Art. 86.) A rendek sürgős kérelme folytán már Károly király ígérte egy bizottság behelyezését, mely Posega, Verőcze, Szerém, Valkó, Csongrád, Csanád, Arad, Békés, Zaránd, Torontál, Szőrény, Marmaros, Kraszna, Kővár és Közép-Szolnok megyéket a magyar koronához visszakapcsolja (Decr. cit. Art. 92. 118.); mindazonáltal 14 esztendőn keresztül (Car. III. Decr. II. Art. 20. et Decret. III. Art. 7.) mi sem történt e főbenjáró dologban.

²⁾ Horváth M., VII. 265. l.

³⁾ „Wenn Maria Theresia — írja Arneth — die Culturstufe, auf welcher die oesterreichischen und die böhmischen Länder sich befanden, mit derjenigen Ungarns verglich, so konnte sie nicht leugnen, dass der in der pragmatischen Sanction enthaltene Grundsatz, Ungarn dürfe nicht so, wie das übrige Oesterreich regirt werden, keineswegs zum Nutzen, sondern nur zu tiefergehender Schädigung Ungarns gereichte.“ (Maria Theresias letzte Regierungsjahre, X. k. 104. l.)

királynő gyakran ismételt nyilatkozatai után kétségbevonhatlan, miszerint ő Magyarország iránt őszinte rokonszenvvel viselteték, állása azért hazánkhoz, alkotmányunkhoz és törvényes jogainkhoz mégis csak egészen speciális állás volt. Szerette és nagyrabecsülte a magyar nemzet erőnyeit, vitézségét és koronás fejedelméhez ragaszkodását; de mindig félt Magyarországnak valamely politikai előnyöket juttatni, — s azért idegen, magyarellenés népek betelepítése és kiváltságolása által igyekezett magát a magyarok elhatalmasodása elől biztosítani. Mindamellett díeserte és szerette a magyarokat; veszedelem idején pedig egyedül náluk kereste a biztos segílyt. 1741-ben, a nevezetes szept. 11-diki pozsonyi országgyűlésen, nyilvánosan kijelenté, hogy „elhagyatva mindenektől, a magyaroknak annyi történeti emlékek által híres fegyvereihez, ősi vitézségéhez és hűségéhez folyamodik.“ „Tndja ön, — írja a nádornak 1744-ben a nagy horderejű lauterburgi győzelem után — mily nagy volt szerzetem s bizodalmam eleitől fogva ezen nekem drága nemzet iránt; — — nincs is semmi, mit én az ország javára hálás szívvel tenni kész nem volnék.“¹⁾ Mégis főczél volt előtte: létrehozni a birodalom minden részei közt bizonyos szellemi egységet, — és osztrák, vagy pedig idegen, de osztrákhű befolyás által egyensúlyozni Magyarország alkotmánybiztosította önállóságát. „A magyar nemzet önállóságával s alkotmányos kormányzatával egyenes ellentétben álló elv, a monarchia kormányzati központosításának s az abszolút fejedelmi hatalomnak elve, szünet nélkül lelke előtt lebeg vala. Ez volt a czél, melyre őseinek hagyományos politikája s a bécsi kormánytestületekben meggyökeresült elvek szerint ő is szakadatlanul törekedett kormányéletében. Mióta XIV. Lajos francia király mindent elnyelni fenyegető, túlhatalomra vergődő politikája a nemzetek egymás elleni féltékenységét fölébresztette, a fejedelmeket ellenhatásra ösztönözte: ezek múlhatatlan szükségét kezdik vala érezni belső állami hatalmok növekedésének²⁾“.

De azért Mária Terézia lelkiismeretessége a hitlevelében és koronázási esküjében adott ígérek iránt, valamint a hála élénk érzete, mely országanyai szívét a magyar nemzethez köté, soha sem engedték, hogy a nemzeti függetlenséget, az alkotmányos kormányzatot egyenesen megtámadja. És ha Dél-Magyarországon kelletténél tovább tartotta is érvényben azon igazgatási formákat, melyeket kormányra léptekor divatban talált: az nem is annyira neki, mint inkább az ő kormánytanácsosai sugalmazásainak tudandó be. És némileg azon magyar urak rovására is irandó, „kik a nemzet élén állva s mind annak, mind a királynőnek bizalmát bírva, ha keblökben több nemzeti érzettel s kevesebb önzéssel, erejüket kötelességök szerint megfeszítették volna. Képesekké lehetnek vala más, sokkal üdvösebb irányt adni a hálás

¹⁾ Schmidt: Palatini Hungar. 214. l.

²⁾ Horváth M., VII. 285. l.

érmü királynő politikájának¹⁾. El nem vitázható tény marad, hogy habár a nemes fejedelemszony igaz hajlandósággal volt is a trón-elődei által elkövetett törvénysérelmeket jóvátenni, azt a magyar udvari párt által is hathatósan gyámolított bécsi kormány mindig lassúsággal és annyi nehézséggel teljesíté, miszerint a nemzetnek, az alkotmány követelményei betöltését, majdnem mindig újabb és újabb vér- és pénzáldozatokkal és csak apránként lehetett kiérdemelnie. Így az 1745-től 1748-ig, vagyis az aacheni békekötésig lefolyt háborúkban megint tömérdek áldozatokat kellett a nemzetnek hoznia, hogy régi óhajai közül egyet ismét teljesedni láthasson: a már annyiszor sikertelenül sürgetett intézkedést, miszerint a Tisza-marosi határszélek is, nevezetesen a Bács-Bodrog, Csanád, Csongrád, Arad és Zaránd megyékben létező katonai helyek, az ország testébe visszakebeleztesse. Mária Terézia, miután Tótországban Szerém, Verőce és Posega megyéket újra felállítá, a nemzet iránti hálájának, főleg a csak imént lefolyt háborúkban tanúsított vitézségeért és a trónhoz hűséges ragaszkodásaért, azzal akart kifejezést adni, hogy a törvényellenesen fennálló Tisza-marosi határörvidék visszakapcsolásába Magyarországhoz 1747-ben beleegyezését kijelenté.

Azonban a királyi jóváhagyás keresztülvitele teljes öt esztendő vett igénybe. A királynő újabb bekebelezési bizottságot nevezett ki, melynek elnökévé most a horvátországi bánt tette. A bizottság tagjai voltak ekkor a királynő részéről grf. Grassalkovics Antal, kamaraelnök, ki később aztán bizottsági elnökké is lön, azután báró Engelshofen, grf. Draskovics Lipót, báró Wücher és Redl József; Magyarország részéről a nádor kijelölése folytán Károlyi Ferencz és Tersztyánszky János²⁾. A bizottság 1747. évi szeptember elején kezdé meg működését s teendői iránt elsőben is Nagyváradon tanácskozott. Nagyváradról, a Tisza-marosiak elhelyezésére alkalmas területet keresendő, október 3-án a Temesi Bánságba utazott le s itt Engelshofen vezetése mellett szemügyre vevé az alsó-dunai vidéket, szárazon utazva Uj-Palánkáig, onnan pedig hajón Orsováig, Orsováról Mehádián és Karánsebesen keresztül Temesvárra tért be a bizottság s itt hosszabb ideig tanácskozván, miután a szerzett tapasztalatok felől október 21-én jelentést s egyszersmind véleményes előterjesztést küldött az udvarhoz, eloszlott. A bizottság munkálatára két éven át semmi válasz sem érkezett. Végre 1750-ben augusztusban írá a királynő a bizottság elnökének: „Resolvo incorporationem Confinii integri tum Tybiscanij, quam Marusiani, exceptis tantummodo Locis necessariis pro duabus Compagniiis Csajkis-

¹⁾ Horváth M., VII. 280. l.

²⁾ Pesty Károlyt mondja a bizottság elnökének. (V. ö. A Szörényi Bánság I. k. 419. l.)

tarum, secundum numerum illarum a me determinatum.“¹⁾ Együttal elrendeli a királynő, hogy a bizottság (Grassalkovics gróffal és Engelshofennel) újból utazzék le a bekebelezendő részek s az alakítandó két század számára kiszemelt területek színhelyére, s ott előbb a szükséges helyeket királyi és kamarai mérnökök által fölmértvén, eszközölje a visszakapcsolandók hivatalos átadását. Ha a sajksók számára elkülönített szándékolt terület azok elhelyezésükre elégséges nem volna, az esetben más szomszéd helyek is osztassanak a sajksók területébe; s viszont, ha annyi térre szükségök nem lenne, Kovil maradjon megyei hatóság alatt.

Amint a szerbek belátták, mit elhinni sokáig nem akartak, hogy a Tisza-marosi határvidék felosztása immár egészen komoly dologgá lett, s attól többé maga a bécsi udvar sem térhet el: elkecserekedtek iszonyúan és pártos mozgalmakat támasztottak maguk közt. Szidalmazták nemcsak a magyarokat, hanem most már a bécsi kormányt is, és kijelenték, hogy fegyvereiket nem fogják a magyar alattvalósággal föleserélni, hanem készek inkább függetlenségök és vallásuk megemelésére az országból kivándorolni és az orosz czár jogára alatt keresni boldogabb hazát. Alattomban szövetségre lépve a horvátországi, bácskai és bánági elégedetlen szerb elemekkel, több ezerre menő Tisza-marosi szerb család fölkerekedett és Tököli és Horváth kapitányok vezérlete alatt 1751. évben Oroszországba vándorolt ki, hol az orosz czár által szívesen fogadva, Kievtől Ocsakováig két kormányzóságot telepített meg: Uj-Szerbiát és Szent-Erzsébetet²⁾.

A határőrök e háborgásai, mivel összefüggésben állottak az ugyanakkori horvátországi határőri és a magyar középtiszai zajlongásokkal, némileg megfélemlíték ugyan az udvart, de azért a Tisza-marosi határszölek felosztását meg nem akadályozták. Sőt inkább a bekebelezés műve csak most vette rendes folyamatát³⁾.

¹⁾ Aeta Diaetalia 1751. (A magy. kir. egyetemi könyvtár kéziratgyűjteményében).

²⁾ Némelyek azt írják, hogy 30.000, mások, hogy 100.000 lélek vándorolt ki. A kivándorolt szerbek azon helységek nevére keresztelték el oroszországi új telep-helyeiket, melyekben itt Magyarországon laktak. Az oroszországi helységek közt előfordulnak: Csanád, Pécska, Csongrád, Verseez, Kubin, Pánesova, Zimony, Zalánkemén, Kamenieza, Vukovár, Martonyos, Kanizsa, Zenta, Beese, Földvár, Mosorin, Szent-Tamás, Zombor, Szabadka (Szuboticza), Varadin és Glogovácz. — 1760. évben Horváth kapitány, ki Oroszországba megérkezése óta generálisnak nevezetik, önálló cancellariát eszközölt ki szerbjei számára a szentpétervári udvarnál. Tököli altábornagygyá lón az orosz hadseregben. Ezen új orosz szerbek 5 ezred gyalogot és 1 ezred lovast állítván maguk közül az orosz hadseregbe, résztvettek 1756—1763-ig a poroszok elleni háborúban. Mondják, hogy tőlük vette származását a hírneves Paskievich tábornagy is.

³⁾ Stojaszkovics azt állítja, miszerint Nenádovics metropolitának tulajdonítandó, hogy ekkor az összes szerbség ki nem vándorolt Magyarországból. (Cserte

A bizottság az alsó Tisza jobb partján kezdé meg a bekeblezést. A sajkások számára a Duna és Tisza összefolyásánál hat községet szakított ki, nevezetesen Titelt, Lokot, Gardinováczt, Illovát, Mossorint és Zsablyát, melyek továbbra is katonai fennhatóság alatt maradtak. A biztosok tudtára adták ott a népnek, hogy október hónapig nyilatkozzanak, kik akarnak mint katonák ott maradni, vagy átmenni a polgári tartományba? Grassalkovics Pozsonyból legott hivatalos levelek által értesíté úgy az illető katonai hatóságokat, mint a megyéket is, melyek a bekeblezésnél érdekelve valának. Csanád-megyéhez intézett levele, melynek mintájára van a többi is szerkesztve, hiven visszatükrözi a némes főúr örömet, melyet a nemzet egyik régi óhajának beteljesedése fölött érzett, s tanuskodik a buzgalomról, melyet feladatának végrehajtásában kifejtett. „Teljesítette Felséges Asszonyunk — írja 1750. évi szept. 2-án az említett megyének — azon maga Articularis kegyelmes ajánlását, mellyet az Haza több Országos gyűléseinek alkalmatosságával már régen sürgetett és mind ekkorág óhajtott, midőn a Maros és Tisza melléki Militáris Helyeknek s volt Confiniumoknak (kivéven Tétel, Lok, Morosin, (igy!) Gardinovác és Koliba (igy!) nevű helységeket, a kik Csajkások számára resolváltattak) reductióját és reincorporatioját kegyelmesen resolválni, s a Marosi Confiniumokból: Csanádot, Sajtént és Nagylakot, ezen Nemes Vármegyének incorporálni méltóztatott. És mivel ennek végbe vételét és azon Helységek Contributionale Quantumnak ki Csinálását is Nékem úgy mint maga Királyi Commissariusának s vélem együtt rendelt Mixta Articularis Commissionak coneredálni a végre penigh az Ország Commissariussinak, tudni illik: M: Generalis Gróff Karolyi Ferencz Uramnak Eő Excellenziajának és Tettes Trsztjanszky János V. Palatinus Uramnak jelen létét is rendelni méltóztatott: azért a T. Ns. Vármegyének tellyes bizodalommal jelentem, hogy noha praeliminaris Munkáinkra nézve 10^a praesentis Tételben leszen Gyulésünk, azon Militaris helyek resignatioját és ezen Nemes Vármegyéhez való Incorporatioját mindazáltal, Eő Felsége kegyelmes rendelése szerint, tsak pro 1^a 9^{hr} intézem, s ezt a T. Nemes Vármegyének azon okból tellyes bizodalommal jelentem, hogy akkorra maga Deputátusit rendelni, és ez Articularis Commissiohoz exmittálni ne terheltelessék. Örvendem (igy!) előre is ezen Nemes Vármegyének ez által leendő gyarapodását és Jurisdictionjának terjedését, kinek szolgálatira tehetségemet ajánlom. Omni cum respectu perseverans⁽¹⁾). Onnan

zsvota naroda szrbzskog. 55. l.) Annyi bizonyos, hogy Mária Terézia értesülvén, miszerint a kiköltözőtöket még többen is akarnák követni, nehogy a vidék elnéptelenedjék, 1754-ki áprilban meghagyta Grassalkovics kamaraelnökönek: találjon módot a tömeges kivándorlások meggátlására. Grassalkovics készített is aztán némi tervet, melyet a királyné már május 1-én elfogadott. (Grassalkovics és Koch levelezése M. kir. ország. levéltár. Cancellariai oszt. — V. ö. még Horváth M. VII. 324. l.)

¹⁾ M. kir. országos levéltár. Kincstári osztály, N. R. A. Fasc. 1838. Nr. 65.

Becsére (Beesch, a mai Ó-Becse) ment át a bizottság s e községből utazta be sorra a többi tiszai határőri községeket, u. m. Ó-Kobilát, Uj-Kobilát, Gospodinczét, Csúrogot, Turját, Szent-Tamást, Földvárt, Petrovoszelót, Moholyt, Ozdrovót, Becsét, Zentát, Kanizsát és Martonost, melyek mindegyikét szokott módon s annak rendje szerint (solito modo et ordine) az anyahazába bekebelezett. Báró Engelshofen, mint az udvari főhaditanács részéről kiküldött királyi biztos, resignálta és ünnepélyesen átadta az említett községeket a jelenlévő többi magyar királyi biztosoknak. A bizottság, miután ki-nyomozta, mennyit lehet e polgárosított községekre méltányos adóul kivetni, felhatalmaztatott, hogy velők november 1-től kezdve három évre szóló szerződést kössön s megigérje nekik, hogy közvetlen királyi alattvalók lesznek s más földesúrnak nem leszen felettök hatalma. sőt ha hajlandók a kinstárnak bizonyos összeget fizetni, mint önálló kerület Szabadkáéhoz hasonló kiváltságokat kapnának. A Tisza mellékéről a marosi határszélekre ment a küldöttség, hol szintazonkép megfelelve a királynő utasításának, bekebelezte az ott még fennállott következő katonai községeket: Pécskát, Szellát, Glogováczt, Gondorlakot, Cseckerket, Szabadhelyt, Paulist, Solymost, Csanádot, Nagylakot és Sajtényt. A Tisza-vidéki községek tehát Bácshez, Pécska és Szemlak Aradhoz, a többi marosi helyek Csanádhoz kapcsolattak. Adójukat maga a királyné határozza meg; földesúri ügyekben pedig a kamara alá helyeztetnek. A Bánságba átmenni nem akaró tisztek ő felsége nevében s kegyelme jelül biztosítatnak, hogy a kik nem nemesek, taksa nélkül nemességet fognak nyerni s részökre az általok választandó helyeken „curiák“ örök birtokjoggal kimetszetni. A többiek mindnyájan 10 évre egy jobbágytelket kapnak, korlátolt építési joggal. S így mindenütt, úgy a marosi, mint a tiszai széleken megállapítván községenként hazai törvényeink értelmében a közigazgatási módozat, jelentés tétetett ő felségének az eddigelé történt összes intézkedésekről. A királynő meg volt ugyan elégedve a bizottság működésével, de egy 1751. évi január 16-án kelt újabb resolútióval harmadszor is leküldé a bizottságot a Tisza-marosi határszélekre, meghagyván neki, hogy ott a népnek hirdesse ki a határszélek érdekében hozott összes királyi határozatokat, intézkedjék a tisztek és közemberek helybenmaradásáról, szabad választást engedvén mindenkinek maradni s a magyar polgári állásba átlépni; egyúttal tegye meg báró Engelshofennel egyetértőleg a kellő intézkedéseket az iránt is, hogy azok, kik folytatni akarják a katonáskodást az új határörvidékre átköltözködjének¹⁾. És csak miután a bizottság ezen feladatát is sikeresen megoldá s erről a királynőt egy újabb jelentésben értesíté, történt meg a Tisza-marosi határszéli

¹⁾ Károlyi Ferencz és Terstyánsky János jelentése a rendekhez. — És Horváth M., VII. 319—321.

katonai községek feloszlása. Ekkor, ápril hó 1-én kezdett a Tisza-marosi szerb és oláh milícia a Temesi Bánságba tömegesen áthurezolkodni s itt a tiszai és alsó-dunai vidékeket megszállani¹⁾.

Különben e nép megtelepedéséről s további sorsáról lesz még szó az alábbiakban. Itt legyen elég csak azt megjegyezni, hogy Mária Terézia mindezen intézkedéseit udvari rendeletek által eszközölve s az eljárásról szóval sem értesíté az 1751-ben egybehívott országgyűlést. A rendek, habár a Tisza-marosi részeknek immár végrehajtott bekebelezéséről magán úton értesülve valának, bosszankodva vették, hogy a bekebelezési ügy lefolyása felől illetékesen nem értesítették. A június 21-diki ülésen fel is vetették a rendek e kérdést, sürgetvén, hogy az országgyűlés a megtörtént bekebelezés felől hivatalosan értesíttessék. Erre Monyorókeréki grf. Erdődy György alnádor fölemelkedvén, csak élő szóval adta elő a történeteket. De az ő hézagos előadásával a rendek nem voltak megelégedve; miért is a június 23-diki ülésben újból napirendre hozták a dolgot s ekkor magának grf. Károlyi Ferencnek, ki a bekebelezésnél mint kir. biztos vett részt, kellett az ügy lefolyását elbeszélnie. Azonban a rendek még evvel sem voltak megelégedve, hanem követelték, hogy a relatio annak rendje szerint írásba foglalassék s ugy terjesztessék az országgyűlés elé, mit aztán Károlyi és Terstyánszky meg is tettek²⁾. Azonban a rendek most sem tudták az ország épségét helyreállítani! Az 1751. évi országgyűlés 24 cikkében mindössze is csak a következőket találjuk regisztrálva: „Inter alias Suae Majestatis caesareo-regias gratias singularem illam in omni submissione recolunt Status et Ordines Regni, quod rebus in tranquillum statum positis, de terris ad Regnum hoc pertinentibus, certam jam partem Regno incorporari et Comitatus unire clementissime curaverit; — benigne porro declarare dignata sit, quod ad effectum Articuli 18. 1741. incorporationis incorporandorum, et restitutionis restituendorum negotium, pro Regia et

¹⁾ Helytelenül teszik némely történetíróink a Tisza-marosi katonai községek feloszlását 1745-re, vagy mint Horváth Mihály is — tágabb érteményben — az 1745-ki s a következő évekre.

²⁾ „Relatio super effectu Articulis Regiae et Regni Commissionis fine reincorporandorum reincorporationis exmissae, per Regni Commissarios introducta in Generali Conventu Ao. 1751. celebrato.“ — Az előterjesztés eddigi elmulasztását következőleg mentegetik: „Quamquam nos ad Commissionem reincorporationis cum Dnis. Regiis Commissariis exmissi de et super gestis et pertractatis in eadem commissione rebus et negotiis Cum universorum Actorum, ipsiusque Smae. Cae. Rae. Matti. Comissionaliter factae relationis submissione Exmo. eodam Comiti Regni Palatino Joanni Pálffy debitam fecerimus relationem, cum tamen haec inter remansa post obitum suae Excellendae officij acta non reperiantur: quatenus Excelsis Proceribus Inelytisque statibus et Ordinibus Regni effectus ejusdem Commissionis articulis constare valeat, ex obligamine Nobis incumbente iisdem demisse referimus“. (Acta Dietaalia, 1751).

materna in Regnum hoc sollicitudine. Sibi curae futurum sit.“¹⁾)

A Temesi Bánság bekebelezése tehát ezúttal is elmaradt. Mária Terézia, boszúsan vált meg az 1751-diki országgyűléstől s most nemcsak nem gondolt már többé arra, hogy a bánsági részeket is Magyarországhoz kapcsolja, sőt ellenkezőleg az 1751. évi szeptember hó 29-dikén kiadott rendeletével egészen új kormányzási rendszert léptetett e tartományban életbe. Nem állította vissza az alkotmányos kormányzást, de azért szokott ügyességével megragadta az alkalmat, hogy a Bánságban már régóta hangoztatott panaszok dolgában intézkedjék. A lakosság közt felmerült szükségleteket vonakodott ugyan a magyar rendek által az 1751. évi országgyűlés 24-dik törvényezikkelyében újólág nyilvánított óhaj szerint alkotmányos szellemben, törvényhozási végzés által kielégíteni; de azért jó lelkének súgalmá folytán mégis megtett mindent, mit a nép bajainak enyhítésére és a kormányzat javítására megtenni célszerűnek és jónak látott. Csakhogy mindezt a többi örökös tartományok számára megállapított elvek szerint rendeletek által, és a kormányzások útján királyi teljhatalommal cselekedte. A Bánság helyi viszonyainak alapos tanulmányozása czéljából több ízben küldé le báró Kämpf kormánytanácsosát, kinek határozottan osztrák szellemű, kényuralmi előterjesztései értelméhez szabta aztán a királynő a maga eljárási módját. „Az ekként kényuralmilag intézett reformok pedig — mond nemzetünk koszorús történésze — míg egyrésről a rendet öregbithették, a műveltséget, polgárisodást gyarapithatták, másrésről annál nagyobb csorbitására váltak a nemzeti jogoknak, függetlenségnek, mint-hogy ezen új alakítások szorosan összefűzettek a német örökös tartományokban szintezen időszak alatt keresztülvitt reformokkal.“²⁾)

1751-dik évi október hó 2-dikán írja Mária Terézia a bánsági udvari deputationak, hogy ugy magára ezen udvari kormányzásokra, mint egyáltalán a Temesi Bánságra nézve többrendbeli intézkedéseket tett, melyeket ezentúl követni és mindenben szemelött tartani kötelessége leend a deputationak. Ugyanis tudatja vele, hogy mult szept. hó 13-dikán és illetve 22-dikén rendelkezett, miszerint most már az udvari deputatio nem fog többé „in Transylvanicis“, hanem csak „in Banaticis et Illyricis“ deputationak neveztetni (Banatische und Illyrische Hof-Deputation). E deputationál a grf. Kolowrat halálözüsával üresedésbe jött elnökségre grf. Königsegg Ferdinándot nevezi ki. Végre: „in Ansehung dessen, was insgesamt in übrigen unsern Erblanden beobachtet wird und nicht minder in Banat

¹⁾ Corp. Juris Hungar. „De Transylvania, reapplicatione item et reincorporatione Comitatum, Dristrietuum et Locorum ad Regnum Hungariae spectantium,“ 420. l.

²⁾ Horváth M. VII. 317. l.

beobachtet werden zu sollen Unser ernstlicher Will und Meinung um so mehr ist, als schon seith der allhier angeordneten eigenen Hof-Deputation Wir von vorhinniger mixten Besorgungs-Arth der Banatischen Geschäften abgegangen seynd, haben Wir — — den 29-ten letzt verflossenen Monath 7-bris gnädigst resolviret, wie Wir euch dann hiemit zu wissen machen, und ernst gemessen statuiren, verordnen und befehlen: dass von nun an und ins Künftige die Administration im Banat zur Provincialisch, mithin fernershin nicht mehr als eine Administratio Mixta Militaris et Cameralis anzusehen ist, noch seyn solle, der oder die Generale aber, welche in den Banat Commandiret seyn oder werden, wie in unseren anderen Ländern, allein das Militare zu besorgen haben solle.“ Megerösi egyszersmind báró Engelshofen Lipótot, a temesvári tartományi administratio eddigi ideiglenes elnökét (interims Commandirenden Generaln), az ő fíradhatlan hivatalbuzgósága, a tartománynak alapos ismerése, hosszú, hű és hasznos szolgálatai tekintetbevételével, a temesvári tartományi administratio elnökségében. Azután így folytatja: „Du, unser also bestätigter Landes-Administrations-Praeses, sowohl als wofern Wir auch künftighin einen in Banat commandirenden Generaln als Praesidem oder allda commandirte Administration ernenneten oder bestelieten, weder dermahlen noch künftig in Administrations Sachen nicht den mindesten Abhang von Unserem Hof-Kriegs-Rath, noch die mindeste Correspondenz mit solchen in Administrations Sachen haben sollest, weder sollen, in deme kein Militar Commando, noch character von nun an zu dem Praesidio, weder zu einer Raths-Stelle bey obbesagter unserer Administration einiges Recht noch Anspruch geben, und Wir uns mit dem Praesidio und Rath Stellen nach gutbefund zu disponiren — — vorbehalten, und wollen, dass hinführo nicht auf vorigen Neoquistischen Fuss, sondern wie in all Unseren übrigen Landen die Generaln nur das Militare, die Landes-Administration aber alles, was nur immer das Land in Contributionali, Camerali, Commerciali, Politico vel Publico und Judiciali betrifft, besorgen sollen, in vorfallenden Mixtis Militaribus aber, wo sich einzuverstehen erforderlich seyn möchte, zwischen dem General-Commando und der Landes Administration, wie anderwärtig üblich, concertiret und über das in solchen Fällen concertirte oder zu concertiren angetragene, jeden Orth sodann der Behörde, jenes Was seines Departements, ein berichtet werde.“ Es miután — mondja tovább — mindebből tisztán látható, hogy mi Bánátban mindent úgy akarunk intézni, amint az többi

tartományainkban szokás, nem is kételkedünk, hogy mindennemű köz-igazgatási ügyekről rendes jegyzőkönyveket fogtok vezetni, s hogyha ez eddigelé nem lett volna szokásban, parancsoljuk néktek a jövőre nézve, és akarjuk, hogy összes üléseitekről a jegyzőkönyveket, a jelenlevők megnevezésével, az udvari deputatiohoz hetenként beküldjétek, hogy azokból pontosan látható legyen, mi tárgyalattott, intéztetett el és mi expediáltatott minden egyes ülés alkalmával; akarjuk még azt is, hogy jövőre az igazgatási jelentések ne csak két tanácsos, hanem az elnök és az összes tanácsstagok által aláírassanak, — ha pedig egy vagy több aláírás hiányoznék, e hiány mindig kellőkép indokolva legyen.¹⁾

Ezzel tehát megszűnt a Bánság eddigi tisztán katonai igazgatása, melyet Mercy óta a török fenyegetések ürügyével iparkodtak igazolni, és életbe lépett a kamarai, polgári vagyis tartományi kormányrendszer. Mindamellett báró Engelshofen temesvári főhadiparancsnokot és tábornagyt — tehát egy katonát — nevezte ki Mária Terézia a Temesi Bánság első polgári igazgatójává. Ez bizonyára nem egyedül a jeles férfiú érdemei iránti tekintetből, hanem tán még inkább eszélyességből történt. Engelshofen, mint az itteni igazgatás minden ágazataiba alaposan beavatott régi tisztviselő, legalkalmasabb egyén volt az átmeneti nehézségek leküzdésére. A királynő további utasításából csak azon bánsági vidékek maradtak katonai kormány alatt, melyekben, miként már mondva volt, nagyobb katonai osztályok állandóan voltak elhelyezve. Ide tartoztak a Duna hosszában fekvő Páncsova, Uj-Palánka, Mehádia és Karansebes vidéke, mintegy 20 faluval; nemkülönben a Tisza mentén a beeskereki vidék némely helyei, melyek egy részéből az 1741. évi 18. tekk. 5. §-a szerint a bánsági katonai határörvidék képezetett. A többi kerületek (districtusok), mint kamarai kerületek, a temesvári tartományi kincstári igazgatóság alá (k. k. Landes Administration) rendeltettek. Ezen kincstári új igazgatóság állt egy elnökből, hat tanácsosból és a pénztári, erdészeti és építészeti osztályoknál szükséges irodai, igtatói kiadói és könyvvezetői hivatalnoki személyzetből. A kerületek fő- és alhivatalnokai, a kincstári jövedelmek, termények, királyi haszonvételek és vámok beszedői, még a határőrség kerületeiben is, úgy szintén a páncsovai, kubini, újpalánkai és a zsupaneki vesztegzár intézetek, ezen tartományi igazgatóság alatt állottak, — egyedül csak a bányáügy nem volt alája rendelve.

Ugyanis a bánsági bányákat 1734-ben magán vállalkozóknak adta át az állam. Egy 1740. jul. 27-én kelt udvari rendelet szerint a magán bányászati viszonyok rendeztettek s 1741-ben behozták a Bánságba is az ugynevezett Maximilian-féle bányatörvényeket.²⁾ Ekkor keletkeztek a mol-

¹⁾ Aláírva: Maria Theresia és Königsberg. (Bécsi udvari kamarai levéltár.)

²⁾ Miksa bányarendelete az összes magyarhoni bányászatot az alsó-ausztriai kamarának rendelve, ezzel a hazai jog rendező alapelveit a külső bányatörvé-

dovai, szászokai, esiklovai, oraviczei, dognácsokai, bogszáni és resiczai bányaközségek. A bányamívelők, habár minden bánya saját tulajdonosának dolgozott és számolt, összefüggő „bányász társulatot“ képeztek, melynek hivatása volt az egész bányaközség közös érdekeit együttes erővel támogatni. Az egész bányavidék, miként azt már másutt láttuk, közigazgatási tekintetben négy bányajárára (Processus Metallici) s ugyanannyi bányahivatalra lett felosztva. Voltak pedig ezek: az oraviczei, dognácsokai, szászokai és a moldovai. Mindezeket az Oraviczán székelő bányá-nagy kormányozta. Legfőbb bányahatóságul Temesvárral egy bizottmány alakított, mely két tanácsosból és a szükséges személyzetből állott.

A törvénykezés és mindennemű jogügyek számára tartományi törvényszék állított ugyan fel Temesvárral, de ez, a királyné fennebbi resolútiója értelmében, tulajdonkép csak külön osztálya volt magának az administrationnak, és nem volt valamely attól független dicasterium.

Maga a temesvári tartományi igazgatóság pedig a bécsi cs. kir. úgynevezett „temesvári és illyr udvari deputatio-nak,“ mint közvetlen főhatóságnak lőn alárendelve, mely tehát nem egyedül a bánsági és szerémségi szerbek ügyeiben intézkedett — miként némely íróink állították — hanem egyáltalán az összes bánsági közigazgatás felett állott.

Nagyobb bajt okozott a királynőnek a temesi Bánságba áttelepiendő Tisza-marosi rác és oláh militia. Ezek az emberek még most sem voltak megelégedve mindazon jótéteményekkel, melyekkel Magyarország földén pazarul s a nemzet beleegyezése nélkül¹⁾ elhalmoztattak, hanem már ismét újabb privilégiumok után áhitozának, válogatván a földekben is és a területekben, melyeket a kormány számukra lakásul kiszemelt vala. Alig múlt el évtized, hogy a szerb patriarcha, a püspöki kar, vagy egyes szerb telepök különféle ürügyek alatt követéseket ne küldtek volna a bécsi udvarhoz, hogy ott a szerb néptől beszédett nagyobb összegek lefizetése mellett különféle kiváltságokat kieszközöljenek.²⁾

nyek kedvéért elejtve, ezen iparág szociális és gazdasági viszonyaira roppant visszahatást gyakorolt. (V. ö. Dr. Ortway: „A határvidék kifejlődésének logikája,“ 105—108. ll.)

¹⁾ Még a horvátok sem akarták a rác népnek egymásra adományozott privilégiumokat elismerni, s határozottan vonakodtak azokat kihirdetni. Kolowrat gróf 1751-ben kénytelen elvégre Mária Teréziánál is jelentést tenni, miszerint a horvát rendek, „unter Vorschützung ihrer der Catholischen Religion allein suffragirenden, in denen älteren Statutis Regni gegründeteten, auch beim letzten Hungarischen Landtag abermahlen bestätigten Privilegien, umb Hintanlassung der Publication darinnen vorerwähnten Rätischen Nations-privilegien, sehr angelegentlich gebeten.“ (Bécsi udv. kamarai levtr. Miscellanea d. Temes. Banats.)

²⁾ A szlavyon szerb alattvalók már 1746-ban emeltek a miatt panaszt, hogy Joanovics Arzen patriarcha 24.000 frtra rugó adót vetett ki a népre „unter Vorwand

És csakugyan 1751-dik évi október 23-dikán ismét és újból megerősíté a királynő a Tisza-marosi őrséget a szerb népnek adott számos privilégiumok „kétségbenvonhatlan élvezetében“; de vonatkozva egyúttal az ő telhetlen követeléseikre és szüntelen hangoztatott elégedetlenségekre, nem minden ingerültség nélkül egyszersmind szigorú rendeletekkel is ellátta a császárné a temesvári tartományi administratiót, meghagyván neki, hogy mindazon szerb alattvalókat, kik a fennsőbbiség rendeletei ellen még továbbra is zúgolódnának, büntetésekkel utasítsa rendre. „Eléggé ismeretes előttetek — írja a császárné 1752. évi jan. 29-dikén az administrationnak —, mily körülmények merültek fel a marosi és tiszai határszélek bekebelezése alkalmával és az után, és hogy az ott lakott nemzeti militiának nagy része Temesi Bánságunkba költözött át, s hogy az iránt kérelmezett, hogy katonai állapotának megtartása mellett ott le is telepedhessen. Mindezen és más fontos körülményeket már több ízben érett megfontolás alá vettük titkos ministertanácsunkban és határoztuk az 1751. évi október hó 23-án kelt edictummal, egyrészt ezen militiát, másrészt pedig az egész illir nemzetet, a mennyiben a nekünk és fenséges házunknak tartozó hűségtől és engedelmességtől el nem térnek, a nékik engedményezett szabadalmak kétségbevonhatlan élvezetében biztosítani ugyan, de egyszersmind figyelemztetni őket a legszigorúbb és bizonyos büntetésekre, melyek mindazokat érendik, kik köteles hűségöktől és engedelmességöktől eltérnének, avagy pedig másokat félrevezetni merészelnének. Kijelentjük még azt is, hogy az említett militiának nem áll jogában válogatni a telep-

der Ersetzung der zu erhaltung ihrer Privilegien gemachten Unkosten, welche doch ein Agent mit 100 Ducaten wohl hätte bestreiten können, wesswegen die Unterthanen bitten, sie von derley Erpressungen zu entheben, anbey untersuchen zu lassen, wohin der Agent Orenghi, durch dessen Hände alles gegangen, so viele Gelder verwendet habe?“ (Bécsi udv. kamar. levtr. V. ö. még Schwieker tanulmányát a szerbekről. Hunfaly: Lit. Berichte.) — Később ismét említi Kolowrat, hogy a ráczok már megint deputatiót küldöttek Bécsbe a szokásos újévi gratulációra, s egyúttal újból kérelmeztek privilégiumokért; minthogy azonban most mitsem kaptak, a magyar országgyűléshez (1751.) fordultak. A népre nem is 24,000 frt., — miként a panaszosok előadták —, hanem 26.700 frt. volt privilégium-szerzési költségek czimén kivelve, — s a kivetést nem maga a patriarcha, hanem a szerb püspöki kar esközlé. (U. o. Kolowrat jelentése a császárnéhoz.) — 1751. évi februárban Petrovics Basilius czernogorai metropolitának vicariusza, Gavrilovics is megjelent a bécsi udvarnál, s bejelentvén magát a császárnénál, azon ürügy alatt nézett ott körül, miszerint őt a patriarcha, a papság és nemzet azért küldé, „hogy a mult török háború kban ezen oldalra ájtott és azóta már meghalt Arzénius patriarcha által ide hozott különféle szent ereklyéket, drágaköveket s több e féle értékes tárgyakat reclamaálja.“ Állítá, hogy e tárgyakból több becses darab még megvan az aradi és a karánsebesi gör. kel. püspökök kezében. De míg Nenádovics károlvicsi patriarcha azt, mi e drágaságokból nála találtatott visszatérítette, az aradi és karánsebesi püspökök mit sem akarnak a dolog felől tudni. (U. o.)

helyekben, hanem minden ellenmondás nélkül engedelmeskedni és oda költözni tartozik, a hova mi azt a felmerülő körülményekhez képest küldeni jónak találjuk. Különben is gondoskodva van, hogy a militia elhelyezésére és élelmezésére a szükséges területek és szántóföldek kijelöltessenek.¹⁾

Közigazgatási tekintetben — és ez sajátságos — nem a temesvári katonai főparancsnokságnak s felső hatóságilag nem az udvari főhaditanácsnak, hanem a temesvári tartományi igazgatóságnak s főhatóságilag a bánsági és illir udvari deputationnak rendelte alá Mária Terézia az átköltözött Tisza-marosi határőri katonaságot. „Da Wir jedoch auf ein weitheres gehorsamstes Ministerial Conferenz Protocoll dto 1-a Decembris eben verwichenen 1751 Jahres aus besonders Uns darzu bewogenen Ursachen dem Verlangen obgedachter die Beybehaltung des Militar Standes erwähnt habenden Marosch und Theyssern, in dem Banat als eine Miliz beysammen bleiben zu mögen, gnädigst zu willfahren, endlich jedoch mit dem ausdrücklich und ohnabweichlichen Beysatz Uns entschlossen haben, dass obgedachte zur Beybehaltung des Militar Standes sich erklärt habende Marosch- und Theysser, ehemals geweste Granitzer, in Unserem Temesvarer Banath (wo ihnen zur Ansiedlung das erforderliche genugsame Terrain angewiesen, und wie ihnen die Einrichtung vorgeschrieben werden wird) als eine Land-Miliz seye und bleiben möge, jedoch keineswegs und in nichten unter dem General- oder Militar Commando, weder unter Unseren Hof-Kriegs-Rath, sondern nach Uns, untereurer Unserer Landes Administrations, dann Unserer in Bannaticis und Illyricis angeordneten Hof-Deputations alleinigen Jurisdiction.“²⁾ Mindezen engedmények és sajátságos intézkedések kieszközléseért különös érdemeket szereztek a szerbeknél Popovics Ignác, és Lázics Stoján, nemkülönben a két szerb kapitány, Novákovics Gábor és Popovics Lázár.³⁾ Az ellakoltatás eszközésével báró Engelshofen tartományi elnököt bízta meg a császárné. Azonban addig is, míg ez megtörténhetik rendeli: hogy a tiszttartói hivatalok komolyan figyelmeztessenek az administratio által, miszerint a Tisza-marosiakat polgárhadnak (Land Miliz) tartoznak tekinteni, mely egyedül a temesvári tartományi igazgatóság joghatósága alá tartozik ugyan, de azért nincs a tiszttartói hivataloknak alárendelve,

¹⁾ Bécsi udv. kam. lvtr. Misc. Banat.

²⁾ Mária Terézia levele a temesvári administratiohoz. (Bécsi udv. kamarai lev. t. — Concessual Expeditiones. Banatische Current Sachen.)

³⁾ U. o. 1752. jan. 29. — Aláírva: Maria Theresia, Königsseg, Haugwitz és Kempf.

hanem a tartományi igazgatóságtól függő és a császárné által kinevezendő kapitányok és katonatisztek alatt áll! A tisztartói hivatalok örökdedjenek ezen embereket valami által boszantani és keseríteni, „woegen sie Marosch und Theysser aber auch ihrer Orths sich ruhig, friedsam und ordentlich zu halten und aufzuführen, ohne sich eigenmächtig zur künftigen Ansässigkeit einzubauen, sondern abzuwarten haben, dass ihnen hiezu die Ort und Gründe angewiesen und eingeräumt werden.“ A rend és béke fentartására addig is, míg Engelshofen Bécsből leérkezik, az említett Novákovics Gábor és Popovics Lázár kapitányokat bizta meg a császárné, Novákovicsot a szerb polgárhad főkapitányává, Popovicsot pedig alkapitánynya nevezvén ki.¹⁾

Miután Engelshofen az új igazgatási rendszer első nehézségeit leküzdötte s a tartományban a kamarai hivataloknál az ügykezelést rendes kerékvágásba hozta, 1753-ban fölmentetett az adminisztratív elnökségtől, de meghagyatott továbbra is temesvári főhadparancsnoknak. A tartományi igazgatás élére, mint első polgári elnök, grf. Perlas-Rialph lépett. Perlas 16 évig viselte a hivatalt. A kormányzása alatti időszakot úgy jellemzik a dél-magyarországi történetírók, hogy alatta a Bánság állapota több tekintetben jobbra fordult, más tekintetben azonban sok el lőn hanyagolva vagy a hivatalnokok haszonlesése, vagy végrehajthatlan tervek hajhászása miatt.²⁾ Azonban e jellemzés tétovázó és homályos.

A Temesi Bánság ekkori állapotainak hű rajzát s ama felfogást, melyet ez időtájban országrészünk felől az udvari körök is osztottak, a bécsi titkos levéltár egy actija őrizte meg számunkra, mely egy megbízott állami főhivatalnok által, informatio gyanánt, ugylátszik 1759-ben lett a királynő elé terjesztve.³⁾ Közzöljük ez iratból, mi az eddig előadottak után a kor történeti képének kiegészítésére szolgál.

„Mióta ez a tartomány — mondja az előterjesztés — a legfennségebb uralkodóháznak visszaszeresztetett, mai napig mindig „petulium austriacum“-nak tekintették. Az osztrák birodalom mindenkor fejedelme nemcsak korlátlan uralkodó, hanem egyszersmind egyedüli és teljhatalmú uraság e tartományban, hol a parasztok osztályán kívül nem létezik más állású osztály. (?) Az osztrák császár élvezi az uradalmi- és földadókat (Dominical als Terrestrial Taxen), s kénye kedve szerint

¹⁾ U. o. 1752. febr. 17. — „Zum Ober Capitain mit dem daran klebenden Gehalt benennen Wier hiemit den Capitain Gabriel Novakovies, in ansehen sowohl dessen, als dessen Diensten und Verdiensten; zum Vice Ober Capitain Lazar Popovits, stb.“

²⁾ Böhm: Dél-Magyarország k. történelme, II. 76. l.

³⁾ Czime: „Gründlicher Bericht von dem Temesvarer Bannat und desselben dermaliger Systemal-Verfassung.“

járat el mindentféle ügyekben (auch in allen und jeden Sachen nach Willkühr schalten und walten kann). Szóval: kivétel nélkül minden alá van itt rendelve közvetlenül az ország fejedelmének, mely körülmény nem található fel az uralkodóházhoz tartozó többi örökös tartományokban és országokban. A magyar rendek az 1723, 1729, 1741 és 1751. évi országgyűléseken erősen sürgették ugyan e tartománynak a magyar királysághoz visszakapcsolását, sőt erre nézve már meg is kapták a legfelsőbb beleegyezést; de annak végrehajtása egyéb fontos okoknál fogva (aus anderen erheblichen Ursachen) mind ez ideig elmaradt. A főok valószínűleg az lesz, hogy az ottani tartományi lakosság, mely az oláh és rác nemzetekből áll, nagy ellenszenvvel viseltetik a magyarok iránt és már 200 év óta hozzászókkott a közvetlen török és osztrák uralkodáshoz, határtalanul gyűlöli a megalázást az uraságok előtt, de különösen a magyar nemességnek nemesi praerogatíváit az ugynevezett misera plebs fölött. Mindezt elviselhetlembnek tartja, mint akár magát a török jármot. Különben az incorporatio alkalmasint a politikai rendszabályokkal sem lesz összeegyeztethető; mert noha a Bánság azelőtt egyesítve volt is Magyarországgal, azért mégis idők folytán feltűnő módon megváltoztak benne a hatóságok, az állapotok és a kormányzási rendszer. Nem is említem azt, hogy a bánati védfal által a magyarországi eretnekek elől annyira elvágtott minden összeköttetés a törökökkel, az uralkodóház ősi ellenségeivel, miszerint azótától fogva soha sem tört ki többé a kereszténység és katolikus vallás ellen veszedelmes forradalom. 1740 óta, de mostanság is, mióta a porosz háború tart, gyakran jelentek meg a Bánságban emissariusok, kik azon esetre, ha a szüntelenül elégedetlen kálvinistáknak kedve kerekednék és külföldi segítségre is számíthatnának, alattomban rögtön zendülést támasztottak volna, mely leginkább a kathol. papságra lett volna veszedelmes. E szerint tehát a keresztények biztonsága, a magyarországi kathol. vallási ügy, a magyar királyság békéje és jóléte, minden egyes honpolgárnak önfentartása, szóval az uralkodóház igazi államérdeke követelik, hogy mind a Bánát, mind a többi neo-acquisztikák azon állapotban hagyassanak, melyben jelenleg vannak. Mert ami azóta, hogy a tévhit Magyarországra besudamlott és felvergődött a vallás és a kereszténység kárára fájdalom igen gyakran megtörtént, ugyanaz megtörténhetik most is, mielőst eltávolíttatnak az akadályok, melyek a nyugtalanságoknak 40 év óta gátot vetettek. Akkor aztán már késő lenne óvó rendszabályokról gondoskodni. Ellenben az illir nemzet részéről, mely a Bánátot, Szerbiát és a Szerémséget lakja, nem kell ilyesmitől tartani. Ezen nép közt is többször előfordultak ugyan zendülések, de azok még sem voltak soha veszélyes összeköttetésben sem a törökök, sem a magyar-

országi protestansok ügyeivel, hanem legott könnyű szerrel elnyomattak, amint e nép nemzeti kívánságai, ha csak részben is, teljesítve lettek. Hozzájárul mindehhez még az állandó bánati békeállapot s a szintén tekintetbe veendő körülmény, miszerint panaszokat sem a provincialis, sem a katonai lakosságnál nem lehet hallani, sőt inkább a tartomány napról napra erősödik. Ez pedig hihetőleg azért van így, mert Bánátban az illir nemzet nincs összekeverve a magyarral, míg ellenben mindazon helyeken, hol ez az elkülönítés nem található, a két nemzet közt legyőzhetlen ellenszenv uralkodik, s mindenféle kellemetlenségek, panaszok és kárvallások vannak napirenden. Az előadottakból önként következik tehát a felelet is a kérdésre: ha vajjon tanácsos-e a temesi Bánságot bekebelezni?, mi által magunkat kitennök a veszélynek, elveszíteni e vitéz nép (a szerbeknek) nagy részét, a többit pedig erejében és vagyonában annyira meggyengíteni, hogy az állam nem várhatná többé tőle azon előnyt és hasznot, melylyel jelenleg rendelkezik. Az ily bekebelezésnek káros hatása eléggé bebizonysult a marosi és tiszai kerületeknél, valamint Szlavónia felerészénél. Mert habár a magy. kir. udvari cancellaria biztosítási okmány által is legnyomatékosabban erősíté, hogy a bekebelezés az ottani lakosság nemzeti kiváltságainak semmiben sem lesz hátrányára, azért mégis több földesuraság olyannyira túllépett a gáton, hogy a miatti népfölkelés történt, melynek lecsillapítása sok fáradságba került. — — Azonban még jobban károsodott az állam a Tisza-marosi kerületek bekebelezése által. Mert a miatti boszankodásában több ezer család kivándorolt az országból és orosz joghatóság alá helyezé magát, pénzben és pénzürtékben jelentékeny vagyont, két milliónál többet vivén ki az országból. Hozzá még annyi ezer embernek nemesak megengedettett az elvonulás, hanem mintegy kényszerítették is rá őket. A kivándoroltak aztán közölték e fölötti sérelmüket az orosz udvarral, alkalmat szolgáltatván, hogy az még számosabb kivándorlásra serkentse a népet. Végül az iránt sem lehetünk biztosak, hogy az ottomán portával fennálló békénk örökké fog-e tartani. Az utolsó és utolsóelőtti háború eléggé megmutatta nekünk, mily nagy hasznára van fegyvereinknek, ha a végszéleken jól fegyelmezett nép lakik. Az pedig magától értetlik, hogy a jelenlegi európai viszonyok közt nem egyhamar fog az időpont bekövetkezni, melyet az 1741. évi országgyűlés törvénye a reincorporationa nézve kitűzött, mondván: „quam primum res in magis tranquillum statum repositae fuerint.“ Ezen oknál fogva több helyesen gondolkodó magyar hazafi is azt a nézetet nyilvánítá, miszerint jobb leendett, ha a militia megtörtént bekebelezését egy időre még elhalasztották volna. Mindaddig tehát, míg Magyarország ellenséges betörések és forradalmak ellen eléggé biztosítva nem lesz, azzal lehet a Temesi Bánság bekebelezésének szándékát ellensúlyozni, hogy előbb az általános európai békét kell helyreállítani, azután pedig

Magyarország határait megfelelő biztonságba helyezni. Azonban, ha mindamellett oly idők és előtérbe nyomuló körülmények következnenek be, hogy szükségesnek, vagy talán hasznosnak látszanék egyik vagy másik bánsági districtust elzálogosítani, vagy eladni, avagy pedig az egész tartományt Magyarországra bekebelezni: akkor az ilyen districtusok elzálogosítását vagy eladását megelőzőleg oly urbarium szerkesztéséről kellene gondoskodni, mely érthető, világos és a tartományi szervezetnek megfelelő legyen. Csak így lehet, legfőképp háborús időkben, a zavargásokat és fölkeléseket, nemkülönbén számos családnak Török- és Oroszországba kivándorlását megakadályozni. Az incorporatio esetére pedig Magyarország visszatéríteni tartoznék a sok millióra rugó hadiköltségeket, melyeket a kinstár a Temesi Bánság meghódítására fordított, s egyúttal fedezni tartoznék a tartomány jelenlegi egy milliót kitevő jövedelmeit és a tőke után esedékes kamatokat. Egyáltalán oly jelentékeny határszéli tartomány bekebelezése mindig sok nehézségeket okozna és sok költségeket vonna maga után. S mint-hogy a Temesi Bánság évenként egy millió frt. tiszta jövedelmet hoz be a kinstárnak, ez „esodálatra méltó nagy összeg.“ (?) és annál inkább figyelembe veendő, mert a tartománynak számos mocsáros területei is vannak. Ennyi jövedelmet egy hasonló nagyságú és alkatú ország sem jövedelmez, sőt még csak félannyit sem, mi szintén azt bizonyítja, mily káros lenne itt minden változás, mely e tartomány kormányzatában eszközölnétek¹⁾ — —

Nem egyebek, hanem ezek voltak az okok, melyekkel a kormány emberei országrészünk visszakapcsolását az anyahazához a bécsi udvarnál késleltették. Főlöszleges mondanom, mily mitsem mondó kifogások valának ezek, és mily súlyos betudás alá esik az eljárás, mely a királyi eskünek, a törvénynek és a trónról ismételt hangoztatott ígéreteknek nem teljesítését illetén politikai balnézetek s merőben alaptalan érvekkel igyekezett igazolni. A keresztények biztonsága, a kath. vallási ügy s a magyar királyság békéje nem lehetett veszélyeztetve oly országrészben, hol már III. Károly ideje óta kimondott elv volt, egyedül csak katolikuseknak, lehetőleg nem magyaroknak, és gör. kel. vallásu török-országi szerbeknek engedni meg a megtelepedést; hol tehát oly tömör protestans testületeknek, melyeket az állítólagos porosz emissariusok fellázhattak volna, árnyéka sem létezett. S vajjon, mi joggal lehetett bizalmatlankodni a magyar nemzet hűsége iránt, mi alapon lehetett azt gyanúsítani ellenséges szövetkezésekről most, midőn a monarchia s az uralkodó család egyedül néki köszöné fennmaradását? Mily alapon

¹⁾ Ilyen valótlan, hamis állításokkal port hintettek a temesvári administratio lelkiismeretlen hivatalnokai az udvari főkormány szemei közé, ámitották azt, hogy annál szabadabban üzhessék hűtlen gazdálkodásukat a kinstár jövedelmeivel.

lehetne követelni Magyarországtól a dél-magyarországi részek visszahódításának költségeit, midőn az 1715—18. évi hadjáratok sikerét kiválóképen a magyar hadosztályok és csapatvezérek hűsége s lelkesedése, a magyar nemzet tetemes vagyoni s vérbeli áldozatai segíték elő, — s midőn különben is a monarchia egy kiegészítő részének visszacszerzéséről volt szó? Követelni azt az örökösödési háborúk győzelmes befejezése után, melyek alatt nem történt egy nagyobb szerű esemény sem, egy fényesebb diadal sem vívatott vala, hol a magyaroknak dicső részők ne lett volna! Magyarország a Mária Terézia uralkodásának kezdete óta mostanáig harczott háborúk szükségleteire egyedül csak az adónemek törvényes mennyiségén felül megszavazott többrendbeli segélyezések által is tízszeresen megtérítette az állampénztárnak azon összeget, mely Dél-Magyarország visszahódítási költségeiből a magyar királyságot illeté. Mi joggal folytak be tehát a Temesi Bánság évi milliói 1716 óta a bécsi kamara pénztárába? — A törekvés tehát, mely a Magyarország iránt ellenséges indulattal viseltető többnyire külföldi udvari emberek politikájában nyilvánul, arra czéloz vala, hogy Dél-Magyarországon, az alkotmányos vármegyei élet kizárásával, lehetetlenné tétessék a magyar értelmiség meghonosulása és egyáltalán a magyar elemnek beköltözése. A bécsi kormány intézkedései lépten-nyomon elárulják a sorok közt, miszerint nemcsak a katonai határőrvidék felállítására, hanem az idegen fajoknak Dél-Magyarországra beköltöztetése által is részben az czéloztatott: Magyarországot délről, az itt meghonosított osztrák hatalom által állandó megfigyelés alatt — és illetőleg ostromállapotban tartani!

Visszatérve immár a Perlasz kormányzata alatti viszonyokra, érdekes még tudnunk, hogy úgy a bűnügyek, mint a polgári perek az alsó-ausztriai törvények szerint ítéltettek el, „ausgenommen, wo die Privilegia der Illyrischen Nation, und die mit denen Türken geschlossene Friedens-Tractaten etwas besonderes erheischen, und wann disfalls ein erheblicher Umstand vorfällt, so muss de casu in casum die Anzeige nach Hof geschehen, und von daraus die weitere Allerhöchste Resolution abgewartet werden. Diese Einrichtung ist nicht nur dortigen Inwohnern angenehmer, sondern es wird auch sohergestallt die Gerechtigkeit besser und geschwinder verwaltet, als wenn man zu den dunklen Tripartito, welches zu häufigen Verzögerungen, Umtrieben und Absprungen Anlass gibt, seine Zuflucht nehmen müßte“¹⁾).

Az egyházi és vallási ügy leghathatósab pártfogásban részesült, úgy a bécsi udvar, mint a temesvári administratio részéről. Grf. Nádasdy László utódai a csanádi püspöki széken, báró Falkenstein Albert, Stanislavich Miklós és grf. Engel Ferencz a hitbuzgó királynő

¹⁾ Bécsi titkos levél. Gründl. Bericht, VII. §.

bőkezűségéből nemesak a káptalant állíták vissza s látták el egymásután az akkori viszonyoknak megfelelő javadalmazással, hanem arról is gondoskodtak, hogy a népesség szaporodtával a nagy egyházmegye területén a kath. parochiák és parochiális iskolák száma gyarapodjék, valamint hogy a török korszak alatt romná lett templomok újra fölépíttessenek, és a fából készített szegényes szentélyek helyett új, díszes köépületek emeltessenek.

Már Falkenstein püspök idejében (1730—1739) intézkedett a temesvári tartományi igazgatóság az iránt, hogy a nagyobb bánsági helységekben a heti vásárpénzek és a koresmajövedelem részben kath. egyházi célokra fordíttassanak. Falkenstein püspöknek hivatalutóda Stanislavich, az 1741. évben tartott canonica visitatoról szóló jelentésében írja: „Adverterunt id pyssime nonnulli Generales Commendantes Banatus Temesiensis, esse necessarium, et ideo aliquibus in locis, ubi nundinae celebrari solent, in hac Provincia consuetudinem induxerunt, ut grossus a curru onerato ad nundinas veniente Ecclesiae penderetur. Item in pagis Catholicis, ut proventus educilli loci medietatem Ecclesia perciperet.“¹⁾ A plébániai községek már tetemesen szaporodtak ugyan, de a lelkészhiány még nagy volt. „Parochi et Vicary Parochiales plures videntur esse necessario instituendi ex eo, ut aliquibus in locis salutis animarum simpliciter provideatur, alibi vero, ut fides Orthodoxa promoveatur, nam Parochi actu existentes, nec satis moderno statui providere possunt, minus se ad exteriores operationes extendere“²⁾. Ugyanis az egész egyházmegye területén ekkor már 65 plébániai lelkészség létezett, és pedig 20 a magyarországi részekben, 45 pedig a Temesi Bánság területén. „Die andere Colonisten ortschaften, wegen grosser anzahl deren Catholischen Seelen, sind mit administratoribus Versehen, bis suo sed brevi tempore de Jure Supremi Patronatus die wirkliche pfarrer von Allerhöchster Mayest. denominiret werden“³⁾. Tulajdon papi nevelőháza még nem lévén az egyházmegyének, ezelőtt évenként két növendéket a Dole-alapból Nagyszombatban, most pedig Mária Terézia kegyeiből még 5 növendéket a bécsi érseki papnevelőben (Wienerisches Curaten Haus) képeztetett. A lelkészek hiánya szerzetesek, vagy más egyházmegyékből, nevezetesen a győriből behívott papok által pótoltatott. „An vielen Orten wird zugleich die Känntniss von mehreren Sprachen wegen zerschiedenheit der alldort befindlichen Nationen erforderet. Alles dieses bringet einen hierländigen Bischoff vieles Denken und Sorgen, wie er nemlich seine khristische Heerde mit

¹⁾ Csanád-egyházmegyei püspöki levéltár.

²⁾ Ortway & Szentkláray: Történelmi Adattár, I. k. 551. l. — Stanislavich tudósítása egyházmegyeje állapotáról.

³⁾ U. o. 425. l. Relation des Cleri et Religionis des Banat an die Kay.

* Hof-Commission.

Taugbaren Hirthen versorge“¹⁾. Nevezetes, hogy a bánsági kath. határ-
őri községek nem állottak a csanádi püspök lelki joghatósága alatt,
hanem a tábori főlelkésznek (Capellanus major Castrensis) voltak lel-
kikben alárendelve. A csanádi püspök csupán egyházkormányzati (admi-
nistrationalis) tekintetben gyakorolta felettök apostoli hatalmát. Nagy súlyt
fektetett a kormány s a csanádi püspökség a görög-keletiek uniójára is. Mária
Terézia kiválólag érezteté kegyeit a görög katolikusokkal. A temesi hatóság
már 1736. évben rendeletileg utasított, hogy a rácz papok áttérését az
unióra mindenkép előmozdítsa. Mária Terézia görög kath. püspökséget is ter-
vezett a Temesi Bánság számára, melynek székhelye Ujpalánkán lett
volna. De Stanislavich csanádi püspök a törökök közelsége miatt nem
helyeslé e tervet, az ujjpalánkai capucinusok zárdájának s szép templo-
muknak romjaival bizonyítván a veszélyes szomszédságot. Stanislavich
(1741) inkább Lugoson tanácsolta az uniált püspök székét felállítani,
minek azonban csak sokkal később érkezett el az ideje. Az üdvös ügy,
mely ha úgy, miként tervezve volt teljesen keresztülvitetik, a késő
utókor fejleményeire nézve nagy horderővel bírt volna, most is minden
lehető módon, s egész erélylyel fogamatba vétetett. Stanislavich csanádi
püspök idejében már öt gör. kath. plébánia létezett Dél-Magyarorszá-
gon, és pedig Karánsebesen, Cellán, Szlatinán, Facséten és Mehádián.²⁾
Mikor tértek át e községek az unióra, arról semmi biztos adatunk nincs.
A szlatinaiakról megjegyzendő, hogy ők régi magyar lakosok, kik a
gyászos idők viszontagságai folytán oláhosodtak el. Nagy részök most
is nem unionita, hanem latin szertartású róm. katolikus. — Ami
a főpapok ellátását illeti, a csanádi püspök kapott Temesvárott szabad
lakást és évi 2000 frt. fizetést, mely összeg a temesvári kamarai
pénztárnál volt utalványozva. Jártak neki azonkívül bizonyos természet-
mények, melyekért azonban minden harmadik esztendőben külön kellett
folyamodnia; így 150 mérő rozs, 400 m. zab, 50 hoglya széna és
50 öl tüzelő fa. A püspök egyúttal Csanádmegye főispánja levén,
onnan még külön fizetésben részesült. A káptalanbeli 4 kanonok, kik
közül az első XIII. Kelemen adományozásából préposti czímet nyert,
felváltva az udvar s a püspök által jelölteték ki (praesentiret). Tulajdon
lakházaik még nem levén, kapott mindegyikök 150 frt. lakbért. A
„portio canonica“-t szintén a temesvári kamarai pénztárból húzták.
Az első kanonoknak járt 650 frt., a másodiknak 550, a két utolsó-
nak pedig 4—400 frt. 1758-ban Prinzen Károly József, fehértem-
plomi plébános, 11.000 frtnyi alapítványt tett le egy 5-dik kanonoki
stallum felállítására, mire nézve a legfelsőbb helybenhagyást is me-
nyerte. A kincstár évi kiadásai a bánsági kath. clerus eltartására

¹⁾ Történ. Adattár, I., 429. l.

²⁾ U. o., I. k. 655. l.

16.700 fitra rúgtak. A hivek, lelkesítve az uralkodóház vallásbuzgósága által s épülve az áldozatokon, melyeket Isten dicsőségének előmozdítására hozott,¹⁾ szintén tetemesb költségekkel kezdének egyházi czélokra adományozni, a felnöött mindkét nembeli ifjúságot a vallásban oktatták s a templom látogatására szoktatták, holott azelőtt az volt itt a szerbektől és oláhoktól eltanult szokás, hogy a legjobbak is csak 50—60 éves korukban kezdték a templomot látogatni. Gör. nem egyes. püspökség kettő volt ekkor a Temesi Bánságban: a temesvári és karánsebesi. A karánsebesi püspök Verseczen tartózkodott; mindkettő, a károlyi metropolita egyházi joghatósága alatt állott. A görög püspököket nem a kincstár fizette; a Lipót császár által nekik adományozott 1690., 1691. és 1695. évi privilégiumok alapján saját egyházmegyéiktől kapták ellátásukat, részint pénzben, részint terményekben. Fel voltak az államterhektől mentve, s javadalmuk a monarchia legjövedelmezőbb püspökségei közé számítottak. Zsidó ekkor még csak nagyon kevés lakott a Bánátban. „Es befinden sich zwar in den Bannat etliche fünfzig Jüdische Familien, die aber keine öffentliche Schule halten dürfen, und nur von darumb geduldet werden, weilen in der Türkei sehr viele Juden sind, und allda starken Handel treiben“²⁾. Protestánsok csak itt-ott találtak.

A Temesi Bánság kincstári jövedelemforrásait ekkor a személyi vagy fejadók, uradalmi és földadók, bérletek, kamarai és tartományi gazdasági jövedelmek, vámok, só, erdőségek, a katonaság részére kiszolgáltatott természetnyek utáni megtakarítások, készpénz- és terménybeli hátralékok, tizedhátralékok, rendkívüli jövedelmek és a bányajövedelmek képezték. Összes fejadóban kivettett 1753-ban 355.000, fit. Az adókvetésnél három részre osztották fel Bánátot: síkságra, halmos és hegyes vidékre. Legtöbb adót a síkságon lakók fizettek, a halmos vidék kevésbbé, a hegység még kevésbbé lett megadóztatva. A fent említett adóösszeg ekként osztott fel az egyes kerületekre:

¹⁾ „Keine Kirche auf Erden ist sicherer ihren Unterhalt bis zu End der Welt zu haben, als die Kirchen Banats. Nun lässt sie Maria Theresia fast alle von neuen bauen. Es gibt Altäre, deren Aufputz unsere Monarchin gemacht hat. Die heiligen Geräthe, an welchen Hände, die mehr als einen Zepter führen, gearbeitet haben, sind seit dem Maria Theresia die frömmste regieret, zu einer fast täglichen Zierde der göttlichen Opfer geworden. In Böhmen, Sachsen und Schlesien fechtet man mit dem Schwerde in der Hand, dem Gotts fürchtigen Haus von Oesterreich die Krone und Zepter zu erhalten; und die Stamm Mutter der Erben so vieler Reiche — Sie bethet und sitzt mit ihren durchlauchtigsten Töchtern an Messgewänden zu nähen. Siehe die beste Art und Weise Schlachten zu gewinnen, und bey grösster Gefahr den Schutz des Allerhöchsten zu erzwingen.“ (Csanád-egyházmegyei püspöki levéltár. — „Paul de Vuko et Braneo Csanader Thumberrn auch Werschetzer Dechant und Pfarrer Commissions Acten“, III. köt.)

²⁾ Bécsi titk. levtr. Gründlicher Bericht, stb. XI. §.

A becskerekai kerület fizetett	20.418 frt. 44 krt.
„ karánsebesi „ „	40.562 „ 12 „
„ csákovai „ „	50.560 „ 29 „
„ esanádi „ „	16.466 „ 37 „
„ lippai „ „	24.027 „ 52 „
„ lugosi „ „	39.868 „ 38 „
az orsóvai „ „	15.661 „ 14 „
a páncsovai „ „	7.473 „ 45 „
„ temesvári „ „	39.454 „ 56 „
az uj-palánkai „ „	32.710 „ 19 „
a verseczi „ „	63.875 „ 14 „
Temesvár városa „	1000 „ — „
Temesvári rácz külváros „	1500 „ — „
A szabadságolt bolgár Vinga (Theresiopel) . .	1420 „ — „
Teljes összegben	355.000 frtot.

A temesvári administratio javasolta ugyan ezen adómennyiségnek fölemelését, azonban Bécsben nem fogadták el e javaslatot, „mert a confiniumokban nem tanácsos az adót gyorsan emelni“; ha azonban a szükség vagy a háborús viszonyok megkövetelnék az adónak emelését, akkor nem „contributio,“ hanem „donum gratuitum“ néven kellene azt beszédni, „mittels eines Schreibens an den Administrations-Praesidenten, welcher es sodann denen Districts-Beamten und dem Land-Volkh durch die Ober-Kneesen mit guter Art vorstellig zu machen weiss, so dass man das anverlangte geschwind, und mit dem besten Willen erhält, was sonst unter dem Nahmen eines Contributions-Nachtrags von dem Unterthan mit Gewalt müsste erzwungen werden.“¹⁾

A kinevezett udvari deputatio (udvari commissio) 1753-ban ismét életbe léptette Bánátban az ugynevezett „dominicalis-“ és „terrestralis taxa“-t, „megoktatván a temesvári administratio által mindenféle a tartománybeli lakosságot, hogy a Bánság uralkodóját (den Beherrscher des Banats) kétféle alakban kell tekinteniök: mint az ország kormányzó fejedelmét és mint földesurat. Valamint első minőségében megilletik őt az összes államadók és kamarai jövedelmek, ugy második minőségét tekintve kötelessége a tartományi jobbágyoknak és lakosoknak a földadót annál inkább megfizetni néki, mert a fejedelem is éppen ugy kénytelen itteni alattvalói érdekében aerariumából kiadásokat tenni, a minthogy kénytelenek arra másutt a földesurak vagy az ország rendei. Ennélfogva kivetettett a fentebbi ezimek alatt minden fő után még 30 kr. Ez az adóösszeget tetemesen szaporította. Hozzájárult ehhez még a polgárhad 6 felső osztálya által fizetett 21,101 frt, a 2 alsó osztály által fizetett 628 frt, nemkülönben a „dominical Kasern-Geld“ és a „Militär Taxe“ ezimen évenként beszédett 199.411 frt. 2³/₄ kr.

¹⁾ Bécsi titk. lev. t. Gründl. Bericht, XII. §.

A bánsági praediumok minél nagyobb hasznosítása czéljából már 1756. év körül ajánlott a bécsi központi kormánynak, hogy némely kerületek kirekesztésével, melyek lakossága sószállításra, bányamivelésre, vagy katonai őrszolgálatokra szükséges, a többi egész tartomány 489 helységgel osztassék 29 uradalomra, s tiz, a kincstár számára megtartandó uradalmon kívül, adassék el. E javaslat, mely — mint alább látni fogjuk — később ismét szőnyegre került, ekkor még nem fogadtatott el¹⁾.

A praediumok kibérlése után befolyt ekkor 25,857 frt. 25 kr. A bánsági praediumokat 1746-ig magán feleknek bérelték ki, s akkor csak 13,000 frtot tett ki az évi bérösszeg; de az említett évtől kezdve maga a tartomány bérlé ki a praediumokat és azóta a bérösszeg önkéntes ajánlatok folytán 30,000 firtig emelkedett. A temesvári sörházat 12,000 firtért az ottani német magistratus tartotta bérben. A cigány harácsból is volt némi jövedelme a kincstárnak; ugyanis minden cigányra 1 arany vettétvén ki fejadó gyanánt, mivel annak behajtása bizonytalan volt, a kincstár 2 főknéznek bérelte ki a cigány harácsot évi 8000 frton. A temesvári német malmok árendája kitett 4100 frtot; a bánsági görög és rácz kereskedők társulata fizetett iparadó fejében 2000 frtot; a „török kakas“ czégű vendéglő, (egyedül ebben volt szabad török útasoknak Temesvárott megszállni) fizetett 500 frtot; mészgyártás utáni bérlet 150 frt; gyárvárosi koresma- és mészárszék-árenda 450 frt; a temesvári zsidók türelmi adója 363 frt.; temesvári halászati bérlet 72 frt. A vidéki tímártaxa kitett 121 frtot; az italmérési és marhavágási haszonbér az összes kerületekben 25,213 frt.; a vidéki malnoktól befolyt 8000 frt.; a vizek, a halászat és a mocsárok kibérlése után 2448 frt.; idegen juhnyájak és sertésfalkák telettetéseért 600 frt.; báránytizedek után 9000 frt.; méhtized után 8000 frt.; bortized után 9000 frt.; makkoltatásért 2000 frt.; dohánytized után 400 frt.; bitang marha eladásából 800 frt.; pálinkaüstök használása és pálinkafőzési taxákból 1280 frt.; a gabonatized eladásából 72,906 frt. Az összes bánsági bérlettárgyak évi jövedelme tehát csak 142,300 frtot tett ki.

Vámok a transito, consumo és exito kereskedelem után fizettettek. E tekintetben III. Károly 1725. évi és Mária Terézia 1759. évi resolúciói voltak mérvadók. Az átvitel, kivitel és fogyasztásért az érték 7 százaléka fizettetett. Kivétettek e szabály alól a törökországi czikkek, melyekért a belgrádi békekötés értelmében a monarchia határán csak 5 százalékot kellett vám gyanánt fizetni. Sőt még a török csempészek is kivételes kedvezményekben részesültek, a mennyiben fölfedeztetés esetén nem szedték el árucikkeiket és marháikat, hanem csak a vámösszeg megkettőztetésére kárhoztatták őket. Nagyon természetes, hogy e vámkülönbözet az itteni kereskedelemre föltöbb bénítólag hatott; mert

¹⁾ Pesty: A Szörényi Bánság, I. köt. 425. l.

a belföldi kereskedő nem versenyezhetett a törökökkel. Ez által a kincstár annál érzékenyebb kárvallás érte, mert a belföldi kereskedők közül többen titkos szövetségre léptek a törökökkel. A visszaélés annyira ment, hogy két ugyanazon érdekű kereskedő közül az egyik osztrák, a másik török területen telepedett le, s majd török, majd ismét — ha a haszon és érdek kívánta — osztrák alattvalónak adta ki magát. A bányászati vámjövedelem 1750 táján 65,000—80,000 frtot hozott be a kincstárnak. A vámjövedelemek bevételezésére a következő 25 vámállomás állítatott fel, u. m.: Beese, Beeskerek, Elemér, Birkis, Osanád, Facsád, Kanizsa, Kubin, Osztrova, Lippa, Marga, Mehádia, Szvinicza, Moldova, Uj-Arad, Uj-Szeged, Oppova, Páncsova, Homolicza, Szent-Péter, Szege, Csenta, Temesvár, Vinga és Uj-Palánka.

A só, évenként mintegy 100,000 darab kö, az erdélyi Vizaknáról szekereken fuvaroztatott be Bánátba. A bánáti kamarai pénztár fizetett az erdélyi sópénztárnak minden drb. sókőért 10 krt. Az erdélyi sópénztár a só darabjától fizetett a sóvágónak $1\frac{1}{2}$ krt., a fuvarozásért Gyula-Fehérvárig 6 krt.; összes költsége volt tehát $7\frac{1}{2}$ kr., nyeresége darabonként $2\frac{1}{2}$ kr. Fehérvártól a bánáti határszéli sóhivatalig, mely akkor Lippán volt, 7—8 krt. tett ki a fuvarozási költség. A só tehát a bánáti kamarai pénztárnak 18—20 krjába került darabonként. Lippáról az összes kerületek, a községek és lakosság létszámának arányai szerint, maguk tartoztak a sót hazaszállítani, s fizettek a bánáti kam. pénztárnak mázsájától 2 frt. 23 krt. A kincstár e szerint minden mázsa só után netto 2 frt. tiszta jövedelmet húzott. Lippán kívül voltak még Temesvárott, Karánsebesen, Uj-Palánkán, később Fehértemplomban is sórakodók. A bánáti sójövedelem 1757-ben 160.000 frtra rugott.

Az erdőségekkel nem jól tudtak boldogulni. Daczára annak, hogy a tartomány erdős vidékeinek különböző pontjain erdőhivatalok lettek felállítva, az erdősonkítások, falopások stb. mégis olyannyira napirenden voltak, hogy a kormányhoz beterjesztett panaszok szerint évenként mintegy 5—10.000 öl fát az erdőtolvajok emésztettek fel. A Maros, Tisza és Duna vidékein ekkor már majdnem minden erdő ki volt irtva. A megtelepített határőröknek is Törökországból kellett a fát házaik építéséhez beszerezniök. Azért tétetik a bánáti erdőségek összes évi jövedelme csak 18.556 frtra.

A terménytizetek betakaríthatása czéljából kerületenként egy-egy magtár (Hambar), Temesvárott pedig kamarai főmagtár (Haupt-Cameral-Provisions-Magazin) létezett. A főmagtár a kerületekből behordott gabonát, mérőnként 30 krjával, a cs. kir. élelmezési főhivatalnak (Oberstes-Feld-Proviant-Amt), vagy esetleg oly drágán, aminő csak lehetett, magán revőknek és külföldi kereskedőknek adta el.

A fentemlített összes bánáti jövedelemforrásokból befolyt 1757-ben a temesvári kamarai főpénztárba 1,128.763 frt. 56 kr.

Ezen összegből ugyanazon évben a következő kiadások fedeztettek:

a) A bánsági tartományi tisztviselők évi fizetésére fordítotott	130.644 frt. — kr.
b) A r. k. papság fizetésére, templomokra, egyházi zenére és készletekre	19.962 frt. — kr.
c) Nyugdíjakra	13.954 frt. — kr.
d) Hivatalok felszerelésére s hasonló (?) szükségletekre	71.002 frt. 13 kr.
e) Egészség- és járványügyi költségekre	9000 frt. — kr.
f) Épületek jókarban tartására és egyéb (?) kiadásokra	88.983 frt. 15 kr.
Összes kamarai kiadások	333.562 frt. 28 kr.

Levonva a kiadások ezen összegét a jövedelemből, maradt 795.198 frt. 28 kr. Hozzáadva a művelés alatt volt oraviczei, dognácskai, bogsáni, szászkai, moldovai és neu-königsegi bányák tiszta jövedelmét, 58.022 frtot, maradt ez évben a kincstárnak tiszta jövedelem 853.220 frt. 28 kr.¹⁾ —

A Temesi Bánság legfőbb kormányzszéki hivatalában 1757-ben ismét változás történt. Ismeretes, hogy Mária Terézia, miként a kormány minden más ágaiban, úgy különösen a pénzügyigazgatásban mindúntalan újabb és újabb kísérleteket tétetett. Kormányá alatt a bécsi udvari kamara szervezete is többféle átalakulásokon ment keresztül. Most, hogy a bánsági jövedelmek, melyeket némely udvari emberének fel fogása szerint már ő is hozzászokott némikép császári magán uradalom jövedelmé gyanánt tekinteni, össze ne vegyitessenek egyéb birodalmi közjövedelmekkel, az udvarra, hadseregre és közigazgatásra fordított egyéb kiadásokkal: a bánsági ügyeket elvevő az udvari deputatiótól, s különválasztván azokat a szorosán vett birodalmi kamaraiaktól, az azok fölötti joghatóságot a „Directorium in publicis et cameralibus“ nevezetű udvari hiv. testületre ruházta, mely tulajdonkép nem volt egyéb, mint az udvari kamarának és az udvari cancellariának Mária Terézia által 1749. táján eszközölt egyesítése²⁾. De ez a testület mindössze is csak

¹⁾ Bécsi titkos levtr. Gründl. Bericht. 30—58. §§. — Ezen munkálatot használta Lieblein Kristóf „Deductio statistica Banatus Temesiensis“ című művében, melyből egyes kivonatolt részeket kéziratban a magyar nemzeti múzeum könyvtárában „Verfassung des Temeswarer Banats de Ao. 1758.“ czim alatt találtam.

²⁾ Minthogy a szövegben többször kell a kamarai intézménnyel foglalkoznom, álljanak itt tájékoztatón s az előadottak könnyebb megértése végett a következők. III. Károly a birodalmi pénzügyeket rendezendő, főleg a nagyon meggyengült állam-hitel orvoslása czéljából, a bécsi udvari kamara mellé felállítá még az „Universal Bancalitát“ nevezetű intézetet, mely kizárólag a birodalom hitelügyeivel foglalkozott. Az udvari kamara és az Universal Bancalitát nem voltak egymástól függetlenek, mindkettő az ugyanakkor létesített „titkos pénzügyi tanács“ (Geheime Finanz-conferenz) alatt állott. 1749. táján Mária Terézia ily czim alatt: „Directorium in

másfél évig állhatott a bánsági ügyek élén, mert már 1759. évi augusztus 1-én egészen váratlanul ismét meglepő fordulat állott be országgrészünk sokat hányatott életsorsában. Ugyanis, minthogy az államkinestár az utóbb lefolyt hosszú és súlyos hétéves háború rengeteg költségei miatt teljesen kimerült: a pénzszerzés gondolai arra vitték Mária Teréziát, hogy a Temesi Bánságot, előlegezett 10 millió forintért, a bécsi városi banknak tíz esztendőre elzálogosítsa¹⁾. 1759. évi július hó 17-én arra viradt a temesvári administratio, hogy gazdát cserélt. A Temesi Bánság f. é. augusztus 1-jétől kezdve összes jogaival, tartományi kamarai jövedelmeivel s magával az administratioval a bécsi „ministerialis banco-deputatio“ alá helyeztetett. E napon kelt Mária Terézia intimatuma, melyben a temesvári administratiót értesíti, miszerint feladatának és a közjólét érdekében levőnek tekinté a Temesi Bánságot (kivéve az ott létező katonai fő- és várparancsnokságokat és ami ezeknek a vidéken és a várban közvetlenül alá van rendelve) a „ministerialis banco-deputatio“ oly módon átadni, amint az a bécsi udvari kamara által 1757-ben a „Directorium in publicis et cameralibus“-nak átadatott, t. i. összes jogaival és jogigényeivel, kivétel nélkül összes pénz- és terménybeli jövedelmeivel. A miért is jövőre a Temesi Bánságban, a tartományi igazgatóságnak továbbra is meghagyása mellett, az összes közizgaz-
publicis et cameralibus“ egyesíté a bécsi udvari kamarát az udvari cancellariával. 1762-ben ismét önálló kormányzéké lett a kamara, de II. József újból reactiválta a nevezett Directoriumot. II. Lipót 1791. jan. 15-én megint elválasztá a két hivalt, a kereskedelmi és a pénzügyeket a legfőbb pénzügyi kormányzékhez utasítván. Csak az egyenes adók kezelése maradt a politikai udv. kormányzékénél. 1792-ben újból egyesített a két hivatal, de már 1797-ben megint elválasztották egymástól, azonban csak azért, hogy 1801. apr. 3-án ismét egyesíthessék. Hanem még ez az experimentum sem volt kielégítő; 1802-ben okt. 23-án mindenkorra szétválasztották a bécsi udvari kamarát az udvari cancellariától. 1848-ban az udvari kamara „pénzügyi ministerium“ ezimet nyert. 1867-ben életbelépett a „birodalmi pénzügyi ministerium“ az összes koronaországok számára. Felesleges figyelmeztetnem, hogy mindezen bécsi udvari kormányzékekkel nem tévesztendő össze a fennállott magyarországi pozsonyi és szepesi kamarák, meg a magy. udv. cancellaria.

¹⁾ Az elzálogosítás tényét Albert szász-tescheni herczeg memoirjaiban az 1768. évi dél-magyarországi utijegyzetek deríték fel először a történelem számára. A herczeg a következőket írja: „Le gouvernement de cette Province dependoit alors du Président de la Banque de Vienne, qui la regissoit moyennant une administration qu'il y mettoit, et à laquelle toutes les affaires, excepté les militaires revenoient. Il n'y avoit alors d'autre Seigneur territorial que le souverain même; la partie militaire depend du Conseil de guerre“. — Ezek alapján említi aztán Arneth (Letzte Regierungsjahre Maria Theresias, X. köt. 121. l.) „Seit es (das Banat) der Wiener Stadtbank um die Summe von zehn Millionen verpfändet worden war, stand es unter der obersten Leitung der Ministerial-Banco-Deputation“. Ennél többet eddigelé senki sem tudott ezen ügyről mondani. En a fenn előadott körülményes adatokhoz csak Rátky Emil udv. kamarai levéltártiszt szíves tájékoztatásai folytán juthattam.

gatási, politikai, tartományi, kamarai, egyházi, ugynevezett vegyes katonai (mixta militaria) és adó-ügyek, a polgári és büntető törvénykezés, az egészségügyi és polgárhadi dolgok, az eddigi szervezet és rendszabályok szerint ugyan, de az említett „m. banco-deputatio“ fennhatósága alatt fognak intéztetni és gondoztatni. Tartozik az administratio ezentul az összes hiv. fölterjesztéseket a banco-deputatiohoz küldeni, ennek parancsait és intézkedéseit bevárni s iránta köteleességhű engedelmséggel viseltetni¹⁾. Megküldetett az intimatum egyúttal a magyar és erdélyi udvari cancellariáknak, a magyar udv. kamarának, a főhaditanácsnak, a legfőbb ítélőtáblának és a Bécsben székelő kereskedelmi főigazgatóságnak (Commercién Ober Directorium). Ekkor a banco-deputatio élén grf. Chotek titk. tanácsos állott²⁾.

¹⁾ „Wien den 17-ten Juli 1759. — — Maria Theresia. Wir haben sowohl unseres Dienstes, als dem Nutzen des allgemeinen Bestens zu seyn erlassen, und daher gnädigst resolviret, dass mit Anfang Augusti gegenwärtig Jahrs unser Temesvarer Banat, (das in selben befündlich general-Militar- und Vestungs-Comando, und was demselben auf dem Land und in der Vestung directe subordiniret ist, allein aussgenohmen) der Ministerial Banco Deputation auf nehmliche Art und Weise, wie solches in Anno 1757 von Unser hiesigen Hof-Cammer dem Directorio in Publicis et Cameralibus übergeben und von diesem zu unser höchsten zufriedenheit bis nun zu Besorget und administrirt worden ist, mit allen Recht- und gerechtsamen, geld- und natural-Einkünften ohne aussnahm eingeworthet, und von besagt Ihro Ministerial-Banco-Deputation in das künftige unter beylassender weitheren Verwaltung Ener daselbst aufgestellten Landes-Administration alle dortländige Publica, Politica, Provincialia, Cameralia, Ecclesiastica, Militaria mixta, das Contributionale, samt der Civil- und Criminal-Justiz, wie Sanitäts- und Landmiliz-Wesen nach bisheriger Systemal-Verfahung und nach Inhalt Unser diesfälligen Normal-Resolutiones besorget und dirigiret werden solle. — — Im übrigen von Euch mit Anfang des nächst eintretenden Monat Augusti alle Euere Administrations-Berichte, alle Cassa- wie natural- und material-Extracten, mithin auch die Militar- und Cmal Hofs-quoten an mehrbemeilt. unsere Ministerial Banco Deputation eingeschicket, und von selber hierüber, wie in all übrigen Vorfällenheiten die Befehle, Verordnungen und dispositiones gewärtiget, denenselben auch in all- und jeden getreue und pflichtschuldigst gehorsamet, und nachgelebet werden solle.“ — (Bécsi udv. kamar. levtr. Registraturs Protoc. für Banco Hof-Deput. Acten, 1759; továbbá: Mária Ter. levele a temesv. administrációhoz 1759.)

²⁾ A bécsi városi bank közelebbi körülményeiről s annak udvari összeköttetéseiről a következőket jegyzem meg: A Salm Tivadar herceg, főudvarmester elnöklete alatt 1705. évben tartott udvari tanácskozmányok alapján u. é. decz. 24-én I. József egy diplomát bocsátott ki, mely szerint a csak rövid ideig fennállott bécsi Banco del Giro helyébe a „Bécs-városi banco intézet“ (Wiener Stadt-Banco Institut) léptetett életbe. Ez az intézet, purificatioja és tökéletesbitése volt a Banco del Giro-nak, és az állam által, mely azt felállítá, szerződésileg Bécs városára, mint „notorie accredited corpus civile“-re ruháztatott át. Bécs városának főkamarai hivatala akkoriban jó hírnévnek örvendett s a néki átengedett állami alapokban a szükséges biztosítékkal is el volt látva. A császári diploma értelmében Bécs városa egészen önállóan, saját belátása szerint kezelte ugyan ezen új hitelintézetnek, a Wiener Stadt

Az okot, melynél fogva Mária Terézia feladatának és a közjólét érdekében levőnek találta a Temesi Bánságot 10 évre elzalogosítani, a banco-deputatio jegyzőkönyvében találjuk kifejtve. Az mondatik itt ugyanis, hogy a 10 milliónyi előleg az 1760-dik évre szándékba vett hadjárat költségeinek fedezésére, bank-kötvények megváltására, a bécsi és vidékitisztviselők fizetésére és nyugdíjaira stb. vétetett fel a Bécs-városi banktól¹⁾.

A Temesi Bánság 1769. évi január hó 1-éig maradt a „ministerialis banco deputatio“-nak alárendelve. A császárné 1768. évi decz. 24-dikén adta ki a rendeletet, mely szerint, miután a zálogszerződés ideje lejárt, az összes bánsági jövedelmek ismét a cs. udvari kamarához

Banco-nak ügyeit; de azért mégis állami felügyelet alatt állott, melynek gyakorlására az alsó ausztriai kormány és a bécsi udv. kamara tagjaiból egy bizottság, „Ministerialis Banco-Deputation“ nevezetett ki a fejedelem által. A város semmi oly adóságot nem vállalt el a kinstártól, melyekről teljesen megbízhatólag nem tudta, hogy utánuk a fennforgó terheket viselheti is. Azért már a császári diplomának 1706. évben márczius elején történt közhirrre tétele előtt elegendő alapok és renték biztosítottak számára, úgy hogy a fizetési tételeket mindenkor pontosan fedezhette. Ezen alapok arányához képest viselte aztán a bécsi városi bank az államkinstár azon passzívát, melyeket néki az udvari kamara kijelölt. A bécsi városi bank mint a pénzügyintézet volt. Starhemberg 1711-ben indítványt tett III. Károlynál, hogy a bécsi városi bank mintájára (ad exemplum et normam) alapítson még Linzben, Grätzben, Brünnben, Boroszlóban, Pilzenben, Budweisban és Prágában is pénzügyintézeteket. Ez azon intézetek tehát, melynek Mária Terézia a Temesi Bánságot 10 millió frt. előlegért zálogtárgy gyanánt 10 évre átengedte. (V. ö. Schwabe Károly: „Versuch einer Geschichte des österreichischen Staats-Credits und Schuldwesens,“ Bécs 1866. II. füz. 84—113 II. — Biedermann: „Wiener Stadt Bank.“ — Arneth: Prinz Eugen v. Sav. III. k. 97—98 és 528. II., 27. jegyz., idézve itt Pesmes Ferencz L. de Saint-Saphorin angolnak, egykori bécsi residensnek, a londoni államlevéltárban őrzött „Sur les finances et les forces de l'Empereur“ czímű jelentését is.)

¹⁾ „Wegen zu Behuf der künftigen 760 Jährigen Campagne von Banco übernommener Aushilf von 10 Millionen Gulden gegen pro fundo eingeräumten Temesvarer Contributional- und Cameral-Gefällen, und zwar 5,458,893 fl. 33 $\frac{1}{2}$ kr., und Banco obligations für samentl. Besoldungen und Pensionen allhier und in denen Ländern samt denen für das Arrhen und Vermögens-Steuer-Quantum an das Universal Cameral und respective geheime Kammer Zahl-Amt ebenfalls ausstellenden derley Anticipations-Obligationen, und die resultirende 4,541,106 fl. 26 $\frac{2}{3}$ kr. a 1-a Novembris dies Jahrs anzufangen mit Inbegriff deren bishero abgegebenen nummehro eesirendenden Monatl. m/100 fl. all Monatl. m/40C fl. in Baaren oder durch Montours Abrechnungen oder mit gleichmässigen Stadt Banco-Obligationen an das Militär Zahl-Amt abzuführen, dann das verglichene superplus alljähr. m/80 vom 1. August anfangend baar zu entrichten, nebst Übernahme der Jährl. Besoldungen des Secretary Niess, Registratur-Adjuncten Eyssn Raith, Off. Hueber, und Ingrossisten Wolff betreff.“ (Registratur Protocoll f. Banco Hof-Deputations Acten, 1759. az 507. l.)

estek vissza¹⁾. s Bánság administratioja ujból az udvari kamara s katonailag az udvari főhaditanács alá került.

Szólnom kell itt még a bánsági határörvidéki szervezetről is, mely csak a Tisza-marosiak átköltözése után fejlődött ki határozottabb alakban, leginkább a horvát határőrségi szervezet mintájára.

A bécsi kormánysszékek és a legfőbb udvari körök, miként azt már a fenn előadottakból tudjuk, katonai indokok által vezéreltetve, a hazánkba bevándorolt szerb népet mindig mint a császár fegyveres hatalmának szaporítását tekinték. Kezdetül fogva azon voltak, hogy e hatalmat fenntartsák, megerősítsék és az ország polgári elemeitől különválasszák. „A szerb nép ügye, írja grf. Kolowrat, mióta őket a császár és király oltalma alá fogadta, „austriaco politicum“; maga ez a nép pedig „patrimonium Domus Austriae“, és nem „Regni Hungariae.“ A magyarországi függéstől teljesen el van különítve, egyedül ő felsége legfőbb személye fennhatóságának van alárendelve. Az előbbeni évek tetemes actaesomóiból kiviláglik, mily nagy óvatossággal kezeltettek mindenkor az illir nemzeti ügyek, elkezdve Lipót eszászártól mostanig.“²⁾ — Ezen alapelvek kifolyásai voltak a szerbeknek adott nagy mennyiségű kiváltságok, exemptiók, protectionális diplomák, alkotmányi kedvezmények, földbirtoki adományok, és részben maga a fennállott Tisza-marosi határszélek, valamint a szerbeknek a bánsági határörvidék és a kikindai distriktus megalkotása által történt territoriális különválasztása is. Azon kerületek közül, melyekre a Temesi Bánság Mercy kormányralépte alkalmával felosztatott, négy kerület már 1726-ban különválasztatott, s szerb katonasággal megtöltetvén, főkapitányok alá helyeztetett. E kapitányságok voltak: a temesvári, esákovai, hedjái (v. hodzsái), és mutnikai.³⁾ Az itteni szerb és részben oláh lakosság képezé 4 szerb főkapitány vezénylete alatt a határőrséget, melynek száma már akkor 4200 emberre rugott. Mária Terézia, hogy a Tisza-marosi határörvidék felosztása miatt felháborodott szerbek kedélyeit lecsillapítsa, az 1751. évi október hó 23-án kiadott nyílt rendeletében kijelenté, miszerint a Tisza-marosi határörvidék azért oszlattatott fel, mert a határöröket most már az ország délibb részére kell áthelyezni. Gondoskodni

¹⁾ „Erstens seynd in Folge der Allerhöchsten Resolution ddto. 24. December 1768 die dem Banco als eine Bedeckung wegen geleisteten Kriegs-Aushilfen zu Administriren und zu geniessen eingeräumte samentliche Proventen des Temesvarer Banat nunmehr a 1-ma January Anno 1769 der Kayserl. auch Kayserl. Königl. Hofkammer wiederum zu übergeben.“ (Bécsi ndv. kamarai levéltár. U. o. mint f. Recess zwisch. d. Hof-Kammer u. d. M. Banco-Deputation, 1769. jan.)

²⁾ Kolowrat előterjesztése a császárnéhoz, 1748. aug. 27. (Bécsi cabinet-levtr. 1748, 26. sz. a. Idézve Schwieker által: „Die Serben in Ungarn,“ Lit. Berichte. III. k., II. f. 356—358. II.)

³⁾ V. ö. e. munka, 19—20. II.-val. — Mások 1724-re teszik a főkapitányságok alakítását.

fog arról, hogy azoknak, a kik fegyveres szolgálatokra hajlandók, hadi szolgálat föltétele alatt földek utalványoztassanak.

A Maroson és a Tiszán át beköltözött határőri katonák a temesi kincstári igazgatóságának adatván át, ez 1752. jan. 29-én és febr. 17-én udvari rendeletekkel¹⁾ oda utasított, hogy a határőröket 6 századra ossza fel. A határőrökkel pedig még azon évi okt. 28-án conventio köttetett, mely megállapítja mindazt, mi a parasztok és katonák e kevérekének élelmezésére, otthoni és tábori szolgálatára vonatkozik. A conventio a körbe felállított határőröknek kihirdettetett, kik aztán annak értelmében hűségüket és szolgálati kötelességeiket esküvel is fogadták.²⁾

Midőn a Tisza-marosiak a Temesi Bánságot megszállották, itt már

¹⁾ Ezekről alább lesz még szavunk.

²⁾ A conventio, melynek lényeges tartalmát magyarul már Pesty Fr. „A Szörényi Bánság és Szörény vármegye története“ című jeles művében (I. k. 420—421. ll.) közzétette, eredeti szövegében ekként hangzik:

„1-o Soll jeder Personal-Kopf, jedoch exclusive der Ober- und Unter-Officiers, jährlich 4 fl., jeder Facultäts oder Vermögenheits-Kopf aber 3 fl., als eine Terrestrial-Taxe in die Temesvarer Cameral-Cassa abführen; und damit weder dem Aerario, noch der Landmiliz einiger Nachtheil zugehen möge, alle 3 Jahre eine Conscription vorgenommen werden.

2-o Soll die Landmiliz verbunden sein ihr Salz, Bier und Brandwein aus denen Landesfürstlichen Lege-Städten und Bräu-Häusern zu erkaufen, auch

3-o sowohl nach Temesvar zur Sicherheit und anderen Wachten, als auf die Gräniz-Postirungen und anderen Commandi nach Anordnung der Administration die erforderliche Mannschaft zu stellen, doch dergestalt, dass einen Ober-Offizier täglich 18 kr., einen Wachtmeister oder Feldwebel 9 kr., und jeglichen Gemeinen, inclusive des Brodes, 5 kr. zum Unterhalt gereicht werden.

4-o Soll zwar diese Land-Miliz, wann es verlangt wird, zu Krieg-Zeiten sowohl in, als ausser dem Bannat auf eigene Kosten ausrücken, sobald sie aber von dem Feld-Kriegs-Commissariat gemustert und übernommen worden, soll dieselbe, solange sie im Felde stehet, der unmittelbaren Jurisdiction des Hof-Kriegs-Raths, und denen Ordres der commandirenden Generalität überlassen sein, auch aus der Feld-Operations-Cassa gleich anderen regulirten National-Truppen bezahlt und verpflegt werden.

5-o Solange diese Land-Miliz im Felde stehet, sollen ihre hinterlassene Haushaltungen von aller Terrestrial-Taxe befreit bleiben, damit allenfalls, wann die Männer vor dem Feind bleiben, oder estropirt werden, das Corpus der Land-Miliz aus dieser Ersparung denen Wittwen, Kindern, und Invaliden den lebenslänglichen Unterhalt verschaffen könne.

6-o Sollen dieser Landmiliz zu ihrer besseren Subsistenz, von dem ersten Ober-Offizier bis auf dem letzten Gemeinen, nach ihren Numeris in den 6 Compagnien, folgende geometrice ausgemessene Praedien und Ortschaften übergeben seyn, worauf sie nach ihrem Gefallen den Acker-Bau pflegen, der Viehzucht abwarten, und sich samt ihren Familien ganz wohl ernähren können, namentlich:

zu der 1-ten Compagnie	Franjova, Carlova, Cuman.
zu der 2-ten	„ Gross- und Klein-Kikinda.
zu der 3-ten	„ Mokrin, Josephova, Keresztur.
zu der 4-ten	„ Melenz, Tarraz.
zu der 5-ten	„ Idvor, Leopoldova.
zu der 6-ten	„ Bottosch, Marinovosella, Syge.“ (Bécsi titk. levtr.)

a Sieberschein-zászlóaljbeli polgárhad¹⁾ volt elhelyezve. Az új telepítvényesek dolgaival foglalkozó udvari bizottság tehát még 1753. évben oda utasítatott, hogy a Sieberschein-zászlóaljat feloszlassa és legény-ségből, mely továbbra is katonai szolgálatra szánná el magát, két új századot alakítson, melyek a közép és alsó Duna őrzésére, az almási terület fedezésére és a bányavárosok oltalmára rendeltettek.

A polgárhadon kívül voltak még a Temesi Bánság déli és keleti hegyvidékein az ugynevezett plajások, kiknek az volt rendeltetésük, hogy nyáron át a karánszabesi és orsovai területek havasain (Plajen), Erdély és Oláhország határain őrt álljanak s a sócsempészetet és a rablók benyomulását megakadályozzák. Számuk nem volt meghatározva, de az összes szolgálattelvők, kik csakis megbízható alattvalókból ujjon-csoztattak, tulajdon plajás-kapitány alatt állottak.²⁾

Ennek a határőri katonaságnak kiképzetése nagyon elhanyagol-tatott; 1762-ben, midőn ismét török veszély fenyegetett, nem sok reményt helyeztek belé. A miért is a temesvári főparancsnokság többrendbeli fölterjesztéseire 1764-dik évi május 1-én az összes határőrség katonai igazgatás alá helyezettett s külön katonai alkotmányt nyert.³⁾ „A határ-vidéki rendszer kiképzése folyton folyt — mondja Pesty —, egyik javaslat a másikat, egyik rendelet a másikat érte, és pedig a magyar országgyűlés feje fölött, vagy háta mögött. Nem valószínű, hogy az alkotmányban működő ekkori statusférfiak bármelyike teljes tudomásában lett volna annak, hogy az ország egyik jelentékeny részé-ben, a határvidéken, miként foly a közigazgatás.“⁴⁾ Kétségtelen, hogy

¹⁾ Horváth M. és utána mások nem egészen helyes érteményben „honvédek-nek“ nevezik ezen osztrák lételű paraszt katonaságot, mely pedig németül is csak „Landmiliz“-nek vagy „National-Miliz“-nek neveztetett.

²⁾ Bécsi titk. levtr. Gründl. Bericht, stb. — Pesty ezt a temesvári pénzügyi igazgatóság levéltárának adatai alapján említi. (A „Szörényi Bánság,“ I. 423. l.)

³⁾ Területi elkülönítéséről s egyáltalán a határőrvideki külön területek kelet-közéséről már másutt volt szó. (V. ö. e munka, 42 és 46—47 ll.)

⁴⁾ Századok, 1876. évf. II. f. 157. l. — Megjegyzem itt, hogy a magyar rendek netáni ellenvetése s kifogása a határőrvideki dolgok ellen, most, midőn a Temesi Bánság megszüntetését sem tudták keresztülvinni, bizonyára még hatástalanabb maradt volna a bécsi kormánynál, mint volt a tiltakozás, melyet 1703. jun. 28-án a Tisza-marosi határőrvidek felállítására ellen, a magyar udvari cancellaria útján emeltek. Iljába hangoztatták a magyar rendek akkor is, hogy a vitéz magyar nemzet felháborodik, ha inkább a gyanus ráczokat (suspecti rasciani), mint a magyarokat rendelnek ki Magyarországra határainak őrzetére; hogy a ráczok különválasztása a magyar polgárság testiületétől sok kellemetlenségekre fog okot szolgáltatni; hogy a határőrvidek felállítása sérelmes a vármegyékre és püspökségekre nézve, és hogy számára előbb egészen külön törvényeket kellene alkotni; hogy továbbá a rácz népet inkább arra kellene szoktatni, hogy az ország többi lakosaival egyetértésben s ugyan-azon törvények alatt éljen és ne ellenségeskedjék szüntelen. Ismeretes, hogy a leg-főbb magyar hatóságnak felszólalása semmi figyelemre sem méltattatott az udvarnál,

a határőri intézmény, mely lényegében a szerb-horvát népfaj különös sajátságain alapszik, némi hasznára volt az akkori kormánynak. Az ezredek számálladéka mindig teljes, sőt néha számfeletti is volt; a határőrség önmagát ujoneozta, ruházta s a kincstárnak évenként még adót is fizetett, melyből nemcsak a főtisztek fizetése került ki, hanem a nékik átengedett kincstári praediumok után eső bérletösszeg is pótolva lett. A határőrségben egy tekintélyes hadtest, mely az államnak semmibe sem került, állandóan fegyverben állott és szükség esetén a legénység fele bármely pillanatban Temesvár védelmére volt kirendelhető.

A banco-deputatio kormánya alá esnek az első nagymérvű német telepítések Dél-Magyarországon, melyekről azonban külön fejezetben fogunk tárgyalni; valamint az 1764. évi országgyűlés is, melyen a rendek ujolag, de ismét sikertelenül kérelmezték a Temesi Bánság visszakapcsolását Magyarországhoz. —

Visszatekintve Perlas gróf kamarai kormányzására, mely 1768-ban véget ért, a bánsági állapotokban általán véve semmi nevezetesebb haladást sem jelezhetünk; sőt haladás helyet, a lelkiismeretlen tisztviselők kapzsisága, hanyagsága és rossz gazdálkodása miatt, több tekintetben hanyatlás állott be. Különösen lesújtó a tapasztalás, hogy a Temesi Bánság termékeny földje a kincstár kezelése alatt nem hozta meg azt a jövedelmet, melyet jó gazdasági kezelés mellett várni lehetett volna. A hivatalnokok a kincstári erdőkben saját zsebre fakeszkedést űztek, a tartományban csatornákat ásattak, házakat építettek, de mindazt nem az állam, hanem a maguk számára. A parasztság robotolt, izzadott keményen, de nem a kincstár, hanem a tisztviselők hasznára. Előfogatot az uraknak ingyen kellett szolgálni, mi több, a praesidens kormornyikja is csak úgy előfogaton járt, mint gazdája. A katonaság számára történő szállítmányoknál a pénzt a hivatalnokok rakták zsebre, a paraszt pedig száját törülhette. Ha valamelyik paraszt csak moczizni mert: elég dolga lett a botnak és korbácsnak. Az ingyen munkával, a robotolással egyáltalán tömérdek visszaélés történt. Az emberek Beeskerek, Csákova, Temesvár és Karánsebes kerületeiből kiméletlenül hajtottak más 10—15 mértföldnyire eső kerületekbe, közmunkákat teljesíteni. Névszerint kaptak ugyan napidijukat, de ezek, midőn 6 napot munkára, 2 napot az ide-oda utazásra kellett fordítani, olykor a 30 krajczárt sem érték el az egész időre; a kik pedig kihúzták magukat a munka alól, több forintra menő pénzbüntetéssel és természetényi sarczokkal sújtattak. Szenvedtek mindnyájan, de szenvedtek különösen az

s a terybe vett Tisza-marosi határvidék annak dacára fel lett állitva. Különben 1741 óta már nem is ellenzék többé a magyar rendek a határőrvidék felállítását. Szívesen beleegyeztek ebbe azon reményben, hogy az ország épsége máskülönb helyre fog állittatni.

oláhok, kik az ilyen munkát meg nem szokták. És miután a földművelő soha sem volt arról biztos, hogy mikor parancsolják el mezei munkáitól több napi robotolásra: e rendszer nagyon gyűlöletes lett és nagy elégedetlenséget szült.¹⁾ A gyalázatosságot annyira űzték a hivatalnokok, hogy 30 frtért a legelső jött-mentnek a kívánt paraszt birtokot használatra átadták, a parasztot pedig családotól elkergették. A tartomány polgári része 8 főhivatalra és minden főhivatal több alhivatalra levén felosztva, a hivatalnokok egész seregére szaporodtak ugyan, de azért a közszolgálat mégis elhanyagoltott. A főhivatalok élén a kerületi főnök s a főknéz, az alhivatalok élén az alfőnök (vice praefectus) állt, kiknek ismét a községi knézek valának alárendelve. Mindezek összetartottak, egymás kezét mosogatták és együtt gazdagodtak. Ritka paraszt volt 10 évig knéz, ki leányának 6—10.000 frt. hozományt ne bírt volna adni. Ez után körülbelül kiszámíthatni: mennyit loptak összesen az ezek fölött álló kerületi főnökök, a 6 igazgatósági tanácsos és az udvari tanácsos? Grf. Perlas maga is kapzsi ember volt, ki hogy a kormánya alatti szomorú állapotokat elpalástolja és a bécsi udvarhoz felérkezett sűrű panaszoknak élet vegye, elárulta, gyanúsította a szegény parasztságot. A bécsi hivatalirodákban nem is ezimezték az oláh parasztokat másként, mint „rablók“, „árulók“, „kizádók“; — és a királynő természetesen azoknak is tartotta őket, mert elhittették vele. A népei javát szíven viselő kegyes királynő bármily jóakarató országanyai intézkedéseinek végrehajtása és eredménye között, ilyenek után, természetesen nagy lézag maradt, — mi a tartomány süllyedt helyzeténél fogva másként nem is volt várható. Bármily helyesek voltak is a királynő rendeletei, bármily szép reményekre jogosított is azok egynémelyikének fogadata, de a legtöbbnek haszna és ezélszerűsége, fájdalom, csak írott malaszt maradt!²⁾ —

Ez volt a Temesi Bánság közviszonyainak képé, midőn Mária Terézia Ferencz császárnak halála után fiát, II. Józsefet, kormánytárssá nevezte ki az örökös tartományokban. És ezzel bekövetkezett az idő, hogy a népei ügyét-baját szíven viselő királynő közelebből és leplezetlenül megismerje a Temesi Bánság állapotait.

Ugyanis, midőn Mária Terézia 1767-ben egy eléje juttatott „emlékratból“, melyen több bánsági alattvaló s maga Soro altábornagy is alá volt írva, értesített a Bánságban napirenden levő számtalan zisszélésekről, a következő tavasszal legott leültaztatta ide fiát, II. József császárt, hogy az állapotokat szokott szigorral és részrehajlatlan gazságossággal megvizsgálván, neki mindenről leplezetlen jelentést tegyen s javaslatot készítsen a tartomány ezélszerűbb igazgatása iránt.

A hírre, hogy József császár a Bánságba jő, nagy rémület fogta el a temesi administratio tagjait.

¹⁾ Pesty: A Szörényi Bánság, 424. l.

²⁾ Böhm L., II. 96—101 ll.

József 1768. évi ápril hó 20-án érkezett a Bánságba, s egy hónapig időzván itt, megtekinté annak minden vidékeit s behatóan szemügyre vevén az embereket és a kormányzás rendszerét, nem mások információiból, hanem személyes tapasztalatai alapján szerzett tiszta fogalmakat az itteni viszonyokról¹⁾. A császár kíséretében voltak sógora Albert szász-tescheni herceg és grf. Nostitz. A Nostitz által jegyzett hiv. útinaplóba²⁾ különös örömének nyilvánítását íratá be a császár, valahányszor németek által lakott falvakra talált. Gondosan följegyezteté a német lakosság kívánságait, a megtelepült családok számát stb. Az

¹⁾ II. József 1768. évi ápril 19-én érkezett Szegedre s onnan másnap lóháton indult a Bánság beutazására. Ápril 20-án meglátogatta Uj-Szegedet, Szőreget, Bébát, Kis-Zombort, Csanádot és Nagy-Szentmiklóst. Ápr. 21-én tovább utazott s érintvén Szaravolát, Szent-Pétert, Perjámot, Nagyfalut, Székesútat, Munerát, Bezdint, Fennlakot, Zádorlakot és Uj-Aradot, 10 órai lovaglás után Ó-Aradra érkezett s ott 3 napig időzött. Ezen idő alatt belovagolta az aradi környéket. Ápr. 25-én tovább indulva, megnézte Kis-Szentmiklóst, Kísfaludot, Sefdint, Gutenbrunn, Neudorfot és Lippát, hol másnapig állomást tartott. Innen ápr. 26-án Hosszuszón, Kellmakon, Lalszinezen, Battán, Birkisen, és Kápolnáson át Faesetre érkezett, honnan 27-dikén Lugos felé tartva, átvonult Bazesten és Pozduron, s Lugosról 28-án elindulva, megnézte Lugoshelyt, Govesdiát, Zsenát, Szákuht és Goverant s este Karánsebesre érkezett. 29-dikén Pukin és Pogosnieza közt vevén utját, érinté a szlatinai postaházat, Teregovát, Tomasnát, Canisát és Mehádiát. 30-dikán megnézte a Hercules-füldöt s aztán Peceneskán, Bela-glaván, a meseriesi sánczokon s az Állion hegyen át Zsupanekre érkezett. Május 1-én Zsupanekről Ó-Orsovára s onnan Jesseniezra, Ogradina, Dubova falvakba; május 2-án Plavisoviezra, Tiszoviezra, Szvinieza és Berszászka helységekbe; május 3-dikán Dolni-Lupkovára, Moldovára, Poszezsénára, Suskára, Belobreszkára és Tibiezsra, május 4-dikén Ogrulicza mellett elhaladva Szakaloviezra s onnan Fehértemplomba érkezett. Fehértemplomból másnap Vrăsevgájra, a Karason levő új-palánki malomhoz, Dubovaezra s onnan az osztrovai szigetre ment, melyet keresztül-kasul belovagolva, a Dunán Uj-Palánkára hajózott. Uj-Palánkáról máj. 6-án távozott József Dubovász, Gáj, Kubin és Balvanistyének tartva, mely utóbbi helységben meghált. Másnap reggel, máj. 7-dikén Ploschicza, Bresztovász, Homolicza, Sztáresova és Páncsova szemléltetett meg. Páncsováról a belgrádi vár megtekintésére tett József rövid kirándulást, s maj. 9-dikén ismét útra kelve, érinté Jabukát, Sefkerint, Oppovát, Szákuht és Tomášováczt. Máj. 10-én Écskát, Nagy-Becskeket, Melenczét és Török-Becsét nézte meg; itt meghált. Máj. 11-dikén Beodrara és Kárlóvára, onnan Nagy-Kikindára ment. Máj. 12-dikén Nagy-Kikindáról Mokrinnak tartva s az Arankán fekvő csárdát érintve, Csókára, onnan pedig a zentai csata színhelyének megtekintésére s vissza Csókára lovagolt. Csókáról Temesvárra utazott a császár, hol máj. 17-dikéig időzött. Temesvárott gróf Perlasz tartományi igazgató lakásán vett szállást. 17-dikén Temesváról Margittára s onnan az alibunári mocsár megtekintésére távozott. E napon az éjelt Alibunáron töltvén, máj. 18-án az illáncsai mocsárt szemlélte meg, aztán pedig Tomasovaezra, onnan Titelbe és Villován át Ujvidékre, Péterváradra, Kárloviezra, Zimonyba, Szlankamenre, ismét Belgrádba s a szlapon részekre távozott. Ezen utazása alkalmával összesen 249 órát töltött lóháton. (Bécsi titk. levéltár. „Reisen Sr. Majt. des Kaisers durch Hungarn, Slavonien und Bannat, 1768“).

²⁾ Bécsi titk. levéltár: „Reiss Journal von Ihro Mayst. dem Kayser“. Nagy gonddal vezetett napló.

aradi várra semmi súlyt sem fektet. „Kár — mondja —, hogy erre a helyre pénzét költöttünk. Czélszerűbben állna egy vár a Tiszán vagy a Dunán, például Szegeden vagy Páncsován; mert Arad már csak akkor használható, ha az egész Bánság ellenség kezére jut“. Megdöbben az itt tapasztalt igazságszolgáltatási és büntetési rendszer hiányain, a nép-erkölcsök alacsony fokán. „Hihetetlennek tartani az ember — ugymond —, hogy egy bíróságnál évnegyedenként 60 sőt 70 delinquens felett hoznak ítéletet, mi oly nagy szám, hogy a bajt okvetlenül orvosolni szükség. Az oláhok rossz bánásmódban részesülnek, gyakran kényszerítetnek házaikat és telkeiket másoknak átengedni s másfelé költözni, a miért is inkább kíváncsiak“. Lippán tartózkodása alatt különösen meglepett neki a radnai zárda fekvése, a Maros túloldalán, „mely a világon legszebb fekvéssel bír“. A Maros mentén Kápolnás felé utazva, az azon vidéki oláhság, kiket a császár jöttének szomorú következményeivel, katonáskodással és még nagyobb adófizetéssel ijesztettek, mind kitakarodott a falvakból s a határon át Magyarországra vagy az erdőségekbe szökött. Az administratio, hogy legyen a császárnak kívül beszélni. Guttenbrunnból 7 mérföldnyi távolságból, német colonistákat rendelt ide. Kápolnásról az erdőségeken átutazva, saját szemével látta, mily rossz gazdálkodás űzetik a kineztári fával. A fa — ugymond — szerteszét hever az úton s rothadásba megy, a eserjéket és gyenge hajtásokat az erdőben szabadon kóborló marha legeli, s habár a favágás roppant mérvekben űzetik, abból még sincs senkinek haszna, mert a fát ott hagyják használatlan, úgy hogy még az ölekbe rakott fa is elrothad. Kubinban látta az első német határőröket. „Láttunk katonákat — ugymond —, kik nyolcz ökörrrel szántanak. A földet csak egyszer hasítják s azonnal belé vetik a magot, mi csak azért sikerül itt jól, mert a talaj nagyon termékeny“. Beeskerekéről annyit jegyez meg, hogy meglehetősen nagy község; Beeséről, hogy rossz falu a Tiszán. Nem tetszik neki a tömérdek sok kiöntés és mocsáros hely a Tisza mentén. A beodraiak kérelmeztek, hogy katonák lehessenek; a szomszédos Károlova már katonaközség, úgy szintén Nagy-Kikinda is, mely 700 lelket számláló terjedelmes, de rosszul épített hely. Május 14-dikétől 17-dikéig Temesvárt időzött a császár, s a várat különösen hadászati s egészségügyi szempontból vizsgálta¹⁾. Midőn József ide megérkezett, az administratio személy-

¹⁾ Erre vonatkozólag érdekesek az említett hiv. útinapló következő feljegyzései: May. 14. „Gleich Vormittags sahen wir die ganze Vestung, und machten auf denen Remports die ganze Tour vom Wiener-Thor, so bey Nr. IX. ist, gegen Nr. I. bis wieder herum. Die Werker sind in ihrer Form irregulär, und ziemlich gehäufft, wie es der Plan anweist. Die attackable Seite ist von Nro. VIII. bis III., dass übrige, sagt man, kann durch die Bega inondiert werden, also eigentlich von Dorf Mihala bis an die Fabrique. An dieser ganzen Seite ist der auswendige Terrain höher als der inwendige, und liegt die ganze Vestung gleichsam in einer Mulde. Die revetemens sind gut unterhalten. Die Profils aber sehr niedrig, und müssen

zetéből senki sem gyanítá, hogy gazdálkodásunkat csak sejtí is. József maga elé rendelte a hivatalnokokat, főnököket és alattvalókat, beszélgetett velök, jól megnézte az embereket, kihallgatott mindenkit, — és legott tisztában is volt minden iránt. De most még mitsem szólott, hanem egyelőre ő maga is gondosan följegyzett mindent egy kis útinaplóba, melyet sajátkezűleg vezetett¹⁾. A temesvári adminisztrációt pártokra szakadva találta; mindenkit a pénzérdek vezérelt, mindenki parancsolni akart, senki engedelmeskedni. Nevezetes, mit az administratio tanácsstagjairól

überall, besonders aber bey deme Corps de Glace, über 2 oder 3 Schuh hoch mit Erden beschüttet und releviret werden. stb. Wir machten nach der inwendigen Tour die auswendige um das Glacis herum, wo wir gegen das Peterwardeiner Thor die Schleussen sahen, so einsmalls die Wässer aus der Stadt hatten ausführen sollen, und der alte Bega-Graben genennet werden, welcher Graben aber schlecht nivelliret worden, und zu tief lieget, auch verschlamt is. Die Canal-Schleüsse liegen völlig frey, und können von weiten beschossen werden. stb. — — Das einzige gute Wasser zum trinken rinnet durch doppelte Röhren von der Fabrique in die Stadt hinein; wird dieses, wie ganz natürlich, abgeschnitten, so kann die Garnison und die Einwohner nicht mehr bestehen, und wird man durch Krankheiten genöthiget, ohne Belagerung zu capitulieren. Diesem übel muss durch Grabung sehr tiefer Brunnen, oder durch Cisternen abzuhelfen gesucht werden. — Nach diesen 2 Tournéen giengen wir in das neugebaute Hospital, so zwar ganz neu, aber schlecht gerathen hat.“ — *Leirja.* mily nedves az alsó fal, hogy az alsó részen víz áll és hogy betegetek nem lehet belé helyezni. A felső emelet is nedves, de itt mégis ellehetnek a betegek. Az egész épület oly rossz, a felosztás oly helytelen, hogy a beépített 120,000 frtból kevés haszon várható. Délután megnézte a bécsi és péterváradí kaszárnyákat, melyek mindegyike egy-egy századra van készítve. Azután a fegyvertárba (Zeughaus) ment. „Das Artillerie Haus, oder die alte Palanka (?) ist gross, aber mit lauter arbeitsleuten und Quartieren angefüllt. Von da sahen wir das grosse Pulver-Magazin, so 5000 Centr. Pulver enthält, und schön gebauet ist.“ — May. 15. „Wir giengen nach der Kirche in das Proviant-Haus, so schön und gross ist. Es können des Tags 24.000 Portionen darinnen gebacken werden. Megnézte aztán a „vormals Mereysche oder Landgerichts-Haus, welches schon schlecht und baufällig ist“; továbbá a kaszárnyákat, a kazamatákat. — May 16. Az erdélyi kapun kilovagolt a császár a gyárvárosba, megnézte ott a vízműgépet. „Dieser Wasser-Thurm fällt zusammen. Die übrigen Gebäude, ausgenommen der Eisenhammer sind baufällig, und sind alle Fabrique sowohl von Tuch, als Porten, gänzlich ruinirt und aufgehoben. Die Seiden-plantage ist, so zu sagen, gar nichts, da die Würmer anjetzo auf das land ausgetheilet worden, und könnte das ganze Gebäude noch mit einem Stock versehen und zu einer auslufferungs Kaserne dienen.“ Innen a vadászerdőbe lovagolt, „so ein gut gehaltenes Wald ist, mit Alleén und einem Jagdhauss.“ Azután sétalovaglást tett a római sánczokhoz, a basa kútja mögé, „allwo wir noch die reste der Trancheén von Prinz Eugeni und eine kleine Elevation, auf welcher er campiret hat, sahen.“ Innen jobbra tért le a császár a Csóka erdő felé (Wald Czokola), s Mehala falut megnézve, a festőgyárba ment (Garn-Färberey), onnan pedig az új esatornához, a téglaverők telepéhez. „Die um Temesvar herum liegenden Dörfer sind viel gesünder, als die Stadt. Diese ist ziemlich gross, die Gassen regulair, nebst grossen Plätzen, schönen Häusern und Kirchen.“

¹⁾ Kis tizenhatodréti I. ivnyi. összehajtott, fehér ezérnával hanyagul összevart közönséges könyvcseske ez. A jegyzetek II. József szokása szerint minden orto-

a császár sajátkezű iratában folyegyezve találunk. „Die Administration in zwey theile. Brandenburger machet eine, passirt vor interessirt, voller prejuge und hartnakig, wollend alles allein schaffen. — Plasch ein alter Ehrlicher, aber dem Brandenburg gänzlich ergebener man. — Bossart interessirt, tragt auf zwey achseln, violent. — Hillebrand hat Kenntnüs, aber violent und passionirt gegen die dreÿ erstere, in allen sachen eine schlechte reputation. — Langenbach hat das justiz wesen, sehr verschuldet, passirt vor nicht redlich. — Vatsch gänzlich dem Hillebrand zugethan. — Tomelmayer waldbereiter, scheint gesunde Vernunft zu haben, entschuldigt sich über die schlechte ordnung in wäldern auf seine viele ohnerledigte Vorstellungen. — Kukumus Proviant verwalter ex parte administrationis, begehret seine jubilation, wann sein Controlor Dörfler bey ihm bleiben soll, er klagt ihm an, dass er nichts nutz und ohnredlich seÿe. Dörfler hingegen sagt, dass er alles in richtigkeit habe und wegen angebung vieler unordnungen nur verhasst seÿe. Alles ist in grösten misvergnügen, meinigkeit hier, intriguen thuen dem dienst verhindern, es geschieht wirklich gar nichts, was einer aprobt, das desaprobiren die anderen. Mit der Clarischen Hoff Comission ist kein Mensch zufrieden, mit der homplischen (igy!) auch nicht besonders. Hillebrand und seine party. Das Comerciium, so der Sauvaigue, ein franzos in namen der Financ compagne führet, ist vorthailhaft und wichtig, er scheint geschickt und verständig, er zeigte mir aber original zeteln von Brandenburger und Bossart, dass sie zukerwein von ihm verlangen, welches sie nie bezahlen, sondern es ad captandam benevolentiam geben muss. Langenbach gar, leicht geld von ihm aus und übersetzt ihm davor die memorialien. Dieses mus er thun, weil Brandenburger, Plasch und grosse wiener in der banatischen Compagnie interessiret seÿn und dieses zu unterdrücken suchen. Ersterer, nemlich Brandenburger ist im bergwerks und besonders in Boesanen (igy!) sehr interessirt, welche die Kugeln, bomben, auch eiserne Strick zur Festung liefert. Provincial Comissary Herd verständig, aber sehr geschäftig. Hillebrand, sagt man, dass er die baufälligen Häuser, so meistens sind, habe geschwind verschmieren, ja mit ohnaugetroschener Frucht habe geschwind tecken lassen, damit ich die Fehler nicht sehen soll, desgleichen das kein Mensch sich unterstehen solle von Colonisten mir unter grosser Straff ein Memoriall zu geben, er rathet ein die lussitation (?), oder türkische meessen aufzuheben — — —. Die justiz ist zu scharf, und in puncto abigeatus die todesstraf zu sehr stringirt, die executionen frequent. Das landgericht hat keinen chef. Assessor Auer scheint mir

graphia nélkül tintával nyvan, de majdnem olvashatlanul írvák. Rapsodius rövidséggel van itt minden folyegyezve, mit a császár emlékében megtartani akart. (Bécsititk. levéltár. A II. József utazásairól szóló csomagban.)

der geschickteste; der älteste kann kein worth Teutsch. — — So kan es nicht bleiben, oder es gehet alles zu grund. bessere Verwalters und rätthe, denn erstere sind sehr ohnerfahren und mit Schreibernereyen überhäuft, andere in zanck und unordnung, dicke Köpf und ein kurtzes gesicht“¹⁾).

Nagyon megütöközt a császár a gör. kel. papság műveletlenségén, a népen elkövetett zsarlásain és súlyedt erkölcsi állapotán²⁾). Továbbá szükségesnek találta az oláhságot a kinestári erdőségek közeléből eltávolíttatni s Kápolnástól egész Karánsebesig németek megtelejtését foganatba vétetni³⁾). Az administrationnak kormányzata pedig oly boszusá tette őt, hogy Perlasz grófot körülményesebb hivatalos kihallgatás végett azonnal Bécsbe rendelteté, jövőre nézve pedig inkább akarta a Bánságot újból katonai kormány alá helyezni, s részben magán földesurak kezére juttatni, semhogy az még továbbra is ily nyomorult igazgatás alatt maradjon. „Einen tüchtigen chef, oder alles Militär machen. oder nur die vordere granitz, — und das übrige in kleinen portionen verkaufen, jedoch also, dass die Domini terrestres denen Böhmisch oder Mährischen gesätzen unterworfen würden, ist meine meinung“⁴⁾).

Amint József hosszas körútjából Bécsbe visszaérkezett, legott terjedelmes emlékiratban nyilatkozott a császárné előtt mindarról, mit a

¹⁾ Bécsi titk. levéltár. II. József sajátkezüleg irt útkönyvéből.

²⁾ Hivatalos útinaplójába ezt mondotta toll alá a bezdini archimandritáról: „Das Kloster deren Caludieren, an den Weeg nach Arad, ist angenehm situirt. Der Probst Dionysius ist ein geschaidter, aber schlauer Mann, und mit dem Metropolit, welchen er einer Partheylichkeit beschuldigt, auch mit dem Temeswarer Bischoff übel zufrieden. Bey ihm ist der Parthenius eingespert, so einmahl durchgegangen, aber wieder gefangen worden ist. Dessen Verbreehen besteht in puncto Sodomiae“. — Dieséri azonban az aradi és verseezi püspököket. Az aradi görög püspöki adminisztrorról, Pachomius Kneesewiehről (igy!) megjegyzi: „Dieser redet gut Teutsch, und hat seine Studien zu Halle in Sachsen absolviret“. A verseezi gör. kel. püspökről pedig, ki üdvözlétére Karánsebesig útazott, ezt a megjegyzést teszi: „Sonst fand sieh hier zu Karansebes der Bischof von Werschez ein, der ein guter alter Mann zu seyn scheint“. — Sajátkezü útkönyveeskéjében mondja aztán tovább: „Die Griechische geistlichkeit und alle inwohners hassen die Ungarn und wünschen also nichts sehnlicher als Militair zu werden. bischof von Neusatz scheint geschickt und redlich, Metropolit hat ihm gern, von Temesvarer sagt man viel übles im interesse und in der lieb“. Ez utóbbiról még egy más helyen is megjegyzi: „In religions sachen ist der Griechische bischoff sehr fein, ein liebhaber vom geld und von weibern, kann gut teutsch, seine bedrückungen seind gross. die popen gehen gegen 1200 in banat. er excommunicirt leicht, welches eintragt. sein proto pop alt, aber sehr eifrig für abstellung deren gebrechen. hat heimlich alles angeben.“

³⁾ „Die Walachen müssen nothwendig von denen Wäldern wegkommen, und von Kápolnasch aus bis gegen Karansebes teutsche angesiedelt werden, sonst seynd die wälder hin.“ (II. József Saj. útinaplójából.)

⁴⁾ U. o.

Temesi Bánságban látott és tapasztalt. Hevenyészett útjegyzeteit most érett megfontolással és államférfini körültekintéssel dolgozta fel. A Mária Terézia elé terjesztett mintegy 60—70 ivre menő nagy munkát magában foglalja a szellemes fejedelem egész politikáját a Temesi Bánságról. Ez a politika lett aztán 18 éven át Mária Tereziának is állandó politikájává. II. József emlékirata e kornak egyik legbeesesebb történelmi kútfője. Ez tájékoztat bennünket legbiztosabban az akkori bánsági állapotok felől, mélyebb betekintést engedvén a bécsi udvar nézeteibe is, melyektől akkoron országrészünk minden sorsa függött.

József 3 szakaszra osztá ezen emlékiratát. Az elsőben a bánsági vallási és rendőrügyeket, a másodikban a kincstári és igazgatási, a harmadikban a katonai ügyeket beszéli meg.

Azonban álljanak itt ezen emlékiratból a következők.

A szerb és oláh népről írja, hogy „vakon engedelmeskednek papjaiknak; de abban mégis különböznek egymástól, hogy az oláhok engedelmessége e nép leirhatlan tudatlansága miatt (wegen unbeschreiblicher Ignoranz und Stupidität) csak szolgálai engedelmesség, míg a szerbeket a vallás buzgalma vezérli, és jólehet ezek is meglehetősen tudatlanok (zimlich ignorant seynd), mindazonáltal köztük már közöttben találkoznak, kiket az üzleti összeköttetések és a más népekkel érintkezés esiszoltakká tettek, s kik némi ismeretekkel is rendelkeznek. A világi papság, mely míveletlen parasztokból ujonezoztatik, és átaljában véve olvasni sem tud, éppen nem képes az evangéliumok magyarázatára vagy az egyházi könyvek fejtegetésére. Lehetetlen, hogy az ilyen papság a nép nevelését és művelését előmozditsa. Másképp áll a dolog a kalugyerekekkel, vagyis a görög szerzetes papokkal. Ezek közt sokan találhatunk, kik nemcsak nyelvismeretekkel bírnak, hanem tanulmányaikat Bécsben, Halleban és más külföldi egyetemeken végezték. A püspökök kizárólag ezek közül választatnak. Különben a népiskolákat, az ifjúság nevelését sem a szerbek, sem az oláhok nem ismerik. Ezer ember közt egyet sem találni, ki anyanyelvén csak valamit is képes volna olvasni vagy írni. Még maguk a bírák és knézek sem ismerik az írás és olvasás mesterségét, s kénytelenek élőszóval kiadni és kerületi huszárok által hirdettetni rendeleteiket. De a rendeletek követése mindenkinek emlékezőtehetségétől függ. A községek minden kérelmeiket és panaszait egyes ügyesebb pópák által fogalmaztatják és kénytelenek egészen azokra bízni ügyeiket a nélkül, hogy meggyőződést szerezhetnének, vajjon az, mit a pópák felírtak, megfelel-e az ő véleményöknek. A hitelemzés és prédikáczió ismeretlen dolgok náluk. A lelkész, ki egyúttal földművelő is, inkább gazdaságával mint a lelkipásztori hivatallal van elfoglalva. Feltalálható e hiba a püspököknél is, kiknek gondoskodása oda irányul, hogy mindenféle módokkal pénzt esikarjanak s azt haszontalan kéjelgésekben (unnützen voluptuairén) elfecséreljék. Ajálták ugyan a császár-

nak a helységenként nagyobb számban találtató gör. lelkészségek eltör-
lését; de ő nem hajlandó azt tenni, mert a görög liturgia legkevesebb
két pópának részvételét igényli. Mindazonáltal ő is szükségesnek találja
a pópák számát kevesbiteni; de nem egyszerre, hanem csak koronkénti
beszüntetések által. A szerb és oláh püspökök eselédttartása semmibe
sem kerül, mert inasait és kocsisaikat a falusi suhanczok közül választ-
ják, kik néhány éven át ingyen szolgálnak nekik, csupán azon ígért
fejében, hogy aztán szülőhelyeiken pópákká szenteltethessenek. Aggasztja
a császárt, hogy Denta és Zsebely közt valamelyik faluban valóságos
született orosz talált pópának. A kiközösítésekkel sok visszaélés történik. A
császár meggyőződött, hogy a kiközösítések többnyire zsarlási indokok-
ból foganatosíttatnak a nép ellen, a mint azt legközelebb is a temesvári
püspök tevé a szentmiklósi gör. hivekkel, kik nem voltak képesek
követelését rögtön megfizetni. Minthogy azonban a temesvári gör. püs-
pök egészséges észjárásu ember és a vallásra is tartani látszik valamit,
míg mellette hasznát találja, tőle az unióban még sok hasznót lehetne
várni, ha pénzvágya dolgában egyezsége lehetne vele lépni („wenn
man sich mit selber seine Geldbegierde zu vereinigten wüsste). —
A gör. kel. egyházi ügyeket egyhamar nem rendezheti sem az illir
udvari deputatio, sem pedig akármilyen egyházi synodus. A synodushoz
kir. biztost kellene leküldeni, de mivel ennek magyarnak kellene lennie,
ez csak sértené a ráczokat. Legezészerűbbnek véli tehát a császár
három püspökséget mindig betöltetlen hagyni, és mivel a gör. clerus
eselekedeteinek főrngóját a haszonlesés képezi, ügyesen úgy intézni a
dolgát, hogy a főpapok és archimandriták vágyai folyton ama püspök-
ségekre irányzottassanak, ők maguk pedig az udvari pártnak megnyeres-
senek. Minthogy a bánási szerbek az oroszokkal szövetségben élnek,
e veszélyes viszonyt csak úgy lehet meglazítani, hogy misekönyveik,
evangéliumaik és zsoltáraik ezentúl egy e czélra Temesvárott felállí-
tandó nyomdában fognának nyomatni“.

József nézetei a róm. kath. egyházi és vallási dolgokban mindenki
előtt ismeretesek. Epés kifakadásai, melyeket emlékiratában a kath.
egyházi intézmények, nevezetesen a szerzetesrendek, a közima és a
bűcsújárások ellen tesz, e szempontból jöhetnek csak a történelmi cri-
tika mérlegébe. „A kath. papsággal — ugymond — szintén gyengén
állunk a Bánszágban. A temesvári püspök (Wagreini grf. Engel) elag-
gott, végelgyengült férfi. A papság közt olyanok is találtatnak, kik
az ivást szenvedélylyel űzik s egyébkint is rendetlen életet élnek. A
katholikusok, de különösen az új telepítvényesek vallásgyakorlata inkább
nevezhető babonának (superstition), mint igazi áhitatnak. Nem áll az
egyéből, mint bűcsújárásokból, mindenféle szobrok körülhordozásából
és mindenféle képek felelőzomázásából, mire nézve eléggé tanúskodnak
a templomok. De különösen gyakoriak e tartományban a bűcsújárások.

Vannak itt emberek, kik egész Mária Uzellig elzarándokolnak. De a bánáti nép leginkább a radnai zárdába intézi búcsújárásait. Végtelenek, sőt kimondhatlanok a visszaélések és káros következmények, melyek e zárdában talátnak. Nevezetesen itt találunk a Bánátna száműzöttek is alkalmat a megszökésre. A ferenczrendiek azonkívül, hogy ugylátszik nem a legépületesebb életmódot követik, a jús asyli által, melyet számos községekben mértéktelenül gyakorolnak, kárt okoznak mind Magyarországnak, mind a Bánátnak, sőt hátrányára vannak a jó rendnek és vallásnak is. Saját szemeimmel láttam itt két oly asylanst, kiknek egyike gyilkos, másika katonaszökevény. Ilyenek felséged egy országában sem élvezhetnék a menedékjogot, csak Radnán vannak e jog élvezetében. A többiek büntetteit nem akarták a szerzetesek előttem fölfedezni, avval mentetgetvén magukat, hogy mitsem tudnak felőlök. Elég rossz, hogy mindenkit befogadnak, bárki jelentkezék is nálók, és hogy ez által olyanok is megmentik magukat, kiket a menedékjog élvezete meg nem illet. A tolvajok ide menekülnek elorzott holmiaikkal s egy ideig itt elrejtve maradnak; a megkárosított harmadiknak pedig sem jószága vissza nem térítetik, sem a rajta elkövetett gonosztevet meg nem boszulatik. Magam láttam az ilyen asylansokat szabadon sétálni köztünk, az udvaron és a kertben“.

„De nem fejezhetem be vallásügyi észrevételeimet — mond tovább a császár — a nélkül, hogy fel ne említsem az egész illir népnek veleszületett s meggyökeresült gyűlöletét és irtózatát (Hass und Abscheü), melylyel a magyarok ellen viseltetik. Elkezdve az értelmesebbektől, le egész a parasztig, egy embert sem zárok innen ki: e dologban mindnyájan egyformán gondolkodnak. Mily mélyen sértheté tehát e népet, hogy főnökévé s ugyszólván egyedüli kormányzó miniszterévé magyar (báró Koller) neveztetett ki, ki mint ilyen soha sem fogja e nép bizalmát bírhatni. Egészen közönséges emberek is elszomorkodva beszéltek nekem erről.“ — Tanácsolja aztán a császár az illir udvari deputatio beszüntetését, „mely különben is csak mindenféle más hivatalokból összeszedett tanácsosokból áll. Az „illyrica“-kat, minthogy azok elkülönítve a privilégiumok értelmében kezelendők, külön miniszternek kellene alárendelni, ki a görögökre és határőrökre vonatkozó ügyekben egyértelműleg járna el az udvari főhaditanácsesal és más kormánysszékekkel. Így jobban folynának a dolgok. Az „illyrica“-k nem oly boszorkányság, melybe a tartomány beutazása, a privilégiumok és előzmények áttanulmányozása után bárki is bele nem gyakorolhatná magát. De mindennek előtt az szükséges, hogy a miniszteri állásra megvesztegethetlen, becsületes egyén szemeltessek ki, ki a szerb népnek bizalmát bírja.“

A protestánsokat illetőleg mondja a császár, miszerint különösen az szír szemét náluk, hogy egyházi ügyeiket ugy a helytartótanácsnál, mint a cancellariánál kath. püspök referálja és intézi. „Pedig nagyon

sok függ attól a felekre nézve, mennyi mérséklettel és szeretettel viselkedik irántuk az, ki ügyeiket előadja. A protestánsok méltán aggódnak, hogy a kath. püspökök, mintegy „vi officii“ hátrányukra vannak. A protestánsok megnyugtatóására szükséges tehát a helytartótanácsnál és az udvari cancellariánál más, szintén ügyes, becsületes és egyeneslelkű tanácsosokra bízni az előadói tisztségeket.“

„Rendőrségi tekintetben nagyon rossz áll Bánság. E szót rendőrség (politia) még nem is ismerik itt. Az elesőség rendkívüli: de ezt a talaj termékenysége s azon körülmény hozza magával, miszerint senki sem képes itt jószágát eladni. Az utakat maga a természet (die liebe Natur) építi. Biztonságot a záruk és pisztolyok szereznek, a világítást nap és hold adja, a tisztaságról pedig az eső és száraz levegő gondoskodik. A koldulást csökkenti az életmód, melyet a görögök folytatnak, nemkülönben a takarékság az alamizsna osztogatásában. A kik azonban a koldulás renyhe mesterségére szánják magukat, szabadon üzik azt, és kórházak hiányában a legundorítóbb alakokban mutatkoznak.“

A tartomány alkotmányáról és kamarái igazgatásáról azt tartja József, hogy az már első alapelveiben eltévesztett volt. „Misémettettem fel abba, mit rendszernek vagy értelmes dolognak lehetne mondani. Hozzá még a temesvári administratiót előbb a Clary-, azután a Kempelel-féle udvari bizottság Bécsből igazgatta; ezek előtt pedig e tartománynak még csak fekvése is ismeretlen volt. A török kormányzási módot folytatják Bánátban még most is. Ötven év lefolyása alatt, mióta e tartomány a birodalomhoz tartozik, senkinek sem jutott eszébe a tartományt helyesen fölmérni, az ismeretes vagy pusztá területeket, erdőségeket lejáratosolni. Mi több, eddigelé még csak megbízható lélek-összeírás sem eszközöltetett itt. A tisztartók nem ismerik kerületeik nagyságát s a nekik alárendelt népesség számárányát, a községek bizonytalanok határaik kiterjedése iránt. Az egész tartományban egy községnek, egyetlen embernek sincs tulajdona (Proprietät); sőt még csak az a megnyugtató biztosítóka sincs, hogy a földet, melyet sok fáradsággal munkál, legalább bizonyos meghatározott számú esztendőkön át avagy pedig élethossziglan haszonélvezheti. Ez szükségkép megakadályoz itt minden ipart és culturát. Mindenki csak bizonytalan haszonbérletnek tekintvén magát, azon van, hogy a földet minél jobban kihasználja. Mily megdöbbentő és elszomorító, hogy oly szép és termékeny tartományt, milyen a Bánság, senki sem ismer el hazájának: senki sem tartja a falut, melyben letelepedett, maradandó esadádi lakhelyének. Ugy tűnnek fel előttem ez emberek, mintha csak e pillanatban érkezték volna ide s itt csupán csak discretióra laknának. Ugy is vannak berendezve, hogy családjukkal és marháikkal bármely pereczben fölkerekedhessenek s nagyobb kárvallás vagy sajnálkozás nélkül odább állhassanak. Nem csekély baj az is, hogy az administratio, ha tudott és akart volna

is helyesen kormányozni, a banco-deputatio által akadályoztatott. A tiszttartók és knézek minden helyes zsinórmérték nélkül vetik ki az adót; némely adózóra sokat, másokra keveset vetnek ki, némelyeket pedig egészen szabadon bocsátanak. Az udvari banco-deputatio szigorú rendeleteket küld az administratiohoz; fenyegetőleg meghagyja, hogy a kitzított időre mennyi pénzt küldjön fel. Az administratio ugyanoly szigorral ront aztán a tiszttartókra, a tiszttartó tovább adja a parancsot az altiszttartónak, ez meg küldi huszárijait a knézek nyakára, kik aztán kényők kedvök szerint veszik meg a rájuk eső összeget a szegény adózó népen. A tiszttartó csak azon igyekszik, hogy a követelt összeg befolyjon, de avval már mitsem törődik, mily módon szedetik az be?“

„A puszták bérlőknek adatnak ki, kik a földterület nagyságával semmi arányban sem levő marhaállományt legeltetnek rajtok s oly pazarlást visznek, hogy egy szarvasmarhára 27 hold legelőt is számítanak, még pedig a legjobb minőségű földekből. Ennyi földön képes lenne őt család megélni. Különbö a földművelés javítása tekintetében még mi sem történt a Bánátban. A jó földeket legelőnek hagyják s a roszakat szántják. Rendszert nem követnek. Némely alattvalónak sokkal több a földje, mint a mennyit megmunkálhatna. A mezőségek javítására, a széna és takarmány czélszerű termesztésére, a jó gazdasághoz megkívántató egyéb dolgok, burgonya, kender, len, festő növények termesztésére még senki sem gondolt. A marhatenyésztés is nagyon el van hanyagolva.“

„A törvénykezés és igazságszolgáltatás sem kielégítő a Bánságban. Az első-bíróságilag elítélt perek föllebbezés nélkül hevernek. Bűnügyekben a tartományi törvényszék (Landgericht) határozza meg a kegyelmi eseteket (casus gratiae), melyek aztán az udvarhoz küldetnek fel. Más esetekben a törvényszék szabadon rendelkezhetik (freý schalten dürfe) az alattvalók élete és halála felett. Oly kevésbé benépesített tartományban, minő a Bánát túlságosan sok a kivégeztetés. Mindenki, ki az ugynevezett pestis-zárvonalat átlépi, kötélhalállal büntettetik; nyanezen büntetés szabatik a marhatolvajokra is (abigeatus). E tekintetben oly kemények a törvények, hogy a tolvaj még akkor is halállal büntettetik, ha az elorzott marhát természetben, „in integrum“ visszatérítette és többé már senkinek megkárosítása fenn nem forog (gar kein damnum tertii darunter versiret¹⁾). A temesvári börtönök, melyek az erdélyi kapu

¹⁾ Az ezenkori criminális eljárás hajmeresztő borzasztóságát a következő két ítélet bizonyítja. Az egyik ítélet ekként szól: „Wir sammtliche Land-Gerichtsstimmen ohngehindert des 71 Art. Ferd. Land-Gerichtsordnung dahin vereinigt: Goszana Poppovichiu alias Grujna solle mit zwey glüenden Zangen zu 2. mählen, und zwar das erste mahl vor dem Landgerichts-Haus, dann das zweyte mahl gleich vor denen Festungs-Werkern gerissen, sohin auf die gewöhnliche Richtstatt geführt, mit dem Schwerd von dem Leben zum Todt hingerechtet, und dessen Kopf auf einen Pfahl ostentlich ausgestellt werden“. Aláírva 5

mellett jobbról és balról vannak elhelyezve, irtózatosan néznek ki. •A nőraboknak van ágyok, de a férfiak csak meztelen deszkákon együttesen alszanak és éjen át vasalva vannak.“

„Kereskedelmi szempontból szerencsés helyheztetése van ugyan a Bánságnak, de azért a kereskedelem mégis parlagon hever. A bánsági kereskedők társulata csak nagyon keveset lendített a kereskedelem

törvényszéki ülnök s Appel kormányzéki tanácsos és bíró által. A bűntény hitvesgyilkosság és gyilkossági tanácsadás. — A másik eset, ugyanazon évről, kínzatosi vallomásvétel, egyszerű tolvajlás miatt. A hivatalos jegyzőkönyv ekkép eseteli azt: „*Peinliches Constitutum in loco torturae.* Bey der von Seiten des Assessors betretenen Tortur-Cammer ist der eingelassene Inquisitus zuvorderst des erschrecklichen Orts erinnert, und zugleich mit inständigen Zusprechen ermahnet worden, den wirklichen Ernst mit Zermarterung seiner Glieder nicht zu erwarten, sondern in der Güthe die Wahrheit mit Umständen zu bekennen. Sintemahlen dann Inquisit durch all eyfriges Zusprechen und bewegliches Ermahnen zur Wahrheits-Geständniss nicht zu vermögen gewesen, als wurde ihm der Freymann an die Seith gestellt, sodann erstlich nach Vorzeugung deren peinlichen Instrumenten, durch denselben ergriffen, seiner Kleyder entblösset, und darunter befraget: Ob, und wie, auch wann Inquisit den Kukullischen Diebstahl auf der Gruben verübet habe? R. Nein ich weiss von diesem Diebstahl nichts, sonst hätte solchen schon längstens unbekannt. — Hiernächst wurde Inquisit auf gegebenen Befehl von dem Freymann neben den Stool niedergesetzt und daran verfestiget, sodann aber ihm der Daumenschraub angeleget, jedoch hiebey dem Freymann befohlen, mit Zugschrauben noch inne zu halten, während welchem Inquisitus alles Ernstes besprochen worden: Ob und wie, (munt fenn). R. Ich bin unschuldig, die Herrn können mit mir machen, was sie wollen. — Der Freymann wird befähiget den Daumenschrauben angreifen zu machen, und solchen für und für zu, ab, und wiederum anzuschrauben. Waren 16 Minuten auf 10 Uhr. Mit der oben hingestellten peinlichen Anfrag: Ob, und wie? stb. Inquisit ächtet und saget: Wann ich schuldig wäre, würde mich nicht martern lassen. Wehe mir, ich weiss nicht was ich sagen solle, was wahr ist, habe ich alles ausgesagt. Der Todt wäre mir viel lieber, als diese Marter auszustehen. Gott wird diejenigen strafen, die mich unrecht angegeben haben. — Dem Freymann wird befohlen den Daumstock zum anderten mahl zu, ab, und anzuschrauben. Waren 24 Min. auf 10 Uhr. Mit wiederholter Anfrag. Inquisit zeuget mehrere Empfindlichkeit und saget unter vielen Aechtzen: Gott solle strafen denjenigen, so mich da herrein gebracht hat. Mann solle mich doch lieber umbringen, als also martern, da ich unschuldig bin. Waren 29 Min. auf 10 Uhr.“ — Így folytatják tovább. — „Inquisit schreyet unter Bezeygen einer sonderbaren Empfindlichkeit laut auf. Bey also anhaltender Negativa des Inquisiti wird zu dem 2-ten Grade geschritten, und dem Freymann befohlen, Reo die Schnur anzulegen. Inquisit heylet und schreyet: Nehmen mir die Herrn doch lieber das Leben, als mich zeitlebens also unbrauchbar zu machen, ich bin unschuldig, und es ist eine Sünd mich also martern zu lassen. Nachdem also mit dem 3-ten Umschlag auf 3 Min. gegen 11 Uhr gekommen, wird Inquisit nach solch ohnaussetzlichen Laugnen abermahlen ergriffen und gebunden, anbey befraget: Ob, und wie? — R. Negative ut prius. Und da hierüber das Recksayl auch zum 3-ten mahl ohne von Inquisito verspürten Smerzen angeschlagen worden, somit 31 Min. auf 11 Uhr: wurde Inquisit, welcher durch alle Gradus torturae bis auf den letzten Augenblick in Negativis verharret, völlig herabgelassen, in seine Behaltens überbracht, und dessen besorgende Heylung dem Freymann anbefohlen. Actum Temesvár, den 19-ten July. 1756“.

felvirágoztatásán. A termelőktől nagyon keveset vásárol. A kam. administratio számára mindössze is mintegy 1000 mérő gabonát közvetített. Bécsbe is csak kevés bányási gabonát szállít, melynek árán aztán czukrot, külföldi terményeket és bort visz le innen a tartományba s ott nagyon drágán adja; mert ilyenmő czikkek másnál nem kaphatók a Bánságban. A dohánytermelés és felkészítés még csak csekély kezdetén van. A kereskedelmi társulatnak legfőbb hibája az, hogy udvari tanácsosok is nemcsak érdekelve vannak mellette, hanem még igazgatásában is résztvesznek¹⁾.

„A mesterségekből és kézműiparból leginkább a temesvári festőgyár érdemes a fölemlitésre. Ezt néhány maczedóniai görög alapította, eddigelé meglehetősen jó sikerrel. A selyemtermelés is tulajdonkép csak most kezd lábbadozni. Eleintén maga az administratio kincstárilag kezelte azt. El czélből Temesvár felett a Bégán egy nagy kertet eperfákkal ültetett be s rengeteg házat épített belé, tömérdek szobákkal. Munkásokat a selyemtenyészéshez Csehországból szállított, de azok, noha kezdetben sokat tartottak rájuk, nem feleltek meg a várakozásoknak. Végre meghítták Salomehit, a szlavoniai híres selyemtermelőt, ki az administratio művét nem helyeselvén, az eperfákat és a magot kiosztá a falvak közt, s így a selyemtermelést és az eperfatenyészést általánossá tette. Azonban mindez még csak most van kezdeményezve.“

„A tartományt ellenséges betörések, emigratiók és veszedelmes járványok ellen legjobban lehet jól szervezett határőr katonaság felállítása által biztosítani, melynek élelmezésére elegendő földterület hasítandó ki.“

„Az administratio Temesvárról, mely egézségtelen város, N.-Beeskerekre teendő át. Mig Temesvárból egézséges város nem lesz, kár oda jóra való embereket küldeni; senki sem dicsekedhetik azzal, hogy Temesvárott csak két évig is kitartotta volna lázas betegségek nélkül. Alig találattik három egyén e városban, ki ott született és állandóan a várban lakott volna. A császár tapasztalatai szerint Beeskerek a leg-egézségesebb hely a Bánságban. A beeskerei tisztartói kerület a legtermékenyebb is. Beeskerek körül terülnek el a betelepítésre alkalmas

¹⁾ H. József utitársa, Albert szász-tescheni herczeg, a következő észrevételt jegyezte be naplójába a bányási kereskedésről: „Le commerce, qui jusqu' alors étoit dans son enfance peut avec le tems devenir plus considerables. Il y avoit déjà une compagnie établie pour cet effet, qui avoit ses dépôts à Temesvar, Beeskerek et principalement à Berlas-Varos. L' etablissement des Manufactures auroit dû le rendre plus florissant et les beaux commencement que le Maréchal Comte de Mercy, premier Gouverneur de cette province en avoit jetté, pouvoient le faire esperer, mais je ne sais ce qui par la suite du tems a fait tomber ces manufactures, dont il ne subsiste plus que les noms et les lieux où elles avient été établies“. (Journal du Voyage fait en Hongrie au Banat et en Esclavonie en 1769 [tulajdonk. 1768] écrit au retour de celui là).

legtöbb földek; maga a helység is eléggé nagy. Mi sem hiányzik ott tehát, mint házat építeni a praesidens számára, a hivatalos irodák, meg a levéltár elhelyezésére. Beeskerek a Béga csatornán feküdven, összeköttetésben áll Temesvárral és az egész világgal. Temesvárról is sokan huzzokkodnak át Beeskerekre.“

A temesvári administrationál tapasztalt rothadt állapotok min-
dennél jobban bosszantották Józsefet. Ismételten is visszatér emlékirat-
tában azok esetelesére. „A hivatalnoki állásokra — ugymond — szá-
kácsok, komornyikok és leköszönt katonatisztek neveztetnek ki. Az
előbbieket buták, tudatlanok, az utóbbiak önzők s pártoskodók. Ilyen
emberek ügyességére vannak a bánsági adóügyek, a kamarai kezelés,
a közigazgatás, a politieum, sőt még az igazság- és büntetőügy is bízva.
Az egészségügyet, a gyarmatosítási és kivándorlási ügyeket ezek
kezelik. Mily nehéz ily fontos dolgokban még tanult, okos embereknek
is intézkedni, mindenki tudja; és mily kevésbé felelnek meg állásuknak
a jelenlegi bánsági tisztviselők, mindenki tapasztalja, ki velők pár szót
vált. A maga kerületében mindenikök despota; a temesvári tanácsstagok
soha sem néznek utánok. Mi több, a tiszttartók még csak nem is
ismerik kerületeiket, melyek különben oly nagy kiterjedésűek, mint
Csehországban a járások“ (Kreisämter). „Aus allen diesen — mondja
tovább a császár — hier nur mit kurtzen angeführten real und per-
sonal Gebrechen erhellet meines Ernensens sattsam, dass im Banat
die allerunordentlichste Landesadministration und sistematische Ver-
fassung sey. dass keine schlechtere landes Wüirthschaft erdacht werden
könne, und nirgends üblere und untüchtigere Subjecta in einem ver-
sandet zu finden seyen. Diesem übel abzuheffen verpflichtet das Gewissen,
Vernunft, ja Menschen-Liebe“.

Emlékiratának végén azt javasolja a császár, hogy az eddigi igaz-
gatás alakja hagyassék meg továbbra is, de rögtön szüntessék be a
rendszerben az, ami rossz, és pótolassék, ami hiányos. „Legott egy tel-
jesen megbízható, derék praesident kell kinevezni, ki nemcsak az
elhanyagolt administratiót rendbehozza, hanem a tartomány fölött is
gondosan őrkdjék, minthogy ezen országrész ki van téve a törökök
berohanásainak. A tartomány fölmérendő, a banco-deputatio közt fenn-
álló szorosabb viszony lazítandó, a gyarmatosítási ügy helyesebb elvekre
fektetendő, az adóztatás méltányosabb és rendesebb módszer szerint esz-
közlendő, a képtelen, hanyag, rossz hivatalnokok és tanácsosok elmozdi-
tandók s helyökbe más becsületes és arravaló egyének állítandók.“

„A bánsági földek, mint az állam tulajdona, kisebb, mintegy
50,000 frt. értékű részletekben lehetőleg mielőbb magánosoknak eladan-
dók. A vevők személyében mitsém határoz az állás, nemzetiség és vallás.
A fizetés történhetnék akár készpénzben, akár négyszázalékos állam-
papirokbán. A vevők 6 évi adómentességben részesítendők, azután pedig

mérsékelt adó rovandó reájok. Ily módon a Bánság az állam hozzájárulása s minden költsékezés nélkül rövid idő alatt sokkal jobban műveltetnék és népesíttetnék, mint eddig.“¹⁾ —

Nevezetes, hogy II. József egész terjedelmes emlékiratában egy szóval sem érinti a Temesi Bánság Magyarországhoz leendő bekebelezésének kérdését. Pedig kétségtelen, hogy első bánsági útazására többi közt a visszakapcsolás kérdésének nehéz megoldása is ösztönzé. Személyes tapasztalatok alapján képezendő itélettel akarta megválasztani a bonyolódott kérdés legegyszerűbb megoldási módját. Sajnos, hogy környezete és érintkezései azt a meggyőződést érlelték meg benne ezen útazás alkalmával, hogy a visszakapcsolás államveszélyes és hogy az a bánsági nép akaratával nem találkozónék. Emlékiratában csak a szerinte kimondhatlan és meggyökeresült gyűlölséget említi, mely a szerbek és magyarok közt fennáll s melynél fogva maga a bánsági nép nem óhajtaná a visszakebeleztetést, mely az osztrák monarchia érdekeivel is összefüggönék. József a visszakapcsolatásnak legnagyobb ellensége volt az udvarnál. Ő állott azon udvari párt élén, mely szüntelen azt vitatta, hogy Magyarország birtokjoga a Temesi Bánságra a török hódoltságának majdnem kétszázados tartama alatt megszűnt, — s hogy a Bánság visszahódítása nem is annyira Magyarország, mint inkább az osztrák öszsbirodalom katonai hatalma által eszközöltetett.²⁾

¹⁾ Bécsi titk. levéltár. (II. József hiv. előterjesztése Mária Teréziához a Temesi Bánságról.) Az emlékirat végére e szavakat írta József: „Beiliegendes, von mir eigenhändig verfasstes Militair journal (ezt nem találtam a csomagban), wird noch mit mehreren detaill die hin und her bemerkten sachen an tag legen, übrigens bleibt mir nichts als um E: M: gnadigste nachsicht für alle hier angeführte sachen so mir der Eifer für des Staates wohlgergehen und Erforderung E: M: dienstes mit so aufrichtigen als starken Farben auszudrücken angefrischet hat, zu bitten.“

²⁾ Erre vonatkozólag írja Arneht:

„Die Frage der Vereinigung des Banates mit Ungarn blieb lange Zeit hindurch offen; sie wurde jedoch inzwischen zu wiederholten Malen recht eifrig erörtert. Von ungarischer Seite drang man auf Erfüllung des im Jahre 1741 gegebenen und zehn Jahre später erneuerten Versprechens. Die Gegner aber verbreiteten sich darüber, dass Ungarns Besitzrecht auf das Banat durch dessen fast zweihundertjährige Occupation durch die Türkei als erloschen zu betrachten, und das auch die Wiedereroberung des Banates weit weniger durch die militärische Macht Ungarns, als durch diejenige der ganzen österreichischen Monarchie vollbracht worden sei. Ausserdem wollte die Bevölkerung des Banats die Vereinigung ihres Landes mit Ungarn nicht, welche noch überdies den Interessen der österreichischen Monarchie widerstrebte. Gewiss war es nicht leicht, eine entscheidende Wahl zu treffen zwischen zwei sich so schroff entgegengesetzten Standpunkten. Diese Schwierigkeit zu besiegen und sich im Lande selbst ein Urtheil zu bilden über die zweckmässigste Art, in der eine so verwickelte Frage ihrer Lösung zugeführt werden könnte, in dieser Absicht lag ohne Zweifel einer der Beweggründe, durch welche Joseph im Jahre 1768 zur Reise nach dem Banate vermocht wurde. Die umständlichen Aufzeichnungen des Kaisers über den Zustand, in welchen er das Banat gefunden, zeugen für die Gewissenhaftigkeit, mit der er

II. József császár emlékirata nem tévesztette el hatását a császárnénál. A Temesi Bánság sorsa ismét sok időre el lett döntve: ország-résünk továbbra is osztrák tartomány maradt. De mint ilyenben nevezetes változásokat eredményezett József útazása. A temesvári adminisztratio személyzetében már 1768-ban gyökeres változás történt. Grf. Perlas elmozdított az elnökségtől és helyét Altringeni gróf Olary foglalta el. Az igazgatóság sok hivatalnoka, elkezdve a tanácsosoktól az utolsó irodaszolgáig, néhány becsületesnek bizonyult egyén kivételével, fölmentetett a szolgálat alól. Az ügyvitel gyorsítása tekintéből pedig az igazgatósági tanácsosok száma nyolczra emeltetett.

Az új elnök s a tagjaiban megújított tartományi igazgatóság elé nagy feladatot tűzött Mária Terézia. A feladat nem volt egyéb, mint lehetőleg rövid idő alatt helyreütni a Bánság kormányzásában eddigelé észrevett összes hibákat és gyarlóságokat, életbeléptetni mindazon tényezőket, melyek a tartomány culturai haladását, anyagi, társadalmi és biztonsági állapotainak javítását előmozdithatják.

Miheztfarás végett bő utasítással látta el Mária Terézia az adminisztratiót. Ezen utasítást II. József előterjesztései alapján dolgozta ki a bécsi kormány.

Egészben véve nem tartalmaz az egyebet, mint csupán csak meghagyásokat és parancsolatokat mindazok iránt, miket II. József emlékiratában javaslatként előterjesztve láttunk¹⁾. Elrendeltetett a telkek

seine Aufgabe erfasste. Eine der ersten Wahrnehmungen, die sich ihm aufdrängte, war die Bestätigung dessen, was er über den zwischen den Bewohnern des Banates und den Ungarn bestehenden Nationalhass gehört hatte. War es dieser Umstand, der ja ohne Zweifel die höchste Beachtung verdiente, oder die Ueberzeugung des Kaisers, dass die Vereinigung des Banats mit Ungarn nicht im Interesse des österreichischen Gesamtstaates liege: gewiss ist nur, dass er eine solche Massregel in den Vorschlägen, die er seiner Mutter gegenüber für die ihm dringend nothwendig erscheinende Verbesserung der Zustände des Banates machte, mit keinem Worte erwähnte.“ (Mar. Ter. letzte Regierungsjahre, X. k. 121. l.)

¹⁾ A szabályrendelet czíme: „Instruction für die Banatische Landes-Administration“. — A terjedelmes rendeletet ekként kezdi a királynő: „Die Uns schon seit einiger Zeit angezeigte beträchtliche in Unseren Temeswarer Banat fürwaltende Gebrechen haben Uns bereits veranlasst, nicht nur in Ansehung der bisher bestellt gewesten Administration eine Abänderung zu machen, sondern auch unsere höchste Obsoorge dahin zu verwenden, damit all diesen Gebrechen für das künftige abgeholfen werden möge. Gleichwie aber aus Eingangs gedachten Anzeigen bemerkt worden ist, dass diese Gebrechen grossen Theils aus der bisherigen Verfassung selbst herühren, so haben Wir den gnädigsten Entschluss gefasset, der nunmehr bestellten Administration solche Grundsätze Vorzuschreiben, durch welche das Land selbst in eine bessere innerliche Verfassung gebracht, und überhaupt die Cultur desselben so viel möglich befördert werden möge“. — Az utasítás négy szakaszra van felosztva, az igazgatási teendők főbb kérdései szerint; és pedig: a) Mit kap az alattvaló

felosztása, a körületek és községek határainak, az erdőségeknek fölmérése, a népesség összeírása. Minden házra 24 hold szántóföld, 6 hold legelő s 3 hold rét számított, de a birtokló többet is kaphatott, ha kimutatta, hogy annak művelésére képes¹⁾. Az ugynevezett „constitutiv sessiók“

a fejedelemtől?; b) mit kap a fejedelem egyúttal mint uraság is az alattvalóktól?; c) mily fejedelmi és földesúri jogai és jövedelmei vannak a császárnak Bánátban?; d) miképen kormányzandó e tartomány, s mily személyzet szükségeltetik kormányzásához? — Ezakasszok alatt csoportosítván az utasítás tárgyai, melyek közül álljanak itt csak a következők: „Von denen Gründen, Ausmessung des Landes, Art, wie in solcher fürzugehen. Zuthellung der Gründen, Bestimmung der Constitutivi Sessionis für den Bauern, für eine ganze Session, für halbe und viertl Sessionen Ueberland, für jene so den Weinbau treiben, für jene, so auf den Hopfenbau sich verlegen. Wie viel in jedem Ort ganze, halbe, und viertl Sessionen zu bestimmen? Zuthellung der Gründen für andere Partheyen ausser des Bauernstandes: für die katholische Pfarrern, für die Schulmeister, für die Griechische Poppen, für die Dominical-Wirtshäuser, für die Fleischbänke, für die Handwerker auf dem Lande. Abtheilung der Ackerfelder in 3 Breiten. Betrachtungen so dagegen streiten. Wo in jedem Ort die Äcker, Wiesen und Gemein Weiden bestimmt werden sollen? Abtheilungs-Zeichen zwischen denen Nachbarn. Eigenthum der Gründen. Fleissige Bearbeitung derselben. Straff gegen die Nachlässigen. Verkaufung der Gründen. Anmeldung bei den Grundbüchern. Kaufbriefe. Erbfolge bei den Gründen: in Ansehung der Descendenten, in Ansehung der Wittiben und Töchtern. Reformirung der umgestalteten Figuren der Dorfsgründen. Ob die Eintheilung des Landes in 11 Districten bezubehalten? Materiale zum Brennen für den Unterthan: Rohr aus den Morästen. Steuerung gegen den Mangel des Materials zum Brennen: Torf, Stroh, Felber, Weiden, Erlen, Pappeln und fette Ulmen. Baumschulen in Ansehung der fetten Ulmen. Von dem Schutz. Von der Gerechtigkeit. Criminal Ordnung. Politzei. Gesundheits Politzei. Einrichtung einer Buchdruckerei, stb. stb.“ (Bécsi titk. levéltár).

¹⁾ „— — — in Rücksicht, dass in dem Banat mehrere wohl Vermögliche Raizische Haushaltungen anzutreffen sind, die bey ihrem zahlreichen Vieh auch mehrere Gründe zu beurbaren im Stand sich befinden, und für die also ein ergiebiges Constitutum an Gründen allerdings angetragen werden muss: Wir gnädigst entschlossen, dass — — durchgehend für eine ganze Session zum Ackerfeld 24 Joch, jedes zu 1600 Quadrat-klafter gerechnet, nebst 6 Joch an Wiesen, 3 Joch zur Viehweide und einen Joch zum Hausgrund angeschlagen, auch noch ausserdem für jede Session weitere 3 Joch an gemein Viehweide berechnet, diese jedoch den Sessionen nicht wirklich zugetheilt, sondern bey jedem Ort besonders angewiesen, und zu dem Ende vorbehalten werden sollen, damit denjenigen Unterthanen, die allenfalls mit den zugetheilten 3 Jochen dermalen, wo für das Vieh noch keine Stallungen obhanden sind, nicht auskommen könnten, zur weiteren Bedürfniss das vorbehaltene Quantum ganz, oder zum Theil gegen ein besonderes Pachtgeld auf einige Zeit überlassen, sodann aber den Überlanden zugeschlagen oder auch zur weiteren Vermehrung der Population jeden Orts angewendet werden mögen; wodurch man also die freyen Hände behaltet, weitershin bey zunehmender Population oder sonst nach Erforderniss der Umstände diese zu dem Constitutivo Sessionis nicht ausgewiesene Gründe wiederum einziehen, und anderweit damit disponiren zu können.“ — Továbbá: „Ist ausser den Sessional Gründen bei jedem Dorf nach Maass der über die Zuthellung erübrigenden Gründe ein gewisser Theil derselben als Überland zu excludiren, welche in dieser Eigenschaft den Unterthanen, so über ihr Sessional-Quantum allenfalls

rendezésénél az egész Bánságban, mivel a földek minőségét a legtöbb vidéken sajátságos módon egyenlőnek ismerték fel, ugyanazon arányt vették alapul. A maga földjén bizonyos megszorításokkal most mindenki birtokos lett; az administratio csak akkor vehette el azt tőle, ha kétségbevonhatlanul kiderült, hogy nem jól műveli. A birtokos most már el is adhatta földjét, de csak egészben, mint sessiót; feldarabolni a telkeket nem volt megengedve¹⁾. A közegészségi ügyet különösen szívére kötő Mária Terézia az administrationak. „Ez a tárgy — ugymond — gondoskodástoknak főpontja legyen. Legyetek rajta, hogy az egészségi ügy körül fennforgó hibákat megszüntessétek. S minthogy az egész tartományban eddig fennálló egyetlen temesvári gyógyszerár elégtelen: a vidéken fiók gyógyszerárakat kell állítani“. Az egészségügy rendezésére három tartományi orvost (Landes Physici) nevezett ki, kik felelősök voltak, és az administratio utasításai szerint tartoztak eljárni.

Az oktatási ügyön, a magasabb ismeretek fejlesztésén, kétségkívül legtöbbet lendített a temesvári jezsuiták gymnasiuma, mely 1763-ban hatosztályú tanintézetté nőtte ki magát. Ugyanis a nagyemlékű Mária Terézia királynő az összes tanügyet fennkölt szellemmel pártfogása alá vevén, hogy azt sikeresen előmozdithassa, a tanügy addigi állapotáról tájékoztató ismeretét kívánván nyerni, gróf Barkóczy Ferencz hercegprimást és esztergomi érseket Magyarország s melléktartományai összes felső-, közép- s elemi tanintézeteinek fővédnökévé nevezte ki, azon meghagyással, hogy valamennyi tanintézet elüljárósága a vezetése alatt álló iskolák állapotáról a hercegprimáshoz jelentést beterjeszteni tartozzék. E legmagasb határozatot a m. kir. helytartótanács 1762. jan. 26-án kelt s az ország összes egyházi és világi hatóságaihoz, következőleg Vagrein gróf Engel Antal, csanádi püspök, val. b. t. tanácsoshoz is intézett körözvényben köztudomásra hozta. Az előterjesztett jelentésnek eredménye lőn, hogy a temesvári jezsuiták négy fennálló osztályához még a „Poësis“ és „Rhetorica“ csatoltatni rendeltetett, a Jézus társasága köteleztetvén a kellő tanerőket szolgáltatni, míg a szükséges

noch mehrere Gründe zu beurebaren verlangen, von Zeit zu Zeit gegen die darauf haftende Contribution überlassen werden mögen. Sonst wollen wir eurem eigenen Erweisen gnädigst überlassen: wie viel in jedem ganze, halbe und viertel Sessionen gemacht werden sollen? Da in solchen lediglich nach dem Vermögen und der Beschaffenheit der Haushaltungen sich zu richten, mithin jedem Unterthan nach Maas, als Selber mit dem Beyhabenden eigenen Vieh mehr oder weniger Gründe zu bearbeiten vermag, auch eine ganze, halbe, oder viertel Session zuzutheilen seyn wird. Welchem Wir hiemit nur noch beyrücken wollen, dass weder hierin falls noch in dem Constitutivo selbst, zwischen den in dem Banat befindlichen drey Nationen kein Unterschied gemacht, sondern sich lediglich obgedachter massen nach den Kräften der Haushaltungen geachtet werden solle“. (Bécsi titk. levtr. „Instruction, stb.“)

¹⁾ U. o.

helyiségek megszerzése a „Banatus“ administratiojára rovatott, a mely-mert erre alkalmas háza nem volt — eleinte a jezsuiták szomszédjának, Demelmajernak házáat bérelte ki, hol azután 1763. november hó 9-én a nyilvános oktatás, teljesen szervezve, ünnepélyesen megkezdetett. A hat osztályban három tanár alkalmaztatott. Az 1764/5 tanévben az előadások már saját, tanczélokra vásárolt, alkalmas házban nyitattak meg — november hó 7-én. Azonban a tanhelyiséget később többször kellett változtatni. A jezsuita szerzet beszüntetése után a csanádi püspök vette át a temesvári gymnasium további fenntartását. Mivel azonban az erkölcsök javítása a népiskolaügynök jó berendezésétől is föltételeztetik: elrendelte a császárné, hogy minden községben, hol legkevesebb 60 háztartás találtatik, tanító alkalmaztassék és iskola építtessék¹⁾. Azonkivül minden nagyobb helységben s a városokban, kincstári költségen, még külön német iskolákat is szeretett volna, hogy azokban a szerb és oláh ifjúság a német nyelvben, olvasás és írásban gyakoroltassék és államszolgálatra képeztessék²⁾. Meg kell azonban itt jegyezni, hogy a nagy királynő e szép intézkedéseit csak kevésbé koronázhatta óhajtott siker, minék oka főleg abban keresendő, hogy nem nemzeti és hazai tanítók képeztettek és alkalmaztattak, hanem a birodalom nyugoti és éjszaki részeiből küldötték ide az iskolamestereket és az iskolát a ger-

¹⁾ „Da die Verbesserung der Sitten vorzüglich durch eine gute Einrichtung des Schulwesens bewirkt werden muss, so wollen Wir hierin falls die gehörige Vorschrift hiermit ertheilen. Und gleichwie Unsere allerhöchste Anordnung bereits dahin ergangen ist, dass in allen grösseren Dörfern taugliche Schulmeister dergestalten angestellt werden sollen, dass, wan in einem Dorf nur 60 Haussaltungen obhanden wären, dem bestellenden Schulmeister jährli: 30 fl.; in einem grösseren Dorf über 60 Haussaltungen jährli: 40 fl., und in jenen, die sich auf 100 und mehr Haussaltungen erstrecken, jährli: 60 fl. zum Gehalt auszumessen, und dieser Aufwand von dene Gemeinde selbst bestritten, doch aber denselben zu Erbauung des Schulhauses das Holz unentgeltlich verabfolget werden solle, stb.“ (Bécsi titk. levéltár.)

²⁾ „Zum Behuf der weltlichen Jugend hingegen befehlen Wir noch weiters hiemit gnädigst, dass ausser dem obigen national Schulen in allen Haupt-Örtern, als da sind Temeswar, Theresiopel, Grosz-Beezkerek, St. Miklos, Caranesebes, Weisskirchen, Csakova, Werschitz, Lugosch, etc., teutsche Lehrschulen errichtet, und wenigst durch die ersten Jahren auf Kosten Unseres höchst aerarii unterhalten werden sollen, damit allda besonders die Raizische und Wallachische Jugend im Teutsch Reden, Lesen und Schreiben wohl unterrichtet, folglich mit der Zeit daraus taugliche Knesen, Schulmeisters, Amtschreibers und dergleichen subalterni Beamte aus den Nationalisten selbst angezogen werden mögen; dessen sorgfältige Bewirkung, wie auch also mit dem Anhang hiermit auftragen, dass ihr auch darauf antragen, und seiner Zeit euer Wohlmeinung eröffnen sollet, ob nicht in Temeswar selbst ein Lehr-Amt der Polizey und Kameral-Wissenschaften künftig zu bestellen, ingleichen wegen des Unterrichts in dem neuen Rechnungs Fuss die Vorsehung zu machen seyn dürfte?“ (U. o.)

manizálás eszközévé tették. A népiskolák, a helyett hogy a nép nevelését eszközölték volna, minden áron csak a német nyelv terjesztésére s meghonosítására használtattak. Azon iskolák pedig, melyeket Mária Terézia a városokban és nevezetesen Temesvárott óhajtott életbeléptetni, azért nem létesülhettek, mert nem találtak sem alkalmas tanerő sem elegendő tanuló.

A közlekedés előmozdítására s az útasok biztonságára szigorú őrzések rendeltettek el a Bánságban; s minthogy az egész tartományban faluhelyen ekkor még sehol sem léteztek vendégfogadók, s az útasokat a hivatalnokok, knézek és tisztartók tartoztak saját lakásaikon elszállásolni (Hospitalitát): Mária Terézia a hivatalnokok e megterhelését eltörölte s kistérségi vendégfogadók építését rendelte el. A jobb vallási tanításra is nagy súlyt fektetett a királynő. Az útonállást, tolvajlást és marhalopásokat nemcsak a törvények szigora által akarta meggátolni, hanem különösen sürgette a rácz és oláh pópákat a nép oktatására. A kath. vallásos nevelés terjesztése céljából 1769-ben 6000 katekizmust küldetett a esanádi püspököknek, a nép között kiosztandókat. A tartomány gazdaságának javítása s jövedelmének emelése céljából nagy gondot fordított a földművelési munkák ezélszerűbb kezelésére; kísérleteket tétetett a len és kender termesztése népszerűsítésével is, mi azonban csak kevésbé sikerült. Omoron visszaállított a rizstermelés, a temesvári gyárvárosi selyemgyár helyett, melyet katonai laktanyává alakított át, Verseczen építtetett egy e célra szolgáló házat, mely 6 kemenczével, több szobával és minden kelléssel el volt látva, mi a nyers selyem feldolgozására szükséges. A tartományi igazgatóság köteleztetett a nyers selyemgubókát fontonként fél forintjával beváltani, a fonónőket és az üzlethez szükséges összes személyzetet fizetni. Nagy-Beeskerek községe vásári szabadalmat nyert, „azon legkegyesebb czélból, hogy az ipar és kézművek felvirágozzanak, s azon szándékban, hogy a lakosok a kenyérkereset ezen ágára ösztönöztesse s a még hiányzó iparosok és mesterek oda ödesgettesse”.¹⁾ A bányaművelés Delius, Dembscher s mások vezetése alatt kedvezőbb lendületet vett. A legelők rendezése következtében pedig az állattenyésztés is jelentősen emelkedett. A juhnemesítés végett Mária Terézia Spanyolországból s máshonét jobb fajokat hozatott, melyeket a lakosság közt szétosztatott. A lónemesítést szorgalmazó első intézkedések is Mária Terézia uralkodásának ezen idejére esnek²⁾. Fölösleges tán megjegyezni, hogy a gazdasági és értelmi haladás mindezen nemei csak azon bánsági vidékeken érvénye-

¹⁾ Schwicker abban a nézetben látszik lenni, hogy Beeskereknek az ott lakó ráczok kedvéért adta Mária Terézia a privilégiumot. (Politische Geschichte d. Serben in Ungarn, 308. l.)

²⁾ Böhm.

sültek igazán, hol a külföldről bevándorolt s az üdvös javítások iránt fogékony németiség lakott. —

József, hogy az általa javasolt reformok hasznosságáról s a népre való hatásáról meggyőződjék, egy második bánági útazásra szánta el magát. A temesvári administratio ismét nagy meglepetéssel értesült, hogy a császár 1770. évi ápril hó 23-án már megint útra kelt a Temesi Bánág felé.¹⁾ E második útazás részletei kevéssé ismeretesek előttünk.

A császári kíséret följegyzéseiből csak az derül ki, hogy József, ki gyorsan szeretett alkotni, most sem volt megelégedve a szerzett benyomásokkal. Különösen nem tetszett neki a bánági állapotok fejlődésének lassú menete.²⁾ Azonban József megjelenése a Bánágban, úgy mint az első, most is felvillanyozta a tartományi kormány mozgató erőit; a népnek pedig megnyugtató vigasztalására szolgált, hogy a trón által most már másodikban részesítetik kellő figyelemben és kiválóbb gondoskodásban. Azonkívül volt még a császár körútjának más üdvös hatása is. A szigorú és igazságos fejedelem váratlan, meglepő lerándulásai a Temesi Bánágba óvatosságra, különösen a kincstári jövedelmek pontos kezelésére szoríták a kevésbé lelkiismeretes tisztviselőt. A helyét híven betöltő hivatalnok buzgalma pedig az elismerés jutalma által még jobban felfokoztaték.

Tudva van innmár az előrebocsátottakból, hogy az alsó Duna vidékein 1768. óta a német-szerb és oláh határőrvidékek, továbbá a zsupaneki határőri zászlóalj szerveztettek. Az is ismeretes, hogy ugyanazon időtűjban az erdélyi határőrvidék felállításá kezdetét vette. E katonai területek helyesebb szervezése és rendezése ezéjából II. József császár 1773-ban harmadszor rándult le Magyarország déli részeire s a Temesi Bánág délszaki vidékein ismét hosszabb körutat tett³⁾. Noha a császár mostani útazása főkép

¹⁾ József ezúttal hajón jött le Bécsből Ujvidékig. Onnan Csúrogon át, Tiszaföldvárnak meue, Török-Beesére és Vrányovára érkezett. Innen Melenezére s Nagy-Beeskerekre utazott. Beeskerekről Torákra, Párdányra, Szent-Mártonra és Uj-Pécsre; onnan másnap Paréczra, Petrományra, Csákovára és Temesvárra. Temesvárról meglátogatta Szent-Andrást, Monostort és Vingát. Vingáról Aradnak vette útját, és Simándon meg Kis-Jenőn át Nagy-Váradra távozott. (Bécsi titk. levtr. Jegyzetek II. Jozsef es. második bánági útazásához.)

²⁾ A császárt most is Albert szász-tescheni herczeg kísérte útjában, s ezen útazásról is naplót vezetett, mely jelenleg Albrecht főherczeg birtokában van. József, mint már első útazása alkalmával tette, most is gróf Falkenstein álnév alatt útazott.

³⁾ A császár kíséretében voltak Albert szász-tescheni herczeg, Laudon, Nostiz, Gyulay, Fabris és Hirsch. Bánágban csatlakoztak hozzá az akkoron itt alkalmazásban volt tábornokok: Mitrovsky, Zedwitz és Wimpfen. Ezen erdélyi és harmadik dél-magyarországi útazására 1773. évi május hó 6-dikán délutáni 3 órakor indult el József Bécsből. Már előre kiadta a szigorú rendeletet, hogy útközben csak kocsimákba, parasztházakba, plébániákra vagy más kincstári épü-

katonai szempontból¹⁾, a határőrség és a várak megtekintése végett, történt, azért mégis nagy figyelemmel vizsgálta meg ezúttal is a Temesi Bánság polgári kormányzatában behozott reformok eredményeit. Nagyobb része ama javaslatoknak, melyeket első és második útazása alkalmából anyja elé terjesztett vala, most, öt év leforgása után, elvégre minden irányban életbe volt ugyan léptetve, de a császár annak daczára még

letekbe fog szállani. Kastélyok, uradalmi épületek, vagy lakott tisztí kvártélyok mellőzendők voltak. „Dem Provinzial wäre zu bedeuten, dass ich mich durch keinen Grundherrn weder bewirthen, noch begleiten lassen würde, — ausgenommen Districts-weise, von einem beständig allda wohnenden und wohlbekannten Officianten“. Minden éjjeli állomáson a következő konyha- és asztali szükségleteket kellett a császár elfogadására készen tartani: 70 font marhahúst, 1 borjút, 1 bárányt, 24 esírkét, 3 libát, 2 tyúkot, 2 pulykát, (mind megkoppaszítva), 6 font vaját, 4 font zsírt, 40 drb. tojást, 2 nyolezad finom lisztet, 2 font csukrot, 8 ezítmotot, 4 font szalonnát, 4 font marhazsírt, különféle zöldségeket, fehér kenyeret, bort, konyhaedényeket, ezimből készült asztali edényeket, késeket, villákat, kanalakat, poharakat és hálásra való 40 kötet szalmát. Május 8-dikán este érkezett meg József Szegedre s a „fekete sas“ vendéglőben vett éjjeli szállást. Máj. 9-dikén Szegedről Makón és Nagylakon keresztül Aradra ment. Máj. 10-én esteli 8 órakor Temesvárra érkezett s itt két napon át tartózkodott. Temesvárról máj. 13-dikán reggeli 4 órakor utazott el, Zsebely, Sibet, Zsidovin, Bográn, Füzes, Ferendia és Nagy-Zsám községeknél vőve újtát; este 6 órakor Verseczre érkezett s ott meghált. Máj. 14-én reggeli 9 órakor elindult Verseczről Páncsova felé, hova Vajkovezén, Alibunáron, Nendorfon és Novo-Szelón keresztül délutáni 2 órakor érkezett meg és meghált. 15-dikén reggel fölkerekedvén, Kubin felé vette újtát, hol aznap Böhm kapitány házában meghált. 16-dikán Dubováczon és Vraesevgájón keresztül Fehértemplomba utazott s ott a tisztartói házban vett lakást. 17-dikén kora reggel útra kelve meglátogatta Szlatinát, Szászkát, Oláh-Szászkát és Bosoviezt, hol a kaszárnnyába szállott és meghált. Máj. 18-dikán Unturisten át Mehádiára utazott, s oda érkezvén a tisztartónál fogadott lakást. Máj. 19-én Kornyán, Terregován és Szlatinán át Karánsebesre ment s ott a „zöld fához“ ezimzett vendéglőbe szállott. Karánsebesről Erdélybe utazott a császár, a honnan csak június 27-dikén érkezett vissza Karánsebesre. Karánsebesről újból meglátogatta Mehádiát. Onnan az Almáson keresztül vette újtát, s megszemlélvén a német határári telepeket, újból megfordult Páncsován és Temesvárra. Onnan Aradon és Szegeden keresztül Pest felé Bécsbe visszaútazott. (Bécsi titk. levtr. A II. József császár 3-dik útazásáról szóló esomagban). — Helyénlevőnek találtam II. József dél-magyarországi útazásait állomásról-állomásig előadni, mivel azokról a specialis dél-magyarországi történetirók nem emlékeznek. Ráth Károly is csak általánosságban írja, hogy II. József anyja életében beútaza Magyarországot és a Királyhágón túli kerületet. — (L. „A magy. királyok hadjáratai, útazásai és tartózkodási helyei.“, 314. l.)

¹⁾ Hogy a császár, Erdély felé útaztában a Temesi Bánságot is meglátogatván, most mindkét helyen leginkább katonai czélokát követett, kitünik az ezen útazásáról irt s a császárné elé terjesztett napló következő szavaiból: „Obwolen meine Durchreysse durch das Temeswarer Banat lediglich in Absehen einiger Militar Betrachtungen und weil es ohnedieß meiner Weeg ausmachte, von mir gewählt wurde, so fande ich dennoch durch die wenigen Tage, die ich da zubrachte, verschiedene Sachen, so ich pflichtmässig unangezeigt zu lassen mich nicht [getraue“. (Bécsi titk. levtr.)

most sem találta a bánsági állapotokat kedve szerintieknek. A temesvári administratio személyzete most is éppen oly önző és munkaképtelen egyénekből volt összeállítva, mint azelőtt. A párt-szellem, melylyel a kormányon álló férfiak az alsóbb rangú tisztviselőket, s ezek ismét a népet úgyszólván megmételtyezték, lehetetlenné tett itt minden reformtörekvési sikert. Egyik a másiknak előmenetelét irigylé, egyik hivatalnok a másik ellen tört és abban találta örömét, ha ellenfelének legjobb szándékait megghiúsíthatta. Ravaszság, eselszövény, rossz-akarat, önérdekhajlászat, egykedvűség, hanyagság, tudatlanság, szeretetlenség és kegyetlenség, még most is egy rakáson voltak feltalálhatók a temesvári administratiónál. A pártoskodás áramlata magát Claryt is magával sodorta. És éppen az volt egyike a főbajoknak, hogy Clary nem tudta magát a pártok fölé helyezni, hanem szövetségzén Tauber, Ratsch és Schmid kormánytanácsosokkal, ő maga is szította az egyenetlenség tüzét. Amit Clary pártja véghezvinni akart, azt a még mindig szolgálathoz levő Hillebrand és társai, Baumann és Lindau tanácsosok pártja a leghelyesebben ellenezte. Az új reformszabályok sohasem kerültek a tanács elé, hanem alkalmaztattak Clary és az ő pártja által úgy, amint nekik tetszett. Hozzá még az administratio a kincstárnak tömérdek költségébe is volt, melylyel a jövedelmek még most sem állottak arányban. Szóval József még rosszabbnak találta most a bánsági állapotokat, mint azelőtt. Kellő számú képesített és alkalmas egyének hiánya miatt egy-hamar nem is lehetett itt javulást remélni; mert kevés jóra való tanult ember szánta magát arra, hogy az egészségtelen temesi tájakra családostól leköltözzék, hol alkalmas tanintézetek nem léteben még csak gyermekeinek sem adhatta meg azon jobb nevelést, melyhez más civilisáltabb városokban és vidékeken minden nehézség nélkül juthatott. József újból hangsúlyozta tehát Mária Terézia előtt a már multkor adott tanácsot, hogy a Temesi Bánságot kisebb részletekben, darabonként el kell adni, mert csak így remélhető itt a dolgoknak jobbra fordulása¹⁾.

A határörvidéki ügyek rendezésével elfoglalt grf. Clary és Sis-

¹⁾ „Ich kann auch nicht hier unberührt lassen — mondja útinaplójában — den abscheulichen Parthey-Geist, von welchen ich aller Menschen Gesinnungen, so zu sagen in dem ganzen Bannat angefüllt angetroffen habe, und welche in zwey förmliche, und so viel als Personen schier seynd, einzelne Partheyen getheilet sind. Diese Leüthe scheuen nicht einer von dem andern alle Abscheulichkeiten zu sagen. Die neue Sistems Einrichtung komt auch nicht einmal bey'm Rath vor, und verwaltet selbe Graf Clary mit den obgenannten von seiner Parthey ganz allein. Was aus einer solchen Administration gutes zu hoffen seye, las-t sich leicht beurtheilen, nur betrüblich ist, dass dieselbe jetzo so viel Geld koste, und es viel unbilliger und schlechter zugehe, als vorher, ich sehe auch kein Mittel vor, dass es jemals besser gehen wird, wenn man nicht in kleinen Portionen und Stückweiss das Bannat, wie schon so oft gesagt, verkaufen wird.“ (Bécsi titk. levtr. Napló a III. útazásról.)

kövies tábornok munkálkodásának menetét lassúnak és hízagosnak találta az császár. Azért legott sürgető is Mária Teréziát, hogy a bánsági határvidékek szervezési munkálatait siettesse. Fölötte szükségesnek jelentette ki, hogy a szervezési munkálatok az egész bánsági területre kiterjesztessenek, nevezetesen, hogy a katonai és polgári területek teljesen elkülöníttessenek egymástól, a tiszai kompániák legalább részben polgárosíttassanak, s helyettök az alsó tiszai vidékeken, Perlaszváros körül, ugy szintén az alsó Dunán, Karánsebes környékén, más katonai állomások szerveztessenek. Ekként a határőri láncolat teljesen kiegészítettnek, a hasznos csere által pedig ugy a katonai, mint a polgári rendű lakosság csak nyerne¹⁾.

II. József császár harmadik dél-magyarországi útazásának az lön következménye, hogy grf. Clary 1774. elején lemondott a tartomány kormányzóságáról s utódlává báró Brígido József neveztetett ki. A császár határvidéki javaslatai életbeléptettek, de a bánsági földek eladás iránti terve továbbra is függőben tartatott. A Temesi Bánság visszszakapcsolásának ügyét ezúttal is teljes hallgatással mellőző a császár, nem más oknál fogva, hanem kétségkívül azért, mert ő a bekeblezést következetesen most is ellenezte. József egész szellemiránya s leplezetlen ellenszenve Magyarország kiválóbban előnyös állása iránt nem engedték neki, hogy a Temesi Bánság bekeblezése által Magyarország területi nagyobbodását s erkölcsi súlyának gyarapítását óhajtja²⁾. Könnyű belátni, mily rosz

¹⁾ „Um aber auch Euer Majestät meine wenige Meynung über die neue Commission, so Feldzeugmeister Siskovits mit dem Grafen Clary in den Bannat auszuführen haben wird, zu eröffnen, so muss ich nach genauer Kenntniss des Terrains Euer Majestät allerunterthänigst eröffnen, dass ich anjetzo den Zeit-Punct erschienen zu seyn glaube, wo ein recht ganzes gemacht werden könnte, und da ohnediess von Euer Majestät kürzlich die Almoss und Glissur samt noch einigen mehreren Gründen theils zu der Wallachischen, theils zu der Illyrischen Gränitzen sind resolviret worden, so glaubete, dass dem General Siskovics und Grafen Clary aufzutragen wäre, dass sie an jetzo nicht allein sich in der Erfüllung Euer Majestät schon geschöpften Resolutionen aufhalten, sondern auch über das Ganze, und nemlich: wie eine rechte Separation zwischen dem Militari und Provinciali auf beständige Zeiten gemacht werden könnte, und wie und ob es möglich wäre die oberen Compagnien wenigstens zum Theil an das Provinciale abzutreten, so selbe für ihre Communication mit Ungern und Vorspanns unentbehrlich brauchet, dagegen andere Dörfer theils an der Theiss, um Perlasvaross, und theils um Karan Seebes herum, wodurch die ganze Kette recht gezogen, und meines Erachtens für das Militare so wie für das Provinciale ein nuzbarer Tausch würde, gesehen könnte“. (Aláírva sajátkezileg: Hermanstadt den 1-ten July 1773. Joseph. — Bécsi titk. levtr. Napló a III. útazásról).

²⁾ „Die etwaige Einverleibung des Banats — irja Arneith — wurde auch jetzt wieder mit keinem Worte erwähnt. Dieser an und für sich vielleicht befremdende Umstand lässt sich ohne alle Schwierigkeit durch die Annahme erklären, dass der Kaiser einer solchen Massregel durchaus nicht günstig gesinnt war. Seine

alapból indult ki József okoskodása. Hiszen Magyarország királya tényleg maga az osztrák császár volt, kinek birodalmához Magyarország is tartozott. És vajjon a Tisza-Duna-Maros- és Erdély-köz, Magyarország, Erdély és Törökország közé ékelve, mint különálló osztrák tartomány, nem legnevetesebb torzképe-e a politikai phantasmagoriáknak? Mert ha állna József elmélete, hogy a Temesi Bánságnak Magyarországha, tehát a birodalomba bekebelezése egyértelmű a birodalom hatalmi állásának csökkentésével: akkor megfordítva annak is állni kellene, hogy a Temesi Bánság elvesztése egyértelmű a birodalom hatalmi állásának növelésével. S akkor kár volt a birodalom ezen részét a törököktől visszahódítani!

Ám legyen bármiként, annyi bizonyos, hogy a dél-magyarországi részeket továbbra is az üdvtelen kísérletek stadiumában hagyta az udvari politika. Szerenese még, hogy az új tartományi főnök, Brigido József, becsületességben, észbeli tehetségekben és ismeretekben, úgy szintén jóakarathban messze felülmúlta közvetlen elődeit. Brigido, mint ember és tisztviselő, egészen alkalmas egyén volt arra, megtenni a tartomány érdekében mindent, mit a fennálló kormányelvek keretén belül megtenni lehetett. Mercy óta egy tartományfőnök sem hagyott maga után oly maradandó s tisztos emléket, mint Brigido József. Mindenekelőtt alaposan tájékozta magát az igazgatására bízott tartomány jogi, gazdasági és politikai viszonyai, a lakosság szelleme s helyzete iránt és a szerzett tapasztalatok alapján egy dicasteriális rendszert (Grf. Brigidisches System) dolgozott ki, mely Bécsben is helybenhagyatván, ez által a bánsági ügyek vezetésében nagyobb gyorsaság, pontosság, több egyszerűség és egyöntetűség hozatott be. Erélyes, lelkiismeretes felügyelete több rendre szoktatá a központi kormány embereit s az ezeknek alárendelt külső tiszttartóságok személyzetét. Ezek számára a szentesített kormányrendszer szigorú szabályokat tartalmaz. „Az ezen rendszabályokban kijelölt köteleességek hű teljesítésétől — nygmond — függ a becsület és előmenetel, valamint azok figyelmen kívül hagyása maga után vonja Istennél és a fejedelemtől a kegyvesztést; — mi több, felfüggesztő körülmények szerint még a testi és halálbüntetést is.¹⁾ A hivatalnokok jó egyetértésben éljenek a papsággal, és mindenben jó példát adjanak alattvalóiknak. Az istenitisztelet minden vallásfele-

ganze Anschauungsweise und seine unverhüllte Abneigung gegen die so sehr bevorzugte Sonderstellung Ungarns, gestatten hierüber nicht den mindesten Zweifel.“ (Mar. Theres. letzte Regierungsj. X. k.)

¹⁾ „Von der genauen Beobachtung dieser Pflichten hängt Ehre und Beförderung, von der Ausseracht-Lassung aber die Göttlich- und Landesfürstliche Ungnade, auch nach gestalten Sachen, Leib- und Lebensstrafe ab.“ (Magy. kir. országos levéltár. Canzley u. Registratur-Acta incorporationem Banatus Temesiensis concernentia.)

kezetnél illendő ájtatossággal tartassék. De az állam iránt lekötelezett tisztviselő állandó figyelmét leginkább az ifjúság czélszerű oktatása követeli, melytől a nép művelődése és előmenetele függ. Minden tisztartó köteles járása iskoláit személyesen és minél gyakrabban meglátogatni, s ott utána nézni, vajjon küldik-e a szülők tanköteles gyermekeit az iskolába és nyer-e az ifjúság kellő oktatást a keresztény hitben, az olvasásban, írásban és számvetésben¹⁾. A kormányrendszer szerint tartoznak a papok vasárnaponként prédikálni, s miután ők is állami tisztviselők, megállapíttatnak számukra a stólaris taksák. Az uradalmi hatóságot a kerületi tisztartóságok képviselik, melyek egyszersmind saját járásukban első forumok és kezelik az igazságszolgáltatást. Továbbá életbeléptettek a telekkönyvek, rendezettek a hitelviszonyok gazdasági ügyek, az adózás, a községi és kerületi közigazgatás, stb.

A tartományi igazgatóság előbbeni alakjában meghagyott ugyan, de a kincstári kerületek négyre szállították le, és pedig a csatádíra, verseczire, temesvárra és lugosira. A kerületek ismét uradalmakra, vagyis tisztartóságokra és községekre osztattak. A kerületek élére, a császári örökös tartományok mintája szerint,²⁾ kerületi kapitányok (Kreishauptmann) vagy főnökök (Kreisorstand) neveztettek ki, egy segéddel, két biztossal, egy tollnokkal, írnokokkal és néhány gyakornokkal. A kerületek központi hivatalát „Kreisamt“-nak nevezték. A kerületi főnöknek vagy kapitánynak voltak alárendelve a kerületi uradalmi tisztartók, kiknek köteleességében állt az országfejedelmi adókról s egyéb jövedelmekről a számadásokat a kapitány elé terjesztetni, a befolyt pénzeket a kincstárba szállítani, a rendháborítóit és a közönséges bűnösöket a kerületi kapitánysághoz, a criminalistákat pedig a temesvári administratiohoz beküldeni. A bűnfenyítő ügyek elítélése a központi kormányzónak tartatott fenn. A tisztartóságok csak a foglyokat tartoztak kemény őrizet alatt tartani és a gonosztevőt az első vizsgálat után a temesvári administratiohoz beszołgaltatni.³⁾

¹⁾ „Die von dem öffentlichen Unterricht der Jugend abhängende Erziehung erheischt vorzüglich die ohnangesetzte Aufmerksamkeit eines dem Staat verpflichteten Beamten. Es würd also der Rentmeister künftig alle Schulen seines Bezirkes zuweilen und so oft sich dazu die Gelegenheit ohnehin ergibt ohnfehlbar selbst zu visitiren, öfters aber visitiren und nachsehen zu lassen haben, ob alle schulfähige Kinder von denen Eltern in die Schule geschickt, und in dem Christenthum, lesen, schreiben und rechnen vorgeschriebener Maassen unterrichtet werden. Schulsachen betreffende Berichte aber an das Kreys-Amt erstatten.“ (Magy. kir. orsz. levtr., m. f.)

²⁾ Báró Brigido dicasteriális rendszere csak alkalmazása és átídomítása a cseh-oroszági ugynevezett „Gubernial Instructio“-nak, melyet Mária Terézia 1773. apr. 30-án léptetett életbe.

³⁾ Köteleztetnek a tisztartók a delinquent „in den gewöhnlichen Behältnissen in starken, dichten Spreng-Eisen, auch nöthigenfalls in dem Stock aufzubewahren.“

Legtöbbet köszön Brigido József kormányzásának a bánsági tanügy, mely alatta epochális fejlődést ért. Mária Terézia kormánya ekkor már felismerte, hogy az iskola mellett komolyabb állást kell elfoglalnia, az iskola lévén egyik legfőbb tényezője a jó kormányzatnak is. Az 1770-es évek elején kijelentette tehát, hogy az iskolaügyet „politicum“-nak tekinti és az állam kezelése alá veszi.¹⁾ Minden német kincstári faluban, hol még iskola nem volt, minden szükségesekkel felszerelt iskola nyitattott, meglehetősen fizetett tanítóval.²⁾ Az új szervezés ideje óta a határörvidéken is, hol az iskolázás legelmaradottabb volt, egymásután rendezettek be az elemi iskolák. Különös gondot fordított Brigido a szerb és oláh iskolákra, melyek berendezésére az állam tetemes költségeket áldozott. Különben az egész tanügy kezelésére 1773-ban külön iskolai bizottság állítattott, melynek elnöke grf. Sauer Venczel tartomány-igazgatósági tanácsos, ülnökei Pokasch Rudolf és Rüstel János tanácsosok voltak. Egyes népesebb helységekből, hol németek is nagyobb számban laktak, az alsó-ausztriai iskolai bizottmány ajánlatára³⁾ a szagani elemi tanmód hozatott be,⁴⁾ a gör. n. egyesültek tanügyének előmozdítása céljából pedig Jankovics Tivadar, szerb iskolai igazgató Bécsbe hivatott, hogy az új tanmódot tanulmányozza és itthon alkalmazásba vegye. Jankovics a német tankönyveket lefordította, a nemegyesültek iskolai igényeihez alkalmazva átdolgozta és a

Hogy különben a halálbüntetés kegyetlen módja még most sem szelidült valami nagyon, arról eléggé tanúskodik egy 1773-évi máj. 10-én kelt rendelet, mely ekként szól: „Allerhöchst ernannt Ihro K. K. Mayst hätten allergnädigst zu entschliessen geruhet, dass künftighin überhaupt im Banat keiner deren daselbst exequirten Delinquenten länger als dreÿ tüge am Galgen, Rad, oder Spies belassen werden solle.“ (Bécsi udv. kamarai levtr. Banatische Acta in Publico Contentiosis.)

¹⁾ Helfert, „Oesterreich. Volksschule“, I. k. 112—118. ll.

²⁾ Már 1766-ban kapott a bánsági administratio rendeletet, mely szerint minden parochialis községben iskola nyitandó és tanító alkalmazandó. Már az ugynevezett „normal“-iskolák életbelépte előtt nyitattak népiskolák az egyes bánsági német telepítvényekben, és pedig: 1765. évben Billéten, — 1766-ban Zsombolyon, Szakálházán és Schöndorfon, — 1767-ben Csatádon és Nagy-Jécsán, — 1768-ban Grabácson, — 1769-ben Bogároson, — 1770-ben Kis-Jécsán, Heufelden, Mastortban, Marienfelden, Albrechtsturon, Blumenthalban és Segenthauban, — 1771-ben Szent-Huberten, Solteuron, Charlevillén, Wiesenheidon, Kreutzstettenben, Lichtenwaldon, Altringenben és Charlottenburgban, — 1772-ben Trübswetteren, Gottlobon és Osternban. A többi régibb kath. községekben pedig, hol — miként már fent megjegyeztem — a revindicatio után a parochiák azonnal visszaállítottak, a canoni rendelet értelmében, mely azt parancsolja, hogy „presbyteri per villas et vicos scholas habeant“ (Conc. Constant. III.) iskolák, is keletkeztek.

³⁾ E bizottmányt 1770-ben nevezé ki Mária Terézia. Ennek felügyelete alatt jött létre 1771-ben Bécsben az ugynevezett „Normalschule“, melyben az ifjak jövődó tanítói képezettek. E bizottmány ügyelt fel az összes ausztriai tanügyre.

⁴⁾ Alapítva Fellbiger János Ignác „sagani apát“ által Porosz-Sziléziában 1764-ben.

tanítók számára német minta szerint kézikönyveket szerkesztett. Az 1775. év eleje óta alkalmazásba vétetett a Temesi Bánság összes iskolára nézve az általános iskolai rendtartás, melyet Mária Terézia 1774. évi decz. hó 6-dikán az örökös tartományok német normális-, fő- és triviális iskolái számára kiadott.¹⁾ Ezzel Temesvárotna megnyitott az első „normális“ iskola, mely aztán az egész tartományban az elemi iskolákra nézve mintaintézettté lett²⁾. — —

A bánsági kereskedelem érdekében is elismerésre méltó intézkedések történtek az első Brigido igazgatása alatt. Az ő kormánya alatt kereskedelmi rendtartás dolgában a Temesi Bánság előbbre haladt, mint maga az anyaország, hol az 1764-diki országgyűlésen történt erélyes felszólalások daczára sem lendítettek valami sokat a kereskedelem és a gyárak ügyének emelésén.³⁾ Ugyanis azelőtt a bánsági kereskedést nemcsak a súlyos vámrendszer, a többrendbeli egyenes tilalmak és a természetnyek kivételének megnehezítése nyomták, hanem — miként már említém — még az örmény, görög, zsidó és török kereskedők is, kik társaságokba állván, a török tartományokból évenként sok ezer marhát hajtottak itt keresztül, s ezáltal az itteni kereskedést lehetlenné tették. Ausztriából visszajövet bécsi és más európai árukkal is kereskedést űztek a falvakban és Temesvárotna, noha a szerződésnek nekik csak török árukkal engedték meg itt a kereskedést. S miután az itteni nyers terményekre szükségök nem volt, gyárműveket pedig még nem adhatott nekik a tartomány: az itt fölszedett tömérdek pénzösszegeket mind kivitték Törökországba. A tartományt nyomorították, a pórnép tudatlanságával visszaéltek, vagy mint a zsidók, az uzsoráskodást nagy mérvekben űzték, a honi természetnyeket meghamisították.

Mindezen visszaélések lehető meggátlására, a külkereskedés megkönnyítésére és a belkereskedés felszabadítására, Brigido J. indítványozása folytán, Mária Terézia a Temesi Bánság számára 1776. évi apr. 10-én külön rendeletet adott ki, mely szerint minden gör. kereskedő és ottomán alattvaló, ki ezentúl a Temesi Bánságban kereskedni vagy kalmárkodni akart, tartozott hat hónap lefolyása alatt osztrák alattvalóvá lenni, a hűségesküt letenni, feleségét és gyermekeit Törökországból a Bánságba átköltöztetni. Biztosítékul 50 drb. aranyat tartozott mindegyikök valamely tisztartáságnál lefizetni, mely pénzösszeg a kincstár javára esett,

¹⁾ „Allg. Schulordnung f. die deutschen Normal-, Haupt-, und Trivialschulen in sämtlichen Kays. Königl. Erblanden.“ Akkori időben ez ugyanaz volt, mi manapság a népoktatási törvény.

²⁾ Hetzel kimutatta, habár az iskola megnyitási idejét nem lehet is meghatározni, hogy ezen iskola 1776-ban tényleg fennállott. („Geschichte u. Statistik d. Volksschulwesens d. Kön. Freistadt Temesvár“, 93 l.)

³⁾ V. ö. Horváth M. „Az 1764-ki országgyűlés története.“ (Kis. tört. m., I. k. 401—402. ll.)

ha az illető hat hónap alatt elmulasztotta feleségét és gyermekeit áthozni és velök itt megtelepedni. Ha görög vagy ottomán e rendelet daczára kereskedni merészelt és rajtakapták: portékája elkoboztatott s ingatlanai is lefoglaltattak¹⁾.

A zsidókról szóló rendelet, mely főleg culturtörténeti szempontból érdemel figyelmet, „zsidó rendtartás“²⁾ ezim alatt 1776. évi december hó 28-án adatott ki és vonatkozik a temesvári városi és külvárosi, nemkülönben a vidéki zsidóságra. A „rendtartás“ szerint a zsidók szaporodása a Bánságban a közjó, a helyes politikai alkotmány és főleg a legmagasb akarat ellenében történék. Meghagyatik tehát, hogy a temesvári belvárosi és gyárvárosi zsidóság jövőre csak egy hitközséget képezzen és egy elüljáró alatt álljon; egyúttal beszüntetik az osztályozás spanyol és német zsidókra. Az administratio engedélye nélkül nem szabad a zsidóknak házasságra lépni. S mivel Temesvárott csak 49 zsidó család lakhatik: a házasság is csak akkor engedélyezhető, ha a már meglevő családoknál valamely házasság egyén meghalt. Ezen eljárásnál első sorban a városban születtek vétetnek tekintetbe, azután a külvárosban lakók, végre a vidéki kérelmezők. Egyenlő minősítvényekneké azé az elsőség, a kinek nagyobb vagyona van és ki több adót fizet. A zsidóság közvetlenül az administrationnak s az ez által kinevezett biztosnak rendeltetik alá, ki köteles minden családról catastert vezetni s hetenként az elhaltak és születtek jegyzékét bemutatni. Ha valaki házasság dolgában a rendeletet kijátsza: a hitközségi elnök 100 arany birságot fizet, az új házasság pedig száműzetnek. Kereskedést csak nagy megszorításokkal folytathat a zsidó; a városban csak 8 kereskedési jog és 6 zsidóárubolt engedélyeztetik nekik. A házalás vidéken az áruk elkobzásának terhe alatt tiltatik. Azonban megengedtetik az országos- és hetivásárok látogatása. Adó fejében minden zsidó családapa 8 frt. 30 krt. tartozik fizetni. Ha a zsidó a kötelezett negyedévi adófizetéssel hátralékban marad, nyomban következik vagyonának lefoglalása és az ő kiutasítását. Azonkívül volt még az ugynevezett Gobella-díj, vagyis a zsidó élelmi szerekre kivetett adó, mely jövedelemből kapta a rabbi 150 frtnyi, a hitközségi írnok 150 frtnyi, az iskolamester 130 frtnyi s a két elüljáró 50—50 frtnyi fizetését. A vallásgyakorlás türeéseért s a temető enge-

¹⁾ A rendelet „Ex consilio Administrationis provincialis“ van keltezve s báró Brigido József által aláírva.

²⁾ „Juden Ordnung, welche nach vorhergegangenen allergnädigst Kaiserlich Königlichem Bestätigung von der K. K. Temesvarer banatischen Landes-Administration der gesamt banatischen Judenschaft zum allergehorsamst und ohnverbrüchlichsten Nachleb und Befolgung hinaus gegeben wird. — Temesvar gedruckt bey Matthäus Josephus Heimerl, k. k. privil. bannatischen Administrations-Buchdruckern, 1776.“ — V. ö. még Szentkláray: „Emlékkönyv a dél-magyarországi történelmi és régészeti társulat 1873-dik évi közgyűlése alkalmából“ 35. l.: „A bánsági zsidók állapota a XVIII. században“, Preyer Jánostól.

délyezéseért fizetnek a zsidók 50—50 frtot. A hitközségi elöljáró külön zsidó törvényhatóságot képvisel s a község két vénjével hetenként egy törvénykezési napot tart. Törvényhatóságához tartoznak a kisebb sérelmek és oly keresetek, melyek tárgya a 10 frt. értéket túl nem haladja. Mind a keresztény, mind a zsidó felek föllebbezhették ügyöket az administratiohoz. Örökösödési ügyekben az alsó-ausztriai perrendtartás irányadó. Külföldi, azaz nem bánági zsidónak csak négy esetben szabad a tartományba belépni, és pedig: a) ha országos vásárra jő; b) ha jogügyleteit jő elintézni, követeléseit behajtani vagy ismerőseit látogatni; c) ha az itt lakó zsidóknál szolgálatot vállal; és d) Erdély-, Szlavon- vagy Törökországba való átutazása közben. Ez iránt tartozik minden külföldi zsidó magát a vámhivataloknál igazolni s ott a beocsátásért bizonyos türelmi díjt fizetni. A kik a temesvári országos vásárookra jönnek, nem hálhatnak meg a belvárosban, hanem a külvárosban kötelesek éjjelen át tartózkodni. Keresztény családot nem szabad a zsidónak tartania, legfőlebb akkor, ha a család nem tartózkodik állandóan a gazda házában és nem ott kapja élelmezését. Keresztény dajkákat semmi ürügy alatt sem fogadhattak a zsidók; e tilalom áthágása először 30 tallérral, másodsor 50 tallérral bírságoltatott, míg végbüntetésül a száműzetés rendeltetett. Ugyanezen büntetés terhe alatt tiltatott a keresztényeknek zsidókat beszállásolni, vagy zsidóval egy fűdél alatt lakást bérelni.¹⁾ Az összes temesvári zsidóság egy városnegyedre szoríttatik, a város más részeiben levő házait három év leforgása alatt eladni tartozik. Élelmi szerekkel kereskedni, vagy valamely iparággal foglalkozni nem szabad a zsidóknak, legfőlebb akkor, ha kimutathatják, hogy az általuk üzött iparágat előttök még senki sem gyakorolta. Vallási ájtatosságra csak a zsinagógában szabad összejönni, magán lakásokon pedig csak minden zajongás és a keresztény nép háborgatása nélkül szabad ájtatoskodni. A házassági eljegyzéseket s magát a házasságot is csak a temesvári rabbi előtt köthetni. A vidéken elhalt zsidóknak is a temesvári temetőben kell eltemettetniök. A birtokképeség korlátoztatik; két házat birni egy szomszédos gyümöleskerttel csak úgy engedtetik meg, ha a család nagyon számos és a birtoklás esetről esetre az administratio részéről engedélyeztetik. Azonban úgy a városi, mint a vidéki zsidóknak elkoboztatás terhe alatt tiltatott lakházaiktól távol eső szántóföldeket, réteket, szőlőket vagy gyümölcsös kerteket birni. Eddigi illetén birtokaik, melyeket a tilalom ellenére netán szereztek volna, hat hónap alatt keresztényeknek adandók el. Utazó zsidónak keresztény korcs-

¹⁾ Itt hivatkozás történik az 1724. évi szept. 24-én kibocsátott s 1725. évi nov. 26. megújított egy rendeletre, mely a cseh- és morvaországi zsidóságra is vonatkozik. E rendeletek arról tanúskodnak, hogy a cseh- és morvaországi zsidóság állapota azonos volt a bánágiakéval.

márosnál csak úgy szabad szállást fogadni, ha a helységben, melyen átutazik, zsidó család nem található. — —

Brigido József kormányzósága idejére esik a nagy-kikindai kiváltságolt szerb kerület felállítása is, mely sajátzerű intézmény több tekintetnél fogva vonja magára figyelmünket.

Az „illir udvari deputatio“ által 1770-ben készített első illir szabályzat (Regulamentum Illyricum), mely nyílt összeütközésben volt a magyar törvényekkel és az udvari cancellaria tekintélyével, félelmes reactiót idézett fel magánál a szerb népnél is. Ennek az 1769. évi károlviezi congressusnál előadott sérelmei (Nations-Gravamina) nemcsak nem orvosoltattak, hanem az új regulamentum által sok tekintetben még halmozottak is. Attól lehetett tartani, hogy az 1735. évi szerb zavarok ismétlődni fognak a Bánságban és a kormány újabb rendszabályai lázadásra vagy nagyobb tömegű kivándorlásra fogják bírni a szerb alattvalókat. Elégedetlen volt a metropolita, elégedetlen a püspöki kar és a papság, melynek független állása és jövedelmei a regulamentum által csorbulást szenvedtek. De különösen elégedetlen volt a papjai által aggodalomba ejtett köznép, mely privilégiumait féltette, mire annál inkább lehetett oka, mert erős híre járt, hogy az alsó-dunai és az erdélyszéli határőrvidékek szervezése szükségessé teszi a helyökből egyszer már kimozdított nagy-kikindai vagyis tiszai felső illir ezred újabb átszállítását más lakhelyekre. Ez nemcsak kellemetlen és költséges volt, hanem a régibb privilégiumokba is ütközött. Ingerelték még a nép ellenszegülési hajlamát az oroszok győzelmei a törökök felett, s ennek következtében a mosolygó kegyes pillantások, melyekkel II. József és egyes bécsi államférfiak a szerb alattvalóknak hízelegtek s általa a levert Törökország szerbjeit a habsburgi monarchia keleti érdekeinek megnyerni iparkodtak. Azt is rebesgették mindenfelé, hogy a bánsági földek legközelebb uradalmakra fognak osztatni és egyes birtokosoknak eladatni. A szerb nép ekkor a magyarországi jobbágyok sorsára jutna. Vagy ha mindez nem történnék is, a Bánságba költözött Tisza-marosiak katonai állománya minden bizonynnyal fel fog osztatni és a lakosság kamarai polgári hatalomnak alávetettni.

Ezeket fontolóra vevén a tiszai militaristák, 1773-ban, ősz idején, előbb ugyan csak magán körökben, de később nyilvánosan is tanácskozní kezdtek a teendők felől. Érdekük azt kívánta, hogy azok, kik a határvidékre leköltözni nem akartak vagy nem bírtak, a szerb kiváltságok élvezete mellett, polgári állásukban bizonyos testületi és joghatósági önállóságot nyerjenek. Vagyis más szóval: ők akartak ugyan átlépni a polgári állásba, de nem akartak ugyanazon törvényeknek alávetettni, melyek a Temesi Bánság többi polgári lakosságára nézve mérvadók voltak. Ők különállást, exemptiót, területi különválasztást, kiváltságolt helyzetet óhajtottak polgári állásukban is.

Ezen óhajaik teljesítésére soha sem találhatták a bécsi kormányt kedvezőbben hangolya, mint most, midőn az végzetes szerb politikájának megvalósítása czéljából népszerűséget vadászott és a nyugtalanzkodók kedélyét mindenkép csillapítani igyekezett. A szomszédos bácsi tiszai kerület szervezkedéséből és az ottani mozgalmakból különben is biztos reménnyel lehetett egy a bánsági oldalon is felállítandó hasonló kerületnek engedélyezésére következtetni.

A férfin, ki az ügy keresztülvitelét magára vállalta, s kinek a n.-kikindai szerb kerület létrehozásában legfőbb érdeme van, nemes Tiganics János György lovag, nagy-kikindai póstamester és a bánsági kiváltságolt görög és rácz kereskedelmi társaság bírja volt. Egyes, katonaviselt és Bécsben jól tájékozott ember, ki már a kereskedelmi társaság privilégiumai érdekében is fáradozott s ki nemzetének különállási törekvéseiben mindig nemcsak tevékeny részt vett, hanem e nagyratörekvéseket saját gazdagodására is ki tudta zsákmányolni. Tiganics a tiszavidéki militarista községekkel mindenek előtt gyűléseket tartott, és miután e gyűlésekben megállapittatá a kérelmek pontozatait, felhatalmazást kért ugy saját, mint társai Pajdák János és Bugarszki Demeter számára, kikkel Bécsben mint az összes tiszai szerb katonaság teljhatalmu képviselője mutatta be magát. Állítólag nagyobb pénzüsszegeket is szavaztatott meg a kiváltságok megszerzése költségeire, — és hogy ő se fáradozzék hiába, terményeket és 400 drb. aranyat a maga számára¹⁾.

¹⁾ E miatt később sok gyanúsításnak és tömérdek kellemetlenségeknek volt Tiganics kitéve. Mi igaz a dologban?: nem tudni. Annyi bizonyos, hogy Tiganiesot azzal vádolták, hogy a privilégiumokért 24,000 frtot, akkori időben szép pénzüsszeget, adott ki Bécsben. Tanúskodik erről Tiganicsnak a temesvári adminisztrational benyújtott panaszlevele, mely a bécsi kormányhoz is fölterjesztett. E levélben ezeket írja Tiganics: „Einer hohen Landes Stelle sehe mich bemüssiget anmit gehors. beizubringen: was gestalten zu meiner nicht geringen Bestürzung allhier durchgehends ein ohnwissend von weme herrührender Ruf ergehe, als ob ich die von Wienn für die elf Militär-Ortschaften der Theyß, und Maroscher-Gränze mit mir anhero gebrachte Privilegia, nicht aus k. k. Milde, und Gnad erhalten, sondern bey denen höchsten Hofstellen mit vielen tausend Gulden erkaufft, auch zu dem Ende vor meiner Abreiss nacher Wieuon von denen Unterthanen erstbesagter Ortschaften vier und zwanzig tausend Gulden empfangen hätte. Ein unversehäm't, jedoch mir bis anhero gänzlich unbekannter Verläumbder unterfenge sich sogar diese mir zu Last liegend üble Andichtungen Sner Excellenz (p: titl:) Herrn Baron v. Brigido Selbsten beizubringen“. (Bécsi titk. levtr.) Tiganics e levelének további folyamában nagyon mentegeti magát és felalálja egész vagyonát, sőt a halálbüntetésnek is aláveti magát, ha kiderülne, hogy ő pénzt esikart a privilégiumokért. Azonban Tiganics jelleme elegendő ok, hogy mentegetései igazságában kételkedjünk. Ugyanis 1776-ban a kereskedelmi társaság, melynek ő volt feje és bírja, crimínális pert indított ellene. A vizsgáló bíróság a következőket constatálja a vizsgálati jegyzőkönyvben: a) Tiganics a kereskedelmi társulat minden tagjától 17 frtot esalt ki, midőn 1774-ben Bécsbe utazott a társaság számára

Ekként fölszerelve Bécsbe ment és kérelmét az illir udvari-deputatio s a csoh- és osztrák udv. cancellaria útján a felség elé terjeszté. Kérlemezte pedig, hogy tekintettel a tiszai szerb nép és az ő őseinek a császári ház érdekében tett hűséges és hősi szolgálataira: e nép a többi tartományi alattvalók felett bizonyos külön szabadságokkal és előnyökkel ruháztassék fel, a milyenek a bácsi magyar kerület lakossága számára kérelmezettek.

Tigancsnek, kit a királynő, József császár és Kaunitz ismételten fogadtak, nem nagy fáradságába került a szerb ügyek kedvező politikai fejlődésére kiválóbb súlyt fektető, de a magyar állam érdekével keveset törődő bécsi kormánynál az óhajtott sikert kieszközölni. Nagy-Kikinda, Vrányova, Melencze, Mokrin, Kis-Kikinda, Károlova, Kumánd, Taras, Josefova és Keresztur egy különálló kiváltságos polgári kerület alkatrészeivé tétettek. Az összes kerületi lakosság számára 1774. évi nov. 12-dikén, vagyis a feloszlott Tisza-marosi határőrség itt tartózkodásának 22-dik esztendejében királyi kiváltságlevéllel adatott,

privilegiumokat keresni; állította, hogy e pénzekkel magas állásu administr. hivatalnokokat kell megvesztegetnie. b) A kereskedelmi társulat pénzeivel rendetlenül gazdálkodott, a társulat vagyonát lelkiismeretlenül pazarolta, hasznoulesésből társulati pénzeket saját hasznára fordított. c) Békétlen, ezívakodó, ravasz és uralkodni vágyó. Ezek következtében Tigancs bírói ítélettel eltávolítatik a kereskedelmi társulat elnökségéről, beestelennek és es. kir. szolgálatra képtelennek nyilváníttatik, elveszti nemesi oklevélét és tartozik a megrágalmazott egyéneknek a törvényszék színe előtt megkövetni, azonfelül még két évi fogságra is ítéltetik. Tigancs föllebbezte ugyan ügyét, de a legfőbb ítélőszék csak annyit módosított az előbbi ítéleten, hogy fölmenté vádlottat a beestelenné nyilváníttatás büntetése alól, a nemesség elvesztését pedig esupán a bűnös személyére szorítván, őt nehéz vasbilinsekben töltendő börtönre és szancmunkákra kárhoztatta. Tigancs temesvári börtönéből a királyi trónhoz folyamodott kegyelemért. A királynő Pergensteint bizta meg ügye felülvizsgálatával. Pergenstein sok emberszeretettel ajálja ugyan a felségnek Tigancs megkegyelmezését, de nem képes őt az ellene emelt vádak alól teljesen tisztázni. Mondja többi közt: „Tiganiti ware ein angesehener, mit Realität und einträglichen Bedienstungen versehenener Mann“. Sennek daczára — ugymond — nedves, sötét és bűzös börtönbe zárták, és Temesvárott az utcákon nyilvánosan vasban kísérték. Különben is beteges, gyenge teste a kiállott szenvedések következtében egészen eltespedt, szemei elveszték életvidorságukat s hallásán is sokat vesztett. Felesége és három gyermeke meg van fosztva egyedüli támaszától, stb. — Pergenstein e fölterjesztése irgalomra indítá a királynő jó szívet és 1778-ban megkegyelmezett Tigancsnak. „Wo die Straf zu scharf — mondja kegyelmi iratában — dort die Begnadigung gewisser Dingen billig. Den Tiganiti will Ich aus besonderer Gnade in seinen vorigen Adel- und Ritterstand wieder eingesetzt, auch die gegen ihn verhängte Unfähigkeit zu Meinen oder Gemeind-Bedienstungen wieder aufgehoben haben. Es sind ihm demnach die abgenommenen Adel und Ritterstands Diplomata, so wie die Gnadenpfennige zurückzustellen, und falls an seinem in Beschlag genommenen Vermögen ihm noch etwas vorenthalten würde, ist ihm solches ohne weiters erfolgen zu lassen.“ — E felségi irat, feketeszegélyű magánlevél alakban, a legfőbb törvényszék elnökéhez van intézve. Megkegyelmeztetése után Tigancs Temesvárott visszavonultan élt. (Bécsi udv. kamarai levtr.)

hogy a kerületi szerb nép egyrészt a neki adományozott szabadalmakra és mentességekre nézve minden oldalról biztosítva legyen, másrészt pedig, hogy a kerületnek minden egyes lakosa némi földbirtokot kapván, ez által a gazdaságra, főleg pedig a baromtenyésztésre és iparra minél inkább ösztönöztessék.

A kerületnek adományozott kiváltságok és szabadalmak a következők: 1) A kerület lakosai a tíz községhez tartozó minden néven nevezendő földterületeket, urbérit úgy mint majorságait, melyeket beköltözködéseiktől fogva a kiváltságlevél kiadásáig míveltek vagy bárníkép birtak, a földesúri jog fenntartása mellett, továbbra is birják olyképen, hogy az urbéri telki állományokon felül levő úgynevezett „überlandiális“ vagy „allodiális“ földek az egyes lakosok közt felosztassanak, mire nézve a módozat külön szabály által fog előíratni. 2) Az urbéri földektől a második adóosztály szerint adóznak ugyan, de az összes kerületi adóilleték pontos lefizetéseért in solidum felelősek. 3) Minden ingyen robottól és fuvarozástól, mint szintén a katonai beszállások alól fölmentetnek. 4) Minden üstre eső 8 frt. lefizetése mellett szabadon főzhetnek saját használatukra pálinkát, gyümölcsbort, és míg a kerületben kinestári serház létre nem jő, sert is. 5) 1775. évtől fogva 15 esztendőre évi 9000 frton válthatják meg a dézsmát. 6) Saját költségükön törvényhatósági joggal bíró tanácsot és törvényszéket állíthatnak, mely minden polgári és bűnvádi ügyekben intézkedhetik. A tanács, melynek székhelye Nagy-Kikinda, egy a kerületi községek által három évre választandó és jóváhagyás végett az administationál bejelentendő kerületi bíróból és ugyanannyi élethossziglan választandó tanástagból áll, a hány község a kerületben létezik. Egyik előkelőbb tagja a hatóságnak a syndicus, kinek jártasnak kell lennie a polgári és bünyfenyítő törvénykezésben, s kit kinevezés végett az administratio elé kell terjeszteni. A törvényhatóságnál állandóan es. kir. biztos alkalmaztatik, ki a felség nevében jelen van a magistratuális üléseken s ellenőrzi azokat, az alattvalókat köteles engedelmességre, az adók pontos fizetésére szorítja és egyáltalán felvigyáz, hogy az Istennek tetsző igazságszolgáltatás jól kezeltessék. 7) A kerületi községek teljes autonómiával birnak és nem kötelesek idegen adózókat kebelökbe befogadni; tehetik ezt azonban az ipar, kereskedés és földművelés előmenetelének érdekében. 8) A szabadalmazott helyek soha el nem adhatók és el nem zálogosíthatók, vagy bármi más módon el nem idegeníthetők s joguk van magukat a becsár lefizetése mellett megválthatni. 9) Aránylagos adózás mellett élvezik a határaik közt találato vizeket, réteket és mocsárokat. 10) A kerületi községek évenként szabadon választják bíráikat s esküdtjeiket, a kikindai magistratus egy megbízottjának jelenlétében. 11) 6000 frt. bérösszeg lefizetése mellett átadatik nekik 10 évre a koresmáltatási és marhavágási jog haszonélvezete. 12) Élvezik a kerületi száraz malmok

jövedelmét. 13) Az összes községek „kikindai kerület“ név alatt egy testnek tekintetnek s mint ilyen saját czímerrel és pecséttel élhetnek. Czímerök: vörös mezőnyben fölemelkedett jobbra lépő koronás arany oroszán, kiöltött piros nyelvvél, hátára kanyarított farkkal, első jobbájában meztelen kardot, baljában levágott török fejet üstökénél tartva. Kőrirta: „Sigill des kaiserl. königl. privileg. Kikindaer Districts.“ 14) A kinestári épületek, a cs. kir. biztos számára fenntartott házon kívül, méltányos áron a kerületnek engedtetnek át. 15) A végintézkedés és örökösök nélkül elhaltak vagyonából, mely eddigelé a királyi fiscust illette meg, felerészben az összes községek pénztárai, felerészben pedig a kerületi egyházak és szegények részesülnek. 16) A kerületi lakosság továbbra is megmarad a szerb nemzetnek adományozott vallási szabadsalmak élvezetében. 17) Kikinda és Vrányova megerősítetnek két vásár tarthatására nyert szabadsalmaikban. 18) A ker. községek fölmentetnek a kamarai tisztartóságok, főknézek és adószedők közvetett vagy közvetlen hatósága alól és alárendeltetnek a kikindai törvényhatóságnak, valamint ez ismét a temesvári tartományi igazgatóságnak rendeltetik alá. A közvetlen felügyeleti jogot mindazonáltal a cs. kir. biztos gyakorolja¹⁾.

Hozzá teszi a királynő, hogy mindezen kiváltságokat, előnyöket, szabadsalmakat és mentességeket, melyekkel a polgárosított egykori Tisza-marosi határőrvidék lakosait felruházta, fejedelmi teljhatalmánál s öntudatosan adományozza ugyan, azonban úgy, „hogy ez által az ő és utódai hatalma, felsége, királyi jogaik és igazaik semmiben sem károsittassanak.“²⁾ Akarja és rendeli, hogy

¹⁾ Aláírva: „Das meinen Wir ernstlich, zur Urkund dieses Briefs, besiegelt mit Unserem Kaiser- König- und Erzherzoglich anhangenden Insiegel. Der gegeben ist in Unserer Haupt- und Residenzstadt Wien, den 12 Monats Tag Novembris nach Christi Unseres Lieben Herrn und Seligmachers gnadenreichen Geburt im 1774. Unserer Reiche im 35. Jahre. Maria Theresia, m. p. — Henricus Comes a Blumegen Regiae Bohoe. Gup. et K. K. Prim. Cancell. m. p. Ad mandatum sacrae Caes. Regiae Mattis proprium Joseph Wenzel v. Kriseh, m. p. Registr. Mariophilus v. Leistner, m. p.“ — Lásd a kiváltságlevél német szövegét Báránynál: „Torontál vármegye hajdana“, 32—42. ll. — A pergamenre irt eredeti kivált. oklevelet 1777. évi ápr. 2-án Vidák Joanovics Vincez károloviczi patriarchának adták át a kikindaik megörzés végett. A patriarcha halála után visszakérte a kerületi tanács az oklevelet az érsekség adminisztrátorától. Ez vissza is térítette azt, azonban a függő királyi arany pecsét nélkül, melyet időközben valaki lelopott. Az oklevél ezentúl a kikindai szerb templomban egy erre készített külön szekrényben őrizteték. A szekrény kulcsait a lakosok közül választott külön bizottság őrizé. (N.-kikindai kerületi levéltár. Protoc. Session. in Publicis, 1780.)

²⁾ „Verleihen demnach Ihnen ad Provinciale übergetretenen gewesten Militar-Ortschaften der Thëyss und Maroscher Gränze Vorgeschriebene Privilegia, etc. — aus Landesfürstlicher Machts-Vollkommenheit wissentlich, und in Kraft dieses Briefs, jedoch Uns, und Unseren Nachkommen an Unserer Landesfürstlichen Macht, Hoheit, Regalien, und Rechten allerdings ohne Nachtheil, und Schaden.“

nevezett kerületi községek az ő szabadalmaikat, kiváltságaikat és előnyeiket élvezzék és háborítlanul használják, „de határozottan fenn tartja magának, örökösének és utódainak, a fenn elősorolt szabadalmakat és kiváltságokat legkegyesebb tetszése, az idők és körülmények kívánalma szerint szaporítani, kevesbiteni avagy egészen eltörölni.“¹⁾

Miként láttuk, Mária Terézia Magyarország rendének minden tudomása nélkül, még csak a magy. udv. cancellariát sem kérdezve meg, mintegy 20 □ mértföldnyi területet szakít ki ismét a szerb bevándorlók számára azon földből, mely erőszakosan távol tartatott ugyan még az anyaházától, de mely jogilag mindig a magyar szent korona valódi és elidegeníthetetlen tulajdonát képezte. Idegen és minden tekintetben tökéletlen törvényhatósági elemet alkot és ültet el a magyar haza földébe akkor, midőn régi dél-magyarországi alkotmányos törvényhatóságaink föllevenítését hijába sürgette félszázad óta a nemzet. A szerbek katonái hűségét és hadi szolgálataikat magyar birtokkal jutalmazza, midőn a magyar nép törhetlen hűségéért és számtalan vérbeli áldozataiért nemcsak semmivel nem jutalmaztaték, sőt ellenkezőleg, nyomorult állapota daczára mindegyre rendkívül terhes adófölemelésekkel sanyargattaték. Elhamarkodva, a jelen körülmények és a jövő alakulások figyelembevételével nélkül, az ország alapos törvényeivel ellenkező municipalis helyhatóságot állít fel, melyet szervezete benső ellenmondásai és tökéletlenségei miatt soha sem lehetett sem a bánsági kamarai intézmény, sem a temesi tartományigazgatóság, sem pedig később a vármegyei hatóság keretébe helyesen beilleszteni; — mely mindjárt kezdetben végtelenül sok zavarra, összeütközésekre, fejetlenségre szolgáltatott alkalmat.²⁾ Hozzá még a kiváltságlevélben feltűnő módon alkalmazott „salve

¹⁾ „Meynen, setzen, ordnen, und wollen, dass eröffnete Ortschaften sich sothaner Freiheiten ect. — — nützlich freien, solche gebrauchen und genießen sollen ect., — — doch behalten Wir Uns, Unseren Erben und Nachkommen ausdrücklich bevor, oftgedachte Freiheiten und Prärogativen nach Unserem gnädigsten Wohlgefallen, auch erfordermiss der Zeit und Umständen zu mehrn, zu mindern oder vollends aufzuheben.“

²⁾ Mily elhamarkodva s mily lázas sietséggel készültek legyen a kikindai kerület kiváltságai, nemcsak bevégzetlen, hézagos és tökéletlen szövegök, hanem okmányi adat is kétségtelenné teszi. Két napra a kiváltságlevél kelte után, 1774. évi nov. 14-én, a következő átiratot intézi a esch-osztrák udv. cancellaria a es. kir. legfőbb igazságügyi kormányzékhez: „In der Anlage befindet sich eine Abschrift des von Ihro Majtt. über diesseitige allerunterthänigst erstattete Vorträge den nunmehr ad Provinciale gediehenen vorhin militärisch gewesenem Ortschaften der Theyss- und Maroscher Gränze allergnädigst verliehenen Privilegii, stb. Ueber diesen in die Agenda Einer Löbl. Kaiser. König. Obristen Justizstelle einschlagenden Gegenstand würde man ohnermangelt haben, sich mit Selber einzuvernehmen, wann nicht die ganze Sache sowohl in sich dringend gewesen, als von Ihro Kaiserl. Königl. Majtt. besonders pressirt worden wäre, somit

luerum“ elve sem hozta meg azt az eredményt, melyre a bécsi kormány emberei számítani látszottak.

De ismerkedjünk meg közelebbről az újonan felállított kikindai kerület közigazgatásával, törvénykezésével, egyházi és iskolai életével.

Az előbbiekéből tudjuk, hogy mielőtt a felső-tiszai határőri községek polgárosítottak, katonai szervezet, illetőleg a kikindai ezredes és egyéb tisztek fennhatósága alatt állottak. Tartott ezen állapot 1773. évi október végeig, midőn Mária Terézia katonai szervezetüket beszüntette, s mindazon határőröket, kik az újonan berendezett dunai határ-örvidékre leköltözni nem akartak, kamarai igazgatásnak veté alá és a csatádi kerületbe kebelezté. Mivel azonban ekkor már javában folyt a mozgalom a kiváltságok kieszközlése körül: ezen 1773—1774. évi időközt rendetlen, zavaros állapotok jellemzik. A privilégiumok elnyerése biztos kilátásában már 1773. évi november 1-től fogva összeállítottak a militáris községek Nagy-Kikindán egy formászerinti kerületi közigazgatási testületet, melynek élére kerületi bírónak Bugarszki Demetert választották, ki az ekkor kezdett tanácsülési s egyéb jegyzőkönyvek tanúsága szerint majd az ezredesi hivataltól, majd az 1774. óta ideigl. es. kir. biztossá kinevezett Tiganics Györgytől, majd a tartományi polgári hatóságoktól kapja rendeleteit, melyek elintézése azonban többnyire saját akaratától függ. Ezen mondva csinált és önkényileg, patriarchális módon intézkedő közigazgatási testület az 1776. év kezdetével szünteté be működését, midőn az újonan szervezett kerületi magistratus installáltott és a kerületi kiváltságok, szerb nyelvre is lefordítva és kinyomatva, közhírré tétettek. A felavatás nagy ünnepélylyel, a temesvári administratio egy meghatalmazott tagja és Veith ideigl. es. kir. biztos jelenlétében történt. Ezen első szabályszerű ker. tanács főnökévé és bírájává ismét a népszerű Bugarszki Demeter választottott.¹⁾ Melléje adatott két senior és tíz senator, kik közül az egyik jogügyi syndicus is volt. A senatorok elosztva a községekben laktak és tartoztak hetenkint a tanácsülésekben Kikindán megjelenni. Brigido rendeletéből hetenkint két rendes tanácsülés tartatott: kedden „in judicialibus“, pénteken „in politicis et oeconomicis.“ A senatorok feladatává lön községenként a bírákat, esküdteket, jegyzőket és egyéb községi tisztviselőket megválasztatni, azok működését ellenőrizni és bizonyos ügyekben bíraskodni is. Megjegyzem még, hogy Tiganics a districtus szervezési előmunkálatainak eszközzésére levén csak kir. biztossá kinevezve, ezek folyamata alatt

die Kürze der Zeit solches gestattet hätte. Inmittelst gebe man der Banatischen Landes-Administration unter einem mit, für den Kikinder-Magistrat eine ordentliche Instruction beförderlich zu entwerfen, welche man bey ihrer Einlangung Einer löbl. k. k. Obristen Justizstelle zur Einsicht und Beurtheilung in freundschaft mitzutheilen nicht entstehen wird.“ (Bécsi udv. kamarai levtr.)

¹⁾ Fizetése volt 200 frt. és 25 öl fa.

perbe idéztetett és elfogatott. Utóda lett 1776-ban a már említett Veith, ki alatt a magistratus installatioja történt. Ez alkalommal Veith átadván a kerület peesétjét a beigtatott ker. bírónak, figyelmezteté őt, hogy azt hivatalos kötelességénél fogva mindig a kerület becsületére s a fejedelem javára használja. Veith csak pár hónapig volt cs. kir. biztos. Következett utána a következő évben Halla Ferencz, egy igen erélyes és szigorú férfit, kinek nevét még ma is félelemmel emlegetik a districtusi ráczság unokái.

Bajos meghatározni a viszonyt, mely a cs. kir. biztos és a kerületi tanács közt fennállott. A cs. kir. biztos germanizál, nyílt ülésben szidja a tanácsot rossz gazdálkodása, a közigazgatásban és törvénykezésben tapasztalt rendetlenségek miatt; de a tanács nem hallgat rá, hanem replikáz gúnyosan és gorombán, a mint csak lehet. A cs. kir. biztos parancsokat osztogat, követel, utasít és büntetéssel fenyeget. De mind hiába: a privilegiált tanács vagy agyonhallgatja mindezt, vagy szárazon visszautasítja, vagy pedig — ami leggyakrabban előfordul — egyszerűen „ad acta“ teszi.

A tanácsban és a tanácson kívül a legnagyobb rendetlenség uralkodik. Grassies Gyúra nyíltan lázítja a népet a magistratus ellen, mely rosszul viszi dolgait, mióta nem Tiganics a cs. kir. biztos¹⁾. Nem kevésbbé szította a lázítást a kikindai protópópa, ki népgyűléseket híván egybe, azokon az új kerületi rendszer és a cs. kir. biztos ellen kemény szavakban nyilatkozik²⁾. Az „überlandi“ földeket, melyek mint egységes köztelek a kerület közös czéljaira, nevezetesen marhatenyésztésre voltak szánva, önkényűleg kezdik vala használni egyes hatalmaskodók, sőt maguk a falusi pópák is, engedetlenségre ösztönözvén az alattvalókat³⁾. A nem szerb, de különösen a német lakosokkal kiméletlenül, durván bánnak a községi elüljáróságok, zsidók pedig egyáltalán a kerület egy községében sem türetnek⁴⁾. Adózni a kiváltságolt szerbek nem akartak; az adóhátralék

¹⁾ „Wurde selber Gyúra Grassies andern zum warnenden Beispiel, ihm aber zu seiner Besserung mit 50 Stockstreichen zu zweimalen abgestraft“. (Magistr. Protoc. 1776). — De ez mitsem használ; támadnak helyette más lázítók.

²⁾ A tanácskozási jegyzőkönyvben előfordul Veith kir. biztos panasza, mely szerint míg ő Kikindáról távol volt, „durch den Herrn Protopoppen eine Versammlung des Volkes ausgeschrieben worden; gleichwie aber alle conventicula höchst verboten sind, so sollte derselbe darumen angesuehet werden“. (Distr. Magistr. Protoc. 1776).

³⁾ 1777-ben 14 melencei lakos szántott és vetett az „überlandi“ földeken. Köztük mint főczinkos az ottani pópa. Ezért mindnyájan, „mit alleinigen Ausnahme des Popen“ 50 botütésre ítéltettek, „weil sie sträflich unterfangen die Allerhöchsten Anordnungen zu übertreten“. (U. o. 1777.)

⁴⁾ A zsidó rendtartás következtében a kikindai kerület is utasított a zsidóknál szolgálatban levő keresztényeket összeírni és följelenteni. Erre a kerület 1776. febr. 14-diki tanácsüléséből azt válaszolja: „Da in denen Gr. Kikindaer Districts Ortschaften keine Juden toleriret sind, mithin die Folge sich hebet, dass einige Christen bey jenen dienen können“. (U. o. 1776).

évről évre szaporodott és már kezdetben roppant összeggé nőtte ki magát¹⁾. Ha e miatt a cs. kir. biztos erőlyesen föllépett és a tanácsüléseken az adó lefizetését sürgette: a néppel alattomban egyetértő tanácsosok kinevették őt, sőt az ülési jegyzőkönyvekben is sértő sarcasmusokkal gúnyolták²⁾. A cs. kir. biztos, kinek egyik főkötelessége volt a királyi adókat pontosan beszedgáltatni a kamarai főpénztárba, s ki éppen azért a temesvári administratio részéről folytonos nógatásoknak és nem érdemelt korholásoknak volt kitéve, látván, hogy a kikindai magistratusnál minden erőködése sikertelenek nem ritkán elveszté minden béketűrését és oly jeleneteket idézett elő egyes tanácsülések alkalmával, melyek valamint a felségképviselőjének méltóságával meg nem fértek, úgy az egész kerületi rendszernek, melynek ő volt tulajonképi feje, szégyenére válnak³⁾. A districtus hatás-

¹⁾ A temesvári administratio 1776. évi októberben keserű szemrehányásokkal illeti e miatt a kikindai kerületi tanácsot, szigorúan meghagyván neki, hogy királyi adóhátralékát, mely 1773. évi nov. 1-től 167.549 frt. 3 $\frac{1}{2}$, kr-ra szaporodott, minden erőlylyel behajtsa, a hátralékosokat megbüntesse s ellenök végrehajtást vezessen. A kerületi tanács, mely a néppel alattomban egyetértett, szinleg megkísérlé ugyan a behajtást, de természetesen semmire sem mehetett vele. 1777. évi július végével a következőket válaszolja tehát az administrationak: „Nachdem aus Morosität deren vermöglicheren Insassen die Schulden dergestalten angewachsen, dass gegenwärtiger District mit Ende Julii 1777. wirklich bis 192.633 fl. 28 $\frac{3}{4}$, kr. schuldig geworden, daher wir gehorsamst anzuzeigen bemüssiget sind, dass ohne einer Militarischen Execution all übrig angewendete zwangs mitteln nicht hinreichend seyn werden, und wenn sie hinreichend wären, so könnten sie ohnfehlbar für uns gefährlich aus schlagen“. (Correspond. Buch. 1776—77).

²⁾ Az 1776. évi apr. 2-dikán tartott kerületi tanácsülés jegyzőkönyvében szóról szóra ez áll: „Wurde ein Theil der hiesigen Marktgemeinde durch den Marktrichter aufgeführt, sich beschwärend, dass selbe bis anher so wenig an denen rückständigen Landesfürstlichen Abgaben abführten. Erhielten selbe eine eindrigliche Predigt und Unterweisung vom hochlöblichen und hochweisen Magistratus, dem das ein fürchterlicher Status. Es wurde ihnen versprochen theuer und hoch, Schande und Spott, bis zum Grabes loch. Ihren Privilegien zuliebe, die sie sollten schützen, sollten sie die contributiones bald ausschwitzen. Zumalen der exlenzherr Landespräsident fuchtigt und wüthend ist, sapperment“.

³⁾ Hala, cs. kir. biztos, az 1777. évi szept. 2-án tartott tanácsülésben egy páriát ritkító korholó iratot olvastatott fel, melyben a tanácsot következőképen serkenti az adók behajtására: „So gehet es! Kraft eines angelangten hohen Intimati einer hochlöbl. hohen Landestelle, im Nahmen des Allerhöchsten Hoffe Selbst! Wann die Menschen sich im Lichte stehen, ihrem Ünglück eigene Schmie de seyn, und wie Sie es Treiben! sage ich nochmalens deren Districts Adams leidern, so gehet es! Glück, Seegen und Vergnügen ist bey diesen Verstockten Menschen in Verlust gänzlichen vor handen. Und wer von gross, und klein Bluts tropfen Ehre im leibe hat, solle das Theüere Kleinod (érti a privilégiumokat), nemlich die vor all anderen Bannatischen Innwohnern überkommene allerhöchste gnaden, Schänks freyheiten schützen, und im eigenen Schoosse Bewahren, und nicht nur jetzo, sondern auf ihre nachkommende Stämme ihrer Kinds Kinder den ohnauferlichen fluch unter dem heütteren Himmel verhütten, ja mit allen Kräfften abwenden. Schand und Spott stehet ihnen Districts Insassen vor ihren augen! Sie verfallen in die allerhöchste

köre s illetékessége iránt sem a cs. kir. biztos, sem a temesvári administrazio tisztában nem voltak; de legkevésbbé tudta azt a nép, hogy melyik hatóságnál keressen bajában segedelmet. 1776. évi nov. 30-án rendeli például az administratio, hogy minden polgári ügyekben, kivéve a gazdaságiakat és törvényszékieket, a esatádi kerületi kapitányság másodfokú föllebbviteli. széke a kikindai magistratusnak. Azonban a magistratus vonakodik ezt elismerni és hivatkozik a kiváltságlevél 6. és 18. pontjaira. Mi több, felhivja az administratiót ebbeli rendelete kihirdetésének elhalasztására, „mert ha a kerületi lakosság kiváltságai és szabadságai esonkitását észrevenné, jövőre bizonyára minden engedelmességet megtagadna¹⁾. Számos kiváltságai daczára sokszor még kevésbbé fontos dolgokban sem érvényesíthette a districtus municipális jogait. A felsőbb hatóságok pedig korán észrevevén a kiváltságok káros voltát, nyirbálták és korlátozták azokat, a hol és a mennyire csak lehetett. Kezdetben még csak az egyszerű belföldi útlevelek kiállításá sem engedtetett meg a kikindai magistratusnak, kénytelen lévén minden kerületbeli, ki a Temesi Bánság határain túlra akart utazni, a temesvári administraziotól kérni útlevelet²⁾. A közbiztonság legroszabb lábon állott. A nép karabélyokkal, pisztolyokkal és handzsárokkal fölfegyverkezve járt-

Ungnade ohnaufferlich, welches kein Bogen Pappier der zerrissen wird, und hin wiederum abgeschrieben werden kann, keines Weegs, sondern ein langwüriges ange-denken seye. Sie verlustigen ihre so kostbare freyheiten. Si fallen in den Knechts-Dienst-Bothen-Stand, Joeh und Weh! Die freyheit gehet schlaaffen, ja Sie stirbt. — Diese Menschen nun unter der dermahligen Districts Direction Ewiglich nicht untergehen zu sehen: — — ersuche ich den löbl. wohlw. D. Magistrat eine besondere Tag und Stund zu erwählen, zu diesem Ziell- und Ende, dann nicht nur die sammentliche H. Senatores, sondern auch gemeind Riechtern, geschworne, nicht minder von jedem orth 10 wohlbedächtliche Männer zu beruffen, ihnen dann die vor augen liegende Unglücks Fälle, und den ohnabänderlichen ewigen Untergang ihrer Vätter, Sohne, Brüder, Mütter und Töchter, und sich, dann ihre Weiber selbst ohnverhalten aufzuklähren, und im Nahmen dieser Hohen Landes Stelle, ja im Nahmen des allerhöchsten Hoffe selbst vor die Augen zu legen, hierauf sich nun von beyden eines zu erwählen: etweder zahlen, oder ewig untergehen!“ (Tanácsulési jgykv. a n. kikindai kerül. levtrban). — Ezen cs. kir. biztosnak az adóbe-hajtás körül tanúsított nagy szigora, vagy — miként mondták — „telhetetlensége“ miatt, még ma is „Halának“ nevezi a districtusi szerb nép a mohón falókat és telhetetleneket.

¹⁾ „Massen wir bishero die grösste mühe gehabt allhiesiges Districts volk einiger massen zu einen gehorsam einzuführen. Wir getrauen uns demnach von darum einen allhissigen District diese hohe verordnung noch nicht zu publiziren, weilen wir den genzlichen ungehorsam dieses Volks künftig hin zu besorgen haben würden. (U. o. Corresp. Buch, 1776—77),

²⁾ 1777. jan. 31-én folyamodik a kerület a császárnéhoz: engedtéssék meg neki a kerületi lakosok számára, kiknek községei a Tisza mentén vannak, útleveleket kiállítani, hogy azokkal a Tiszán átkelhessenek s a magyarországi részekben is utazhassanak. (U. o. Corresp. Buch. 1776—77).

kelt az útczákon.¹⁾ A vérengzések, gyilkolások és betörések sehol másutt a tartományban nem fordulnak elő oly ijesztő számmal, mint a kikindai districtus oltalma alatt. Azonkívül a nép fényűző, pazar, iszákos, tiszteletlenségekben gyönyörködő. Halla es. kir. biztos panasolja a temesvári administrationál, hogy a lakosság, mely adót fizetni nem akar, szvecsárok és halotti torok alkalmával mértékletlen kiesapongásokban kéjeleg és asszony népét túlságosan gazdag ruházattal öltözteti. Jelszava: mi vagyunk itt az urak és amit mi teszünk, az helyesen van cselekedve. „Und es scheint, dass keine Remedur in diesen Fall anzuhoffen seye, bis nicht die Vorstehers von Deutschen oder anderer Nation, auch der Magistrat selbst zur halbscheid mit Deutschen besetzt seyn würde“²⁾. E panasz tudomására jutván a kikindai tanácsnak, egyik ülésében végzésileg „ostobának“ nyilvánította a es. kir. biztost.³⁾ De amily becsületet adott a kerületi elüljáróság a es. kir. felség képviselőjének, olyanban részesült aztán ő maga is a népnél. A vrányovai nép az „überlandi“ földek után járó adózás miatt, de különösen azért, mert azt hitte, hogy a magistratus nem bánik el vele a privilégiumok értelmében, 1777. évi febr. 24-én lázadást támasztott. Az ott megjelent és nyugalomra intő kerületi bírót és senatort irtóztató szitkozódással becs mérelte, sőt gyilkos eszközökkel a községből is kiűzte, az elfogott községi bírót pedig félholtra verte. S minthogy ugyanekkor a többi kerületi községek is titkos levelek által hasonló lázadásra szólitattak fel, sőt Kárlován a népgyűlés már fenyegető állást is kezdett elfoglalni, úgy hogy a legroszabbtól lehetett tartani: kénytelen volt a kikindai magistratus a rend helyreállítása és az élet megmentése czéljából 200 katonáért folyamodni Temesvárra⁴⁾.

De alig veretett le ezen zendülés, a kiváltságolt községek már ismét újabb elégedetlenséggel léptek elő. Most meg az nem tetszett nekik, hogy a kerületi székhely Kikindán van. Ők minden áron a Tisza partján fekvő és a bácsi szerb telepekkel is szomszédos Vrányovára kívánták székhelyöket áthelyeztetni. 1777. évi aug. 30-án be is adták ez iránti kérvényöket a temesvári administrationhoz. E kérvénynek fontos politikai okokból semmi eredménye sem lett ugyan, de azért álljanak itt az abban felhozottak egyes pontjai, melyek némi helytörténeti értékkel mégis birnak.

¹⁾ 1779-ben már a megye adta ki a paranesolatot: „Solle keinen Bauern künftig erlaubet seyn Waffen, Flinten, Pistolen, und lange Messer (Handzsar) zu tragen.“

²⁾ U. o. Prot. Sess.

³⁾ U. o.

⁴⁾ Corresp. Buch, 1776—77. — Ugyanazon év október 26-án tört ki Verseezen is a második regulamentum miatt egy szerb lázadás, mely alkalommal a nép az ottani gör. kel. n. egy. püspököt, Popovics Vigentet akarta agyonverni. A verseezi zendüléssel a kikindai kerületi nép semmi összeköttetésben sem állott. (V. ö. Schwickier: „Gesch. d. Serben in Ungarn“.)

Mondják a kérvényben, hogy Kikinda egy nagyterjedelmű pusztaságon fekszik. Távolsága miatt ki van minden külső közlekedésből zárva. A lakosság csak nehezen szerezheti be ott az élelmiszereket: halat, bort, tűzifát és egyéb az emberi élet kényelmére szolgáló czikkeket. Kikindán az építkezésekhez megkívántató anyagok is csak igen drágán kaphatók. Ha itt kellene a kinstári serházat építeni, az nem lehetne jövedelmező, mert a serfőzéshez szükségelt famennyiség nagyon sokba kerülne, esetleg tán be sem lenne szerezhető. De minthogy a kerületnek legközelebb nemcsak hivatalházat, börtönöket, tiszti lakásokat és serházat kellend építenie, hanem az utazók számára egy vendégfogadót, a kathol. barát számára pedig lelkészlakot, azután iskolaházat is: a mindezen építkezésekhez megkívántató anyag Kikindán igen sokba kerülne. Ellenben Vrányova szép fekvésű helység a Tisza partján, és — Keresztúrt kivéve — a kerületnek úgyszólván központja. Itt a tiszai közlekedéssel mindent könnyen és olcsón beszerezhetni és olcsó munkásokat is kaphatni. Azonkívül ha a kerületi székhelyi vásár itt tartatnék meg, az nagyon jövedelmező volna, mert Vrányova a Tiszán Magyarországgal is közlekedik. Ha a districtus Vrányovára költözik át, a helységben azonnal iparosok, művészek (?) és kereskedők is szívesen fognak letelepedni. A kerületi terményvagyon, gabonát és bort, úgyszintén a szarvasmarhát és egyéb házi állatokat is ott könnyebben lehetne eladni, sőt még a kerületi serház is, mivel ott az egész vidéken sehol sincs serház, sokkal többet jövedelmezne és kevesebb költségekbe kerülne.¹⁾

Nem sokkal kedvezőbbek a privilegiált kerület egyházi állapotai. Pedig az itteni szerb egyház már régidő óta saját nemzeti autonómiai életet folytatott és az udvar különös pártfogásának örvendett. Legalább az utóbbi évtized alatt tehetett volna tehát a felvilágosodás és a papság neveltetése ügyében egy lépést előre. Ez azonban nem történt. S minthogy a kerület kiváltságlevele is a szerb egyházi ügyeket a réginél hagyta: nagyon természetes, hogy a bánsági kormány hatalmában nem állhatott befolyásolni a nép vezéreinek és egyedüli oktatóinak emberiesb neveltetését, noha pedig éppen ezek képzettségétől és erkölcsi hajlamaitól föltételeztetett itt a jó kormányzásnak is minden sikere. A kerületi pópák koresmákat bérelnek és jónéven veszik, ha hiveik azokat szorgalmasan látogatják. Minden gondjuk a gazdagodás és családjuk dús javadalmazása. Szántanak, vetnek és aratnak, hol saját földjeiken, hol a kinstári jószágokon. A gondjaikra bizott nép evangéliumi szelidítésével, értelmi és vallás-erkölcsi nemesítésével, a babonás vélemények és kuruzsoló szokások kiirtásával édes keveset bíbelődnek. Minden, mit fizetésért és papi tekintélyök fenntartása kedvéért tesznek, a rituális kötelességek értelmetlen, gépszerű teljesítésében áll. Míveltségök még csak annyira sem terjed, hogy a lelkési hivatalnál előforduló írásbeli

¹⁾ Corresp. Buch, 1776—77.

dolgokat, vagy az anyakönyvi bejegyzéseket kellőképp végezni tudnák¹⁾. Szabad idejüket meddő politikai vitákkal ölik. S minthogy ők mindig ellenzékiek, gyönyörűségekre szolgál, ha bujtogatásaikkal sikerül nekik minél erősebben fölkavarni a szenvedélyek hullámain²⁾. A püspök, ki sohasem vagy csak nagyritkán látogatta eparchiális községeit, keveset ismert alárendelt papjai közül; meg volt velök elégedve, ha a főpapi illetékek: a „dimnicza“, „konak“ és „milosztinya“ beszédese körül, mely fizetési nemekkel a nép különben adósa szeretett maradni főpásztorainak, elegendő erélyt tudtak kifejteni.

Tévednek tehát vidékünk történetirői, kik hiszik, hogy a kikindai kerület lakossága a néki adományozott önkormányzati kiváltság által valami sokat nyert; hogy oly előnyökben részesített, milyenek a népek politikai, vallásérkölesi, anyagi és társadalmi haladását előmozdítani szokták és melyek egyedül képesek az államintézmények életrealóságát igazolni. A kerületi nép az ő kiváltságai által elszigetelt helyzetbe jutott. Autonomiája ábrándos bástyái közé zárkózva, sok időre elfodte magát az ébredés szellemének termékenyítő világa elől, mely a nem kiváltságolt közvetlen szomszédoknál már már oszlatni kezdi vala az elmaradottság kéjelmetlen boruját. A kikindai kerület önkormányzati kiváltsága, culturtörténelmi szempontból, semmi összehasonlításba sem hozható a magyar szabad városok, vagy akár a vármegyék

¹⁾ 1777-ben utasítja a csatádi kerületi kapitányság a kikindai kerület biráját, rendelje el a kerületi községekből a lélekösszeírást és mutassa ki hitelesen: mennyivel szaporodott, vagy esökkent a kerületi lakosság száma? Azonban a kerület nem képes e feladatnak megfelelni s ekként mentegeti magát: „1-mo. Deren Poppen ihre Eingabe in betreff deren Geböhrenen und Verstorbenen falsch befunden worden, welche wir selbst aus ihren Kirchen Protocollis extrahiren und denenselben in Abschrift übergeben müssen, massen sie theils die Geböhrenen unter die Verstorbenen, und die Verstorbenen wiederum unter die Geböhrenen vermenget hatten, viele nicht Geböhrene eingebracht, und statt dessen die Verstorbene angesetzt. 2-do. Erführen wir, dass sie die Kinder seit dem Tag der Geburt von 1 bis 7, und auch noch mehrere Monathen ohngetauft belassen, wonebst ein Popp den Tag der Geburth und ein anderer den Tag der Taufe angegeben, dann einige den Datum nach dem alten, und andere nach dem neuen Kalender angezeigt haben. 3-tio. Wurden die Kirchen Protocolla auch an deme falsch befunden, dass sie einige Verstorbene Kinder protocolliret, die Geböhrene aber gar nicht eingeföhret haben, worunter das Alter deren Verstorbenen hin und wieder gar nicht zu finden gewesen, nebsdeme auch bemerkt worden, dass ein jedweder Popp nach seinem Belieben die Formalitäten gebrauchet, mithin ungehindert nie denenselben die Formalien behändiget, nach welchen sie hätten gleichförmig procediren sollen, demnach ein Jedweder ungleich verfahren seye. Bey welch befundener Unrichtigkeit wir selbst von Orth zu Orth herum reysen und diesfalls erforderliche Conseription vorzunehmen uns bemüssiget ersehen, stb.“ (Corresp. Buch, 1776—77.)

²⁾ „Deren Poppen sollen bessere Schranken gesetzet werden — írja a cs. kir. biztos a temesvári administractionak —, so würden die Aufwieglungen der Unterthanen gehoben seyn.“ (U. o.)

önjogúságával. Ezek az államegész részei, tagjai az államtestnek. Municipális önállóságuk kedvezményeit az egészszel együtt élvezik. Fejlődésük az államtest hasznára van, gyarapodásuk által maga az államtest nyer, s viszont ez ad nekik éltető erőt, tőle kölesönzik lételők és fejlődésök föltételeit. Ezek a szabadság éltető, üde, tág légkörében felvirágzanak és nagyra nőnek; ellenben az államtestről leszakadt oly népek, melyek félrevonulnak és daczosan magukba zárkóznak, el szoktak senyvedni, miként az árnyék homályában rejtező növények. S éppen azért a nagy-kikindai kiváltságolt kerület már mindjárt kezdettől fogva nemcsak „politikai nonsens” volt illusorinus és minden oldalról kijátszott belkormányzati jogokkal, hanem akadályozója is az itteni szerb nép művelődésének, szív és észbeli nemesülésének, miket a faji hiúságnak rendelt alá és öntehetetlenségében előbbre vinni képtelen volt¹⁾.

Ami elismerésre méltót feltűnni látunk is a kiváltságolt kerület ezen első időszakában, az nem a kerületi szerbek kezdeményezéséből, hanem a temesvári kormányzéknek, nevezetesen báró Brigido József elnöknek, a kikindai es. kir. biztosnak és grf. Löwenwolde Frigyes csatádi kerületi kapitánynak gondoskodásából van. Érttem első sorban az iskolázás életbeléptetését. Mária Terézia 1774-ben helybenhagyván a bánsági népiskolák tervezetét,²⁾ s Mirievoi Jankovics Tivadart nevezvén ki a szerb tanügy főigazgatójává, a temesvári administratio szigora és kényszerítő rendszabályai mellett elvégre úgy-ahogy kezdetét vehette a kik. kerületben is az iskolai oktatás. De hogy milyen volt az, a következők bizonyítják. A tanügyi igazgató 1775-ben körútat tevén a kerületben, tapasztalatait azzal jelenti az administrationak, hogy a kerületben, szigorú rendszabályai daczára, misem történik az iskolák és a tanuló ifjúság oktatása érdekében. Melenczén — ugymond — egy községi őrnök a tanító. Kikindán rossz, szűk helyiséget jelöltek ki iskolának, a tanító pedig nem kapja fizetését. A kumándi község vonakodik kiszolgáltatni a tanítót megillető 4 hold szántóföldet, sőt még csak házat sem akar adni az iskola elhelyezésére. Tarason, Josefován és Mokrinban ninesenek még iskolai helyiségek. A vrányovaiak és kereszturiak megtagadták a tanítói szerződés aláírását. Kárlován van ugyan iskolai helyiség, de az semmivel, még csak padokkal sincs felszerelve. Kéri

¹⁾ Schwieker (Politische Gesch. d. Serben in Ungarn, 308. l.) ellenkező nézetben van. Neki tetszenek a kikindai kerületi kiváltságok! Ő azt tartja, hogy azok az itteni szerb nép javára szolgáltak. „Im Schutze dieser Privilegien — ugymond — entwickelte sich sowohl hier, wie auch in den Orten Zombor, Neusatz und Werschetz unter den Serben ein reges municipales Leben, dann auch materieller Wohlstand durch blühenden Ackerbau, durch allerlei Gewerbe, Verkehr und Handel. Von nicht minder grossem Einflusse auf die culturelle Entwicklung des serbischen Volkes — — — stb.“ — Látni való, hogy e jóindulatú vélelmem nem felel meg egészen a kétségbevonhatlan tényeknek.

²⁾ „Plan der Trivialschulen für das Banat.“

az adminisztrációt, rendelje el büntetés terhe alatt, hogy mindezen hiányok és akadályok beszüntessenek és hogy ezentúl minden község kanászt tartozzék fogadni, nehogy a gyermekek disznópásztorkodás ürügye alatt az iskolától távol tartassanak. A kikindaiak köteleztessenek a hozzájuk kirendelt Popovies Jovan tanítót, ki a gyermekeket az illir és német nyelvben oktatja elfogadni, neki évenként 200 frtot fizetni és szabad lakást adni¹⁾. Ezért tartozik Popovies az igazgatóságtól vett paranesolat folytán 1777-ben „alsogleich naher Temesvár“ menni, „um die erforderliche Normal-Schul-Tradirungs-Wissenschaft alldaselbst einzuholen“²⁾. A többi kerületi tanítók csak 90 frtot, 10 pozs. búzát és 200 kévé nádat kapnak; fizetések azonban évről évre új alku alapján határozatnak meg. Aki olosóbban tanít: az nyeri el az állomást³⁾.

Mintán az administrazio, a helyben székelő es. kir. biztos és a csatádi ker. kapitányság minden lehetőt elkövettek, hogy a kikindai districtusban az iskolázást rendes folyamatba hozzák, 1778-ban, tehát a fent elősorolt adatoknál egy évvel később, így állott a szerb tanügy a 10 kerületi községben: Kikindán van 40 iskolázó gyermek, a tanító beszél, ír és olvas németül és szerbül, iskolaépület nincs. Kis-Kikindán „ist weder ein Schulhauss, noch Schullmeister daselbst“. Keresztúron van 1 (mondd egy) iskolába járó gyermek, a tanító képes szerbül írni és olvasni, a tanítás oly szobában tartatik, „worinnen weder Tisch, noch Bank und Fenster“. Josefován van 17 iskolás, a tanító szintén tud szerbül írni és olvasni, az iskolát saját szobájában tartja. Mokrinban mindössze csak 10 tanuló van, kiknek tanítója képes szerbül írni és olvasni, sőt két szoba is áll rendelkezésére, „worinnen aber kein Tisch und Fenster und Thüren“. Kárlován 25-re megy a tanulók száma, a tanító tudománya itt is csak a szerb írásra és olvasásra terjed, az iskolában itt sínes ablak, ajtó és kályha. Melen-czén ismét csak 1 (mondd egy) tanuló találtatik. Kumándon van ugyan 10 tanuló, de nincs tanító, mert a község a volt tanító illetményeit kiadni vonakodván, az onnan megszökött. Az iskola semmivel sínes főszerelve. Vrányován 18 gyermek van, a tanító a szerb olvasáson és íráson kívül már számolni is tud. Tarason nincs sem tanuló, sem tanító, sem iskola, „weilen der Notarius zugleich als ein Schullmeister anzusehen wovor derselbe, wenn er die Jugend unterrichtet, 30 fl. beziehen“⁴⁾.

A kerületben román. kath. lakosság ekkor még csak nagyon kis számban találtatván, a r. k. tankötelesek száma is igen csekély. 1778-

¹⁾ Magistr. Protoc. 1776—77.

²⁾ Corresp. Buch, 1776—77.

³⁾ U. o.

⁴⁾ Kikind. ker. levtr. „Specification deren in dem kayserl. königl. Priv. Gross-Kikindaer 10 Distr. Ortschaften sich befindlichen Schulen, Schulkindern, und Schulmeistern, dann in welchem Stand das Schulhauss eigentlich bestehet, 1778. Apr. 30.“

ban volt Kikindán összesen 23, Mokrinban 13, Kárlován 1, Melenczén 4, Kumádon 5, Vrányován 6, összesen az egész kerületben 52 r. k. tanköteles. Tarason, Josefován, Kereszturon és Kis-Kikindán egy sem találtatott. Kathol. tanító nem létezett még egy szerb községben sem¹⁾.

A kézműipart nem igen művelték a kerületi parasztok. A mesterségek megtanulására sem alkalmuk, sem hajlamuk nem volt. Főfoglalkozásuk a marhatenyésztés és a földművelés volt. De ez utóbbit sem űzték nagyobb mérvben, mert egy 1778. évi összeírás szerint az egész kerületben mindössze csak 408 eke találtatott. Ezek nagyobb részét is a temesvári administratio útján Resiczáról kapták. A districtus ugyilátszik nem is érezte szükségét a kézműveseknek. Legalább ő a maga részéről mitsem lendített azon, hogy a kerületben a kézműipar is meghonosíttassék. A temesvári administrationnak kellett e részben is az első lépést megtennie. 1777. évben folyamodott is Mária Teréziához, engedné meg, hogy néhány arravaló kerületi ifju a kézműipar különféle nemeinek megtanulása czéljából kincstári költségeken Bécsbe küldessék. A népei javáért anyai szívvel gondoskodó fejedelemasszony csakugyan készséggel egyezett a temesvári kormányzók kérésébe. Még ugyanazon évi december hóban értesített a kikindai tanács, „míszierint ő felsége lankadatlan gondoskodásánál fogva, melylyel a kikindai kerületi szerb nép javáért és előmeneteleért buzog, megengedni méltóztatott, hogy oly helybeli ifjak, kik képességgel és hajlammal birnak a kőműves, ács, kovács, lakatos, asztalos, kerékgyártó és fazekas mesterségek megtanulására, Bécsbe küldessenek. Ő felsége igéri, hogy az illetőket bécsi műhelyekben elhelyezi, tanulási idejük eltelte után kincstári költségen felszabadítja, hazaszállíttatja és itt mesterségök megkezdhetése czéljából ingyen a szükséges szerszámokkal ellátja. Arról is fog ő felsége gondoskodni, hogy az illetők a bánsági építészeti igazgatóságtól elegendő munkát kapjanak és életpályájokat előnyökkel kezdhessék. S hogy a szülőknek távollevő gyermekeik iránt semmi aggodalmuk se legyen, gondoskodni fog ő felsége, hogy azok a bécsi gör. kel. lelkész által saját vallásukban gyakoroltassanak és állandó felügyelet alatt legyenek“²⁾.

E valóban fejedelmi felhívásnak semmi eredménye sem lett a kikindai kiválts. kerületben. Az iparosok csak később, lassu egymásutánban, más vidékekről költöztek ide be. Alkalmunk lesz erről történelmünk további folyamában még több meggyőződést szerezhetni. —

Visszatérve most a Temesi Bánság kormánytörténetének végszakára, menten szembeszökik, hogy a temesvári administratio teljhatalma 1774. óta, vagyis a mióta éjszaknyugoton a szerbek kerülete polgárilag, délen és keleten a kiegészített és jóval kinyújtott határörvidékek katonailag

¹⁾ U. o. „Specification deren röm. katholischen Schulfähigen Kindern“, 1778. Márcz. 10.

²⁾ Kikindai ker. levtr. Exp. 1778.

belkormányzati önállóságra jutottak, tetemesen szűkebb területi határok közé lett szorítva. És mindamellett Mária Terézia 1775-ben osztrák hercezséggé és ez által minden időkre Ausztria államegységének önálló tagjává szándékozott tenni a kormányzatilag immár különféleképp feldarabolt Temesi Bánságot.

Magyarország igényei e tartományra szándékoltattak ez által megsemmisíttetni!

Hogy e végzetes terv József császár és a bécsi kormány egyesének erőködései daczára sem valósult, azt gróf Eszterházy Ferencz magyar cancellár hazafias és erélyes közbelépésének köszönhetjük. Eszterházy, amint a királynő megdöbbentő szándékáról értesült, azonnal egy erős hangon írt, érvgazdag fölterjesztésben lépett a saját szerű merénylet útjába. Fölötte veszedelmesnek mondja a királynő tervét, mert Magyarország jogai halálisan sértetnének általa! — A cancellár levele mély benyomást tett a királynőre és környezetére. Mégis a terv megváltoztatását főtanácsosa, Kaunitz minister véleményétől tette függővé, kit ez iránt írásbeli nyilatkozatra szólított fel. Eszterháznak most Kaunitzt kellett megnyernie. S ez minden nehézség nélkül sikerült is. De nem azért, mintha Kaunitz a Temesi Bánság dolgában magyar politikát üzött volna; hanem azért, mert Kaunitz sokkal eszesebb államférfiu volt, semhogy be ne lássa, miszerint a királynő terve az osztrák állampolitikát veszélyezteti. Ily értelemben szerkeszté ez ügyben a királynő elé terjesztett nyilatkozatát is. „A Bánság visszakebleztetésének reményét teljesen megsemmisíteni — ugymond — nagy sértés volna a magyar királyság jogai ellen és meghazudtolná mindazon királyi ígéreteket, melyek a visszakeblezést különféle országgyűléseken kilátásba helyezték. Az adott ígérek formájával megfér ugyan azok teljesítésének halogatása; de az ígérekkel homlokegyenest ellenkező eljárás a legkínosabb benyomást idézné elő Magyarországon. És különben is csak akkor lehetne tanácsos a Temesi Bánságot önálló osztrák hercezséggé emelni, ha az ilyen veszedelmes kísérlet valami rendkívüli előnyöket biztosítana számunkra. Azonban ilyesmiről szó sem lehet. A Temesi Bánság közállapotainak javítását korántsem lehet azzal elérni, ha a tartomány hercezségi rangra emeltetik. A bánsági rossz állapotok másképen is javíthatók. Erdély és a Temesi Bánság közt semmi analogia sincs; mert amott I. Lipót óta áll fenn az elv, hogy Erdély semmi más országnak vagy hatalomnak nincs alárendelve. De a Temesi Bánságra ez nem alkalmazható. Tanácsolja tehát a császárnénak, hogy a Bánságból ne csináljon se hercezséget, se ne kebelezzé azt Magyarországra, hanem hagyja úgy, amint van¹⁾).

¹⁾ Bécsi titk. levtr. Kaunitz előadása 1775. okt. 28-dikáról. — V. ö. Arneth: „Mar. Ter. letzte Regierungsjahre“, X. köt.

Mária Terézia Eszterházy és Kaunitz ellenérvelései következtében feladta a bánsági herezezség eszméjét. Belenyugodott osztrák államcancellára javaslatába. Egyelőre valóban úgy hagyta a Temesi Bánságot, amint volt. Azt lehetett binni, hogy a herezezség ügye többé soha sem is fog szőnyegre kerülni. Azonban nem így történt. Már a következő évben újlag előrántották azt, de csak azért, hogy ezúttal végkép elejtsék.

Graf. Koller személynök volt az, ki a herezezség eszméjét újból megpendíté az udvarnál. 1776. évi decz. 13-án kelt beadványában igyekszik a királynőt meggyőzni, hogy a herezezség létesítésének többé már mi sem állhat útjában. „Mindaz, — ugymond — mi a bánsági szerbek kiváltságaira és az ezekkel összefüggő vallási ügyekre vonatkozik, az 1774. és 1776. évi synodusok szabályzata által már teljesen rendezve van. Az illir udvari deputatio további fenntartása is fölösleges. Sőt kívánatos, hogy az az ügykezelés egyszerűsítése és költségkímélés tekintetéből mielőbb feloszlattassék. A deputatio által eddigelő kezelt administratív ügyeket vegye át a esch- és osztrák udvari cancellaria, a gazdaságiakat az udvari kamara, a katonaiügyeket pedig az udvari haditanács“¹⁾. De Koller ezen előterjesztésének nem volt fogamatja. A herezezségből most sem lett semmi. De mindenesetre ez is egygyel több adat a Magyarországon népszerűtlen Koller jellemzésére, ki már régen ott állott az alkotmányellenes német tanácsosok soraiban.²⁾

Ez volt a Temesi Bánság igazgatásának történetében az utolsó kísérleti terv. A nemzetek sorsát intéző isteni gondviselés valószínűleg azért támasztotta azt a nagy kiválnő lelkében, hogy egy újabb kudarc által mindjobbban fölsímmertesse vele a magyar szent korona ellen elkövetett tévedéseit, és elvégre megérlelvén benne a Magyarország épségének helyreállítása iránti hajlamot, dicsővé és áldottá tegye emlékezetes uralkodásának alkonyatát.

Brigido József, ki alatt ez történt, időközben grófi rangra emeltetvén, 1777-ben a galicziai kormányzáság alelnökévé neveztetett ki. Harmadfél évig tartott több tekintetben hasznos kormányzásában fivére, Brigido Pompejus követte őt. Ez volt az utolsó bánsági tartományelnök. A „Temesi Bánság“ már a következő évben megszűnt létezni, — és ilyen alakban nem is támadt fel többé!

Ezek után futó pillantást vetve a Temesi Bánság kormányzatának Mária Terézia alatti egész időszakára, arról győződünk meg, hogy a zavar és elnyomatás, az erkölcsi süllyedés, a bevándorlások és telepü-

¹⁾ Arneth, id. m.

²⁾ „Beachtenswerth ist es ohne Zweifel, — írja Arneth — dass sogar Koller, der von ungarischer Nationalität und in den ungarischen Geschäften ergraut war, sich durchaus nicht im Sinne der Vereinigung des Banates mit Ungarn erklärte“. (Id. m. X. k.)

lések, a létért való szertelen küzdelem, a tétova habozások és különféle igazgatási kísérletek, a panaszok és forradalmak e zaklatott korszakának boruján keresztül mindjobban előtérbe lép mégis egy fényes pont: a nemesszívű királynő őszinte igyekezete a tartomány felvirágoztatásában, népei szellemi és anyagi javának előmozdításában! Ha magyar állami szempontból méltán elítéljük is idegen, alkotmányellenes kormányzását és annak germanizáló hatását: mindazonáltal helyesnek kell azt az akkor uralkodó osztrák államelvek álláspontjából tekintenünk, — sőt tisztán emberi szempontból még dícséretre méltónak is elismernünk. Annyi bizonyos, hogy a Hunyadiak dícső korszaka óta, egészen a legujabb korig, egy fejedelem sem viselteték a Tisza-, Duna-, Maros- és Erdély-köz java és boldogulása iránt annyi speciális, kiválóbb mérvű gondoskodással, annyi előszeretettel, mint Mária Terézia. És ha hazánk e déli vidékén azóta gyorsabb előmenetellel hódított a civilisatio szelleme, és előbb honosította itt meg az ismereti fölényt, az ipart és gazdasági szorgalmat, a vagyoni és háztartási rendet, az izlést és kényelmet, a társadalmi csinosodást, szóval az európai polgárosodás tényezőit: azt első sorban azon minden irányban kiterjeszkedő gazdag alapvetésnek köszönhetjük, melyet a nagy királynő német stílusban tett ugyan le, de melyből idők folytán a magyar államiság alakító, termékenyítő hatása, a hazafiság lelkesítő szelleme, a kor igényei és követelményei, Magyarország legszebb, legvirágzóbb és ma már egyik legmagyarabb vidékét varázsolta elő. Valószínű ugyan, hogy annyi fejedelmi kegy mellett, mint a mennyivel Mária Terézia e tartományt elárasztá, gyorsabban és Magyarország általános fejlődésével összhangzóbban alakultak s fejlődtek volna ezen országrész viszonyai is, ha benne a vármegyéket azonnal fölélesztik és azokat az anyahazába bekebelezik. Ámde valamint az emberi élet sorsában nem ritkák az esetek, hogy káros cselekedeteknek olykor üdvös következményei lesznek: szintugy a magyar alkotmány keretéből és a nemzeti államlét kapesaiból oly sokáig kirekesztett ezen vidéknek is a trón részéről különös kegyelését s gondozását tán éppen ama visszás körülménynek kell tulajdonítanunk, miszerint azt fejlődése első legfontosabb stadiumában, fejedelmek és intéző körök, helytelen felfogással osztrák császári birtoknak tekintették.

b) A dél-magyarországi részek benépesítése.

A törökök elvonulása után a letarolt, fölégetett és rommá tett ezen egész földön, mely a Marostól a Dunáig, a Tiszától Erdélyország határáig elterül, csak mintegy 25.000 lélek lakhatott. E lakosság a déli és nyugoti részekben a Duna és Tisza mellett szerbekből, a Maros mentén és Erdély felé oláhokból állott. Ép magyar helység már egy sem létezett. Csak a Maros partján fekvő Kis-Zombor egy része volt

még magyarok által lakva. Erdély határszélein, Lugos, Facsót és Karánsebes környékén, a magyar falvak a török hódoltsági korszak alatt eloláhosodtak. Ezek közül némelyek lakossága már csak magyar családnévét és róm. kath. vallását bír. Ilyen községek voltak Czella, Bules, Osztrov, Birkis, Batta, Kápolnás, Szlatina, stb. A magyar szó ismeretlen és idegen lett ugyan e szegény nép közt, de a családi nevek hangzása, a kath. hitvallás és a vének hagyományos elbeszélései kétségtelenné teszik, hogy e nép elődei magyarok voltak¹⁾. A tartomány főhelyén Temesvárott is, midőn e vár 1716-ban visszavétetett, 12 török vagyis úgynevezett spanyolzsido családon kívül, nagyobbára csak oláh és szerb lakosság találtatott, kiknek itt püspökük is volt²⁾.

A legelső idegenek, kik a tartomány meghódítása után Temesvárott, N.-Beeskereken, Lippán, Páncsován, Lugoson, Karánsebesen és Verseczen megtelepedtek, különféle mesterségeket űző aradvidéki, bácsi, csanádi és eszegrádmegyei iparosok és külföldi görög kereskedők voltak, kik eleinte csak ideiglenesen jöttek ide szerencsét próbálni, de aztán kenyérkereseteket találván, állandóan megmaradtak.

Velők egyidejűleg kezdődtek a németek első települései is. Buda és Pest környékén, Pilisben, Promontoron, és Csepelen, Szatmár-, Bereg- és Baranya megyékben már a XVIII. század elején nagy számban települt a németiség. Ezek közül, midőn Temesvár felszabadult, többen elhagyták ottani telephelyeiket és a Bánságba költöztek át. 1720-ban grf. Mercy nemcsak Tolnába és baranyamegyei jöszágaira, hanem a Temesi Bánságba is számos württembergi, hesseni, nassani és rajnavidéki települt szállított.

Csak így lehet megmagyaráznunk, hogy németeket előbb találni a Temesi Bánságban, semmint azt Grizelini és Czoernig adatai állítják. Közvetlenül a visszafoglalás utáni esztendőök rendezetlen tartományi viszonyai mellett sok nép települhetett itt majdnem észrevétlenül, hivatalos följegyzetés nélkül.

S minthogy kezdetben a Temesi Bánsággá tett tartomány benépesítésére nézve ama fölveken kívül, melyekről már másutt szóltam³⁾, külön kormányrendelet kiadva még nem volt: Mercy az első népesítéseket minden rendszer és szabályszerűség nélkül eszközölte. A polgári rendű

¹⁾ Ilyen nevek, hogy csak néhányat idézzek: Miklós József, Sándor Antal, Buda István, Gáspár András, Konta István, Fáles István, Banya Antal, Fáles Józsa, stb. Ily nevű oláh családok még ma is léteznek itt. Sőt a népviselet még ma is magyar jellegű. A férfi nemzedék egy része öntudatlan szokásból kezdi ugyan már használni az oláh viseletet, de az asszonyok és lányok még egészen magyarosan öltözködnek. (V. ö. Történelmi Adattár, II. k. 348. l.)

²⁾ Mondják némelyek, hogy ez titkon kilopódzván Jenő herczeg táborába, körülményesen leirta neki a török várórség erejét és a vár állapotát, melynek bevétele ez által megkönnyített.

³⁾ V. o. e munka 185. lpral.

új telepeseket a véletlen, vagy a jó sors vezérelő egyik másik helyre. A katonai szabadságoltak és rokkantak pedig az atyafiság tűzhelyeinek közelébe húzódtak.

Némi rendszert csak a határszéli stratégiai pontok megerősítésére kirendelt őrnépség nagyobb tömegű ellakoltatásában észlelni. Ezek egy-szere népesítik meg szállásaikat és őrhelyeiket. Így keletkezett 1717-ben Fehértemplom községe az alsó Dunán¹⁾. Ugyanekkor szaporodott Lippa, Orsova, Karánsebes, Lugos és a temesvári gyártelep lakossága. Magától értetik, hogy a pozsarováci béke után, 1718-tól kezdve, leginkább azon községek népessége gyarapodott szaporábban, melyek a kerületekre osztott tartomány egyes vidékeinek kormányzati központjaivá, törvénykezési, gazdasági és egyházi főhelyeivé lettek.

Mercy más egyéb irányadó szabály nélkül a Temesi Bánság benépesítésénél eleinte az 1715. és 1723. évi azon törvények lényegét tartotta szemelőtt, melyek a rendek által általában az egész ország népesítésére nézve alkottattak. Különösen az 1723. évi 103. tezkk. volt az, mely nemcsak birodalomszerte, hanem a külföldi szomszéd tartományokban is kihirdettetvén, az első lökést adta a külföldi fajok nagyobb bevándorlására. „*Ut liberae quaevis personae per sexennium in quavis Contributione publica libertandae, in Regnum vocari ac ejusmodi libertas per totum Regnum publicari possit, benigne admittit Sua Majestas Sacratissima. Ut autem Patentes in Sacro Romano Imperio et aliis etiam vicinis Suae Majestatis Sacratissimae Regnis et provinciis eatenus publicari possint, id cum Statibus praelibati Sacri Imperii et vicinorum Regnorum et provinciarum deliberari debebit*“²⁾. E szabadság és adómentesség az iparosoknál 15 évre terjesztetett ki s a nép erről Németországban és a szomszéd államokban pátensek által értesítetett. Azonkívül Mercy még külön elnöki meghívásokkal is sok külföldit édesgetett a gondjaira bízott puszta tartomány megszállására. Terjedelmes földek haszonélvezetét és dús kereseti forrásokat helyezett a jövevény szegénységnek kilátásba. De az első német és cseh települők még nem építettek új falvakat, hanem csak a már fennálló régiek községeket népesítik be, melyek lakossága a törökökkel viselt háborúk alatt egészen, vagy részben megfogyatkozott. Az 1720—1730. évi időszakban népesítetnek be németekkel Szent-Péter, Zádorlak, Freidorf, Rékas, Kudriez, Uj-Pécs, Detta, Kis-Becskekerek, Bruckenau, Gyarmata,

¹⁾ Horváth M. régiebb eredetűnek mondja e helységet irván, hogy az Fehér-Palánk név alatt már 1691. évben létezett. (Magyarorsz. történ. IV. 224—225. ll.) Azonban valószínű, hogy nagynevű történetírónk az alsó dunai palánk-erődítményekkel téveszti össze Fehértemplomot. Pesty sem tudja, hogy mily forrásból meríté Horváth fentebbi állítását. (V. ö. Századok: V. évf. X. füz. 703. l.)

²⁾ De impopulatione Regni.

Giroda és N.-Beeskerek¹⁾, mely utóbbi helyen már 1716 előtt is laktak a szerbek és oláhok közt magyar és német katolikusok. Buziást és Csákovát szintén e rendszertelen colonisatio alatt külföldi gyarmatosok, főleg németajkú iparosok ülik meg, kis számban magyarokkal is vegyítve. 1724-ben a kamara újabb német telepítvényeseket hív be Csákovára, Dentán pedig 1723-ban már kath. parochia is létezik. Ugyanekkor kapnak újból német települőket Lugos (Német-Lugos) és Versecz; Karánsebes 1725-ben németeket, szerbeket és magyarokat, Facsét németeket, magyarokat és szerbeket.

Az 1717. évi es. kir. pátens értelmében kihasíttatott a vassiovai határból Bánya-Bogsán számára, bányászati célokra, a szükséges földterület. Ó-Bogsán térségén ekkor még erdőség volt. Az úgynevezett Smida-völgyben (Ravna szomszédságában), valamint a rekeszréten (Rechen-Wiese) a forráson túl, oláh szénégetők tanyáztak. Ezen oláh szénégetők többnyire Oláh- és Erdélyországból települtek ide, mi abból is kitűnik, hogy még mai napság is „ezerani“-aknak vagy „thiarani“-aknak hívatnak. Vannak köztük „Ardelan“ (erdélyi) nevezetű családok is. 1718-ban a es. kir. bécsi kincstár Schubert Jánost bánsági bányamesterré nevezvén ki, utasította őt, hogy a háborús idők alatt elhanyaglott bányamívelést újból megkezdje. Schubert mindennek előtt nagymérvű bányászati kutatásokat eszközölt, mi közben a Német-Bogsánhoz másfél órányira fekvő Eisenstein (Moraviceza) helység mellett vaskőben szerfölött gazdag hegységre bukkant. E szerencsés lelet oly nagy figyelmet keltett az érdekllett körökben, hogy Freiberg Frigyes bányafelügyelő már 1719-ben vasolvasztó huta és vashámorok felállításával bizatott meg a bogsáni vidéken. Freiberg az első vasolvasztó hutát „Könkéksav“ (Blausäure) nevezet alatt Új-Bogsánban (Neu-Werk) állította fel. Ó-Bogsánban egy hámort 3 ütőművel, 2 pörölylyel, Ó-Hámorban (Alt-Werk) pedig szinte egy vashámort 2 pörölylyel építtetett. E hámorokban és hutákban nagyobb számú munkás népre volt szükség. Mery tehát 1722—1723. években nemesak Bogsán, hanem az összes dél-magyarországi bányák számára Tyrolból, Felső-Magyarországról, Cseh- és Szászországból nagyobb mennyiségben bányászokat és erdészeket hívott be, kik itt az elhanyagolt bányákat kincstári költségen ismét életre hozták és az erdészeti ügyeket rendezték. A moraviczai vashámorokon kívül voltak még Dél-Magyarországon réz- és ezüstbányák is. De e bányák eleinte csak kevés hasznót hoztak; évenként mintegy 3—4000 mázsa réz és néhány száz márka ezüstöt. Azért Mery az úgynevezett waldburgi ipartársulatoknak (Waldburger Gewerkschaften) haszonbérelte ki e bányákat, kik azokat ezentúl saját költségen

¹⁾ Czoernig: „Ethnographie der oesterreich. Monarchie“, III. k. 6. l. — V. ö. — még: Griseliní, 150. l. — Bárány (Temesvármegye eml. 110 l.) Böhm, II. k. és Schwieker, i. m. 316—3. 7. II.

ségükön nyeltek és a kibányászott anyagokat a kincstárnál beváltották. E vállalkozás meghívására ismét nagy számban lepték el külföldi nemesek a Temesi Bánság déli hegyvidékeit, nevezetesen Oraviezát, Resiczát, Szászkat és Moldovát. 1725-ben Uj-Bogsánban a beszüntetett huta helyébe három építetett 2 ütművel; ugyanekkor Ó-Bogsánban is új huta épült. 1736-ban a cs. kir. kincstár a bogsáni és lukáni hámorokat Rosenküchler testvéreknek adván és a következő évben az itteni vaskohót Schvenminger Józsefnek és társainak kihasználatára, ezek minél dúsabb jövedelmet igyekeztek maguknak itteni üzletükből biztosítani és nemcsak a munkások számát szaporíták tetemesen, hanem a vasmosást is gyakorlatba vevén, arra még külön alhoz értő külföldi munkásokat is behívtak és állandóan letelepítettek.

A mai Uj-Arad, vagyis a régi Szkéla oláh és rác lakossága legott a visszafoglalás után elhagyta itteni lakhelyét. Az oláhság átköltözött Monostorra, a ráctság Fennlakot telepíté be. Az üresen hagyott Uj-Aradra Mercy 1720—1722. években Frankóniából, Lotharingiából és Elsassból német lakosságot hozatott. Ugyanekkor Temesvárról és vidékeiről számos szerb család költözött át N.-Beeskerekre, Verseczre és Pánesovára.

Akacsón, Kerektőn, Somogyon és Vinezain, mely községek minden oldalról terjedelmes mocsárok és vízfolyások által voltak körülvéve s a török hódoltság alatt magyarok és rácok által csak gyéren lakva, azonnal a revindicatio után szaporodott a lakosság különféle gyanús életű és rossz erkölcsű néppel, kik a Savoyai Jenő által a Bácskaságba behozott törvényhatósági renddel megférti nem tudtak és sem adózni, sem engedelmeskedni nem akartak. Ide húzódván vissza és felsőbbiséget elismerni vonakodván, „vármegye“ név alatt, melyet maguknak tulajdonítának, sok kellemetlenséget okoztak a temesvári adminisztrációnak. Engelshofen az útonállók és rablóbandák e fészkeket katonai hatalommal feloszlatta s a lakosságot az ősi Beldrére, vagyis a mai Beodrára telepítette, hol akkor csak egy póstaház és néhány pajta állott.

Nagyobb mérvű telepítés volt a bolgároké 1737-ben. Már régiebb időkben menekültek bolgárok a magyar korona védszárnyai alá, s Karánsebesen, Szlatinán, Orsován, Krassován, Rákáson, Lippán és Szörény több helységében kaptak lakhelyeket. A XVII. század vége ismét új epochát idézett fel a bolgárországi katolikusok szomorú életében. Nem viselhették el már tovább a török iga súlyát, annak reményében, hogy az osztrák cs. kir. seregek által gyámolítottatni fognak, bátor elszántsággal támadták meg a törököket, kiket más oldalról a hős Savoyai Jenő herezeg hadseregei nyomtak visszafelé. És sikerült is a szabadságunkért küzdő bolgároknak első pillanatban előnyöket kivívni a törökök felett. De később, midőn a császári seregek másutt voltak elfoglalva és a tőlük várt segély elmaradt: a törökök irtóztató dühvel

és túlnyomó erővel rontottak a már megfogyatkozott bolgárok ellen és tönkretették csapataikat. A bolgárok egy része Albániába, másik része Kis-Oláhországba menekült, nagy részök pedig áldozatul esett a török-hoszúnak¹⁾. Már I. Lipót császár és király 1699-ben igen kegyes meghívót küldött az Albániába menekült bolgároknak, felszólítván őket, hogy a magyar tartományokban fogadjanak lakhelyeket. Ennek folytán Alvinczet és Dévát a Maros mellett választván telephelyül, oda némely kiváltságokat tartalmazó királyi oklevél biztosításai mellett grf. Saurau János Frigyes udv. biztos és grf. Apor István erdélyi kincstárnok által 1701. évben ünnepélyesen bevezetettek. A másik bolgár-csapat, mely a törökök elől Kis-Oláhországba menekült, Viddin tájékáról származott oda. III. Károly alatt 1735-ben a török háború szerencsétlenül végződván, a kis-oláhországi bolgárok ismét török uralom alá kerültek. De a törököt többé uralni nem akarván, a nép vénei és vezérei Stanislavich Miklós²⁾ nikápolyi püspök és krajovai lelkész elnöksége alatt elhatározták, hogy oláhországi lakhelyöket elhagyják és albániai testvéreik példájára Magyarországon keresnek új hazát. A törökök minden módon igyekeztek a bolgárság e szándékát megghiúsítani, a kivándorlókat üldözőbe vették és sanyargatták. A kivándorlók lelkésze az ó-bessenyei plébánián őrzött ősi anyakönyv elején panaszkolja, hogy a törökök zaklatásai miatt nem volt képes a Mehádián született kisdedeket szokásos egyházi szertartások szerint megkeresztelni és csak Rékason tehette azt 15 nap múlva. Öregek állítják, miszerint a török, ha tőle a bolgár foglyok kiadását kérelmezték, mindaddig nem teljesíté a kérelmet, míg az illetőnek rokonai annyi súlyú aranyat és ezüstöt nem teremtettek össze, a mily nehéz volt maga a fogoly. Mese, monda ugyan; de mindenesetre rámutat a török járom keserűségeire és a kivándorolt bolgárok egykori gazdagságára³⁾.

E bolgár nép, mely több száz családból állott és vagy 4600 lelket számlált, Stanislavics Miklós nikápolyi püspök, Milli Balázs Kristóf plébános és Dobre Ferrendzsia elöljáró vezetésével Uricz, Islas és Krajova községekből 1737-ben fölkerelkedván, azon évi november hó első napjaiban Orsovára és Mehádiára érkezett és ott téli tanyát ütött. Innen egy ötös bizottság, névszerint Kacamag, Zsifkov, Budur, Ronkov és Velesov, Stanis-

¹⁾ Gorove a bolgárokról: „Tud. Gyűjtemény“, 1837. VIII. f. 18. l.

²⁾ Stanislavich Miklós 1725-ben a „de propaganda fide“ intézettől nikápolyi püspöknek kéretett, mi helybenhagyatván, III. Károly az új püspököket pártfogása alá vette és az Alután túlnani Oláhország lelki administratorává nevezte ki. Oláhországnak elvesztése után Károly császár és király 1739-ben a Falkenstein halálával megüresedett esanádi püspöki székbe helyezé Stanislavichot, ki pápai trónálló, val. bel. titk. tanácsos és egyúttal esanádi főispán is volt. (Tört. Adattár, I. k. 611. l.)

³⁾ V. ö. Történelmi Adattár, I. k. 608—627. ll.)

lavich püspökkel élőkön, Temesvárra küldetett a bánsági administratio elnökéhez azon kérelemmel, fogadná be a hontalanokat és jelölne ki számukra helyeket a megtelepedésre. Temesvárott a küldöttséget nagy előzékenységgel fogadták. A jövevények számára Vinga, Bodrog, Selyos, Lovrin és Ó-Bessenýő puszták, mint szintén a Vinga szomszédságában fekvő szanádi és dvorinikét majorság lettek lakhelyül kijelölve. Megadatott nekik kérelmek szerint az Oláhországban birt kiváltságoknak további élvezete, azonban az adományozott szabadsalmakért és az átengedett kincstári földekért haszonbérül holdankint 10 rénusi forintot félévi részletekben tartoztak fizetni. Minden egyéb teherrel, mint adó, beszállásolás, fuvarozás, stb. örökre mentesek valának. A hazát nyert bolgárok, kik magukat „paulicsánok“-nak nevezik vala, a következő év tavaszán fölkerekedvén orsovai téli szállásukból, Temesváron át Rékasra érkeztek és ott rokoni ölelkezések közt három csapatra oszoltak. Az egyik csapat Vinga, a másik Lovrin, a harmadik Ó-Bessenýő felé vette útját, hol mindenütt virágzó községeket alapítottak. A Lovrinban megtelepedett bolgárok, mintegy 200 család, 1742-ben Budurov Péter elöljárójuk alatt szintén átmentek Ó-Bessenýőre és az ottani 104 családból álló bolgár községet 200 családdal és ugyanannyi házzal szaporították. 1740-ben ismét jöttek át bolgár csapatok, melyeket a temesvári administratio eleinte határőri minőségben az alsó Duna hosszában akart megtelepíteni. Tett is eziránt fölterjesztést a császárhoz, de III. Károly 1740. szept. 26-án kelt leiratában azt válaszolta, hogy még most nincs szándékában a bánsági határörvidéket szervezni. Az ide átmene-kelt albániaiak és clementinusok mindazonáltal befogadandók és számukra a tartomány benső részeiben jelölendők ki telephelyek. A jövevények ellátandók a szükséges élelmi szerekkel, hogy a télen át addig is, míg elhelyeztetnek, inséget ne szenvedjenek.¹⁾ Ezen új jövevények egy

¹⁾ „Es ist Uns — írja a császár — gehorsambst beygebracht worden, welcher-gestalten der Antrag dahin seye, nach endigung der mit der ottomanischen Pforten dermahl vorseýenden Gräniz-Scheidung sogleich zur einricht und introduceirung deren Militar-Gränitzer in den Bannat Temesvár schreiten; Gleichwie aber Unsere intention keiner Dingen ist, mit einrichtung deren Gränitzern im gedachten Banat Temesvár dermahl fürzugehen, Wir auch auf ein Uns abgestatteten Conferenz-Vortrag gnädigst resolviret haben, die Sach diesfahls noch vorläufig in weitere deli-beration zu ziehen; So ist Unser gnädigster Befehl hiemit, dass Ihr mit aufstell oder einführung einiger Gränizer in gemelten Temesvarer Bannat bis auf Unsere weiters erfolgende resolution keiner Dingen fürgehen, sondern dermahlen alles in Statu quo belassen sollet. Sollten jedoch die ex Tureico, hinübergetretene, sogenannte Albaneser und Clementiner alda lands untergebracht zu werden anverlangen, und sich dieser wegen bey euch bereits angemeldet haben, oder ferners anmelden, so seynd Wir keines Dings entgegen, dass selben ein zulänglicher Terrain nebst denen erforderlichen grund-Stücken, jedoch nicht an denen türkischen Gränitzen, noch all zu weith an der Dohnau, oder in dem Gebürg, sondern hierinwerths in dem blatten land, und gleichsahm in Aeditullio angewissen, hiernächst auch mit denen zur

része a krassovai vidéket, nevezetesen újból Krassovát, továbbá Lupákot, Vodnikot, Nermetet, Jabalezát, Klokodiesot és Rafnikot népesíté be, míg a másik rész Ó-Bessenyőn, Vingán és Vizedán telepedett le.

1744-ben a vingai bolgárok szabadalmi megerősítettek.

Az 1735. évi nemzetiségi belzavarok, az ezeket nyomban követő török pusztítások és a döghalál dúlái nagyon megrázkótták a bántási népességet. Úgy látszik már, hogy e tartományt nem is lehetend rendszeresen benépesíteni. Maga a bécsi kormány is feladta ebbeli reményét és számkivetési büntető helynek kezdé a Temesi Bánságot tekinteni, hova, — miként az oroszoknál a fagyos Szibériába — az osztrák birodalom salakját és söpredékét kell leküldeni, hogy ott elpusztuljon, vagy megjavuljon. Divatba jött az osztrák bünyfenyítő eljárásban a „poena arbitraria“-nak egy neme: a gonosztevők és kihágók letolonczoztatása (Schub) a Temesi Bánságba. Számos bántási német coloniának e tolonczok veték meg első alapját. Mert Ausztriában elegendő volt csak csekély vétségeket elkövetni, hogy valaki a Temesi Bánságba tolonczosztassék. Közönségesen a következő büntények és vétségek tekintettek Ausztriában olyanoknak, melyeket a bántási számkivetéssel kellett büntetni: lopás, orgazdaság, emberölés, rablógyilkosság, szökés, paráznaság, csempészet. A tolonczokat hajókon szállították Bécsből Temesvárra. Leutázás közben kapott minden toloncz 7 kr. élelmezési pénzt. A leutázás 6—7 hetet vett igénybe s évenként tavasszal és ősszel történt. Amint a tolonczok, kiket rendesen Zimonyban vagy Páncsován tettek szárazra,

anbau nöthigen Früchten und übrigen Erfordernissen behörig an Hand gegangen werde, damit sie vor dem hierannahenten Winter annoch eingetheilet und zu Ihren Unterkunft und Subsistenz nach nothdurft versehen werden, und damit Unserer obangeführten Verordnung gemess in ansehen der gränitz Miliz alles in Statu quo mithin auf einen Fuess gelassen werdt, dass Wür freye Stand behalten, das Weithere nach gut befinden hinunter zu verfüegen, und Wür hiernächst Unsere Resolution mit so mehrere bestand zu nehmen vermögen, so habt ihr auf das fordersambste zu berichten, ob, und wie viele besagte Clementiner und Albaneser daselbst sich eingefunden? Wohers selbe den Unterhalt bisshero bekommen? Wie viele Officiers bey ihnen befindlich? auch was arth und was bedingnüssen sie in das land eingenohten worden? deme ihr den weitheren bericht beyzufügen haben werdet, wie, auf was weis, und an was orthen ihr selbe bereits eingetheillet, od. einzutheilen gedenkhet, auch was sonderlich ihr mit dem darbey befindlichen officirn führgekehret, oder fürzukehren gedeneket; Ansonsten auch zu vernehmen kommet, welchergestalten daselbst zu Temesvar eine sehr grosse Anzahl der Juden sich derzeit befinde, und solche noch immer mehrers anwachset; An hero Unser gleichmässiger befehl ist, dass wie es schon vorhin durch Unsern Hof-Kriegs-Rath, und Hof-Kammer verordnet worden, Ihr alle und jede derzeit darunt sowohl zu Temesvar, alss auch in anderen Orthen daselbst befindlichen Juden, sambt ihren Famiglien genau conscribiren lassen, und solche conscription oder verzeichnüss hieber auf das fordersambste einsenden sollet“. (Bécsi udv. kamarai levtr.)

Temesvárott megérkeztek, jelenték magukat a „Schub-Director“-nál, ki a börtönre ítélteteket elzáratta, a többit pedig dobszó mellett kiállította a piacra, „und kann eine jede Frau oder Mannes Person hinausgehen, sie alle ansehen, und aus allen sich eine auswählen. ohne dass man fraget, zu was, oder warum?“¹⁾ A kik Temesvárott el nem keltek, hosszú szekerekre tétettek és néhány huszár kíséretében szerteszét küldettek a tartományban a kerületi tiszttartókhoz, kik a megérkezetteket fölirták s aztán pénz és munka nélkül ismeretlen idegen földön szabadon bocsátották. Azok, kik börtönre voltak ítélve, büntetési idejüket kiállották, vagy pedig megszöktek és a menedékjoggal felruházott zárdákban, meg lelkési lakokban kerestek oltalmat és szabadulást mindaddig, míg az üldöző hatóságok által elfeledve, ők is valahol békésen le nem telepedhettek. Az elrejtőzésben és megtelepedésben segítették őket szabadon járó társaik. Sok ezer emberrel szaporodott e tolonczok által a Bánság népessége olyannyira, hogy már pár év múlva dúsan lett pótolva a háborúk és halálozások nyomorai alatt elvesztek száma. Nem múltott esztendő, hogy 200—300 ilyen tolonczot ne küldöttek volna a Temesi Bánságba. Tagadhatlan azonban, hogy e tolonczok által nem kis mérvben veszélyeztetett a tartományban az erkölcsiség és a közbiztonság. Ha a hazájokból kiutasított szerencsétlenek közül számosan megjavultak és itt a jövő nemzedék számára új családi tűzhelyeket alapítottak is, mégis sokan közülök kóbor, tolvaj életre adták magukat, sőt a női tolonczok legtöbbje erkölestelenségre is vetemedett.²⁾ Kiket ifjuságuk és szépségük a könnyű keresetre alkalmasokká tett, azok bujálkodva rontották itt a társadalmi szemérmet, vagy pedig üzérkedő rácz, zsidó és örmény kereskedők által Törökországba adattak el. A tolonczolást negyedszázadi fennállása után Mária Terézia József³⁾ császárnak eréljes előterjesztései folytán 1770-ben szünteté be.⁴⁾

¹⁾ II. József hiv. előterjesztéséből Mária Teréziához. (Bécsi titk. levtr.)

²⁾ Érdekes világot vet e német tolonczok erkölcsi állapotára a bécsi udv. kamarai levéltár ily czimű aetája: „Specification deren samentlichen bis Ende Martz 1752 zu Temesvár in der Straff noch vorhandenen Manns und Weibs Persohnen, nebst beygefügte Anmerkung ihrer begangenen Verbrechen, und wie lang selbe schon alda sich befinden“. Kitűnik ebből, hogy nemcsak kikiáltott bűnösöket és súlyos fogságra ítélt rabokat küldtek le a Bánátba, hanem közönséges csavargókat és szeretőikkel éjelenként az utcán elfogott nőket is. Egyáltalán a nők többnyire nemi bűnök miatt jutottak le a bánsági Szibériába. Ha valaki innen visszaszökött hazájába s ott kézrekerítették: újból leküldetett és büntetési ideje megkettőztetett.

³⁾ József császár említett sajátkezű útinaplójában ezek olvashatók a bánsági tolonczügyről: „Der Schub und sein übel. Ein arbeitshaus miserie. Art in welcher sie ankommen. Arth wie sie abgetheilet werden in districtes, wo sie nicht reden können, wo sie nicht zu gebrauchen sind. Abschei alles ehrlichen Dienstbothen. Revertiren. Unkosten so sie verursachen zu 5 oder 6 mahl. Dessen aufhebung das einzige mittel. (Bécsi titk. levtr.)

⁴⁾ Mária Terézia ugylátszik egészben osztá fia felfogását a bánsági tolonczügy felől. 1770-ben ezeket írja a temesvári administrationak: „Den Schub, als wodurch

Ugyancsak ezen első, rendszernélküli népesítés korszakába esnek a spanyol és olasz telepítések is. Az első spanyolokat Mercy Barcellona és Biscaya tájairól hívta be s Beeskereken a Béga folyó balpartján telepítette, Uj-Barcellona-nak nevezvén el a spanyol gyarmatosok lakhelyét. E nevezet azonban néhány év múlva a jövevényekkel együtt kihalt, miután azok a vidék nagyterjedelmű posványai által megfertőztetett levegőt elviselni nem tudták. Amde Mercy nem riadt vissza a kezdet nehézségeitől. 1736. táján újból megkísérlé a spanyolok meghonosítását. A másodizben bevándorolt spanyolok III. Károly azon hű alattvalói közül voltak, kik az 1733-tól 1738-ig dühöngött lengyel örökösödési háború alkalmával a nápolyi és olasz területről költöztek az osztrák örökös tartományokba, onnan pedig császári nyugdíjjal ellátva és különféle ígéretekkkel keesegtetve a Temesi Bánságba, részben Beeskerekre. Ide leginkább azért ajánlá Mercy a második spanyol települőket küldeni, mert ekkor Beeskerek levegője a mocsárok lecsapolása folytán már megjavult és a városnak jó ivóvize is volt. Azonkívül itt az építendő spanyol város számára, melynek tervrajzát Mercy Bécsbe terjeszté fel, eléggé tágas terület is kínálkozék. Ajánlotta e helyet annak stratégiai előnye is, mivel Beeskerek Szeged, Arad és Temesvár erődtítményei közt feküdvén, az új gyarmatosoknak itt sem háború esetén ellenséges meglepetéstől, sem béke idején a tartományban barangoló rablóbandák megtámadásaitól tartaniok nem kellett. S a bécsi kormány 1737-ben csakugyan meg is tett minden intézkedést, hogy a beeskereki spanyol város építéséhez hozzá lehessen fogni. A megszerzendő építési anyagra nézve bizonyos kedvezmények engedtek nekik, a szükséges fát pedig Liptóból és Árvából hozatták számukra. E spanyolok derekabbak voltak áruló földijöknél Aldana-nál Losonczy idejében, mert sokan közülök készségüket ajánlák fel tengeren és szárazon a törökök ellen harcolni. A megtelepült spanyolokat Mercy bőven ellátta keresetforrásokkal. Résztvettek Beeskerek városa első rendezési munkáinál, midőn az itteni vár falai lehordattak és a jelenlegi „Ferencz József-tér“ feltöltetvén, köröskörül igénytelen kinézésű kinstári épületekkel beépítették. E spanyolok plántálták Beeskereken az első eperfákat és ők dolgoztak az itt létesített első selyemgyárban, mely a törökök újabb betörése alkalmával 1738—39. évben elpusztult. A spanyolok egyéb rajai Mercyfalván és a temesvári Gyárvárosban és Verseezen települtek, hol az adminisztratio által leginkább selyemtermelésre használtattak. Nevezetesen Mercyfalvára 1736. elején érkeztek a spanyolok. 1736. évi ápril 1-től augusztusig Mugnos

bis anhero viel liederliches und unnützes Gesind nacher Temeswar gekommen ist, haben wir bereits zum Vortheil des Landes aufgehoben; jedoch gehet unsre gnädigste Gesinnung dahin, da:s für das Banat ein eigenes Arbeitshaus erbauet werden solle“. (Bécsi udv. kam. levtr.)

József nyugdíjas trinitáriusrendi atya a lelkészek. A plébániai anyakönyvekben előfordulnak még a Campos, Cajola, Soro, Ribes de Soldevilla, Lo-Presti családok nevei. Sokkal több spanyol névvel találkozunk azonban a temesvári anyakönyvekben, mely körülmény arra mutat, hogy itt a Temesi Bánság központján legtöbbször települtek a második spanyol gyarmatosok közül. A spanyolok ide már 1735-ben érkeztek meg a császár parancsolatából, de az itteni éghajlati viszonyokhoz nem szokott testi szervezetekre nagyon kártékony hatással volt temesvári tartózkodásuk. Rövid 3—4 évi ittletök alatt aránylag igen sokan haltak el közülök úgy, hogy az 1739-dik év után már csak szórványosan találni az anyakönyvekben spanyol neveket. A Temesvárott előforduló spanyol családnevek közül álljanak a következők: Perramon, Puertulas, Cereso, de Pilva, Peralda, de Castro, Calgagni de Toledo, de Balenhamad, Oliva, Prá, Jetreria, Perez, Don Buais, Gran, Navarra, Pinedo, Abbadia, Más, Bajet, Alvarez, a Castro et Gongora, Sanetos, Asuar, Velasco, stb. — Verseczre szintén III. Károly király egyenes parancsolatából 1736. évi ápril havában telepíttetnek le a Bécsből leküldött spanyolok. Vallási ügyeiket eleinte Birnega Alfonz sarús trinitárius látja el, ki leveleiben magát „a Bánáthban lakozó összes spanyolok pásztorának“ nevezi. Utána Cuttié-Salzedo Antal szerzetes a lelkész. E spanyol gyarmatosok 9 hajóval jöttek le Bécsből. Voltak köztük tisztviselők, iparosok és kézmunkások, elégedetlen, szájas nép. Verseczen sok botrányt okoztak és a spanyol névnek nem nagy dicsőségére váltak. Megfélemezésük sok fűradtságába volt a hatásúnak. Az itt lakók családnevei közt előfordulnak a parochiális anyakönyvekben: Landolfi, Martin, Medina, Ville-Omet, Sanchez, Serra, Marímon, Torrente, Figeras, stb. Mindezen spanyolok az osztrák állami kincstárból nyugdíjakat és segélyezést kaptak, s letelepítésük Mercyfalván, Temesvárott és Verseczen ugylátszik csak ideiglenes volt, az levén a kormány szándéka, hogy az összes jövevény spanyolok a Beeskerekben építendő spanyol városban vonassanak össze. E szándékot azonban meggátolta a spanyol települők gyors, rohamos halálözása. Emléköket és nevöket csak gyermekeik tarták fenn, kiknek unokáira itt-ott szórványosan még ma is akadhatni vidékünkön.¹⁾

A spanyoloknál pár évvel előbb, 1733-tól kezdve, települtek Marcyfalván, a Temesvár alatti Basabrunnban, Freidorfon, Csákován és Jaszenován az olaszok, kiket Mercy részint selyem-, részint rizstermelésre hívott be. Ugyanis Mercy meg-

¹⁾ Miletz János: „Történelmi és régészeti értesítő,“ IV. k. 75—86. ll.: Adatok a dél-magyarországi spanyol telepek történetéhez. — V. ö. még: Pesty Fr. „Századok“ 1877. I. füz. 49. 54. l.; és; Dr. Szentkláray: „Nagy-Beeskerek utcáinak és tereinek magyarosítása,“ 15—16. ll.

hagyá de Jean adminisztraió tanácsosnak, hogy a selyemgyártás czél-szerűbb foganatbavételére ahhoz legjobban értő olaszországi munkásokat hívjon a tartományba. De Jean felszólítására 1733. évben csakugyan jött is néhány olasz család, kik eleinte Temesvárott kaptak lakhelyeket. Midőn a spanyol-francia-szárd háború kitört és Mercey Olaszországba rendeltetett, meghagyá helyettesének Engelshofennek, hogy ezen olaszok számára saját nemzetükből külön a selyem- és rizstermeléshez értő igazgatót nevezzen ki. Mercey utasításából Engelshofen — amint már említém — Rossit hívta meg, ki több olasz család kíséretében meg is érkezett. Ezalatt Dall' Avo József is toborzott Tridentben több olasz családot a bántási selyemgyártás czéljaira. A jövevény olaszokat Engelshofen nagyobb részben az ősi Kárán helyére telepíté s az új községet Mercey údott emlékének tiszteletére Merceyfalvának (Mercedorf) nevezé. Engelshofen utóda Hamilton kormányzása alatt Rossi újból több olasz családot hívott be. A merceyfalvi új olasz telep ekként tetemesen felszaporodván, tulajdon olasz lelkészszel is ellátatott. 1734—1736. években Merceyfalván már 119 olasz család és 21 olasz magán személy teláztatott. Több olasz család a Bántágban szétszórta, nevezetesen a Temesvár alatti Freidorfon, továbbá Csákován és a Versecz alatti Jaszenován lakott. Az egyházi anyakönyvekben előfordulnak a Nardelli, Nijori, Fontana, Bona, Bevilaqua, Campolongo, Piccola, Savoy, Coradello, Ferrari, Borgogno, Pelegrini, Capraro, Pezzo, Marchi, stb. olasz családok. Bevándoroltak ezen olaszok a következő községekből: Dal Bian, Gardolo, Terlago, Segonzan, Pieve di Traus, Wich di Mean, Gazadina, d'Ravina, la Pieve di Rum, Besenello a tridenti egyházmegyében; di Telve, Perghen, Strigno, Rousegno a feltrinaei egyházmegyében; és Loiorla Concordia a mantuai egyházmegyében. Jöttek még: Valsugana, Valdenom, Roveredo és Foro Julio városokból. Később 1748. évben a merceyfalvi olaszok tyroliakkal szaporodtak.¹⁾

A bántási katonai részek benépesítéséről, mi részben szintén ezen időszakra esik, már másutt szólottam. A bántási polgárhad felállítása alkalmával 1724—1726-ban 4200 katonae gyén osztatott fel a temesvári, csakolovai, hedjáki és mutniki főkapitányságok 21 sánczában. Engelshofen idejében mintegy 800 emberrel szaporodott a polgárhad, mely az örökösödési háború tartama alatt különféle nemzetek közül hozatott össze. 1740. óta pedig nagyobb rácz csapatok vándoroltak be a Bácskaságból és Szerémségből a bántási részek tisztai vidékeire, megszállván itt azon községeket, melyekben később, a Tisza-marosi határ-örvidék feloszlátása után, az ottani határörök lakhelyeket kaptak.²⁾

¹⁾ Kasies Károly, esanádi püspöki levéltárnok följegyzései nyomán.

²⁾ V. ő. e munka I. k. 39—43; továbbá 46—47. II.

1740. év körül Beodrára is új szerb települők érkeztek és ugyanekkor adai és martonyosi rácok Kárlóvát szállták meg.

1741. év körül szaporodnak egymásután a moldovai, szászcai, csiklovai, oraviczai, dognácskai, bogsáni és resiczai bányász telepítvények s az egész bányavidék, mint azt már fent láttuk, közigazgatási bányavidékekre osztatik.

1744-ben keletkezett egy legmagasb intézvény következtében Temesvárott, a pétervárad kapuán kívül, az „Új német majorok“ nevű városrész (a későbbi József-külváros). Ugyanazon rendelet folytán keletkezett Temesvárott a Mehala külváros, mely szerb gyarmatosok számára lőn kijelölve, honnét is „rác városnak“ nevezetett. Ugyanekkor, 1740-ben, szállított Engelshofen Mehádiára, 1741-ben Dognácskára németeket. 1743-ban egy régi falu romjain Szőreg új falu keletkezett, hol magyarok telepedtek. 1748-ban Török-Becse magyarokkal, németekkel és szerbekkel, 1749-ben Bresztovác és környéke szerbekkel és horvátokkal, 1750-ben Szászka németekkel szaporítattak.¹⁾

1745-től kezdve nagy toborzások mentek végbe a felső-rajnai és a frank kerületekben, úgy szintén Würtemberg, Hessen, Nassau és a Rheinpfalz tartományokban. Mária Terézia, mint egykoron I. Mátyás király, országai fényét és erejét a népek sokaságába, a városok gazdagsága és nagyságába helyezvén, birodalma túlnépes és elszegényedett részeinek lakosságát újabb pátensek által Magyarországra és nevezetesen a Temesi Bánságba édesgeté. A nép falvanként dobszóval szólíttaték fel a kivándorlásra. Napidíjak és költözködési költségek, Magyarországon több évi adómentesség, föld, gazdasági eszközök és a szükséges igavonó állatok ajándéktak fel neki. Erre az említett tartományokban, de legkivált az úgynevezett „Reich“-ban valóságos népvándorlás keletkezett. A szegénység fölszedvén holmiját, készséggel hagyta oda ősi lakhelyét és egymásután nagy csapatokban érkezék meg Bécsbe, hol pénzzel és útlevelekkel ellátva, hajókon szállíttaték le a Temesi Bánságba. Csak az 1758. évi nov. 11-dike és 1749. évi ápril hó közti rövid időközben nem kevesebb mint 900 települő szereztet a bánsági vidékek számára. És így folyt a toborzás szüntelen; a költözködő németek rajai egymást érték. De nagy is volt Magyarországon a kapkodás e német munkás nép után. A magyar földesurak több ily költözködő csapatot útközben feltartóztattak és a népet különféle ijesztgetésekkel és ígéretekkel lebeszölték a Bánságba költözés szándékáról. Ugyanazon föltételek mellett saját uradalmaikban kínáltak neki telephelyeket, sőt ha a rábeszélések mitsem használtak, uradalmi hajdukkal ki is lakoltatták őket a hajókból és kényszerítették

¹⁾ Böhm, II. 75. l.

a maradásra.¹⁾ Ezen időben népesíték Eszterházy és Grassalkovics is terjedelmes pusztáikat Fejér- és Pest vármegyékben. Az ekként visszatartott németek nem egy helységet népesítettek be a Vérteshegység aljában és Gödöllő környékén. De nagyobb részök mindazonáltal a Temesi Bánságba jutott és az itteni kinestári praediumokon, nevezetesen Uj-Bessenyőn, Kis-Beeskereken, Bencseken, Szent-Andráson, stb. virágzó falvakat alapított.

Tetemes népszaporodást nyert a Temesi Bánság a Tisza-marósiak beköltözése által. Mindjárt kezdetben mintegy 400 család ülte meg a csanádi kerületben Mokrin praediumot, a beeskerekiben Kikindát, Vrányovát, Károlovát és Melenczét, a páncsovaiban Kovasiczát, Czrepaját és több tiszaparti pusztát.²⁾ Ezenkívül a katonai községekben elhelyezett katona állomány is 3583 embertől állott, kik közül 578 a vrányovai, 640 a nagy-kikindai, 540 a mokrini, 530 a melenczei, 327 az idővi, 400 a bottosi, 335 a potoki és 231 az ogruliczeai századokra esett. Később benépesedett még tiszai és marosi határőrökkel Josefova, Keresztur, Kumánd, Kis-Kikinda Sziige és Perlaszváros³⁾. Több szerb és oláh családdal népesedett ismét Temesvár, Beeskerek, továbbá Páncsova, Uj-Palánka, Mehádia, Karánsebes, Lippa és Lugos is.⁴⁾

¹⁾ Az 1749. évi egyik német szállítmányt Grassalkovics magy. udv. kamaraelnök emberei tartóztatták fel Budán. Serangioli kapitányon, ki a Bánságba rendelt új telepeseket kísérte, különféle erőszakoskodásokat követvén el, 459 embert a továbbbi útazásról lebeszéltek és Grassalkovics uradalmára esábitottak. Az esetről jelentés tétetett a császárnénál, melyből álljanak itt a következők: „Dass diese Zurückbleibung in Ofen von darummen erfolget seye, weillen sie gleich nach ihrer Dahinkunft aufgewiklet und abgeredet, ihnen auch gesaget worden, ihr Führungs-Commissarius wäre ein Lügner, ein Verkäufer, führete die Leuth zu denen Türken, ietzt wäre Zeit, wer aus denen Schiffen gehen wolte, solte heraus gehen, sie hetten sich nichts zu fürchten. Dessgleichen, dass dieser Aufwikler ein Einhändler gewesen. Das dieser Einhändler sich für des Hung. Kammer Praesidenten Officier ausgegeben. Das dieser angebentliche Hof-Camr. Praesidentens Officier den Hauptmann Serangioli, als er die Leute zum Gehorsam bringen wollte, sich widersetzt. Das eben dieser angebentliche Camr. Praesidenten Officier denen aufgewickelten Familien zu hindanbringung ihrer Bagage aus deme Schiffen, Wagen verschaffet! Ja sogar mit einer bewaffneten Hussaren, oder Comitats-Wache, die Leuthe zum Ungehorsam, und Austritt aus denen Schiffen durch zerschiedene Versprechungen des Schutzes und der Hülff, Einraumung des Landes, und Gleichen beredet. Dass dieser Aufwikler des Hung.-Cmr. Praesidänten Hispan gewesen. Dass sodann diese Familien durch erstgedacht Grassalkovicsischen Officier in die Stadt geführt worden, und da sie zurückgekerhet, überlaud geschreyen hetten: sie hetten schon einen Herrn bekommen, und wolten nicht mehr weiters gehen. Die angeblichen Comitats Hussaren haben nachmahls die Leuthe mit Gewalt aus ihren Schiffen getrieben, und mit sich geführt“. — Mindest esküvel erősitik a tanuk. (Bécsi udv. kamarai levtr. „Miscellanea Banatica.“)

²⁾ Vaniček, I. 582—584. ll.

³⁾ Bécsi titk. lvtr. „Gründlich. Bericht.“

⁴⁾ Egyházi anyakönyvek.

Az 1753. évi hivatalos összeírás szerint találtatott ekkor a Temesi Bánság területén 574 falu és ezekben 52.748 személyadót és 29,982 jövedelemadót fizető egyén. Az összes lélekszám, a katonaságot ide nem értve, ekkor már körülbelül kétszázezret tett ki.

Ennyi nép közt magyar csak kevés volt; ami volt is, az elszórtan többnyire a rácz és oláh falvakban találtatott. A mai torontáli részekben Beeskereken, Beesén és Komlóson, Versecz körül és a marosi falvakban laktak esekély számban magyarok. Árván s elhagyatottan, vezér és gondviselő nélkül, hontalanul járt-kelt a magyar nép saját hazájában, faluról falura, napszámmal és eselédi szolgálattal keresni kenyerét. Nem esoda, hogy az ide vetődött kevés magyarság is elesenevészett az idegen elemek közt, kivetkőzvéen nemzeti jellegéből és ősi erkölseiből. Magyaroknak egyáltalán nagyon nehéz volt a Bánságban állandóan megtelepedni. A német kormány nem szívesen látta volna azt. Csak a kathol. papság volt az, mely vallási szempontból a magyarság állandósítását kívánta és sürgette. Clary egy alkalommal megjelenvén Verseczen, Vuco csanádi kanonokkal felsétált a kereszthegyre (Kreutzberg), hogy onnan a vidéket megszemlélje. Vuco a hogy tetejéről rámutatott a Csako-Mahala elhagyott török helységekre és ajánlá Clarynak, hogy az üresen hagyott helységben telepítse meg a verseczi rácz-városban és a szomszéd Paulison, nemkülönbén a verseczi kerületben szétszórt magyarságot, mely asszonyaival és gyermekeivel a rácz és oláh falvakban hányódik s templom és iskola nélkül pár év múlva teljesen ki fog vetkőzni vallásából s a schismaticusok szokásait veszi majd fel. Azonban Clary mitsem akart erről tudni. Különbén a tartományban találtató magyarok közt sok volt ekkor a kálvinista és lutheránus, kiknek sorsa hitvallásuk miatt annál rosszabb volt. Az 1758—60. évi decanalis conscriptio szerint Uj-Bessenyőn is több magyar család találtatott. Vuco de Branko ekként ecseteli az akkori bánsági magyarság erkölseit: „Tempore visitationis uxor Joannis Nagy, abjurata haeresi calviniana, catholicam suscepit solemniter fidem. Haeretici vero sunt sequentes: Joannis calvinistae uxor, apud Görög Gyoka famula, est lutherana. Sonyok habitat apud Fuyos, est calvinista una cum uxore. Martinus Horvath suspectus de concubinato, citatus non comparuit. Michael Horvath per 12 integros annos vixit in concubinato. A fidedignis nobis relatum fuit, Districtum Beeskerekiensem abundare concubinarys talibus, qui e vicinis regionibus in Banatum transmigrant. Ad notitiam horum concubinariorum admodum difficile perveniri potest: mutant enim suas sedes per modum vagorum et fugiunt lucem“. „Habeo enim Hungaros — írja ismét a n.-beeskereki lelkész a kerületi esperesnek — sed blasphemos in Deum et mundum.“ — „Auf den Dörfern — folytatja tovább — hat alles dies eine noch weit ärgere Gestalt. Man erschrickt über derart Catholiken. Sie sind Walachen

und Raitzen ganz ähnlich und fast noch schlechter.“¹⁾ De a kathol. valláson levő magyarok sem részesülvén kellő oktatásban, egészen elvadultak. „Weil aber auch diejenigen Ungarn — írja Vuco a csanádi püspöknek — die schon catholisch sind, auf den Dörfern herum grösstentheils nicht nur verwildern müssen, sondern auch ein ärgerliches Leben führen: so müssten sie sammentlichen gezwungen werden sich in Gr.-Beeskerek, oder im Banatischen Beesey sesshaft zu machen.“ Bár sikerült volna a kathol. egyháznak községi testületekké tömöríteni a bánási magyarságot! A magyar lakosság bizonyára gyorsabban szaporodott volna ezen elidegenített országrészben.

De ez nem történhetett meg, mert a magyarság községi megtelepítése a Bánságban ellenkezett az uralkodó politika elveivel, melynek az volt tendenciája, hogy Magyarország délről is egy kis Ausztria által környékeztessék és a birodalom itteni végszélei a német és szerb faj által tartassanak elfoglalva. „Veszedelmes lenne — mondja Bartenstein egyik előterjesztésében a császárnénak — a monarchia határszélein elégedetlen elemeket lakni engedni; mert a forradalmak, melyek az uralkodó házat Báthory, Boeskey, Bethlen Gábor, Rákóczy György és Tököli alatt rémitették, könnyen ismétlődhetnének. Nincs ország a világon, melyből minden dudvát ki lehetett volna irtani. És éppen azért, ami egyszer már megtörtént, az még többször is előfordulhat. Különben is minden időkben nagyon veszedelmes volt az államokra nézve határszéleiken elégedetlen népet lakni engedni. Most nem úgy van, mint volt Lipót korában, midőn arról volt csak szó: pelle duos. Most három ellenségnek leveretéséről van szó, és pedig oly három ellenségnek, kik közül kettő hirtelen behatolhat a birodalom szívébe és „in internis“ egyszerre tönkretelheti a sok fáradsággal létrehozott rendszert. Mindenekelőtt a szerbeknek kell itt elegendő lakhelyeket adni, kiktől azok elvették. Spoliatus ante omnia sit restituendus. A szerbek kiváltságai isteni jogon alapulnak (in einem göttlichen Recht gegründet seynd); nem esorbíthatja azokat semmiféle emberi törvény vagy intézkedés, bármiként neveztessek is az“²⁾.

Ezért van, hogy csapatos magyar településeket ezen időből nem ismerünk a Temesi Bánságban.

De egyáltalán az 1763. évig nem tapasztaljuk, hogy a Bánság benépesítésénél valamely egyöntetű rendszer, szabályos eljárás követett volna. Az eddigi népesítés az első szükségletek kielégítésére történt. Leginkább a régi nagyobb községek népesítettek. A munkaerő

¹⁾ Csanád-egyházm. püspöki levtr: „Status Religionis et Ecclesiasticus Parochiarum Decanatus Werschezensis.“

²⁾ Magy. orsz. levéltár. „Vorträge und Referat des Freyherrn v. Bartenstein über die Herkunft der Illyrisch. Nation, derselben Privilegia u. das System diese zu regieren. De Ao. 1755“.

ott helyezteték el, hol arra akár védelmi szempontból, akár pedig a kincstár jövedelmeinek szaporítása céljából legnagyobb szükség volt. A települések inkább a már különben is lakott vidékeken, Temesvár körül, a Duna és az erdélyi határok tájékán történnek. A becskereki kerületben csak rácok, oláhok és bolgárok települnek, s ezek is a puszták terek roppant arányaihoz képest gyéren. Az 1763. évi febr. 25-én kelt „gyarmatosítási patens“-sel vette kezdetét a Temesi Bánságban az első rendszeres népesítés. A hubertsburgi béke által befejezett hét-éves háború után megkettőzteték Mária Terézia a Bánság benépesítése iránti gondoskodását. A békekötés következtében a hadseregnél sok egyén lett fölöslegessé és sok egészen szolgálton kívül helyeztetett. Ezek felszólítottak, hogy Pilsen, Eger, Ellbogen, Saaz, Lobositz, Jungbunzlau, Königgrätz, Landskron, Troppau és Weidenau nevű helyeken útlevelekért jelentkezzenek, hogy azok által a körülményekhez képest az összes „német, temesvári, magyar és erdélyi örökös tartományokban“ fölvétel-hessenek. A császárné minden colonistának, ki kincstári jószágokon letelepedik és ott házat épít, hatévi adómentességet, ingyen épület- és tüzfűt, a kézműveseknek pedig tízévi adómentességet ígért. A német birodalomban ügynőkök és jegyzők bizattak meg a gyarmatosok toborzásával. Magyarországból is több egyén küldetett ki az osztrák vég-tartományokba, hogy ott minél több települőt szerezzen. 1764. évi jan. 31-én az udvari kamara kérdést tett a bécsi, pesti, prágai és pettau rokkantak parancsnokságainál, úgy szintén a többi ezredeknél oly rokkantak és kiszolgáltak végett, kiknek kedvök volna Magyarországon és a Bánságban letelepedni. A jelentkezők a gyarmatosoknak engedményezett többi kedvezményen kívül 10—12 frt. ajándékot kaptak. Ennek következtében az udvari főhaditanács ugyanazon évi márcz. 4-én ajánlatot tett, hogy 800 emberből álló 4 századot összeállít és azokat még hadvadászokkal és kiszolgáltakkal megtoldva, a Temesi Bánságban, és pedig a páncsovai, fehértemplomi és új-palánkai vidékeken letelepíti. Az udvari kamara a temesvári adminisztrációtól erre vonatkozó elhelyezési jelentést kívánt. 1766-ban külön „gyarmatosítási bizottmány“ állítatott fel, és a júl. 22-ről kelt legmagasb határozat által grf. Lamberg e bizottmány elnökéül, Cothmann és Festetics pedig tanácsosaiul neveztettek ki. A „banco deputatio“ pedig utasítatott, hogy Ulmban, Kölnben, Frankfurtban, Schweinfurtban és Regensburgban császári biztosokat állítson, kik a gyarmatosítás ügyét vezetnék. A toborzók fején-kint 1 frt. 30 kr., minden családjára és anyja 6 kr., minden gyermek 3 kr. napidíjat kaptak útiköltségre¹⁾.

Grf. Perlas egy 1763. évi kimutatása szerint Bánság összes vidékei, Temesvár várost is ideértve, ekkor csak 32,981 kathol. lélek

¹⁾ Böhm, II. 78—80 ll, Czoernig után.

találatot volt. Az ő elnöksége alatt ekkoráig csak 299 német család telepedett volna le. E kimutatás határozottan hibás ugyan és a valóságtól nagyon elmaradt, de azért az mégis kétségtelen, hogy a becskerek, karánsebesi és orsovai kerületekben akkoriban még csak kevés német család volt elhelyezve.

1763. évi ápriltól ezen év végeig mintegy 1000, a következő két évben 1000—2000 német gyarmatos vándorolt be a Bánságba, számos elbocsátott katona, és Hauenstein, Trier s Lothringen vidékéről számos új települő érkezett. Ily kedvező kezdet következtében egy udvari meghagyás sürgette a „német népesítés“ erélyes folytatását, mely inkább tekintetbe vendő, mint a kincstári puszták üresenhagyása. E legmagasb szándékhoz képest a temesvári administratio egy Hildebrand igazgatósági tanácsosból, Knoll temesvári kerületi főnök, báró Laffert csanádi kerületi ellenőr és Neumann lippai sötári tisztből álló telepítési bizottságot alakított, melynek feladata volt a jövevények számára falukat és lakházakat építeni.

E bizottság tagjai, a Temesi Bánság több vidékeire feloszolva, szűkség szerint vagy a létező falukat nagyobbitták és határaikat kiterjesztették, vagy pedig egészen új falukat építettek.

Knoll 1764-ben Szent-Péter, Bruckenauf, Gyarmata Freidorf és Rékas falukban németeket telepített és a helységet nagyobbitotta. 1765-ben Mercyfalva lakosságát, hova már 1745—49-ben vándoroltak be lothringeni, többnyire rossbrueki, lossheimi és trieri, 1760 körül pedig lothringeni, elsassi, luxemburgi és alsó-ausztriai települők, új német jövevényekkel szaporította. 1766-ban egy régi falu elpusztult romjain 254 házzal Bilétet építette.

Báró Laffert 1764—1765-ben Csanádot, Perjányost és Nagy-Szent-Miklóst szintén németekkel szaporította.

Hildebrand 1765-ben 300 házzal építé Szakálházát, 1767-ben 405 házzal Zsombolyt, 204 házzal Nagy-Jécsát, és 204 házzal Csátádot.

Neumann 1764-ben 84 családdal gyarapítá Lippát. Ezek közt nagy számmal voltak a német iparosok, leginkább harisnyakötők. Ugyanazon évben építé 148 házzal Gutenbrunn. A következő évben építette 150 házzal Neudorfot, 1766-ban 200 házzal Schöndorfot, 106 házzal Engelsbrunn, nagyobbitá 82 házzal Új-Aradot.

Ekképen vándoroltak be a Temesi Bánságba 1763—1766-ban Németország majdnem minden részéből szorgalmas, munkás gyarmatosok, leginkább földművelők és iparosok, származásra nézve frankok, svábok, bambergiek, tiroliak, felső ausztriaiak, felső és alsó rajnaiak, pfalziak, mainziak, luxemburgiak, badeniek, kölniek, hesseniek, nassauiak, braisgauiak, fürstenbergiek, lothringiaiak, trieriek, elzászok, schwarzwaldiak.

schweicziák, sőt francziák is, de ez utóbbiak ekkor még csak igen szórányosan.

1764. évi márcz. 7-én utasítottak az igazgatási hivatalok, hogy kerületenként külön gyarmatfelügyelőket alkalmazzanak, kik az ujonan települtek viselésére és munkaszorgalmára felügyelnének és a rossz viselkedéssel szigorúan bánnának, mindnyáinak jó tanácsosul szolgáljanak, a rosszakat intsék és feddjék, a javithatlanokat a nyert kedvezményektől megfossszák és elbocsássák. Egy 1766. évi jul. 22-diki rendelettel meghagyta Mária Terézia a temesvári administrationnak, gondoskodjék arról, hogy az új községek mindenike lelkeszszel s iskolamesterrel és minden két község sebészszel elláttassék. Fennebb emlitém már, hogy az ujonan települtek szántóföldekkel, rétekkel és kaszálókkal is bőven elláttattak.

1767-ben Vizesda, Oroszi és Tószeg kincstári puszták németekkel lettek benépesítve; továbbá utasításul volt adva, hogy a Maros mellé is telepítsenek németeket, az ottani oláhokat pedig helyezték át Kleckre és Torákra. Ezen „belföldi“ oláh települők még másokat is maguk után vontak, kik aztán Écskát, Jankahidját, Száresát, Fényrt és Öregfalut ülték meg. Ugyanekkor Szakálház lakosai közül 50 család, kik nedves házakban laktak, Grabáczra helyeztetett át.

Ekkor jöttek be nagyobb mennyiségben az oláhok is Oláh- és Moldvaországból. Nem bírván otthon elviselni a török jármat és Maurocordato hospodár kegyetlen uralkodását, a török spáhik zsarlásait és igazságtalanságait odahagyták apai tűzhelyeiket és nagy csapatokban szökdöstek át határainkon a hatalmas császárné oltalma alá. E bevándorlások részletei kevésbé ismeretesek. 1765-ben aug. 6-án egyszerre 227, és kevesse előbb 535 ily törökországi menekült oláh nyert hazát a Temesi Bánságban. A temesvári administratio jelenté az esetet Bécsbe. Azonban ott nem nagyon örültek az új szerzeménynek¹⁾, sőt utasíták az administratiót, hogy a bevándorlásra újabban jelentkező oláh családokat, kik még csak a vesztegzári időt sem szokták betartani, ne kecssegtesse többé az itteni befogadás reményével, ne is levelezzen velök; sőt ellenkezőleg, hasson oda, hogy bevándorlási szándékukkal felhagyjanak. Akik pedig a vesztegzár-intézetbe már megérkeztek, azok a vesztegidő kitelte után nem bocsátandók beljebb, még kevésbbé fogadandók be lakosokul. Báró Penkler portai követ is utasítást kapott: közölné a

¹⁾ Még mindig élénk emlékezetben voltak a régi bánsági oláhok kegyetlenségei az 1738. évi török beütések alkalmával. Az oláhság nehezen tudott a bánsági német kormánylyal és a katonai despotizmussal megbarátkozni, s inkább tartott a törökkel, mint a némettel. Az 1738. évből, midőn az oláhok Lugos, Karánsebes, Versecz és Pánesova vidékein együtt gyakorlák a vandalismust a törökökkel, fenn van még a nép ajkain egy nótájuk, melynek ez volt refrainje: „Nu ku nyámeznu, nu ku turku, numai asa binye“. Csapataikat tudvalevőleg grf. Königsberg verte szét s a lázítók vezéreit az említett nóta énekeltetése mellett vitéti a vesztőhelyre.

portával, hogy a jogtalan és elviselhetlen zsarlások miatt hontalanná lett oláhokat legjobb lesz amnestia és sérelmeik biztos orvoslásának ígérete által visszahívni. Ámde mindezen rendszabályok mitsem használtak. A lakhelyeiből immár kimozdult és megfélemlített oláhságot egykönnyen nem lehetett a visszatérésre bírni. A temesi administratio elvégre is kénytelen volt a menekült nagyszámú oláh családokat befogadni és nekik a karánsebesi, lugosi, oraviczai és melháiai vidékeken lakhelyeket kijelölni. Ezen hegyvidéki oláhok szétszórtan építék faházait dombok hosszában, a hegyek alján vagy az erdőségek sűrűjében. Falvaik csak később, az 1790—1800. években rendeztetek¹⁾. A megtelepültek csapatainak vezérei, kiknek felügyelete alatt az egyes községek épültek, még mai napiglan is tisztelt emléekben állnak itt a köznépnel²⁾. A kormány elvégre belenyugodott az oláh menekültek megtelepedésébe, útásította azonban a temesvári administratiót, hogy lassankint, óvatos bánásmód által, idővel máshova helyezze át őket. 1766. évi jan. 12-én pedig ugyancsak az administratio azt a rendeletet kapta, hogy ellenezze, „nehogy a menekült oláhok Temesvárnál erőbb és a Bégánál tovább“ menjenek, miután legmagasb rendeletre az Arad, Szeged és Pétervárad között fekvő vidéken csak németek telepítendők le. „Nem kell azonban a török területről befogadott gyarmatosokat a határszélekhez sem nagyon közel elhelyezni“. E rendelet következtében azon törökországi menekültek, kik a becskerek-i vidéken, tehát a török határszélekhez igen közel telepítették le, a csanádi, temesvári, lugosi és lippai vidékekre osztattak szét³⁾.

1750—1760 körül nagyobb számban érkeztek Belgrádból Nagy-Becserekre magyar családok, kiknek unokái még most is élők emlékezetben tartják apáik egykori tartózkodási helyét. 1768. körül ismét költözött ide néhány magyar család Baranya vármegyéből, kiknek lakásul a mai nap is „magyar utcának“ nevezett városrész tüzetett ki.

E közben tovább folytattattak a német telepítések.

1769-ben építé Hildebrand Grabáczt 200 házzal, Neumann Bogárost 201 házzal.

1770—1771. évben épült fel ugyancsak Neumann közbenjárására Kis-Jécsa 101 házzal, Mastort és Heufeld 80—80 házzal, Charleville és Soltour 64—64 házzal és szaporítatt Szent-Hubert,

¹⁾ Az Oláhországból bevándorolt ezen oláh nép „thiarán“-nak nevezi magát, mi annyit jelent, mint tartománybeli, vagy az oláh anyaországból származó. Thiaranu = terraneus. Ezek a többi oláh lakosságot megkülönböztetésül ardelean, banatian muntian, bukovinian, moldovan, ungurian névvel jelölik, a szerint, amint Erdélyből, a Bánságból, Bukovinából, stb. erednek.

²⁾ Emlégeti a nép a Barbon, Jerstina, Koschestian, Vasziesszko, Ursuleszko, Aseur, Goia, Toma és a Haezegán neveket, melyek mindegyikéhez egy-egy község alapításának regéi fűződnek.

³⁾ Böhm, II. 90—91. II.

ezen lotharingi és-német telepek központja. Felépült még továbbá Albrechtsflur 80, Marienfeld 125, Blumenthal 95, Segenthau 77 és Greifenthal 30 házzal. Hasonlóképen Neumann építette Charlottenburgot a beregszói völgyben 32 tiroli család számára, Altringent, Neuhoft, Buchberget és Lichtenwaldot 42—42 házzal. 1772-ben vetette meg alapját Kreutzstetten-nek 65, Wiesenhaide-nak 100, Königshof-nak 30 házzal. Szaporította Szent-Andrást, a temesvári kerület tiszttartói székhelyét 42 családdal.

Hildebrand 1772-ben népesítette be Osztern-ban 51, Gottlob-on és Trübswetter-en 203—203 házat.

A Szent-Hubert-en, Trübswetter-en, Soltour-on és Charleville-n megtelepedett első francia gyarmatosok Lotharingiából a metzi, bezanconi, párisi és luxemburgi egyházmegyékből jöttek. A plébániai anyakönyvekben még Mainz, Trier, Nassau, Würzburg, Ingolstadt és az e városok környékén levő falvak fordulnak elő, mint származási helyeik. Itteni új falvaikban kevés német elemmel vegyítve laktak, miről még most is tanúskodnak a „Deutsch-Gasse“ nevű utcáink.

Ezen francia gyarmatot mintegy 20 évvel előzték meg a mereyfalvi első francia települők, kik az ottani plébániai okmányok szerint már az 1752-ik év táján jöttek oda és 1760-ban egy második, 1770-ben pedig egy harmadik francia szállitmányval szaporodtak. Sőt 1766. óta már Szent-Andráson, az 1770. éven túl pedig Fehértemplomban, Új-Bessenýőn és Szöllőssőn, a későbbi Nákófalván is találunk francziákat¹⁾.

Az első francia települők közt előfordulnak a Lorret, Miro, Rubie, Moy, Duc, Blodon, Francisquet, Etien, Ferion, Prevant, L'Amant, Endres, Rigolé, de Bisson, Masseau és Laurant családnevek. Az 1772-ik évi, vagyis a mai torontáli francia települők közt az Odromat, Colein, Fiancoi, Broussel, Grandidie, Glotmoasse, Griffaton, Bourgnignon, Lacour, Pierre, Pernet, Damas, Bacard, Lafleur, Frécot, Bastien, Dupont, Simonet, Marechal, Petitjean, Chaplier, Noel, Cherrier, Dechamp, Fournier, Decorsie, Serlaut, Thyri, Callis, Barba, Veran, Russeau, Marquis, stb. családnevek fordulnak elő²⁾.

Miként látjuk, a rendszeres telepítés első időszakában 1763—1776-ig roppant mennyiségben szállta meg az idegen, de legfőképp a német elem a Temesi Bánság azon részeit, melyek jelenleg Temes és Torontál vármegyék területét képezik. A hiv. kimutatás szerint csupán csak 3 év

¹⁾ Kasies K. közleményei után.

²⁾ Böhm Károly, trübswetteri lelkész közleményei után.

alatt vagyis 1768—1771 közt nem kevesebb mint 16,889 megkülönböztetett nyelvvezetű külföldi gyarmatos telepedett itt le.

A telepésekre fordított kiadások az arra utalványozott 200,000 frt. évi összeget mindig jóval túlhaladták, a miért is a kincstár ily nagy megterhelhetésén a gyarmatosítás megszorításával kellett segíteni. A külföldre küldött császári biztosok, kik a települők összegyűjtésével foglalkoztak, 1770-ben oda lettek utasítva, hogy a toborzással lassan és óvatosan járjanak el, mintán a bevándorlóknak máris fölösleg mutatkozik. 1771. apr. 13-án mindenfelé kihirdettetett a császári rendelet, miszerint ezentúl csak olyanok fogadtatnak be a Temesi Bánságba, kik a maguk költségén utazhatnak és a szükséges fundus instructust beszerezni képesek. Kincstári költségén később csak kivételesen szállítottak ismét telepéseket a Bánságba, mint 1773-ban 1385 család 5568 személylyel, továbbá 49 tirolai Primörből. Az által, hogy a kincstár megvonta a külföldiektől az úti és egyéb költségeket, nagy mérvekben csökkent a bevándorlási kedv olyannyira, hogy 1772—1776-ig már csak 67 család 264 személylyel telepedett le saját költségén¹⁾.

Történetiróink a hétéves háború bevégezésétől kezdve Mária Terézia uralkodásának végszákáig 25,000-re teszik az összes bevándoroltak számát. E szám azonban csak a németekre vonatkozólag lesz megközelítőleg helyes; mert a jelzett idő alatt beköltözött összes idegenek száma alkalmasint mégannyira ment. Mutatják ezt a gyarmatosokra fordított költségek arányai is, mert 1763—1773-ig két millió frt. adományoztatott ki a gyarmatosoknak úti és egyéb költségek fejében, mit az akkori idők értékfogalmai szerint roppant összegnek kell mondanunk. Ennyi pénz, egy-egy forintjával és krajezáronként kiadva és az illető gyarmatosítási tisztek fizetéseit is beszámítva, bár tíz év alatt, 25,000-nél bizonyára nagyobb számú nép közt osztatott szét.

Egyes új gyarmatosoknak időközben megüresedett telephelyeit, melyek gazdái vagy elhaltak, vagy régi hazájukba visszatértek, vagy pedig más községekbe átköltöztek, részint új bevándorlókkal, részint a szomszéd falvakból áthelyezett lakosokkal tölté be a temesvári adminisztratio. Egy 1775-ik évi kimutatás szerint következő számmal találtattak üres házhelyek: a lippai kerületben 84, a esanádiban 5, a lugosiban 8, a temesváriban 129, összesen 226 ház. Ezen üres és még más ujonan épített házak, számszerint 524, újabb telepésekkel lettek benépesítve. Az erre tett költségek, a telepéseknek adott előlegekkel együtt, 30,743 frt. 45 krra rúgtak²⁾.

A rendszeres telepítés kezdete óta, vagyis a második telepítési időszakban, a következő német helyek lettek ujonnan építve: Billét, Zsomboly, Szakálház, Engelsbrunn, Schöndorf, Csátád, Nagy-

¹⁾ Böhm, II. 104—105. II.

²⁾ U. o. 107—108. II.

Jécsa, Grabácz, Bogáros, Kis-Jécsa, Heufeld, Mastort, Márienfeld, Albrechtsflur, Blumenthal, Segenthau, Szent-Hubert, Soltour, Charleville, Wiesenhaid, Kreutzstetten, Lichtenwald, Buchberg, Neuhoft, Kis-Altringen, Charlottenburg, Königshof, Greifenthal, Trübswetter, Gottlob és Osztern.

Németekkel szaporitattak: Uj-Arad, Gutenbrunn, Uj-Bessenyő, Mercyfalva, Szent-Péter, Gyarmatha, Bruckenau, Rékas, Ujpécs, Verseez, Kudriez, Fehértemplom, Lugos, Temesvár, Szent-András, Zádorlak, Freidorf, Lippa, Detta, Mehádia, Nagy-Beeskerek, Perjámos, Neudorf, Nagy-Szentmiklós, Csanád, Csakova és Faeset¹⁾.

Látni való, hogy az itt felsorolt községek közt nincsenek felemlítve a szerbek, bolgárok, magyarok és oláhok által ugyanezen időszakban benépesített helyek, valamint a bányavárosok sem, melyekben ez időtájt a népesedési mozgalom legalább is szintoly mérveket öltött, mint az éjszaknyugoti németiség által betelepített bántási „Heide“ termékeny vidékein.

Igy 1770-ben Kubin a német-bántási kerületben szerbekkel és németekkel, és 1771-ben Szlatina az oláh-illir ezred kerületében oláhokkal gyarapítatott. 1774-ben a német-bántási ezred területén elkezdtek még Glogon németek- és szerbekkel, 1776-ban Homoliez németek- és szerbekkel, Jabuka szintén németekkel. Ugyanekkor tekintélyesen gyarapodtak ismét Lugos, Verseez, Karánsebes, Csakova, Szent-Miklós, Uj-Arad, Beeskerek, Lippa, Kikinda, Páncsova, Fehértemplom és Mehádia²⁾. Török-Beesére, Tordára, Kanizsára, Orosziba és Csókára pedig szegedi magyarok jöttek.

Ezenkívül 1775—1778. években nagy népesedési mozgalom folyt a nagy-kikindai szerb kerületben is. A kiváltságolt falvak elégedetlen lakossága visszakivánczolt a jobban megszokott katonai állapotba és az éppen szervezésben levő dunai katonavidékre vándorolt ki. Elment 10 kerületi községből összesen 460 háztulajdonos család. 199 zsellér, és 95 nőtlen egyén. Nagy-Kikindáról 201, Kis-Kikindáról 4, Keresztúrról 5, Josefováról 0, Mokrinból 9, Kárlóváról 44, Melenézéről 115, Kumándról 36, Tarasról 20, Vrányováról 26 család vándorolt ki. Bottos községe pedig 460 családjával egészen a katonai határőrvidékhez szegődött. A katonai határőrség szaporodott tehát összesen 702

¹⁾ „Ethnographie“, 27—29. II.: V. ö. még továbbá ugyan ő nála: „Chronologische Uebersicht der in Ungarn, in der serb. Wojwodschafft u. im Temeser Banate ... seit Anfang des XVIII. Jahrhunderts gegründeten Colonien“. (Mellékelve az Ethnographiához, III. k. 259. l.)

²⁾ Böhm, II. 112—119. II.

háztulajdonos családdal. Letelepédtek pedig mindannyian Szákulon, Idvoron, Barándán, Leopoldován, Bottoson, Sefkerinben és Perlaszon. A kis-kikindaiak, kik a mai Lovrinban laktak, a kincstár által 1777-ben a mostani Basahidjára költöztettek át, mely akkoriban puszta állott. Lovrint pedig 1777. évi apr. 14-én bolgárok szállották meg. Basahidján 1778-ban már 111 ház volt felépítve, mely építményekhez a faanyagot Temesvárról és a kis-zombori és szent-péteri erdőkből vették. A katonai határőrvidékre kivándorolt districtusi szerbek üres házait és házhelyeit újabb szerb telepítvényesek, ezek közt német és magyar iparosok is, foglalták el¹⁾. Az új szerb telepítvényesek nagyrésztben a Maroson túli vidékről; az egykori Tisza-marosi határőrségi falvakból jöttek, hol az 1752. év után még visszamaradtak. Most azonban, midőn a kikindai kerületi tanács 1777-ben közhirrre tette, hogy azok helyébe, kik a dunai határszélekre elköltöztek, más szerb lakosokat fogad fel, ők voltak az elsők, kik nemzeti ösztönüknél fogva menekülni akarván a magyar vármegyei és földesúri kötelékek alól, a kikindai kerületben félévelért esedeztek és azt meg is nyerték. Sajátoságos, hogy ezen ide érkezett új rácز települők oláh nyelven beszéltek, családi neveik pedig egészen oroszosan hangzanak. Így p. o.: Popov, Kekesov, Goikov, Kyrilov, Jofgovanov, stb. E jövevények által ismét meglehetősen felszaporodott a kerületi községek lakossága. Egy 1778. évi kimutatás szerint lakott ekkor:

Nagy-Kikindán	1822 férfi és 1520 nő
Basahidján (Kis-Kikindán)	394 „ „ 393 „
Kereszturon	243 „ „ 248 „
Josefován	263 „ „ 249 „
Mokrinban	888 „ „ 1017 „
Kárlován	288 „ „ 287 „

¹⁾ A n.-kikindai r. k. plébánia canonai látogatási jegyzőkönyvében mondatik: „Graeci non uniti post translationem ex partibus Marusianis ad has partes Confinii, sedes suas hic fixerunt, quibus et ipsi catholici, etsi tunc temporis pauci, partim ut officiales, partim ut opifices semet associarunt“. Ebből kitűnik, hogy Nagy-Kikindán már sokkal előbb is laktak nem szerb katolikusok, kik előbb ugyan mint filialisták Beodráról, Szöllősről és más környékbeli plébániákról részesültek lelki kormányzatban, de 1760. óta a temesvári ferenczrendi szerzetesek küldötték hozzájuk helyi lelkipásztorokat. A plébánia legrégibb anyakönyveiben (1776.) mint már hosszab idő óta n.-kikindai kathol. lakosok előfordulnak a többi közt: Georgius Horváth Transylvanus, Anna conthoralis Dni. Glath oriunda ex Galliis, Stephanus Poesik ex Rabik-Páló, Catharina Szilágyi ex Transylvania, Carolus Fiala ex Super. Hungaria, Theresia Benedik ex Szabadka, stb. Vannak még Nyitráról, Apátfalváról, Csongrádmegyéből, Gradiskából, Horvátországból, Szegedről, Váshelyről, Komáromból, Arvamegyéből, Péterváradról, Temesvárról, Fejérmegyéből, Bécsből, Keeskmétről, Makóról, Nagyváradról és Bajorországból bevándorolt nem szerb lakosok. 1776–1780. években meghalnak Nagy-Kikindán 50 éves kathol. emberek, kik kikindai születésűeknek iratnak.

Melenczén	900 férfi és 905 nő
Kumándon	384 „ „ 406 „
Tarason	165 „ „ 156 „
Vrányován	714 „ „ 660 „

A kerületben összesen: . . 6091 férfi és 5741 nő.

Dél-magyarországi történetiróink a Temesi Bánság egész területének akkori népszámát következőnek állítják:

A beeskereki kincstári vidéken	16,319 lakos
„ karánsebesi „ „	29,828 „
„ esákovai „ „	38,110 „
„ esanádi „ „	29,733 „
„ lippai „ „	31,402 „
„ lugosi „ „	34,034 „
„ temesvári „ „	46,868 „
„ verseczi „ „	75,108 „
„ kikiindai „ „	11,832 „
Temesvár városában	6718 „
Vingán	1128 „

Összesen: 321,080 lakos.

E számítást azonban csak többé-kevésbé megközelítőnek vehetni; pontosnak semmi esetre sem lehet azt tekintenünk. Nincsenek benne fölvéve a páncsovai, uj-palánkai és mehádiai katonavidékek, továbbá a karánsebesi vidék határőri helységei sem. Ezekkel együtt az akkori Bánság összes népszámát bátran tehetni fél millióra.

c) A dél-magyarországi részek természeti viszonyainak javítása.

Történelmi munkáknak nem lehet ugyan feladatuk apró részletekig kiterjeszkedni mindazon intézkedésekre vagy külső befolyásokra, melyek által valamely ország megrontott és elvadult természeti viszonyai szelídítetnek s az ország lakhatóvá tételére javítanak; de minden esetre feladata a történelmi munkáknak is figyelemre méltatni a természeti viszonyok azon kedvezőbb alakulásait, melyek valamely tartományban lehetővé teszik, hogy létrejöhessen az emberi társaság és abban a történelem.

A Tisza-, Duna-, Maros és Erdély-köz, mely emlékeink szerint oly dúsan volt hajdan virágzó magyar községekkel benépesítve, a török hódoltsági korszak alatt részint a hódítók barbár gondatlansága, részint az elnéptelenedés következtében, a fékezetlen természet bujasága mellett, valóságos vadonná lőn. A nagy természet fukarkodott itt a hazánk délnyugoti hegyláncolataiból leiramló légesapadékok számára rést nyitni. E vizek a Temesi Bánság síkjait elömleszték és annak elágazó völgyeit mint megannyi cadaver feküdték meg. Bűzhödt posványok,

rengeteg erdőségek, lakatlan pusztaságok, rémitő nagyságu tavak ókteleníték el a tartomány képét. Az álló vizek mérges kigőzölgése, a roppant kiterjedésű nádasok és erdőségek vadjai fölötté veszedelmessé tették itt az ember tartózkodását. Hogy tehát mégis sikerült e kietlen vadont emberi lakhelylyé átalakítani és azt — miként fent láttuk — oly dúsan benépesíteni, azt kétségkívül annak köszönhetjük, hogy Temesvár visszahódítása óta semmire sem fordítottatott annyi költség, erő és állandó gondoskodás, mint éppen a Temesi Bánság természeti viszonyainak javítására, vagyis azon okok eltávolítására, vagy legalább részleges megszüntetésére, melyek e tartományt lakhatlanná tették. Ki lenne képes adatok híján kimutatni mindazon tömérdek áldozatokat, melyek az itteni elvadult természet megfékezésére és szelidítésére közel két évszázad óta pénzben és munkaerőben hozattak? Kivétel nélkül mindenki közreműködött a nagy munkában. Nemesak az állam tette meg e részben a maga kötelességét, hanem egyes magánosok is mennyit irtottak, tisztogattak, javítottak itt, hogy életöket megmentsék, telkeiket és gazdaságaikat biztosan élvezhessék!

A vidék vadságát a szertelen sűrű erdőségek és a beláthatlan mocsárok, posványok s vizáradások okozták.

Mercy térképén 1723-ban a csanádi kerület egész Maros-menti részét, a becskerekai kerület középvidékét, a temesvári és verseczi kerületek kétharmadát, a csákovai, lippai, facséti, lugosi, karánsebesi, új-palánki, orsovai és almási kerületek egész területét erdőségek borították. 1761-ben már világosabb, derültebb arezot mutat a tájék. Az élet köznapi szükségletei, a folyton szaporodó népesség építkezései megritkították, sőt a csanádi, becskerekai, csákovai, verseczi és új-palánkai kerületekben majdnem egészen fölemésztették a kietlen vadonokat. A tartomány déli részein és az Erdély határain települő oláh és bolgár nép az erdőségek sűrűjét szaporán irtja és tisztásain falvait építi, az erdők faanyagát házai építésére használja, faedényekkel és faszénnel nagymérvű kereskedést űz és ezer meg ezer holdat szántófölddé és szénatermő mezősséggé változtat át. A bányavidéken keletkezett vasöntődé, érc- és üveghuták, kohók, szintén roppant famennyiséget fogyasztottak. Azonban legtöbbet emésztettek fel a német bevándorlók több százra menő új falvai, melyek építéséhez a kinestári erdők szolgáltaták az összes faanyagot. Temesvár, Lugos, Versecz és Fehértemplom körül egész messzeterjedő vidékek fosztattak meg ez által rengeteg erdőségeiktől. A házak betetőzésére pedig a mocsárok és tavakban buján termő nád, gyékény és sás is használtatván, ennek kiirtása által tömérdek mindennemű vadnak, rovarnak és bogárnak ősi fészke bolygatott fel és megsemmisített. A bevándorolt németek unokái öröklött hagyományként még ma is beszélik, hogy midőn apáik e földre megérkeztek, annyi volt itt a kigyó, gyík és mindenféle csúszó-mászó

állat, hogy éjelenként az ágy is mozgásba jött alattok, főzés alkalmával pedig súlyokat kellett a lábasok és bögrék födelére tenni, hogy a kigyók az ételekbe ne másszanak. A vad állatok, farkasok és rókák egész falkái ólálkodtak a falvak tövében és világos nappal ragadták el az utczáról a lovakat, esikókat és a szarvasmarhát. A megrémült lakosság kénytelen volt néha, főleg a vad vidék zordon téli idején, valóságos háborúkat harcolni a falvakat nagy falkákban megrohanó farkasok ellen. Azonkívül embernek úgy mint állatnak sem éjjel, sem nappal nem volt nyugtok a legyektől, bögölyöktől és szúnyogoktól, melyek csipései betegségeket okoztak, sőt nem ritkán életveszélyesekké is váltak.

Légnagyobb csapása volt azonban ezen országrésznek a tengernyi sók állóvíz, mely mérges miaznákkal terhelé meg a légkört és megfosztván azt minden ruganyosságtól, nehézzé, nedvessé tévé.

Égető szükség volt tehát a vizek rendetlen folyását szabályozni, a vak vízeréket, forrásokat a folyamágyságba levezetni és csatornák által a tavakat, posványokat és ronda mocsárokat eltávolítani.

A Temesvár várát környező állóvizek lecsapolása már a visszafoglalás utáni esztendőekben hajtattott végre. Mercy e munkára a várbeli katonaságot használta fel. Résztint azonban mivel e munkának óhajtott eredménye nem lett, résztint pedig hogy Temesvárt, a tartomány központját, a világhozközlekedés vonalába bevigye, elengedhetlennek látta a Temesi Bánság főfolyóját a Bégát végtelen kanyargásaiból rendezett csatornaágyba terelni, melynek körülbelül Facsetől Nagy-Becskekerekig kellett húzódnia. 1728-ban Facseten alul hozzá is fogtak a csatorna ásásához. A Béga medrét lehető egyenes irányban Rogitta, Belincz és Kiszető felé tűzték ki és az óriási munkát szakadatlan erőfeszítéssel folytatták. 1729-ben újból foganatba véteté Mercy a még hiányos temesvári vízművek helyreigazítását, annál is inkább, mert a posványok és állóvizek egész a várba hatottak be, a külvárosokban pedig sem kutakat, sem pinczéket ásni nem lehetett. Így készültek Temesvár körül különféle csatornák, melyek a környékbeli állóvizeket a mélyebbre ásott Béga medrébe vezették le. Temesvár 1734. évi régi tervrajzán előfordul a vár déli oldalain a „Canal wodurch die Morast abgezapfet werden“. Ez a Kis-Palánkból indulva ki, a kis-palánki szigetet, a homokszigetet, a barátok és jezsuiták szigetei mellett elhalad és egy omladékos török hid alatt a régi Bégába foly. A vár nyugoti oldalán látni még a nagy-palánki vízárkot s a Béga folyó összevissza kanyargó kétágú medrét, mely fölött keletről délnek egyenes vonalban húzódik a „Canal welcher nach der alten Proviant Muhl zu gehet, so Ao. 1729 ist gemacht worden“. Fölötte, délkeleti irányban, már meg van ásva Temesvárnál is a „Grosser Schiffahrts Canal nacher Betschkerek“, mely itt csak folytatása a tégláégetők telepe

és a posztógyár közt megszakított Béga-esatornának. A téglaegetőktől éjszának húzódik a „Canal von der Pappier Mühl und Drathzug Hammer“; továbbá a „Ziegel Canal so Ao. 1729 ist gemacht worden.“ A temesvári erőd körüli moesáros helyek 1734-ben már mint „Trokner Morast“ vannak a tervrajzon jelölve, annak bizonyosául, hogy a számos esatornázások által tetemesen javítottak a város természeti viszonyai. Csak délen, a régi Béga jobb partján, terül el még egy kisebb mérvű moesáros vidék.¹⁾ Ugyancsak Mercy sürgetésére fogtak 1732-ben Temesvárott a sokszor emlegetett kerekas vizmű építéséhez is, mely a Bégából földalatti esatornákon és csőveken át megsűrve vezette a vizet a várba, hol nyolcz kifolyása volt, melyekből a lakosok egészséges vizet kaptak, lefolyása pedig arra szolgált, hogy minden tisztátalanságot egy arra készített emésztőbe lemosson. 1753-ban elkészült a Béga esatorna a Nagy-Beeskerek alatti Klekig, és 16 mértföldet tevő hosszában nemesak tömérdek vizet vett fel ázott medrébe, hanem a régi Bégának gyakori kiöntései ellen már akkor is védelmezé némileg a vidéket. Lugos, Lugoshely, Temesvár és Nagy-Beeskerek körül nagy terjedelmű moesások száradtak ki általa. Mily roppant tevékenység, mennyi áldozat kellett ahhoz pénzben és munkaerőben, hogy rövid 25 év alatt, és az akkori bánági állapotok mellett, ily nagyterjedelmű vizművek alkottassanak! S közgazdasági tekintetben is mily nagy haszon lett e esatornázás által elérve! Alig mutathat fel szt. István birodalmában folyam közgazdasági tekintetben aránylag nagyobb előnyöket, mint éppen a Béga folyamágya. A Béga-esatorna — mondja Grisellini — a régi Rómához is méltó emlék volna.

Az 1738. évben dühöngeni kezdett „pestis“ megtanítá a bán-ságiakat egészségügyi bizottmányokat alakítani, melyek szemben az irtóztató halállal nemesak minden lehető óvó rendelkezéseket tettek és közegészségi szabályokat állítottak, hanem jövőre nézve is használtak, megismertetvén a néppel lakhelye természeti viszonyai mesterséges javításának szükségességét, lehetőségét és annak legalább primitív módját. A határszéleken vesztegintézetek és zárvonalak állítottak, a tartomány különböző részein kórodák építettek. A climatikus viszonyok javítására kétségkívül jó hatással volt még a mindjobban felvirágzott földművelés is; a felszántott föld tudvalevőleg a miasmák terjedését jelentékenyen akadályozza. A népesség szaporodásával, főleg a német települők házi berendezkedésével kezdetét vehette a kertek művelése, a gyümölcsfák tenyésztése és a hatóságilag különösen pártfogolt cserfaültetés, minék a légkör tisztítására legüdvösebb hatása volt.

Azonban főgond az állóvizek és moesáros helyek tisztítására lőn fordítva. De egy bánági moesár sem volt oly dögleletes, anyi kárt

¹⁾ Bécsi hadi levtr. „Plan der Vöstung, wie auch die herum liegende Situation, wie solche zu Ende der 1734. Jahrs in Temesvár zu erschen ist.“

egy sem okozott, mint a Versecz és Pánesova közt elterülő illáncai és alibunári mocsárosopot. Már 1745-ben kezdett a temesvári adminisztratio kísérleteket tétetni, hogy a több száz hold földet, mintegy 10 négyszögmértőföldet elborító ezen mocsárokat levezesse. A lecsapolási munkálatokat a mocsárok felső részén kezdték, hol azokat éjszokról a Birda és délről a Bergava fogta körül. Húzatott is egy csatorna Dentától a csákovai kerületben a Bergava kifolyásáig Kanakon át a Temesbe. De a díszéretes kezdeménynek csak kevés sikere lett. A Temesi Bánságban ekkor két állami mérnök volt alkalmazva: Kosztka és Steinlein. E mérnökök jóakarata és tíz éven át folytatott kísérleteik csak kevés eredményre vezettek, de annál több pénzt nyeltek el. Grf. Haugwitz, az osztrák cseh udv. cancellaria elnöke, 1757-ben grf. Cobenzl brüsszeli kormányzóhoz fordult, megkeresvén őt, hozna az osztrák kormánynál egy elismert vízműépítészeti tekintélyt ajánlatba, ki a bánsági állóvizek leveztetésére és az ingoványos talaj kiszáritására a siker teljes reményével vállalkoznék. Cobenzl az európai hírnű Fremant hydrostaticust ajánlta és őt az osztrák kormány meghatalmazásából hat évre azonnal szerződtette is. 2000 frt. évi fizetés és szabad útiköltségek biztosítottak számára¹⁾.

Fremant azonnal, és pedig már 1757-ben jött le a Temesi Bánságba. Beütazta előbb a Temes és Béga folyók vidékét s tapasztalatairól még ugyanazon évi decz. hó 15-én tett jelentést a bécsi kormánynál²⁾.

¹⁾ Minthogy e kitűnő németalföldi vízműépítész közelebbi életkörülményei eddigelé még teljesen ismeretlenek (Wurzbach sem emlékezik róla), helyén levőnek láttam a derék férfi emlékének, ki Dél-Magyarország háláját méltán megérdemli, néhány sort szentelni. Fremant Miksa Németalföldön, nyugoti Flandriában, Menin nevű helységben született. A technikai tudományszakok magaslátán állva, a vízműépítészetben tanúsított gyakorlati ügyessége és kitűnő tapintata által már férfikora kezdetével európai hírnevet szerzett magának. Ő vezette Tirolban az etschvölgyi, Magyarországon az óvári, Olaszországban az aquileai vízlecsapolási munkákat. Ő tette hajózhatóvá az Elbe-t és ő tervezé és készítő Breissgauban a rajnai nagyszerű vízműveket. Ennyi siker után, kereskedelemügyi tanácsosi ezimmel a trieszti tengervidékre kapott meghívást, hol nagy tér nyílt mérnöki tudománya s fényes tehetségei újabb érvényesítésére. Különösen vízlecsapolási rendszere részesült mindenfelé nagy elismerésben; e szakban ő egyedül álló tekintély volt. Nevezetesen tőle ered a még manapság is sok haszonnal alkalmazott módszer a töltések oldalait fűzfákkal beültetni és galyakkal megerősíteni. Fremant rendkívüli tevékenységet fejtett ki. Terveinek, jelentéseinek, rajzainak és leginkább francia szövegű egyéb iratainak roppant halmaza bámulatra ragad. Tizenegyévi tartózkodása után az osztrák birodalomban, sokfelé elágazó tevékenysége közepett, 1768-ban ragadta el a halál. Halálózási helye valószínűleg Trieszt, mely város érdekében szintén igen sokat tett. Özvegye ugyanazon évben költözött el utána. Mária Terézia oly nagyon becsülte Fremant érdemeit, miszerint ajánlatot tett, hogy özvegyének elhunytá után Fremant testvérei élvezzék azon 500 frtnyi állami segélyt, mely az özvegynek volt kiutalványozva. (A bécsi udv. kamar. levtr. adatai alapján.)

²⁾ Ezen évből e következő vízműépítési javaslatai találhatók a bécsi udv. kamarai levéltárban: „Untersuch- und Beugenscheinigungs Bericht bezüglich

Kövezték ezt 1758-ban emlékirata a Temesvár gyárvárosi vízvezeték czélszerű berendezéséről¹⁾, 1759-ben egy nagybecsű és még ma is mérvadó javaslat a Temes és Béga szabályozásáról, valamint a folyók kiöntéseinek meggátolásáról²⁾, 1761-ben egy terjedelmes tanulmány a verseczi, alibunári és illáncsai mocsárok lecsapolásáról³⁾, 1768-ban javaslatai a Temesi Bánságban szükséges többrendbeli vízműépítésekről⁴⁾. E tervek s javaslatok Bécsben helybenhagyatván, Kostélynál a Béga-csatornán egy zsilip építetett, melyen át egy összekötő árok által lehetővé vált a Temes vizét szükséghez képest a Bégába átvezetni s ekképen azt mindig hajózhatóvá tenni. Más részről a csatorna túltelezése esetében egy második zsilipen át, mely Topolovecznél alkalmaztatott, és egy második összekötő csatorna által a fölösleges víz a Temesbe vezetett le. E terv létesítése végett a Temest is kanyargásaiból jó darabra szabályozott mederbe kellett szorítani. 1760-ban a munka elkészült és tökéletesen sikerültnek mondható.

Az alibunári, vajkovezei, verseczi, béloblattoi és illáncsai mocsárcsoport lecsapolására három csatorna építését tartá Fremaut szükségesnek. Az egyik csatornát (berzavai) 7540 ölnyi hosszúságban Margiticzától Jarkováczon keresztül a Temesen fekvő Bottosig ásátá; a másik csatorna 16,250 ölnyi hosszúságban a Berzava és Birda összekötő árkaitól vagyis Partostól Kanakon keresztül Margiticzáig húzatott; végre a harmadik csatorna az alibunári mocsárból szt. János és szt.

eines Theiles des Temesflusses von der Gegend Lugos an bis unterhalb des Dorfes Hysias, wie nicht minder eines Theiles des Begaflusses, von dem kleinen Orte Faczet an bis zum Dorf Topolovics.“ E munkáját két részre osztá Fremaut. Az első részben a Temes és Béga oro- és hydrographiai leírása, a másodikban javaslatok és tervrajzok foglaltatnak a teendő átalakításokra és javításokra vonatkozólag. (Beobachtung und Betrachtung, was zu thun, und wie hier zu helfen sei?)

¹⁾ „Memoire um einen grossen Theil der Wasserröhren, so das Wasser aus der Fabrik-Vorstadt in die Stadt Temesvar leitet, zu verändern, dahin derselben eine gute haltbare Stelle zu verschaffen.“ (U. o. 2 tervképpel.)

²⁾ „Bericht und laut anliegenden Plan, so der Lauf der Themes von der Costiller Schleusse bis unterhalb des Dorfes Hysiasch, wo sich selbe mit dem Fluss Farkasch vereinigt, vor Augen stellet, gefertigte Beschreibung.“ E munkálathoz kimutatja a Temes és Béga áradásainak mérveit és okait. A módokat, melyek által az áradások meggátolandók. Az erre fordítandó költségeket és a hasznót, mely a szabályozás folytán a kinstárra és a lakosságra háromlanék. (U. o.)

³⁾ „Bericht, so die übergrosse Extendir- und Ausbreitung der Moräste von Werschez, Alibonar, Illanza, und der daselbstigen Gegenden erweist.“ (U. o.)

⁴⁾ „Bericht in Bezug auf verschiedene Verbesserungen im Banate.“ Targyalja ebben nézeteit a kostélyi zsilipről, előadja elméletét a Béga lecsapolásáról (Vorschlag zur Einleitung des Wassers aus dem Schifffahrts-Canal von Temesvar gegen Beeskerek in die alte (türkische) Bega, wodurch nicht allein dortige Mühlen in Wirksamkeit gesetzt, sondern auch ein grosser Terrain trocken gelegt und die Schifffahrt von Temesvar bis Beeskerek befördert werden könnte), egy Beeskereken építendő zsilipről, a marosi végátak építéséről, a Temesvár-gyárvárosi malomcsatornákról és a kiszáritott területek hasznosításáról. (U. o.)

Mihály közt 13,530 ölnyi egyenes hosszú vonalban Margiticzáig vonult. E esaternarendszer tehát Margiticzánál a berzavai vagyis a fő-lecsapolási esaternában központosult.¹⁾ Ezen keresztül kellett ugy az illáncsai, mint az alibunári vizeknek a Temesbe és onnan a Dunába lefolyniok. E esaternarendszer ásatását 1761-ben véteté Fremaut foganatba. Az óriási munka, melynél 408.202 □-öl föld hordatott ki, 12 évi szakadatlan erőfeszítés után Kosztká felügyelete alatt 1773-ban fejeztetett be és 289.525 frt. 11 krba került. Az említett mocsárok lecsapolása a Fremaut-féle esaternázás által nagyrészen sikerült is. A vajakovezei és verseczi mocsárok egészen, az alibunári pedig kétharmad-részen kiszárittattak és a víztől megszabadított területeken, melyek terjedelme 100.000 holdat tett ki, a poshadt mocsárnövényzet tűz által gyökerestől kiirtatott s így a föld meggyógyittatván, szántásvetésre alkalmassá tétetett. A víznek meghagyott része Fremaut terve szerint gazdasági czélokra, nevezetesen szarvasmarha és sertéstenyésztésre, nád- és gyékény termesztésre szándékosan lett fenntartva.²⁾ A mocsárvíz kiszáritása által nemcsak a vidék légköre és climatikus viszonyai javitattak, hanem a körülöttök levő községek is, u. m. Szent-Mihály, Szent-János, Partos, Bánlak és Tolvádia, továbbá a környékbeli praediumok a gyakori áradások pusztításaitól megmentettek. „De nagy haszna van — írja Kosztká a temesvári administrationnak — a végrehajtott hydraulikus munkálatoknak a vidék egészségi viszonyaira is. Míg a terjedelmes mocsárok még léteztek, a belőlök szüntelen párolgó bűzös ködök az egész vidék levegőjét megfertőztették és életveszélyes kóroanyagokkal töltötték el. A környékbeli lakosság közt, de különösen Verseczen járványos betegségeket támasztottak, míg most, a lecsapolás után, az egészségi állapotok mindenütt megjavultak. Az új esaternák egészséges folyóvizet tartalmaznak, míg azelőtt emberek és állatok az álló, posványos vízből vették italukat.“³⁾

Némi kis gyakorlati hibája időnként mégis volt Fremaut ezen esaternarendszerének. A hiba az volt, hogy a Duna rendkívüli magassága alkalmával a Temes visszatorlása nyomást gyakorolván a Berzavára ez gyakorta túlságosan megdagadt és a víztől megszabadított virányokat elöntötte. Ily esetek azonban ama időkben, midőn még a Dunát nem szorították esztelenül oly szűk korlátok közé, melyekben vízei el nem férnek, csak igen ritkán fordultak elő és általános szempontból tekintetbe sem jöhetnek. Fremaut bánsági vízszabályozása elévülhetlen érdemű munka, és keresztülvitelének lelkiismeretes voltánál fogva becsületére szolgál mind a tervezőnek, mind a kornak, melyben véghezvitetett. Ha az alibunári és illáncsai mocsárok nem is száritattak

¹⁾ A bécsi udv. kam. levtrban őrzött eredeti tervrajz után.

²⁾ Bécsi udv. kam. levtr.

³⁾ U. o.

ki tüzetesen: ez bizonyára nem a terv hibáivalóságának, hanem részint a tervező okos számításainak, részint azon körülménynek tulajdonítandó, miszerint azon vizek, melyek a délkeleti hegylányolat légesapadéka régióban keletkeznek, természetes esésüknél fogva mind az alibunári lapályba tolnak és azt szüntelen elmozdítják. E lapály minden oldalról oly háts térrel van bekerítve, hogy karimája az Alibunár fenekénél majdnem két öllel magasabb. Ily körülmények közt Fremaut nem volt ugyan képes a természeti viszonyokat sarkaikból kiforgatni, — s ez célja sem lehetett; de igenis megjavította azokat és ezért méltán megérdemli a történelem elismerését¹⁾).

Ami még ez érdemben a többi intézkedéseket illeti, 1772-től nem volt szabad többé a falvakat posványos vagy oly helyekre építeni, hol nagyon mély kútakat kellett volna ásni. A levegő tisztítására és egészséges friss ivóvíz végett minden utcában néhány közös kútnak kellett lennie. A mellett minden gazda köteleztetett a kertjébe ültetendő gyümölcsfákon kívül, a talaj minőségéhez képest, háza előtt az utcán vagy udvarában legalább is 20 jegenyét vagy eperfát ültetni és azok tenyésztéséről felelősség terhe alatt gondoskodni.

Végül az is említésre méltó, hogy báró Brigido alatt Temesvárott egy cs. kir. építészeti hivatal állítatott fel, melynek feladata volt a vízvezetési művekre és minden ezzel összekötött építkezésekre felügyelni. Köréhez tartozott a folyók hajózhatóvá tétele és szabályozása, a mocsárok kiszáritása, gátak építése, stb. E hivatal igazgatójává szakértő vízépítészeti tanár neveztetett ki és melléje kinestári mérnökök és gyakornokok rendeltettek. E hivatal működésének némi nyomai a Tisza vidékén, főleg az Écska alatti Fehértónál, az Aranka folyáirányának szabályozásánál, nemkülönben a tóbai, becsei, bébai és esesztregi állóvizeknek a Tiszába levezetésénél még ma is szemlélhetők. — —

Ezekben áll a dél-magyarországi részeknek megközelítő történelmi képe a visszakezlelés előtti időkből.

¹⁾ Böhmnek a Fremaut-féle vízszabályozás értéke felől az enyémtől nagyon eltérő véleménye van. Ő ugyanis sok téves állítás mellett azt tartja, hogy Fremaut lecsapolási csatornája „balfogás és vízműépítészeti képtelenség volt.“ (II. 86. l.) Böhm a mocsárt a Karas folyóval szeretné összeköttetésben látni, mert ez esetben a verseczi és alibunári összes lapály biztosan lecsapolható volna. Így mondták ezt neki államvasúti szakértő mérnökök. — Nem is tagadhatni, hogy ama szakértőknek igazok lehetne, ha Fremautnak az lett volna feladata, hogy innen az összes vizeket levezesse. De Fremautnak és a kormánynak akkor még nem volt szándékában e vidéken az összes vizeket kiszáritani. A cél inkább az volt, hogy a környéket a túlságosan sok víztől megmentsék és annak természeti viszonyait javítva, a kinestár jövedelmeit is szaporítsák, de a lakosság szükségét is kielégítsék. József császár, ki bánási útazásai alkalmával többször megtekinté az itteni mocsárokat, mindannyiszor hangsúlyozá, hogy a nádasokat és réteket nem kell egészen elpusztítani. De különben is nem az egészséges vizek levezetéséről, hanem azok szabályozásáról és csak a mocsárok kiszáritásáról volt szó.

d) A dél-magyarországi részek visszakapcsolása, Torontál, Temes és Krassó vármegyék ujja föllesztése, intézkedések a kincstári jószágok eladása körül.

A történelmi események indokait mélyebbről kutató előtt bizonyosan feltűnik a körülmény, hogy a politikai intézkedésekben annyira óvatos Mária Terézia, kit negyven évi kormányzása alatt sem az országgyűlések tekintélye, sem a törvények szentsége, sem a magyar rendeknek sokszor ismételt kérelme, sem pedig a nemzet hűsége és számtalan áldozatai nem valának képesek arra bírni, hogy a dél-magyarországi részeket elvégre magyar törvények alá helyezze és azokban a természetes viszonyt az anyaországhoz visszaállítsa. 1777-ben egyszerre és mintegy önként beleegyezik a dél-magyarországi részeknek az anyaországhoz visszakapcsolásába. Történetíróink mindannyian constatálják ugyan az öröndetes tényt, de egyikök sem ismerteti meg azon okokat, melyek az elveihez szívósan ragaszkodó nagy királynőt rábirták, hogy eddigelé elfoglalt alkotmányellenes álláspontját készségesen feladja és Magyarország területi épségének helyreállításába beleegyezzék. Pedig ezen okokat, okmányos források nélkül is¹⁾, valószínűleg eltaláltuk, ha együttesen latba vetjük Ausztria akkori belső és külső súlyos körülményeit, a visszaesatolás anyagi hasznát, s méltányoljuk egyszersemind Mária Teréziának a magyarok iránti rokonszenvét, valamint ama föprengő lelkiismeretességet, melylyel élete végső éveiben a koronázási eskü minden egyes pontját beteljesedve látni és fia számára a trónt minél jobban biztosítva tudni óhajta. Már az előbbiekben felsorolám a tényeket, melyekből mindenki meggyőződhetik, hogy Mária Terézia nem tisztán erkölcsi indokok által vezéreltetett, nem csupa háladatosságból cselekedett, midőn hosszú nemakaris után elvégre arra határozta el magát, hogy a Bánságot Magyarországhoz visszaesatolja. „Oly sokáig szunnyadozó háladatosság — mondja Pesty — belső valószínűséggel sem bír, és ilyen föltevésnek a Bánság történetének egész fejlődése ellentmond“²⁾. Magában ezen lélektani elv is

¹⁾ Kísérleteim, bejutni a bécsi eabineti levéltárba, sikertelenek maradtak. Pedig csak e levéltár adataiból lehetne a visszaesatolás okait egész tüzetesen és teljes alaposággal megismernünk. Pesty Fr. jeles történettudósunk reményét fejezi ki, hogy tán előbb-utóbb még hozzáférhetőkké lesznek azon levéltári források, melyekből ebbéli hézagos ismereteinket kiegészíthetjük. (Századok, XIV. évf., V. f. 431. l.) Bár teljeseznék nagynevű honfittársunk e vizágtaló reménye, melynek mielőbbi valósítását kétségkívül ő maga eszközölhetné legjobban, jelenlegi hiv. állásának előnyeinel fogva-

²⁾ Századok, XIV. évf. V. füz., 431. l.

arra indít bennünket, hogy a dolgok oly rögtönös jobbrafordulásának rugóit, az emberi lelkiismeret erkölcsi indokain kívül, még más külső politikai körülmények combinatiojában is keressük.

Mária Terézia még a hétéves háború idejében 200 millió fitnyi tetemes adósságra süllyeszté az államot. Ennek következményeit annál nehezebb volt később elviselnie, mert az 1776-ik év óta előre nem látott, nem remélt újabb óriási kiadásokba kellett boesátkoznia. A Lengyelország felosztása alkalmából felmerült nagymennyiségű kiadások, az Oroszország és II. Frigyes közt létrejött osztályterv ellensúlyozására szükségelt nagy hadseregnek óriási fogyasztásai, az orosz-török háború esélyei elleni rendszabályoknak szintén igen költséges foganatosítása a keleti határszéleken, Bukovina megszállása, az udvar fényének a megszokás és a fejedelemlő természeti hajlamai szerinti állandó fenntartása, a roppant hivatalnoksereg fizetésének szükség szerinti emelése, az államgépezetnek most már jelentékenyen feleségizott kezelési költségei: mindez igen kényes helyzetbe hozta Mária Terézia kincstárát. E nagymérvű kiadásokkal éppen nem voltak arányosak az állam jövedelmei, melyekből a roppant adósságok utáni kamatokat is fizetni kellett. Magyarországon adóemelés tekintetében a fennálló törvények nem engedtek a fejedelemlnek önkényes rendelkezést; az ország egyes részeiben pedig, mint például a tengerparton és az úgynevezett Temesi Bánságban, a divatozó kormányrendszer lehetetlenné tette az állam jövedelmeinek szaporítását. A bécsi kereskedelmi tanács szűkkeblű számításai egyaránt gátolák az összes tartományok iparának, kereskedelmének és kivitelének önálló életvidor kifejlését, megbuktaták a magyar kereskedelem önállóságát a tengerparton, a magyar üzletet a magyar-horvát révekből másfelé terelék, — és így az ország adózási képességét is csökkenték. A Temesi Bánságban pedig a költséges osztrák kamarai apparatus minden kigondolható eszközeivel sem volt képes keresztülvinni, hogy az évi adóhátralékok fél millió forintra ne rugjanak. Ilyen válságos pénzkörülmények közt mulhatlanul szükséges volt az államjövedelmek szaporításáról gondoskodni. És ez egyik főoka annak is, hogy Fiume, mely háromszáz év előtt szakadt vala el a magyar koronától és azóta mindig közvetlen osztrák kormány alatt álla, 1776-ban Magyarország koronájához visszakapcsolatott. kereskedelmi és jövedelmi előnyök tekintetében kedvezőbb körülmények közé helyeztetett. A rendkívüli pénzszerzés és a magas államigények nyomása kezdé tehát legelőbb is Mária Terézia kemény akaratát hajlítani, midőn az 1777-dik év derekán a Temesi Bánság kormányelnökének az adóhátralékok behajthatatlansága, az erdők, bányák és egyéb kincstári jöszágok nem kielégítő kezelése miatti sűrű panaszait vette; másrészt pedig a bécsi udvari kamara a magy. udv. cancellaria és a helytartótanács főrangú tisztviselőitől azt a sokatmondó biztatást hallotta, hogy a bekeblzés által nagy megtakarítások, az államjövedelmek pontosabb

beszolgáltatása és szaporítása, a kinestári jóságoknak könnyebb és jövedelmezőbb eladása lennének eszközölhetők.

Ugyanezen időbe esnek a magyar rendek egymást érő feljajdulásai egy igazságosabb, a haza javának megfelelőbb vámrendszer alkotása érdekében. S minthogy az ország azon része, melyet a Maros, Tisza és Duna határolnak, nemcsak politikai tekintetben, hanem még külön vámvonal által is el volt az anyahazától választva: a magyar rendek a vámrendszer megváltoztatását kérelmező felirataikban ezen országrésznek az anyahazához leendő visszakapcsolását is elég erős kifejezésekkel követelték. Mária Teréziának alkalom kínálkozott tehát a dél-magyarországi részek bekebelezése által úgy az államkinestár érdekeit, mint egyúttal a magyar nemzet régi kívánságát is kielégíteni. Segítette ebbéli elhatározása megérlelését kedvenc leányának Krisztinának férje, Albert herceg, kinek tanácsával magyar ügyekben leginkább szökött vala élni¹⁾. A herceggel intézett leveleiből bizonyos, hogy e hathatós befolyású nemes férfiúnak nagy része van azon érdemekben, melyekkel Mária Terézia, az ország épségének helyreállítása által, királyi koronáját legfényesebben fölkészíté. Leginkább a herceg volt az, ki mióta a magyar kormány élén állott, a nagy fejedelemasszonynak a magyar nemzet iránt őszintén áplált gyöngéd anyai indulatát mindig oly irányba igyekezett terelni, hogy az az alkotmányos követelményekkel is összhangzásba hozassék. 1777. évi nov. 3-dikán nejével együtt Bécsbe utazva, nyolcz napi ott tartózkodása alatt kieszközlé a királynőnél az engedélyt, hogy a Bánság visszakapcsolása iránt javaslatot terjeszthessen eléje²⁾.

Albert herceg közbenjárásának köszönhetni tehát, hogy a királynőhöz a dél-magyarországi részek visszakapcsolása iránt már 1777. évi november hó 9-dikén közös ajánlatot terjesztettek fel grf. Eszterházy Ferencz magy. udv. cancellár, grf. Kollowrat udv. kamarai elnök és grf. Khevenhüller udv. főszámvevőszéki elnök, mely ajánlat a királynőre oly kedvező benyomást tett, hogy a visszakapcsolást elvileg minden habozás nélkül azonnal kimondá. Eszterházy a hazafini öröm első pillanatában értesíti a nevezetes esemény felől barátját, grf. Nádasdy Ferencz horvát bánt, ki november hó 12-dikén kelt válaszában „határtalan örömének ad kifejezést, hogy a cancellár leveléből a Temesi Bánságnak Magyarországhoz leendő legközelebbi visszakapcsolása felől kellemes értesülést szerezhetett“³⁾.

¹⁾ A dél-magyarországi részek visszakapcsolása ügyének felujtását a királynő előtt Arneth is Albert hercegnek tulajdonítja: „Dagegen scheint es — írja a nagy királynő monographusa — dass Prinz Albert es war, der diesen Gedanken neuerlings aufs Tapet brachte, und ihn bei der Kaiserin angelegentlich unterstützte.“ (Letzte Regierungsjahre, X. köt.)

²⁾ Utazását jelzik a „Pressburger Zeitung“ 1777. évi novemberi számai.

³⁾ M. országos levtr. Cancellar. kiadv., 1777-ből. 6027. 12. a., nov. 12.

A nemes herezeg ugyanekkor bizta meg a kir. helytartótanácsot, hogy a visszakapcsolás keresztülvitelének módjai felől mielőbb részletes javaslatot terjesszen be hozzá¹⁾. Azonban még mielőtt e munkát elkészült volna, Mária Terézia német minisztereivel is közölte szándékát. Ezek, miként várni lehetett, 1777. évi nov. 29-dikén kelt előadásukban hevesen ellenezték a bekebelezést, s az ezen ügyről szóló régibb tárgyalások és kormányhatározatok álláspontjára helyezkedvén, váltságdíjat, a törökök ellen viselt háborúk költségeinek megtérítését, a beruházási összegek visszafizetését követelék Magyarországtól az átengedendő tartományért. Az osztrák pénzügyminisztérium leginkább azt hangsúlyozá, hogy azon esetre, ha a Temesi Bánság Magyarországhoz visszakapcsolatnék és adózási tekintetben is a magyarországi törvények alá helyezettetnék, az államkincstár legott elveszitené az onnan eddigelé befolyt koresmaadót, a pálinka- és sóadót, az accist és fogyasztási adókat, mik pedig az államnak már most is tetemes összeget jövedelmeznek és később még többet jövedelmezhetnének. Ha mindazonáltal mégis csak arra határozná el magát a felség, hogy a Temesi Districtust Magyarországhoz kapcsolja: semmi ellenvetések sines az ellen, hogy „ex parte aulac“ grf. Niezky Kristóf neveztesse ki biztossá, kit a magyar udv. cancellár a bekebelezés eszközésére javaslatba hozott; de azonkívül ők a maguk részéről még azt ajálják, hogy Kempelen udv. tanácsos személyében a magas kincstár képviselőjére is neveztesse ki egy biztos. Továbbá, hogy költségkímélés tekintetéből az országot is ugyanazon biztos képviselje a bekebelezésnél, ki a felség személyének képviselőjére fog kineveztetni²⁾.

Mária Teréziát a német koronatanácsosok ellenzése nem volt ugyan képes megingatni feltett szándékában, de azt mégis eszközle, hogy a királynő e szándék keresztülvitelét már most bizonyos föltételekhez kötötte. Erre vonatkozólag ilyképen ír vala vejéhez, Albert herezeghez: „A Bánságról szóló iratokat még egy hétig magánál tarthatja, s engem lekötölezné ön, ha e részletek oly módon hányatnának meg, a mint ön e tárgyból legtöbb hasznót vél húzhatni az állam javára. Én teljes megegyezésemet adom, hogy a Bánság bekebeleztesse, de oly föltétel alatt, hogy belőle annyi pénzt húzhasunk, mennyit csak lehet, adósságaink fedezésére és a beljavításokra. Kellene, hogy az ország részéről jelentékeny ajánlat tétessék, mi által oly helyzetbe jussak, hogy jó szándékomat valósíthassam; különben meggyőzőhetlen akadályokba ütközöm. És ezt nem magamra nézve mondom, kit az ügyben sem nyereség, sem veszteség nem érhet: de nem válnék Magyarország

¹⁾ Horváth M.: Magyarország történelme, VII. k. 444. l.

²⁾ Országos levtr. Cancellar, kiadv. Acta Banatus Temesiens. reincorporationem attinentia.

javára, ha azt a többi tartományok felett előnyösíteni s kitüntetni látszanám. E kényes helyzet az, mi engem ez ügyben habozóvá tesz, s visszatartóztat határozott akarattal föllépnem“¹⁾. Albert herezeg a királynő e levelére javaslatba hozta, hogy a magy. udv. cancellaria Magyarország primásának, a világi és katonai főkormányzéseknek véleményét is kérje ki. A királynő megkérdezé Eszterházyt, Kollowratot és Khevenhüllert, kik a magyar törvények szempontjából, országgyűlés híján, szintén ajálták az ország zászlósai és főurai véleményének kikérését. Előadásukban fontos dolognak tünteték még fel a Temesi Tartomány ujja szervezendő adóügyét és a közigazgatás kérdését is. Koczkáztattak e tekintetben többféle véleményt, többi közt azt is, hogy a Temesi Tartomány azon részeit, melyek Arad, Bács, Csanád és Csongrád megyékkel határosok, azokhoz lehetne csatolni, s költségkínélésből csak Temesmegyét felállítani. Biztosokul ők is ajálják Niezkyt és Kempelent, az ország részéről pedig még egy harmadikat kérnek kineveztetni. Célzszerűnek vélemezik továbbá, hogy a bekeblezés eszközlésével megbízandó biztosok Bécsbe rendeltessenek fel és velők közösen dolgoztassanak ki a vissza-bekeblezés módosatai és a követendő eljárás szabályai. Ő felsége csak akkor tegye közhirrre a Bánság bekeblezését, és csak akkor közölje azt az összes udvari hivatalokkal, ha a bekeblezési biztosok Bécsből rendeltési helyökre már elútaztak.²⁾

Mária Terézia ezúttal nem bocsátkozott e fölterjesztés részleteibe, hanem általánosságban elfogadván azt, megbizta a magyar cancellárt, hogy Pozsonyba utazva, a bekeblezés ügyét a kir. helytartóval, az ország primásával és az országbíróval vegye tanácskozás alá³⁾. Ennek következtében már 1777. évi december hó 27-dikén magyar részről is hivatalos tárgyalás alá vették a dél-magyarországi részek bekeblezését. Fényes értekezlet tartatott Pozsonyban Albert kir. helytartó elnökelete alatt. Az értekezleten jelen voltak: az ország primása, a magy. udv. cancellár és alcancellár, az országbíró, grf. Nádasdy, grf. Niezky Kristóf, Végh, Győry, Ürményi, Kelez, Izdenecz és Skultéty udv. tanácsosok, Brigido Pompejus bánsági tartományelnök, Kempelen tábornok és Schenay ezredes. Az értekezlet jegyzőkönyvén kívül egy meleg hangon szerkesztett feliratot is intéztek a magyar főurak a királynőhöz, szerenesét kívánván neki nemes szándéka kiviteléhez és megnyugtattván őt a visszakapcsolandó országgrész ezentúli jóvedelmére nézve. „A mellékelt jegyzőkönyvből — mondják az értekezlet tagjai — legkegyelmesebben megérteni méltóztatik felséged,

¹⁾ Wolf: Aus dem Hofleben Maria Theresia's. 358. I. Arneht, X. k. 121—129.
²⁾ I. Horváth, M. VII. k. 445. I.

³⁾ Orsz. lev. Cancell. kiad. m. f.

⁴⁾ A királynő sajátkezűleg ezt írta a fölterjesztés hátlapjára: „placet die quaestion, und die zwei Commissarios und das er cantzler nach presburg sich Verfüge mit locum tenens judex curiae und primas die sachen einzuleiten. Maria Theresia. m. p.“

hogy a magyar királyság első főemberei, a királyi helytartó ő herezegése, az ország primása és az országbíró, kiknek véleményét felséged a bekeblezendő Temesi Districtus adójövedelmei minél jobb biztosítása dolgában meghallgatni óhajtá, oda nyilatkoztak, miszerint amilyen határtalan az örömük és hódolatteljes köszönetük, midőn valahára beteljesedni látják, mit az ország törvényei oly erősen kikötöttek, de mit az idők körülményei beteljesedni mindeddig nem engedtek: épp oly megingathatlan lesz törekvésük is, hogy a bekeblezés által felséged legmagasb kincstára neesak semmi kárt ne szenvedjen, hanem inkább a lehető legnagyobb előnyökben részesüljön. Azonban az ország törvényei, melyek ily előre nem látott esetekben meghallgatni rendelik a nemzet főbbjeinek tanácsát, legkevesbbé sem jogosítják fel őket arra is, hogy az ország nevében a törvényekkel ellenkező valamely újításokat tegyenek, a törvények ellenében új terheket vállaljanak és azok viselésére a nemzetet kötelezhessék. Miért is az értekezlet tagjai remélni merik, hogy felséged legkegyelmesebben veendi tőlük azt is, mit a maguk részéről ezúttal tehetnek, midőn a Temesi Tartomány adómenyisége tekintetében ezennel ünnepélyesen kötelezik magukat mindannak megfizetésére, mit az országgyűlésre egybehivandó rendek ama tartomány népeire kivetni képesek lesznek; midőn ezennel fogadják egyszersmind, hogy ama tartomány adóinak pontos beszédése érdekében minden emberi lehetőséget meg fognak kísérleni és semmit sem fognak elhanyagolni, mit e tekintetben törvényesen megtenni lehet. A kir. helytartótanács készséggel fogja alkalmazásba venni még a legvégső eszközöket is, s meg fogja közzétenni saját és az alája rendelt helyhatóságok legerélyesebb buzgalját, hogy a legmagasb kincstárnak mindaz megadassék, mit a magyar adórendszer keretén belül megadni csak lehetséges, és mi az adózó felek erejét éppenséggel felül nem múlja. A helyszinre netán kiküldendő bizottság tüzetesebben fogja ugyan magát e tárgy körül tájékozhatni, de annyiról mi is már most biztosíthatjuk felségedet, hogy noha a Temesi Tartományban eddigelé fennállott, de a magyar adórendszerrel meg nem egyeztethető némely adónemek ezentúlra be lesznek szüntetve, azért e hiány gazdagon lesz majd pótolva más úton-módon, leginkább pedig a kincstári jöszágok sokkal előnyösebb eladása által. Egyébaránt, minthogy nevezett tartományban eddigelé évről évre roppant összegű adóhátralékok maradtak, sőt azok az idén már fél millió forintra is emelkedtek, több mint valószínű, hogy a bekeblezés a kincstár helyzetét csupán a miatt, hogy mi a bánsági jövedelmek szaporítása iránt már most teljes garantiát nem nyújthatunk, semmivel sem teendi sem veszedelmesebbé, sem bizonytalanabbá a jelenleginél¹⁾.

¹⁾ M. országos levtr. Cane. kiadv. Acta reincorpor. Banatus Temes. attentia. „Humillima Propositio super Protocollo Commissionis in merito elementer resolutae Reincorporationis Districtus Temesiensis cum Regno Hungariae.“

Mária Terézia jó néven fogadta a magyar főurak e fölterjesztését, de az az alá írt sajátkezü megjegyzésében ismét nyomatékkal hangsúlyozta abbéli határozott kívánságát is, hogy a visszakapcsolás következtében beállandó változás által az államkinestár semmiféle megrövidítést ne szenvedjen! Együttal elrendelte, hogy az osztrák-cseh cancellaria, az udvari kamara és legfelsőbb számvevőszék, nemkülönben az udvari haditanács a Temesi Tartományra vonatkozó, netán szükségelt ügyiratokat kiszolgáltassák és a megkívánató felvilágosításokat megadják.¹⁾

Kétségtelen, hogy a kinestári jövedelmek kellő biztosításának kérdése, melytől most a bekebelezés megvalósulása vagy ismét jobb időkre halasztása függővé tétetett, az egybehívandó országgyűlésen lett volna legjobban és egyedül törvényesen megoldható. Egyedül az országgyűlésnek állott jogában szabályozni a visszacsatolandó országrészre eső államilletékek mennyiségét, meghatározni a visszakapcsolás módját, intézkedni a vármegyék újjászervezése és a régi rendszerből eredő kormányzati eljárás beszüntetése körül. De Mária Terézia, ki mindössze csak háromszor hívta össze a nemzet képviselőit s 1764 óta nem tartott országgyűlést, most sem volt hajlandó azt egybehívni. Ő az alkotmányos törvényhozás mellőztével, egyedül királyi hatalomteljességgel szerette reformjait végrehajtani; s bár a kényuralom, melyet gyakorol vala, részben a királyi kötelességeknek magasztos fogalmából és érzetéből eredt és mindig anyai volt, azért mégis nem ritkán gördítte az legjobb szándékai elé is a legnehezebb akadályokat. A magyar alkotmánynyal és nemzeti szokásokkal szemben sokszor juttatta őt kényuralmi hajlama a legkényelmetlenebb helyzetekbe. Így volt most is, a dél-magyarországi részek bekebelezésénél. Beleegyezett ugyan a visszakapcsolásba, biztosítani is akarta kinestára jövedelmeit; de mind ezt önkényes hatalmi rendeletek által. S minthogy azt ily módon törvényesen tenni nem lehetett: eleintén úgy látszott, hogy a visszakapcsolási ügy is valószínűleg megint csak a pusztá kísérletnél marad. Mária Terézia szándékának őszintesége a dél-magyarországi részek visszakapcsolása dolgában legkisebb gyanu alá sem eshetik ugyan; de ismervé fiának II. József császárnak ezen országrész jövő sorsa iránt táplált magyarelles nézeteit, valamint ama tekintélyes befolyást is, melyet az általa vezérelt udvari párt a fejedelemső elhatározásaira olykor teljes sikerrel tudott gyakorolni: könnyen megeshetett, hogy a bekebelezés

¹⁾ „Ich beangeheime das Einrathen und die vorgeschlagenen Veranstaltungen: wobey jedoch immerfort sich gegenwärtig gehalten werden muss, dass Mein Aerarium bey dieser Abänderung in keinerley Weise einiger Verkürzung ausgesetzt werde. Übrigens habe Ich an die Bömisch Oestr. Kanzley, Hof und Rechen-Kammer, dann Hof-Kriegs-Rath wegen allmäliger Mittheilung der anverlangt werdenden Schriften und Auskünfte den Befehl bereits erlassen. Maria Theresia. m. p.“ (Bécsi udv. kamarai levtr.)

ügye most is úgy, mint már azelőtt többször történt, hajótörést szenvedve a királynő kénytelenül politikájának szikláján, ismét hosszú időre teljesen elmerült volna az osztrák udvari eselszövények és mihaszna tárgyalások mélységes tengerében.

Azonban a bekövetkezett 1778-dik év, egészen váratlanul, gyorsan sietteté a bekelezési ügy végleges megvalósulását. Súlyos körülmények közbejötté végre célhoz vezeté a nemzetet! Ugyanis az 1778-dik év kezdete lázas forrongásban találta Európát. A nagyhatalmak ellenszenve, féltékenysége és politikai actioja Ausztria érdekei ellen volt irányozva. Telhetlen nagyravágyásról és szertelen terjeszkedési törekvésekről vádolák Ausztriát. Ennek ellensúlyozására sokan a harc-szomjas és bátor Poroszország körül csoportosultak. Maga Poroszország nagyszámu hadsereget szállított a sikra, mely folytonos tüntetésekkel és fenyegető mozdulatokkal két hatalmas hadtestben közeledék az osztrák határok felé. II. Frigyes, ki mióta Poroszország hatalmát nagyhatalommá tette, Németországban az osztrák befolyásnak gyengítésén, lehetőleg teljes megsemmisítésén dolgozik, gyanakodó szemekkel tekintí vala régi vetélytársának Alsó-Bajorország és a mindelheimi hercezség vissza-szerzése iránti tervezetéseit és tárgyalásait. Most tehát, midőn e tervek már-már megvalósulának, molhőn kapott az alkalmon a mintegy 250 □míldnyi területnagybodásból az európai egyensúly megzavarását kimagyarázni és e miatt Ausztriába erősen belekötni. A porosz hadsereg 1778. évi kőra tavasszal már Csehország határvonalán állott; egyik főhadtesté Szászországban, a másik Sziléziában táborozék. Minden jel arra mutatott, hogy a bajor örökösödési háború immár küszöbön áll. Maga József császár is minden áron karddal akarta megvédeni nemesak az új bajor szerzeményt, hanem — mit ő sokkal többre becsült — a monarchia nagyhatalmi jelentőségét is.

Mária Terézia hasztalan igyekezék a békés megoldás különféle módjai által elhárítani birodalmától a veszélyt. Tehetetlennek érezte magát és legnagyobb zavarban volt. Egyedüli vágya lett volna vég-napjait és hosszú kormányzatának dicsőségét a béke áldásával fejezni be; — de ime éppen most tört ki háza és birodalma felforgatására az ellenséges támadások legveszedelmesebb fürgetege. A politikai állapot Ausztriára nézve valóban kétségbeejtő volt. A köznépnél birodalom-szerzte mutatkoztak az elégtelenség jelei. Stájerországban megtagadták az adófizetést és a közmunkát. Ugyanezen kórtünetekkel találkoznak Magyarország több vidékein is. Tolvajok és útonállók veszélyezteték a lakosság életét és vagyonát, főleg mióta a katonaságot a monarchia éjszaki határai felé parancsolták. Az államkincstár örökös pénzzavarain kívül föba, volt még, hogy az osztrák hadsereg 30—40.000 emberrel gyengébb vala a porosznál. Hadrendszerünk átalában fölötté bizonytalan és nehézkes volt. Az állandó hadsereg felállítása Magyarországon nem

rendes sorozás útján történt, hanem toborzás által hozták össze az országgyűlésileg megszavazott létszámot. A hadsereg fenntartására szükségelt hadi adót szintén az országgyűlés állapította meg. De országgyűlést a királynő tartani nem akart. Erdélyben a fiatalság az ujonezozás elől az erdőkbe menekült, hol raboltak és garázdálkodtak. Ugyanez napirenden volt a dél-magyarországi részekben is. Ehhez hasonlítva Poroszország belviszonyai és hadi készüllete sokkal kedvezőbbek valának a mieinknél. „A porosz királynak — írja Mária Terézia — erős várai vannak, Ausztriának nincsenek. Ausztriának messzeterjedő határait is őriznie kell; míg a hadsereg a külelennel küzd, könnyű addig az osztrák monarchia bensejében zavart és forradalmat előidézni. Magyarország minden katonaság nélkül áll ott, míg szomszédságában oroszok és törökök közt a háború kitörőfélben van“¹⁾. Az osztrák-francia szövetség, melyre Kaunitz oly vérmes reményeket épített, rútul cserben hagyta a bécsi udvart. Szászország, melynek pártolását és támogatását kétségtelennek tartá a fejedelemsasszony, eddigi politikai rendszere ellenére, egy merész fordulattal a porosz királyhoz esatlakozott. Angliára most éppen nem lehetett számítani, mert azt az amerikai fölkelés foglalta el. Oroszország különben is a poroszok régi hive volt. A német és az olasz államok mitsem törődtek az osztrák-porosz viszálykodásokkal, mert nem is rendelkeztek sem oly hatalommal, sem annyi tekintéllyel, hogy fontosabb politikai kérdéseknél sikerrel érvényesíthették volna befolyásukat. Törökország felől is inkább ellenséges támadás, mint segítség volt kilátásban, mert Frigyes már előre gondoskodott, hogy a portát „jó érvekkel“ meggyőzze, miszerint a mostaninál soha kedvezőbb alkalma nem lesz, visszahódítani Ausztriától a jogtalanul elragadott Magyarországot²⁾.

Igy tehát a bécsi udvar, egy kitörőfélben levő válságos háborúval szemben, egészen magára volt hagyatva. „Minden segítség nélkül vagyunk“, kiált fel Mária Terézia e miatti lélekgyötrelmének kinos hatása alatt, fiához intézett egyik levelében³⁾. „En ama pásztorhoz hasonlítok — ngymond — ki sok lelki fájdalom közt látja veszélyben nyáját.“⁴⁾ Aggodalma és félelme még fokozódott, midőn híre terjedt, hogy a poroszok a Jablunka hegyszoroson át Magyarországra törni és a háborút monarchiánk szívébe áttenni szándékoznak. „Ezen invasio — írja ez alkalomból császári fiának — Magyarországbán veszedelmes következményekkel járna, kivált Morvaország szomszédságában, hol nagy számmal laknak

¹⁾ Arneth A: „Maria Theresia und Joseph II. Ihre Correspondenz, sammt Briefen Josephs an seinen Bruder Leopold.“ V. ö.: Schwieker J. H. „Magyarország s a bajor örökösödési háború.“ (Századok, 1878. évi V—VI. füzetk.)

²⁾ Reimann: „Geschichte d. Baierschen Erbfolgekrieges“, és Schwieker id. m.

³⁾ U. o.

⁴⁾ Arneth, i. m. 270—274. ll.

a lutheránusok.¹⁾ A fejedelemtől nagyon ijesztette a gondolat, hogy az ezen felekezethez tartozók inkább fognak majd a protestáns porosz királyhoz csatlakozni, mint hozzá, mely nézet annak idejében bécsi diplomatiái körökben általános volt. Így állván a dolgok, Mária Terézia, bár irítozott a vérontástól és remegett a háborútól, kénytelen volt a birodalom jövője s fia tekintélyének megmentéséről gondoskodni és hadseregét annyira szaporítani, a mennyire csak lehetett. Kénytelen volt minden eszközt megragadni, hogy a háború kimenetele országának s családjának bukásával ne végződjék. A bajor örökösödési háború későbbi silány lefolyása mutatja ugyan, hogy a túlságos félelem fölösleges és korai volt; de a minden oldalról Ausztria ellen törő nagymervű készülődések után ki hitte volna eleinte, hogy az egész csak egy kis tábori játékkal és kölcsönös ijesztgetésekkel fog végződni?

Egy részről a politikai kényszerhelyzet okozta súlyos aggodalmak s a végszükség erős nyomása, más részről pedig a Magyarországra és a hűséges magyar nemzetbe vetett bizalomteljes remény, melylyel a jó királynő magyar alattvalói iránt mindenkor viseltetett és melynél fogva most is Magyarországtól várta a legtöbb pénzbeli áldozatot, a leg-erősebb támogatást, teljesen elnémitották a német ellenzéki embereknek Magyarország területi nagyobbodása ellen azelőtt oly hangosan hallatott tiltakozását. Annál is inkább, mert József, nem hajolva anyja békéltető tanácsaira, annyi szenvedélyességgel sürgeti vala a háború megkezdését, miszerint még azzal is fenyegetőznék, hogy azon esetre, ha anyja idő előtt és kedvezőtlen föltételek mellett békét kötne az ellenséggel, ő többé nem térne vissza Bécsbe, hanem a régi római császárok módjára Aachenben, vagy más szabad birodalmi városban rendezné be udvarát.²⁾

Ilyen körülmények közt vétetett fel újra Bécsben a visszakapcsolási ügynek már-már elejtett fonala. Albert herczeg királyi helytartó és a galanthai grf. Eszterházy Ferencz magy. udvari cancellár erélyes és kitartó ügybuzgalma, tapintatos eljárásuk, folyton ébren tudták tartani a királynő jóindulatát, s az igazság ellenérveivel legyőzték a német ministerek részéről felhordott összes nehézségeket. Tekintetbe vétetvén, hogy a Temesi Tartományban roppant terjedelmű s értékű, hajdan magán családok által birt javak maradtak az osztrák államkincstár kezén, végre a német ministerium is megszűnt válság-díjat követelni.³⁾

Addig, míg II. Frigyes porosz király legjavában folytatja ellenséges actioját az osztrák monarchia ellen és a veszélyeztetett német

¹⁾ Arneth, i. h., 295–296. II., és Schwieker, i. h. 17. I.

²⁾ Wolf A.: Oesterreich unter Maria Theresia, 567. I.

³⁾ Horváth M.: Magyarorsz. történ. VII. 445. I. — V. ö.: Arneth, i. m. X. k. 121–129. II.

szabadság megvédelmezése czéljából fellázítja Mária Terézia terjeszkedési politikájának megsemmisítésére a német birodalmi rendeket: a nagy királynő idehaza országanyai gondoskodásának egyik legszebb művével, a dél-magyarországi részek visszakapcsolásának már most hivatalos elrendelésével oly erős és hű szövetségest nyer a magyar nemzetben, mely áldozatkészség és harczi képesség tekintetében jóval fölért a porosz hadak német szövetségeseivel. 1778. évi február hó elején történt, hogy Mária Terézia Eszterházy cancellárral újból beható vizsgálat alá vevén a magy. udv. cancellaria, az udv. kamara és az udv. számvetőség által 1777. évi novemb. hó 9-dikén közös megállapodással, azután pedig a magy. udv. cancellaria által 1777. évi december hó 27-dikén külön fölterjesztett előadásokat: azok alapján a Temesi Tartománynak, vagyis az ugynevezett Temesi Bánságnak Magyarországhoz mielőbbi visszakapcsolását királyi határozattal hivatalosan is elrendelte! Ezzel összefüggőleg nevezett főkormányzások javaslata értelmében rendelte egyszersmind, hogy a visszakapcsolás művét egy bizottság hajtja végre, melynek tagjai legyenek: a) a királyi felség képviselőtében gróf Niezky Kristóf; b) a m. udv. kamara képviselőtében Vasonkői gróf Zichy Ferencz;¹⁾ c) Magyarország képviselőtében pedig Vöröss Antal alnádor, — meg egy alispán. Egyben meghagyja a cseh-osztrák udv. cancellariának, mint a Temesi Bánság eddigi politikai főkormányzékének, hogy a temesvári adminisztrációhoz intézendő egy királyi leiratot fogalmazzon, mely által annak értésére fog adatni, hogy azon időponttól kezdve, midőn a királyi leirat kihirdetetik, mindenben a kiküldendő bizottságtól fog függni. E bizottság elnökének, Niezky Kristóf grófnak, szabadságában álland az adminisztratio egy vagy több tagját tanácsa testületébe fölvenni, azokat munkálatainál belátása szerint felhasználni, avagy egészen el is bocsátani. S minthogy azon kérdést, hogy mely adónemek maradhatnak meg továbbra is, és melyek nem egyeztethetők össze a magyarországi adórendszerrel, csak a gyakorlati kezelés folytán fogja a kiküldendő bizottság helyesen eldönthetni: erre vonatkozólag tartsa a bizottság mindenekelőtt főszabály gyanánt azt, hogy a királyi kincstár semmiféle kárt ne szenvedjen. Utasított egyúttal a cseh-osztrák udv. cancellaria a császári és a magy. udvari kamarák, a főszámvetőség és a haditanács, hogy az adóügyre vonatkozó összes actákat és okmányokat a magyar udv. cancellariához tegyék át.²⁾

¹⁾ Eltérőleg az osztrák részről ajánlott Kempelen Farkas udv. tanácsos személyétől.

²⁾ Bécsi udv. kamarai levtr. Incorporations-Acten d. Tem. Banat.

E határozat fölött, melylyel a magyar nemzetnek félszázad óta táplált legelőnkebb vágya ment teljesedésbe, senki sem örült bensőbb, őszintébb örömmel, mint maga a kegyes királynő: „E mai nap nagy nap Magyarországra nézve! — kiált fel Albert herezeghez irt leveleiben. A Bánság feletti kérdés el van döntve; a cancellár le fog menni, hogy az ügyet önnel, kedves fiam, véglegesen tárgyalja. Az illyr bizottmány (Illyrische Hofdeputation) hasonlókép bekebelezetett (a cancelláriába, 1777. évi decz. 2-dikán) és Pálffy (Károly) alcancellárrá nevezetett Megelégedésemre szolgál, hogy mind ezen javítások az ön kormánya alatt hajtának végre, és legalább ezen ország boldogabbnak tartja magát, mint volt azelőtt. Én jó magyarnő vagyok; szívem esordultig teli van hálával ezen nemzet iránt. Ez órában elmondhatom: consummatum est, s nyugodtan mehetek végső nyugalomra!¹⁾ Ily öröm — mondja koszorús történetírónk. — ily magasztos érzelem, mely a lelket annyira áthatja s betölti, hogy a földi élet számadását bevégeztetnek tarthatja, csak nagy szíveknek lehet jutalma a végrehajtott jó, igazságos, nemes tett után!²⁾ Örömet, — és azt a monarehia vészes körülményei közepette senki sem veheti neki rossz néven — fokozta még a bizalom ama politikai számítás sikeréhez, miszerint a régi vágyaiban kielégített hálás magyar nemzet most, az ország épsége helyreállításának lelkesítő hatása alatt, minden habozás nélkül készséggel fogja néki felajánlani a háború viselésére szükségelt nagyobb mérvű pénzbeli és katonai segédelmet. Ugyanis 1778. évi márczius 8-dikán ezeket írja Albert herezegnek: „Kedves fiam! Országaim kormányzása első kezdetétől fogva állandóan azt a szándékot tápláltam szívemben, miszerint életemnek Isten kegyelméből meghatározandó egész lefolyása alatt mitsem fogok oly hévvel óhajtani és akarni, mint azt, hogy alattvalóim, a mennyire tőlem telik, igazán boldogok legyenek; különösen pedig, hogy szeretett magyar népem, mely mindenkor lelkesedéssel sietett a sors bármely körülményei közt is javait, életét és oltalmát számomra feláldozni, segítve legyen. Szüntelen arra törekedtem, hogy hű magyar népeket mindabban részesítssem, ami szerencséjének és dicsőségének növelésére szolgálhat, és mitse vonjak le abból, amik őt jogosan és a törvények erejénél fogva megilletik. Ezen életfeladatomnál fogva mi lehetne előttem kedvesebb, mint szeretett Magyarországom területi épségét is teljesen helyreállítani. Nyíltan és tényleg bebizonyítam ezt a világ előtt is, midőn Erdélyországnak nem csekély részeit, a tiszai kerületet, az ország különféle vármegyéiben fekvő katonai helyeket, a Szerémséget, egész

¹⁾ Wolf A.: Aus dem Hofleben Maria Theresia's nach den Memoiren des Fürsten J. Khevenhüller. 358. l. — V. ö. Horváth M.: Magyarorsz. tört. VII. k. 445. l.

²⁾ Horváth M., id. h.

Alsó-Szlavóniát és a századok óta idegen hatalom alatt állott szepesi városokat, legújabbán pedig a tenger vidékét, az ottani városokat, réveket és partokat Magyarországra és annak kapesolt részeibe bekebeleztem, úgy hogy e tárgyban már most, a Temesi Bánságon kívül, semmi egyéb sincsen hátra. Ez utóbbinak késleltetését is részben csak a pihenést alig engedő hadviselésünk gondjai, részben a házuk öröklött orszárait és tartományait megtámadó szomszéd hatalmasságok elleni védekezéseink, részben pedig a béke ideje alatt itthon előfordult különféle csapások és súlyos körülmények okozták. És noha most is, midőn szomszédaink villogó fegyverei által minden oldalról fenyegettetünk, elegendőkép lenne indokolva a bekebelezési ügyek elhalasztása; de hogy mégis a lelkünk bensejéből származó anyai óhajításunk és a törvények által szentesített ígéretünk mielőbb teljesedésbe mehessen, kedvességednek, ki ezen ügy előnyös eldöntésében, miként már értesülve vagyok, bizonyára legnagyobb örömét fogja lelni, legkegyelmesebben tudtára hozom: miszerint erősen eltökélt szándékom a Temesi Districtust, a magyar szent korona ősi jogai alapján, félretéve most már minden bármily néven nevezendő akadályokat, Magyarországra bekebelezni, a közterhek viselése, törvénykezés és politika tekintetében magyar joghatóság alá rendelni. Ezen kegyelmes szándékunk és erős elhatározásunk felől mielőbb értesíteni fogja kedvességed Magyarország és a kapesolt részek vármegyéit, tudatván egyszersmind velők, hogy e napokban a királyi-, köz- és uradalmi adózások rendszeresítésére és elválasztására, nemkülönben a visszakapcsolás eszközésére és a vármegyék felállítására, ajánlott férfiakból, külön bizottságot neveztem ki, mely a hely színén legközelebb meg fog jelenni. Remélni akarom, hogy Magyarországon senki sem fog találkozni, ki az ország javára szolgáló ezen önkéntes elhatározásomban fel ne ismerje és ne tisztelje szeretett magyar népem iránt őszintén táplált érzelmeimnek újabb bizonyítékát.¹⁾

A királyi helytartó nem késett a felség ezen elhatározásáról legott az összes magyarországi törvényhatóságokat értesíteni. Már márczius hó 12-dikén intézi körözüvényét a megyékhez, melyben ismételve a királynő fentidézett levelének egész tartalmát, a többi közt ezeket is írja: „Lelkem legbensőbb vigasztalását, melyre felséges királyasszonyunk eme legkegyelmesebb elhatározása által indítottam, annál kevesebb vagyok képes eléggé és tökéletesen kifejezni, minél dicsőbbnek és felette örvendetesnek kell a körülményt tartanom, miszerint a gondviselés kedvezménye Magyarország részeinek ezen visszakapcsolását

¹⁾ M. orsz. levtr. Cancell. kiadv. m. f.

éppen az én helytartóságom idejére rendelte, részesítvén engem is az ország karainak és rendjeinek vígadozásában és kiszemelvén személyemet, hogy a legszentségebb felség ily örömteljes izenetének tolmácsa legyek. Nem kételkedem, hogy ez. uraságtok ő felségének ezen eléggé nem diesőithető, kitűnő anyai gondoskodását és gyengéd figyelmét egész hódolattal és legmélyebb hálával fogják megbecsülni; a miért is a vett legmagasb parancsolat értelmében azzal közlöm azt ez. uraságtokkal, hogy azt a császári és királyi kegyelem kiváló záloga gyanánt mindenki vigasztalására nyilvánosan közzétenni el ne mulasszák.“¹⁾

E körövény szétküldésével a dél-magyarországi részek visszakapcsolásának ügye kilépett a bizalmas megbeszélések és titkos tanácskozások köréből a nyilvánosság elé, — s immár a történelemő lőn!

A királynőnek okos politikai számítással, de nem kevesebb országanyai szeretettel irt márcz. 8-diki resolútiojára csak e hó 23-dikán, már a körövény szétküldése után, válaszolt a herczeg.

Érzelemteljes szavakkal fejezi ki Magyarország háláját a nemzet régi kívánságának teljesítéseért és az ország nevében fogadja, hogy a magyar nép minden kínálkozó alkalmat meg fog ragadni, háláját és rendithetlen ragaszkodását szeretett királynője iránt minél fényesebben bebizonyíthatni.²⁾

De mielőtt még e levél Bécsbe érkezett, Eszterházy cancellár fáradhatlan buzgalommal készíté elő a visszakapcsolás végrehajtására megkívántató formai ügyeket. Országgyűlés nem lévén: az udvarnak kellett azokat megállapítani. Márczius 21-dikén vegyes bizottsági tanácsülés tartottt tehát, melyre a magy. udv. cancellaria, a haditanács, az udv. kamara és az udv. számvevőség képviselői lettek meghíva. E tanácsülésben Eszterházy cancellár magyar szívvvel, de német nyelven elnökölt. Jelen voltak az udv. kamara részéről grf. Kollowrat elnök, a számvevőség részéről Khevenhüller elnök, a haditanácsból Sehöne tábornok, továbbá grf. Niezky Kristóf, grf. Batthyányi, grf. Brigido, Győry udv. előadó, Fritz, Kelez és Eek ndv. tanácsosok, Kempelen udv. kamarai tanácsos, Trajesik és Brunswick udv. titkárok. A tanácsülés elé két kérdést terjesztett a cancellár: a) állapitassék meg az eljárás a királyi resolútioiban kinevezett biztosokkal szemben; b) mondassék ki, ha vajjon a kinevezett helyi bizottság az 1741. évi 18 törvényezikk értelmében csak általános utasítással (Instruction) látandó-e el?; továbbá hol és mikor fognak annak tagjai egymással találkozni, és mily módon kellene a visszakapcsolás művét végrehajtaniok? Az első pontra vonatkozólag határozták: hogy miután ő felsége elrendelni méltóztatott, hogy a Temesi Tartomány bekebelezési ügye lehetőleg mielőbb fogamatossittassék, erről

¹⁾ M. ország. levtr. Helyt. oszt.

²⁾ U. o. Helyt. tan. oszt.

mindenekelőtt a kinevezett biztosok saját hatóságaik útján lesznek értesítendők és illetve nekik a kinevezési okmányok kiadandók. E végből a kir. bizottság elnöke Niczky Kristóf gróf számára a m. udv. cancellaria, Zichy Ferencz gróf számára a es. kir. udv. kamara, az ország részéről kinevezettek számára pedig a m. kir. helytartótanács fogja a szabályszerű okmányokat kiállítani, és egyben megküldeni nékik a szükséges utasításokat is. A második pontot illetőleg abban történt megállapodás, hogy a bizottság részletes királyi utasítással láttassék el mely a bizottsági tagok mindegyikének külön-külön kiadandó. A biztosok Temesvárott fognak találkozni és tartoznak ott, az ügy sürgős volta miatt, már 1778. évi május hóban megjelenni s működésüket tüstént megkezdeni.¹⁾

A hivatalbeli előkészítő munkálatok ezentúl gyorsan folytak egymásután úgy a cabinetben, mint a többi állami főhivataloknál. Félreismerhetlen, hogy e gyorsaság egyforma lépést tartott a poroszok elleni háborúra való lázas előkészületekkel. Mária Terézia a maga részéről már ekkor teljesen bevégeztet ténynek szereti vála tekinteni a visszakapcsolást, sőt az időközben fölerkezett és eléje terjesztett temesi ügyekben ezentúl már nem is érintkezik többé az eddigi bánási főkormányzásokkal, hanem Niczky Kristófnak adja ki az ügydarabokat hivatalos véleményadás végett. Így midőn 1778. évi márcziusban Beeskerek mezőváros az iránt folyamodék „a diésőségesen uralkodó esászárnéhoz,“ hogy szabad királyi várossá emeltessék, Mária Terézia Niczky véleményezése alapján adta meg a városnak a halasztó választ.²⁾ A királynő e feltűnően tüntető magaviselete ugylátszik csak a magyarok lelkesedését és áldozatkészségét akarja fokozni, melyre rámutatva, egyedül lehetett képes legyőzni a hadseregek elhelyezésével és a segédszervezetek szervezésével aggodalmasan elfoglalt József esászárt, ki a magyarok iránt folytonosan bizalmatlankodék és tele volt mindig a hiányos magyar ezredek elleni panaszokkal. Pedig még mielőtt a perosz-osztrák viszály háborús fordulatot vett volna, a Bécsben időző magyar testőrség már is felajálta volt szolgálatát hadi ezélokra, és Eszterházy cancellár számtalanszor biztosítá az uralkodó fejedelemsasszonyt és fiát az egész magyar nemzet hű ragaszkodásáról és áldozatkészségéről. Azonkívül pedig a katonaság legnagyobb része nemesak a magyar-horvát végvidékről, hanem még Erdélyből is, bár ez ország szinté n ellenséges támadás veszélyének volt kitéve, Csehországba rendeltetett.

¹⁾ Bécsi udv. kam. levtr. Banater Acten. „Protocollum Commissionis mixtae, so in Angelegenheit des dem Königreich Hungarn einzuverleibenden Temesvarer Districts zwischen der Kays. auch Kays. Königl. Hof-Kammer und der Königl. Hung. Hof-Kanzley den 21. Martz 1778. abgehalten worden, mit Inter-venirung der Hofrechn. Kammer.“

²⁾ M. Orsz. levtr. Helyt. tan. oszt.

De az mind kevés volt Józsefnek; ő azért meg nem szűnt anyja előtt kárhoztatni a magyarokat, ideges türelmetlenséggel sürgetvén mindegyre anyjánál a magyar ezredek mielőbbi kiegészítését és a hadsereg további szaporítását. Mária Terézia nem kevés súlyt fektetett tehát most arra, hogy alaptalanul bizalmatlankodó fiát mielőbb, azaz lehetőleg rövid idő alatt meggyőzhesse a magyar nemzetnek állandó jóakaratról és áldozatkészségéről.

Azért is siet már 1778. évi ápril 8-dikán kiadni a királyi biztosok kinevezési okmányát és felhívni a helytartó herceget, hogy az ország részéről kiküldendő biztosnak is késedelem nélkül adja meg a szükséges utasításokat. „Abbéli elhatározásunk folytatása gyanánt — ugymond — melylyel a mostanig Bánátnak nevezett Tömösi Districtust szeretett magyar nemzetünk iránti kegyelmünk és hajlandóságunk újabb bizonyítékául a magyar szent koronának visszaadni rendeltük, a vegyes udvari bizottság javaslata alapján abban állapodtunk meg, hogy a bekeblezés véghezvitelére általunk kinevezett biztosokat mielőbb a helyszínére leküldjük és őket működésük megkezdésére utasítsunk. A biztosok megérkezéssel az eddigi temesi administratio legott megszűnik, és azontúl a tartomány ügyeit a kinevezett bizottság fogja ellátni. Amint tehát ezek értelmében a mai nap kelte alatt mi kiadtuk a mi parancsolatunkat a bekeblezési bizottság elnökének, tekintetes és nagyságos grf. Niezky Kristóf királyi biztosnak, őszintén kedvelt hívünknek: épp úgy adja ki most kedvességed is az általa fölterjesztett és általunk elfogadott Vöröss Antal oszágos biztosnak az utasítást, hogy magát a bizottság elnökével-érintkezésbe téve s annak belátása és a fennforgó szükség szerint a szomszéd vármegyékből egy vagy több alispánt maga mellé véve, de minden esetre a bizottság elnökével egyetértve, mielőbb a helyszínére leutazzék és ott, a bekeblezési bizottság számára kiadott legmagasb utasítás értelmében, teljes buzgósággal közreműködni igyekezzen. Kedvességed pedig ne mulassza el a szolgálatunkban mindenkor tanúsított kitűnő ügyességét és fáradhatlan tevékenységét arra fordítani, hogy a bekeblezés ügye, melynek siettetése kiválóképen szívünkön fekszik, minél előbb végrehajtassék és minden körülményei szerint teljesen befejezését érje.“¹⁾

Ugyancsak április 8-dikán kelt Niezky kinevezési okmánya is, melyben a királynő ujalag felhozván, a Magyarország javát óhajtó őszinte érzelmeit és az ország épségének helyreállítására fordított törekvéseit, ismét erősíti, miszerint csak ezen érzelmek, meg a törvény szentségének tisztelete által indított arra, hogy a Temesi Tartományt Magyarországhoz visszakapcsolja. E művelet véghezvitelére és egyszersmind nevezett tartomány szervezésére teljes bizalommal Niezkyt nevezi ki,

¹⁾ M. Ország. levtr. Cane. kiadv.

hogy mielőbb feladatának megoldásához fogjon, mert a bekebelezés munkáját rövid idő alatt befejezve látni kívánja. Leutazása előtt a esch-osztrák cancellariától ki fogja kérni és magával vinni a Temesi Tartomány administratiojának szóló királyi leiratot. Ezzel az administratio eltöröltetik, s tagjai a kir. bizottság rendelkezése alá helyeztetnek. Minderről, az udv. rendelet kézbesítése mellett, a királynő legmagasb nevében Niezky fogja értesíteni a temesi administratiót és a kir. bizottság többi tagjaival együtt legott átveszi a Temesi Tartomány kormányát. A kapott udvari utasítás szerint fog eljárni a tartománynak Magyarországhoz leendő visszakapcsolásánál, a vármegyék felállításánál és berendezésénél is. Eljárásáról és a munkálatok haladásáról időről-időre jelentéseket fog a felség elé terjeszteni; de legkivált tartozik arra ügyelni, hogy a tartománynak Magyarországba kebelezése következtében az adózó népre nagyobb terhek ne rovassanak és a királyi kincstár kárt ne szenvedjen! Végül minden igyekezettel legyen azon, hogy a visszaesetelési ügy, melynek gyors siettetése nagyon szívében fekszik a királynőnek, mielőbb befejeztessék és végmegállapodásra jusson.“¹⁾

Ezek után érdekes lesz megismerkednünk azon legfelsőbb utasítás tartalmának lényegesebb részeivel is, mely szerint a kir. bizottság tagjai a bekebelezés művét végrehajtani s tiszti működésöket folytatni tartoztak. A húsz pont alá foglalt hosszú utasítás elején mindjárt a kincstári jövedelmek épentartására tereltetik a biztosok figyelme. „Egyébaránt az e tárgyra vonatkozó továbbiakat, — ugymond az utasítás — ha majd a visszakapcsolás egészen végre lesz hajtva, a jószágok eladása alkalmából, külön intézkedéssel fogja ő felsége elrendelni. Egyelőre az összes kincstári ügyeket a magy. udv. kamara kezelendi. A még megtartandó administrationális tanácsosok, valamint a többi tisztviselők, ideértve a tartományban találtató összes kerületi, járási és kincstári hivatalnokokat is, kizárólag a kir. bizottságnak rendeltetnek alá. Mindaddig, míg a vármegyék felállitva és joghatóságuk gyakorlatára felavatva nem lesznek, (was eben auf das eheste zu bewürken zur ersten und sorgsamsten Absicht der Commission dienen soll), az eddigi szabályrendeletek érvényesek és mérvadók, nemesak politikai és kincstári, hanem adózási és uradalmi tárgyak elintézésénél is. Az alkalmazásban levő hivatalnokok végezzenek ugyan továbbra is hivatalos teendőiket, de a kir. bizottság tudta és

¹⁾ „— in id autem cumprimis in omni hac operatione sua advertere noverit, ne per suscipiendam ejusmodi Districtus hujus Regno Hungariae reincorporationem, aut contribuens plebs majori onere gravetur, aut vero summum Aerarium Nostrum quodpiam exinde capiat detrimentum. Eo denique rem omnem agere satagat: quo negotium hoc reincorporationis, ejus acceleratio tantopere Nobis cordi est, quamprimum perficiatur, et ad consistentiam suam perducat.“ (M. Országos levéltr. Cane. kiadv.)

beleegyezése nélkül semmit se tegyenek. Hivatalos jelentéseiket, miként eddigelé az administrationál tették, ezentúl kizárólagosan csak a behelyezett kir. bizottságnál fogják tenni. Maga a kir. bizottság pedig mindaddig, míg a magy. udv. kamara teljesen át nem veszi a kincstári és uradalmi ügyeket, a bécsi es. és es. kir. udvari kamara útján fogja tenni jelentéseit és ettől kapja majd az utasításokat is mihez tartására nézve. Ellenben politikai és vallási ügyekben s mindazon dolgokban, melyek magát a bizottságot illetik, a magy. udv. cancellaria útján fogja az jelentéseit vagy fölterjesztéseit ő felsége elé juttatni; ugyanannak révén veendi majd ő felsége határozatait is. Törvénykezési és jogügyleti téren, polgári és bünyfenítő ügyekben, az eddigi eljárás marad érvényes mindaddig, míg a vármegyék felállitva nem lesznek. Kivételt csak azon ügyek képeznek, melyek még folyamatra hozva nem lettek, vagyis „in quibus lis non est contestata.“ Ezek elhalasztandók a megyék felállításáig; de ha sürgös természetük a halasztást nem engedné, a kir. bizottság által magyar törvények szerint döntendők el. Az administratio levéltára, az irodák és az igatatóhivatal maradjanak úgy, amint vannak, semmi változás se történjék bennök, míg ő felsége e tekintetben nem intézkedik. A kir. bizottság működése alatt befolyó jelentések és más hivatalos acták, úgy mint eddig, rendszeren registráltassanak és őriztessenek. Vonatkozik ez a császári tisztartói és egyéb gazdasági hivatalokra is, melyek irattára szintén „in statu quo“ hagyandó. A kir. bizottság tartozik ideiglenes kormányzása ideje alatt a vármegyék tervét is elkészíteni, táblázatos kimutatást állítani össze a megkívántató megyei személyzetről, a tisztí fizetésekről és egyéb szükségességekről, megjelölni a megyeházakúl igénybe veendő épületeket és azok felszerelését, szóval szabatos és kimerítő tervet készíteni és azt legmagasb jóváhagyás végett ő felsége elé terjeszteni. A vármegyék felállításánál kiváló figyelemmel legyen a bizottság a lakosság kényelmére és a közügyek minél könnyebb kezelhetésére. Ha tehát a bizottság azt találná, hogy a közjólét előmozdítása érdekében hasznosabb lenne ama országrészt, anélkül hogy belőle egyes helységek a szomszéd vármegyékhez esatoltassanak, két vagy több új vármegyére felosztani: tegye meg a bizottság ezt úgy, hogy a felállitandó vármegyék közül területre és munkaerőre nézve az egyik kicsiny, a másik meg túlságosan nagy ne legyen, és nyujtsa be ez iránti tervét is legmagasb határozathozatal végett mielőbb ő felségéhez. Ama 455,000 frt. pedig, melyet a határőrség a tartományi administratio pénztárából eddig húzott, ezentúl is kifizetendő neki. A 900,019 frtot kitevő eddigi tartományi adóösszeg jövőre is megmarad; azonkívül javaslatba hozandja a bizottság a megyék házi pénztára számára fizetendő adóösszegeket

is. Továbbá feladata lesz a bizottságnak az adózó népre kivetett összes terheket pontosan megvizsgálni, azokat az adónemek különféle rovatai szerint felosztani és úgy aztán meghatározni, hogy mi esik azokból a magas kinstár megkárosítása nélkül contributióra, és mi választandó el a felség uradalmi pénztára számára. A királyi bizottság legyen ugyan tekintettel arra, hogy a mezőgazda a bekebelezés által ne jusson rosszabb állapotba, mint a milyenben mostanig volt: de másrészt azt se tévessze szem elől, hogy a legmagasb kinstárt semmiféle megrövidítéseknek kitenni nem szabad. A miért is a felségnek fizetendő uradalmi adó maradjon ugyan a maga valóságában továbbra is; de ha a bizottság azt találná, hogy a mezőgazda egyes a magyarországi törvényekkel meg nem egyeztethető, vagy tán azok által tiltott adókkal is terhelve volna, kötelességének ismerje, az ily adózásokról részletes jelentést tenni és egyszersmind oly könnyű módot is indítványba hozni, melynek segítségével a kinstári jövedelmek csökkentése nélkül pótolni, avagy pedig oly adókkal kieserélni lehetne ama szokatlan adónemeket, melyek a magyar királyságban is szokásban vannak és az urbéri rendszerrel megegyeznek. Minthogy továbbá a tartomány helyes és szabályszerű berendezésére főgond fordítandó: a bizottságnak feladata lesz a magyar királyságban gyakorolt tanrendszert, a kamarai kinstár megterhelése nélkül életbeléptetni a visszakapcsolandó országrészben is, hogy ez által a jószágokat vásárolni szándékozó uraságok képesek legyenek gyermekeiket tisztességesen fölnevelhetni és a pór nép is mindjobban kiképeztessék. Ami végre a hivatalos ügyvitelt (modum operandi) illeti: a bizottság Niezky gróf elnöklété alatt rendes tanácsuléseket tart, a bizottságot illető dolgokat együttesen tárgyalja, e tárgyalások jegyzőkönyveit a magy. udv. cancellaria iktatója, Trajesik udv. titkár vezeti, szintén ő szerkeszti a fölterjesztéseket is, melyek a jelenvolt bizottsági tagok neveinek bejegyzésével és Niezky gróf aláírásával a magy. udv. cancellaria útján ő felsége elé juttatnak. A bizottság feladata lesz megfontolni és indítványba hozni, hogy Temesváron kívül mely városok emelendők szabad királyi városok rangjára?, egyszersmind intézkedni, hogy azon megye, melynek területére Temesvár esni fog, már előre is szabad kir. városnak tekintse Temesvárt, noha a kiváltságlevél még nem küldetett is le számára. Temesvár adója a többi megyei adóktól elkülönítve vetendő ki, és közigazgatását is már most épp oly önállóan fogja kezelni a város, mint azt a többi sz. kir. városok teszik. Ugyan így tekintetben részesülnek a Temesi Tartományban fennálló egyéb kiváltságos helyek, mint a nagy-kikindai kerület, Vinga és Beeskerek, melyek ügyében szintén fog a bizottság ő felségénél nyilatkozni. Minthogy továbbá a Magyarország felől felállított harminczad-hivatalok a

bekebelezéssel meg nem egyeztethetők, azok legott meg fognak szünni, amint a visszakapcsolás foganasotva lesz. A vámvonat csak Erdély és Törökország felől hagyandó meg, mire nézve a bizottság rögtön megteendi a szükséges intézkedéseket. Ha pedig találkoznak olyanok, kik gonosz szándék által vezéreltetve kíváncsiak hajlamokat táplálnának: gondoskodva lesz, hogy szándékuk az illetékes helyhatóságok és a határörvidéki állomások által megghiúsítsassék, valamint hogy megyei útlevelel nélkül senki a török határokon át ne boesáttassék. A haditanács intézkedett, hogy a temesvári hadparancsnokság e tekintetben katonai karhatalommal is szolgálatára legyen az illető helyhatóságoknak, ha azt a szükség úgy kíváná. Katonai ellátás dolgában a visszakapcsolás után ugyanazon rendszer lép itt is életbe, mely a magyar királyságban feunáll. E szerint a katona ezentúl, a hadi és tartományi biztos utalványa alapján, a mezőgazdától kapja majd ellátását. Végre, ha a dél-magyarországi jószágokra vevők jelentkeznenek, legyenek bár nem nemesek is, és tartozzanak bár az országban türt vallásfelekezetek bármelyikéhez, a bizottság szorgalmasan ki fogja fűrkészni közelebbi körülményeiket és tüzetes jelentést teend róluk az udvarnál.¹⁾

¹⁾ M. orsz. leytr. Cane. kiadv. — A m. udv. kamaraát 1778. évi apr. 11-dikén értesité a királynő az ő teendői felől. Grf. Ziehy átvesszi a visszakapcsolandó országrész összes kineistári ügyeit, s míg a vármegyék felállítatnak, kezeli azokat az eddigi mód szerint, a m. udv. kamara felügyelete alatt. „Ihr werdet aus der Instruction gehorsamst erschen, dass Wir einstweilen alles Caele., welches obernannter Coarius. übernehmen wird, von Euch Lieben Getreuen besorgen zu lassen gnädigst für gut befunden haben, und wird dahero die abgeordnete Comm., welcher die Verwaltung samtl. daselbstigen Caal. Gefällen anvertrauet ist, Euch nach von dem Caal. Coario. beschehener Übernahm dieses Cmalis. von denen Cons. Protocollen jederzeit ein Exemplar übermachen, welches Ihr sodann, für so viel die Caal. Gegenstände betrifft, von Zeit zu Zeit Uns mit Eueren gutächtl. Anmerkungen einzusenden haben werdet, und zumalen Unsre höchste Willensmeinung dahin gehet, dass bis die Comitater nicht wirklich aufgerichtet und in die Übung ihrer Jurisdiction eingesezet seyn werden, die bisherige Instruction auch in Ansehung des Caalis. und Dominicalis beobachtet werden soll: so haben die Caal. Gegenstände bis dahin in ihrer dermaligen Verhandlung zu verbleiben, und Ihr folgiehen dahin hauptsächlich das Augenmerk zu richten, damit sowohl Unsere Domainen, Salz — 30.-gst —, und übrige Cameral Gefälle in ihrer bisherigen Flüssigkeit und anforderst das Cassae Weesen in guter Ordnung erhalten, dann die dem Militari bis anhero aus der Landes Admons. Casse bezohene $\frac{m.}{455}$ fl. auch fűrohin jederzeit richtig abgereichet, hiernächst auch die in Unser hiesiges Univ. Caal. Zahlamt jährlich abzuführen festgesetzte 900.019 fl. in denen bestimmten Fristen mit Genauigkeit forthin abgefűhret werden. Gleichwie nun aber dieses Caale. pro futuro nach Erforderns Unserer allerhöchsten Dienstes eingerichtet, und in einer guten Ordnung bestellt werden muss, so ist die abgeordnete Coon. bereits befiehlt auch diesen Gegenstand in gemeinschaftliche Berathschlagung zu nehmen und das Gutachten mittels Protocolle an Euch einzusenden, wo ihr sodann hierűber Euere Meinung Uns standhaft zu Unserer Allerhöchsten Schlussfassung einzusenden haben werdet“

Mig ezek Bécsben és Pozsonyban történtek, a bajor örökösödési háború hullámai mind közelebből kezdék csapkodni a monarchia északi határszéleit. Azonban a bécsiek most már nem rettegtek többé oly nagyon a veszélyt. Noha a háború már-már kitörőfélben volt, abécsei udvar most, mióta Bánság visszakapcsolása által Magyarországot a maga részére teljesen meghódítottak hitte, emelkedett fővel és bátor tekintettel nézett a jövő események elé. Előbbi lehangozottságát élénk tevékenység, a félénkséget harsány lelkesedés, a csüggeteg bizalmatlanságot, az ideoda kapkodást komoly, tervszerű elhatározások váltották fel. Ausztria egyszerre öntudatára ébredt nagyhatalmi állásának, és tekintélye éreztében arra tökélt el magát, hogy Poroszországgal szemben egy lépésre sem fog hátrálni. Kaunitz 1778. évi apr. 1-én már nyíltan kijelenti hogy „udvara mitsem ad vissza a szerződésileg kapott tartományokból, és azt sem fogja megengedni, hogy a porosz király gyám és bírógyanánt tolja fel magát fejedelemtársai fölé. Az osztrák udvar tudni fogja magát védelmezni mindenki ellen, ki ilyes merényletet elkövetni akarna.“¹⁾ Ezzel egyidejűleg a német országgyűlésen jelen levő osztrák követ is oda nyilatkozik, hogy „a császárné semmi esetre sem ismerheti el Poroszország királyának bíraskodását a bajor örökösödési ügyben.“²⁾ József császár 1778. évi ápril 20-dikán megjelen a königgräzi táborban és egészen jó kedvvel, teljes bizalommal várja az ellenség támadásának első jeladását. Csak is egy dolog nyugtalanítja Józsefet: a magyar ezredek hiányos felszerelése. Katonai szemléjéről visszatérve, azt írja Mária Teréziának, hogy éppen a magyar ezredek állnak leggyengébb hadi lábón; ismételve sürgeti azok mielőbbi kiegészítését.³⁾ A Bánság visszakapcsolásának lehető gyorsan kell tehát megkezdődnie, hogy a magyarok királynőjük nagylelkű tette által föllelkosítve, ezre-

Übrigens, da der anjezo gegen Unser Königreich Hungarn bestehende Zug der 30-gst Ämter mit der Reincorporation keineswegs vereinbarlich ist, mithin es auf die Aufhebung mehrerer 30-gst Stationen ankommen wird, wodurch mehrere 30-gst Beamte ausser Dienstleistung kommen werden, so ergeht an Euch hiemit Unser gnädigster Befehl, dass Ihr die ausser Dienst-Stand gesetzet werdende 30-gst Beamte sowohl, als auch nachhin jene Individua, welche bey der aufgehoben werdenden Banat. Landes Admon. aus der Activitaet kommen werden, nach Maassgab ihrer besizenden Fähigkeit bey denen sich ergebenden Dienstes Erledigungen vorzüglich wiederum unterbringen sollet, und zwar um so viel mehr, als Wir nicht gemeinet seynd diesen Individuis an dem ausgemessenen Gehalt etwas entgegen zu lassen, folgsam daran gelegen ist, Unser höchstes Aerarium von dieser Bürde wiederum ehemöglichst zu befreÿen. Wie Ihr dann auch die Einleitung zu machen haben werdet, dass allen derley Beamten nach beschehener Übernahme des Caalis, die vorhin genossene Besoldungen aus der Cassa der aufgehobenen Admon. forthin richtig bezahlet werden.“ (U. o.)

¹⁾ Wolf A.: „Oesterreich unter Maria Theresia.“ 564. l.

²⁾ U. o., 565. l. és Schöning: „Der bairische Erbfolgekrieg.“

³⁾ Schwieker: „Magyarország s a bajor örökösödési háború.“, 14. l.

deiket országgyűlés nélkül is önként kiegészítsék és a bánsági részekben is minél több katonaság gyűjtessék.

De Magyarországon ekkor még nem egészen állottak úgy a dolgok, a mint azt Bécsben hitték. Az osztrák diplomaták nem éppen jól tapogatóztak a magyar nemzet úterén. A törvényhatóságok egykorú jegyzőkönyvei arról tanúskodnak, hogy a Bánság bekeblzését úgy, amint az eszközölve lett, vegyes érzelmekkel fogadta a nemzet. Az öröm átalános, egységes nyilatkozatairól, miként azt némely írók állíták, nem lehet szó. Voltak vármegyék, melyek az erőszakosan elidegenített országrész késő visszatérítésében nem akartak semmi nagyot, vagy valami különös kegyelmet látni, hanem tekintették azt hideg nyugalommal annak, ami valóban volt is, III. Károly koronázási hitlevele 3-dik pontja és az 1741. évi országgyűlés 18. tezikke köteleességszerű, de bureaucratieus módon végrehajtott teljesítésének. Voltak vármegyék s volt néhány városi municipium is, melyek Albert herezegnek a Temesi Bánság visszakapcsolását tudató márcz. 12-diki körölvényét vagy csak egyszerű tudomásul vették, vagy pedig egészen hallgatagon napirendre tértek át fölötte, bevárni akarván előbb a történetdöket. Így Somogy csak 1780-ban szól először a dél-magyarországi részek reincorporatiojáról; Fejérmegye 1778. évi máj. 4-én tartott közgyűlésén egyszerűen tudomásul veszi a tényeket, míg Bars teljes hallgatással mellőzi a visszakapcsolási ügyet. Magyarország tősgyökeres magyar vidékein nagyon is borúsnak láttak a dolgok folyását és nyíltan zúgolódtak a fejedelmi hatalom korlátlanúságának elévülésén, mely főleg abban nyilatkozott, hogy Mária Terézia a nemzet ismételt kérései és hangos követeléseie daczára sem akarta egybehívni az országgyűlést, sőt ellenkezőleg a Temesi Bánságnak visszakeblzését is, a történelmi jog és alkotmányos szokás ellenére, a helytartótanács és néhány Bécsben kinevezett biztos által rendelte végrehajtatni. Nagy volt e tekintetben az elégedetlenség Ung, Torna, Heves, Szepes és Csongrád megyékben is, melyek csak két év múlva említik a bekeblzést, de azt is csak alkal-milag, együttesen azon gravamenekkel, melyeket a Temesi Tartomány egykori magyar magán birtokainak elkobzása ellen emeltek. Ellenben más megyék és városok örvendő hálanyilatkozatokban s ékes feliratokban áradoznak a temesi részek visszakapcsolásának hírére. A többi közt Baranya megye „legmélyebb tisztelettel és kimondhatlan győnyörélvezettel értesül a helytartó herezeg átiratából a visszakapcsolás felől és legforróbb kívánságok kíséretében élteti Mária Teréziát és II. József esá-szárt, köszönő feliratot intézvén úgy a fejedelmi trónhoz, mint a visszaka-pcsolási ügy élén álló helytartó herezeghez.“¹⁾ Veszprém megyében is a tiszte-

¹⁾ Quibus nempe summa cum veneratione et ineffabili delectatione exauditis, post festivas omnium Clementissimae Dominae summae terrae Principi Mariae

lettéljes odaadás és rendithetlen hűség érzelmeire ragadtatnak a rendek a királynő és a fejedelmi ház iránt, elévülhetlen hálás lekötelezettséget igérve úgy a maguk, mint késő unokaik nevében is a visszakapesolás nagy jótéteményeért, melynek viszonzása fejében minden időkre készséggel felajánlják összes javaikat, öröket és életöket a királyi jogok védelmére.¹⁾ Hasonlóképp nyilatkoznak Nógrád, Bihar és némely vegyes lakossággal bíró más vármegyék.²⁾ A nemzet véleménye Mária Terézia ezen újabb fejedelmi esekelményének erkölcsi értéke fölött meg volt tehát oszolva, de a visszakapesolás politikai értékét egyértelműleg ismerte el az egész nemzet. Mária Terézia a visszakapesolás elrendelése által mégis elérte célját; mert újabb politikai tettet mutathatott fel, melylyel Magyarországot lekötelezte.

Azonban nagyon duzzogtak a bekeblezés elrendelése ellen a temesvári administratio német és cseh hivatalnokai. Hivatkoztak a nagy áldozatokra, melyeket ezen egészségtelen tájakra leköltözések által a közjónak hoztak; emlegeték jövőjük reménytelenségét, családjaik nyomorát, a visszaköltözés költséges voltát, az igazságtalanságot, mely rajtuk önhibájukon kívül elkövettetik. Brígido Pompejus, az utolsó bánsági administrator, 1778 elején tett is még egy kísérletet, megmenteni uralmát és a Temesi Bánság osztrák tartományi jellegét. Tervezetet nyújtott be a cs. udvari kamarához, „quoad regulationem Districtus Temesiensis.“ Azonban elkésett vele; a visszakapesolás menetét többé már nem lehetett megakasztania. A cs. kamara a magy. udv. cancellariához tette át „barátságosan“ a tervezetet, „pro placito usu.“ Innen pedig Niezkynek küldték az át azzal, hogy vegye hasznát, „in quantum ejusdem operationem particularium quorumpiam objectorum notitia facilitare posset.“³⁾ De egy haszna még is volt az administratio hivatalnokai e föllépésének: a kegyesszivű királynő gondoskodott ellátásukról. 1778. évi apr. 23-dikán meghagyá ugyanis

Theresiae, et Augustissimo Ejus Corregenti Josepho II. vitam, felicitatem, triumphos, fidelissimis animis et ardentibus votis comprecantium acclamationes, has benignas Rae. Smae. Serenitatis Literas retulit Ord. V. Comes. stb.“ (Protocoll. Congreg. Generalium I. Comit. Baranya, ab. Ao. 1778.)

¹⁾ „Pia illa et materna cura ac sollicitudo, quam Mttas. Saer. in integre restituendis Regni hujus Hungariae proprijs limitibus — — — — — tantum excitat homagialis nostrae devotionis, fidelitatisque erga Augustissimam Mttis. Smae. Domum perpetuo duraturae augmentum, ut quemadmodum immortalis et in seris quibusvis nepotibus nostris perennatura erit gratiae et elementiae hujus Caes. Rgiae. memoria, ita nullae unquam rerum et temporum vicissitudines enasei valebunt, quibus pro tutandis Mattis Smae. juribus universas nostras facultates, quin imo ipsam vitam et sanguinem prompte, alacrique animo immolaturi non sumus.“ — (Protocoll. Congreg. General. I. Comit. Veszprimiensis, ab anno 1777—1780.)

²⁾ Megyei közgyűl. jegyzőkvk.

³⁾ M. orsz. levtr. Cancell. kiadv.

gr. Blumegen államminiszternek, hogy a beszüntetett temesi administratio, hivatalnokai mindaddig, míg új alkalmazást nem kapnak, továbbra is megtartsák eddigi rendes fizetéseiket; hasonlókép Brigido számára is, míg más tisztséggel fel nem ruháztatik, az eddig élvezett évi 8000 ft. utalványozandó.¹⁾

1778. évi máj. 8-dikán még Gchneyn ezredes, a határőrség páncosvai parancsnokát nevezte ki a királynő a bekeblezési bizottság tagjává²⁾, hogy abban, mint Zichy gróf adatlusa és helyettese, az udvari kamarát képviselje. Ezzel a szükséges előkészületek be levén fejezve, a bekeblezés munkája kezdetét vehette. Niezky, felszerelve a királyi felhatalmazvánnyal és bőven ellátva magán utasításokkal is, május hó 15-dikén indult el Bécsből bányászati útjára. Útközben megállapodott Pozsonyban a helytartónál rövid értekezletre, és néhány napot Budán is töltött, bevárva ott a bizottságnak hozzá csatlakozó többi tagjait.

De mielőtt Niezkyt fontos útjában tovább kísérnők és nagy feladatra mikénti megoldásának elbeszélését folytatnók, tán nem lesz egészen érdektelen pár pillanatot személyének is szentelnünk és vele, ki a dél-magyarországi részek visszakapcsolásának főtenyezője volt, közelebbről megismerkednünk.³⁾

Niezky Kristóf, Niezky György zalai követnek, a későbbi kir. ügyek igazgatójának és hétszemélynöknek fia, 1725-ben született. Ivadéka a Jaák nemzetségnek, melynek őse, a Wasserburgi Venczelin, Kupa somogyi vezér legyőzésében tetemes részt vett és azt meg is ölte;⁴⁾ egyik unokája azon Ebed törzsnek, mely már 1221-ben személyes érdekért és a haza javára hozott anyagi áldozatokért a vassvári Urak földet nyerte II. Andrástól adományban.⁵⁾ A család, mint Niezky, Kovácsi és Kövesd uradalma birtokosa, csak a XIV. században kezdi való először használni a Niezky nevet,⁶⁾ mely eddig Kristófban érte el történelmi híre tetőpontját. I. Mátyás király 1475-ben Kaál, Ládón, Ligvánd, Magy.-Paran, Dénesföld és Szarkaföldje nevű jószágokkal ajándékozta meg Kristóf egyik ősét, Niezky Benedeket, mi által a család előkelő gazdagság birtokába jutott. Kristóf és egyetlen testvére Anna, ily nagyterjedelmű ur birtokok örökösei, nemcsak tényes, de a jólelkű anyának, Svastics Juliannának személyes örökődése alatt álló leg-

¹⁾ U. o. Acta Incorp. Banatus Tem. attin.

²⁾ Bécsi udv. kamar. levtr. Banater Acten.

³⁾ Niezky Kristóf életrajzát még senki sem írta meg. Maga a család is csak nagyon keveset tud róla. Szolgálon a kevés, mit én nyújthatok, a múlt század ezen kiválóbb magfár főuri alakja elhomályosodott képének némi föllevenítésére.

⁴⁾ Simonis de Keza: Cronie. Hung. Budae 1782., 136. l.; továbbá: Turóczi Chronicon, II. r., XII. f. — V. ö. még: Nagy Iván: Magyarorsz. családai, VIII. k. 144. l.

⁵⁾ Fejér: Cod. dipl. III. k. 2 r. 329—332. II.

⁶⁾ Nagy I., m. f.

gondosabb nevelésben részesültek. Azonban sajnos e nevelés nem volt igazán magyar szellemű. Kristófot, kinek értelmi tehetségei nagyon korán nyilatkoztak, országos közpályára szemelték ki a szülők és szigorú felügyelet mellett a bölesészeti, jogi és államtudományi ismeretekben, meg a gazdaságban neveltették. Iskoláit többnyire papi egyének magán oktatása segítségével végző, de állítólag a bécsi egyetemen is hallgatott egyes tudományszakokat.¹⁾ Az államtudományokban való jártasságának, iskolai készségének szép bizonyítékát olvassuk a „Tractatus pacis et transactionis, publicae disquisitioni submissus“ című értekezésében,²⁾ melyet 1744-ben az Ausztria, Anglia, Holland, Sardinia és Szászország közt létrejött 1743-diki wormsi békekötésről írt, melynek alapján tudvalevőleg újonnan biztosított Mária Terézia számára a monarchiának *pragmatica sanctio* szerinti birtokállapota. 1745-ben nőül vevén Pribéri Jankovics Katalint, már azon évi nov. 23-dikán, mint még alig 20 éves ifju, titkárrá lőn a magy. udv. kamaránál, miért is lakását állandóan Bécsbe tette át. A magyar arisztocratia némely köreiben föltötte kíváncsnak, sőt hazafiúi kötelességnek is tekinték ama időkben a birodalmi székhelyen való tartózkodást. A magyar nemesség egy része csak úgy vélte ellensúlyozhatni a németek befolyását az udvarnál, ha ő maga is minél többeket alkalmaz a bécsi államhivatalokban és minél nagyobb számban, minél feltűnőbb ragyogvánnyal környezi vala a fejedelmi udvart. Sok magyar mágnás hiúságból és élvágyból költözék fel Bécsbe, hol nemcsak vagyonát tette tönkre, de nemzetiségéből is kivetkőzvé, még anyanyelvét is elfeledé. Mária Terézia, ki már kormányzása első éveiben dúsan árasztatik vala el a magyar nemzet hű ragaszkodásának, szeretetének és áldozatkészségének jeleivel, főleg az 1748. évi aacheni békekötés után kiválóképen tetszelgett magának azzal, hogy a magyarokat személye köré gyűjtve, őket hálás érzelmeinek bizonyítékaival kitüntesse és a kényuralmi elvek bódító légkörében hozzászoktassa az államhatalom központosításának eszméjét egyedül üdvösségesnek elismerni. Leginkább számítottak e tekintetben a vagyonosabb és a nagyobb rokoni összeköttetéssel bíró magyar nemesekre. Niezky mindkét tulajdonságra nézve előnyben volt sok egyebeknél. Rokonságban áll a Beleznay, Szép, Rajky, Pogány, Ramoesaházy, Batthyány, Kállay, Eördögh, Kollowrat, Erdődy, Schmidegg, Illésházy, Eszterházy, Borsiczky és más előkelő magyar családokkal³⁾, vagyoni tekintetben pedig bátran mérkőzhetett mindannyival, mert atyja csak az imént gyarapító ősi birtokát a grf. Szapáry Istvántól megvett terjedelmes becseshelyi uradalommal, mely

¹⁾ A Niezky-család ligvándi levéltárának adatai és grf. Niezky Lajos magánközlései alapján.

²⁾ Fejér: *Histor. Aeadem. Seientiarum*, 201. l.

³⁾ M. n. múzeumi könyvtár kéziratgyűjteménye. *Collect. Gabr. Nagy.*

nem kevesebb, mint kilenez jókora praediumot foglalt magában.¹⁾ Nővérét Annát is most vette nőül a Magyarországon szintén szép hírnévnek örvendő Fekete György udv. referendárius, a későbbi személynök, gróf és alcancellár.²⁾ Egyébaránt Niezky nemcsak a földi szerenese e nem mindennapi körülményeinél fogva, hanem mint szellemes, magasmíveltségű, rendkívül ügyes és a férfini szépség kellemeivel is megáldott fiatal magyar mágnás csakhamar ünnevelt kegyenczévé lőn a bécsi udvar s az osztrák aristocratia legmagasb köreinek. A különféle hivatalok és méltóságok fokozatain is oly gyorsan haladt előre, hogy alig férfikorának delén, már a birodalom főemberei sorában találjuk őt. 1751-ben udv. kamarai tanácsos levén, e minőségében a magyarországi közügyek vezetésére is annyi befolyást tudott gyakorolni, miszerint a m. kir. tábla is „szerenésének tartja“ 1764-ben ülnöki czímmel tisztelni meg őt. A királynő ekkor alapítván a sz.-István-rendet, azonnal a rend kis keresztjével díszíté fel Nyezkyt, kinevezvén őt egyszersmind a magy. udvari cancellariánál referendáriusnak. Itt alkalma volt Nyezkynak a magyarországi közigazgatás minden mozzanataival közelebből megismernie és jeles tehetségeit az ügyek megítélése és elintézésében gyakorolnia. Szolgálat a cancellariánál, mint sok más nemesi születésű magyarra nézve, kitűnő gyakorló és nevelő iskolája volt az elméleti és előadási tehetségnek, a latin irálynak és a kormányvitelnek. Itt ismerkedett meg Niezky tüzetesebben is a megyei igazgatás hiányaival, a magyarországi elavult állapotok káros voltával, és felvilágosodott szelleme a társadalmi állás magasabb néz-pontjából csakhamar felismertette vele a reformok szükségét is, melyeket József császár véleményével megegyezően ő is csak fejedelmi hatalomteljességgel, kényuralmi úton, kormányshéki rendeletekkel vélt keresztül-vihetőknek. Niezky éppen akkor került a m. udv. cancellariához, mikor ott már erősen megfészkelte magát ama burocratikus szellem, melylyel a nemzetnek később oly súlyos harczot kellett vívnia. „Ekkor fonódtak

¹⁾ A beesehelyi uradalomhoz tartoztak: Pólya, Surd, Bakósa, Kápol-násfalva, Potény, Szent-Lőrincz, Tiboreczszeg, Tót-Szerdahely, Rendek praediumok, Megyer, Pata és Meesej puszták, — Bács, Somogy, Zala és Vas megyékben. A beesehelyi uradalmat Niezky György, minthogy fia Kristóf ügyis a majorátusi birtokot öröklé, leányának Annának hagyományozta olykép, hogy azt, Anna egyik vagy másik gyermekének halálózásával, mindig az utána következő, vagy annak utódai örököljék. Anna, mint Fekete György hitvese, később gyógyíthatlan betegségbe esvén, minthogy fia, grf. Fekete János, pazarlásra volt hajlandó, nehogy a birtok elpusztuljon, az öreg Niezky egy codicillasban oda módosítá előbbi vég-rendeletét, hogy leánya vagy annak származékai a beesehelyi uradalmat csak haszon-élvezzék, de azt sem eladni, sem adósságokkal terhelni feljogosítva ne legyenek. Anna származékainak kihaltával a beesehelyi uradalom is Niezky Kristóf utódaira szálljon át. Ebből 1765-ben per keletkezett, mely még II. Lipót császár ide-jében is hevesen folyt. (M. n. múzeumi könyvt. kéziratgyűjt. Collect. Gabr. Nagy.)

²⁾ Nagy Iván, id. h.

be — ugymond a nemzet történetírója — nemzeti és polgári életünk minden ágaiba, különösen a pénz, had, kereskedelem és köznevelés ügyeinek viszonyaiba a német örökös tartományokban megállapított rendszer elvei; ezen korban forrasztattak a nemzet lábaira ama béklyók, melyek által aztán önálló fejlődésében megakadályozva, haladási vágya s törekvése daczára is, disztelen pangásban kénytelenítettett tespedni, ha a német örökös tartományok kényuralmi kormányrendszeréhez simulni nem akart.“¹⁾ Niezky is, mint az akkori cancellariai tisztviselők nagyobb része, teljesen át volt hatva a meggyőződéstől, miszerint a királynő csak az ország javát akarván, minthogy üdvös szándékát a kor haladó szükségai szerint a magyar nemesség önzése és reformiszonya miatt alkotmányos úton nem érvényesítheti, csak is a kényuralmi rendszer életbeléptetése által képes a magyarok tudatlanságán és elfogultságán győzedelmeskedni és az ország érdekét előmozdítani. A politikai felfogás ezen egészségtelen légköréből táplálkozott Niezky hosszú éveken keresztül. Legkevesebb seim lehet tehát esodálkoznunk, hogy ilyen magyarellenos körülmények közt a kor iránya és az udvari befolyás roppant hatása őt is leterelje ama talajról, melyben nemzeti létünk elidegeníthetlen föltételei gyökereznek. Tradíciói a társadalmi körnek, melyben Niezky állandóan mozgott, folytonos érintkezése az udvar akkori kiválóbb magyar férfiival: Barkóczy Ferenczessel, Eszterházy és Fekete cancellárokkal, a Pálffy testvérekkel, Balassával és Grassalkovicsesal, Batthyány Imrével és Nádasdyval, nem maradhatott hatás nélkül politikai elvei és egész magatartásának irányára nézve. De még nagyobb befolyással volt Niezky szellemirányára az az ismeretség, mondhatnók baráti viszony, melyet Albert szász-tescheni herczeggel kötött, kit a királynő 1765. évi nov. 11-dikén a meghalálózott Batthyány Lajos nádor helyébe Magyarország királyi helytartójává nevezett ki. A magyaroknál egyáltalán közkedveltségnek örvendő Albert herczeg közvetítésével honosítá meg aztán Mária Terézia oly könnyen a magyar főaristokratia köreiba a németesítést, és ő általa viteté keresztül Magyarországon ama reformokat is, melyek habár az alkotmányt nem forgatták ki alapjaiból, azért mégis lassanként egészen új rendet hoztak be a nemzet polgári és erkölcsi életében, szellemi és anyagi érdekeiben. Albert herczeg közbenjárására emelte a királynő Niezky Kristófit 1765. évi nov. 5-én István és György fiaival, Anna s Mária leányaival²⁾

¹⁾ Horvath M.: Magyarország. történelme. VII. k. 376 - 377. II.

²⁾ Niezky Kristóf gyermekei közül az idősbik, István, Kőrös vármegye főispánja lett, nőül vevén grf. Eszterházy Ferencz cancellár leányát, Eleonorát. Még atyja előtt mag nélkül halt el. Második fia György, kitől a jelenleg életben levő Niezky grófok származnak, 1777-ben Verőce vármegye főispánja, utóbb (1804) val. b. titk. tanácsos és udv. kamarás, grf. Batthyány Xavériával lépett házasságra. Meghalt 1814-ben. Leánya, Anna Mária, (Nagy Iván szerint tévesen Kata) grf. Schmidegg László hitvese lön.

és azok összes származékaival grófi rangra¹⁾, megbizván őt egyszersmind azzal is, hogy Albert kir. helytartó számára oly államtudományi vezérkönyvet készítsen, melyből az röviden és alaposan megismerkedhessék Magyarország államintézményeivel, alkotmányával, a magyar nép politikai elveivel, szóval mindavval, mit Magyarország kormányzójának tudnia kell. Niezky 1766-ban nyújtá át Albertnak a megrendelt munkát, melynek czíme: „Staats-Kenntniss von Ungarn.“ Ezen erősen dynastikus szellemű művében meggyőzni igyekszik Niezky a herceget többi közt arról is, hogy „a magyar nemzet, melyet fejedelméhez a becsület és szeretet ösztöne vonz, féltékenyen őrzi ugyan előjogait, de azért mindenre rávehető, csak ne követeljenek tőle semmit osztrák czímen, és ne látszassék az, a mit tőle követelnek, legalább kezdetben a magyar törvényekkel és az ország alkotmányával ellenkezni. A magyarországi acatholikusok — ugymond — nem gazdagok és azért is fordítanak oly nagy gondot a tanulásra s kiművelésökre; azonban az államra nézve nagyon veszélyesek. Magyarország az örökös ellenség betörősei ellen védőfal gyanánt szolgálván, a főszűlyt nem arra kell fektetni, hogy belőle minél nagyobb hasznót s minél több pénzt húzzon az uralkodó, hanem inkább arra, hogy az mindig jó védelmi állapotban tartassék.“²⁾ Niezkyt a királyi kegy 1767-ben a valóságos belső titkos tanácsosok méltóságával ruházta fel, melynek ő nemesak czímét viselte, hanem azt állandóan valósággal gyakorlá is. 1768-ban elnöke lön azon bizottságnak, mely összeszedte a kir. curia döntvényeit s azokat „Planum Tabulare“ czím alatt magyar törvénykönyvünk kiegészítésére közkincsesé tette. Ugyan e tájon írt latin nyelven egy „Historia politico literaria“ czímű munkát, mely azonban nem került sajtó alá.³⁾ Tudományos képzettségét méltányolva a királynő, 1776-ban kinevezé őt a győri és pécsi

¹⁾ „Ueriori adhuc — mondja a királyi diploma — et ampliori Caesareo Regiarum gratiarum Nostrarum erga te declarato argumento, praecelara tua et majorum tuorum vetustate originis cum initialibus Regni saeculis conspicuorum facinora compensare, teque ad altiores honorum gradus evehere volentes, et ex certa Nostra scientia, animoque deliberato, gratiaque speciali de Caesareo-Regiae potestatis Nostrae plenitudine e statu nobili seu equestri, in quo a ter et quod excedit retroactis saeculis, quippe qui ex familia Ebed et Csák, nec non Kemény jam anno 1452 florenti et conspicua descendis, ac cum florentissimis in Regno Nostro Hungariae familiis actu conjunctus es, haecenus perstitisti, in caetum, numerum, ordinem et consortium verorum et indubitatorum praefati Regni Nostri Hungariae Partiumque ei adnexarum Comitum, vulgo Graff, eet. denominamus, eet. (Lib. Reg. Mar. Theres. Arm. ab Ao. 1761—1780.)

²⁾ A 79 negyedréti lapra terjedő német kézirat a m. n. múzeumi könyvtár kéziratgyűjteményében őriztetik. Hátlapján ez olvasható: „Opusculi hujus Autor est Excel. D. Comes Christophorus Niezky de Eadem eet., quod ann. 1766. conceinnavit ad usus Sereniss. Ducis et in Hungaria Locumtenentis Regii Alberti.“

³⁾ Kézirata a m. n. múzeumi könyvtárban. 119 lapra terjed s 5. fejezetre van felosztva. Elbeszéli benne Taryrides, Tagomenes és Syphax történetét.

tankerületek főigazgatójává, mely minőségében számos népiskolának felállítása, az új német tanrendszer életbeléptetése körüli fáradozásai, nemkülönben a győri academia fölélesztése és az annál eszközölt újítások által nagy mérvben érdemlé ki a királynő tetszését. Beszédét, melylyel az újra fölélesztett győri academiát 1776. évi novemberben megnyitá, az ez alkalommal végbement ünnepélyek leírásával együtt, ily czim alatt adta ki: „*Dictio Academiae Regiae Jaurinensis inauguralis, et solemnina instaurationis VII. Idus Nov. 1776. peracta.*“¹⁾ Pécsen, Ujvidéken, Zomborban és Szabadkán életbeléptette az első ugynevezett „nemzeti iskolákat“ (National-Schulen), melyekben az ifjúság magyar és német nyelven nyerte oktatását.²⁾ A leánygyermek nevelését Pécsen ferenczrendi német apácákra bízta és mindjárt főigazgatói hivataloskodása kezdetén „triviális“ iskolákat állított fel Mányokon, Boleson, Nyaradon, Péteren, Mosgón és Szalatnokon. Az iskolaügy jobb karba helyezését a főispánoknál, egyházi hatóságoknál és uradalmaiknál erőlesen sürgette, a tanügynek áldozatkész maccenasokat szerzett és a tanítók díjazásának pontosabb kiszolgáltatását is eddigelé nem tapasztalt szigor alkalmazása által tette lehetővé. Azonban ezen fáradszón főigazgatói buzgóságának dícsérendő előnyeit egyetlen tétivel sem értékesíté magyar irányban, a magyar tanügy meghonosítására és előbbvitelére. Annyi mindazonáltal kétségtelen, hogy Niezky Kristóf melegen óhajtotta hazája értelmi felvirágoztatását, valamint óhajtotta annak minden más téren boldogulását és gyarapodását is, csak hogy az arra szolgáló eszközök közül azokat használta fel saját hatáskörében, melyeket királynője és a kor politikai vezéreinek meggyőződése kezeibe szolgáltatottak. Ezen engedékeny, készséges lojalitást ama kor szempontjából azért nem lehet általánosságban elítélnünk, minthogy az akkori magyar államférfiak nagyobb része semmi kilátással sem keesgetheté magát arra nézve, hogy a nemzet fejlődését és alkotmányos ujjaszületése ügyét, a népszabadság elveihez való ragaszkodás, az igazság és méltányosság hangoztatása és a nemzet jogérzetének bátor nyilvánítása által sikeresen megkezdhesse. Ha tehát helyesen akarjuk a korszakot a benne szerepelt egyénekkel együtt megítélni, nem szabad eltekintenünk a korszak körülményeitől és az ezen körülmények felett uralkodott eszméktől sem. Niezky Kristóf grófot

¹⁾ Fejér: *Histor. Academi. Scientiarum*, 201. l.

²⁾ A pécsi „National-Schule“-ban megtartott egyik vizsgálat alkalmából, melyen Niezky is jelen volt, a következőket írták az *Ephemerides Vindobonenses*: „*Utilissimum hoc institutum optato illo successu, quem intra breve tempus consecutum est, procul dubio diutius caruisset, nisi quispiam, praecipue hortatu Comitis Niezky, supremi scholarum per hunc tractum Directoris, non modo aedificium in area Collegii pristinae Societatis Jesu sumptibus propriis ad Scholas adcommoandum et necessaria suppellectili instruendum curasset, sed etiam tribus puerorum magistris interea annum stipendium solvisset.*“ (1779. máj. 7. szám.)

nem szabad sem politikai felfogás, sem hazafiúi lelkület dolgában a jelen időszak tisztultabb álláspontjáról megítélnünk, melyre ő nevelésénél, életkörülményeinél és kora szelleménél fogva soha sem vergődhetett volna. Nincs halandó, ki kora föltételeinek határain teljesen túltehetné magát. Még a legtehetségesebb szerenese gyermekek is, kik új korszakok alkotóinak magasztaltatnak, nagyobb részben azon korból merítik hatalmukat, melynek szülöttei és mely műveiket előkészíti. Niezky idejében még a leghazafiasabb magyar udvari emberek is abban a nézetben voltak, miszerint elegendő, ha valaki a maga korának szellemében hivatása kötelmeit teljesíti. Különben Niezky, nagy tevékenysége mellett, melyet mint a cancellaria tanácsosa és tanulmányi főigazgató kifejtett, nem hanyagolá el a Soprony, Vas, Zala, Somogy és Veszprém megyékben fekvő terjedelmes birtokait sem. Jó gazda volt és öröklött vagyonát nemesak nem kisebbitette, de jóval nagyobbította is. Körültekintő gonddal ügyelt gazdasága minden egyes mozzanatára és a természet adományait szorgalmas munka, észszerű kezelés és hű eljárás által igyekezett gyümölcsözőbbé tenni. Tanúskodik erről egy kisebb művecskéje is: „*Quaestiones et momenta ex quibus quantitas, qualitas et proventus cuiuslibet boni genuini erui potest.*“ Alapos gazdasági ismerettel tanítja benne tisztartóját a jószágok helyes kezelésénél szem előtt tartandó rendszabályokra és sarkelvekre.¹⁾ Mint kitűnő atyát, ki szeretete egész melegével csüggött gyermekei boldogságán, 1777-ben azzal a ritka örömmel lepte meg a kegyes és figyelmes királynő, hogy mindkét fiát egyszerre főispáni rangra emelé. Ennyi oldalról fényesen kitüntetve, mielőtt mint a temesi bekelezési bizottság elnöke dél-magyarországi útjára indult volna, 1778-dik évi április hó 5-dikén még a szent-István-rend középkeresztes vitézévé is avatottatott. A felavatási szertartást maga József császár végző a bécsi udvari kápolnában.²⁾ Niezky ekkor 52 éves volt.³⁾ Jellemének fővonásai: mélyen vallásos érzelem, állhatatosság a meggyőződésben, hajthatlan erély, pártatlanság, rendkívüli

¹⁾ A m. n. múzeumi könyvtár kéziratgyűjteményében. (1575. Fol. dat.)

²⁾ Az ünnepélyről a „*Wienerisches Diarium*“ 1778. évi április 8-diki számában a következő leírást közli: „Sonntag den 5. dieses, nach dem feyerlichen Gottesdienst in der Kammerkapelle, geruheten Se. Kaiserl. Mayestät Se. Exzellenz Herrn Christoph Grafen Niezky de Eadem, der löbl. Veröezer Gespannschaft Obergespann, beider röm. kaiserl. königl. apostol. Majestäten wirklichen geheimen Rath, der hochlöbl. kön. Septemviraltafel im Königreich Ungarn Beysitzer, dann Oberstudien — und Schulendirector in den Bezirken Raab und Fünfkirchen ect., mit den gewöhnlichen Feierlichkeiten zum Kommandeur des königl. hungarischen St. Stephansordens zu ernennen.“

³⁾ Ezen korából mutatja be őt a Temes megye ülési dísztermében függő és valószínűleg egyetlen eredeti arcképe, melynek hű másolatát e munka elején veszi az olvasó.

szorgalom és pontosság.¹⁾ Ilyen volt a királyi udvari bekeblező bizottság elnöke, a dél-magyarországi vármegyék instauratora! — Midőn a dél-magyarországi vármegyék fölélesztése és szervezése után öt évi fáradaimait sikerrel bevégezte, az időközben trónra lépett II. József császár, Niezkynek kiváló kedvelője és pártfogója, 1782. évi októberben a kir. kamara elnökévé és kir. kinestartóvá nevezé ki őt. A kinestartói méltóság, mely egy évszázadon túl senkinek sem adományoztatott, Niezky Kristóf személyében lett tehát ismét felújítva. A fejedelmi elismerésnek ezen nem közönséges nyilvánítása feltűnést okozott nemcsak Magyarországon, hanem a bécsi németek is emlékezetes dolognak találták azt.²⁾ Katanesics is, a híres író és egyetemi tanár, azzal hódolt lelkes örömeiben Niezkynek, hogy a „Dissertatio de Columna Millitaria ad Eszekum reperta,“ czimű értekezését az ő tiszteletére ajánlá.³⁾ Niezky ünnepélyes beigtatása a kir. kinestartói méltóságba még azon évi november hó 19-dikén Pozsonyban ment végbe, grf. Fekete országhíró által.⁴⁾ A következő évben már ismét új rangban, a tárnokmesteri méltósággal felruházva találjuk Niezkyt. Ugyanakkor nevezi ki őt József a saját tervei szerint újonan rendezett és központosított kir. helytartótanács főelnökévé is.⁵⁾ Niezky ezzel, miután a nádori és kir. helytartói hivatalok tudvalevőleg mellőzve voltak, az udv. cancellaria főhatósága alatt, egyszerre Magyarország összes bel-igazgatásának, egyházi, tanuánai gazdasági, jogi, biztossági, számvívói, vegyes polgári és hadi ügyeinek élére állitattott. Magyarország sorsának számai minden irányban Niezky kezében voltak összpontosítva. Főleg ezen időből valók hazánk kormányzásáról irt különféle tervei és jelentései, melyek egybegyűjtve, úgy is mint szerzőjüket jellemző, elveit

¹⁾ Grf. Niezky Lajos közlése.

²⁾ A „Wiener Zeitung“ 1782. évi október 5-diki számában a következőket olvassuk: „S. M. der Kaiser und König haben den Herrn Graf Christoph Niezky, geheimen Rath, und des Temeswarer Komitats Obergespann, mit der obersten Gewalt der Königl. Ungar. Schatzkammer vorzusetzen und mit dem Titel eines Schatzmeisters des Ungarischen Reiches (Thesaurarii Regni Hungariae) zu beehren geruhet. Diese Beförderung ist um so merkwürdiger, als hiedurch diese Reichswürde, welche durch mehr als hundert Jahre erledigt geblieben, wieder erneuert worden ist.“

³⁾ M. n. múzeumi könyvtár. Horváth István kéziratgyűjteményében Katanesics Mátyás Péter czime alatt.

⁴⁾ Wiener Zeitung, 1782. évi nov. 20-diki sz.

⁵⁾ Beigtatásáról írja a hiv. „Wiener Zeitung“ (1783. szept. 10. sz.): „Aus Presburg von 3. Sept. — Den 28-ten vor. Mont. ist allhier die Vorstellung des neuerwählten Statthaltereyraths-Präsidenten, Herrn Grafen Christ. Niezky mit den gewöhnlichen Feierlichkeiten vollzogen worden. Tags darauf wurde durch obbenannten Herrn Grafen der Herr Grf. v. Balassa, der königl. ungarischen Kammer als Praesident vorgestellt. Der Statthaltereyraths praesident hielt hiebey eine bündige Rede, welche Herr Graf Franz Zichy im Namen der gesammten Kammer beantwortete.“

és észjárását hiven visszatükröző személy adatok, úgy is, mint ama alkotmánytípró korszak szerencsétlen kísérleteinek közvetlen bizonyítéka, figyelemre méltó ereklyék. (Címök: *Comitis Christophori a Niezky „Volumen speciale Projectorum, Relationum, ect. Hungariam concernentium.*¹⁾ De valamint jobb keze volt Niezky Józsefnek a kormány magyartalan, merev összpontosításában, úgy fájdalom fősegéde lett a nemzet legszentebb tulajdoni jogának, a magyar nyelvnek elnyomásában is. Mélyen elszomorító, hogy éppen oly kitűnő tulajdonokkal felruházott nagynevű magyarnak kellett arra vállalkoznia, hogy egyik eszköze legyen a ravasz eselszövényeknek, melyek alkalmazása által a germanizáló császár az eddigi latin nyelv helyébe nem a magyart, hanem a németet emelte Magyarországon hivatalos tiszti nyelvvé. A császár ugyanis, eleve biztosítván magát Pálffy cancellár és Niezky helytartótanácsi elnök adandó feleleteikről, azt a szemfényvesztő kérdést intézte hozzájuk, mint a magyarországi főkormányiszékek vezetőihez, ha vajjon alkalmasnak látják-e az ügyvitelre a magyar nyelvet? S miután tőlük, előleges megállapodás szerint, tagadó választ kapott: a német nyelvet annál könnyebben ültethető a nemzet nyakába, mert a magyar kormányiszékekhez intézett ama ravasz kérdés által csaknem közönségesse tette a véleményyt, hogy az igazgatásban eleinte korántsem szándékozott mellőzni a magyar nyelvet, hanem arra egyenesen a magyar kormányiszékek által kényszerítettett.²⁾ Niezky életében ez azon egyetlen fekete pont, az eltörülhetetlen szenny, melyet sem a kor felfogásával, sem az akkori politika követelményeivel, sem pedig semmiféle más okoskodásokkal menteni, vagy leplezgetni nem lehet. És noha Niezkynek a hazája ellen elkövetett eme rút bűnben részessége nincs is egészen apró izziglen földerítve: azért őt már csak azért is, mert a magyar nyelvet a trón és ország előtt akár kegyvadászathból, akár hamis meggyőződésből becsmérlette és a közélet teréről leszorítani segítette, méltán sújtja a magyar történelem ítélete. Mintha az Isten is büntetni akarta volna érte, 1784-ben elvette tőle hűen szerető gondviselőjét, Jankovics Juliát Özvegségének kietlen napjait oly nehéz fájdalommal viselte, hogy önmaga is mindinkább veszett és roskadozott alatta. 1785-ben leköszönt a temesi főispáni és temesi grófi méltóságokról is, de a helyett, az 1774-ben elhunyt grf. Fekete György utódául, a magyarországi összes tanügy főgondnoki és pártfogói, nemkülönben a budai tudományegyetemnél a tanácselnöki tisztre neveztetvén ki, az ujonan instaurált egyetem első szervezési munkáiban sok fáradozással vett részt.³⁾ Ugyan-

¹⁾ M. n. múzeumi könyvtár. MSS. Sec. XVII—XVIII. 470 l. in fol. 2334. sz. a.

²⁾ V. ö. Horváth M.: Magyarország történelme, VII. k. 531—541. ll.

³⁾ Fejér: *Histor. Academiae Scientiarum*, 201. l.

ekkor egyesíté József császár a magy. kir. udvari kamarát a helytartótanáccsal. Az egyesített két kormányszék tekintélye és hatásköre kiterjesztetvén most azon ügyekre is, melyek azelőtt az erdélyi cancellaria által láttattak el¹⁾, az e miatt szükségessé vált hivatalbeli átalakítások, új osztályozások és az ilyenkor előfordulni szokott mindenemű rendezések Niezky tájékozott fejére bízattak. Midőn a következő 1786-dik év végével Keresztszeghi grf. Csáky János országbíró és hétszemélyes táblai elnök nyugalmaztatott, József császár legott Niezky felé fordítá szeméit és ezen országos főméltóságot is neki adományozá. Niezky 1787. évi jan. 6-án esküdött fel új hivatalába.²⁾ Azonban nem is egészen egy évig viselhette azt. A rengeteg munkásság sokféle terhei alatt teljesen kimerült és neje halála óta kedélyében is nagyon szenvedő 62 éves aggastyán 1787. évi december hó 20-án hirtelen meghalt.³⁾ Porai Budán temették el, hol sírhantja ma már feledve, dísztelen enyészik, pusztul. —

De vegyük fel most ismét a visszakapcsolás történetének fonalát és lássuk, mily módon hajtotta azt Niezky végre?

Niezky Szegeden keresztül, N.-Szt.-Miklósnak és Billétnek tartva, 1778. évi május hó 31-én érkezett grf. Zichy Ferencz udv. kamarai tanácsos, Vörös Antal alnádor és Trajesik Ádám udv. titkár társaságában Temesvárra. Szegednél, a Tisza balpartján, Lovász Zsigmond, a kir. bizottság tagjává kinevezett aradi alispán vezetése alatt néhány bánsági nemes és más úri nép több tagból álló küldöttsége üdvözlé a királyi felség képviselőjét, ki eljött a Magyarországtól immár 200 éven túl elidegenített tartományt sz. István koronájának visszatéríteni és az anyahazához visszakapcsolni. Temesvárig diadalmenet volt Niezky útja. A néhány magyar falu népe kíváncsian és lelkesen fogadta; a német, oláh és rácz falvakban pedig, hol keresztül vonult, hivatalosan elrendelt tüntetéssel üdvözölték. Kis-Beeskerekén 19 haffogatú hintóval várta őt Temesvár közönségének küldöttsége, Delpontio Péter Ádám polgármester, Gehneyn páncsovai ezredes és kir. bizottsági tag, Köszeghy László esanádi kanonok és gróf Sauer Venczel adminisztrátori helyettes állottak a küldöttség élén.

Ünnepi díszbe öltözött városi huszárok lovagoltak a fényes fogatok mellett. Temesvár kapuja előtt a két temesvári püspök: Christovich Imre és Putnik Mózes, a róm. katolikus és a gör. keleti n. egyesültek főpásztorai szónoklatokkal fogadák az érkezőt. Niezky, Christovich Imre esanádi püspök fogatán, vonult a városba. A temesvári lakosság nagy tömegekben sereglett össze és rokonszenvesen ünneplé a fejedelem-asszony küldötteit; a várórség pedig katonai tisztelgéssel tiszeltgett a

¹⁾ Wiener Zeitung, 1785. évi aug. 6. sz.

²⁾ U. o. 1786. évi decz. 27. sz., és 1787. évi jan. 6. sz.

³⁾ Fejér, id. m.

magyar vendégek előtt. Niezky a esanádi püspök palotájában szállott, hol fényes ebéd volt tiszteletére. A püspök nagy áldomásokban diadallt mind a két felséget, Niezky grófot és a kir. bizottság többi tagjait¹⁾

Temesvári tartózkodásuk első öt napját részint magánügyeik rendbehozásával, részint a bánági adminisztráció főbb tisztviselőivel tartott előértekezésekkel tölték a kir. bizottság emberei. A visszakapcsolás művének végrehajtását pedig június hó 6-dikán délelőtti 10 órára tűzték ki, oly megállapodással, hogy azon napon az adminisztráció elnöki épületében, a mai megyeházban, két tanásterem rendeztessék be: egyik a bánági adminisztráció tisztviselőinek, a másik a kir. bizottság tagjainak. 1778. évi június 6-dikán felvirradt végre az emlékezetes boldog nap, hogy a 164 éven át török hódoltságban sínylett, 63 éven át pedig „Temesi Bácság“ néven számos politikai közigazgatási kísérleteknek, nemzetellenes, jog- és alkotmánytipró intézkedéseknek alávetett Tisza-Maros és Erdély-közi vidék visszaadassék ismét jogos tulajdonosának, felszabaditassék a természetellenes idegen uralom alól és bekebelezessék Magyarországba, a honnan elszakított. Niezky, bíbor magyar mágnási ruhában, mellén a szt.-István-rend középkeresztjével, kísérve a kir. bizottság többi tagjai, a temesvári püspökök, a esanádi káptalan, a Temesvárotti állomásozó katonaság tábornokai és számos vidéki nemes által, a praesidiális épület második emeletén azon teremben

¹⁾ Bécsi ndv. kam. levéltár, m. f. — A „Wienerisches Diarium“ 1778. évi jún. 24-diki számában ekként írja le Niezkynek temesvári útazását:

„Der 31. des verflossenen Monats May war der glückliche Tag, an welchem die auf allerhöchste Anordnung zur Uebernahme des bereits gegen 200 Jahre von dem Königreiche Hungarn losgezählt gewesten Temeswarerbanat dahin abgeordnete Kaiserl. Königl. Hof- und Inkorporationskommission allda glücklich eingetroffen ist. Es bestand diese Hofkommission aus dem Herrn Grafen Christoph von Niezky, als königl. Kommissär und Präses ab Seiten der hungarischen Hofkammer, dessen Mittelsrath Herren Grafen Franz von Ziehy, dann den Vieloeumtenenten des Königreichs Herrn Anton von Vöröss, und dem königl. hungarischen Hofsekretär, Herrn Adam von Trajesik, nebst einen der königl. Vieegespannen. Erwehnter Hofkommission kam schon auf 12 Meilen mehrer Temeswar der hohe Adel entgegen, und begleitete sie bis an die letzten Stationen der Stadt, woselbst 19 6spännige Wagen, und prächtig montirte Stadthussarn ihrer warteten; unter deren Begleitung sie dann ihre Einfahrt in die Stadt machte, an derselben Thoren sie von den dassigen 2 Herrn Bischöfen mit 6spännigen Wagen empfangen, und in solche einzusitzen genöthigt wurden. Der Zug gieng sodann unter Paradirung der Wahe, und ungemeinen Zulaufe der dortigen Einwohner durch die Stadt, allwo eröffnete Hofkommission das Mittagsmahl bey dem Herrn Bischoffen der katholischen Religion Hr. Kristovics einnahm, auf die Gesundheit beeder k. k. Majestäten unter Trompetens und Paukenschälle getrunken, und dieser freudenvolle Tag glücklich geendigt wurde. Von der den 6. Brachmon. beschenehen Uebernahm des Banats wird nächstens die ausführliche Nachricht folgen.“

vonult, mely még mai napság is Temesmegye gyűlési díszterme. Egy másik mellékteremben gróf Sauer Venczel, bánsági adminisztrátori helyettes és tanácsos, az adminisztráció többi tanácsosaival és hivatalnokaival foglaltak helyet. Niezky rövid latin beszédben előadta megjelenésének célját s élénken eseteltelte a nap fontosságát. Felmutatta azután a cseh-osztrák cancellaria, mint a Temesi Bánság eddigi udv. főkörmányszéke által 1778-dik évi ápril hó 27-dikén kiállított, a temesi adminisztrációnak szóló legfelsőbb királyi rescriptumot, átküldvén Trajesik Ádám udv. titkárt a mellékterembe, hogy azt az ott együttülő bánsági adminisztráció előtt kihirdesse. Trajesik jelentvén az adminisztrációnak, hogy a császári királyi felség küldetésében jön és kihirdetés végett legmagasb leiratot hoz: grf. Sauer azonnal felállásra és a felség leiratának tiszteletteljes és engedelmes meghallgatására szolítá az adminisztráció tagjait, kérvén a kir. leirat felolvasását. Trajesik azután a következő okmányt olvasá fel: „Mi Mária Terézia, stb. stb. Legfelsőbb tisztünkhöz tartozónak találván a Temesi Bánságot a magyar királyságba bekebelezni, e szándékunk megvalósítása céljából grf. Niezky Kristóf valóságos titkos tanácsosnak, királyi hétszemélyes táblai ülnök, volt verőcei főispán és a szt. István-rend középkeresztes vitézének elnöklete alatt egy e végre kinevezett és külön utasításokkal is ellátott udvari bizottságot küldöttünk le hozzátok a helyszínére, mely bizottságnak feladatává tettük, utasításaink értelmében, a Temesi Bánságot tüstént átvenni és Magyarországra bekebelezni. Megállapodtunk egy-szersmind abban a legkegyelmesebb elhatározásban, miszerint az említett udvari bizottság megérkezésével az eddigi temesi tartományi adminisztráció azonnal feloszlattassék, továbbra a tartomány minden ügyei kiküldött biztosaink által kezeltessenek, az új vármegyék felállítására szükséges intézkedések megtéessenek és a kincstári ügyek egyelőre addig is, míg a jószágok eladása iránti legmagasb elhatározásunk bekövetkezik, magy. kir. udvari kamaránk által láttassanak el. Kötelességteknek ismerjétek tehát pontosan teljesíteni ezen legmagasb akaratomkat és parancsolatomkat; el ne mulasszátok, annak értelménye szerint, a tartományt minden tartozandóságaival együtt, említett udvari bizottságunknak szabályszerűleg átadni. Jelenlegi tartományi adminisztrációnk azon tanácsosai, kiket udvari bizottságunk továbbra is megtartani és felhasználni akar, valamint az adminisztráció többi személyzete is, míg a vármegyék felállítása nem lesznek, mindenben a mi kir. udv. bizottságunk rendeleteihez tartozik alkalmazkodni; valamint a tartományban másfelé ügylődő hivatalnokok is mindaddig, míg az újonnan felállítandó vármegyék illetékes joghatóságaik gyakorlatába behelyeztetnek, folytatni fogják hivatalos teendőiket, de kincstári dolgokban csak is a kir. udv. bizottság tudtával intézkedhetnek, s jelentéseiket is ezentúl kizárólag csak ama bizottság elé fogják terjeszteni.

Végre valamint nem elégedetlenségünk okozza eddigi adminisztratiónk feloszlását, s az inkább csak azért történik, mert azt legmagasb szolgálatunk és a Temesi Bánságnak Magyarországhoz leendő legkegyelmesebben engedélyezett visszakapcsolása úgy kívánják: szintazonkép kedvesen biztosítjuk mindazokat, kik a visszakapcsolás által érintve lesznek, eddigi szolgálataik teljes figyelembevétele mellett, legkegyelmesebb megelégedésünkről és legmagasb fejedelmi kegyelmünkről. Egyúttal meghagyjuk az illetékes hatóságnak, hogy jövő 1779-dik évi május hó 1-éig az adminisztratio minden tisztviselőjének kiszolgáltassa eddigi egész fizetését. A tisztartói és számtartói hivatalokat illetőleg már is megtétetett a rendelés, hogy azok úgy, a mint vannak, magy. kir. udv. kamaránk által átvétessenek. Hasonlóképen fogjuk a többi tisztviselőket is legkegyelmesebb figyelmünkre méltatni és rajta leszünk, hogy lehetőség szerint, és tekintettel hosszabb és tevékenyebb szolgálati idejökre, másutt kapjanak alkalmazást.“¹⁾

A királyi okirat kihirdetése után grf. Sauer az adminisztratio egy titkárat küldő át az udvari bizottság termébe, jelentvén Niezky Kristóf elnöknek, hogy a kir. irat kihirdetése már megtörtént, és hogy a Temesi Bánságnak a császári és királyi felség által elrendelt szabályszerű átadása innmár végbemehet, mit is az adminisztratio tagjai, a kir. bizottság engedelmeiből, személyesen óhajtanának teljesíteni. Niezky szívesen fogadván az adminisztratio izenetét, a kir. udv. bizottság nevében felkérte grf. Sauert és tanácsosait a személyes megjelenésre. Erre az adminisztratio összes tisztviselői bevonultak az udv. kir. bizottság ülés-termébe, hol is tisztelettel fogadtatván, grf. Sauer német nyelven felolvasá az általa már előre elkészített átadási okiratot, melynek erejénél fogva átadja az egész Temesi Bánságot, és resignálja az adminisztratio minden joghatóságát az udvari bizottságnak. „Ő császári, királyi apostoli felsége — úgymond az okirat — a magas es. kir. udv. cancellaria által 1778. évi apr. hó 27-én kiállított decretummal méltóztatott a tartományi adminisztratiót legkegyelmesebben értesíteni, miszerint a Bánátot, az igazság követelményeinek megfelelőleg, a magyar királyságba bekebelezni óhajtja, s ennek következtében a legfelsőbb elhatározás kihirdetésének napjától kezdve a tartományi adminisztratiót feloszlatoznak tekinti. Méltóztatott ő felsége nekünk azt is legkegyelmesebben megparancsolni, hogy a Bánátot Magyarországnak átadjuk és a kormányviteli összes ügyeket a fejedelmi meghatalmazott grf. Niezky Kristóf ő nagyméltósága elnöklete alatt kiküldött magas udv. bizottságnak resignáljuk. Miután e legfelsőbb elhatározás ma lett nekem kézbesítve és a tanácsülésben együttlevő tartományi adminisztratio előtt kihirdetve, s így következéskép

¹⁾ Bécsi udv. kamarai levtr. „Rescript an die Banat'sche Landes-Administration.“

a tartományi administratió ezen ország rész igazgatásától a jövőre nézve fel lett mentve: kötelességemnek tartom úgy a Bánátot, mint a magyar koronához visszakapcsolandó ezen tartomány összes kormányügyeit nagyméltóságodnak és a magas udvari bizottságnak ezennel átadni. Az udv. cancellaria decretuma továbbá még azt is tartalmazza, hogy a fennállott tartományi administratió nál alkalmazott összes hivatalnoki személyzet ezentúl is közreműködjék az itteni közigazgatási teendők végzésénél: oly megbízás, melynek mindenki legbuzgóbban fog megfelelni. Abbéli élénk óhajunk, hogy ezentúl is minden helyes és biztos úton haladjon, az ügykezelésben a rend fenntartassék és a legfelsőbb szolgálat is minden erő felhasználásával legtevékenyebben előmozdítassék: arra indít bennünket, hogy excellentiádat és a magas udv. bizottságot felkérjük, méltóztatnának az itteni kormányvitel ezentúli módja iránti szándékaikat velünk közölni. Továbbá a mint egyrészről mely megindulásomnak adok kifejezést a felett, hogy ő felsége eddigi szolgálatainkat legmagasb megelégedésével jutalmazni méltóztatott: úgy masrészről a miatti legbensőbb elfogultságomat sem titkolhatom, hogy az administratió összes személyzete, mely ő cs. kir. apost. felségét annyi esztendőkön keresztül, ily egészségtelen és kietlen tartományban, egészségének feláldozásával, vagonának elhanyagolásával és az élet társadalmi kellemeinek mellőzésével hűen szolgálta, most a legbizonytalanabb sorsnak van kitéve. Bátor vagyok tehát alázatosan esedezni, méltóztatassék a magas udv. bizottságnak ezen bizonyára figyelemre méltó körülményt is a mai ülés jegyzőkönyvébe igdatni és azon legfelségesebb, drága országanya elé terjeszteni, kinek minden igyekezete nappal és éjjel oda irányul, hogy legtávolabb lakó alattvalói is boldog állapotban éljenek. Többire tiszteletteljesen ajánlom magamat és a volt tartományi igazgatóság összes személyzetét nagyméltóságod s a magas udv. bizottság kegyeibe.¹⁾

Nieczy Kristóf gróf magához vevén az átadási okiratot kijelenté, hogy azzal együtt átveszi az eddigi osztrák tartományi hatóságtól az egész Temesi Tartományt, annak összes jogaival és minden határaival együtt, s a királyi felség és az őt képviselő kir. udv. bizottság nevében átadja azt a Magyarország képviselőjében jelenlevő Farádi Vörös Antal alnádornak, kir. udv. biztosnak. — Miután az ország képviselője a tartományt maga részéről átvettnek nyilvánítja és a királyi felségnek Magyarország és a magyar nemzet iránt tanusított kiváló kegyelmeért, valamint anyai jószágáért rövid tartalmú beszédben

¹⁾ Bécsi udv. kamarai levél. Ad Protocollum Commissionis Aulicae Regiae, dato 6. Junij 1778.

köszönetet mondott, grf. Niezky Kristóf újból felszólalt s az eddigelé úgynevezett Temesi Bánságnak Magyarországra, a magyar szent korona területébe bekebelezését, a kir. felség utásításai értelmében, teljesen végbementnek és valósággal megtörténtnek jelenté ki! Átvette a kir. bizottság többi tagjaival együtt a Temesi Tartomány ideigl. kormányzatát és beszüntetv. ama harminczadállomásokat, melyek e tartományt Magyarországtól külön vámvonal által is elválasztva tarták. Rendelte végre, hogy a végbement bekebelezés ténye és a kormányzatnak a kir. udv. bizottság által átvétele az egész tartományban, úgy szintén országszerte is kihirdetessék. Ezek után Niezky a jelenlevők hangos örömnnyilatkozatai közt éltetvén Mária Terézia királynőt, az ülést befejezettnék nyilvánítá.¹⁾

Látni való, hogy a bánáti katonai határörvidék egyáltalán szóba sem hozatott sem a királynő leirataiban, sem a visszakapcsolás végrehajtása alkalmával. Sőt inkább határozottan az lett mindenütt kifejezve, hogy az egész Temesi Tartomány, az úgynevezett Temesi Bánságnak egész területe kapcsolatik vissza Magyarországhoz!²⁾ Méltán találták tehát később a felállított új megyék sérelmesnek, hogy a katonai határvidék számára oly nagy terület vétetett el tőlük, ismét önkényesen, s az továbbra is a bécsi cs. kir. udv. haditanács alatt hagyatott.³⁾

Azonban a volt bánáti részek visszakapcsolása immár végre volt hajtva! Hatalmi rendelettel, udv. bizottság által, nem alkotmányos módon ugyan, mert akkor az ország kormányzásának semmi ága sem volt alkotmányos; azonban végre volt hajtva mégis, a magyar szent korona elévülhetlen jogai alapján, a koronázási hitlevél s az 1741. évi 18-dik teziknek teljesítésére. S habár kétségtelen, hogy a nagy királynőt e föld visszaesatolására nem annyira erkölcsi indokok és a szív súgalmi vezérelték, hanem inkább a politikai kényszerhelyzet s az államkincstár érdekeinek szemmeltartása volt rá döntő befolyással: mégis azt kell

¹⁾ M. ország. levtr. Cancell. oszt. — Nemkülönb. bécsi udv. kamarai levtr. Az udv. bizottság gykvei és jelentései.

²⁾ Nem tudom, honnan merithette Böhme Lénárd azt az állítást, miszerint a visszaesatolás alkalmával csak „a bánági polgári terület“ kebeleztetett volna be Magyarországra?! (Dél-Magyarors. kül. történelme. II. k. 133. l.) Én az általam felkutattott kir. határozmányokban és az ezen ügyről szóló dieasteriális okiratokban sehol sem találtam Böhme állítását igazolva. Azt kell tehát tartanom, hogy az csak pusztá vélelem! Igaz ugyan, hogy a visszakapcsoláskor már fennállott határörvidék földrajzi szervezete tényleg továbbra is meghagyatott a maga valóságában; de az csak hallgatag, alattomos önkényiséggel és akkor történt, midőn Bécsben Niezky tervei alapján a felállítandó új megyék területei felett határozta.

³⁾ Pesty Fr. „A Szörényi Bánság.“ I. k. 184. l.

vallanunk, hogy a dél-magyarországi részek visszakapcsolása egyik legszebb, legáldásosabb és politikai következményeiben is egyik leg-hatásosabb fejedelmi cselekedete volt Mária Teréziának. E cselekedet által nemcsak Magyarország területi épségét állította helyre teljesen, hanem megvetette alapját annak is, hogy az ország eme nagyfontos-ságu határszélein, az anyahazától 200 éven keresztül egészen elidege-nített területen, újra föléledjen a magyar államélet, ismét gyökeret verjen a magyar állameszme, megint hazáját lelje és boldogságban szaporodjék a magyar nép, s az alkotmányos szabadság termékenyítő légkörében felvirágozzék a magyar nemzeti művelődés. És ha mindez nem is ment oly gyorsan, a miként az korunk mai színvonaláról ítélve óhajtható lett volna: annak oka bizonyára nem abban keresendő, hogy e vidék magyar kézre került, hanem inkább abban, hogy e vidék sem képezhetett kivételt hazánk általános fejlődési menetének szabályai alól, és hogy a nemzeti szellemnek itt az önalkotás nehéz munkáján kívül még azon akadályok ellen is szüntelen küzdelmet kellett folytatnia, melyeket félszázadon túl a germanisatio, az osztrák politika számitásai és az idegen fajok üdvtelen törekvései útjába gördítettek.¹⁾

A bekeblzés tényével megszűnt ugyan a Temesi Bánság 63 évi jogtalan hivatalos elnevezése, de tartományi fogalma azért még nem szűnt meg. A terület, melyet Temesi Bánságnak nevezének vala, a

¹⁾ Osztrák érzelmű történetirók elég igazságtalanok kárhoztatni Mária Teréziát, hogy a Temesi Bánságot Magyarországra bekebelezte. Fessler, a töröknek a temesi vidékről történt kiűzetéséről írván, imígyen vélekedik: „Dem Königsseide und den Reichsgesetzen gemäss, sollten alle den Osmanen abgenommene Landesbezirke dem ungrischen Reiche einverleibt und nach ungrischen Gesetzen verwaltet werden. Wäre nun diess auch sogleich mit dem Temeser und Krajovaer Banaten — — geschehen, so hätten bald Tausende mehr Ursache gehabt die Siege des Helden Eugens zu beweinen, als dem Ewigen dafür zu danken. — — Weisslich übertrug Carl das Banat, 443 □ Meilen umfassend, dem Feldherrn Claudius Mercy. — — Die Länder blieben von Ungern abgeschnitten und standen unter der obersten Leitung anfänglich des österreichischen Hofkriegsrathes, dann der Wiener Hofkammer; dem fanatischen Seeteneifer des Clerus war aller Einfluss daselbst abgeschnitten, und ungehindert konnte der König ganze Schaaren evange-lischer Ansiedler aus Deutschland mit ihren Kirchen- und Schullehrern dahin rufen, um die — — Temeser — — Wüsteneyen anzubauen(?).“ (X. köt. 51—52. ll.) Később, midőn a dél-magyarországi részek bekeblzéséről szól, nemcsak nem emeli ki egy árva elismerő szóval sem Mária Terézia tettét, de azt sem tudja, hogy a bekeblzés tulajdonkép mely évben történt, állitván, hogy Mária Terézia 1780-ban (!) nevezé ki Niezkyt és Zichyt a Temesi Bánság bekeblzésének eszközzésére. (X. köt. 214—216. ll.) — Arneht, a Bánság bekeblzési ügyéről szólván, ezeket mondja: „Heut zu Tage kann man wohl ernstlich sich fragen, ob dieser Schritt nicht im Interesse beider Theile, Ungarns und des Banates, besser ungethan geblieben wäre; damals aber fällt wenigstens Maria Theresia ein ganz anderes Urtheil.“ (Letzte Regierungsjahre, X. köt. 121—129 ll.) Magyar történetiróink más felfogással nyilatkoznak a bekeblzés nemzeti és poli-tikai értéke fölöl.

kir. biztos igazgatása alatt még egy egész esztendeig felosztatlan egésznek maradt. A közigazgatás tartományi volt benne minden ízében: a volt tartományi administratio modora szerint, sőt az administratio osztrák és cseh tisztviselőinek részvéte mellett. Az ügykezelés főfelé latin, de lefelé német nyelven vitetett. Szóval absolut hatalmú provinciális kormányzás volt az, melynek egész gépezetét bécsi udvari rendeletek által mozgatták. Ez időből a kir. bizottság tanácsülési jegyzőkönyvei is mind német nyelven szerkesztettek, legfőlebb latin bekezdéssel és befejezéssel. Az administratiónak kétféjű sassal, latin körirással és Mária Terézia nevével ellátott hivatalos pecsétjeit használta a bizottság, miglen azok később a felállított kamarai administratio birtokába mentek át.¹⁾ Egyelőre minden a réginél maradt, tán azért, hogy a lakosság fokozatosan, lassu átmenetben szoktattassék az életbeléptetendő magyar megyei intézményhez. Csak az igazságügy s a törvénykezés kezelési módjában történtek némely a magyar és az alsó-ausztriaihoz szabott módosítások; de ezeket is a királynő meghagyásából a magy. udvari cancellaria együttesen állapította meg a cseh-osztrák cancellariával és a legfőbb igazságügyi tanácssal. 1778. évi június hó 20-án pedig Pelsér bécsi tanácsost bizta meg a királynő a dél-magyarországi igazságügy vezetésével, az említett három dicasterium készítette szabályzat alapján. E pontban eltért tehát a királynő a bekeblzési bizottságnak adott igazságügyi utasítástól.²⁾

¹⁾ A temesvári kamarai administratio egy fölterjesztésében olvassuk: „Nach der den 6. Juny 1778 erfolgten Incorporation des Landes Bauat, und Aufhebung der vorigen k. k. Landesadministration, hat die in die Besorgung der Landes-Geschäften eingetretene königl. hung. Incorporations Hof-Comission denen Expeditionen an die untergeordnete Behörden, Pässen, und öffentlichen Urkunden, das grössere Landes-Administrations-Sigill mit der Titulatur der höchstseeligst verstorbenen kays. königl. Apostol. Mayestät vordrucken lassen, und zu denen mit der Post abgeloffenen Expeditionen, dann zu der Correspondenz mit dem Grl. Commando, Berg-Direction, Dioecesanis und überhaupt mit denen nicht untergeordneten das kleinere Administrations Petschaft gebraucht. — Bey Aufstellung dieser gehorsamsten königl. Kameral Administration den 22. May 1779 ist selbe von der Hof-Comission angewiesen worden, von beeden Sigillis auf gleich vorherbesagte Art den Gebrauch zu machen, in welchen man bis gegenwärtig fortgeführt, allermassen mann immer gewärtiget hat, dass besonders nach erfolgt betrübtesten Todfall der Kayserin, Königin Mayst. die Hof-Comission bey der Hofbehörde fürsorgen werde, damit diese königl. Caal. Administration gleich all übrigen königl. Behörden das erforderliche Sigillum erhalten möge.“ (Magy. orszgs. levtr. kam. oszt.)

²⁾ 1778. jun. 10-én írja Brunsvik József a magy. udv. cancellaria részéről a legfőbb igazságügyi tanácsnak (Supremum Justitiae Consilium): „Sacratissimam Suam Majestatem elementer jubere dignatam esse: ut benigne jam resoluta Districtus Temesiensis Regno Hungariae Partibusque Eidem adnexis reincorporatione, objectum administrandae dehinc in reincorporando hoc Districtu Justitiae, necessariorumque sub initium hanc in rem faciendarum Dispositionum, in mutuo Ejusdem Inelyti Supremi Justitiae Consily et Cancellariae Bohemico-Austriaco-Aulicae cum

A végrehajtott bekelezési tényről 1778. évi június 12-én tudósítá Niezky a királynőt, igérvén egész igyekezettel oda hatni, hogy a felállítandó vármegyék is mielőbb megalakittassanak és az azokról kidolgozandó tervezet hova hamarabb ő felsége elé terjesztet-hessék.¹⁾

Június és július hónapokban a kir. bekelezési bizottság sze-mélyzetének és a volt administratio átvett tagjainak munkakörét szabta

Dicasterio hoc Aulico concursu quamprimum in deliberationem assummat, debi-teque discutiatur, ac conficiendum subinde hoc in negotio commune Protocolium altissimae Decisioni subternatur.“ (Bécsi n.d.v. kamar. levtr.)

¹⁾ „Cum suo 31—a mensis Máj Temesvarinum adventu — írja Niezky a királynőnek — eo omnes enras ac conatus suos Commissio haec Aulica convertit, ut benigne Instructionis punctum primum, tamquam delatae sibi operationis basim, imprimis exequatur. Collatis igitur cum praecipuis localis Administrationis membris consiliis, dies 6-a mens. currentis (Junii) pro elementer demandata Provinciae Banaticae Incorporatione constituta fuit, qua adveniente Commissio Regia sessionem habuit, ac Administrationi in solito sessionali cubiculo consistenti sonans benignum Decretum, per Commissionis Aetnarium, Cancellariae Májestatis Vestrae Saer. Hung. Aulicae Secretarium, Adamum Trajesik exhiberi fecit. Post non longam moram Comes a Sauer, interimaliter praesidium gerens, misso ad consistentem Commissionem Aulicam uno ex gremii Secretariis significavit, peractam esse benigni Decreti publicationem, ac una ut demandata a Májestate Vestra incorporandae Provinciae resignatio sua forma ac modo peragi valeat, si ita libeat, se in persona venire velle insinnavit. Dato per Commissionis Praesidem responso, mox cum Consiliariis ac Secretariis adfuit, quibus honorifice receptis, perlecto publice in hunc finem prae-parato ac ad illius requisitionem hic adnexo scripto, totam Provinciam Commissioni Aulicae cum suis juribus et limitibus effective resignavit ac tradidit. Quam praeses hujus Commissionis Aulicae, pro recepta declarans, jam tanquam vi clementissimae Resolutionis Regno Hungariae incorporatam, Commissario ex parte Regni praesenti iterum resignavit. Qui pro Májestatis Vestrae Saeratissimae erga Regnum et gentem hungaram singulari clementia ac materna benignitate nomine Regni brevi, sed ecceinno sermone humillimas ac immortales referendo gratias, Districtum hunc, qua Saerae Coronae incorporatum et Regni Hungariae partem, in possessionem accepit. Sunt praeterea factae per hanc Commissionem Regiam jam praeviae dispositiones, ut juxta punctum S. Instructionis 17-um, receptioni designata die, Stationes Tricesi-males versus Hungariam constitutae tollantur. Hae proinde ratione benigne prae-scriptus incorporationis actus completus, consummatusque fuit. Quia vero provinciale hujus Dicasterium juxta antelatum benignum Májestatis Vestrae Decretum sublatum esset, et illius administratio Commissioni huic Aulicae concredita: ideo illius etiam providentiam assumpsit, atque ab eodem die ita cuncta disponere conatur, ut cum sub ejusdem directione operantis personalis adjutorio, cuncta neo incorporatum hunc Districtum concernentia negotia, recte et debito ordine decurrant. Sed etiam de eo sollicita est, ut erigendi Comitatus quo ocyus efformari, ac elaborandum in hoc genere planum Májestati Vestrae exhiberi possit. Et quia futurae manipulationis ratio ita exigeret: tam peracta incorporatio, quam vero per Májestatem Vestram Commissioni huic delata negotiorum administratio per usitatos hic Loci canales publica est, prout et illis, qui in rebus officij cum Administratione hucusque corres-pondentiam habuerunt, ut in futurum, illa jam cessante, cum Commissione hac Aulica correspondere velint, notitiae datum fuit.“ (M. országos levtr. Cancell. oszt.)

meg Niezky,¹⁾ azután Vörös alnádor társaságában beütazta a Temesi Tartomány egyes vidékeit, tájékozván magát a tartomány állapotai körül. Személyesen érintkezett ekkor a néppel, megvizsgálta az igazgatás ágait, a kinestári uradalnak minéműségét és kezelési módját, megtekinté a népnevelési intézeteket és nyilvános épületeket. Körítázásának másik czélja volt bizalmat kelteni a néphen a magyar vármegyei köz-igazgatás iránt és megnyugtanni egyszersmind a ráczok által lakott vidékek lakosságát is, jövő sorsa felől.²⁾

Azonban legtöbb gondot okoztak Niezkynek a Bécsből szüntelen sürgetett hadkiegészítési műveletek és két dél-magyarországi önkéntes csapatnak sietős szervezése. Mikor 1778. évi jul. 5-dikén Wunsch porosz tábornok Nachodnál átlépte a birodalom határát és 20 század gyalogsággal, meg 5 lovas ezreddel Csehországba betört: Bécsben egyszerre mindenki elvesztette a fejét. Mária Terézia az elesüggedés és zavar első pillanatában Kaunitzhoz fordul, irván neki: „Szerencsétlenségünk beteljesült!“ Fiát pedig kérve kéri, kímélje magát, hogy ő, kitől minden függ, épségben maradjon.³⁾ Maga a császár is nagyon megdöbbsent; kedélye elborult a háború gyors megvalósulása miatt. Bátor lelkületének tüzt, melylyel eleinte nyugtalanul vágyakozók az ellenséget maga előtt látni, csakhamar kioltá a háború borzalmainak szemlélete. A legélénkebb színekkel eeseteli a dúlásokat és pusztításokat, a szenvedéseket s az inséget, melyeknek az ellenség által elfoglalt terület ki van téve. Attól is tart, ha vajjon mérközhetik-e majd az ő hiányos hadserege az erkölesileg és számilag sok előnynek örvendő harezedzett, kipróbált porosz hadakkal? Megingatott remény-nyel, nyomott kedélyhangulatban küldi jegyzéköt fejedelmi anyjának és tanácsosainak, hangsúlyozván, hogy a monarchia kivételes körülmények közt van, melyek kivételes segédeszközök igénybevetelét

¹⁾ Az eltörölt administratió főbb tisztviselői közül alkalmazást nyertek a kir. udv. bizottságnál: grf. Sauer Venezel az administratió elnöki helyettese, grf. Petting, Skerlecz Miklós, Komáromi Zsigmond és Kranzberg Ferencz tanácsosok, Heymerle Alajos, Wallbrunn György és Hoffmann Mihály ülnökök. (Protoecollum incorporationis. Temesmegye lvtban.)

²⁾ A bécsi hiv. lapok félreismerhetlen tendenciával közlik Niezky üdvös intézkedéseit és a verseezi rácz vidéken eszközölt némely megnyugtató újításait ezen útazása alkalmából. A „Wienerisches Diarium“ 1778. évi jul. 22-diki számában olvassuk: „Seit dem das Temeswarerbanat dem Königreiche Ungarn einverleibt worden, kommen zu Verschetz durch die weisen Anstalten Sr. Excellenz des Grafen Nitzky und des Lokumentenialstatthalters Titl. Herrn von Vörösch die schönsten Einrichtungen zu Stande. Schon im vorigen Monate legten auch belobte Königl. Kommissärs sammt dem griechischen Herrn Bischof Putnik einige Zwistigkeiten wegen den Gütern der Klosterleute vom heil. Georgius bey, und besichtigten sowohl einige öffentliche Gebäude, als die Normalerziehungsanstalten, auch trafen sie nebenbey verschiedene heilsame Verfügungen.“

³⁾ Arneth: Maria Theresia u. Joseph II., 320—323. II., és Schwieker, id. m. 20. l.

teszik szükségessé. „A jelenleg kitört káros és véstetjes háborúban — úgymond — a monarchia fennállása mindössze egy szerencsétlen pillanattól függ. Az ellenség, kivel szemben állunk, tényleg erősebb nálunk, s tudvalevőleg nem válogatja az eszközöket; ehhez járul még a nagy hadvezér is. Nekünk nincs szövetségünk. A monarchia esupán saját segédforrásaira van utalva. Azért szükséges a monarchia egyes országaiból legalább 40,000 újonezot szerezni be, s mindenkit, ki csak arra képes, erőszakkal is kényszeríteni a katonai szolgálatra. Épp oly szükséges a pénzügyeket is minden kigondolható módon emelni, javítani, és pedig úgy a kiadások kevesbitése, mint a bevételek szaporítása által. Kell, hogy itt is a tróntól az utolsó paraszt kunyhóig minden állampolgár megtegye, mi tőle telik; mert mindannyian kötelesek erejükhez képest az egésznek fenntartásán közreműködni. — Ha a monarchiát nevezem — mondja tovább — az alatt az összes országokat, főkép Magyarországot is értem, hol azonnal az insurrectio és egyes csapatok vagy ezredek felállítása volna létesítendő; éppen úgy Erdélyben is.“¹⁾ — És a magyar nemzet, melyet a Temesi Bánság bekebelezése által új hálára kötelezett a népszerű királynő, ezúttal sem vonta meg tőle segedelmét és nagylelkű áldozatait. Grf. Eszterházy Ferencz, magyar cancellár, Bécsből lejött Magyarországra, hogy a főurakkal személyesen tanácskozzék a hadviselés segélyforrásai előteremtésének és az önkéntes adakozások gyűjtésének módjai felől. E tanácskozások eredménye lőn, hogy a magyarországi megyék már június végén kiállították a szükséges újonezjutalékot. A visszakapcsolt dél-magyarországi részeken pedig Niczkyt bizta meg a cancellár az önkéntes csapatok toborzásával és szervezésével, ki e feladatát oly buzgón teljesíté, hogy július végével Mezger ezredes paranesnoksága alatt mintegy 800 temesvidéki önkéntes állott már fegyver alatt.²⁾

De nehezebb, sőt keresztülvihetlen volt az államjövodelmeket már most, a visszakapcsolás első évében, szaporítani a dél-magyarországi adózások, a kinestári illetékek és megtakarítások által. A királynőnek ígért államjövodelmi gyarapodás Dél-Magyarországról csak az itteni adózási rendszer helyes módosítása, a kinestári jószágok ezélszerű elárusítása, az adózó nép számi szaporítása és az adózási képesség emelése által volt eszközölhető. Mindezt fokenkénti egymásutánban, de nem egyszerre, nem rögtön lehetett keresztülvinni. Niczky az erre szolgáló előmunkálatokat tüstént foganatba véteté ugyan, de teljes eredménynyel csak akkorra keesegtetethé a királynőt, ha a megyéket is majd sikerülend felállitania. De azalatt is felvilágosító és megnyugtató jelen-

¹⁾ Arneth után Schwieker, id. m. 20—21. ll.

²⁾ V. ö. Wienerisches Diarium, 1778. 74, 76 és 102. sz.; továbbá Schwieker, id. m. 40. l.

téseivel tartotta fenn a királynő bizalmát a visszakapcsolás jó eredménye iránt.

Fődolog volt az adóügy rendezése s a kinestári jószágok eladása! Ezen ügyek iránt viseltetett most a bécsi udvar legélénkebb érdeklődéssel. Niezkynek sűrű jelentésekkel kellett ama érdeklődést kielégítenie. E jelentésekből tudjuk, hogy a kir. udv. bizottság a német adminisztrációtól csak egyenes adókban nem kevesebb, mint 1,019.699 frt. 14 kr. adóhátralékot vett át. A roppant összeget a még nem eléggé benépesített tartományból most egyszerre kisajtolni már csak azért sem lehetett, mert az adók túlszigorú behajtása gyűlöletessé tette volna az életbeléptetendő megyei igazgatást, mely iránt az idegen nemzetiségek úgy sem viseltettek valami különös bizalommal. A kir. bizottság úgy intézkedett tehát, hogy az 1776. évi október végeig elmaradt adóösszeget a knézek hajtsák be alkalmas időben, az akkor dívott Clary-rendszer alapján. Az 1777. és 1778. évi folyó adókat pedig a temesvári és esatádi kerületekben a Brigido-főle adózási rendszer szerint maguk a számtartói hivatalok tartoztak beszedni. Ellenben Verseczen és Lugoson nemesak a régi, hanem az új adókat is a Clary-rendszer alapján kellett időközönként beszedetni s a többi kerületekben is egyelőre alkalmazkodni azon adózási kulcshoz, melyhez a nép éppen szoktatva volt. A hirtelen átmenet ártalmára lehetett volna a magyar ügynek, mit Niezky s a kir. bizottság tagjai igen helyesen elkerülni akartak. Ezért történt tehát, hogy Dél-Magyarországon még a vármegyék felállítását után sem hozatott be mindjárt az ország többi vármegyéiben divatos adózási rendszer, hanem — miként később látni fogjuk — a körülmények szerint módosítottán némileg a régi tartományi, sok ideig valóságban az osztrák adózási rendszer állott itt fenn. Az államjövedelmek némi szaporítása mégis eléretett, mert a bizottság kimutatása szerint a Temesi Tartomány egész területéről befolyó évi államjövedelem a visszakapcsolás után, eltekintve a katonai végvidéktől, 1,578.283 frt 31 $\frac{1}{4}$ krra emelkedett, mely összegnél az elért megtakarítás 198.485 frt 37 $\frac{1}{2}$ krt teszen! A királynő annál kedvesebben vehette tudomásul ezen eredményt is, mert az az alattvalók minden újabb megterhelhetése nélkül jött létre. Az incorporatio által kevesbedett a hivatalnokok száma és nagy részben a nyugdíjazások is elestek. Az állami épületek közül sok fölöslegessé lett s eladatott, sokat a rövid idő múlva életbeléptetett magán uradalmak vettek át. A katonai laktanyákat is a megyék tartoztak fenntartani. A vámállomások nagyobb része eltöröltetett. A kisebb harminczadhivatalok magyar rendszer szerint a nagyobbakba olvasztatván, a m. udv. kamarának rendeltettek alá. Jövőre csak a következő vámhivatalok tartattak fenn: Birkis, Facset, Kubin, Marga, Mehádia, Páncsova, Temesvár, Újpalánka és Versecz. Eddigelő a tartomány összes foglyait államköltségen a temes-

vári tartományi törvényszék (Temesvarer Landgericht) köteleztetett élelmezni s eltartani. A bekeblezés után, mihelyt a megyék felállítatnak, ez a teher is az egyes megyékre fog háromlani. Elhatároztatott továbbá a kerületi tisztartók és altisztartók beszüntetése is, mert azok politikai hivatása a megyék felállításával szintén megszűnt.¹⁾ Niezky jelentései biztos kilátásba helyezvén a dél-magyarországi államjövödelmek emelkedését, a háború jelen szorongattatásai közben kettős értékkel bírtak a királynő előtt: egyrésztől biztosították az államkincstár kiadásainak ezen oldalról is visszafizetését, másrésztől pedig nem gyengítették az itteni népnek a fejedelem iránti hűségét, — mert a kir. kincstár haszna mellett nagyobb terhek nem rovtak az adózó alattvalókra. A kincstári jószágok eladásának ügye is sietős volt, nemesak az államkincstár sürgös érdekei szempontjából, hanem még inkább azért, mert csak ezen az alapon lehetett Niezkynek a vármegyék vezetésére alkalmas magyar elemet Dél-Magyarországon megtelepítenie s itt a magyar nemesi osztályt megteremtenie. Tudni való, hogy jövő szerencséje meg alapításának biztos kilátása nélkül alig jött volna valaki ide, az ország folyton fenyegetett, egészségtelen végszéléire, a különféle nemzetiségek idegen vegyülékébe, esupán csak azért, hogy becsületből megyei szolgálatot fogadjon. Mert arra másutt, Magyar- és Erdélyország boldogabb vidékein is nagyon kapós volt akkoriban a használható képzett ember. Niezky tehát, mindjárt itt tartózkodása első napjaiban, nagy levelezést indított meg az ország különféle részeiben lakó barátjaival, tudtván velök minél szélesebb körben való híresztelés czéljából, hogy a dél-magyarországi kincstári jószágok nemsokára kisebb részletekben is jutányos áron és kedvező föltételek mellett el fognak adatni. A vevők, ha nem lennének is nemesek, nemesíttetni fognak, s a felállítandó vármegyéknél alkalom nyílik majd kedvező társadalmi állásra szert tehetni. Ez az ő terve, s reméli azt a királynőnél keresztül is vihetni.

¹⁾ Erre vonatkozólag írja Niezky 1778. évi aug. 10-én a felségnek: „Sacratissima Caes. et Regio Apost. Majestas, eet! Duo praeipua puncto benignae Instructionis nobis praescriptae primo continentur capita: Unum ne per Districtus hujus Temesiensis Reincorporationem sors Colonorum deterior quam fuit, reddatur; alterum: ut summi etiam Mattis Vestrae Sacratissimae Aerarii debita habeatur cura.

Quantum primum affinet: sperat Commissio haec Regia Aulica se hac in parte assecutam esse benignam Mattis Vestrae Sacratissimae Intentionem. Planum enim sub 3-a praesentis Mensis demisse repraesentatum in hac Idea fundatum est, et juxta illud opinione nostra subditorum Conditio non modo nihilo durior, verum in multis levior, meliorque notabiliter etiam reddetur. Quod vero alterum concernit: eadem haec Regia Commissio cunctas operationes suas illa attentione et sollicitudine instituit, ut omne a Majestatis Vestrae Sacratissimae C. Regio Aerario anteverteret Detrimentum, cui quod nullum damnum, ast emolumentum notabile ex nova in Districtum hunc juxta a Nobis elaboratum Planum introducenda Regiminis forma sit accessurum, luculenter ostendit Bilanx inter sumptus, qui juxta haecenus vigens Systema facti erant, et illos, qui juxta introducendam Hungarici Regiminis formam necessarij erunt facta.“ (M. orsz. levtr. Cane. oszt.)

A kinestári jószágok eladása már 1775-ben Brigido Pompejus elnöksége alatt lett elvben elhatározva; de akkor Brigido javaslata szerint még az volt a terv, hogy a bánsági jószágok csak oly nagy complexusokban adassanak el, a mily nagyok voltak az egyes tisztartói kerületek területei. Azonban Brigido ideális javaslatait nem helyeselték Bécsben, attól tartván, hogy oly rengeteg területre, milyenek a tisztartóságok voltak, alig ha fognak vevők akadni, és ha éppen akadnának is, nem fognak oly nagy tisztartói kerületért nagy összegben annyit fizetni, mintha azt kisebb uradalmakra osztva, az egyes uradalmakat habár viszonylag drágábban, de magában véve mégis kisebb pénzösszegért kapnák.¹⁾ Egyébaránt voltak a bécsi főhivataloknál egyes olyanok is, kik noha a bánsági jószágok eladása elvileg már el volt fogadva, mégis arról iparkodtak meggyőzni Mária Teréziát, hogy a kinestári kezelés előnyösebb a birodalomra nézve úgy politikai, mint gazdasági tekintetből. 1777. évi október 8-dikán tartatott is ez ügyben a cseh-osztrák cancellaria, az udv. kamara és a bankalítás részéről egy közös tanácskozmány,²⁾ melynek eredménye azonban az lett, hogy megmaradtak a bánsági kinestári jószágok eladásánál, mert az eladás hasznosabb a kinestárra nézve, mint a tulajdon regie. Ha a jószágok eladatnak, meggazdálkodik a kinestár a tömérdek kezelési költséget, a hivatalnokok és egyéb személyzet fizetését, azok nyugdíjazását, a gazdasági épületek jókarban tartására fordított összegeket és azonkívül nyer általa a tartomány culturája, fejlődni fog az ipar, szaporodni s művelődni a munkaerő, stb.³⁾ A cseh-osztrák cancellaria azon évi október hó 25-én értesíté a temesvári administratiót, hogy ő felsége most újból hajlandó a bánsági kam. jószágokat eladni, s utasítá Brigido tartományelnököt, hogy előbbi tervét módosítsa s kisebb terüle-

¹⁾ Az udv. kamara 1777. évi jun. 27-én ezeket írja erre vonatkozólag a királynőnek: „Die Hofkammer hat die ganz gegründete Anmerkung gemachet, dass da es sich allhier um die Veräusserung eines Landes handelt, welches derzeit blos als ein Landesfürstliches Domainen-Guth anzusehen ist, darauf sonderheitlich zu sehen sey, womit der Verkauf dem Allerhöchsten Aerario nicht allzunachtheilig ausfallen möge, welches bey den zwar nur ideelen Anschlag des Freyh. v. Brigido ganz leicht beseehen könnte, indem es ihr scheint, dass auf diese Art für den ganzen Theil des Banats, welcher auch furohin zu verkauffen kommen wird, kaum eine Million Gulden zu erlangen seyn dürfte. Sie hat sich daher vorbehalten, in der nächst künftigen Concertation über diesen wichtigen Gegenstand sich näher zu äussern.“ (M. országos levtr. Kam. oszt.)

²⁾ Jelen voltak ezen a cseh-osztr. cancellaria részéről: Reisach báró cancellár, grf. Clary aleancellár, br. Dobelhoff udv. tanácsos, Kriesch kam. igazgató, Bischeldorfer és Haumeder udv. titkárok; a kamara és bankalítás részéről: grf. Pálffy kamarai elnök, grf. Koblenzel a bankalítás alelnöke, Bolxer, Gruber és Saamil udv. tanácsosok. (U. o. Allerunterthänigster Vortrag der mit der Hofkammer in der wochentlichen Concertation vereinigten geh. Böhm. Oester. Hofcanzley, dea Verkauf der Güter in dem Bannate betreffend.)

³⁾ U. o.

teket véve alapul, az eladási föltételeket is enyhítse.¹⁾ Az udvar által felállított ezen föelveken állott a kincstári jószágok eladásának ügye, mikor Niezky a dél-magyarországi részek igazgatását kezeibe vette. Ezen elvek alapján fogott hozzá haladéktalanul részletes és az életbe-leptetendő vármegyei rendszernek is megfelelő újabb tervek kidolgozásához, külön bizottságot nevezvén ki e czélra grf. Zichy elnöklete alatt.

Egy másik bizottság a népszámlálási műveletekkel²⁾ s az új adórendszer tervezetével, ismét egy másik azon földterület fölmérésével volt elfoglalva, melyen a megyéket felállítani kellett.

Niezkynek mind e munkákat annál is inkább siettetnie kellett, mert Temesvárra érkezése után alig pihenheté ki úti fáradalmait, midőn a bécsi udvartól már is sürgetve intéztek hozzá a vármegyék fellállítása és az e tárgygyal szorosan összefüggő ügyek iránt több fontos kérdést, melyek némelyikére rögtön kellett válaszolnia. Kérdezek ugyanis: hány megyére véli a bekeblezett tartományt felosztani?; mily elnevezéseket hoz a felállítandó megyék számára javaslatba, s milyen határok közé gondolja a megyéket szorítani?; hány kerületre és járásra (Districte und Prozesse) szándékozik a leendő megyéket felosztani?; mely helységeket tartja megyegyűlések megtartására alkalmasaknak és a létező kincstári épületek közül melyeket lehetne megyei czélokra átengedni?; mily adó kivetési módot talál legillendőbbnek a bekeblezett tartomány számára?; mire szolgál a megyei

¹⁾ Dermahlen sind ihro kk. Mayestät allergnädigst geneigt zu dem Verkauf fürzusehreiten zu lassen, und ist hierzu vor allen nöthig, die Verkaufs-Anschläge, welche denen Kaufflustigen vorgelegt werden könnten, bereit zu haben. — Ihro kk. Mayestät haben — — abzuändern befohlen, dass nemlich auch die Grundherrliche Gründe, desgleichen auch die praedien Gründe in einen mässigen Anschlag gebracht und sodann die Verkäufe nicht a 8, sondern a 6 per Centum abgeschlossen werden sollen. Hierzu sind Allerhöchst Dieselbe von daher bewogen worden, um eines Theils dero höchsten Aerario nicht den allzubeträchtlichen Einbuss erleiden zu machen, und anderen Theils, weilen auch bey diesen vorgedachten Abänderungen die Käufer doch immerhin einen genugsamen Vortheil erlangen werden. Und weilen wohl vorausszehen, dass auf ganze Rentämter nicht so leicht, wenigstens nicht viele Käufern sich hervorthnen werden, deme — — ihre Wohl Meynung beyfügen sollen, wie diese Rentämter theils in grössere, theils in kleinere Gütter abgetheilet und sogestalten zum Verkauf angebothen werden könnten?“ (M. orsz. levtr. „Den Verkauf der Gütter in dem Bannat betreff.“ — Kam. oszt.)

²⁾ Grf. Löwenwolde Keresztély Frigyes már 1778. elején készítette egy népszámlálási mintatáblázatot a csatádi kerületről. Felajálta ezt használatra a bekeblezési bizottságnak, mely azt műveletei alapján el is fogadta, belátván — ugymond —, hogy a népállomány alapos kipuhatólása és pontos feljegyzése minden országkormány alapját képezi, bármily rendszerből induljon is az ki. (M. orsz. levtr. Acta Incorp. Ban. attin.)

ügynevezett *cassa domestica*?; az új adózási rendszer mikor vegye kezdetét?; mit javasol a volt adminisztráció levéltára és az újonnan létesítendő megyei levéltárak tárgyában?; a katonai elszállásolás, élelmezés s egyéb katonai dolgok intézésére szükségesnek tartja-e a tartományi biztosokat?; miben álljanak ezenkívül az uradalmi szolgálmányok?; s végül, mi történjék az adóhatalékok behajtása körül?¹⁾

Niczky a bekeblezési bizottság 1778. évi augusztus hó 3-dikán tartott üléséből válaszolt a felségnek, eléje terjesztvén egy 11 fejezetre osztott terjedelmes munkátot,²⁾ melyben a fent elősorolt kérdések fonalán a visszakapcsolt dél-magyarországi részek új berendezésének elméletét vázolja. Irja a többi közt: „A kir. udv. bizottság feladatául tűzvén ki lényegesen előmozdítani a legmagasb kinstár hasznát, mindjárt kezdetben azt latolgatá, ha vajjon az imént bekeblezett országrészben nem lenne-e elegendő csak két vármegyét felállítani? De miután a bizottság érett megfontolás alá vette az országrésznek nagy terjedelmét és nagyszámú lakosságát, elvégre azt találta, hogy a kettős felosztással nem éretnék el a kitűzött ezel és a megkívántató személyzet hiányából könnyen támadhatnának még rendetlenségek is a közügyek kezelésében. Az. udv. bizottság kutatta továbbá, vajjon nem kapcsolhatná-e a Csongrád, Arad és Ujanád megyékkel szomszédos vidékeket ama vármegyékhez és nem kerülhetné-e ki ily módon több megye felállításának szükségét? Költségkimelés tekintetéből ez lett volna ugyan az egyedüli helyes mód, de azért a bizottság mégsem fogadhatá el azt, mert fontos okok harczoltak ellene. Ugyanis ezen új magyar tartományban majd a fejedelmi, majd az uradalmi adózásokat illetőleg nemcsak azok kivetésében, hanem azok behajtásában is vidékenkint szembeszökő különbségek fordulnak elő; s éppen azért könnyen támadhatnának zavarok is, ha ugyanazon megye lakosai az adózási terhek viselése dolgában más-más eljárás alá esnének. Azt pedig, hogy a bekeblezett országrész vármegyéi már most eleintén mindenben egyforma lábra állittassanak a szomszéd vármegyékkel, azért sem tanácsolhatja a bizottság, mert minden új rendszer életbe léptetésénél fösúlyt kell arra fektetni, hogy a nép az előtte még idegen bánásmódból rosszabb állapotok bekövetkezését ne gyanítsa. Ha mindjárt lehetne is valamit megtakarítani a széleknak a szomszéd vármegyékbe olvasztása által, a bizottság azért mégis többre tartja a közügyek rendes vezetését, semmint néhány ezer forintnak meggazdál-

¹⁾ M. országos levtr. Cancell. kiadv.

²⁾ Systema, welches die in dem, den 6. Juny 1778. mit dem Königreich Ungarn einverleibten Temesvarer Banat errichtete Comitaten und sonstige zu diesem Geschäfte gehörige Einrichtungen betrifft. "(M. orsz. levtr. Can. oszt.)

kodását. Ezen kívül tekintetbe veendő még az a körülmény is, miszerint a szomszéd vármegyék kibővítése azok tisztí személyzetének szaporítását, a börtönök nagyobbitását, stb. is szükségessé tenné; következésképp ama megyék kiadásai is oly arányban szaporodnának, amilyenben növekedtek területeik. Az udv. bizottságot a véleményét táplálja tehát, hogy az újonnan bekebelezett districtust három vármegyére kell felosztani. E felosztás által elértének, hogy a közügyek menete rendes, az igazságszolgáltatás tökéletesebb legyen; a míveletlen nyers nép a közte lakó megyei tisztviselők felügyelete alatt csiszoltatnék (verfeinert), vagy legalább féken tartatnék, valamint hogy a közbiztonságot is könnyebben lehet majd a törökországi szélekkel határos s éppen azért nagyobb mérvű rablásoknak is kitett ezen tartományban kezelni és fenntartani. A felállítandó megyéket Temes, Torontál és Krassó megyéknek kell nevezni. Az udv. bizottság, nehogy e tekintetben önkényűleg járjon el, a legjobb történetírókhoz és hiteles kéziratokhoz folyamodott s azokból merítette erre vonatkozó adatait. A megyék határvonalainak kitézésénél zsinórmértékül vette a bizottság a folyókat, olykép osztván fel azokat, hogy a kereskedés eszközlése végett minden vármegyének jussón belőlök egy-kettő. Tekintettel volt továbbá a bizottság arra is, hogy a partok és töltések fenntartása, tatarozása közös erővel történhessék, a nagyszámú katonai transportokkal járó kellemetlenségek és terhek szintén egyformán osztassanak fel a megyék között, a mennyiben e súlyos körülmények könnyítésétől függ a jelenlevő népességnek ittmaradása. Végre ügyelt még a bizottság arra is, hogy minden megyében legyen oly központ, hol a megyegyűlések megtartathatnak és a tisztviselők elszállásolhatók lesznek.¹⁾ Mellékli a bizottság a felállítandó három vármegye térképvázlatát is,²⁾ ellátván azt az egyes megyék határvonalainak magyarázatával és a jelentősb községek jegyzékével.³⁾

Az aug. 7-diki ülésből folytatólag beterjeszti Niezky az udv. bizottság választ a felség fenn elősorolt kérdéseinek további pontjaira. Bemutatja az általa kidolgozott adókulesot, mely — mint később látni fogjuk — a vármegyék életbeléptetése után sok ideig volt használatban „Clavis Niezkyana“ név alatt. E szerint Temesmegyére a legnagyobb,

¹⁾ V. ö. e munka I. k. 54--58. l.

²⁾ A színezett vázlat mind a három megyét egy kis lapon mutatja be. Juerzik Ferencz kérajza. Címe: „Mappa exhibens tres Comitatus, Torontaliensem cum Proecessibus quatuor, Temesiensem cum quatuor et Caraschoviensem cum quinque.“ E mellé csatolva egy másik, szintén színes latin és német szövegű térképvázlat, melyen a határvonalak helye, az udvarnál netán eszközözlendő módosítások észlájából, üresen hagyatott. Ebben ninesenek a megyék járásokra felosztva. Címe: „Torontaler, Temescher und Krasschowaer Komitat.“ (M. orsz. levtr. Cancell. oszt.)

³⁾ U. o. „Adnexa Systematis pro neo incorporato Districtu Temesiensi elaborati.“

Krassóra a legkisebb adóösszeg, vagyis csak 59,000 frt. esett, noha Krassó 165 községet számlált. Ezen visszásság — nyomd — azért fordul elő, mert Krassó megye nagy hegyek közé van zárva s terjedelmes erdőkkel van borítva. Területén csak néhány bánya található. Nemcsak a katonai végvidékkel s az erdélyi nagyvajdasággal, hanem Bosnyák községnél még Törökországgal is határos; a miért is a megye e sajátságos fekvésénél fogva előre láthatólag sokat lesz kénytelen a szomszéd törvényhatóságokkal érintkezni a rablók üldözése és bűnfenyítő ügyek tárgyalása dolgában. Azért is nem tartotta a bizottság tanácsosnak e megye határait jobban kiszélesíteni. „Azonban ha fel séged legmagasb nézete oda járulna, hogy Krassóra is aránylagosan vettessék ki az adó: akkor jó lenne Temesmegyéből az általunk előbb javaslatba hozott ötödik járást, az oraviczait, Krassóba kebelezní be, mely esetben Krassó adója 100,615 frtot, Temesmegyéé pedig 203,309 frtot tenne, s Krassóban öt, Temesmegyében pedig négy járás állíttatnék!¹⁾ — A királynő, a m. udv. cancellaria javaslatára, az utóbbi tervet fogadta el, — s így jutott aztán Oravicza vidéke, mely az első terv szerint Temesmegyéhez tartozott volna, Krassó megyébe.²⁾

Tekintetbe vétetvén továbbá, hogy a megyék felállítása után a politikai és törvénykezési ügyek a megyék joghatósága alá fognak helyezettetni, a kincstári uradalmaknak pedig csak az alattvalók ellen fennforgó panaszokban és perekben lehet majd első bíróságilag az úri székek alkalmával ítélniök; s figyelembe vétetvén még az is, hogy az ország egész területén dívó rendszer szerint a só- és vámjövödelmek felügyeletét a fő-harminczad hivatalok gyakorolják, melyek ismét egyenesen a m. udv. kamarától kapják rendeleteiket: Niezky a bekeblezett dél-magyarországi részekre nézve egy szűkebb hatáskörű külön kincstári adminisztráció (Camerale-Administration) felállítását hozta az udvarnál javaslatba, melynek feladata lesz a kincstári készpénz- és terménytized jövödelmeket függetlenül a megyéktől beszédni és kezelni. Erre vonatkozó tervét 1778. évi aug. 10-dikén küldi fel a m. udv. cancellariához, sürgetvén annak mielőbbi elfogadást.³⁾ A tervhez csatolja Niezky az ügynevezett dominicalis és contributionalis adók elkülönítési módjára szolgáló kulesot, megjegyezvén: „Semper poterit aliter, si videbitur fieri; ast in hoc populo magna et subitanea mutatio posset perplexitatem causare.“

¹⁾ M. orsz. levtr. Cane. oszt.

²⁾ V. ö. a munka I. K. 58—60. Hl.

³⁾ Planum circa erigendam Cameralem Administrationem. (M. orsz. levtr. Cane. oszt.)

Nagyérdemű munkát végzett Niezky a bekeblezett részek összes földterületének telekosztályozása és lajstromozása által is. Ebbéli fázisainak eredményét az évi aug. 14-dikén mutatja be a felségnél. E szerint volt a felállítandó Temes megye tervszerinti temesi, szent-andrási, lippai és verseczi járásaiban összesen 4892 egész, 9817 fél, 9565 negyed és 3824 nyolezad telek s telken kívüli 46,634⁵/₈ hold, ház 9753, összes adó 203,309 frt. 43³/₄ kr. — Krassó megye bucsi, kápolnási, lugosi, karánsebesi és oraviczei járásaiban volt összesen 733 egész, 3180 fél, 9399 negyed, 12,051³/₈ nyolezad telek, telken kívüli föld 5431 hold, ház 2797, összes adó 100,615 frt. 47³/₈ kr. — Torontálban a nagy-szentmiklósi, rácz-kanizsai, nagy-becskereki és új-pécsi járásokban volt 7922 egész, 5995 fél, 2671 negyed és 968 nyolezad telek, telken kívüli föld 11,635²/₈ hold, ház 7518, évi adó 151,066 frt. 51¹/₂ kr.¹⁾

Ily gyors, mindent felölelő munkálkodás alapján Niezky már most is minden iránt olyannyira tájékozva volt, hogy a vármegyét, ha a fizeti állásokra megkívántató alkalmas személyzet együtt lett volna és a háborús viszonyok nem akadályozzák a kinstári javak eladását, akár azonnal felállítható volna, a mint azok mielőbbi felállítását az udvarnál valóban sürgette is. A magy. udv. cancellaria 1778. évi aug. 14-dikén tartott tanácsüléséből betérjesztvén a felségnek Niezky tervezetét a létesítendő dél-magyarországi vármegyékről, a többi közt azt is említ tanácsülési jegyzőkönyvében, hogy Niezky „hathatósan esedezik az engedélyért a vármegyét mielőbb felállíthatni, mert azok életbeléptetését Dél-Magyarországon nemcsak a tartomány rendezése és a lakosság körülményei teszik szükségessé, hanem maga az ottani nép is legélelénkebben óhajtja, hogy a vármegyék lehetőleg minél előbb létrejöjjenek.“ A cancellaria dícséri Niezky tervezetét s alapos, nagy szorgalommal készített munkának mondja. (Mit behöriger Einsicht und grossem Fleisse ansgearbeitet.) „Az udv. cancellaria és a kamara behatólag bíralták meg Niezky e tervezetét és egyéb javaslatait, s most már habozás nélkül, bátran küldik azokat jóváhagyás végett ő felsége elé. Az ügy gyorsítása a fenn előhozott okokon kívül még azért is szükséges, mert a rablók kiesapongásait nem lehet addig teljesen megfékezni, míg a vármegyék felállítva nem lesznek. De a volt temesi adminisztráció költséges személyzetét sem lehet másutt alkalmazni; mert addig míg a vármegyék át nem veszik ama ország kormányzásának ügyeit, szükség van ott az adminisztráció hivatalnokaira, bármennyibe kerüljenek is azok a kinstárnak.“²⁾

¹⁾ M. orsz. levtr. Canc. oszt.

²⁾ U. o.

Azonban bármint sietteté is Niezky a dél-magyarországi ügyek letárgyalását, azt mégis lehetetlen volt elérnie, hogy a vármegyék már az 1778-dik évben állíttassanak fel. A poroszok elleni háború az eddigi védelmiből most egyszerre támadóvá kezdett fejlődni. Azóta, hogy az Eszterházy-huszárok júl. 30-dikán a porosz területre szerencsésen behatoltak és Mittelwaldnál fényes bravourral győzedelmeskedtek,¹⁾ József császár nem engedte magát többé lebeszéltetni, hogy az ellenséget annak saját földjén támadja meg egész hadseregével. Ez időtől fogva folytonosan zaklatja anyját magyar újonczokért.²⁾ Midőn aztán pár nap múlva aug. 9-dikén Frigyes király fivérének Henrik herczegnek is sikerült ügyes taktikájával Niemes mellett az osztrák sereg fölött némi csekély előnyt kivívnia és a magyarok által okozott multkori kudarcot megboszulnia: József dühe a poroszok ellen még inkább fokozódott. A háború időtartamát és a szerencsétlenségek sorozatát lehetetlen volt tehát már most áttekinteni. Ily válságos körülmények mellett pedig, bármily nagyszerűek és biztatók voltak is különben a Magyarország részéről tett ajánlatok, mérvadó helyen nem tarthatták tanácsosnak, de sőt keresztülvihetőnek sem, az országrendezésnek, néhány új vármegye felállításának higgadt s békés munkáját foganatosítani, főleg midőn a bekebelezett részekben az ott lakó ráczok is, felhasználva az udvar szorított helyzetét, az 1777-dik évi „Regulamentum“ miatt³⁾ veszedelmes forrongást kezdenek. Meglehet, hogy a királynőt és bécsi tanácsosait még az is tartóztatta már az idén felállítani a tervbe vett vármegyéket, mert a megyék életbeléptetésével a háború folytatására szolgáló pénzáldozatok és a katonai segélyezés Dél-Magyarországról többé már nem függtek volna a bekebelezési bizottság s a temesvári főhadparancsnokság hatalmi szavától, hanem az illető megyék törvényes határozataitól. Ez utóbbi pedig esetleg kedvezőtlenebb eredményű lehetett volna, mint az előbbi. Mária Terézia engedve az augusztus elején Bécsben tartott magyar főúri tanácskozmány határozatainak, 1778-dik évi október hó 1-jére országgyűlést rendelt egybehívatni,⁴⁾ — s így, ha ezen elvileg elrendelt ország-

¹⁾ Wienerisches Diarium, 1778. évi aug. 8. sz.

²⁾ Schwieker, id. m. 28—30. II.

³⁾ Stojácskovics S: „Über die staatsrechtlichen Verhältnisse der Serben.“ 34. I.; és Schwieker: „Politische Geschichte der Serben in Ungarn.“ 301. és 310. II.

⁴⁾ Ez lett volna a negyedik országgyűlés Mária Terézia uralkodása alatt. Ugy látszik, hogy a megígért országgyűlés semmi egyéb, hanem csak szemfényvesztő eselfogás volt az udvar részéről a végből, hogy a dolgok menetével elégedetlen megyéket is az újonczozási, pénz- és eleséggyűjtési mozgalomban való részvételre bírják, ami különben sikerült is. Mindjárt a tanácskozmány után elindultak a Bécsben összegyűlt urak, különösen a főispánok illető megyéikbe, hogy az újonczozás érdekében munkálódjanak. A lelkesek élén állottak: grf. Eszterházy Ferencz

gyűlés csakugyan létrejő, a dél-magyarországi új vármegyék hadi contributiója is az országgyűlés szabályozása alá esett volna, sőt országgyűlés esetében, a megyék felállítása után, a rendes adózásokat sem lehetett volna úgy megszabni, mint azt a kincstár nagy előnyére Niezky tervezetében megszabva találjuk. A politikai érdek is úgy hozta tehát magával, hogy a dél-magyarországi megyék felállításának ügye a jövő tavaszig függőben tartassék. A kir. bizottság addig a currens közigazgatási dolgokat intézte. Niezky pedig utasítást kapott, hogy télire Bécsbe menjen és az ottani főkormánysszékekkel személyesen érintkezve, kimerítő szóbeli felvilágosításokat adjon nekik, nevezetesen: a temesi részekben eddig elé divott adónemek különválasztási módjáról, a dél-magyarországi lakosság hangulatáról, a kikindai és verseczi ráczok mozgalmairól, asz. kir. városokká emelendő községek körülményeiről és a kamarai jószágok czélbavett eladásáról.¹⁾

De az udvar érdeklődése leginkább az utóbbi tárgy felé irányult. A dél-magyarországi kamarai javak eladásának kérdését most már nem pusztán az anyagi haszon szempontjából tekinték, hanem kezdének annak politikai fontosságát is tulajdonítani. Osztrák diplomaták, miként már az előre becsátottakban láttuk, oda törekednek vala, hogy az összbírodalom dunai vidékeiről kizárják a „veszedelmes magyar elemet,” melyet az ő municipális praerogatíváival csak úgy lehet igazán féken tartani, ha az — mint most — délről a határország és más megbízható nemzetiségek, éjszokról pedig Ausztria vaspántjai közé van ékelve.²⁾ Hogy ez a régi elv most egyszerre újból kiválóképen magára

cancellár, grf. Batthyány József primás, grf. Grassalkovics Antal, grf. Pálffy János altábornagy és testőrkapitány, grf. Forgách Miklós nyitrai főispán és grf. Koller Ferencz barsi főispán. A megyékhez intézett felhívás a könnyen hívő magyaroknál mindenfelé lelkes visszhangra talált. „Az egész királyságban — írja a bécsi hivatalos lap — egy megye a másikkal versenyez legjobb királynéjok iránti hűségök és szeretetök nyilvánításában.” A kért 8000 újoncz helyett 12,000-et ígértek a magyar főurak, fenntartván ezenkívül még a nemesi fölkelés kieszközölését is. Mindezt kétségkívül a fölötti elragadtatásában tette a nemzet, hogy elvégre ismét közeledett hozzá fejedelme s elvégre alkotmányos jogait az országgyűlésen ismét érvényesítheti. Azonban a nemzet hő óhaja nem teljesedett! Az alkotmány hívei szörnyű kudarcot vallottak! Midőn szept. 7-én az országnagyok, miniszterek és néhány főispán Schönbrunnban a felségek előtt megjelentek s a háború folytatása czéljából a 2 új gyalogezredet és a 12,000 újonczot felajánlták, Mária Terézia, mivel az udvar kívánalmának országgyűlés nélkül is elég volt téve, legott hangsúlyozva mondá: „Nem lesz országgyűlés!” (V. ö. Schwieker, id. m. 30—36.)

¹⁾ M. orsz. levtr. Cane. oszt.

²⁾ Bartenstein: „Kurzer Bericht von der Beschaffenheit der Illyrischen Nation.“ Előszó, XVI. XVII.; és Stojaszkovics S.: „Über die staatsrechtl. Verhältnisse der Serben.“ 35. l.

vonta az udvari emberek figyelmét és hogy azt a kamarai javak eladásánál újra teljes alkalmazásba akarták venni, csak annak az egyszerű esetnek tulajdonítandó, miszerint egy magyar magánember is bátorkodott a királynőnek javasolni, „hogy a kamarai jószágok eladásánál az ország jólétét és a magyar nép érdekeit szabadelvű eszmék szempontjából vegye tekintetbe.” Hajnóczy József, a későbbi Martinovics-féle forradalmi propaganda lelkes és kitűnő tagja, a XVIII. század szabadságeszméinek egyik kimagasló vértanúja, 1778-dik évi szept. 11-dikén a m. udv. cancellaria útján egy beadványt terjesztett a királynő elé, könyörögve benne, hogy a bányászati jószágok eladásánál tekintettel legyenek a következőkre: a) Szüntessék meg a jobbágytságot az egész országban és a nem nemesek is képesíttessenek jószágok birtoklására; ezt kívánja a fejedelem és az ország jóléte. b) Az új rendet legelőbb is a kamarai jószágokon, nevezetesen pedig a Temesi Tartományban kell megkezdni. c) Az ott behelyezendő új birtokosok ne függjenek mástól, hanem csak a souverain fejedelemtől. d) A jószágok ne nagy uradalmaakra, hanem kisebb birtokokra osztva árverés útján adassanak el, mert a kisbirtokosok jobban szoktak törődni földjeik munkálásával, helyben is fognak lakni, és maguk köré gyűjtve az iparosokat, a pénzt jobban fogják forgalomba hozni. Panaszodik, hogy a vármegyék nem nemesi származásukat alattomos úton nemesekké nyilvánítanak és hamis nemesi diplomákat csúsztatnak alá. Végül olyan hivatalt kér Dél-Magyarországon, a milyent protestánsoknak is szabad viselniük.¹⁾

A cancellariánál, melynek révén Hajnóczy beadványa a királynő elé volt terjesztendő, nem kis megütközéssel olvasták a fennálló társadalmi szervezetet demokratikus szabadságeszmék alapján reformálni

¹⁾ M. orsz. levtr. Cancell. oszt. — Hajnóczy 1775 óta magántitkára, volt grf. Forgách Miklósnak, kiről Kazinczy azt jegyezte fel, hogy a „jobb fők nagy becsüldője.” E demokratikus érzelmű főúr magyar műveltségű, felvilágosodott házi körében alkalma volt Hajnóczynak a dél-magyarországi birtokviszonyok politikai és jogi természetéről többször beszélgethetnie. Különben is szellemi érintkezésben állván kora legjobbjával: fent előadott javaslatát alkalmasint olybba vehetjük, mint nyilvánulását ama politikai párt hazafias óhajának, melyhez Forgáchon kívül báró Orczy Lőrincz, Bessenyei György, grf. Széchenyi Ferencz, Batthyány Alajos, Balassa Ferencz, Fekete, Illésházy és Sztáray, a Podmaniczky és Prónay bárók, szóval az arisztocratiának, középnemességnek és az irodalom művelőinek nagy része tartozott. Hajnóczy 1778. tavaszán, kilépve Forgách szolgálatából, Pestre ment és a városnál az aljegyzői hivatalért pályázott; de azt magas állású pártfogóinak segítségével sem nyerhette el. Így jött aztán az a gondolata, hogy Dél-Magyarországon keresse szerencséjét, a hova Niezky éppen akkor toborzott mindenfelől hivatalképes embereket. A királynőhöz benyújtott javaslata arról tanúskodik, hogy vagyontalan, inséges állapota daczára csak úgy ment volna valamely dél-magyarországi hivatalra, ha a kormánynyal elvi tekintetben is meg tudott volna alkudni. (V. ö. Fraknói Vilmos: „Martinovics és társainak összeesküvése,” Századok, 1878. évf. 1. füzet.)

akaró ezen indítványokat. Tanácsosnak látta a cancellaria Hajnóczy iratát nem csak egyszerűen, hanem hosszabb jegyzék kíséretében mutatni be a királynőnél. „A mellett — ugymond a cancellaria, — hogy erős megbíralás alá esik, vajjon tanácsos-e olyan országban, melynek terményei nem igen árusíthatók el, sőt csak is különös véletlenből adhatók tovább, — és a közjóra nézve is üdvösebb-e a jobbágyi intézményt eltörölni és helyette a nem nemesek birtoklását életbeléptetni: még az is nagyon megfontolandó dolog, hogy az ilyes tervnek keresztülvitele számtalan akadályokba ütköznék és Magyarországon már csak azért sem lenne valósítható, mert maga Hajnóczy is beismeri, hogy az az ország jelenlegi alkotmányával ellenkezik. E szerint a fennforgó nehézségeket csak a törvényesen egybehívandó országgyűlésen lehetne és szabadna eltávolítani. A tervezett rendszer továbbá nem lenne állandósítható sem a kamarai jóságokban, sem az imént bekebelezett bánáti kerületben (Banater Bezirk), sem pedig bármely más uradalomban, azon oknál fogva, mert a kamara éppen úgy, mint a többi magánföldesúr nem vállalkozhatnak olyasmire, ami az ország közönséges alkotmányának kárára szolgál. A kérdést, hogy a nem nemeseket mily módon kellene birtokba helyezni és mily szabályoknak kellene őket alárendelni?, törvényes országgyűlésen kívül szintén nem lehet eldönteni. Az pedig, hogy a bánáti jóságok nyilvános árverésen adassanak el, sehogy sem egyeztethető össze a legmagasb udvar decorumával, de még kevésbbé az ország törvényeivel, melyek rendelik, hogy a fejedelemeire bármikép visszaszállott jóságok csak kiválóbb érdemű egyéneknek adományoztassanak. Minthogy továbbá Niezky grófnak különben is feladatává tétetett javaslatba hozni és megnevezni azokat, kik egyik-másik bánáti jóságra vevőkül jelentkeznek: s minthogy a megnevezettek közül aztán a m. udv. kamara és a m. udv. cancellaria együttesen fogják kiválogatni az alkalmassabbakat: magában véve már ezen eljárás is bizonyos nemét képezi a titkos árverésnek, a miért is még más árverésre nincs szükség. Ami pedig a jóságoknak kisebb részekre feldarabolását illeti, az — miként ő felsége előtt ismeretes — Hajnóczy javaslatában nem új dolog. Már itt is kellő figyelemre lett az méltatva. Csakhogy itt még az is tekintetbe vétetett, hogy minden egyes jóságot olyan apró részekre felosztani, amint azt Hajnóczy a nagyobb számú közrendűek könnyebb megtelepedése czéljából ajánlja, nemcsak nem lehet, hanem nem is tanácsos! Az sem eshetik komoly megfontolás alá, mit Hajnóczy a nemesi oklevelek becsúsztatásáról mond. A vármegyének legfelsőbb intézkedések által szigorúan meg van tiltva bárkit is nemessé avatni, mielőtt fölötte a szabályszerű vizsgálat megtartatott és az ügy a magyar helytartótanács által ide fel nem terjesztetett. De Hajnóczy különben is csak általános vádaskodások körében mozogván, egyetlen spe-

cíficus esetet sem hoz fel arra nézve, hogy panasza alapos, — és így e pontra nézve is elutasítandó. Minthogy végre az ország törvényei szerint nem katolikusok közhivatalokat nem viselhetnek és esakis oly sz. kir. városokban nyerhetnek alkalmazást, hol a katolikusokkal vegyesen nem katolikusok is laknak, Hajnóczy pedig sem a közjó, sem az udvar érdekében olyan érdemeket nem szerzett, melyek kedvéért a törvényektől eltekinteni lehetne: abbéli kérelmével, hogy a temesi részekben újonnan szervezendő hivataloknál alkalmazást kapjon, oda lesz utasítandó. igyekezzék előbb valamely sz. kir. városnál érdemeket szerezni és ott magát tisztviselővé megválasztatni.¹⁾

A mindenható cancellariának ilyen információjára után természetes, hogy Hajnóczy hazafias indítványa a cabinetnél megbukott. A cancellaria szolgálatában állott magyar főurak buktatták meg azt! Saját vércink múlt századi elfoglaltsága nyújtott itt is segédkezet azon osztrák politikának, mely a haza végszélein, hol legszükségesebb lett volna, nem tűrte meg a magyar köznépet. Az ősi magyar családoktól erőszakosan elkobzott magyar föld ezen országrésznek visszakapcsolása után nem juthatott vissza sem régi birtokosai jogos tulajdonába, sem nem adatott el, miként alább látni fogjuk, oly kisebb arányokban, hogy a magyar köznép is nagyobb számú megtelepedése megkönnyebbitett birtokvásárlások által lehetővé tétetett volna. A lepergett évszázad tapasztalatai tanúságot tesznek most a történelem előtt Hajnóczy javaslatának életrevalósága mellett. El kell itélnünk a politikát, mely okozá, hogy a magyar elem, még mai napiglan is, jobbára birtok nélküli földönfutó szegény saját hazája e termékeny vidékein! Nem is lehet csodálni, hogy a reménytelen kilátások mellett, melyeket a kincstári jószágok eladásáról szárnyra kelt különféle hírek nyújtottak, még ama néhány magyar telep is, mely itt a múlt században még találtatott, gyérülni kezdett. Az 1778-dik év őszén Komlós község számos magyar családjai Oláhországba költöztek, hátrahagyván itt adóhátralékaikat és a kincstárnál függőben levő tizedtartozásaikat.²⁾

Október elején körülményes jelentést küldött Niezky Albrecht kir. helytartó herezeghez a bekeblezési bizottság eddigi összes munkálatairól és minden terveiről. A herezeg okt. 12-diki válasza tanúskodik a szívélyes, bizalmas viszonyról, mely a herezeg s a gróf közt fennállott, valamint azon elismerésteljes megelégedésről, melylyel az udvar Niezkynek fáradhatlan működését jutalmazá. „Őszinte örömmel vettem — írja a herezeg — Excellentiádnak hozzám intézett levelét, az ahhoz esatolt mellékletekkel együtt. Bizonyítják azok az ernyedetlen buzgalmat, melylyel ön a bekeblezés fontos ügyét vezeti, és mindjobban világosságba helyezik az igazságot

¹⁾ M. orsz. levtr. Cancell. kiadv.

²⁾ U. o. Kincst. oszt.

is: mily égetően szükséges és mily hasznos volt, sőt lesz még ezentúl is, a Temesi Bánságnak oly sok akadály leküzdése után keresztülvitt új igazgatási módja, — még pedig nemcsak általános tekintetből, hanem közvetlenül a legmagasb kinstár érdekében is. Én mindig meg voltam győződve, hogy a fennforgó ügyet Excellentiád lehetőleg gyorsan és az óhajtott célnak megfelelőleg fogja elintézni. Ebbéli meggyőződésemben legkellemesebben erősítenek meg most az ön küldeményei. Amiért is az eddigi munkálatok bemutatásáért annál inkább le vagyok önnek kötelezve, minél nagyobb részvétellel viseltetem, mint bizonyára igazi hazafi minden iránt, mi az általam kiválóképen nagyrabecsült magyar királyság javát, melynek boldogsága akár a magamé szívemen fekszik, bármikép előmozdítani képes. Hogy Excellentiád háborítlanul és óhajtott sikerrel fejezhesse be művét: kívánok hozzá állandó jó egészséget és maradok a régi megkülönböztetett nagyrabecsüléssel.¹⁾

Mielőtt Niezky Temesvárról Bécsbe távozott, tájékoznai akarta magát a szüntelen nyugtalankodó rácz-lakosságnak körülményei és legújabb kívánságai felől is. Azóta, hogy Mária Terézia 1777. évi decz. 2-dikán a 30 esztendeig sikertelenül fennállott illyr udvari deputatiót feloszlatta és a dél-magyarországi részeket az anyahazába bekebelezvén, a m. udv. cancellaria a gör. kel. püspökök alattomos lázításainak meggátlására szigorúbb álláspontot kezdett elfoglalni: az emiatt bosszús ráczokban újra felébredtek a nemzeti függetlenség kicsanpongó álmai s a magyarok elleni régi gyűlölet. A károliczi metropolita nem is késett már 1778-ban „a clerus és nemzet nevében“ a második illyr „Regulamentum“ ellen az udvarnál különleges panaszait kijelenteni, sürgetvén a többi közt egy rácz nemzeti gyűlésnek mielőbbi egybehívását. Az udvar által 1778. évi apr. 7-dikén kiadott leirati körözyény (Circular-rescript) erőlyesen torolta vissza a ráczok igazolatlan autoeratikus törekvéseit; de ez által a zavargókat is annyira felhevíté az udvar és a m. cancellaria ellen, miszerint Bécsben ezélszerűnek találták a rácz ügyek fölött hosszú tárgyalásokat megindítani és a kifogásolt „Regulamentum“ revisiójának ígérétevel az ingerülteket csillapítani. A kikindai districtusban, melyet az 1778. év folytán ismét számos esanádmegyei nagylaki, battonyai, tornyai, pécskai és mácsvai oláh és rácz család ült meg, a földeknek foganatba vett új osztályozása és az úgynevezett „überland“ kérdése tartották a mennél kiterjedtebb kiváltságok után áhító rácz községet lázas izgalomban. Ugyanis az ottani „überlandi“ földekről kezdettől fogva az volt a kormány felfogása, miszerint e földek használatát kizárólagosan csak marhatenyésztésre, nem pedig művelés alá engedte át a királynő a districtusi lakosságnak.²⁾ E felfogás

¹⁾ A Niezky-es család ligvándi levéltárából. Grf. Niezky Lajos közleménye. A levél a herezeg pozsonymegyei új-pakai birtokáról van keltezve.

²⁾ Tanúskodik erről Brigido tartományelnöknek a n. kikindai magistrátushoz intézett 1777. évi apr. hó 16-án kelt hiv. átirata. (N.-kikindai kerül. levtr.)

értelmében az „überlandi“ legelő is a marhaállomány arányai szerint osztatott fel nyilvános árverés útján évről-évre a kerületi községek és egyes magánosok között. De az egyes magánbérlok csak kivételesek voltak, mint p. Csernovics Pál az aracs „überland“-on. Ez volt oka, hogy a földek már kezdetben nagyon egyenlőtlenül lettek kiosztva; némelyeknek igen sok, másoknak meg igen kevés jutott belőlük.¹⁾ A községek sem kaptak azokból egyforma részeket. Legtöbb „überlandi“ földet tartottak meg mindig a túlhatalmas kikindaiak, kiválogatván belőle a legjavát. Volt ugyanis akkor az egész districtusban 10.661 hold jó, 26.252 hold áradásoknak kitett és 51.567 hold mocsáros „überlandi“ föld. A jó földek holdjától csak 20, az árvizesektől 4, a mocsárosoktól 3 kr. évi bérletet kellett fizetni a haszonélvezőnek. Magának N.-Kikinda községének volt 1777-ben 3112 hold jó minőségű, 8947 áradásos és 13.377 mocsáros, tehát összesen 25.636 hold „überlandi“-ja. Ezen egész roppant területtől nem fizetett több bérletet a kincstárnak, hanem csak 2041 frtot. A többi községek még kevesebbet. Az „überlandi“ földek bérletjövödelméből fedeztetett aztán a kerületi tisztviselők évi 4028 frtra menő fizetése. Természetes, hogy ilyen gazdálkodás mellett meggazdálkodott fölösleg soha sem maradt. A kerületet, miként fentebb már láttuk, nemcsak roppant adóhátralékok terhelték,²⁾ hanem a földek egyenlőtlen individuális kiosztása miatt a nyers tömeg szüntelen támadásainak is ki volt téve. E bajoktól menekülni akarván, 1777-ben az iránt folyamodott a felséghez: engedné meg, hogy az „überlandi“ földeket önálló együttes gazdasággá alakíthassa át és ezélszerű intézkedések által jövödelmezőbbekké tehesse. „Mióta 3 évvel ezelőtt — úgymond fölterjesztésében a kerület — a katonai kötelekből kiléptünk, adó tekintetében a legnagyobb adósságokba vertük magunkat, és most minden kigondolható eszközt fel akarunk használni, hogy adósságainkat törlesszük és magunkat teljesen tönkre ne tegyük. Azért is kérjük a kerületi „überlandi“-nak gazdasági célokra való felhasználását megengedni. Így aztán lehetséges lesz azokat is, kik adójukat nem fizetik, legalább az „überlandi“ földek megmunkálására szorítai s munkájukat készpénz gyanánt adóhátralékaik törlesztésére betudni.³⁾ Ellentétben a kikindai magistrátus e tervével, melyet azzal gyanúsított a közönség, hogy haszonlesésből ered, a nép szószólói az egyenlő, igazságos individuális szétosztást hangoztatták, hivatkozván Mária Terézia szabadságára, mely által az „überland“ minden kerületi lakosnak egyformán adományoztaték. Voltak ismét mások, kik az évről-évre való indivi-

¹⁾ „Und in der That haben einige sehr überflüssige Ueberlande, welche wann es wahrhaft eingesehen wird, ihnen noch mehr zum Verderben, als zum Aufkommen beyhelfen werden.“ (N. kikind. kerül. levtr.)

²⁾ 1777. évi jul. végével 192.633 frt. 28³/₈ krral volt adóhátralékban.

³⁾ U. o. „Correspondenz Buch“, 1776—1777.

duális szétosztást azért elleneztek, mert az által az ármentes szántó-földek teljesen megrontatnak; a föld minden esztendőben gazdát eszélyén, senki sem törődik azzal, hogy azt telekezés és jó szántás által javítsa, sőt inkább mindenki azon van, hogy földjét kevés fáradsággal és költséggel mennél jobban kihasználja. Növelte a zavart a körülmény, hogy Mária Terézia homályos és nagyon hézagos kiváltságlevelén s az e tárgyban kiadott egymásnak ellentmondó rendeleteken senki sem tudott eligazodni. Sem a kir. bekeblezési bizottság, sem a kikindai magistratus, sem pedig az érdekelt nép nem tudta, hogy az „überland“ tulajdonkép mire való és mily módon s mire kell azt helyesen felhasználni?) A kerületi birtokviszonyok e zűláltsága, az elüljáróságot elismerni nem akaró, vad természetű köznép folytonos nyugtalankodásai, a tetemes adósságok, a barbár állapotok a közigazgatás minden ágaiban és a társadalmi életben, már akkor is üntig elegendő okot szolgáltatott volna Niezkynek, kire a bekeblezett tartomány szervezése bizva volt, leghatározottabban indítványba hozni, hogy a monstruózus, életképtelen kikindai districtus feloszlattassék és a felállítandó vármegyékbe teljesen beolvasszassék. Úgy látszik, ettől az eshetőségtől a kerület fejei méltán tartottak is, és tanácsosnak vélték Niezkyt ebben a kérdésben meginterpellálni. És Niezky meg is vigasztalta őket! 1778. decz. hó 8-dikán azt írja Bugarszki kerületi bírónak, hogy „kiválóképen szívéen ekszík a districtust a maga valóságában továbbra is fenntartani; rajta lesz gondoskodni oly módokról is, hogy a districtus megszabaduljon az ő nagy bajaitól s benne a szükséges rend helyreálltassék.“²⁾

¹⁾ Itala, kikindai kerületi es. kir. biztos és grf. Zichy kamarai tanácsos, abban a nézetben voltak, hogy az összes „überland“-dal a kikindai magistratus korlátlanul intézkedhetik. Bárkinek, ki többet ígér, licitando kihaszonbérrelheti. Ezzel ellentétben a magistratus így vélekedék: „Es ist an deme, dass Verordnungen vorhanden, die Überlande an privaten zu verpachten; es ist aber auch nicht in Abrede zu stellen, dass wiederum eine Verordnung und zwar von letzteren Zeiten her vorhanden, die befiehlt, dass die Überlande zum besten des Unterthanes vertheilet und zur Benützung gegeben werden sollen, und dass der Rest, nach Befriedigung des Unterthans, erst an die Vermöglicheren abgegeben, und eine wahre Gleichheit hier abseiten Magistrats beobachtet werden möge. Nun sind erstens contradictorische Befehle vorhanden, und anderstens muss dieser Magistrat allemahlen die hocherhaltenen Privilegien zu seiner Richtschnur nehmen. — — Mithin zieht dieser Magistrat die Folge heraus, dass da der Unterthan die hohe Gnade einmahl erhalten den ganzen Umfang zu benutzen, und dafür in solidum zu haften verbunden worden: dass es sehr widerrechtlich ausfallete, wann selben diese Nutzniessung benommen, und frembten, die gar keinen Verdienst (wie diese sich anmassen können), und die für die Abgaben zu haften nicht verbürgert sind, überlassen werden sollte.“ (N. kikindai kerlt. levtr. Protocoll. Sess. in Oeconom.)

²⁾ „Wo mir die Aufrechthaltung des Districts immerhin vorzüglich am Herzen lieget, und folglich ohnansgesetzt befließen bin, Mittl und Weege auszufinden, durch welche der District aus diesen Rückständen kommen und einmahl in die erwünschte zu Aufrechthaltung der Privilegien und des Districts allein

Ezzel jelezve van egyszersmind Niezky magatartása a bécsi főkörmányszéki értekezleteknél a kikindai ráczok dolgaiban. Niezky azon udvari párthoz tartozott, mely a háborús viszonyok és a dynastia érdekei szempontjából a ráczokban — a helyett, hogy őket azonnal a magyar államisághoz szoktatta volna, — különféle keesegtetésekkel a nemzetiségi ambítiót még nagyobbra növelte s a következő évben a „Rescriptum Declaratorium Illyricae Nationis“ című szabályzat által rájuk nézve a magyar állampolgári köteleket ismét lazábbá tette, számukra újabb kiváltságos helyzetet teremtett.

Mikor Niezky karácsony táján Temesvárról Bécsbe távozott, a kir. bekeblézési bizottság ügyeinek vezetését, mint elnöki helyettes, grf. Zichy Ferencz kamarai biztos vette át tőle. Zichy ügylátszik nem volt meglegedve másodrendű szerepével, melyet a bekeblézési bizottságnál viselt, — és fölmentését kérte az udvartól. Kérvényét azzal indokolja, hogy a dél-magyarországi kincstári ügyek szervezési előmunkálatai közül a legfontosabbakat a kir. bizottság már befejezte, s így ő reá most már különben sincs szükség, míg ő felsége a kincstári javak czentúli kezelése iránt végleg nem határozott. Zichy, ideigl. helyettesi elnöksége alatt, a dél-magyarországi határok és községek rendezésével, ez utóbbiak szétkapcsolásával és összefoglalásával volt leginkább elfoglalva. E munkát még a volt administratio idejében vette ugyan kezdetét, de a dunai és erdélyi széleken szétszórt sok apró község által okozott nehézségek még most sem engedték azt teljesen befejezhetni.¹⁾

Niezky Bécsben tartózkodásának csakhamar meglettek többféle eredményei. Ugyanis:

A beköszöntött 1779-dik év kezdetével ijesztő háborús hírek érkezvén a Bosporus partjairól és a török határszéleken mindenféle roppant mozlim seregek vonatván össze²⁾: az udvar sietett ügyét a

nothwendige Ordnung gelangen könne.“ Adóhátralékok fejében elfogad tőlük kenyeret, sőt zabot is. (N.-kikindai kerlt. levtr.)

¹⁾ A határ- és községrendezési munkálatok gyorsabb folytatását főleg az akadályozá, hogy az illető községek régi állapotukban szerettek volna megmaradni s egyetértve a temesi administratio kerületi tisztviselőivel, vonakodtak kiadni a kir. bizottság részéről kiküldött szabályozó biztosoknak a régi felvételeket és térképeket, melyek az újabb munkálatoknál irányadóul felhasználhatók lettek volna. E miatt Niezky a m. udv. cancellariánál panaszt emelt, minek következtében Mária Terézia értesíti a bekebléző kir. bizottságot, hogy: „— via Tömösiensis Administrationis dispositum haberi, ut Mappae omnes, imo etiam Projecta talium geometricarum dimensionum mox in ordinem redigantur, censcribantur et collectae antelatae Administrationi consignentur. Hinc Commissioni Regiae in negotio reincorporationis ejusdem Districtus Tömösiensis ordinatae benigne impingi, ut colligendas ejusmodi Mappas et respective delineationum Projecta peculiariter curae habeat, eatenusque Elenchum horsum repraesentet.“ (M. orszgs. levtr. Cancell. kiadv.)

²⁾ Az „Ephemerides Vindobonenses“, 1779. évi január 26-diki száma

dél-magyarországi ráczokkal rendbehozni, s már februárban értesíté a kikindai kerületet, hogy a kerület, a lakosság kívánsága szerint, újlag fog rendeztetni számára újabb kiváltságlevél kiállittatni, melyben „az igazságos óhajok“ méltányoltatni fognak. Ellenben a görög kereskedők compániája, mely a köznépnek megrontására van, beszüntetik, tőkéje és egyéb vagyona az egyes tagok közt osztatik szét.¹⁾

Eljárt továbbá Niezky a kincstári jószágok eladása ügyében is. A kincstári jószágok Niezkynek következő elvei és terve szerint adatnak el:²⁾ Ugyanis a kamara egyelőre meg-

sensatiót idézett elő a bécsi közönségnél. „Tureae, — olvassuk e lapban — qui huc (Zimonyba) advenerunt, denuo narrant, Constantinopoli bellandi desiderium rursus reviviscere.“ Előadja, mily nagy a lelkesedés a divánban a Szt.-Pétervár elleni háborúra. A hatalmak sok igazságtalanság elkövetése által ingerlik a törökök harezvagyát, stb. —

¹⁾ Útalok itt az e tárgyban már elmondottakra. A m. nemz. múzeum könyvtárában őrzött „Banatus Temesiensis subdivisio“ című kézirat is panaszosan emlékezik meg a görög kereskedőkről, a szegénység e nádályairól. „Graecorum Quae-storum privilegiata societas — ugymond — magno detrimento est rustico, nam y in pagis dissiti habitant, tempus executionum expectantes, ex inopia et necessitate miserorum sua commoda et luerum querunt. Oblato quippe villi, quod illis placet pretio, eorum producta coëmunt. Seientes interim Questores hos privilegiatos homines jam datis anticipato pecunijs naturalia coëmissee, nec comparent quidem, hinc in emendo nullus est concursus, sieque illa unica rusticis manet optio: an oblato quovis villi pretio graeco quaestori rem suam dare, vel illam pro se retinere malit, unde certe pecunias acquirendi modus vehementer restringitur. Illi Graeci solvunt 9000 fl. est-que illorum privilegium ad aliquot annos extensum. Caeterum hujatem populum illud cuprimis premat fatum, quod fruges, quibus praecipue Contributionis, quam Dominicalis onus inhaeret, distribuendi, sed etiam censu pecunias in hac regione acquirendi opportunitate destituitur, et tamen omnes suas praestationes in parato solvere debeat.“ — Mária Terézia mind a mellett nagyon tartózkodó volt a gör. keresk. compánia beszüntetésénél. Niezky tervének egyik fejezete alá, az okmány 20 lapján, sajátkezűleg a következő észrevételt írta: „Ad pag. 20. des Abschnitts plans ist wegen Aufhebung der griechischen handlungs-Compagnie der Einrichtungen Commission besonders einzubinden, dass sie sich gegenwärtig halten solle, damit alles harte verfahren bey dieser Abänderung vermieden, den leythen die nothwendigkeiten nach der dermalig eingeführten verfassung zu diese Aufhebung zu schreiten wohl begreiflich gemacht und soleher gestalt alles Gehässige von der Sache zu entfernen getrachtet werde.“ (M. országs. levtr. Cancell. oszt.)

²⁾ A tervet Niezky 1779. évi jan. 6-án terjeszté a felség elé. Czime: „Verkaufs-Plan. — Ohnmassgebiger Antrag in Betreff deren zu verkaufen kommenden Banatisehen Cameral Gütern.“ Tartalma 7 fejezetre van osztva, melyek ezimei: I. Was sind für Güter pro Camerali beyzubehalten? II. Wie sind die übrigen Güter zum Verkauf einzutheilen? III. Wie der Verkauf beschehen könne? IV. Auf welche Art die Güter in Anschlag oder Schätzung zu bringen seyn? V. Wie die Güter bis zur Zeit, als solche verkauft und übergeben werden können, zu administriren seyn? VI. Welche Begünstigungen sind bey dem Verkauf einzugestehen, und gegen wie viel pro cento wären die Güter zu verkaufen? VII. Das Jus Patronatus und andere wegen denen ausständigen Gaaben

tartja a bányahelyeket és a faeseti kerületben az uradalmakra osztandó Maros-menti helységeket, mert azok a sószállításnál és az erdőirtásnál szükségesek. Megtartja továbbá a rizstermelésre használt omori, gattájai, opaticzai és szent-györgyi területet, mert a rizstermelés nemcsak a dél-magyarországi részeknek esik javára, hanem az egész birodalomra nézve hasznos. Temesvár és Vinga határai e városok királyi szabadságainál fogva nem kerülnek eladás alá. A n.-kikindai districtus sem adatik el magán földesuraknak, a mivelhogy kiváltságlevelében megígértetett neki, hogy idővel, ha tehetségei és a körülmények megengedik, megválthatja magát. N.-Beeskereknek szintén van szabadsága, s mivel most kamarai mezőváros akar lenni: nincs ellene semmi kifogás. — Az eladásnál a következő elvek lesznek mérvadók: a) Az országrész belső fogyasztása egyenes viszonyban áll az uradalmak minél nagyobb számával. b) Minél több földesúr lakik a tartományban, annál gyakoribbak és előnyösebbek a részletes üzletek, annál jobban szaporodnak majd a majorságok és más gazdasági intézmények, a földművelés annál jobb karba helyeztetik, s az ipar annál bizonyosabb lendületnek indul. c) Az uradalmak vállalatai az alattvalóra nézve csak előnyösek lehetnek, mert az uradalmi illetéket szolgáltatmányok által róhatja le a nép és az alattvaló fölös munkái az Urbárium szerint készpénzzel jutalmaztatnak. Számos épületek fogván emeltetni: az alattvalónak ezen építkezéseknél is új kereseti forrás nyílik. d) A közbiztonság és egyéb politikai okok is kívánják, hogy minél több földesúr lakjék az országrészben; mert a földesurak óvni fogják vagyonukat, sőt szükség esetén a legvégsőt is megkísérelendik jószágaik megmentésére. e) Az eladandó jószágok négy osztályra osztatnak. Az első osztályban a 3—400 ezer fitra beesült uradalmak lesznek. De ilyen drága jószág legfeljebb csak négy lesz. A második osztályba a 150—300 ezer fitos uradalmak tartoznak, számszerint mintegy tizenkettő. A harmadik osztályban a 150 ezer fiton alúli, a negyedikben pedig oly kisebb uradalmak lesznek, a melyeneket kevésbbé vagyonos nemesek is megvehetnek, kiket aztán megyei hivatalokra lehessen alkalmazni. f) Minthogy a tartomány, kivéve az egy esatádi kerületet, eddigelé még nincs uradalmakra darabolva, hanem minden falu és minden egyes pusztá s majorság külön-külön kezeltetik: a részekre való feldarabolást, az uradalmakra osztást késedelem nélkül kell foganatosítani, hogy a vevők aztán ne válogathassanak tetszésük szerint a java földekben és a földesúri joghatóság is ne legyen szerteszét szórva. Legyen meg minden uradalomban a szükséges gazdasági kellék: viz, erdő, nád, stb. A kamara addig is, míg az eladás végbemegy, kezeljen külön minden

und Steuer, wie Natural-Zehend Freyheiten der Unterthanen bey den Verkauf der Güter festzusetzen kommenden Bedüingnisse betreffend.“ (Bécsi udv. kamar. levtr.)

uradalmat. g) Azonban nem czelszerű az indigenátust egyáltalán mindenkinek megadni, a ki jöszágot akar venni: az által mindenféle, talán érdemtelen emberek is jelentkeznének az ő kevés vagyonukkal, kik aztán a magyar nemességnek nemcsak előnyére nem szolgálnának, de sőt el is homályosítják azt és elriasztanak tőle az idegen tekintélyes családokat. (?) Hasznosabb ennél, hogy az indigenátust ő felsége szabad akaratából annak adja, kit a donatióra méltónak ítél. (!) Ily módon a jöszágokért folyamodók érdemei is kellőképp méltányolhatók s az, ki méltónak találta, nemcsak abban az előnyben részesül, hogy tőkéjének 6-os kamatját élvezheti, hanem jogot is nyer az egész magyar királyságban jöszágokat vásárolhatni. A lutheránusoktól és kálvinistáktól magyar jog szerint nem lehet ugyan a „jus emendi“-t megtagadni, de ő felsége legmagasb akaratától fog függni, megadni nekik a kért donatiót, vagy nem. A vallásokat illetőleg mérvadók az ország törvényei. h) A patronátusi jogott eddigelé ő felsége, az apostoli király, mint legmagasb földesasszony gyakorolta: tőle kapták a plébánosok 2—300 frtnyi fizetéseiket, és terményilletéköket. A káplánok is a kinestári pénztárból láttattak el. Ugyanezen alaphól épültek újra a templomok és plébániai lakok. Ezt a jogot csak akkor lehetne jelenlegi gyakorlatában továbbra megtartani, ha általa a vallás előmozdittatnék, vagy pedig valami előnye lenne belőle a kinestárnak; de a kinestári jöszágok eladása után sok nehézséget okozna a patronátusi ügy, és azért a jöszágok eladásánál az is az illető vevőre fog ruháztatni. Ha több uraság lakik egy helyen: a kegyúri jogot a leggazdagabb gyakorolhatja.¹⁾

Egybevetve itt Niezky ezen tervének egyes főbb elveit Hajnóczy fenn említett javaslatával, első pillanatra szembeszökik, hogy míg az utóbbi a visszakapcsolt dél-magyarországi részeknek a magyar köznép által nagyobb mérvű és gyors benépesítést s azzal együtt magyar állami és társadalmi természetes önfejlesztését tette volna lehetővé: Niezky javaslata merőben aristocraticus eszméből indul ki, elfogadván alapúl a meglevő dél-magyarországi viszonyokat. Azok javítását és fejlesztését nem a néptől várja, mely továbbra is maradjon csak dolgozó és adófizető jobbagynak, hanem a nép fölé helyezendő egyes földesuraktól, kiket belátás és érdem szerint Bécsben fognak megválogatni. Niezky a dél-magyarországi népességi viszonyokat nem tartotta megváltoztathatóknak. Ő a magyar állami politikának egész befolyását a földesuraktól meg a vármegyéktől és az ezek kormányzására meghívandó magyar tisztviselőktől várta Dél-Magyarországon.

Bécsi tartózkodásának további eredményei még a következők:

Grf. Zichy kamarai tanácsos felmentetett hivatalától s helyébe Kranzberg, galicziai kormánytanácsos állítattott a kamarai ügyek élére, melyek még a kir. bekeblező bizottság főfelügye-

¹⁾ M. orszgs. levtr. Cane. oszt.

lete s illetőleg a kir. udv. kamara alatt maradtak ugyan, de olykép, hogy a temesi kamarai ügyek osztálya már most is „kamarai administratio“ néven külön tartományi hatóság gyanánt működjék, míg az összes cameraliá-k a többi tartományi ügyektől különválasztva és az udv. kamarának resignálva nem lesznek. Grf. Sauer továbbra is a bekeblező bizottság mellett marad, míg Niezkynek szüksége lesz rá. Az új kamarai administratiónál pedig az elnökön kívül egyelőre két ülnöki, három ügyészi, két irnoki és egy irodaszolgai állomás szerveztetik, melyekre az egyéneket a bekeblező bizottság elnöke nevezi ki, ő készítvén számukra a szolgálati szabályzatot is. A kamarai administratio 1779. évi május hóban kezdi meg hivatalos működését.¹⁾

Az egymással összefüggésben levő különféle ügyek gyorsabb elintézésére, a népszámlálási, adóelkülönítési és urbariális teendők siettetésére, a rendezett tanácsú és a sz. kir. városokra, a nagy-kikindai kerületre, a bányahatóság és bányajogra, nemkülönben a jószágeladásra vonatkozó dolgok elintézése céljából, mivel mindezek politikai kérdésekkel is összefüggésben lehetnek, az udv. kamara és a cancellaria részéről kéthetenként tartandó közös tanácskozmányok rendeltettek el, melyek jegyzőkönyveit mindig a királyné elé kellett terjeszteni.²⁾

Niezkynek a megyék felállítására vonatkozó tervét is elfogadta a királynő. E munka földrajzi részében előadtam már, miként járt el a kir. udv. bekeblező bizottság a felállítandó vármegyék területeinek kikerekítésénél.³⁾ A határörvidéken kívüli egész területen, melyet a Tisza, Maros és az erdélyi szélek szegélyeznek, tekintet nélkül a vármegyék

¹⁾ Bécsi udv. kamar. levtr. — Ezen még szervezetlen „első kamarai administratio“ hivatalnokai lettek: elnök Kranzberg, ülnökök Heymerle de Heyenthal és Wallbrunn, irnokok Griessl és Szentkeresztzy.

²⁾ 1779. évi apr. 26-án írja Mária Terézia grf. Eszterházy cancellárnak: „Lieber Graf v. Esterhazy! Damit diese Operation in Bannat um so geschwinder für sich gehe, und alle aus der Verbindung der Geschäften entstehende Schriften Wechslung besorget werde, habe beschlossen, dass von nun an alle Geschäfte, welche die conscription, die Absonderung der Contribution von denen Domial Gebühren und die daraus folgende Urbarial Einrichtung, alle Vorfälle, welche sich bey bevorstehender Aufhebung der Ämtern in Bannat ereignen, alle Stättische Magistratnalia, besonders die Einrichtung der Königl. Freystädten, und des Gross-Kikindaer Distriet, die künftige Einrichtung in betreff der Bergwerken, so weit solche die Jurisdictionalia und Judicialia betreffen, endlichen den Güter Verkauf überhaupt, weilen hieby immer das Politieum angehende Fragen vorkommen, durch gemeinschaftliche Commissionen zwischen der Canzley und Kammer verhandelt werden solle. Derohalben sind künftig alle 14 Tage, oder wenn es nöthig ist auch eher ordentliche Concertationen zu pflegen, Mir die Protocollen und Vorträge gemeinschaftlich vorzulegen, und überhaupt die Geschäfte so kurz als möglich zu tractiren. Maria Theresia m. p.“ (M. orszgs. levtr. Cancell. oszt.)

³⁾ V. ö. 54—60. II.

régi határaitra, melyeket sem az akkori diplomácia, sem a tudomány nem ismertek, három vármegye, Torontál, Temes és Krassó alakított. Torontálban és Temesben elfogadtatott a négy-négy járás, míg Krassó, a fenn előadott okoknál fogva, öt járásra lőn felosztva. A többi dél-magyarországi régi vármegyék nem támasztattak fel újra. Amit az udv. bizottság, a cancellaria és az udv. kamara egymás közt határoztak, azt a királynő, a nemzet megkérdezése nélkül hatalmi rendeletekkel egyszerűen jóváhagyta.

Torontál székhelye Nagy-Beeskerek, Temesé Temesvár, Krassóé Lugos lett. E helyek legalkalmasabbak a megyegyűlések megtartására. Beeskereken van a kincstári számvévőség (Rentamt) emeletes épülete 9 szobával s egy teremmel, mely ülési teremmé alakították át. Temesvárott a volt administratio két emeletes házát foglalja majd el a megye, mely ház eléggé nagy arra, hogy a főispán, a rendszerinti alispán, a főjegyző és más tisztviselők is kapjanak benne lakásokat. Lugoson a beszüntetett kerületi hivatal házában fog a vármegye lakni. A mindezen házak átalakítására szükséges költségeket, összesen 42.499 frt. 42½ krt., egy évre terjedő kölcsön gyanánt, a kamarai pénztárból engedélyezi a királynő.

A megyei tisztviselők évi fizetése ekként lett megállapítva: a főispán kap 1500, az első alispán 800, a másodalispán 400, a főjegyző 600, az aljegyző 300, a másodaljegyző 250, a főszámvévő 600, az alszámvévő 300, a szolgabírák egyenkint 400, a táblabírák egyenkint 300, az alszolgabírák egyenkint 250, a megyei főügyész 400, az alügyész 300, az exactor 250, a csendbírtos 150, az esküdt 150 frtot. Az összes tiszti díjakra és a megye egyéb szükségletei fedezésére utalványoztatott Temesmegyének évenkint 12.250 frt., Torontálnak 11.950 frt., Krassónak 13.150 frt.

A temesvári tartományi törvényszék (Provinciale Criminale Judicium) beszüntetik s joghatósága a magyar törvények értelmében az új vármegyékre ruháztatik át. Az egész tartományból fölszedett s eddigelé Temesvárott elhelyezve volt rabok saját megyéiknek adatnak át, melyek mindenike egészséges börtönhelyiségekről tartozik gondoskodni.¹⁾ A

¹⁾ A királynő különösen hangsúlyozta, hogy a rabok átszállítása az újonnan építendő megyei börtönökbe csak akkor történjék, ha azok jól kiszáradtak. Különben a befényítő eljárás megmaradt a régi. Mikor Temesmegye a volt administratio ingóságait átvette, Bergzeiler János, temesvári hóhér a következő kinzó eszközöket szolgáltatá át Sipeki Balás másodalispánnak: „1 Rathbrech Rath samt die Pflöcken. — 5 Rathbrech Steiften. — 1 Damm Stock. — 1 Schnur. -- 1 Spanischer Stüfel. — 1 Richt Stuhl. -- 1 Messer zum Rühm schneiden. — 1 Zwickzangen — 1 Zangel zum Riem ziehen. — 1 Hoher Wagen zum Delinquenten Ausführen. — 1 Brand Eyssen. — 1 Hand Haeckel zum Hand abhauen. — 1 Recksail samt einen 46- und 25-Pfdigen steinernen Gewicht.“ — (Protocol. Instaurationis Cottus Temes, 84—85. ll.)

megyék átveszik rendes leltár mellett kiküldötteik által a területeiket illető összes peres ügyeket; a kerületi levéltárak beolvasztatnak a megyei levéltárakba.

A megyék első tisztikara nem választás, hanem királyi kinevezés által helyeztetik be állomásaiba. A főispánokat a magy. udv. cancellaria, a helytartótanács, az udv. kamara és a bekeblező bizottság elnöke közös megállapodással terjesztik fel kinevezés végett a királynőnek. Az alispánokat s a három megye többi tisztviselőit Niezky hozza javaslatba, a főispáni méltóságokra kiszemelt férfiak megkérdezése mellett. Az illető fő- és alispánok kineveztetésök után legott megkezdik megyéikben a szervezkedési előmunkálatokat, a kinevezett megyei tisztviselők 1779. évi május 1-én elfoglalják állomásaikat s előre elkészítenek mindent, mi a megyék tényleges és ünnepélyes instaurációjára és a megyei adminisztráció életbeéltetésére szükséges. S hogy mindez megtörténhessék, a királynő idejekorán, már 1779. évi márcziusban állapítja meg véglegesen a felállítandó három vármegye első tisztikarát,¹⁾ mely a következő:

¹⁾ Eszterházy cancellár 1779. évi febr. 12-én terjeszté fel a felséghez a kinevezendő tisztviselőknek Niezky által összeállított névjegyzékét, irván ez alkalommal a királynőnek: „Aus der nebenfolgend allerunt. Vorstellung des Grafen v. Niezky werden Euer Mayest. allergnädigst zu ersehen geruhen: 1-o Das Verzeichniss jener Individuen, mit welchen die allermildest resolvirte magistratual Bedienstungen in den drey neuen Comitaten besetzt werden dürften. In Ansehung dessen, gleichwie die Beeffierung des Grafens Niezky für den Allerhöchsten Dienst, allseitig bekannt ist, also auch will man von Saiten dieses Hof Mittels keinen Zweyffel hegen, dass er nicht hiezu geschickte, wohl erfahrene, anebst auch gesittete und sprachkundige Persohnen fürgewählet, und zur allerhöchsten Begnehmigung in Vorschlag gebracht habe, und dahero man mit ihme ganz einverstanden ist.“ (M. orsz. levtr. Cancell. kiadv.) — Az „Ephemerides Vindobonenses“ 1779. évi márcz. 26-diki számában pedig ezeket olvassuk: „Cum tractus Temesiensis, qui vulgo Bannatus dicitur, Hungariae denuo adiunctus fuisset, Comitū Cristophoro Niezky, quem auctoritate Regia eo delegatum esse praeterito iam anno diximus, alia interea quoque demandata est provincia, ut quae sibi ad divisionem, rectamque tractus illius administrationem necessaria esse viderentur, Vindobonam referret. Cunctis igitur, quae is retulerat, in Dieceteriis Aulicis Vindobonensibus discussis, Augusta decrevit, ut tractus Temesiensis in tres Comitatus, Temesiensem nempe, Torontaliensem ac Krassoviensem distribueretur. Primus mediterraneam, alter eam, quae Tibisco, tertius illam, quae Transilvaniae et Valachiae adiacet, regionem complectetur. Dein in tribus his Comitatus Procomites, Quaestores, Iudices Nobilium, Notarii, etc. delecti; horum stipendia designata, tributa denique constituta fuerunt. Porro Comitatum Temesiensis et Krassoviensis etiam supremi Comites creati fuere. Ac Temesiensi quidem praefectus est idem Comes Christophorus Niezky, qui Delegati Regii personam in Bannatu sustinuit, et in aliis summis quibusque muniis maxima cum laude hucusque versatus est. Krassoviensi vero Comes Josephus Haller, vir aequae singularibus animi dotibus praeditus.“

Torontálban:

A főispáni szék egyelőre üresen hagyatott. Rendszerinti alispán Semsey András; helyettes alispán Egyed János; főjegyző Hertelendy József; aljegyző Szöllőssy Gáspár; főszámvevő Karácsonyi Mihály; alszámvevő Stankol Ferencz; ügyész Kaszap János; alügyész Hamar Péter; táblabírák Nedeczky Antal és Prusinszky József; exactor Vörös Sándor; megyei orvos Fuchs Mátyás; megyei mérnök és hídfelügyelő Bataglia Ferencz; selyemtenyésztési igazgató báró Diex Daux Károly; selyemtenyésztési felügyelő ifj. Salpek; várnagy Kovács József; megyei írnokok Szabó János és Szielgruber Mihály. A nagy-szentmiklósi járásban: szolgabíró Marczibányi Lőrincz; alszolgabíró Endrődy Mátyás; esküdtek Simonyi András és Zsolnay Zsigmond; biztos Farkas Ferencz. A nagy-beeskerei járásban: szolgabíró Ladányi Gáspár; alszolgabíró Sánta István; esküdtek Krupikay Antal és Gombócz György; biztos Körmendy Gábor. A kanizsai járásban: szolgabíró Szálits Mátyás; alszolgabíró Böcsy Mátyás (Mihály?); esküdtek Nagy Miklós és Adámvics Ignác; biztos Nagy István. Az újpécsi járásban: szolgabíró Buday József; alszolgabíró Vörös János; esküdtek Praesot Antal és Pálma János; a biztosi állomás üres.

Temesben:

Főispán grf. Niezky Kristóf; rendszerinti alispán Lovász Zsigmond; helyettes alispán Balás István; főjegyző Aezél István; aljegyzők Somogyi Ferencz és Pongrácz Mátyás; főszámvevő Frummer Mihály; alszámvevők Újfalusy Ferencz és Ágoston Lajos; alügyész Urik János; táblabírák Tomcsányi György és Lada György; exactor Pósfay József; megyei orvos Grosz; megyei mérnök és hídfelügyelő Liebherr Ferencz; selyemtenyésztési igazgató báró Diex Daux Károly; selyemtenyésztési felügyelő Csorej Illés; várnagy Sosterics Ignác; megyei írnokok Kuczor György. — második hely üres. A temesi járásban: szolgabíró Szabó Ferencz; alszolgabíró Deseő Ádám; esküdtek Horváth József és Simonyi János; biztos Dávid János. A lippai járásban: szolgabíró Bohus Imre; alszolgabíró Ábrahámfy Antal; esküdtek Bittó Péter és Horváth József; biztos Kostyin Imre. A szt.-andrás járásban: szolgabíró Vörös Ignác; alszolgabíró Mesterházy János; esküdtek Fischer Antal és Hendrey Simon; a biztosi állomás üres. A verseczi járásban: szolgabíró Laszkovics István; alszolgabíró Szócsenyi Pál; esküdtek Goda Gáspár és Várkonyi István; biztos Harpek János.

Krassóban:

Főispán grf. Haller József; rendszerinti alispán Madarász Ignác; helyettes alispán Békássy János; főjegyző Kálóczy János; aljegyző Urik Ferencz; főszámvevő Dongó László; alszámvevő Szuló Pál; ügyész Márffy János; alügyész Zsolnay György; táblabírák Piketti (Pigethy) Mihály, — a második hely üres; exactor Makó Imre; a megyei orvos helye üres; megyei mérnök és hídfelügyelő Uberty Lajos; selyemtenyészési igazgató báró Diex Daux Károly; selyemtenyészési felügyelő ifj. Lukics; várnagy Lang János; megyei írnokok Szi János és Palagyi János. A lugosi járásban: szolgabíró Miskey Pál; alszolgabíró Polgár György; esküdtek Hrabovszky Károly és Kalaeskey Ferencz; a biztosi állomás még üres. A kápolnási járásban: szolgabíró Piacsek Miklós; alszolgabíró Sziluka András; esküdtek Bodóky László és Hamar János; biztos Ginczer József. Az oraviczei járásban: szolgabíró Junkovics Antal; alszolgabíró Jancsó Antal; esküdtek Melegh Mátyás és Kamenszky László; biztos Körmeny Pál. A karánsebesi járásban: szolgabíró Hamar Antal; alszolgabíró Valentovics József; esküdtek Bokros András és Légrády Imre; biztos Gida János. A bucsi járásban: szolgabíró Somogyi János; alszolgabíró Jelenesics György; esküdtek Dobro Tamás és Falusy Ferencz; biztos Ancher Miklós. —

Niczky dieseretére szolgál, hogy a tisztviselői állásokért folyamodók közül a három megye ekként összeállított tisztikarának túlnyomó nagyobb része töröl metszett magyar, az ország különféle magyar vidékeiről, leginkább Erdélyből, Bács, Arad, Csongrád, Veszprém, Somogy, Zala, Békés, Pest és Csanád megyékből. Más fajbeli alig találunk a megyék tisztikarában, noha nagyon rajta voltak Bécsben, hogy alkalmas németek is állásokat kapjanak a dél-magyarországi új megyéknél. A nemesi magyar elemnek meghonosítása e vidéken Niczkynek kiválóbb érdeme. Bár híve volt is kora udvari politikájának, nemzetét azért mégis szerette. Okos tapintattal igyekezett most is távol tartani az idegen érzelmű és felfogású egyéneket oly intézménytől, melyet azok nem értek, s mely a magyar nemzetéletből fakadván, valamint a magyar államiságnak mindenkör védbástyája volt, úgy csakis a nemzet fiai által kezeltehetett biztosan az ország és a törvények oltalmára. Niczky szeméi előtt tisztán magyar megyei tisztikar lebegett. Csak a megyéknél nevelkedett magyar származású egyénektől várhatta, hogy oly országgrészben, hol a magyar közkormányzatnak többé már semmi nyoma sem találtatott, s az alkotmányos közigazgatást legfőlebb is azon gúnyosan becsúszó hírek után ismerte a nép, melyeket felőle az osztrák kormány cseh és német tisztviselői, az ellenséges indulatú rácszág és a határszéli katonaság

terjesztettek, — nemcsak meg fogják kedveltetni a vármegyei rendszert, hanem tisztjeiket is előleges iskolázás nélkül mindjárt kezdetben kellő szakértelemmel fogják elláthatni.¹⁾ A grófnak magyar hazafias szempontból minden díeséretre érdemes ezen intézkedései mily gyorsan segíthették volna lábra a magyarságot e vidéken, ha nem csupán a nemesi osztályra szorítkoznak, hanem a magyar köznép meghonosítását is felkarolják?! A siker most lett volna leginkább biztosítva, mikor a németiség oly roppant számban tódult le Dél-Magyarországra, hogy azt maguk a bécsiek is megsokalván, a népvándorlások meggátolására szigorú rendeleteket bocsátottak ki.

Különben az udvar érdeke is azt kívánta, hogy a visszakeblezett tartomány közügyei jól folyjanak és az új vármegyék megfeleljenek a várakozásoknak, melyeket hozzájuk a királynő s a helytartó Albert herczeg kötöttek. Szemben a visszakeblezést s a vármegyék felállítását hevesen ellenző osztrák államférfiakkal, meg kellett most mutatni, hogy a királynő elhatározása üdvös eredményű és a volt Temesi Bánság lakossága a vármegyei tisztviselők kormányzása alatt jobban prosperál, mint azelőtt. Ez volt oka, hogy a királynő Niezky magyar jelöltjeit, kiktől ő egyedül föltételezte a megyei rendszer erős meggyökerezését és hasznos hatását, több német ajánlottak mellőzésével kinevezé.²⁾

Megállapítottak még a felállítandó új vármegyék ezimerei és peesétei is. Ezeket Niezky közösen készíté el a magy. udv. cancellariával. Eszterházy cancellár 1779. évi ápril hó 6-dikán mutatta be a

¹⁾ Ez időtájon fordult Niezkyhez egy magyar ifjú alkalmazása érdekében gróf Károlyi Antal es. kir. asztalnok, kinek Niezky később, 1779. évi aug. 17-én válasza: „Non Exia. Vra. negligentiae meae, aut illius, quae vere ac sincere inde ab Adolescentia feror cultus remissionis assignabit hanc responsionis moram; verum ut commendationi satisfacere possem, omnem possibilem modum quaero, qui non prius enascetur, quam de certorum Germanorum ad Officia Comitatus resolutorum exmissione benignam Resolutionem accipero.“ Hozzáteszi még sajátkezűleg: „Lészen valóban Gondom az recommendált Ifjura.“ — (Budapesti grf. Károlyi levtr.-Csaplár Benedek közlése.)

²⁾ A „Wienerisches Diarium“ 1779. évi apr. 3-diki száma díesérőleg nyilatkozik az újonan kinevezett tiszti személyzetről. „Seit dem das Temeschwarer Banat — uymond — dem Königreiche Ungarn einverleibt worden, besteht nunmehr die Landschaft aus 3 Komitaten, nämlich aus dem Temeschwarer, Torontaler und Krashower Komitat. In alle drey sind bereits die gewöhnlichen Komitatswürden eingeführt, und mit tüchtigen Mitgliedern besetzt worden. Das Temeschwarer Komitat, welches in der Mitte liegt, erhielt von Ihrer k. k. ap. Majest. zu seinen Obergespann den hochgebohrnen Grafen Christoph Niezky, dessen Hr. Sohn Graf Georg Niezky, die durch diese Veränderung erledigte Verötzer Obergespannswürde in Sklaviien überkam; und zum Obergespann des neuen Krashower Komitats, an den Siebenbürgisch-Wallachischen Gränzen, geruheten Ihre k. k. apost. Majest. den hochgebohrnen Grafen Joseph Haller gnädigst zu erheben. Das Torontaler Komitat ist indessen noch unbesetzt geblieben.“

három megye czimereinek és hiv. pecsétjeinek színes rajzait a királynőnél. Temes vármegye czimerébe fölvétetett az országczimer pajzsának kettős keresztje annak jelentésére, hogy a tartomány Mária Terézia uralkodása alatt a magyar koronához kapcsoltatott vissza. A pajzs második udvarában a zöld mezőn ágaskodó kettősfarkú és első jobb lábával kivont kardot tartó oroszlán grf. Niezky Kristóf ősi nemesi czimerére vonatkozik, ki az újonan visszaállított Temesmegyének első főispánja lett. A pajzs alsó részének udvarába a temesvári vár rajzolatot, a mellette folyó Béga esaternával. A pajzst két oldalról két magyar katona tartja, annak jelentésére, hogy ezentúl nekik kellend e földet az ellenség betörései ellen megvédeni. — Torontál megye czimerpajzsának első felső mezejében torony látható, mi által elég helytelenül azt akarták kifejezni, hogy a megye magyar nevét a „torony“ szóból vette.¹⁾ A torony ormán vörös kereszttel díszített zászló leng. A felső czimerpajzs másik részének udvarán a legtisztább nap kel föl, melynek sugarai az egész tartományt felüldítik. Az alsó harmadik rész közepére a bőség szarúja tétetett virágszirmok közé, a vármegye termékeny földjének s ékes virányainak jelölésére. A megkoronázott pajzsot jobbról sas, balról oroszlán tartja. — Krassó vármegye czimerének első része hidat ábrázol a Lugos mezőváros mellett hullámozó Temesen keresztül. A második kép ábrázolja a serény méhtenyésztést, mely leginkább Krassóban üzetik. A pajzs alsó részén a megye terretristikai viszonyaira, a hegyekre, kösziklákra és ércbányákra történik vonatkozás. A pajzsot egyik oldalról bölény, a másíkról medve tartja, mely állatok e vármegye hegyei közt fordulnak elő. Niezky kérelmére azt is megengedé Mária Terézia, hogy mindhárom czimer közepén kisebb vérték alkalmaztassanak és azokra az ő és fia neveinek kezdőbetűi írassanak, továbbá az új megyék számára a királyi diplomák is mielőbb elkészítenek.²⁾

Miután Niezky Bécsben így minden szükségesekeket elintézett és a királynő utasítását vette, hogy már most haladéktalanul állítsa fel a vármegyék, azok tisztviselőit igtassa be hivatalaikba és kezdesse meg általok a visszakapcsolt részekben a megyei közigazgatást: 1779. évi május hó 1-én elhagyta a birodalmi fővárost és visszaindult Temesvár felé. Útközben május 3-dikán megállapodott Győr városában, hogy átadja a győri academiái templomnak a királynő által ajándékba küldött szt. kereszt-creklyét és egyúttal életbeléptesse a püspöki convic-

¹⁾ „Des Torontaler Comitats Sigills erster Abschnitt — írja Eszterházy a királynőhez intézett jegyzékében — enthält einen Thurm zur Anspielung auf dessen Nahmen in der hungarischen Sprache.“ (M. orszgs. levtr. Cancell. kiadv.)

²⁾ Eszterházy cancellárnak ez érdemben fölterjesztett jegyzékére ezt írta a királynő sajátkezűleg: „placet wie vorgeschlagen, wegen sigill können unsrer beede nahmen accordirt werden.“ (M. orszgs. levtr., m. f.)

tusban a királynő által szentesített új rendszabályzatot.¹⁾ Temesvárra május hó 10-dikén érkezett meg Niezky. Temesmegye főispánjává történt kineveztetéséről már előbb értesült a közönség, — s diadalszerű fogadtatást rendezett tiszteletére. Grf. Sauer udv. tanácsos a kir. bekeblező bizottság többi tagjaival, többen a kinevezett új megyei tisztviselők közül, nagyszámú temesvári és környékbeli polgárság, a városi magisztrátus hivatalnokai és a görög kereskedők compániájának küldöttsége Kis-Beeskerekig mentek eléje. Innen 40 négylovas fogat s száznál több banderialista kíséré őt székvárosába. A város kapujában a esanádi püspök és székeskáptalana üdvözlő beszéddel fogadták, benn a városban pedig a német és rácz iskolák ifjúsága s az egybesereglett nép zöld galyakkal sorfalat képeztek, melyen Niezky sípok és harsonák kíséretében vonult végig egészen a megyeházig, hol Putnik Mózes temesvári gör. kel. püspök köszöntését fogadta.²⁾

Innentől a három megye számára helybenhagyott tisztviselők kinevezési okmányainak szétküldésével, a kamarai ügy véglegesítésével,³⁾

¹⁾ A szt. kereszt-eréklyének átadása Pierer József győri felsz. püspök kezeihez és annak nyilvános istentiszteleti ezéla felavatása nagy ünnepélyvel ment végbe. Niezky több napot töltött ez alkalommal Győrött, meglátogatta a felsz. püspök és Abfalter József kanonok, academiai igazgató kíséretében a püspöki convictust, intézkedett mint tanulmányi főigazgató a hiányok pótlása, a hibák helyreigazítása iránt, stb. (Wienerisches Diarium, 1779. máj. 12. sz.)

²⁾ Niezky temesvári fogadtatását a „Wienerisches Diarium“ 1779. évi június 9-diki száma írja le. „Den 10. verfloffenen Monats May trafen Snc. Excellenz Herr Graf Christoph von Niezky, kk. Bevollmächtigter Incorporations commissär, welcher in Anbetracht seiner vorzüglich rühmlichen Verdiensten aus allerhöchsten Gnaden zum Obergespann des Temeswarerbanat (igy!!) ernannt worden, im besten Wohlsein und zum erwünschten Vergnügen sämtlich Einwohner, wieder zu Temesvar glücklich ein, stb.“ — Az „Ephemerides Vindobonenses“ 1779. évi máj. 25-diki számában pedig ekként szól e tárgyról: „13 Iunus mensis Comes Cristophorus Niezky ad hanc urbem (Temesiensem) advenit, ubi cum omnes ii, qui diversis nuperrime muneribus in tribus novis Comitatus praepositi sunt, praestolabantur. Eadem die ob Augustae natalem Episcopus Csanadiensis Emericus Christovius Sacris solemnibus ritu operatus est. Postridie eius diei Comes Niezky negotiis, curae suae commissis, denuo manum admovit.“

³⁾ Erre nézve Niezky Felsőbüki Nagy József udv. kamar. tanácsos segítségével vette igénybe, kit Mária Terézia májustól augusztus végeig készséggel boesított Niezky rendelkezésére. A királynő különös bizalmáról s a dél-magyarországi ügyek fejlődése iránti kiválóbb érdeklődéséről tanúskodik egy levél, melyet Nagy leküldetése tárgyában 1779. évi május 17-én Bécsből intézett a grófhhoz. „Lieber Graf v. Niezky: Gleich wie Mir der Graf zu erkennen gegeben, dass er gerne sehe der Hof-kammer- Rath Nagy in das Bauat zur endlichen Berichtigung des dortigen Incorporations-Geschäft, in so weit es in das Camerale einschlaget, abginge, so habe es um so lieber beangenehmet, als andurch der Hof-kammer-Rath Nagy die beste Gelegenheit erlangen wird, von den Banatisehen Camerali eine gründliche Kenntuiss zum besten Meines Dienstes sich beyzulegen, wozu versichert bin, dass der Graf ihm bestens an handen gehen wird. Nur verlange Ich, dass der Nagy

az egyházi, katonai és árva-ügyek rendbehozatalával és a katonaság ellátására egy tartományi biztosság (Provincialis Commissariatus) szervezésével volt Niezky elfoglalva. Ez utóbbi hivatal vezetésére 1779. évi ápril hó 23-dikán nevezé ki a királynő Puchói Marczibányi István kir. tanácsost, ki működését azonnal megkezdendő vala, a mint a vármegyék felavatva lesznek.

Mielőtt Niezky hozzáfogott volna a megyék instauratiojához, a királynő újabb örömben részesíté őt, egy nevezetes kérésnek teljesítése által. Főispáni kinevezési diplomájában reá ruházá ugyanis a kegyes királynő a „temesi gróf“ ősi méltóságát is, annak jogaival és kiváltságaival, a mint azt Niezky a történelmi jogfolytonosságnál fogva és a hazai törvények értelmében felújittatni óhajta. Nem pusztá ezim volt az, hanem valóságos országos főméltóság. Mária Terézia újabb királyi határozmánynyal fölleleveníté e méltóságot s fennállását fejedelmi diploma által minden időkre szentesíté.¹⁾

bald, und zwar längstens bis Ende August, anhero, wo die ihm bey der Hofkammer obliegenden Geschäfte und dieses referat, seine gegenwart erfordern, zurück komme. Es wird daher in den bereits conscribirten Districten die Absönderung des Cameralis unverzüglich vorzunehmen, die übrigen aber fördersamst zu conscribiren sein, und so viel Lent als nöthig angestellet, eher die Last zu bewältigen, wie auch der Obrist Geneyne vorhin in dortlandigen Cameralibus und Provincialibus nützlich gebraucht worden wegen kennnuss der Nation, so überlasse dem grafen, selben auch dermalens, wie er es am besten finden wird, zur auseinandersetzung deren vor incorporation des Banats zu berichtigenden gegenstanden anzuwenden. Zu des Grafen bekannter Einsicht und erprobten Dienst-Eifer versehe Mich gänzlich, dass das Banatische Incorporations-Geschäft, unter dessen anleitung zu einem so vergnüglichen als baldigen Ende gelangen werde, wogegen ihm mit beständiger gnad wohl gewogen verbleibe. Maria Theresia m. p.“ — (A Niezky-család ligvandi levéltárából.)

¹⁾ Erre vonatkozólag írja grf. Pálffy Károly 1779. évi június elején a királynőnek: „Da Eyer Mayestät, auf des Grafens v. Niezky allerunterthänigstes Ansuchen, denselben die Stelle des Temeser Obergespanns allergnädigst zu verleihen und dessenthalben auch gegen den Hung. Hof-Canzler sich weiters zu äussern, so auch in Folge dessen die Collationalien, in welchen in Ansehen der in älteren Zeiten fürgewesten ansehnlichen Würde des Comitiss Temesiensis, die ehemals bestandenen Vörzüge und Prærogativa in genere nach den Sinn der gesätzen des Landes eingeschaltet, und in dieser gemässheit auch das Diplom für den zu errichten kommenden Temesser Comitatus eingerichtet war, allschon allergnädigst zu unterzeichnen, stb.“ — 1780. évi május hó 30-dikán Eszterházy cancellár jegyzéket intéz e tárgyban Mária Teréziához, kérvén őt, hogy a temesi gróf ezimét és méltóságát, melyet a temesi főispán kinevezési diplomájában megerősített, gyakorlatilag is érvényre emelje s arról az ország összes törvényhatóságait értesítse. A királynő teljesíté a cancellár kérelmét s már 1780. évi június 2-dikán írja a m. kir. helytartótanácsnak; „Serenissime, eet! Posteaquam Nos benigne resoluta Districtus Temesiensis ad Hungariae Regnum reincorporatione, eundem

Az 1779. évi ápril hó 23-dikán kelt királyi diplomákkal életbeléptetett Temes, Torontál és Krassó megyék ünnepélyes felavatásának sorrendjét illetőleg azt határozta a bekeblező kir. bizottság, hogy legelőbb is Temes megye avattassék fel, és pedig június hó 22-dikén, azután Torontálmegye július 13-dikán, végre Krassó megye augusztus hó 5-dikén. E határozatról a magyarországi törvényhatóságok körlevélileg értesítettnek, a szomszéd törvényhatóságok és az ezen részekben lakó összes méltóságok a katonaság s egyéb hivatalok a felavatási ünnepélyekre meghívatnak. Niezky addig, míg a kinevezendő torontáli és a már kinevezett krassói főispánok székeiket el nem foglalják, a királynő rende-

reipsa etiam medio exmissae in Civitatem Nostram Temesvariensem e Regnicolaribus Viris compositae Commissionis, effectum dare procurassemus; factaque subinde per hanc circa Districtus hujus ad Normam in omni reliqua Regni Hungariae parte observatam internam Regulationem, Matti Nostrae demissa propositione, benigne annuissimus: ut ex eodem terni justae extensionis Comitatus, Temesvariensis videlicet, Torontaliensis et Krassoviensis efformetur, atque ita Diplomata pro unoquoque horum Cottum expediri fecissemus, elementer resolvimus, ut Officium Comitatus Temesiensis, quod temporum injuria, dum nempe partes illae in hostilem redactae potestatem semialtero pacis saeculo sub dominatu Portae Ottomanicae gemuerunt, demum vero, ubi e jugo tureico gravissimis bellorum impendiis revindicatae erant, jure sub alio, et quidem a jurisdictione Regni multum discrepante systemate tentatae et gubernatae fuerunt, adeo intereiderat, oblivioniq. datum fuit, ut vix aliud, quam prostantes hanc in rem Historicorum narrationes, quaeve Regni Leges sparsim exhibent vestigia, atque nomenclatio remanserint, simul cum omnibus juribus, praerogativis et eminentiis, in Legibus Regni fundatis et Materna hac providentia Nostra, in decus percharae gentis Hungariae, atque dignam sublimioribus meritis conspiciendorum virorum remunerationem, *in antiquum plenumque vigorem suum restitutis, noviter stabilictur, ac character hic plena cum dignitate postliminio recchatur.* Et quemadmodum in consequentiam bgne. hujusce Resolutionis Nostrae restabilitum praemissa ratione Comitatus, Temesiensis Officium Spli ac Magnifico Nobis sincere dilecto Comiti Xhophoro Niezky de Eadem, habita benigna fidelium ac utilium, quae idem ab ineunte aetate sua diversis in muniis constitutus, gravissimisq. in negotiis versatus, cum altissima satisfactione Nostra praestitit servitorum exindeque sibi comparatorum meritum reflexione, elementer contulimus: ita id ipsum Dil. et Fidl. Vris praesentibus eo benigno cum Mandato significamus: Ut benignam hanc Resolutionem Nostram universi Regni Hungariae, Regnorumque et Provinciarum ad idem spectantium Comitatus, Liberis item ac Regiis Civitatibus, nec non Districtibus separatas Portas habentibus eum in finem publicum reddant, quo quilibet competentes eidem in dignitatis et characteris hujus honores exhibere, exhiberi que facere noverit, nemoque Eundem in usu atque exercitio Jurium et Praerogativarum, cum Officio hocce Comitatus Temesiensis immediate connexorum et ex lege priseaque consuetudine competentium, turbare aut impedire quo demumcunque sub obtentu praesumat.“ (M. orszgs. levtr. Cane. oszt.)

letéből a nekik járó fizetéseket is felveszi, a megyék instauratiojánál felmerülő magán költségei fedezésére.¹⁾

A megyék felavatására most már annál inkább fel lehetett egész biztonságban készülni, mert Mária Teréziának sikerült Frigyes porosz királylyal, a franczia és orosz hatalmak nem éppen üdvös befolyása mellett, május 13-án a tescheni békét megkötnie s ezzel az eleinte nagyon ijesztőnek mutatkozott, de végeredményében annál silányabbá törpült bajor örökösödési háborúnak, mely végzettszerűleg szövődött be a dél-magyarországi részek bekebelezési történetébe, valahára véget vetnie! Ausztria lemondott az elfoglalt bajor tartományokról és az alig 40 □mflndnyi Imnenedet nyerte, mely 80.000 lakosával Felső-Ausztriához csatoltatott. Mária Teréziának kimondhatlan örömet szerzett, hogy a további vérontást meggátolhatta. Most annál több lelki nyugalommal figyelhetett meg a monarchia belkormányzati ügyeinek folyását. —

Június hó 22-dike nagy napja volt Temesvárnak, melyre a lakosság apraja-nagyja ünnepi hangulatban készült. Savoyai Jenő herczeg diadalmas hadainak bevonulása óta nem látott a város annyi idegen népet, oly sok fényes főúri pompát és oly lelkes örömet, mint ama napon, mikor az ősi hajdan dicsőségével körülsugárzott és harmadfélszázados sírjából feltámasztott Temes vármegye ujjjászületésének ünnepét ülő. Kora reggel óta nagy számmal gyülekezék a minden rangú és rendű úri közönség az ország és az uralkodóház jelvényeivel feldíszített megyei curiába. Ezek közt a papság, előkelő katonák, az új megye tisztviselői, torontáli és krassói vendégek, Erdélyország s a szomszéd vármegyék és városok küldöttségei, a május hó 22-dike óta működő ideigl. kamarai administráció személyzete tesztileg, a kereskedők és iparosok ezéhei, számosan a nemesi és polgári osztályból. A megyeház előtti tért a díszben felállított katonaság és a roppant mennyiségben megjelent nézőközönség foglalák el. A megyeház főkapujától deszkákból készített, zöld galyakkal, füvel és virágokkal behintett út vezetett a esanádi püspöki székesegyház tornácáig, melynek hosszában két oldalról királyi és polgári katonaság képezett sorfalat. Reggeli 8 órakor harangzúgás és ágyúdörgés jelezte az ünnepély kezdetét. A megyeház nagytermében egybegyűlt ünnepi közönség díszmenetben indult el a székesegyházba. Legelől lépdelték a megyei hajdúk, utánuk Niezky gróf szolgaszemélyzete és a megyei tisztviselők. Követték ezeket a kir. udv. bekebelező bizottság tagjai Niezky gróffal, a tábornokok és katonai parancsnokok, azután a kamarai administráció s egyéb magasrangú férfiak. A templom bejáratánál a esanádi székeskáptalan és papság fogadta őket. Niezky a püspök

¹⁾ M. orszgs. levtr., és Biharmegye egyidejű íggyvei.

szerartója által nyújtott szenteltvizet vevén, a szentély közelében számára felállított mennyezet alatt foglalt helyet s kíséretével együtt részt vett az istenítiszteleten, melyet a Szentlélek segítségül hívására Christovich Imre püspök celebrált. Az istenítisztelet végeztével ugyanazon rendben, amint a templomba mentek, tért vissza a közönség a megyeházára. Megjelentek: Felsőbüki Nagy József udv. kamarai tanácsos és előadó, Farádi Vörös Antal alnádor, Gehneyne ezredes, pánesovai paranesnok, mint a kir. udv. bizottság tagjai; Christovich Imre esanádi püspök, Vidák Joanovics Vincze kárloviezi gör. kel. metropolita, Putnik Mózes temesvári, Popovics Vincze verseczi és Radinovics Arzén újvidéki gör. kel. püspökök; Waldpot Péter, Vuko de Branko Pál, Sorgenfrej Jakab, Rothenbach Lénárd, Gliubisics György és Kőszeghy László esanádi kanonokok; Avakumovics Pál bezdini gör. kel. archimandrita; báró Zedvitz tábornok, tartományi katonaparanesnok, grf. Soro tábornok, temesvári várparanesnok, báró Brunbach ezredes, a Würtembergezred paranesnoka, Papila ezredes, az oláh határőrség paranesnoka, grf. Goltz ezredes, az Eszterházy-ezred paranesnoka, — s ezek kíséretében számos főrangú katonatiszt. Továbbá: grf. Sauer Venczel és grf. Petting a volt temesi administráció tanácsosai, Skerletz Miklós és Komáromy Zsigmond, dalmát-horvát- és szlavonországi helytartótanácsi tanácsosok, Kranzberg Ferencz galicziai kormánytanácsos, az ideigl. kamarai administráció elnöke, Heymerle Alajos, Wallbrunn György és Hoffmann Mihály a kamar. administráció ülnökei. Végre: Arad, Bács, Bihar, Csanád, Csongrád, Szerém, és Verőce megyék küldöttei és számos nemesség. Niezky visszatérve a templomból, rövid időre az ülésterem melletti szobába vonult, bevárván ott a követséget, mely hírül hozá, hogy a gyűlés megnyitására az előkészületek megtörténvén, a közönség innár még csak az ő megjelenését kéri. Erre Niezky a jelenlevők lelkes éljenzései közt a királynő arczképével díszített gyűlésterembe lépven, elfoglalá helyét és a gyűlést nagyhatásn, igen elegáns latin beszéddel nyitá meg. Dicsérte az uralkodóházat, mely alatt a Temesi Tartomány a törököktől visszavétele óta jelentékenyen emelkedett. Élénken eesetelé különösen Mária Terézia gondos kormányát és számtalan jótétéményeit ezen országrész iránt, melyet az által is boldogítani akart, hogy Magyarországhoz visszakapcsolta s benne az ősi magyar törvények érvényét helyreállította. „Mindazon sok gondoskodást és költséget — úgymond — mibe a tartománynak az ellenségtől való visszaszerzése, annak ápolása és berendezése került, most Magyarországnak ajándékozá a legigazságosabb fejedelemasszony.“¹⁾ Befejezve beszédét Niezky, a

¹⁾ Niezky beszéde latin és német nyelven nyomtatásban is megjelent Temesvárott 1779-ben. A latin szövegű füzet címe: „Sermo occasione instaurati

királynő képe felé fordult s az ott elhelyezett asztalról vevén a Temes-megye ujjá felállításáról szóló 1779. évi apr. 23-diki kir. diplomát, átadá azt Trajesik titkárnak s felolvastatá általa.¹⁾ A diploma felolvasása után, mit a közönség állva hallgatott meg, Niezky felállítottanak nyilvánítá Temesmegyét, ünnepélyes hangon a következő előírt formulát mondván: „Qua poleo, ab Augustissima Imperatrice Regina Apostolica Domina nostra elementissima attributa mihi potestate, Temesiensem hunc Comitatum pro constituto, erectoque publica hac ac solenni proclamatione declaro, iuris dicandi exercendique potestatem trado, ac in iurium et privilegiorum possessionem introduco.“²⁾ Kihirdettetett azután a királynő által kinevezett temesmegyei tisztviselők névlajstroma, kik a hivatalos esküt azonnal Sorgenfrej esanádi olvasókanonok kezeihez tették le, mire Niezky a megye pecsétjét s a megye felállításáról szóló kir. okmányt a levéltárban való megőrzés végett a rendszerminti alispánnak adá át. Felolvastatván még ő felségének kétréndbeli diplomája, — az egyik, melylyel grf. Niezky Kristófot Temesmegye főispánjává, a másik, melylyel ugyanőt „propter insignia generis, sed imprimis propria in Regem et Patriam merita, quae gestis cum fide et studio variis Reipublicae muneribus testatus est,“ temesi

Comitatus Temesiensis etc;“ a német szövegű: „Rede, welche bei Errichtung des Temeswarer Comitats im Jahre 1779. in lateinischer Sprache gehalten wurde. Uebersetzt von H. G. Bretschneider.“ — Álljanak itt e beszédből a következő sorok: „Sane unum si excipias non iam erit, quod his amplius Temesina Provincia vel desiderare possit. Quid illud, quod in summo fortunarum gradu positus adhuc tamen optabile atque expetendum natura reliquit? Nempe: intra Patriae fines avitis legibus, iure, moribus, atque institutis maiorum vivere, esseque beatam. Agnovit Augusta, subditorum populorum Parens, inde a suscepti Regni principio in ipsa natura positi atque infixi desiderii huius acquitatem, ideo plenam absolutamque Provinciae huius ut redderet felicitatem, avito iure regendam Hungariae restituit. Dicam rectius: cum id, quod lege debebatur, iustissima Princeps reddidit, simul munificentissima illustre munus dedit. Quidquid enim sive in recuperandam ab hostibus, sive augendam ornandamque Provinciam curarum ac sumptuum impensum est (est autem plurimum): id omne in se translatum hodie Hungaria tenet. Dicam clare: nesciret Hungaria, quantum hoc nomine Augustae in se debeat amori, si quod tantopere optatum celerius impetrasset, quam illa concedendum indicabat.“ Tetszett Niezky e felfogása Bécsben is. Az „Ephemerides Vindobonenses“ diesérőleg emeli azt ki 1779. évi aug. 17-diki számában.

¹⁾ A három megye számára kiállított kir. diplomák szövege, a helyi vonatkozások, a pecsétek és ezimerek leírásán kívül, ugyanaz. A királynő előadja a megyék jogait és kötelmeit, megszabja törvényhatóságuk körét, felemlíti járásaikat s leírja ezimereik jelvényeit. A diplomákat a királynő aláírása után megerősíték még: Eszterházy Ferencz cancellár és grf. György Ferencz.

²⁾ Magy. orsz. levtr. Cane. oszt.

gróffá „*cum omnibus iuribus et praerogativis*“ kinevezi: Niezky fölemelkedék és önmagát ünnepélyes szavakkal (*solenni verborum formula*) Temes megye főispánjává és temesi gróffá beigtatá, az esküt a királynő képe elé állva saját szabad szavaival mondván. A közönség hármias éljenzéssel üdvözlé Mária Teréziát és József császárt, hódolt első főispánjának és hosszú boldog életet kívánt neki. Ezek után Niezky elfoglalván a főispáni széket, kegyes szavakkal oktatta az új tisztviselőket teendőikben, serkentvén őket köteleik buzgó teljesítésére. A tisztviselők nevében Aeczél István főjegyző válaszolt Niezkynek. Emelkedett beszédben dicsére érdemeit s tehetségeit, tudományos képzettségét és bőleseségét, felsorolá hivatalait és viselt méltóságait hangsúlyozván különösen, hogy a királynő mindazt, mit Magyarország javára érdemszerzőt eselekedett, Niezky közreműködése mellett vitte véghez. „Gyarapítád — úgymond — a jogtudományt, elősegítéd a kereskedést, a tudományt és szépművészeteket a királyi lakban is meghonosítád. A fejedelemső elhatározza visszakapcsolni a Temesi Bánságot Magyarországhoz, — és habár vele együtt mindenki felfogja a feladatnak nehézséget, ő azért még sem töpreng sokáig a felett, hogy vajjon kire bizza a feladat keresztülvitelét, hanem legott téged szemel ki és könnyű lélekkel nyugszik meg benned. A temesi grófságnak minden jók örvendenek, a mivel hogy e méltóság benned élesztetett fel újra; örvendenek mert tudják, hogy az ország oltalma és legfőbb dicsősége főuraiban van helyheztetve.“¹⁾ A főjegyző beszéde után táblalabirákat nevezett ki a főispán: Semsey András torontáli rendszerinti alispánt, Bohus János aradmegyei szolgabíró és Edelsbacher Zsigmondot. Ezzel az ülés befejeztetvén, az összes jelen voltak Niezky vezetése alatt ismét a püspöki székesegyházba mentek, hálát adandók a halhataflan Istennek a vett kegyelmekért. A székesegyház tornáczában a fent említett szertartással lettek elfogadva, — s végig hallgatván a püspök által énekelt „Te Deum“-ot, megkerülték a templomtéren álló Szentháromság-szobrot s a nép szüntelen éljenzései közt más úton visszakisérték Niezkyt és a kir. bizottság többi tagjait a megye palotájába, a honnan a közönség, örvendve az emlékezetes szép napnak, szétszözlött.“²⁾ —

¹⁾ M. nemz. múzeumi könyvtár. A temesi főjegyző latin szónoki remekét a „*Banatus Temesiensis subdivisio*“ ezimű kézirat egyik lapján találtam feljegyezve. — Temes megye instaurationalis jegyzőkönyve csak röviden emlékezik meg e beszédről írván: „*Respondit omnium nomine Ord. Notarius, pollicitusque est aeternam et gratissimam beneficium ab Augustissima Dna. per Exsimum D. Comitum accepti recordationem ac diligentem apud omnes officii curam futuram esse. Exsimo D. Comiti de obtenta dignitate gratulatus est, et pro ea, quam erga omnes ostendit gratia, dum eos prae ceteris ad Officia delegit, grates cum maxima venerationis testificatione egit.*“

²⁾ *Protocolum Instaurationis Cottus Temes.* — Az „*Ephemerides*

Július 12-dikén Torontálmegye ünnepélyes felállítására s helyhatósági jogaiba való felavatására utazott el Niezky Temesvárról. A megyei karok és rendek a megye határszélén fekvő Újpécésre küldöttséget menesztettek a kir. biztos fogadására. A kinevezett tisztviselők közül az alispán, főjegyző, két ügyész, egy táblabíró s az esküdtek küldettek ki elfogadni Niezkyt a megye határán s a tisztikar nevében üdvözölni őt. A Temesvár felől Újpécésre vezető út már előbb ki lett egyengetve és galyakkal feldíszítve, egészen a község közepén felállított sátorig, hol a küldöttség a grófra várakozott. Az újpécsi lakosok nagy számban összegyűlve, részint lóháton, részint fölfegyverkezve, az út két oldalát kellő rendben foglalák el, így várva a kir. biztos megérkezését. Midőn már közeledék, üdvövésekkel és örömrivalgással fogadták. Niezkyvel jöttek a temesvári gör. kel. püspök, a esanádi káptalan tagjai, a kir. bizottság és Temesmegye küldöttsége. A gróf leszállva kocsijáról, kíséretével együtt a sátorba lépett, hol a megye főjegyzője, Hertelendy József, latin nyelven üdvözlé. Niezky röviden válaszolt. Torontálmegyét és annak minden egyes tisztviselőjét különös figyelmére és pártfogására fogja méltatni. Ezután hatos fogaton, számos lovas, két megyei hajdú és egy kam. administrationális huszár által kísérve, tovább folytatta útját. Minden új községben más-más megyei hajdúk és polgári lovasok csatlakoztak kíséretéhez. Mindenütt, hol a menet keresztül vonult, a községbeli birtokosok és roppant számú nép üdvözlék a grófot. Az utolsó állomáson, Szent-György határában (in Campis Seti. Georgii), Semsey András alispán s számos megyei és kistérségi tisztviselő szintén sátor alatt várták be Niezkyt. Itt hangzott fel aztán annyi század után az első hivatalos politikai magyar beszéd! Semsey alispán ugyanis magyar szónoklattal fogadta a magyar király képviselőjét. „Excellentiádnak szerencsés eljövételéből származott nagy örömminket — úgymond — hogy voltaképen kinyilatkoztatassuk, tehetségünkben nincsen. Mert akár hogy nagyméltóságú személyében helyreállított tömösi grófságot tiszteljük, akár ama királyi rendelésre emlékezünk, melynek véghezvitelére excellentiád királyi hatalommal hozzánk érkezett: mind a kettő oly fejedelmi kegyelem, hogy azoknál nagyobbat edes hazánk soha nem várhatott. Beteljesedtek immár régi eleink kívánságai, elértük ezélnkat, elértük törvényeinkben helyheztesített reménységünket! Örvezdez ez a föld, hogy országunkhoz visszaadatik, a melytől ennekélőtte két századdal nagy szomorúan elszakadt. Örvezdez, hogy régi törvényeihez és szokásihoz visszajuthat, hogy hajdani szabadságával ismét élhet. Minden lakosai a holnap napot, melyre excellentiád nemes Torontál vármegyének felállítását kegyesen kirendelte, nagy várakozással óhajtkák, mert együtt jövendő boldog-Vindobenenses“ júl. 13-diki számában közli Temesmegye újjászűtése ünnepének leírását.

ságuk kezdetét gondolják. Nem akadályoztatom tehát ezen nagy várokozást, nem tartóztatom ezen közörömet. Folytassa excellenciád útját tovább, vigye véghez felsőges asszonyunknak régen föltett kegyes akaratját, teljesítse édes magyar hazánkuk ekkoráig való kívánságát! Minket pedig, kik a felállítandó nemes vármegyének kormányzására rendeltettünk, hogy további kegyességében megtartsion, excellenciának mindnyáján alázasosan esedezünk.⁴⁾ — A beszéd elhangzása után²⁾ a tisztviselők kocsijukra szállva s két lovassal a rendet fenntartva előre indultak; utánuk hajtattott Niezky, kinek kocsija előtt 4 megyei hajdú s egy porkoláb lovagoltak. Niezky után következett a többi kíséret. Nagy-Beeskerek határában a város syndicus s a városi tanács fogadták Niezkyt nagyszámú bandériummal. A syndicus rövid beszédet mondván, a városi küldöttség s a bandérium előre hajtottak, kísérve a zenekarok és a díszmenet többi fogatai által. Benn a városban a temesvári útczának két oldalát roppant sokaságú nép foglalta el, melynek első rendében a fiatalság sorakozott, kezében viruló galyakkal. Midőn a menet a várost átszelő Béga hídjához érkezett, a híd mindkét végén felállított diadalívek alatt kellett elhaladnia, üdvözöltetvén először is a hídfőhöz kirendelt gör. kel. rácz lakosság által, kik fegyveresen jelentek meg a kir. biztos tiszteletére. Tovább haladva, a főtéren az új német gyarmatosok sorai tűntek fel, kik két rendben felállítva, zenekaruk által dobszóval és trombita harsogással fogadák a megérkezett főúri vendéget. A curiába szállva, a tornász alatt egybegyűlt hajdúk sorain végig, az udvarra lépett ki Niezky, hol a hivatalos fogadtatás és az egybesereglettek rövid üdvözlése után lakására távozott, bevárva ott a vacsorára hivatalos vendégeket. Estére hajolván immár az idő, derült esillagos égnél a nagy piacon tűzijáték rendeztetett zeneszó mellett. Ez alkalommal egy mesterségesen alkotott s fényárban ragyogó gúla transparentjén nagy betűkkel e szavak tűndököltek: „Éljen gróf Niezky Kristóf!“ A megyeházról is világító chronticonok hirdetésk a fontos nap előestéjének örömeit, éltetvén Mária Teréziát és esászári fiát. Másnap, a megye visszaállításának ünnepnapján, kora reggel a megye termébe s a curia udvarába gyülekezének a törvényhatósági tagok, az ünnepélyre érkezett idegen vendégek és az úri közönség. Reggeli 8 órakor megjelent köztök Niezky is, felszólítván az egybegyűlteket, hogy őt a Szentlélek segítségül hívására a kath. parochiális templomba kövessék. Az utczát két oldalról a templomig ekkor már a városi lakosság és a zenekarok foglalták

¹⁾ M. orsz. levtr. Cane. oszt.

²⁾ Nem akadhattam nyomára: vajjon válaszolt-e Niezky a torontáli alispán magyar beszédére és milyen nyelven? A megyei jegykv. hallgat erről, csak annyit írván: „— dictione ungarica honorifice excepit, demum Magistratuales curru suos consedentes, ect.“

el. Ezek közt indúlt el a megyeházból a menet. Elül lépdelt egy hajdúkáplár a poroszlókkal; nyomukban a huszárok a rendbizzossal. Következett ő excellentiája és a vendég urak számos szolgaszemélyzete párosan. Ezek után lépdelték az udvari bizottság tagjai és a megyei tisztviselők, kiket maga a kir. biztos követett, oldalán a főpapsággal, a temesi és más megyék küldöttségeivel. A felállított zenekarok e közben folyton harsogtak, míg a menet a templomba be nem ért. A templomban a tisztviselők két oldalra oszolva álltak, így tartván fenn a rendet a középen. Waldpot esanádi nagyprépost szentelt vizet nyújtott ő excellentiájának s a szentélybe, a mennyezet alatt elkészített székhöz kíséré. Ennek megtörténte után mindenki elfoglalta helyét és az istenitisztelet szokás szerint megtartatván, mise alatt az evangélium esókra nyújtatott ő excellentiájának, ki mindazon tiszteletben részesült, mely a kir. biztost megilleti. A templomból ugyanazon rendben visszatérve a megyei curiába, Niezky félre vonult szobájába; a törvényhatósági urak s a mintegy 2000 főnyi közönség pedig, a gyűlésteremnek szűk volta miatt, a megyeház udvarán rögtönzött nagy sátor alatt és a körül foglaltak helyeket.¹⁾ Jelen voltak többek közt: Felsőbüki Nagy József udv. kamarai tanácsos és előadó, Farádi Vörös Antal alnádor, Putnik Mózes temesvári gör. kel. püspök, Waldpot Péter esanádi káptalani nagyprépost, Sorgenfrej Jakab esanádi olvasókanonok és püspöki helytartó, Eötvösesi Lovász Zsigmond temesmegyei alispán, Aczél István temesmegyei főjegyző és Gyoroki Edelspacher Zsigmond temesmegyei táblabíró. A sátor jobb oldalán ő felsége Mária Terézia arczképe volt mennyezet alá elhelyezve, mellette kis asztalkán a megye instaurationalis diplómája és pecsétje. A gyűlési hely balszárnyán a kinev. megyei tisztviselők sorakoztak egymás mellé. A kir. biztos elfoglalván az elnöki széket s a vendégeket is leülésre szólítván, ékes és tartalomdús latin beszédet mondott, magasztalván a királyi felségnek a temesi részek visszakapcsolása s a vármegyék ujja fölélesztése által Magyarország iránt nyilvánított nagyemlékü jótéteményét. „A nyert jótétemény — mondá — nemesak természeténél, méltóságánál és gyönyörűségénél fogva, nemesak nagyszerűsége és hasznossága végett érdemli meg a figyelmet, hanem a helyi körülmények tekintetbevétele is növeli annak értékét. Azelőtt a tortomány összes köz- és magánügyei egy helyen voltak összpontosítva, egy hatóság tekintélye által kormányoztatott ezen egész föld a legutóbbi időkig. De amint Magyarország törvényei alá helyezteték vissza: a királynő tüstént három részre rendelé azt felosztani, mi bizonyára nem azért történt, mintha a törvények ereje nem érintené a legtávolabb határokat és hatalmával át nem ölelné a messzeség legvégső széleit; hanem azért, hogy a

¹⁾ Ephemerides Vind. bonenses. 1779. aug. 13. sz.

tartomány fölötti gondviselés teljesebb, kormányzása tökéletesebb, az emberi erők és tehetségekhez mért legyen. Valóban, ha a társadalom boldogulása a hatóságok örökösétől függ: mi jobbat lehetett akkor a beállott átalakulások alkalmával eme tartomány megszilárdítására és a nép boldogságának előmozdítására tenni, mint oly határok közé foglalni az elüljárók joghatóságát, hogy azok mindenütt diesérettel tölthessék be hivataluk teendőit, az érdekelt felek pedig ne szenvedjenek kárt a hivatalos ügyek összehalmozása s a kérelmezők nagyszámú esődülete miatt. Azért akart a felséges királynő három vármegyét létesíteni e földterületen, melyek egyikének, Torontálnak felállításához most kezdék.^{1*)} — A továbbiakban diesérvén a kinev. megyei tisztviselők erényeit, ajálja őket a közönség jóvoltába. „Habet enim Comitatus magistratum non tantum summa sollicitudine delectum, sed ipsius Augustissimae sententia probatum.“^{2*)} Ezekután Trajesik Ádám udv. titkár felolvasta a Torontálmegye instauratióját elrendelő kir. diplomát s az ezen megye részére kinevezett tisztviselők névsorát. A tisztviselők Sorgenfrej Jakab kanonok kezeihez letévén most az esküt, Niezky által, ki a megye peccsétjét az alispánnak, a diplomát s a levéltár kulesát a főjegyzőnek adá át, igaz hűsége és kötelmeik pontos teljesítésére intettek. Erre fölemelkedék Niezky a székéből s szabályszerűleg a már ismert szavakkal Torontál vármegyét is valósággal felállított, törvényes jogaiba és kiváltságaiba visszahelyezett vármegyének nyilvánította! Következett az alispán latin beszéde, melyben a kir. biztosnak megköszönte a sok munkát és fáradságot, fölkérvén őt, hogy a megye háláját a véghezvitt visszakeblezésért és mindannyiok hűséges engedelmességének ígéretét a legszentebb felség előtt tolmácsolja. „Az a szerenese — mondá beszédében az alispán, — melylyel a minapában Temesmegyét boldogitád, ma már nekünk is osztályrészünkké lön. Mint a fejedelem helyettese vármegyékre osztád a Temesi Tartományt; ma feltámasztád benne Torontálmegyét is, melynek kétszáz éven túl csak pusztá nevét és homályos emléket rejték a történelem évkönyvei; visszaadád e megyének ősi jogait, szervezéd tisztikarát, melybe pártfogásod minket is befogadott. Elismerjük és mély hódolattal tiszteljük királynőnk jóságát, ki a nemzet hő óhaját nemesak teljesíté, de sőt kegyességével még felül is múlá; mert ime nem dísztelen vadonokkal s pusztaságokkal telve adta vissza e tartományt hazánknak, hanem fölékesítve jótéteményei. Az mindennemű kincseivel ajándékozá azt nekünk. Esedezünk tehát, mutasd be mindezekért hálánkat a legmagasb trón előtt; fejezd ki ott szívünk érzelmeit, melyekkel felséges királyasszonyunk, a haza anyja iránt viseltetünk; ígérd nevünkben, hogy nagy emléke örökké fog élni köztünk. Örömet nyilvánítanók köszönetünket tetteikkel is; de legfőlségesebb

^{1*)} Ephemerid. Vindobon. 1779. auguszt. 24. sz.

^{2*)} U. o.

úrasszonyunk oly magas méltóságban és dicsőségben áll fölöttünk, miszerint csak azt kívánhatja tőlünk, s alacsonyágunkban mi is csak azzal kedveskedhetünk neki, hogy egész erőnkől feleljünk meg az általa ránk ruházott kötelességeknek. Esedezünk nagyméltóságodnak, szerezd meg és biztosítsd számunkra állandóan a királyi felség kegyelmét. Boesáss is meg nekünk, hogy midőn arról kellene gondolkodnunk, miképen viszonyozzuk sok számos érdemeidet, ismét újabb jótéteményért fordulunk hozzád. De felbátorított erre nagylelkűséged s annak tudata, hogy köszönetünket a legmagasb trón előtt senki sem tolmácsolhatná oly igazán, mint te, ki szerzője valál mindazon jótéteményeknek, melyekkel elhalmoztatánk. Sokszor bebizonyítád már, hogy magas állásod csak azért kedves előtted, mert képessé tesz téged másokkal jól tehetni. Ez bizonyára legszebb neme a dicsőségnek! Alakod nemesak méltóságodnál fogva magaslik ki, hanem sokkal inkább nemeslelkűségednél fogva, mely amannál bizonyára értékesebb. Mert méltóságokra olykor a szerencse is fölemelheti az embert: de lelki nagysággal senkit sem ruházhat az fel. Midőn e napokban lelkesen üdvözlénk temesi főispánunk és temesi grófnak, a vetélkedés egy neme szállá meg kebleinket, a miérthogy nem a mi megyénknek lettél főispánjává! Azonban nem magán érdekeinket, hanem a király és haza körül szerzett érdemeidet tartván szemünk előtt: inkább akarjuk, hogy az ország felvirágoztatására és boldogságának előmozdítására emelkedjél mind magasabbra a méltóságok fokain! De nem is annyira a mi akaratunk ez, hanem óhajta az egész hazának, melynek dúsan visszafizetéd a reád fordított javakat, s azonkívül még adósoddá is tevéd az országot, midőn fáradtságos munkálkodásod és örködésed által határait szélesbítéd, az anyának visszaadád egyik elvesztett tartományát, ősi tekintélyét és törvényes jogait helyreállítád. S habár nem dicselkedhetünk is veled mint főispánunkkal testvérek és barátok gyanánt, mindazonáltal törekedni fogunk, hogy közvetlen alattvalóid hálás érzelmeivel és hozzád való szeretetével mi is méltán versenyezhessünk. Szíveinkben fogsz lakni, kebleinkben fogsz élni, — és hogy dicső neved tisztelete legkésőbbi unokáinkra is átszálljon, jegyzőkönyveinkben fogjuk azt megörökíteni. Rajta leszünk, hogy kegyeidre méltatlanokká ne tegyük magunkat. Azt, mire tisztünknel fogva kötelezel bennünket, buzgó igyekezettel fogjuk teljesíteni: kerülni akarjuk a renyheséget, módot szerzünk a legszegényebbek is, hogy bármikor könnyen járulhasson elénk, készséggel akarunk mindenki baján enyhíteni s oltalmára leendünk a népnek, melynek annál több szüksége van pártfogásunkra, minél kevésbbé képes önmagán segíteni. Az igazságszolgáltatásnál nem kinessvagy, nem érdekhajhászat és nem más egyéb szenvedélyek, hanem a törvény lesz vezérünk, melynek hű szolgálói leendünk. Nyilatkozzék tetteinkben a fejedelemléhez való ragaszkodás, a közös előmozdításának vágya! Kérünk, segíts minket, a kezdet

nehézségeivel küzködöket, hogy feltett jó szándékainkat megvalósíthassuk.“¹⁾

Az idő ekkor már nagyon előhaladván, Niezky a gyűlési tárgyalások folytatását és a napirendre tűzött hivatalos ügyek elintézését holnapra halasztá, részt venni óhajtván mindvégig Torontálmegye első közgyűlésén. Másnap reggel aztán letárgyalván a napirendet, a karokkal és rendekkel ünnepélyes menetben ismét a parochiális r. k. szentegyházba járult, ájtatos hálaadásra. Azután visszatért székvárosába, Temesvárra.²⁾ —

Igy ünnepel meg Torontálmegye 1779. évi július hó 13-án és 14-dikén ujja fölélesztésének emlékezetes örömnapjait!

Niezky legott értesíté a királynőt Temes- és Torontál megyék instauratiojáról. A királynő rendkívüli érdeklődéssel viseltetett a délmagyarországi vármegyék életbeléptetése iránt és mindig nagy tetszéssel fogadta Niezky kimerítő jelentéseit, ki azokban a történetek legapróbb részleteit sem hallgatja el. Még azt is hiven elbeszéli, mikor indul és mikor érkezik ide vagy amoda, mily kedvvel fogadja a nép a királyi resolútiókat, sok nép van-e jelen az ünnepélyeknél, ki tartja a beszédeket, mily szellemben, stb? —

Krassó megye felállítását 1779. évi augusztus hó 5-dikén nem eszközölheté Niezky személyesen. „Miként Torontálmegye instauratiojáról tett fölterjesztésemben már említém, — írja Niezky a királynőnek — erősen föltettem volt magamban, hogy Krassó megyét szintén személyesen fogom törvényhatósági jogaiba beigtatni. Ki is hirdettetém a beigtatás napját, sőt podgyászomat s eseléségemet is már két nappal előbb Lugosra küldém, hogy aztán magam is útra keljek. Aazonban nem remélt betegség lépett közbe. Betegen útra menni nem mertem. El akartam ugyan halasztani a beigtatást, de tekintettel kellett lennem a népre, mely nagy számban sereglett be Lugosra. Nem akartam őket megvárakoztatni, avagy még egyszer befárasztani. Farádi Vörös Antal kir. alnádort kelle tehát helyettesítenem, reá ruháztatván a hatalmat, melyet a beigtatás tényének végrehajtására felségedtől kaptam.“³⁾

Vörös aug. 3-dikán kezéhez vevén Niezky e felhatalmazványát, rendkívüli futár által tüstént értesíté Madarász Ignáczt jelölt krassói alispánt kiküldetése felől. Aug. 4-dikén reggel aztán maga is útnak indult Lugosra, magával vivén a kir. instaurationalis diplomát és Krassó megye hiteles pecsétjét. Kisérték őt útjában a temesi és torontáli küldöttségek, az egyházi, katonai és világi méltóságok, kik már a megelőző napon gyülekeztek egybe Temesvározt! Névszerint: Sorgenfrej

¹⁾ M. orsz. levtr. Cancell. oszt.

²⁾ *Protocolum Instaurationis Cottus Torontaliensis.*

³⁾ M. orsz. levtr. Cancell. oszt.

Jakab és Rothenbach Lénárd esanádi kanonokok, Felsőbüki Nagy József kam. tanácsos, Gehneyne ezredes, Trajesik Ádám udv. titkár, Semsey András torontáli alispán Hertelendy József főjegyzővel, Marczibányi Lőrincz szolgabíróval és Aczél István temesmegyei főjegyzővel. Madarász Ignác krassói rendsz. alispán s a főbb tisztviselők egész a Kostély melletti Grün községig, Lugostól egy órányi távolságra mentek eljők, hol az alispán a délben megérkezett úri vendégeket a megye nevében tiszteletteljesen üdvözlé. Onnan megyei huszárok és falusi lovasok kíséretében haladt a fogatok hosszú sora egész Lugos határáig, hol a kamarai tisztviselők és egyéb előkelő férfiak fogadták az érkezőket. Lugoson roppant néptömeg állta végig a zöld ágakkal feldíszített utcát, melyen a menet délutáni két óra tájon vonult át. Lelkes kiáltásokkal és mozsár durrogatással üdvözölték a kir. felség személyének helyettesített képviselőjét. Este a városon keresztül folyó Temesen szép tűzijáték rendezteték, zenével és üdvölvésekkel, mindkét felség neveinek dicsőítésére.

Másnap, aug. 5-dikén, reggeli 8 órakor a megyei tisztviselők előbb az alispáni lakásra, onnan pedig a megyei curiába mentek, hol a nagy számban egybegyűlt minden rendű és rangú közönséghez esatalkozva, a hely. kir. biztos vezetése mellett ünnepi rendben, zenekísérettel, a minorita atyák templomába vonultak a Szentlélek segítségül hívására. Az oltárnál Rothenbach kanonok celebrált, Istenítisztelet után visszatérve a megyeházra, a közönség a curia udvarán felállított sátor baloldalán helyezkedett el, bevárva ott Vörös jövetelét, ki a káptalani tagokkal, Temes és Torontál küldöttségével a tanácskozási asztal jobb szárnyát foglalá el. Mellette Mária Terézia feldíszített arcképe függött egy asztalka fölött, melyen a megye diplomája és pecsétje voltak elhelyezve. Vörös hatásos latin beszéddel nyitotta meg az ünnepi tárgysorozatot. „A királynő — mondá — Magyarország iránti hajlandóságának már két új emléket emelt e tartományban. A harmadikat ma állítja fel. Önmagadnak s halhatatlan neved dicsőségének állítád felséges királyasszony ezen emlékeket! Vaslemezeket, köszobrokat és gúlákat fölemeszt az idő, megsemmisít a régiség; de azt, hogy Magyarországnak egy elszakított tartományát anyai gondviseléssel visszaadtad s hogy abban most három vármegyét új életre feltámasztottál, soha semmi idő sem fogja az enyészet sírjába temethetni; mert míg a történelem országok sorsáról beszél, fennen fogja dicsérni mindig magyar hazánk iránti fejedelmi kegyelmednek eme bizonyítékát is.“

Felolvastatván erre a királyi diploma, Vörös Antal szokott szer-tartással s a következő hatalmi nyilatkozattal vezeté be Krassómegyét törvényhatósági jogába: „Ego igitur, auctoritate Regia excellentissimo Domino Comiti Christophoro Niezky Commissionis Regiae Aulicae Praesidiet Commissario Regio

data, mihi vero per eum communicata, Comitatum hunc Krassoviensem, in conformitate Regii Diplomatis, solemni actu pro erecto declaro et in possessionem iurium et praerogativarum introduco.“

Felolvastattak aztán a kinevezett tisztviselők nevei, kik mindannyian Sorgenfrej olvasókanonok által felekkettvén, legott hivatalaikba léptek. A megyepecsétjét a rendsz. alispán, a levéltár kulesát és a megőrzendő kir. diplomát a főjegyző vette át. A megye nevében Kálóczy János főjegyző mondott latin beszédet. Megköszönte a királynőnek s a beigatónak a vett kegyelmeket, a tisztviselők részéről pedig ígérte, hogy feladatuk teljes öntudatában, buzgalommal s lelkiismeretességgel teljesítendik kötelességeiket.

A többi közgyűlési tárgyak elintézése után hálaadó istenitisztelet tartatott a minoriták templomában. A nép éltetve a felségeket, a beigatót és az új megyét, most is esapatosan kísére az úri közönség díszmenetét a szentegyházba, onnan pedig vissza a megyei curia elé, hol a zenekarok játéka és üdvölvések fejezék be Krassó megye újjászületési örömnapiját. Vörös honfiai meglelégedéssel távozott Lugosról, jól esvén szívének, hogy az idegen ajkú és nemzetiségű köznép derült lélekkel, a jobb jövő reményével fogadta a magyar közigazgatás életbeléptetését. „Populus, — írja erről Niezkynek — qui ex dissitis undique locis confluit, frequens erat, et si vultus externaue signa animorum indices esse solent: de elementia Regia qua hac solennitate nota ei reddebatur, exultare magnopere visus est.“¹⁾ —

A királynő által engedélyezett három vármegye most már tehát tényleges gyakorlatába lépett municipális életének. Niezky megírta a királynőnek, mennyi munkával vannak most a kir. bizottság tagjai s az adatok beszoigáltatása által az új vármegyék is mindjárt fennállásuk első napjaiban, terhelve. „Felséged legkegyesebb határozata szerint — írja Niezky — immár mind a három vármegye fel van állítva és törvényhatósági jogaiba beigatva. Kihirdettetem ezt az egész Temesi Tartományban (per omnem Districtum Temesiensem), hogy a tényt általában és különösen is mindenki tudomásul vegye és úgy a kamarai gazdasági hivatalok, mint maga a nép ismerni tanulja az új törvényhatóságokat, valamint a reájok ruházott hivatalos tekintélyt. A vármegyei tisztviselők már javában foglalkoznak a polgári és bünyfenyítő tárgyakkal, melyeket elég nagy számban vettek át az előbbi törvényszékektől. Az egymástól elkülönítendő ügyek elkülönítése és az összeírások munkája elég jól foly. Az összeírók egymásra küldik be munkálataikat. Az adómennyiségnek az úri jövedelmektől elvá-

¹⁾ Vörös jelentése Niezkyhez: „Relatio super peracta instauratione Comitatus Krassoviensis.“ (M. orszgs. levtr.) — Továbbá: „Descriptio solennitatis instaurationis l. Comitatus Krassoviensis.“ (Krassó megyei levtr.)

lasztása, noha igen terjedelmes és kemény munka, szintén serényen, eszközöltetik. Az Urbárium is gyorsan készül. Szóval minden erőm megfeszítésével és lankadatlan igyekezettel azon vagyok, hogy felsőged legmagasb határozatainak minden egyes pontja mielőbb s minél tökéletesebben végrehajthassék. Temesmegye már majdnem teljesen fölépíté a börtönöket, melyeknek csak még száradniok kell. Torontálban sínes sok kívánni való hátra; de a lugosiaknak még hosszabb időre lesz szükségök. És ha némely dolgok mindamellett még sem haladnak elég gyorsan előre, annak oka egyedül csak abban van, mert az előbbi hatóságoktól nyálábszámra átvett főbb fontosságú tárgyakkal újjáalakítása és az új rendszer szerinti elintézése rendkívül sok nehézséggel jár.

A magyar megyei tisztviselők helyzetét, főleg Krassómegyében, mindjárt az első napokban, kellemetlenül nehezíté és keseríté a sok munkán kívül még a kinstári hivatalok német és cseh tisztviselőinek irigy vetélykedése s ellenséges indulatú intézkedések. A kormányról leterelt kinstári emberek nemcsak szüntelen vádaskodásokkal s a fizetések rendetlen kiszolgáltatásával, hanem még a lakásszerzés megnehezítésével is bosszanták a magyar tisztviselőket. A kinstári épületek, elvonatván a megyei hivatalnokoktól sokszor üresen állottak, vagy különféle ürügy alatt inkább más magánosoknak béreltettek ki olcsóbb pénzen. Krassómegyében és a közel vidéken akkoron csak Lugos és Karánsebes voltak az egyedüli helyek, hol valahogyan még szállásokat lehetett bérelni, ha mindjárt csak a vendéglőkben is. De a többi községekben vagy éppen nem lehetett szállást kapni, vagy ha lehetett, az csak kényelmetlen, szűk és nedves paraszt kunyhó volt, melyben a bérlőn kívül a tulajdonos családja is meghúzta magát összes házi jószágával együtt. Némely szolgabíró lakáshiány miatt nem lakhatott járásában, hanem Lugosról, Lippáról, Oraviczáról vagy Karánsebesről volt kénytelen járását kormányozni. E miatt a megyei tisztikar keserves panaszkokban tör ki a bekeblezési bizottság elnökénél, ki orvoslás végett a királynőhöz fordul. — Nem kevésbé bosszantotta a kamarai németeket, hogy a megyék azonnal, amint a közigazgatást kezökbe vették, az adóilletékek szabályszerű beszédésének ellenőrzése czéljából külön bizottságokat neveztek ki, melyek a kamar. administráció által e végre kiküldött bizottságokkal együttesen működtek a megyékben, — s mindent láttak, mindent észrevettek. A megyék aztán olyan német tisztviselőket, kiket a rájuk bízott állampénzek kezelésében hűtleneknek tapasztaltak, azonnal crimínális alá fogták és javaikat lezálogolták. Így történt a karánsebesi adóhivatalnokokkal, kik 37.000 frt. vámpénzt sikkasztottak el az adópénztárból, miért is a kir. bizottság legott túladdott rájuk és a czinkosokat keményen megfenyítetté.¹⁾ A megyék derék tisztikara,

¹⁾ M. orszgs. levtr. Cane. oszt. — Niezky jelentése 1719. évi aug. 9-éről.

bizva mindig Niezky erélyességében és a királynő pártfogásában, nem riadt vissza a kezdet illetén különféle nehézségeitől s kellemetlenségeitől; sőt inkább annál jobban buzgólkodott feladata lelkiismeretes teljesítésében és magyar lelkületének minden alkalommal bátor nyilvánításában.

Ilyen alkalom kínálkozott a megyéknek 1779. évi augusztus hó 22-én, midőn Krassó megye kinev. főispánja Hallerkői grf. Haller József székfoglalóját ünneplé. Lugos ekkor újabb fényes magyar nemzeti ünnepélyeknek volt ismét színhelye. Ezúttal Niezky is megjelent Krassó megye rendei közt, mint installator. A szomszéd vármegyékből is számos nemesi vendég érkezett Lugosra ez alkalomból. Niezky kíséretében jöttek Christovich Imre esanádi püspök, Putnik Mózes temesvári, Popovics Vince verseczi, karánsebesi és lugos-egyházmezei gör. kel. nem egyes. püspökök, Waldpöt Péter Antal esanádi nagyprépost, Kereszt-szeghi grf. Csáky Ferencz eszásári kamarás, Trajesik Ádám kir. tanácsos és udv. titkár, Puchói Mareziányi István kir. tanácsos, a „Temesi Districtusban“ (?) kir. biztos, Soborsini Forray András sz.-István-rendi lovag, kir. tanácsos és aradmezei alispán, Bötvenesi Lovász Zsigmond kir. tanácsos, temesmezei alispán, Semsey András és Püspöky István, torontáli rendsz. és hely. alispánok, Aczél István temesi fő-, és Szöllőssy Gáspár torontáli aljegyző, Szalbeck György aradmezei szolgabíró, Kranzberg Ferencz Antal kir. tanácsos s temesi kamarai administrator. Jelen volt még számos katonatiszt Temesvárról és Karánsebesről, nemkülönb az oraviczai kir. bányaigazgatóság küldöttsége. A közgyűlés Niezkyt és a beigtatandó főispánt küldöttségek által hívta meg a karok és rendek közti megjelenésre. A küldöttségek egyikét, mely Niezky meghívására jelöltetett ki, Békásy János krassói hely. alispán, másikat pedig Kálóczy János krassói főjegyző vezette. Az esküt, melyet a beigtatott főispán Mária Teréziának a Niezky jobbján függő arcképe felé fordúlva mondott el, a esanádi nagyprépost olvasá. Ezután Niezky szólalt fel az új főispán köszöntésére latin nyelven, mire négy szolgabíró, alkotmányos szokás szerint, a jelenlevők harsány éljenzései közt vállaira emelé Hallert. Következett a beigtatottnak főispáni beszéde — ékes magyar nyelven! A karok és rendek nevében, szintén magyar nyelven, a krassói főjegyző válaszolt, üdvözlővén a visszaállított megye első főispánját, s köszönetet mondván a királyi felségnek és a Lugosra kifáradt kir. biztosnak. A beigtatási ünnepély a minorita atyák templomában háláadással végződött, melyen Niezky vezetése alatt az egész közönség részt vett.¹⁾

¹⁾ M. orszgs. levtr. u. o. — Magyar Hirmondó, 1780. évi szept. 6. sz.

Ezentúl a bekeblező bizottság legközelebbi teendői közé még a kamarai jószágok eladására vonatkozó előmunkálatok befejezése és a bekeblezett részek számára tervezett külön Urbárium elkészítése tartozott.

A bajor örökösödési háború szerencsés befejezése után, bármily hasznosnak látszék is a bánási jószágok eladása, most már még sem volt az olyanpíra szükséges, hogy sietni kellett volna vele. Sőt inkább most már úgy vélekedének Bécsben, hogy lassú, higgadt megfontolással kell ezt a nagyfontosságú kérdést taglalni és jó eleve el kell az útból tenni azon nehézségeket, melyek az udvar számításait esetleg akadályozhatnák vagy tán ki is játszhatnák. Mária Teréziának már kezdettől fogva sok aggodalmat okozott a föltevés, hogy némely magyar családok, kiknek őseik a török hódoltság előtti és alatti időkből Dél-Magyarországon birtokosok voltak, a kinstári javak eladásánál fel fogják használni az alkalmat, hogy családi okmányok s levéltári adatok alapján igényeket támasszanak az atyai birtokokra, visszakövetelvén a kinstártól azon jószágokat, melyek eddigelé a foggyverhatalom s a törvényen kívüli állapot kényszerénél fogva császári kinstári javaknak tekintettek ugyan, de melyek tulajdoni természete fölött most, a vissza-keblezés és a magyar törvényes állapotok helyreállítása után, magyar jog szerint kellene dönten. Ettől való félelmében írta Mária Terézia már 1779. évi április hó 20-dikán grf. Eszterházy cancellárnak: „A bánási jószágok szándékolt eladását, miként azt ön maga is be fogja látni, nagyon akadályozhatná a körülmény, ha a jelentkező vevők nem nyernének teljes biztosítást az iránt, hogy senki sem fogja őket bármily néven nevezendő régi igények czimén perekkel megtámadni és tulajdoni jogukat kérdésessé tenni. Adjon ön véle-
ményt: nem lenne-e czélszerű és az eladási ügy előmozdítására hasznos, ha az illetén előre nem gyanított igények megakadályozására közhirre tennénk egy nyilatkozatot, miszerint az ilyes revindicatióknak most már egyáltalán semmi helye sem lehet? Avagy mi mást tudna ön még a vevők megnyugtására javaslatba hozni?“¹⁾

Eszterházy azt válaszolá a királynőnek, hogy azon esetre, ha valamelyik országgyűlésen maguk a rendek kórnék a magyarok jogainak a bánási jószágokra visszaállítását, adassék nekik feleletül: hogy „az ilyes elévült dolgokat úgy sem lehetvén rendes birói úton eltárgyalni, azok, kiknek netán valami keresni valójuk lenne, a felségnél jelentkezzenek igényeikkel; kimondatván azonban már előre, hogy vissza-

¹⁾ M. orszg. levtr. Canc. oszt. Feketeszegélyű levélke.

térítés esetében mindenki köteles lesz a kinestárt mindazon költségek erejéig kárpótolni, melyek a tartomány meghódítására és rendezésére fordítottak.¹⁾)

A cancellár javaslata nem nyerte meg Mária Terézia tetszését. A királynő nagyon általánosnak találta azt és hallani sem akart arról, hogy ősi jogok alapján akár országgyűlés, akár egyesek valaha igényekkel léphessenek fel a kinestári jószágok vevői ellen. Azt írta tehát sajátkezűleg a cancellár jegyzékének hátlapjára, hogy az ő nevében határozottan és nyilvánosan ki kell jelenteni: „miszerint a török hódoltság előtti régi igényekről vagy revindicatióról szó sem lehet; ilyesmit ő semmiféle tekintetből nem engedhet meg, sem meg nem hallgathat.”²⁾ A királynő ezen erőyes föllépése következtében kapta aztán a helytartótanács aug. 6-dikán az utasítást, hogy az összes magyarországi törvényhatóságokkal a következő udvari rendelet közlendő: „Mi Mária Terézia, stb. Miután a Temesi Districtusnak a magyar szent koronához visszacsatolása az e célra kiküldött kir. udv. bizottság által immár végrehajtatott s a tartománynak magyar rendszer szerinti szervezése is legközelebb be lesz már fejezve: most, midőn a jószágok eladásának módját és szabályait kellend megállapítani, az a kérdés merült fel, mi történjék vajjon azokkal, kik netán ősi törvényes jogok alapján igényeket támasztának ama jószágokra? Mire nézve határoztuk: hogy — habár nem egykönnyen fognak olyanok találkozni, kik illetén ősi jogokat felmutatni és azokat törvényesen beigazolni képesek lennének — a vevők és kir. kinestárunk biztosítására mindazonáltal már most előre megtétessenek az illető helyeken a szükséges óvintézkedések, hogy az említett czímen sehol, semmiféle tekintetektől perек el ne fogadtassanak és folyamatba ne vétessenek. Továbbá, nehogy azok, kik magukat itt jószágvételre elszánják, a régi igényeikkel fellépők támadásának avagy pedig a pénzzel szerzett birtokból való kidobás félelmének kitéve legyenek, s nehogy a bizonytalanság miatt földjeik javításától és az arra szolgáló beruházásoktól visszariadassanak, egyszersmind még az is közlőrré téessék egész Magyarországon és Dalmáciában, nemkülönben Horvát- és Szlavónországok minden vidékein, miszerint királyi kinestárunknak, a viselt háborúk szörnyű kiadásaihoz képest, valamint a Temesi Districtus javítására, benépesítésére, csatornázására, az utak javítására és járhatóvá tételére,

¹⁾ M. orszgs. levtr.

²⁾ U. o. A királynő által írt eredeti szöveg ez: „in meinem Namen öffentlich und ausdrücklich zu erklären, dass einige revindication oder Anspruch auf alte ante occupationem turcicam vermeintlich allenfalls auch pro tunc erweislich innegehabte Corpora, oder Rechte unter keinerley Vorwand jemals Stattfinden, noch angehört werden solle.“

a tavak és mocsárok kiszáritására, a vadonok kiirtására és más e félékre fordított készkiadások alapján követeléseik vannak. A miért is sem most, sem bármikor jövőre, semmiféle ürügy alatt, nem lehet helye a Temesi Districtusban levő jószágok visszaszerzésére ezélzó akármiféle igényeknek, lépjenek bár fel azokkal testületek vagy pedig egyesek; nem lehet helye még akkor sem, ha be tudnák bizonyítani, hogy őseik a török foglalások előtt ténylegesen birtokolták ama jószágokat.¹⁾ — A helytartótanács augusztus 26-dikán értesíté a megyéket ezen sérelmes udvari rendeletről, mely ellen méltán zúdult fel a nemzet jobbainak igazságérzete.

A megyék népes gyűlésekben leghevesebb módon támadták meg e rendeletet. A törvények és a tulajdonjog védelmére erőlyes óváásokat küldének a helytartótanácshoz, melyek nyílt hangjából nemcsak az abszolút hatalom erőszakoskodásainak rosszaságát, hanem a nemzet fejledező szabadságszellemének elevenségét is könnyen megérthették a birodalom sorsának intézői. De leginkább megérdemli a figyelmet Szabolcsmegye okadatolt, hazafias szellemű felirata. „Legbensőbb háláérzetünket kelté fel — mondják a szabolcsi rendek — és kimondhatlan vigasztalásunkra szolgált a legszentségesebb felségnek ezen hűséges ország iránt tanusított azon kegyelme, miszerint a magyar haza szent koronájától ellenség és időviszontagságok által elszakított Tömösi Districtust, mely a visszafoglalás után is törvényeinktől sokban különböző idegen rendszer és idegen kormány alatt állott, Magyarországba bekeblezni, magyar törvények alá helyezni, s területét három megyére osztva azokban Magyarország többi részeivel egyenlő kormánysszervezetet életbeléptetni, sőt még a temesi grófi méltóságot is, melynek emlékét az idők mostohaasága végkép elhomályosítá, régi fényében s teljes érvényében felújíítani méltóztatott. Azonban, midőn egyrészt a visszakeblezésnek politikai s államgazdasági értékét elismerjük s az ország törvényeiben gyökerező temesi grófi méltóságnak hajdani érvényére emelését is határtalan benső örömmel és hálával fogadjuk, másrészt nem egyeztethetjük meg ezzel és el nem fojtható legmélyebb fájdalommal fogadjuk herezgséged körlevelét, melyben velünk tudatni méltóztatik, hogy azoknak igényei, kik ősi birtokjog alapján visszaszerezni óhajtanák ama az országba bekeblezett és magyar törvények alá helyezett Districtusban családí jószágukat, sem most, sem jövőre semmiféle tekintetbe nem vétethetnek s e ezínen támasztandó pereik el sem fogadhatók, sem folyamatba nem vehetők. Kötelességünknek tartjuk e fölötti lelki megilletődésünknek herezgséged s a magas helytartótanács hat-

¹⁾ M. orszgs. levtr. m. f.; továbbá a Mária Terézia féle: Liber. Normal. sub 2. Protoc. p. 452.

hatós közvetítése mellett legjobb fejedelemasszonyunk, leggondosabb anyánk trónja előtt jobbagyi bizalommal és hódolattal törvényes kifejezést adni s orvoslásért esedezni. Mert akár tekintjük a visszakapcsolási ténynek önmön fogalmából folyó természetét és tulajdonait, akár a visszakapcsolás körülményeit, akár pedig Magyarországnak és a nemesi kiváltságoknak rendszerét: az említett körrendeletben annyi és oly szembeszökő előítélettel találkozunk, miszerint biztosan merjük remélni, hogy ő felsége, mihelyest az ügy iránt kiterjedtebb tájékozást szerzend, önmaga fog anyai szívvel módot és eszközöket keresni, hogy úgy minket, mint az ország többi lakóit is kegyelmesen megoltalmazzon jogaink és kiváltságaink illetőn megszorításától. Ugyanis, ha a visszakapcsolás természete és tulajdonai vétetnek szemügyre, nem lehet be nem látni, miszerint a kérdéses földek a törvényes testtől és a tulajdonosoktól csak az ellenség hatalma, tehát igazságtalan erőszak által vétettek el; következésképp senki sem szereshetett azokra ily ezímen birtokjogot. Az sem szenved kétséget, miszerint a magánosok és testületek jogai, melyek az ellenség igazságtalan, erőszakos rabigája idejében elnyomva és mintegy elaltatva valának, az országrész visszahódítása és előbbeni törvényes jogaiba való behelyezése által újból föléledtek, fölelevenítettek és „jure postliminio“ helyreállitattak úgy, hogy régi teljes érvényök csak a törvényes király és a haza ellen elkövetett hűtlenség esetében szűnhetnék meg. S ha igazságos követelni azt, hogy ama föld visszahódításának költségei, a mennyiben azokat maga az ország már nem fedezte volna, aránylagos részben megtérítsenek: akkor igazságos követelni azt is, hogy a költségek megtérítése után, az ellenséges erőszak által meg nem semmisült, de sőt a visszakezlezés által újjá fölélesztett tulajdonjog ama földek törvényes tulajdonosaira visszaszálljon. Ezen elv a dolog természetében fekszik, országos törvényeinken alapúl és a felséges uralkodóház által is dicsőséges kormányzásának első kezdete óta mindannyiszor elismertetett, valahányszor az feladatának tartá az országtól elszakított részeket, lehetőleg még saját erejéből és saját áldozatai árán is, visszahódítani és eredeti törvényhatóságuk alá visszahelyezni. A magasságbeli Isten kedvezett az uralkodóház szép, igazságos törekvéseinek! Nagy hálával fogadta a nemzet, midőn dicső Lipót és VI. Károly császárok s magyar királyok győzelmes fegyverei kiragadták hazánk nagy kiterjedésű területeit az ellenség torkából, s midőn ama területek közül néhányat legott visszaadtak a magyar szent koronának. A magánosok jogai az úgynevezett „új szerzeményű“ részekben (in Partibus Neo-Acquisticis) oly kevésé lettek királyaink által félreismerve vagy eltagadva, miszerint azokat az 1715. évi 10. tvezzk alapján maga a jelenleg szerenésesen uralkodó felséges fejedelem is fennállóknak elfogadta, utasítván az 1741. évi 21. tvezzk által a királyi fiseust, hogy azokat, ha

rendes törvényes úton beigazoltatnának, létezőknek elismerje. Tudva van továbbá, hogy a Temesi Districtus visszafoglalása az 1715. év után eszközöltetett. Az 1723. évi országgyűlés 19. trvezikke által pedig csak azon területek lettek „új szerzeményü“-ekké nyilvánítva, melyek 1715-ig foglaltattak vissza. Nem az következik-e ebből, hogy a Temesi Districtus, mely az említett év után hódítatott meg, már boldogemlékü VI. Károly fejedelem atyáskodó törvénye értelmében sem sorolható a fegyverrel visszacszerzett azon területek közé, melyek „új szerzeményü“-eknek neveztettek?! A legjobb fejedelem a karok és rendek buzgóságát, hűségét és a felséges ház iránt tanúsított ragaszkodását akarta ezzel megjutalmazni! Ugyanis valamint ama országgyűlésen készséges bizalommal ők átadták magukat királyuk kegyelmes és örökös oltalmának, az ország védelméről is állandóbb s kiterjedtebb módok által gondoskodván: úgy viszont a király is minél bővebben óhajtott a hű alattvalóit részesíteni az ország gyarapodásának és fényének gyümölcseiben, melyeket részben magyar jobbjáinak fegyverével és vérével szerzett vala. Azért történt, hogy noha a karok és rendek a visszakapcsolandók visszakapcsolását, többi közt a Temesi Districtust is, már az 1723. évi 20-dik, az 1729. évi 7-dik és az 1741. évi 18-dik tezikkek által ismételten követelték és sürgették: a visszakapcsolás módja ellen illetékes helyről mégsem tétettek soha semmiféle nehézségek; sőt ellenkezőleg: állandóan ígérve lett a visszakapcsolás teljes végrehajtása. A visszakapcsolás természetéből és fogalmából pedig önként következik, hogy a Temesi Districtus bekebelezése által nemcsak az anyaországnak adattak vissza jogai, hanem az ország összes lakosainak is. Lehetetlen tehát felfognunk, miként történhetnék, hogy a kérdéses Districtusban visszaállítassék a magyarországi közigazgatási rendszer, újra fölleveníttessenek a Districtus hajdani előjogai, de a bekebelezésnek leglényegesebb folyamánya, a magyar szent koronához visszatérített földre való tulajdonjog keresete és annak az illetékes bíróságok előtti beigazolása lehetetlenné tétessék?! Hálásan elismerjük ugyan, hogy ama tartománynak visszahódítása és feljavítása sok költségébe van a királyi kincstárnak. De másrésről azt sem szabad elhallgatnunk, hogy ama tartomány megszerzéséhez mi is hozzájárultunk, kik felséged kegyes törekvéseit életünk és javaink tetemes áldozataival támogatni soha meg nem szüntünk. Azonkívül tekintetbe veendő ama földnek eddigi haszonélvezete is! A tartományra fordított költségek csak akkor lehetne tehát hitelesen megtudnunk, ha a kiadások főösszegéből levonatnának a levonandók. De különben is át fogja kegyesen látni királyi hercezséged, hogy ama bár nagy kiadások, melyek akár a tartomány visszaszerzésére, akár annak feljavítására fordítottak, a koronához tartozó föld tulajdon-

jogát miben sem csökkenthetik, legföljebb is csak beruházásoknak tekinthetők, melyeket az illető tulajdonosok aránylagosan kárpótolni tartoznának. Ami pedig az ország és nemesség kiváltsági rendszerét illeti, a többi közt csak a következőket kérjük figyelembe venni: a) Törvénykönyvünk 4. cz. I részében világosan mondatik, miszerint a nemesség a szent koronának, melyhez most a Temesi Districtus is tartozik, elválaszthatlan és kétséghelyenhatlan tagjai. Amint tehát ama Districtus ő felsége kegyességénél fogva a szent koronának visszaadott, és amint abban a koronának hajdani teljes joghatósága ismét helyreállított: a nemesség is azonnal vissza lett ott gyökeres jogaiba helyezve. b) A temesi jószágokra vagy adományozás (donatio), vagy más törvényes átruházások alapján támaszthatók az igények; e jogigények pedig semmiféle törvény által nem lettek beszüntetve s az ellenség igazságtalan erőszaka sem semmisíthető meg azokat, úgy hogy érvényök a minden népeknél elfogadott „jus postliminium“ értelmében azonnal föléledt, amint az ellenséges idők viszontagsága megszűnt. c) A törvény nem ismer elévülést a háborús idők és annál inkább az ellenséges foglalkások tartama alatt: nem ismer pedig azon oknál fogva, hogy az országlakosok szunnyadó jogai a vésszes körülmények megszűntével ismét föléledhessenek. d) Nagy igazságtalanság lenne, hogy a sors által önhibájukon kívül sújtottakra újabb esapás méressék és az ellenség bitortásai következtében különben is megkárosítottak most még attól is örök időkre eltiltassanak, hogy az ellenség kezéből önnön vérök ontásával kiszabadított józágaik birtokbavételét igazságos bírói úton kereshessék. e) Végre a régi nemesi birtokosok állapota a nemesi szabadság tekintetében is rosszabb lenne az újabb szerzeményesek állapotánál; mert míg a régi nemesi birtokos sarkalatos törvényeink értelmében a törvényhatóságok tekintélye által tartozik igazait megvédeni, addig a districtusbeli új szerzeményes, ki csak pénzével lesz azzá, egészen kivételnek a törvényes hatóság ítéléte alúl. Az új vevő tehát több kiváltsággal ruházható fel, mint a donatiók által birtokossá lett régi nemesség, mely jószágait vére árán, vagy más törvényes módon szerezte. Mindezeknél fogva arra kéri a rendek ő felségét, hogy a régi temesi birtokosokra vonatkozó intézkedését visszavonni méltóztassék.^{a 1)}

A szabolesi rendek közölték e feliratukat Magyarország többi törvényhatóságaival is, felhíván őket a esatlakozásra és erélyes óvások tételére. Érdekes a levél, melyet ezen ügyben a testvér megyékhez intéztek. „Vették — írják — nem kétljük nagyságtok kigyelemtek felséges helytartó tanácsnak múlt kisasszony havának 26-ik napján ezen folyó esztendőben költ azon kegyes levelét, melylyel felséges

¹⁾ M. orszgs. levtr. Universitas Cottus de Zaboles in Possessione Rakamaz 1780. évi nov. 7. tartott közgyűléséből.

asszonyunknak királyi kegyelmes rendelkezését s meghatározott akaratját, — hogy tudniillik az közelebb Magyarországhoz esatlott és annak törvényes szokása alá hajtott Tömösi Districtusban fekvő dominiumok és jóságok iránt senkinek semmiféle pör folytatása akárminémű úttal és móddal meg nem engedtetik; sőt ha valaki mindjárt igazságos jussát és az töröknek elfoglalása előtt valóságos birodalmát világosan megbizonyíthatná is, annak keresésére semmiféle módon és úton hely adatni nem fog — tudunkra adni méltóztatik. Minthogy pedig ezen királyi kegyelmes rendelkezés hazánk törvényeit, szokásit és szabadságait mélyen sértegetni és régi eleinknek vérrel szerzett igaz jussait eltemetni látatják: eltökélettük magunkban, hogy ennek változása, vagy is inkább megmáslása végett, törvényes és igazságos okaink nyomós kiterjesztésével, az felséges királyi helytartótanácsot hathatós közbenjárónak alázatosan kérni fogjuk. De tudván azt, hogy az csoportos kérdésnek bizonyosabb az foganatja: nagyságokat kigyelemeteket atyafiságos bizodalommal kérjük, hogy ezen közsebeinknek és fűj dalminknak enyhítését és orvoslását velünk meg egyező közakarrattal az felséges királyi helytartótanács előtt keresni hazafiúi kötelességök szerint méltóztassanak.¹⁾

A szaboiesiak föllépése általános mozgalmat idézett elő mindenféle az ország magyar vidékein. A vármegyék versenyeztek egymással a bécsi udvar újabb merényletének megtorlásában. A szaboiesi rendek szellemes, erélyes és hazafias tiltakozásához hasonlók, sőt némely részben még keményebbek Szepes, Ung, Ugoesa, Torna, Bihar, Fehérvár, Somogy és Győr megyék felszólalásai.

Mig ekként a nemzet folytonosan zaklatott jogérzetét, a törvényes vagyonbiztonság és a nemesi szabadalmak ellen elkövetett újabb sérelmek, az ország régi vármegyéiben lázas forrongásban tartják vala, azalatt a bekeblezett dél-magyarországi területen létesített új vármegyék, szintén alkotmány sérelmes kivételképen, nemesak meghagyattak továbbra is a Temesvárott székelő kir. udv. bekeblező bizottság főhatósága alatt, hanem még a vámtarifa tekintetében sem helyeztetek egyenlő lábra a többi magyar vármegyékkel,²⁾ sőt a magyarországitól eltérő külön úrbéri szabályzatot is kaptak.

Niezkynnek egész idejét ezen úrbéri szabályzat kidolgozása vette most igénybe. A munka annál nehezebb volt, mert a királynő a dél-

¹⁾ Szaboiesmegye levtra. Kállon tartott közgy. jegyzkv. 1779. okt. 11.

²⁾ 1779. évi aug. 26-dikán értesíté a helytartótanács az ország helyhatóságait: hogy ő felsége jónak látta határozni, miszerint a beviteli vámok árszabályzata további intézkedésig a régi maradván, „in Distrietu Temesiensi, secuta etiam ejusdem ad Regnum Hungariae reincorporatione, porro etiam 3 floreni, in cacteris vero Regni Hungariae partibus 1 flrns et 24 eraceiferi desumantur.“ (M. orszgs. levtr. Helytar. oszt.)

magyarországi német telepeknek és a rácz militáristáknak már előbb engedélyezett előnyöket s a kincstár hasznát különös figyelemre kívánta méltatni. Niezky munkájának azon szabályzat szolgált alapul, melyet már előbb a jobbágyi viszonyok rendezésével megbízott Raab udvari tanácsos a királynő utasításából Magyarország számára készített s mely az ország más vidékein, a jobbágyság állapotának jelentékeny hasznára, általánosan életbe volt már léptetve. Niezky úrbéri szabályzata (Urbarium für den dem Königreiche Ungarn einverleibten Temesvarer District, bestehend in dem Temeser, Toronthal und Krassovaeer Comitat) 7 cikkelyben a következő tárgyakról szól: a) a jobbágyi úrbéres állományról s annak felosztásairól; b) a jobbágyságot megillető előnyökről; c) a faizásról és makkoltatásról; d) a robotokról és adózásokról; e) a tizedről; f) a földesúr jogairól; g) a bíróválasztásról. A királynő 1880-ban léptette életbe ezen úrbéri szabályt, mely nagyobb állományú telkeket biztosítván a népnek, a gyarmatosokra nézve sokkal kedvezőbb volt, mint a magyarországi. A kedvezmények által a bennszülötteket az új vármegyei rendszer részére akarta Niezky megnyerni, maradásra bátorítván egyúttal a német gyarmatosokat, kik közül sokan, a dél-magyarországi részekben 1779—80. években beállott éhség miatt, kivándorolni készültek. A népet eleinte szoktatni kellett az előtte ismeretlen úrbéri rendszerhez, melynek kezdetben kevés barátja akadt.¹⁾ Egy 1779. évi szept. 16-dikán írt fölterjesztésben adja elő a királynőnek azon vezéreleveket, melyek a dél-magyarországi úrbéri törvény készítésénél szemei előtt lebegtek. „Az Urbarium szerkesztésénél — mondja — a magyar királyság területén fennálló Urbariumot vettem ugyan alapul, de azért szükséges volt azzal az elővigyázattal élnem, hogy felséged legmagasb akarata teljesítettén, egyszersmind a kamarai pénztár ne károsíttassék s a parasztra a jelenlegi terheknel nagyobbak ne rovasanak. Meghagyván tehát továbbra is a telki állomány személy-osztályozásának rendszerét, azon voltam, hogy a kedvezmények, melyekben az Urbarium a magyarországi alattvalót a jobbágy- és zsellértelkek mértékének nagyobbítása által részesíté, itt, hol a telekosztályozás a leszállított pénzdó alapján hajtott végbe, az úri szolgálat arányosítása által éressenek el és a paraszt czentül is élvezze mindazon előnyöket, melyeket az e tartományban életbe léptetett új rendszer előtt élvezett. Felmentém az alattvalót a Magyarországon úrbérszabályilag kötelezett úgynevezett nagy fuvaroktól (lange Fuhr), egy öl tüzfának ingyenes elkészítésétől, beszolgáltatásától, a makkoltatási díjak önkényes

¹⁾ 1780. évi nov. 24-én írja Niezky a cancellárnak: „Urbarium per Camer. lia Officia huensque rite observatur, et certe omnem adhibeo curam, ut bono agendi modo populus rei nunquam adhuc probatae, asveseat et Regiae Providentiae pretium intelligat.“

megállapításától és más egyéb illetékfizetésektől, melyeket a paraszt másutt menyekzők és ünnepélyek alkalmával teljesíteni tartozik. Főtekintettel voltam továbbá a bánati jószágok eladására, sőt az eladási tervet is az Urbáriumra alapítam.¹⁾

Különben a jószágok eladására vonatkozó sérelmes határozatát nem vonta vissza és nem is másítá meg Mária Terézia, a magyar rendek kemény felszólalása dacára sem. A birtokvitató perek folytétele jegfosztó hatalmi rendelettel lehetetlenné tétetvén: a dél-magyarországi ősi nemesi tulajdon így aztán mindenkorra elveszett. A magyar nemesi javak, praediumok, helységek, birtokrészek, földek, rétek, erdők, stb. a hajdani paraszti birtokok, melyeket 1750 óta a bécsi udv. kamara leginkább rácz, görög és örmény bérlők kezében tartott²⁾, az 1779. év végével külön-külön uradalmaikra osztattak és az egyes birtoktestek határárkok által különítették el egymástól, hogy ily alakban eladatassanak. Az úgynevezett kincstári földállomálynak mindazonáltal csak fele osztott fel most több-kevesebb uradalmi cürjára. Nagyon nagy uradalmak a királyné kívánságára azért nem alakítottak, mert az ilyen nagy birtokokat csak oly dúsgazdag pénzemberek vásárolhatták

¹⁾ M. orszgs. levtr. Cancell. oszt.

²⁾ Negyven éven keresztül a bérlők egy társulata létezett Dél-magyarországon (Banatische Praedien Societät), mely szerződés mellett mindig 10—10 évre bérelte ki a kamarai praediumokat. Ezen rengeteg praediumok állományából tagosította aztán grf. Niezky a nagyobb-kisebb uradalmakat. Állandóan kibérelt kamarai praediumok voltak: 1) A n.-beeskereki kerületben: Martince, Bashin Jankaid, Szent-Mihály, Mali Araes, Tarasch, Mala Czrepaja, Seldoseh, Ivanda, Klek, Melenceze, Torák, Idvarnok, Tórda, Aregy, Mali Usdin, Ludasch, Bordjoseh, Welika Czrepaja, Kovasieza, Topolovaz, Golitz, Vrán, Novo Selo, Szaján, Hajducsiza, Pirinesa, Schimoda, Spanski ad Veliki Galad, Starj Canan, St. Király, Goslovaz et Veliky Usdin, Ilio, Kenderesch, Leetz, Csesztereg, Tomashfalv, Bashaid, Mala Galad, Bositovo, Batka, Keresztur, Matheä, Kikinda, Bikaesa, Selensch, Devetak, Debeljak, Joza et Cservenka. Összesen 50. — 2) A pánesovai kerületben: Govedarovacz, Jenovaz, Olle, Gyurgyevaz, Werovaz, Veliko Bavaniste, Veliki Dolovi Mramorak. Összesen 8. — 3) A verseezi kerületben: Abanovo Okno, Kernjaesa, Oesa, Dobreschie, Mali Nikolinez, Bossialovo, Wladimirovaz, Obrovaz, Morminta, Veliki Nicolinz. Összesen 10. A temesvári kerületben: Tojsik, Boldur, Jeesa, Csombol, Hettin, Billied, Csabad, Pakatz, Bogaroseh, Tovin, Peterda et Rabeë. Összesen 11. — 4) A esanádi kerületben: Armatha, Lovren, Grabaz, Mali Comlos, Orosin et Nevolin, Mali Orosin, Olanseh et Detosehevaz, Seleuseh, Teremia, Wisesda, Dugo Seliste, Sentosch, Mali Nevolin, Cservena Medja, Keresztur (bey Beba), Keresztur (bey Gyála), Térvár (bey Gyála), Hagyiis, Mokrin. Összesen 21. — — — E praediumok közül kiadatott 1752-ben a tiszamarosi határőröknek: Keresztúr (Gyála mellett), Térvár, Mokrin, Szentes, Lovrin, Teremia, Ollós, Cservenska, Kikinda, Kis-Galád, Nagy-Galád, Somogy, Máté, Melenceze, Vrán, Szent-Király, a régi Kumánd, Bátka, Nagy-Uzdin, Koslovacz és Kovasieza. Összesen 18 praedium. Később kapták még Tarast, Detosevácot, Devetakot, Ludast, Kenderest, Basin Jankahidját, Perjámost, Armatát, Beesét és Borjast. A katonaságnak átadott e helyeken kívül 89 kincstári praedium volt állandóan kibérelve.

volna meg, kik tán soha sem tartózkodtak volna birtokaikon s azokat vagy kibérelték, vagy pedig mások által kezeltették volna.¹⁾ A dél-magyarországi jószágokat vásárolni szándékozókat a következő kedvezményekkel kecsgetti a királynő: a) A vevők a magyar törvények s a magyarországi joggyakorlat értelmében donationális okmányt nyernek s legoált Magyarország kétségtelen nemesei közé vétetvén fel, a magyar nemeseket megillető összes előnyökben és kiváltságokban részesülnek. b) A megvett birtok becsárának csak felét tartoznak a királyi kincstárba lefizetni, a többi pedig az illető megyénél betábláztatik a birtokra első helyen. c) Az ekként betáblázott hátralékos összeg részletes lefizetésére 10 évi időköz engedélyeztetik olyképen, hogy az adós csak $4\frac{1}{2}$ százalékot tartoznék évenként adóssága után a kincstárnak fizetni. A venni szándékozók jelentik magukat vagy közvetlenül a bécsi udv. kamaránál, vagy pedig a temesvári udv. bekeblező bizottság elnökénél, hol bővebb felvilágosításokat kapnak.²⁾

E kedvezményekről a helytartótanács értesíté a magyarországi törvényhatóságokat, kérdést intézvén hozzájuk, ha vajjon találkozik-e körükben valaki, ki a bekeblezett dél-magyarországi részekben fekvősegeket venni szándékoznék? Azonban a magyar megyék szilárdan ragaszkodtak elfoglalt álláspontjukhoz, mitsem akarván tudni oly javak eladásáról és vételéről, melyeknek ősi tulajdonosai törvényes kielégítést még nem nyertek. Az ősi nemesi javaknak ily módon eszközzendő elbirtoklását jogsérelmesnek jelenték ki és hangosan tiltakoztak ellene. Más megyék meg azt az ürügyet hozták fel, hogy a bekeblezett országrész nagyon messze van, de különben is vegyes adományi birtokot senki sem óhajt szerezni. Túrócz írja: „Nullus omnino est, qui tanto terrarum spatio dissita bona mixtae imprimis donationis comparare vellet.“³⁾ Komárommegye pedig más szempontból lép az eladás útjába. A helytartó körözlényéből azt olvasta — úgymond, — hogy a dél-magyarországi javak vétele által idegenek is (forenses) országos nemesiséget, vagyis ünnepélyes honfiusítást nyernek. Minthogy azonban az

¹⁾ A királynő erre vonatkozó óhajtát 1779. évi decz. 31-én intimálja a cancellár Niezkynek: „Saermm S. Mattem elementer resolvisse, ut circa Projectum Districtus Temesiensis in plures Possessiones dividendi, Bonorumque distrahendorum ea observetur norma, ut in quolibet Comitatu saltem medietas in plures ac minores partes, ac respective Curias Nobilitares subdividatur, ac talibus vendatur subjectis, qui oeconomiam suam ipsamet administrare intendunt, ne sceus, si Possessiones majoris extensionis sint, eadem praecise pluribus facultatibus pollutibus relinqui debeant, qui vel nunquam in Bonis suis vivunt, et eadem exarendant, vel certe oeconomiam suam per alios administrari eurant.“ (M. orsz. levtr. Cancell. oszt.)

²⁾ Mária Terézia levele Albert helytartó herczeghez, 1780. jul. 15. (M. orsz. levtr. Helyt. oszt.)

³⁾ Túrócz m. gyűlési jegykeve.

ünnepélyes honfiusítást a felség csak az országgyűlés hozzájárultával, vagy pedig annak nem létében magyar tanácsosainak tanácsával gyakorolhatja, de az ekként honfiusítottak beczikkelyezés végett az országgyűléshez tartoznak folyamodni, mi a helytartó körözüvényében figyelmen kívül hagyatott: a komáromi karok és rendek törvénysértést látnak a királynő intézkedésében és szükségesnek látják a helytartó körözüvényének tartalma ellen tiltakozni, kérvén a nemesítés és honfiusítás törvényes módjának továbbra is érvényben tartását.¹⁾ Nehezítették még az eladás foganatosítását a dél-magyarországi részeken garázdálkodó rablóbandák irtóztatos kegyetlenségeiről birodalomszerte elterjedt hírek is. Mindenki félt vagyonával oly országrészben telepedni meg, hol az elszaporodott rablóbandák ellen több ezred katonaságot kell irtó vadászatokra kirendelni. Gyakoriak voltak a rablócsapatok pusztításai különösen az 1779. évben. A határszéli lakosság és a rablók üldözésére kirendelt katonaság valóságos esatákat vívott a haramiák ellen. Szeptember hó folytán három ilyen nagy rablócsapat, mind megannyi ellenséges hadtest tört be a török földről és hajmeresztő vérontást, borzasztó pusztításokat követett el a dél-magyarországi részek dunai vidékein. A lakosság rajonként menekült el hol Erdélybe, hol Versecz vagy Temesvár felé. A gonosztevők Mehádiát utczáról-utczára kirabolván, miután az ottani vendéglőst és esaládját irtóztató módon lemészárolták s az üldözésre küldött katonaságon is erőt vevén számosakat közülök leöldöstek, a nőket és szüzeket megkötözve elhurezolták, sokat halálosan megsebesítettek, azzal tetőzték be az embertelen vérengzést, hogy Mehádiát majdnem egészen elhamvasztották. Pár napra rá a már virágzásnak indult Bogsán bányavárosra rontottak; ott legelőbb is egy gazdag görög kereskedő boltját törték fel, megölték a kereskedőt, annak feleségét, összes gyermekeit és eselédjeit, ingóságát pedig saját lovaín és szekerein vontatták ki a községből. A rablók ellen folytatott harezban itt is két katona s számos polgár esett el és még többen lettek megsebesítve. A lakosság kétségbeesett harezza egész éjelen át tartott. Szeptember 9-dikén, reggeli 6 órakor, Uj-Moldova bányahelységet támadták meg a haramiák. A bányász nép elszéledve az aknában dolgozott. Az élethalálra való védelmi harezot eleinte a megrémült nőknek kellett felvenniök az orv támadók ellen, kik egész napon át garázdálkodtak a községben. Ilyen és hasonló esetek híre nagyon sötét színekben tünteté fel Dél-Magyarországon az élet- és vagyonbiztonság állapotait. A vármegyék heves ellenkezése a bécsi rendeletek ellen és a rablók garázdálkodásairól szárnyra kelt különféle, a szomorú valóságot még túlozva nagyító rémhírek, az előkelőbb származású pénzemberek közül sokakat visszariasz-

¹⁾ Komárom m. gylési jegyke.

toitak a vakmerőnek látszó vállalkozástól Dél-Magyarországon kétes jövőjű kincstári javakba fektetni be jobban és biztosabban értékesíthető tőkéiket. Nem lephet tehát meg, hogy mindjárt az első kezdetben leginkább a dél-magyarországi tájakon már több évvel előbb megtelepedett vagyonosabb görög és örmény kalmárok, sertéskereskedők jelentkeztek vevőül az eladásra kiszemelt kincstári jószágokra. A magyarországi vármegyékből vett tagadó válaszok, sőt tiltakozó felszólamlások után örömet kapott a bécsi kormány a készpénzzel fizető ezen idegeneken is, és a kormányiszékekhez s hatóságokhoz intézett, hirlapilag is nyilvánosságra hozott egy udvari rendelettel 1781-dik évi augusztus hó 1-t-jére tűzte ki a kincstári jószágok első csoportjának elárverezését. A 30.000 frt. beesértéket meg nem haladó uradalmak Temesvárott a kir. udv. bekeblező bizottságnál, a nagyobb értékűek pedig Bécsben a cs. kir. udv. kamaránál adatnak el a legtöbbet ígérőknek, „salva tamen altissima ratificatione Caesareo Regia.” Augusztus 1-től fogva minden hétnek első három napján fog az árverés megtartatni. Bécsben a következő uradalmak kerülnek árverés alá a megállapított első kikiáltási árak alapján: Török-Kanizsa 72.826 frt; Beodra 85.948 frt; Ivánda 37.933 frt; Nagy-Szentmiklós 406.732 frt; Usóka 82.860 frt; Szőreg 140.405 frt; Elemér 159.562 frt; Zombor 62.504; Padé 40.790 frt; Zomboly 200.404 frt; Béba 204.156 frt; Marienfeld 218.561 frt; Párdány 143.610 frt; Ittébé 434.529 frt; Perjámos 310.496 frt; Német-Szentpéter 304.101 frt; Klári 125.470 frt; Écska 174.080 frt; Kétfél 89.087 frt; Fűskút 43.238 frt; Foén 60.331 frt; Szanád 60.607 frt; Remete 75.540 frt; Schöndorf 35.891 frt; Bázás 82.985; Murány 56.403 frt; Firigyház 55.243 frt; Medves 34.604 frt; Mosnicza 55.147 frt; Zádorlak 56.033 frt; Nagy-Gúj 97.882 frt; Szécsán 68.465 frt. — Temesvárott pedig szintén a megállapított első kikiáltási beesár alapján a következő uradalmak és jószágok árvereztetnek el: Kekesch (Kékes) 12.791 frt; Teesch (Técs) 14.584 frt; Giroda 21.772 frt; Szinérszeg 24.246 frt; Duboki Nádas 25.532 frt; Hódos 23.981 frt; Bresztovác 21.080 frt; Székas 18.629 frt; Petrovoszelo 26.627 frt.¹⁾

Ezen első licitatio eredményéről, valamint a többi kincstári uradalmak eladásáról, s a kir. u. bizottságtovábbi működéséről, minthogy ez már inkább a dél-magyarországi vármegyék politikai szereplésének és az állandósított temesi kamarai adminisztrációnak idejére esik, sőt a vármegyei élet alakulására is jelentékeny befolyással volt, a következő fejezetben fogok szólni. Ezúttal csak azon intézkedésekre akartam rámutatni, melyek által a kormány a dél-magyarországi kincstári javak eladását előkészíté.

Azonban a vármegyék keletkezésének, felavatásának és a kormányzásokra rendelt tiszti közegek beigtatásának történetét még egy

¹⁾ Bécsi udv. kamar levtr.

jelentősb eseménnyel kell kiegészítenem. Ez a torontáli főispáni székek betöltése 1780. évi szeptemberben. A torontáli főispáni méltóságra Radványi gróf György Ferencz ndv. tanácsost nevezé ki Mária Terézia. Az új főispán székfoglalója október 4-dikén ment végbe Nagy-Beeskereken. A beigtatást maga Niezky hajtotta végre, mint kir. biztos. Az október 3-dikán Temesvárról érkező két főurat Új-Pécs falunál Püspöky István torontáli másodalispán, Beeskerek alatt pedig Hertelendy József főjegyző köszönté magyar nyelven. A bevonulás lovasok és számos díszfogat kíséretében történt. Este a város főtere és nevezetesebb utcái számos különféle színű lámpákkal világítottak ki. Másnap a beigtató megyei közgyűlésen sok világi főuron kívül jelen voltak a esanádi róm. katolikus és a temesvári gör. keleti püspökök is. A királyi parancsolatnak felolvasása után Niezky mind az új főispánhoz, mind a rendekhez „hatalmas magyar beszédben szóla.“ Eskető volt Pethő József. A beigtatott új főispánt régi magyar szokás szerint négy szolgabíró vállaira emelé; ezután Hertelendy főjegyző üdvözlé őt a karok és rendek nevében ugyancsak magyar nyelven. György az összes jelenvoltak közörmére szintén magyarul válaszola. Istenítisztelet után „jeles készületű ebéd“ várt az ünnepélyen részt vett urakra. Este a köznép közt kenyér, hús, bor és pénz osztatott ki és mesterséges tüzelés után táncz rendezteték. A lámpákkal kirakott megyeház kapuja fölött e jól fogalmazott felírás tündökle: „Augg. Principum Jos. II. et M. Theresiae potentissimorum, fortissimorum benignissima providentia, Exssmi. C. Christophori Niezky sapientia, consilio, cura, postliminio repecti Comitatus Torontaliensis Supremo Comiti Ilmo D. Francisco György, Regia elementia, egregia virtute, singulari Reipublicae gerendae prudentia ornato, dum A. MDCCLXXX. IV. Nonas Octob., ipso die Nominis solenniter inauguratur, sacrum esse voluit aeternum devotus Magistratus Comitatus Torontaliensis.“¹⁾ —

És ezzel befejeztem ama kiválóbb fontosságu közjogi átalakulások okainak és fokenkénti fejlődésének történetét is, melyek Dél-Magyarországon Mária Terézia uralkodásának végszakában léptek életbe. Az eddig előadottak fonalán megismerkedtünk tehát mindazon történelmi tárgyesortokkal, melyekből országrésünk utóbbi századának történelmi mozzanatai kibontakoznak. Az általános történelmi kép, mely e fejezetben élénk tárul, legtöbb pontjaira nézve lehangoló, alkotmányos magyar nemzeti érzelmeinket sok tekintetből sértő benyomást gyakorol reánk! Azonban valamint a köznapi élet körülményei, úgy a történelmi események sötét motívumai közt is igen gyakran feltalálni ama elemeket melyekből a gondviselés derültebb jövőnek korszakait alkotja.

¹⁾ Magyar Hirmondó, 1780. évi okt. 18-diki sz.

III.

NEMZETISÉGI MOZGALMAK ÉS ALKOTMÁNYELENES INTÉZKEDÉSEK A DÉL-MAGYARORSZÁGI VÁRMEGYÉK ELLEN.

A dél-magyarországi új vármegyék, mindjárt első kezdetben, egészen rendkívüli helyheztetésbe jutottak. Akkori sorsuk a magyar közjogi intézmények történetében alkalmasint példátlan. A közigazgatás alá volt rendelve a kir. bekeblező bizottságnak. Minden megyei intézkedés Niezky gróf jóváhagyásától függött, sőt függött sok tekintetben a bekeblező bizottság mellett fennállott ideiglenes tartományi kamarai administráció eszéi és osztrák hivatalnokaitól is, kik önkényűleg, néha titkos instructió szerint is, ellenőrizték és rendszabályozták a megyéket. A dél-magyarországi új megyék, mintha ki lettek volna zárva a többi magyar megyék kötelékéből, gyámság alatt és csak szűk határok közt gyakorolhatták a hagyományos és törvényes municipális jogokat. A visszakapcsolás által az országnak tagjaivá és külön-külön önálló törvényhatóságokká lettek ugyan, de azért közönségesen még mindig csak egységes geographiai fogalom alatt számított a terület, melyen feküdtek. Az udvari cancellaria, a helytartótanács, a kamara, a kabinet, a közelet, még mindig a jogosulatlan „Temesi Bánátot“ használta, — és ami nagyobb fonás, maga a kir. bekeblező bizottság is majd „Comitatus Banatici,“ majd „Comitatus Districtus Temesiensis,“ majd ismét csak egyszerűen „Neo incorporatus Districtus“ néven nevezi őket. A temesi ideigl. kamarai administráció eleinte még a megyei járásokra történt felosztást sem akarta elismerni és mereven ragaszkodott a régi osztrák kerületi beosztás rendszeréhez. Természetes, hogy az új megyék, noha már kezdetben is rendelkeztek az alkotmányos közigazgatás és a törvényhatósági élet minden elemeivel, ilyen körülmények közt alig lehettek képesek annyi municipális erőt kifejteni, mint a mennyi megkivántatott volna a vármegyék minden előnyeinek a vegyes nemzetiségű lakosság előtt való feltüntetésére. Úgy tünnek fel előttem ezen új megyék, mintha az akkori magyar közeletben csak gyermekéveket éltek volna! Határozott irányú, megállapodott megyehatósági ügykezelést, a milyen volt a többi magyar megyékben, hiába keresnénk nálok.

Az első esztendőekben még a helytartótanács fennhatósága sem terjedt ki eme vármegyékre. 1781. évi májusig a bekeblező bizottság elnöke a m. ndv. cancellaria útján ir fel időről időre a fejedelemlnek „de incorporati Districtus Temesiensis interimali procuracione.“ Valóságos próba-idő volt ez az új vármegyék életében! Mintha arról akartak volna meggyőződni Bécsben: vajjon képes-e magyar vármegye, az osztrák kormányrendszer fegyelme alatt felnevelkedett eme határszéli vidéken, úgy megoldani feladatát, érvényesíteni hivatását, hogy vele az udvari körök politikai, fináncziális és katonai tekintetéből egyaránt meg legyenek elégedve.

Az ifjú megyéknek a megpróbáltatás ezen ideje alatt nemcsak a temesvári kincstári kormány ellenszenve ellen kellett magokat szüntelen felvértetniök, de tehetetlen és hallgatag kellett végig nézniök azt is, miként áskálódnak egyre tekintélyök ellen saját alattvalóik: a zsidóság, a nagyobb német városi községek, a bolgár és rácز telepek. Egyre-másra küldözgetik vala követeket Bécsbe és felbért udvari ágensék által azon működnek vala, hogy különféle királyi engedményekkel és privilégiumokkal kiszabadítsák magokat a vármegyék joghatósága alól. Niezky, ki a felség meghívására 1779. évi novemberben ismét Bécsbe távozott és az 1780. évi téli és tavaszi hónapokat is — főleg a kincstári ügyek végleges lebonyolítása dolgában — ott tölté, mindúntalan kellemetlenül lett megháborgatva temesvári kir. biztos helyettesének, Kranzberg kamarai igazgatónak sürü levelezései által, melyekből a magyar alkotmány és a megyék elleneinek rosszakarata, a nemzetiségek ellenhatása eléggé fölréérthetlenül nyilvánult. De a magyaroknak és a vármegyéknek legravaszabb és legkonokabb ellensége maga a kétes jellemű Kranzberg volt. Leveleinek minden sorából kisötétlik az alattomos denuntiáns, kinek szívét a dolgok új fordulata óta keserű epe duzzasztá és elégedetlenség marezangolá. Niezky gróf és a megyebeli főemberek tartottak tőle: féltek befolyásától az udvarnál és más magas állású osztrák államférfiaknál.

1780. évi márczius 10-én legelőbb is arról tudósítja Kranzberg Niezkyt, hogy mióta a gróf Bécsbe utazott, a zsidóság közt zúgolódás támadt a megyék ellen. A temesvári zsidó község már engedélyért is folyamodott hozzá, hogy követséget küldhessen Bécsbe privilégiumok kieszközlése végett. A zsidók kérik, hogy jövőre ne tartozzanak a vármegyék alá, hanem adassanak át a kamarai administratió kormányának.¹⁾ „Meg vagyok győződve — írja Kranzberg, — hogy a kereskedés, mióta a Temesi Bánság Magyarországhoz visszakapcsoltatott, nagyon aláhanyatlott; az itteni zsidóság

¹⁾ „... womit sie künftighin in Ansehung der Jurisdiction von Einer Königl. Hung. Hof-Kammer, oder derselben untergeordneten Cameral Administration abzuhängen bitten.“ (Magyar orsz. levéltár.)

nem képes magát fenntartani a kérelmezett kiváltság nélkül. Beleegyeztem tehát, hogy a zsidók követségbe menjenek fel ő felségéhez. Tájéltassak temesvári zsidó bíró és Schlesinger Farkas el is indulnak holnapután. Egyedüli kívánságom lenne, mire különben a két küldöttet is figyelmeztetém, hogy ne időzzenek ott sokáig és excellentiád hatalmas pártfogásán kívül ne keressenek másoknál segítséget.“¹⁾ Ápril 3-dikán meg azt írja: „Több tekintetből bizonyára nagyobb haszna lenne a közszolgálatnak, ha a megyei tisztviselők rendesen állomásaikon tartózkodnának és a kinestári hivatalnokokkal egyetértőleg végeznék dolgaikat. A vád, mintha a kinestári hivatalnokok és tisztartók bujtogatnák az alattvalókat a megyei tisztviselők ellen, alaptalan. (?) Én részrehajlónak látszom ugyan ebben a dologban; de becsületesemre biztosítom excellentiádat, hogy nagy megerőtötésembe és sok önmegtartózkodásomba kerül elsimítani mindazt, ami itt történik és a miből még nagy zavarok is keletkezhetnek. Majd ha excellentiád hazajön, közelebből is meggyőzni remélem, hogy a jobbágyokat nem a kinestári hivatalnokok izgatják a vármegyei urak ellen, hanem ők magok azok, kik a megyékkel megelégedve nincsenek és ellenők izgatnak. (?) Az alispánok igen becsületes emberek ugyan, de nézetem szerint nem arra valók, hogy különféle nemzetiségű alattvaló népet kormányozzanak. Azt hiszik ők, hogy az által már ezélt érnek, ha az alattvalókat mérték felett veretik és a németek ellen uszítják. Azzal is fenyegetőznek, hogy május 1-jén ki fogják írtani a németeket erről a vidékről, és akkor majd a magyarok lesznek e földnek egyedüli urai. Egyébaránt majd megmutatja a jövő, mi fog itt még idővel történni.“²⁾ Ápril 7-ikén áthelyeztetni kéri magát Kranzberg Lembergbe; de elég gyöngédtelen Niezkynél azzal indokolni kérelmét, hogy Lembergben nem lesz majd naponkint kiteve a veszélynek elveszíteni a föllebbvalók kegyét. Ott jobban ismerik az ő becsületeségét és hivatalbeli buzgalmát, mint itt. A kinestári adminisztráció tanácsosait tudatlanoknak czímezzeti; azok meg viszont egyoldalú, haszonleső és önkénykedő embernek szidják őt. És mindezek daczára Niezky mégis kénytelen volt Kranzberget továbbra is meghagyni előkelő állásában, — és a vármegyék nyakán!

A vármegyék magyaros törekvéseit is szintén Kranzberg hátráltatta leginkább. Rá vall erre saját levele, melyben Niezkynek álnok ürügy alatt a Torontál megyében kezdeményezett községi magyarosítás ellen ír. „Torontál megye — úgymond — igen hevesen követeli

¹⁾ Magyar orsz. levéltár. Act. Incorp. Banat. Temes. Sect. VIII. Nr. 26.

²⁾ U. o.

egyik körözünyében, hogy a községek ezentúl csak magyar jegyzőket alkalmazzanak, az eddigi nemzetiségi jegyzőket pedig (National Dorf Schreiber) elbocsássák. A jegyzők hozzáj jöttek e miatt panaszkodni és azt beszélték, hogy a községek nagyon neheztelnek Torontál megyére, mert a magyar jegyzők nem értenek a nép nyelvén. Olyan jegyző pedig, ki németül nem tud, kevés hasznára lesz községének, kivált ha majd a kinstári hivatalnokokkal is tárgyalnia kellend, vagy más egyéb ügyeket kell elintéznie. Tiltja a magyar jegyzők alkalmazását az a körülmény is, miszerint a mostani jegyzők már jól be vannak gyakorolva az adók kivetésébe és a hátralékok behajtásába. Jövőre attól kellene tartanunk, hogy e főfontosságú teendőben fennakadás lesz, ami egyaránt ártalmára lenne mind a kinstárnak, mind az adózó népnek.“¹⁾ De Niczky most sem mer Kranzberg okoskodásai ellen fellépni, hanem válasz nélkül hagyván levelét, siet a torontáli alispánnak meghagyni, hogy az eddigi nemzetiségi jegyzőket továbbra is tartsa meg hivatalaikban.

Ugyanekkor keresnek a megyék ellen kiváltságokat a vingai, bessenyei és lovrini bolgárok, a n.-beeskereki rácz és német község, Temesvár városa, meg a nagy-kikindai rácz kerület. A kérelmezésnél mindannyian mellőzik illetékes megyéiket. Senkit sem kérdeznek, senkivel sem törődnek, hanem mennek egyenesen fel Bécsbe, hol Keresztúry „bánati udvari ágens“ szívesen szolgál nekik — jó pénzért.

A vingai és bessenyei bolgárokat már ezelőtt egy évvel biztatták Bécsben terjedelmes kiváltságokkal, melyek reményében a jólelkű nép drága arannyal fizetett. A vingai bolgárokat már 1744-ben ruházta fel Mária Terézia bizonyos rendű privilégiumokkal. Ugyanis 1741—1742-ben elfoglalván lakhelyöket és ott valamennyire meggyökeresedvén, minthogy előbbeni hazájokban is, és pedig mind Oláhországban, mind Erdélyben szabadalmakkal valának felruházva, a törökkel helyreállított béke után arról kezdének tanácskozni, hogy minő engedményeket kellene a nagylelkű Mária Terézia királynőtől kieszközölniök? Egyértelmű akarattal azt határozták tehát, hogy Vingát főbenjáró vagy vérhatalommal bíró királyi várossá emeltetik. E végből Kaesemagh Miklóst, Bibics Ferenczet és Rogacsin Mátyást Bécsbe küldik vala, hogy ott ügyvédekét és pártfogókat keresvén, a bolgárok szándékát teljes erővel szorgalmazzák.²⁾ Azonban noha

¹⁾ Magyar orsz. levéltár. Act. Incorp. Banat. Temes.

²⁾ Kaesemagh Miklós festett arcképe a vingai városháza tanácstermében látható. A bolgárok mai napiglan nagy tiszteletben tartják. Ugyanott tisztelik a bolgár eredetű Stanislavich Miklós, előbb nikápoli, azután esanádi püspök arcképét is, ki vezére és allandó pártfogója volt az ősi hazájából kivándorolt bolgár népnek s 1750-ben Temesvárott halt meg.

24 ezer forintot költenek el, nem sikerül nekik királyi városi méltóságra emeltetni Vingút. De azért a kegyes királynő még sem bocsátja el őket egészen üres kézzel, hanem megajándékozza őket bizonyos engedményekkel. Elismeri hadi tetteiket III. Károly magyar király és annak elődei alatt. Elismeri azt is, hogy már 1727-ben kaptak III. Károlytól kiváltságokat Krajova, Rimnik és Braditsen városaik számára, a honnan Magyarországra vándoroltak. Minthogy azonban ismét vissza estek akkor a török járom alá, havasalföldi részök pedig a Temesi Bánságba menekült, ezek most alkalmaztatni kívánják itt ama régiebb kiváltságaikat a jelenlegi körülményekhez. Megengedi a királynő, tekintettel a török földön prédává lett vagyonukra, hogy az általok eddig ideiglenesen használt vingai, szellyosi és bodrogi puszták, a Vinga alatt fekvő Szanád és Dvorin szállásokkal együtt, nekik átadassanak. E földeket azonban most és mindenkor a temesi kamarai administrációval kötendő és a királynő által helybenhagyandó szerződés mellett és nem tulajdoni, hanem csak haszonélvezeti joggal bírják. Szabad a Paulichian bolgárokat, kik vagy itt más népek közt elszórlakva laknak, vagy pedig ezentúl fognának még Oláhországból és a török tartományokból bevándorolni, kebelökbe fogadniok. Kegyúri jogokat nyernek. Szabadon választhatnak magoknak egy bírót és hat esküdtet, de csak a római kath. egyház hivei közül. Felruháztatnak italmérési joggal, kivéve a serfözést. Szabadon üzhetnek ipart, kereskedést, kalmárkodást. Megengedtetik három országos vásárt tartaniok, és szabad bíraskodási joggal ruháztatnak fel, első rendbeli perekben. Kapnak fát a kinestári erdőkből lakházaik fölépítésére. De tartoznak kiszemelt férfiakból egy század katonát állítani a császári zászlók alá, kik háború esetén a temesi várerődítményeket fogják védeni és részét képezik az ottani várőrségnek. Adózásuk marad a régi: ami volt Oláhországban. Vingút „Maria Teresiopolis“-nak szabad nevezniök, és szabad saját pecsétet is használniok.¹⁾ E kiváltságokat akarták most a bolgárok bővíteni és jelenlegi körülményeikhez szabtatni. Féltek ugyanis a magyar megyéktől, de még jobban a magyar uradalmi rendszertől!

Tudvalevőleg az ó-bessenyei bolgárok ugyanakkor telepedtek Dél-Magyarországon, mikor a vingaiak. Az oláhországi bolgár birtokokat egyszerre foglalá el a török mindannyioktól. Ezek is most erősen kezdenek mozogni kiváltságok után. Kranzberg a főpártfogójuk, ki alattomban hathatósan működik közre érdekekben. Kranzberg egyáltalán mindenütt segédkezet nyújt, hol a megyéket népszerűtleníteni, a magyar joghatóságot gyengíteni, életrealóságát az udvarnál gyanusítani kell. Csak Niezky előtt leplezgeté titkos szövetségét a nemzetiségiekkel,

¹⁾ Gorove László: A bánsági bolgároknak hajdani és mostani állapotjuk. Pest, 1836.

— sőt a kiváltsághajszát olykor rosszalja is. De a bessenyei bolgárokat nyíltan pártolja. „Bolgár-Bessenyő községének — úgymond Niezkyhez intézett levelében — legalaposabb igényei vannak a vingaiak kiváltságaiban részesülni. A község a vingaiakkal egy időben küldi követéit Bécsbe igazságos jogát keresni; sőt a legrosszabb esetben kész magát pénzen is megváltani. E község minden más községnek föltötte áll a tartományban az ő szorgalma, pontos fizetése, jó magaviselete és vagyonossága tekintetéből.“¹⁾

A lovrini bolgárok névében ifj. Budor Péter és Csobán Gurán Máté esedeznek ő felségénél 1782-ben, hogy Lovrin, mely több torontáli helységgel együtt eladásra tűzetett ki a kamara által, ne adassék el; „mert a bolgárok azért rázták le rablánczaikat a török földön és azért váltak meg ott szerzett vagyonuktól, hogy itt ő felsége kegyes szárnyai alatt szabadságban, nem pedig úri hatalom alatt élhessenek.“ Kérik tehát ő felségét, hogy a kamara részére megmaradt allodiális földek nekik és maradékaiknak vagy ingyen való bírásra, vagy igen mérsékelt fizetés mellett átadassanak. Minthogy azonban ez Torontál megye egyes hazafias urainak föllépése következtében nem sikerült és Lovrin helységét Gottlobbal együtt Liptay Antal kapta meg vegyes adomány útján, a bolgárok „undorodván az úri hatalomtól,“ Écska környékére költöztek át. A Csanádon és Nagy-Szent-Miklóson telepedett bolgárok is, mivel ezen helyek Nákó birtokába jutottak, onnan vagy Bessenyőre, vagy más helyekre mentek át.²⁾

A vármegyék idejekorán észrevevén a nemzetiségek ellenszenves mozgalmait és igazolatlan terjeszkedéseit, alispánjaik által magánlevelekben figyelmeztették Niezkyt az üzemnek helytelenségére és a rossz következményekre, melyek elmaradhatlanok lennének, ha a felügyeletet leginkább szükségű nemzetiségiek különféle szabadalmakkal kivonnák magokat a megyei hatalom és a magyar földesúri befolyás alól. Semsey András torontáli és Balás István temesi alispánok levelei érdekes tanulságul szolgálnak, mily hazafias felfogással kísérték a megyék már akkor is az ország déli határszéleire telepített idegen fajbelieknek magaviseletét.³⁾ Azonban még akkor egyik megye sem merte az ügyet nyilvános ülés elé vinni és tárgyalni; részint azért, mert politikai természetű kérdések felett a kir. bekelező bizottság elnöke döntött, részint pedig azért, mert higgadt számításuk szerint nem lett volna tanácsos nyílt fellépés által még nagyobb ellenszegülésre ingerelni a bujtogató frázisok kifogyhatlan variációival, önző ezélok

¹⁾ M. orsz. levéltár. Acta Incorpor. Banat. Temes.

²⁾ Gorove László, id. m. 88. l.

³⁾ Niezky Lajos közlése a ligvándi családi levéltárból.

utáni kapkodásra felhevített lakosságot. Niezky azt felelte tehát Kranzbergnek: igyekezzék a vingai, bessenyei stb. bolgárokat otthon marasztalni; nem szükséges Bécsbe utazniok, hanem legyenek otthon türelemmel, míg ő visszaérkezik Temesvárra. Akkor majd megvizsgálja kérésüket és azt fogja nekik tanácsolni, ami leginkább hasznokra lehet. De mind hiába! A bolgárok 1780. évi júniusban mégis felküldötték követeket a bécsi udvarhoz, — ezúttal azonban, miként az imént megjegyzém, óhajtott siker nélkül. Csak biztatásokkal és szép reményekkel tértek onnan vissza.

Nem kevésbbé féltek a vármegyétől a nagy-beeskereki németek és rácok. A megyékben a nem rég beköltözött magyar nemesi osztály egyeduralma jutván hatalomra, ezt a magyarokkal különben sem rokonszenvező és vezéreik által felbujtogatott nemzetiségi iriggyal szemmel és aggodalommal nézték. Azonkívül Nagy-Beeskereken volt Torontál megye székhelye is. Kiváltságok nélkül tehát nagyon közelről tűnt fel a németeknek és rácoknak a nemzetiségi érdekek veszélye. Beeskerek községe 1769. évi június 6-án kapott ugyan már Mária Teréziától mezővárosi kiváltságlevelet, de az most, az életbe léptetett magyar közigazgatási rendszerrel szemben, nem látszott eléggé kielégítőnek lenni. 1780. évi április hóban két választott embert küldenek hát a beeskerekiek Bécsbe, a német és rác lakosság költségén, hogy Beeskereket királyi várossá tegyék és a megye hatósága alól felszabadítsák. A küldöttek költségeit nem engedélyezte a megye a mezővárosi pénztárból, sőt Niezky még azon 30 darab aranyat is törölte a költségvetésből, melyet a város ügyes-bajos dolgokban a bécsi udvari ágensnek évenként fizetett. Kratzeisen, beeskereki városbíró, amint a küldöttek elutazásának hírére vette, ijedtében tüstént Temesvárra utazott, Kranzbergnél jelentést tenni. Kranzberg május 5-én értesíti Niezkyt a beeskerekiek merényletéről, kik — úgy mond — az ő írásbeli tiltakozása dacára sem engedték magokat tovább visszatartani, és mitsem törődve a gróf engedélyével, már 12 nappal előbb küldték fel képviselőiket privilégiumokat keresni.¹⁾ „Ich muss bekennen — írja Kranzberg Niezkynek — dass all diese Leute durch den Herrn Hofagenten Keresztury ganz nährisch und zügellos gemacht werden; ein jeder suchet von der jetzigen Gelegenheit zu profitiren, die Zahlungen zu verzögern und Privilegien zu erlangen.“²⁾ A királynő mégis megígérte a követeknek, hogy Nagy-Beeskereket

¹⁾ „Gestern überkomme die mündliche Nachricht von den Gross-Beeskereker Marktrichter Kratzeisen, dass sich die Marks-Deputirte, ungeachtet meiner schriftlichen Erinnerung vor Einlangung Euer Exzellenz hoher Erlaubniss nicht nachher Wienn abzureisen, nicht mehr aufhalten liessen, sondern bereits vor 12 Tagen abgegangen sind.“ (Magy. orsz. levéltár.)

²⁾ U. o.

királyi várossá fogja tenni, ha benne a kereskedés és ipar virágzóbb fejlettségre emelkedik.¹⁾

Ugyanesak 1780. évi májusban járul Temesvár városa is a nagylelkű fejedelemasszony elé. Kéri: *a)* a szabad királyi városi kiváltságos jognak díjmentes adományozását és annak a külvárosokra is kiterjesztését; *b)* hogy a város környéke a hozzá tartozó jogokkal és szabadságokkal, ide értve Mehala falut is, úgy a miként azt határvonalai a szomszéd falvaktól elválasztják, jutányos becsáron Temesvár városának adományoztassék; *c)* hogy a külvárosi sörház, a négy vizimalom, a török kakashoz czimzett vendéglő és a határban levő erdőség, tekintettel a kinestártól átveendő terhekre, szintén jutányos becsáron a városnak engedtesenek át.²⁾

Niczky hathatósan ajánlja a város kérelmét a kegyes királynő figyelmébe. „Temesvár — úgymond — csak akkor lesz képes a kinestár és a közjó érdekében kedvező sorsra emelkedni, ha az általa mérsékelt áron megvásároltatni kért Mehala falunak és más egyéb területi javadalmaknak birtokába juthat!“ Mária Terézia minden késedelem nélkül már május 5-én küldi át Temesvár városa kérelmét véleményadás végett a magy. udv. cancellariának, „minthogy mindenestre hajlandó a nagyérdemű várossal kegyelmét éreztetni.“³⁾ Ezúttal azonban csak annyiból állott a nemsókára megérkezett udvari válasz, miszerint Mehala falunak és a kérő levélben felsorolt többi javaknak eladása alkalmával Temesvár városáé lesz az elsőbbség, minden más vevők felett.⁴⁾

¹⁾ A beeskerei küldöttség 1100 arany forintot ajált fel az állampénztárnak a diplomáért, ha városuk királyi várossá lenne. Az udvari ágensnek pedig 100 frtot ígérték, ha ügyöket sietősen szorgalmazni fogja. Ők magok 800 frtot számitottak fel utiköltségre, mely roppant összeget aztán a kétszínű Kratzeisen adó gyanánt vetette ki a városi lakosságra. (Nagy-Beeskerek városa levéltára.)

²⁾ Preyer csak ennyit jegyez meg: „— — die Stadt wurde aus besondern staatlichen Rücksichten zu einer königlichen Freistadt bestimmt, ohne dass sie irgend welche Ablösungs- oder Befreiungsbeiträge an das Aerar bezahlte.“ (Monogr. d. k. Freistadt Temesvár, 89 l.) Böhml., ki hűtlenül másolta le Preyer szavait, azt állítja, hogy Temesvár városa már 1780. évben emeltetett királyi várossá. (Dél-Magyarorsz. kül. tört. II. k. 134. l.)

³⁾ „In der Anlage hat die Kanzley die Mir im Namen der Stadt Temeswar überreichte Bittschrift zu empfangen. Da Ich allerdings geneigt bin dieser wohlverdienten Stadt Gnade zu thun, so hat Mir die Canzley mit Beyziehung der Kammer und des Grafen Nizky ein gemeinschaftliches Gutachten vorzulegen, ob und wie derselben über die von ihr ansuchenden verschiedenen Petiten willfahret werden möge?“ (Magy. orsz. levéltár, m. f.)

⁴⁾ „Civitatem in eo assecurandam esse, quod occasione venditionis praedictae Possessionis aliorumque Beneficiorum, prioritatem emptionum obtentura sit.“ (Ugyanott.)

1781-ben csakugyan felruházta II. József császár Temesvárt a szabad királyi városi kiváltságokkal. A város magára vállalta a kincstári terheket, de kapott a kamarától a terhek fedezésére pálinkamérési jogot, egy koresmát, négy malmot és 14 $\frac{1}{2}$ telek földet. Királyi városi szabadsalmi daczára Temesvár városa az 1790-iki országgyűlésig Temes megye s a temesi kamarai adminisztráció joghatóságának volt alárendelve. S habár Eötvösesi Lovász Zsigmond, temesi rendszerinti alispán, kir. biztosi minőségben az 1782. évi őszön nagy ünnepélylyel felavatta is az új királyi várost: a megyei rendek mindazonáltal hevesen ellenezték annak Temes megye joghatósága alól leendő felszadadítását és törvényes beczikkelyezését. A vármegye és a német szellemű városi törvényhatósági testület közt ellenséges súrlódások keletkeztek, és a megye nem egyszer lobbantja a város szemére, hogy germanizál és a hazai rendeleteknek ellenszegül! Temesvár városa — írja a megye a beczikkelyezést ellenző fölterjesztésében — leginkább az által adja tanúbizonyságát legrosszabb szándékának (ein Merkmal ihrer schlechtesten Gesinnung), hogy a német nyelvet, noha az az egész ország közmegegyezésével eltiltatott s helyette a deák és magyar nyelvek hozattak be, a haza esúfjára még most is használja úgy politikai, mint törvénykezési dolgaiban. Sőt a városi tisztviselők az ország nyelvét még csak nem is értik.¹⁾

De leginkább ellenszegült a dél-magyarországi alkotmányos közigazgatási szervezetnek a királyi kegyelmekkel és a haza jótéteményeivel immár túlhalmozott és többszörösen megkiváltságolt nagy-kikindai kerületi rácz lakosság. E telhetetlen és hűtelen népet sem a bécsi udvar és a régi katonai meg osztrák polgári kormány nem tudta kielégíteni, sem Niezky és a vármegyék megfécézni. Mindúntalan újabb meg újabb követelésekkel lépett elő, nem hódolván sem az államhatalom tekintélyének, sem a magyar törvények szentségének. Legfőbb urát a kárloviczi metropolitában látta, kinek családonként készséggel fizette meg a terhes aranyadót is. Metropolita ezen év télutoljáig Vidák János volt, egy akkor már testileg és lelkileg elsatnyult, tehetetlen ember, ki végső éveit részegeskedésben töltve, magas állásának előnyeit az ország és a kormány hasznára sehogy

¹⁾ Hetzel S. M.: „Geschichte und Statistik des Volksschulwesens der kön. Freistadt Temesvár.“ Budapest, 1873. 103—104. ll. — Szerző közli a temesvári községnek Kunatter Mihály elöljárója által a megye panaszára adott válaszát is. „Wir können — ügymond a város — unter uns und in Privatangelegenheiten keine andere Sprache führen, als die uns von der Natur, als ersten und vornehmsten Gesetzgeberin zu theil wurde; bey Gerichte jedoch mag was immer für eine Sprache herrschen, wenn uns nur Gerechtigkeit administriret wird.“

sem tudta érvényesíteni.¹⁾ Püspökei és papsága nyílt ellenségei valának az országnak, de az udvarral sem tartottak őszintén, hanem inkább Oroszországtól várták üdvösségüket. Midőn ezen évben a moszkoviták megjelentek határainkon és a hazát fenyegetni kezdék, a rácz pópák közt, kik titkos levelezési szövetségben állottak velök, széles kedv és nagy örvendezés derült fel egyszerre.²⁾ Most is, hogy Niezky egy ideig távol volt Temesvárról, lázongani és lázítani kezdének a kikindai districtus falvaiban és szállásain mindenüvé. Az volt most a ráczok kívánsága, hogy ismét visszahelyeztessenek a hajdani katonai állapotba; mert ők nem akarják a magyar vármegyét uralni, sem magokat a vármegyec által felügyelt kerületi tanácsnak alávetni. Az esetet Niezky jelentései alapján körülményesen írja le Eszterházy Ferencz cancellár, a királynő elé terjesztett következő jegyzékében. „Niezky gróf — úgymond — azt jelenti nekem, hogy a minapában ismét zavargások fordultak elő a kikindai ráczok közt. A kerületi tanács is panaszkodott, hogy a districtusi községek nemcsak nem engedelmeskednek neki, de sőt megvetéssel viseltetnek iránta. Alattomos izgatók bujtogatják a népet, hogy ismét katonai kormányt követeljen a maga számára. Nehányan közülök faluról falura futkosnak és aláírásokat szednek a községektől. Ilyen aláírásokkal jelent meg a multkor négy főczinkos báró Zettwitz tábornoknál, a temesvári hadparancsnoknál, kérvén őt, hogy a kikindai kerülethez tartozó rácz községeket vegye át a katonai állományba. Zettwitz azzal utasítá el őket, hogy nines felhatalmazva a kikindai kerület rácz lakosságát a katonai állományba felvenni, hanem jelentsék magokat előbb Niezky grófnál. Midőn Niezky Bécsből Temesvárra visszatért, a rácz küldöttség csakugyan megjelent nála és azzal indokolta a fennebbi kérelmét, hogy a kikindai magistrátus nagyon sok költségökbe van, de a nehézkes közigazgatási rendszerrel különben sincsenek megelégedve.³⁾ Niezky elérvén alattomos czélzataikat, igyekezett őket a veszedelmes szándékról lebeszólni; bátorítá

¹⁾ Meghalt 1780. évi febr. 29-én. Halálozását márczius 6-án jelenti Kranzberg Niezkynek a következő érdekes sorokban: „Den 29-ten February Nachmittag um 4 Uhr sind Se. Excellenz der Karlovizer Herr Metropolit v. Vidak auf seiner Herrschaft zu Talia verstorben. Man sagt ein Ansatz der Wassersucht habe verursacht, dass er den gewöhnlichen Trunk des Ordinari Weines, gedoppelt mit Tokayer und Rakie verwechsellte, worauf der Schlag erfolget, welcher Ihme 3 Tage sprachloss gemacht.“ — Vidák után 1781 évi júniusig üresedésben maradt a karloviezi érseki szék.

²⁾ Bizonyos Tunesov nevű pópa vádolta volt az udvarnál, hogy az oroszokkal felségsértési és honárulási szövetséget folytat.

³⁾ A „militaris petitio“-n, a mint azt nevezték, 217 kerületi lakos van aláírva. Ezek közül sajátkezűleg csak két pópa és a várnagyok jegyző tudta nevét aláírni. A többiek csak keresztvonalasikat tettek az okmányra. (M. orsz. levéltár.)

őket, hogy nyilatkozzanak előtte őszintén, ha lenne-e még más egyéb panaszuk is. Ő — úgymond — azért lett Temesvárra rendelve, hogy minden embernek részrehajlás nélkül igazságot szolgáltatasson. De a ráczok semmi alaposat sem tudván felhozni. Niezky kijelenté előttök, miszerint a katonai állapotba való áthelyeztetésök semmi szín alatt nem fog megengedtetni; mert ők legmagasb elhatározásból még az országrész visszakapcsolása előtt lettek polgárosítva. Értésökre adta a gróf azt is, hogy eljárásuk bűnös dolog; mert csak arról tesz újabb bizonyosságot, hogy a ráczok nem akarnak engedelmeskedni és a köteles alárendeltséget megvetik. Intette őket békességre és a felsőbbség iránti engedelmisségre. Nem mondhatom ugyan — folytatja a cancellár, — hogy a kiváltságos kerületben általános forradalom tört volna ki; de azért mégis minden igyekezettel azon kell lennünk, hogy ama külön joghatósággal és külön tanácsesal ellátott népnél ne ismétlődjenek többé a zavargások; mert ha a nép hozzászokik az e féle kihágásokhoz, az aztán az ottani végszéleken, főleg háborús időkben, végtelen következményeket vonhatna maga után. Niezky ki akarta fürkészni: ki tanácsolta a ráczoknak a katonai állapotba való visszatérést? De nem tudhatott meg egyebet, mint csak azt, hogy Putnik nem egyesült görög püspöknek Nagy-Beeskereken tartott székfoglalása alkalmával, midőn a kerületi ráczok közül is sokan ünnepélyesen kivonultak eléje, a püspök néhány rácz pópa előtt ezt mondotta: „Milyen kár, hogy ezen emberek nem katonák!“ A pópák azonnal felfogták a püspök szavait és terjesztették a nép közt. Elég baj, hogy a rácz püspökök szüntelen bele avatkoznak a világi dolgokba. Befolyást akarnak gyakorolni és oly tekintélyt tulajdonítanak magoknak, mely ha nem fordítatik egész őszinteséggel és tökéletes szándékkal a legfőbb szolgálat javára, alkalmilag még nagy ártalmára lehet a közügyeknek és a legmagasb szolgálatnak. Alig távozott a ráczok négy főczinkosa Niezky gróftól, midőn Tiganiti, ¹⁾ Putnik püspök sógora, egy emlékirattal köszöntött be hozzá, kérvén őt, hogy a kikindai kerület biztosi hivatalára őtet nevezze ki. Tiganiti ígérte, hogy azon esetre, ha ő nyerné el a biztosi állást, a béke és egyetértés rögtön helyre lenne állítva a kerületben, sőt az adóhátralékok is, melyek 1780-ban már 2.382 frt 30 kr-ra rúgtak és melyeket a kerületi tanács minden erőködése daczára sem képes beszédni, legott meg lennének fizetve. Ezek után abban a véleményben van Niezky gróf: a) Putnik püspöknek külön udvari átirattal tudtára kellene adni, miszerint az udvarnál nagyon szemet szúr, hogy ő azon bizalomnál fogva, melylyel iránta a kerületi rácz nép viseltetik és tanácsát mindenben kikérni szokta, meg nem tudta akadályozni a zavargásokat, sőt azokról még csak

¹⁾ Az előttünk már ismeretes Tiganies János György. (V. ö. e kötet 232. s. köv. II.)

jelentést sem tett az udvari bizottságnál; *b)* Tiganitit meg kellene inteni, hogy a kikindai kerület ügyeibe többé ne avatkozzék, különben, mind a három vármegye területéről számúzni fogna. A forrongás és folytonos nyugtalanság a rácz nép közt, ellenszegülések még saját kerületi magistrátusuk ellen is, az innen származható veszély és az ilyen népfölkelek elnyomására megkívántató költségek: ezek azon okok, melyek felbátorítanak, igénytelen véleményemet az iránt nyilvánítani, miszerint az előadott dologban egy pillanattig sem szabad haboznunk, sőt ellenkezőleg teljes igyekezettel minél előbb azon kell lennünk, hogy a rácz nép közt a saját tanácsa iránti szükséges engedelmisség helyreállítassék, a főczinkosok és a többi zavargók példásan megfenyítessenek, — és még más egyéb czélhoz vezető és tanácsosnak látszó eszközök is halasztás nélkül alkalmazásba vétessenek.“¹⁾

A cancellár előadása mély benyomást gyakorolt az akkor már betegeskedő királynő kedélyére. Azonnal íratott Putnik püspöknek, hogy a világi ügyektől távol tartsa magát és azon legyen, hogy lázongó hiveit sorsukkal megbékéltesse és a törvényes felsőbbbség iránti engedelmisségre szoktassa.²⁾ Niezkynek pedig meghagyta, hogy Tiganiest a bekeblező bizottság elé megidézve, nyugtalan természetét és szerénytelen eljárását szemére lobbantsa és keményen megdorgálja. Mindez meg is történt. A ráczok főczinkosai elfogattak és Temesvárott börtönre vettetvén, ügyökben szigorú büntető eljárás tétetett folyamatba.³⁾

A vizsgálat alatt napfényre került adatok alapján többször tett Niezky a királynőnél tüzetes fölterjesztéseket a kikindai ráczokról. Késérő tapasztalatai elvégre most már őt is meggyőzték arról, miszerint kecségtetésekkel és kiváltságokkal lehetetlen rakoncátlan népet helyesen és békésen kormányozni. Többi közt azt javasolja most már ő is az aggodalmaskodó cancellárnak: „Siessen a kikindai ráczokat, kiket a privilégiumok elkényeztettek és elvadítottak, a magyar törvények korlátai közé szorítani és a magyar alkotmány szellemében kormányoztatni.“ Eszterházy helyesli és magáévá teszi Niezky tanácsát, írván a királynőnek:

¹⁾ Magyar országos levéltár. Acta Incorpor. Banatus Temes.

²⁾ U. o.

³⁾ A lázadók vezéreit így jellemzi a kikindai tanácsbíró: „Sima Bugarin, incola possessionis Vranova, omnium princeps et inquietissimus.“ Ő a tulajdonképeni főczinkos: előfogatokon faluról falura jár és az adók nem fizetésére izgatja a népet. „Voin Tomásevics, aequae possessionis Vranova incola, priori simillimus et omnium nefariorum actionum et factionum cooperator. Michailo Grosechin, Plavscha Kosztics, Jovan Bosnyák et Mareo Schiaeski Melenczenes incolae, omnium nefariorum moliminum nequissimi ac una zelantissimi promotores. Todor Zavisies, oppidi Nagy-Kikinda, quoad quaerendam militiam cooperator atque instigator maximus.“ (Magyar orsz. levéltár. Cancellar. oszt.)

„A gróf jól beszél, és én magam is osztozom jóakarató véleményében. Bizonyára komolyan hozzá kell most látnunk mindenekelőtt arról tanácskozni: mit kellessék kezdenünk a rácz néppel, hogy esodálatosan felszaporodott adóhátralékai hovahamarabb behajtassanak? Másodszor azon kell lennünk, hogy a rácz nép kormányzására oly mód és szabályzat állapíttassék meg, mely a magyar törvények szellemében van és Magyarország alkotmányának teljesen megfelel.“ Mária Terézia az első pontra vonatkozólag sajátkezűleg jegyző fel a cancellár iratára: „Placet.“ De a második pont alá a bécsi udvar akkori politikáját híven jellemző e szavakat írta: „So weit dis ohne unruhe und der gemeinde Prÿvilegium vereinhährlich ist.“¹⁾ A királynő ezen határozata egyelőre természetesen megakasztott minden további lépést.

A vármegyék sem tehetek ebben a dologban semmit. A kir. bekeblező bizottság gyámkodása alatt municipális autonómiájukat csak forma szerint élvezték és gyakorolhatták. Niezky és részben a kamarai adminisztráció escelekedett még most is helyettők. Niezky kezei pedig százszerosan meg voltak kötve. Így aztán a kikindaiak, elbizakodva a királynő oltalmába, és szívósan ragaszkodva szertelen kiváltságaikhoz, háborítlanul folytatták rakonezátlanságaikat a kerületi hatóság, a bekeblező bizottság és a szomszéd vármegyék ellen. A vármegyét éppen semmibe sem vették, végzéseit nemcsak végre nem hajtották, de sőt többször még el sem fogadták. Élesztette bennök a fennhéjázás és daczos zabolátlanság szellemét a szomszéd Bácsmegye tiszai korona-kerületének rácz lakossága is, mely 1751. és 1774. óta szintén terjedelmes kiváltságokkal rendelkezvén, azok védelme alatt a közte lakó magyarságot nemcsak bátran fosztogatta, hanem kegyetlen üldözéssel és ember-telen dühlhel írtotta is; Bács megye ellen pedig szüntelen pártütést folytatott és a Tisza balpartján lakó rácz atyafiságot is hasonló zendülésekre és magyarellenos vállalatokra nógatta.²⁾ A rossz példa után indulván, és saját nemzetiségi agitátorai által is folytonosan ingereltetvén, a kikindai ráczok is gyűlölettel viseltettek minden iránt, ami magyar

¹⁾ Magyar országos levéltár.

²⁾ Szolgáljon erre nézve szomorú tanúságul a következő eset, mely a bácsmegyei Martonyos községben adta elő magát. A martonyosi magyarok panaszt emeltek Bács megyénél, hogy az ottani ráczok erőszakosan elveszik tőlök szántóföldeiket, házhelyeiket és ingó javaikat, ellenszegülnek a megye rendeleteinek és nem engedik meg, hogy magyar ember Martonyoson házat építhessen, a magyaroknak építtetni kezdett házaik pedig erőszakkal lebontják. A megye, megtorlandó a ráczok igazságtalanságát, visszahelyezi a magyarokat jogaikba. — De ez mitsem használ! A magyarok kénytelenek új panaszszal fellépni, melyben a következőket adják elő: „Alázatos instantiánkra a megye rendelése szerint szolgabíró úr visszaadta ugyan némely vett és tovább birt földjeinket s réteinket, a melyektől a martonyosi ó-hitű vagyis görög vallású szomszéd atyáinkkal által megfosztattunk. De mivel hogy ezen t. u. vármegyei

volt, vagy annak csak színezetét is magán viselte. A vármegyéről hallani sem akartak, a szolgabirákat elismerni vonakodtak. Torontál megye hivatalos átirataira még sürgös természetű törvénykezési dolgokban sem válaszoltak a districtusi községek, de legtöbb esetben maga a kikindai magistrátus sem. „Effectum sententiae — panaszolja a megye — haud procurando, sed dilationi ejusdem in vexam supplicantis, ad elusionem justitiae, quin etiam vilipendium determinationum publicarum sponte quodammodo intendit.“¹⁾ A kikindai districtus egyáltalán úgy lépett fel Torontál megyével szemben, mintha a megyétől teljesen független, önálló törvényhatóság lett volna. Ha pl. a megyebéliek marhákat hajtottak fel Pestre és Bécsbe a districtus valamely területén keresztül: a ráczok útjokat állták nekik és minden tiltakozás daczára keményen megtaksálták őket. A gyámság alatt volt vármegye mitsem tehetett ellenök. Bosszúságában legfőlebb csak azzal torolta meg a sérelmes visszaélést, hogy viszont ő is jól megvámolta a ráczokat, midőn azok a megye területén át bört szállítottak Verseczről. megvevén ilyenkor a szerezot külön még azért is, hogy lovaikat a vármegye fűvén legeltették az utak mellett.²⁾

sedriális rendelés ellen, nem egyéb okból, hanem hogy rém. katolikusok vagyunk, az említett ráczok pártot ütnek, és nem is remélhetjük, hogy mindaddig engedelmeskedjenek, miglen ő Főlségétől kegyes paranesolatot nem vehetünk: azért ezen instantiánkkal alázatosan nem egyébért hathatós pártfogása alá folyamodunk a t. n. vármegyének, hanem hogy életünket s annak megtartására szükségese eledelünket megtarthassuk, a következők szedriális rendelését nemcsak megerősíteni, hanem zenebonás pártító előjáróinkat érdemesen megbüntetővén, zabolában tartani méltóztassék. Mert már annyira terjedt merészségük és vakmerőségük, hogy midőn tisztartó urunk megjelentése után Biats Gáspár és Molnár Mihály pusztai társaink azon helyen, melyet a tisztartó úr a t. n. vármegye törvényes bírósága előtt, két esztendőnek előtte nyert, mint szellőrek házat kezdettek verni, tehát rájuk rohánván, Biats Gáspárt Horváth Mátyással, László Mátéval és más három pápista munkásokkal a faluházához hajtották, a hol már a mostani bíró a tavalyival és Battyán esküdtel lévén, sok és kimagyarázhatatlan szidalmak után a deresbe vonattatván, Biats Gáspáron ugyan 15, Horváth Mátyáson valami 14, László Mátén pedig egynéhányat csaptak. Sőt a mi több, midőn oly ártatlan veretetésünkért méltó jajgatás közben Istenért, ő Főlségiért, a t. n. vármegyéért kértük volna, hogy ne verettetnének, sőt ezer forintig való protestációval tőlünk ezen erőszakot háritani igyekeznénk, tehát könyörületesség helyett a kisbíró biztattak, leginkább pedig a tavalyi bíró szüntelen kiáltotta: „Üsd a pogányt, mig pihenhet; se Istene, se lelke!“ És noha Isakov Jován esküdt intette a többit, hogy ne bántsák; de mégis nem tekintvén az Istentől rendelt t. n. vármegyének jurisdictióját és hatalmát, azt merészlette a tavalyi bíró felelni, ha becsülettel ugyan ki lehetne mondani: „Sz...t paranesol nekünk a vármegye, maholnap az életünk!“ (A martonyosi r. k. plébánia levéltárából. „Adnotationes quaedam de ortu et progressu Ecclesiae & Parochiae Martonosiensis.“)

¹⁾ Torontálmegyei levéltár. Protocoll. Sess. 1779—1783.

²⁾ U. o.

Nem lehet tehát esodálni, hogy ilyen körülmények közt Niezky gróf is beelégedni kezdett a sok nehézséggel, kellemetlenséggel és súlyos felelősséggel járó kir. biztosi hivatalával. Vörös Antal alnádort, ki a bekeblezésnél, a vármegyék felállításánál és szervezésénél, a kincstári javak eladására vonatkozó tervek készítésénél jobb keze és legmegbízhatóbb tanácsosa volt, már 1780. évi ápril hóban szőlitotta el mellőle Albert herezeg, a kir. helytartótanácsához. Azóta Niezky úgyszólván magára volt hagyatva. A sok fáradság és a súlyos gondok kimeríték erőit. „A munka sokasága és különfélesége — írja Eszterházy cancellárnak — majdnem elviselhetetlen teher rám nézve. Hozzájárul még, hogy alig van hasznavehető emberem. Megbetegedtem a nagy teher alatt. Bár adna Isten erőt, hogy mindvégiglen elbirhassam.“¹⁾ — Pedig Niezkyre még nagy feladat megoldása várt: a kincstári jószágok ezélbavett eladása! A királynő benne helyezé teljes bizodalrát. Egyedül tőle várta ezen a kincstárra és a bekeblezett országrész jövőjére nézve főfontosságú kérdés sikeres megoldását. Még mielőtt Niezky Bécsből Temesvárra visszaíndult, meghagyta a királynő gróf Kollowrath Lipót ndv. kamarai elnöknek, hogy Niezkyt a kincstári jószágok eladási ügyének előmozdításában minden lehetőképen segélyezze. „Ezen ügyet — mond a királynő — nagyon szívémen viselem, és nem kételkedem, hogy Niezky a rá bizott munkát lelkes buzgalommal, erélyes tevékenységgel fogja végezni és óhajtott ezélhoz vezetni.“²⁾ Örült is Niezky, midőn augusztus hóban megírható a királynőnek, hogy az eladandó dél-magyarországi uradalmak és jószágok megtekintésére, daczára a némely vármegyékben nyilvánult ellenáramlatnak, több venni szándékozó magyar főúr jelentette már magát nála Temesvárott. Köztük volt az öreg Orezy báró, Butfler gróf, Erős ezredes, Szlávy és a fiatal Ahnássy. „Az urak iti voltak — írja Niezky — és megtekintették a megfelelő jószágokat; minthogy azonban az összesített uradalmakat nagyon drágálják, leginkább a praediumokra vetették szemeiket.“³⁾

¹⁾ Magyar orsz. levéltár, m. f.

²⁾ Mária Terézia e kézi levelkéje 1780. évi június 9-én kelt. „Es sind dahero mit dem Grafen Nitzky die noch übrigen Anliegenheiten so auszumachen, dass Er mit allen zu dieser Operation gehörigen Expeditionen schleüingst versehen, ehstens von hier abgehen könnce. Es solle Ihm auch in allen der nöthige Beystand und Vorschub zur Beförderung dieses wichtigen und Mir angelegentlihen Geschäftes geleistet werden. Ich zweifle nicht, dass er das Ihm anvertraute Werk mit allen Eifer und Wirksamkeit betreiben und zu den gewünschten Endzweck führen werde.“ (Bécsi ndv. kamarai levéltár.)

³⁾ Magyar orsz. levéltár. — Úgy látszik, arról is gondoskodott Niezky, hogy hírlapi reelum által ébreszsze fel a magyar nemesség és a birtokképesek kedvét Dél-Magyarországon jószágokat vásárolni. A Magyar Hirmondó 1780. évi decz. 16-iki számában olvassuk: „Tömösvárról érkezett levelekben jelentetik, hogy Mind-

Azonban az élet könyvében másképen volt megírva. A 64 éves Mária Terézia nem érhetette el számtalan dél-magyarországi reformjainak, üdvös újításainak és alakításainak teljes befejezését. Gazdag, nevezetes és dicső fejedelmi életének, melynek összes szellemi tevékenysége ritka erővel a kormányzásban központosult, 1780. évi november 29-én véget vetett a halál. Állítják, hogy anyai jó szívének utolsó dobbanása a magyarokat illeté. Mondják, hogy halálos órájában meghagyta Eszterházy cancellárnak: jelentené ki köszönetét a magyar nemzetnek a ragaszkodásért és hűségért, melylyel irányában mindvégiglen viseltetett. A történelmi hűség érdekében fölemlítendőnek tartom azonban itt, hogy a levéltári adatok tanúsága szerint korántsem gyászolta meg a magyar nemzet Mária Terézia halálát oly bánatos szívvvel és oly általános fájdalommal, mint a hogy azt német források után némely magyar írók beszélik. E tekintetben a nemzet közhangulata a vármegyék gyűléstermeiben nyilvánult. Ott inkább csendes resignációval és a nem éppen keesegtető jövődől feletti elborult, aggodalmas lélekkel hallgatták meg a rendek II. József császár 1780. évi november 30-iki leiratát, melyben anyja haláláról és saját trónraléptéről értesíté az országot. A megyék leginkább csak egyszerűen tudomásul veszik válasz-felirataikban Mária Terézia elhunytát és emberi szokás szerint az előre irányozván figyelemeket, üdvözik a trónra lépett új fejedelmet s köszönettel fogadják ígérétét, miszerint kormányzásában az ország törvényeit és alkotmányát tiszteletben fogja tartani. Nem volt ez a magyarok részéről háladat-lanság az elhunyt iránt, hanem inkább oly általános lelki hangulat, melyet a múltak némely keserű emlékei, a jogért és szabadságért vívott sok sikertelen küzdelemre való visszaemlékezés természetsszerűleg támasztottak a hazafiak keblében. Sőt ami leginkább feltűnő, még a dél-magyarországi vármegyékben is csak ilyen majdnem néma gyászt tapasztalunk. Pedig e megyéknek, melyeket Mária Terézia nemesak fölélesztett és az országhoz visszakapcsolt, de melyek területén, másfél százados szomorú sors után, igazán fejedelmi gondoskodással igyekezett meghonosítani az anyagi és szellemi boldogulás számos föltételeit, és korának s a dynastiának meggyőződése és elvei szerint őszintén rajta volt népét a jólét és mivelődés pályáján előbbre vinni, mindenekelőtt legtöbb okuk lett volna emlékezetesb tettek által meggyászolniok a feledhetlen jó fejedelemasszonyt. Hiszen az ő dicsőségét hirdetik üdvös alkotások Dél-Magyarországon: a beruházások, melyeket e vidék köz-jólétének érdekében tett, sokszerű költséges építkezései a három megyében és az al-dunai határszéleken, intézkedései az ipar és keres-

szenthavában feles számmal (!) gyűltek oda mind Magyarországból, mind pedig a es. kir. Felsőnek egyéb tartományiból olyan uraságok, a kik magoknak jószágokat szerezni kívántanak, úgy hogy Tömös és Torontál vármegyében kevés eladó királyi jószág vagyon immáron, melynek vevője nem akadott volna.“

kedelem emelése, a földmívelés fejlesztése, a közlekedés könnyítése, az avar puszták benépesítése és a vallás- és erkölcsi élet erősítése érdekében. És mindazonáltal még eme ifjú megyékben is győzedelmeskedett a hazafias érzület hatalma a szív halás indulatain. Néma könyvekbe fojták a megyék rendei a dúsan adakozó koronás jótevőnek elköl-tözése fölötti fájdalomukat; de az érzelmek visszaszorítása által minden szónál érthetőbben fejezték ki egyszersmind ítélőket is az ő élet-futása fölött, a mivelhogy nem mindig és nem minden tekintetben intézte a nemzet sorsát az ország sért-hetlen alkotmánya és törvényei szerint.¹⁾ Mária Terézia nem szerette a rendi alkotmányt és sohasem hitt a rendek együttes kormányzásának üdvös következményeiben. Tanúskodik erről a tiróliai jogainak megrövidítése, a közvetlen kormányhatalom szilárdítása Csehországban, az 1775-ben újonnan felállított rendi szervezet korlátozt joghatósága, mely nem engedé a királyi parancsolatok törvényességét tárgyalás alá vonni, — de különösen a magyar rendek állandó harez, szüntelen kényszerű ellenkezése a kormányval. A jeles királynőnek minden nagysága és egyéb jótettei mellett sem tudták tehát a magyar hazafiak feledni, mennyire terheltetett általa régtől fogva az ország kereskedelme, mily csekélybe vette ő a magyar nép nemzeti létét, és mily makaesul ellenkezett mindig az országgyűlés rendes egybehívása által meghallgatni a nemzet akarát. Az exequiák alkalmával egyetlen egy kegyes alapítvány sem tétetett a dél-magyarországi megyék részéről Mária Terézia nevére. Egyedül Niezky osztott szét 500 ezüst forintot a temesvári szegények közt, kegyeletes hálaáldozat gyanánt. Az elköl-tözöttnek dícsősége nem állíthatá árnyékba és nem feledtethető el, még szemben a halállal sem, mindazon sérelmeket, hibákat, melyek miatt Mária Terézia 40 évi eseménydús uralkodása magyar állami szempontból olykor súlyos kifogás alá esik! Mindenki érzi ugyan, hogy Mária

¹⁾ Temes megye 1780. évi nov. 27-ikén és folytatólag tartott közgyűléséből a következőket írja fel: „Mortem Aug. Imperatrieis Dominae olim ac Reginae nostrae elementissimae maximo, tanto nempe dolore lugemus, quanta viventem devoti ac fideles subditi pietate ac homagiáli subiectione venerati sumus. Communis quidem nobis cum caeteris populis, qui elementissimo Austriae Domus Imperio regnuntur, est luctus, sed Hungaria, quae Augustissimae elementia fovebatur et innumeris emulata est beneficiis, praecipuo dolore perculsa est, quem id unice consolatur, quod in Majestate Vestra S. Hungariae haereditarium Regem proni veneremur, est.“ (Temes megyei levéltár.) Torontál és Krassó is csak az udvariasság határai közt maradnak. A torontáli 1780. évi decz. 11-én tartott rendi gyűlés jegyzőkönyvében csak ennyi áll: „Pro homagiáli devotione ac contestando ex morte elementissimae Matris Reginae Apostolicae vero dolore, in eo tamen, quod ex materno peetore ad sinum filiadem, ad omnem benignitatem propensum, Regni gubernacula devolvantur temperando, humillime rescribetur; caeterum in obsequium elementissimae Ordinationis benignis jussis Caesareo Regiis semet Comitatus adcommodaturus est.“ (Torontál megyei levéltár. Protocoll. Instaurat.)

Teréziában nemesszívű, az alattvalókat igazán szerető és jobb sorsuk iránt egész lélekkel érdeklődő királynőt veszített, ki a trónnak büszkesége, nemének tündöklő gyöngye volt; de hazafias meggyőződését azért senki sem titkolá el. Hozzá még a hazafiak azt is aggodalommal kezdik vala sejteni, hogy Mária Terézia bezárult sirja fölött a dolgok egészen új rendje fog kezdődni, melyet ugyan még senki sem ismert. — de melytől mégis mindenki már előre félt.

Eszterházy Ferencz cancellár államférfiúi előrelátással minden lehető eshetőséget számba véve, tanácsosnak látta a három dél-magyarországi vármegyét, melyek felállításánál és rendezésénél annak idején ő maga is tevékeny részt vett, a Dél-Magyarországgal kiválóképen rokonszenvező Albert herczeg oltalma alá helyezni, ki már számtalan jóindulatú tettei által tanúsítá az új vármegyék iránti pártfogó gondoskodását. Alig húnyta be a királynő örök álmra szemeit, már 1780. évi november 30-án terjeszti fel kérelmét a cancellár a trónra lépett II. József elé, hogy a temesvidéki vármegyék, melyek még mindig a bekeblező bizottságtól függnek, mielőbb a kir. helytartótanács joghatósága alá helyeztessenek.¹⁾ A császár komoly megfontolás alá veszi ugyan az ügyet, mindazonáltal nem annyira politikai, mint inkább államgazdasági szempontból hajlandó a cancellár kérését teljesíteni. Ő a megyéknek a helytartótanács alá helyezését csak azért pártolta, mert így könnyebben vélt az eladandó kincstári jószágokra vevőket találni. Így a dél-magyarországi megyék is mindenben egyenlőkké tétetvén az ország többi megyéivel, nem lehet majd ellenök azt a kifogást tenni, hogy az új szerzők többé-kevésbé ismeretlen körülmények közt, politikai, gazdasági, katonai és igazságszolgáltatási tekintetben új viszonyok közt és bizonytalan helyen fektetik be tőkéiket s kénytelenek lesznek egészen más közrendhez alkalmazkodni és mindazt nélkülözni, a mihez eddigi lakhelyeiken, a régi vármegyékben szokva valának. Ezen szempontból indulva ki, meghagyta a császár Niczky grófnak, hogy késedelem nélkül terjesztszen fel hozzá a bekeblező bizottság részéről egy kérelmet, mely szerint az újonnan felállított három vármegye a kir. helytartótanács alá helyeztessék és az ország többi vármegyéivel egyenlővé tétessék, mert — úgymond — a bánati kincstári jószágok eladása csak akkor lesz foganatosítható, ha a „tömösi megyék“ is tényleg a helytartótanács gondviselése alatt fognak állani.²⁾

¹⁾ „Weilen die 3 Comitater — írja Eszterházy a császárnak, — welche aus dem der Kron Hungarn wieder einverleibten Tömösser Districte errichtet wurden, der Jurisdiction der königl. hungar. Statthalterey noch nicht übergeben worden, sondern gewissermassen von der alldortigen königl. Commission abhangend sind, so wäre erstbesagter Commission in dieser Gemässheit zu schreiben.“ (Magyar orsz. Levéltár. Act. Incorpor. Banat. Temes.)

²⁾ „Negotius — mondja a császár — iam nunc tam publico politicis, economicis et respective militaribus, quam et judicialibus eum in cardinem positus, ordi-

Niezky haladéktalanul értesíti a megyéket a császár akaratáról, és a megyéknek e tárgyban tartott gyűlési határozatai alapján tette aztán fölterjesztését a császárhoz 1781. évi április 4-én. József május 18-án adta ki az erre vonatkozó rendeletet. A felállított három vármegye közigazgatási, gazdasági és katonai ügyekben a kir. helytartótanácsnak, igazságszolgáltatási ügyekben pedig a magyar udv. cancellariának rendeltetett alá olyképen, hogy egyelőre még a temesi kir. bekeblező bizottság joghatósága alatt is meghagyattott.¹⁾

Létezett tehát most a dél-magyarországi vármegyék felett és mellett: a magyar udvari cancellaria, az udvari kamara, a temesi királyi bekeblező bizottság, a temesvári hadparancsnokság, a provinciális commissariatus,²⁾ a nagy-kikindai kerületi tanács és az ideiglenes temesi kamarai administratio.

A felettes és alantas, a koordinált és subordinált hatóságok illetén renetegében, ennyi mindenféle ellenőrzés, nyomás és befolyás alatt, az ellentétes érdekek ily sokoldalú és szertelen elágazásai mellett, vajmi nehéz lehetett a fejlődés első zsenge korát élő ifjú vármegyéknek elevenen, szabadon mozogniok; vajmi kevés üdítő levegő, éltető fény-sugár férhetett hozzájuk a felföldi magyar megyék tanáestermeiből, vagy a felvilágosodás századának, a német- és franciaországi szellemi megifjodásnak derült egeről!

Mindez azonban még nem volt elég. II. József, kinek kedvező eszménye volt a hivatalnokuralom, a Temesvárott eddig működött ideiglenes kamarai administratio burocratikus intézményét, mely az udvar támogatása és az alkalmazott német és esch hivatalnokok irigy vetélkedése következtében már eddigi minőségében is sokféleképen és szüntelen zaklatá, keserítő a megyéket, most állandóan szervezte és a bécsi udv. kamara felsőbbisége alatt önálló, terjedelmes

nenque reductis, nil jam reliquum esse videtur, quam ut neo reincorporatae hae partes pari ac reliquae omnes ratione providendae, quantocyus sub ordinariam illam, unde cuncta quae rem gubernandi effeiciunt profluerent, jurisdictionem adducantur. Quo sic iisdem Cottibus tanto citius in nexum reliquorum venientibus, lgne. intenta uniformitas introducti, junctisque hoc modo viribus, illi per istos, hi vero per illos adjuvari, ac ita tam singulis in individuo, quam toti ipsi publico eo melius consuli valeat.“ (Magyar orsz. levéltár, m. f.)

¹⁾ „— — — erga demissam C. Christophori Niezky remonstrationem, — — ad fovendam in publico-politicis, aeconomicis, respective militaribus cum Regio Loeumtentiali Consilio, in Judicialibus autem Cancellaria Reg. Hgre Aulica correspondentias — — ect.“ (U. o.)

²⁾ Ennek ez lett a hivatalos czime: „Neo instituti Districtus Temesiensis Provincialis Commissariatus.“ II. József 1781. évi augusztus 31-én ily feliratú külön pécsetet is engedélyez a commissariatumnak.

joghatósággal felruházott valóságos tartományi kormány-székké emelte, mely inntúl félszázadon át hatalmaskodott Dél-Magyarországon a vármegyei törvényhatóság és a magyar alkotmány sánczain kívül, sőt nem ritkán azok ellen is. József, ki szerzője a híres Beamteninstructionnak, melyben az államhivatalnokot akarati közegnek (Willensorgan) mondta, inkább ezen sereg, mint a vármegyék által vélte Dél-Magyarországon az általános osztrák jogi öntudatot meghonosíthatni és keresztülvihetni kormányprogramjának azt a sarkelvét, miszerint a monarchia összes tartományai egy egészet képeznek és a nép összes ereje Ausztria hatalmában, mint közös ezélban összpontosul. Már 1781. évi január hó 16-án értesíté a császár az udv. kamara elnökét, hogy mintán ő a Temesi Bánságot (így!) nagyon fontos posztiónak tartja, nem hagyhatja az ottani államjóságokat kamarai administráció nélkül. „A kinstári jóságok — úgy-mond — csak évek multán lesznek eladhatók; de azonkívül a kinstár számára fenntartandó jóságok is állandó foglalatosságot nyújtanak a kamarai administrációnak. Van aztán elég dolog a kikindai districtussal, a vételárak tőkepénzei után esedékes kamatok kezelésével, a vételáraknak beszédésével, a sőügygyel és Törökország felől a harminczadokkal is.“¹⁾

A császár akaratához képest 1781. évi február 1-jén esakugyan átvette a magyar udv. kamara az összes dél-magyarországi kamaraiügy főntézését. A kamaráliák átvételére mind a három megyében, a kikindai kerületben és a határörvidéken, Vásonkeői gróf Zichy Ferencz udv. tanácsos lett kiküldve; ugyanaz, ki három évvel előbb, a Temesi Bánság visszakapcsolása alkalmával, Niezkynek tevékeny segédkezet nyújtott, de akkori állásával elégedetlen lévén, esakhamar Bécsbe távozott. Zichynek kötelességévé tette a császár a tőle kapott utasítás szerint szervezni Temesvárott az administráció hivatalait, felügyelni a kinstári jóságok eladásánál, a következő év elején pedig átvenni Niezkytól az összes kamaráliákat, azokat az administrációnak átadni, végre a nagy-zombori kamarai adminisztrációt is egyésíteni a temesvárral.

Az ekként felállított és állandóan szervezett temesi kamarai adminisztrációt felhatalmazta a császár a földesúri jogok gyakorlatára, megbízta

¹⁾ „Wir können aber auch nicht ohnerinnert lassen, dass wienach Wir den Posto im Banat als viel zu wichtig ansehen, als dass solcher jemals ohne Cameral Administration belassen werden könnte, dann nebst dem, dass der Güter Verkauf unmöglich vor Verlauf einiger Jahren wird zustand gebracht werden können, so werden die pro Caali reservirten Güter, der Kikindaer District, die beträchtlichen von den Kaufschillings-Kapitalien jährlich abfallenden Interessen, die Einnahme der Kapitalien selbst, Salzwesen und das mit dem wichtigen 30-igst Geschäft gegen das Turcicum immer der Administration den Stoff zu weitschichtigen und wichtigen Verhandlungen geben.“ (Bécsi udv. kam. levéltár.)

a készpénzbeli és természetnyi jövedelmek kezelésével, utasította az ingyenes szolgáltatásoknak, a rabotnak czélszerű felhasználására, feljogosította továbbá a kincstári jószágokra, épületekre, erdőségekre felügyelni, az úrszékeken a jobbágyok közt felmerülő perekben és panaszos ügyekben elsőbíróilag itélni, az alapítványi, kegyúri, árva- és hagyatéki ügyekben intézkedni. Az adminisztráció joghatóságának alá lett rendelve 3 kincstári tiszttartóság,¹⁾ 16 számtartóság,²⁾ az összes adó-, só-, pósta-, vám- és erdészeti hivatalok,³⁾ a serfözés, a kamarai pénztár, az élelmezési és építkezési igazgatóság.⁴⁾ A vármegyék pedig rendeletet kaptak, hogy minden hivatalos levelezéseiket, melyeket politikai vagy katonai hatóságokkal folytatnak, ezenül az adminisztráció révén tartoznak eszközölni.

Az adminisztrációnak nagy gépézetű központi hivatala hat osztályra lett felosztva. Volt az elnöki és törvénykezési osztály, a kamarai igazgatósági ígdtató, a pénztári hivatalok, az építkezési és élelmezési igazgatóságok. Első kamarai adminisztrátorrá az eddigelő ideiglenesen alkalmazott Kranzberg Ferencz Antal lovag nevezetett ki. Tanácsosoknak szintén megmaradtak a régiek: Heymthali Heymerle Alajos, Wallbrunn János György és Hoffmann Mihály Konstantin.⁵⁾ Ezek körül mozgott az actuáriusok, regisztrátorok, expeditorok, cancellisták, accessisták, fiskálisok és a nyugdíjas német és cseh hivatalnokok serege.⁶⁾ Ez volt II. József császárnak bizalmi tanácsa a dél-magyarországi vármegyék ellenőrizésére!

Kranzberg ügylátszik mindjárt kezdetben jól felfogta állásának rejtett czélját. Már az első napokban sietett a fejedelemmel azzal

¹⁾ Temesvárott, Nagy-Beeskereken és Lugoson.

²⁾ Nagy-Beeskereken, Módoson, Új-Pécsen, Csatádon, Török-Kanizsán, Nagy-Szentmiklóson, Csákván, Dentán, Moraviczán, Köveresen, Lippán, Monostoron, Rékásan, Szent-Andráson, Új-Aradon és Topolovecen.

³⁾ Fő-adóhivatal (Ober-Einnehmeramt) Lugoson, al-adóhivatal (Unter-Einnehmeramt) Facseten és Kápolnáson, fő-adóhivatal Karánsebesen, al-adóhivatal Prébulyban. Fő-sóhivatal (Haupt-Salzleg-Stadt) Lippán, sóhivatal Valyemáreban, Karánsebesen, Temesvárott, Fehértemplomban. Harminczad-hivatalok: Facseten, Mehádián, Pancsován és Temesvárott. Ezek fiókjai voltak: Birkisen, Zsupaneken, Homolizán, Kubinban, Osztrovón, Új-Palánkán, Moldován, Márgán és Verseezen.

⁴⁾ Ozoernig és utána Böhm L. úgy vélekedtek, hogy a „bánsági“ kincstár-javak fölött 16 számtartóság, 2 fő- és 13 alhivatal állott és hogy gróf Zichy hozta javaslatba a kincstári jószágok eladását. (Ethnographie d. oesterreich. Monarchie. III. 39. I., és Dél-Magyarorsz. kül. tört. II. k. 154. I.)

⁵⁾ V. ö. e munka I. k. 344. I 1. jegyz.

⁶⁾ Az adminisztráció elnökének évi fizetése 2500 frt, a két tanácsosé egyenként 1200, a harmadik tanácsosé 1000 frt. Ezen évdíjak jóval felülmúlták a vármegyeyi tisztviselők fizetéseit. (V. ö. e munka I. k. 345. I.)

hízelegni be magát, hogy Niezkyt csúfosan bevádolta. Az udvari bekeblező bizottsággal szemben legott ellenséges állást foglalt el, belekötött majd az egyik, majd a másik vármegyébe, bírálgatta a magyar főurak magatartását és kemény, sértő nyilatkozatokkal korholta a magán társadalmi élet jelenségeit. Egy 1781. évi julius hava végével közvetlenül a felséghez intézett vádlevelében azzal vádolja többi közt Niezkyt, hogy rendetlen, hanyag ember, a pénzkezelés dolgában gyanús, a megyéknek kelleténél több kiadást engedélyez, az állampénztár jövedelmeit rövidíti, a magyar úrbéri szabályzat fölerőszakolása által pedig, mely tökéletlen és a helyi viszonyoknak meg nem felel, a népet elégedetlenségre ingerli.¹⁾

E vádak ellenében megmutatta Niezky a császárnak, hogy a Temesi Bánság a visszakapesolás előtt csak 1,485.374 frt 58³/₄ krt jövedelmezett a kinstárnak, míg a visszakapesolás után és nevezetesen az ő kir. biztosi kormánya alatt 1781-ben 1,852,887 frt 4¹/₂ kr. folyt be az állampénztárba. A tartománynak a visszakapesolás előtt 537.647 frt 40 kr-ra rugó kiadásai voltak, míg most, a visszakapesolás után, csak 367.512 frt 5³/₄ krt tesznek a kiadások. A visszakapesolás óta tehát 368.183 frt 1³/₄ kr. több jövedelem folyik be az államkinstárba, mint azelőtt. Megjegyzendő, hogy a három dél-magyarországi vármegye nem kevesebb, mint 1,019.699 frt 14 kr. behajtandó adóhátralékot vett át az azelőtti német tartományi kormánytól.²⁾ Továbbá — folytatja Niezky a császárhoz beadott fölterjesztésében — az Urbarium, mely már különben is legfőbb szentesítést nyert, minden egyes községben s az ott divatozó nyelveken ki lett hirdetve. A nép nemesak nem zúgolódik az Urbarium ellen, de sőt ellenkezőleg mindenütt nagy meglepéssel fogadja azt és 1780. évi november óta már mindenütt gyakorlatilag használja is.³⁾ Saját személyéről mitsem szól Niezky, hanem bemutatja védelmére Kranzbergnek 1780. évi ápril 7-én hozzá intézett egy levelét, melyben ő maga önlengő szavakkal emeli ki Niezky ügybuzgalmát, dicsérvén a dolgok helyes menetét, a kormányzatot és az államjövedelmek szaporítását.⁴⁾ Beküldi még más

¹⁾ Bécsi titkos levéltár.

²⁾ Magyar orsz. levéltár. Acta Incorpor. Banat. Temes. „Was die in dem incorporirten Temeswarer District Anno 1788 vor der Incorporirung bestandene baare Einnahme wie Ausgaben, gegen jene Anno 1781. wirklich geweste betragen haben, foglich durch die Incorporation dem hohen Aerario entgangen, oder im Gegentheile zugewendet worden?“

³⁾ „— — so wie einige derzeit eingelaufene Nachrichten bestätigen, von dem Volke mit aller Zufriedenheit angenommen worden sey.“ (Magyar országos levéltár, m. f.)

⁴⁾ „Zudeme besorge ich hieby ja nichts anderes, als Euer Exzellenz eigene Ehre, Dero Werk ist ja die dermalige Administration. Und brauchet es wohl einen anderen Beweiss von dem guten Lauf der Geschäften und der guten Art das Bannat

kamarai hivatalnokok nyilatkozatát is, kik Niezkyról mindnyájan tisztelettel és hálás elismeréssel szólnak.¹⁾

A császár elütötte ugyan Kranzberg rosszlelkű vádaskodását, de mintha mindinkább szűkebb körre akarná szorítani a bekeblező bizottság teendőit, és mintha siettetni akarná Niezky temesvári feladatának végleges befejezését, sajátkezűleg írja az acták küllapjára: „Es ist ohne weiteren Anstand zu der Übergabe des Bannatischen Cameralis an die hungarische Kammer zu schreiten.“²⁾

Niezky Kristóf grófnak még csak ezen egy teendője maradt Dél-Magyarországon, melyet már a következő 1782. év tavaszán bevégezvén, május hóban elhagyta Temesvárt. A négy évig vezetése alatt működött „felséges királyi bizottság“ pedig egész csendben föl lett oszlatva. Tagjai közül némelyek az időközben vásárolt birtokaikra vonultak vissza, mások a temesi kamarai administratiónál kaptak hivatalos alkalmazást.³⁾

zu administriren, als der actenmässig vor Augen liegt und täglich selbst der Mayestät vorgelegt werden kann. Die Gefälle werden vermehrt, bey allen Ausgaben auf das beste gewirtschaftet, ect.“ (Magyar orsz. levéltár, m. f.)

¹⁾ Eu. Excellenz haben den Character ihres Geistes und ihres Herzens auch in dem Banate durch Thaten verherrlicht, welche durch den Reiz der Seltenheit eben so sehr Bewunderung wirken, als sie durch das Verdienst der Grösse die Hochachtung und die Dankbarkeit der Menschen erhalten. Alle Beamte sind über die vortreffliche Art, mit welcher Hoehdieselben zu handeln geruhen, über die huldreiche Herablassung zu den Bittenden, und über die grossmüthige Gutthätigkeit, welche E. Excellenz auch den Ärmsten hievon ohne Unterschied empfinden lassen, in Bewunderung und Freude, und Jedermann äussert diese Empfindungen, von welchen seine Seele voll ist.“ (Magyar orsz. levéltár, m. f.)

²⁾ Bócsi udv. kam. levéltár.

³⁾ Olvastatott Budapesten, a Magyar Történelmi Társulat 1881. évi december hó 1-jén tartott ülésén.

IV.

A DÉL-MAGYARORSZÁGI KINCSTÁRI JAVAK ELADÁSA.

Úgy akarta a sors, hogy a bécsi kincstár által hatalmi úton elbirtokolt dél-magyarországi ősi nemesi javakat, számszerint mintegy 164 helységet az azokhoz tartozó határokkal együtt, ugyanaz vigye vásárra, ki azoknak eladatását már 1768-ban állampolitikai feladvánnyá tette és első mondogta ki elvül, hogy a vevők személyében mitsem határoz az állás, nemzetiség és vallás. Mária Teréziának említett udvari rendelete, konokul mellőzván a nemzet tiltakozását az ősi magyar javak eltulajdonítása ellen, 1781. évi augusztus hó 1-jére tűzte ki azok első csoportjának elővezetetését részint Bécsben, részint Temesvározt. A királynő akaratát az ő trónutóda, II. József hajította végre. „Meg vagyok győződve — mond a császár, — hogy a kincstári birtokok eladása nagy hasznára lesz ama határszéli districtusnak (Gränitz District), de az aerariumnak sem válik majd kárára. Ezen szempontból nem tartom szükségesnek ama jószágokat a magyar kamarának adni át, mert az ilyen új kezelés, a rendszer és a helyi körülmények nem ismerése, sok huzavonát és kellemetlenséget, sőt veszteségeket is okozna. Ellenben a bécsi udv. kamara a jószágok ügyeibe már teljesen be van avatva, tájékozva van azok czélszerű igazgatása körül és helyesebben fog a jószágok eladásába is befolyhatni, az el nem adandó birtokokat pedig jobban fogja mint földesúr kezelhetni. A vevők eladhatják, gyermekeik közt feloszthatják, végrendeletileg hagyományozhatják jószágaikat, csak holt kezekre nem szabad azokat hagyományozniok. Szabadságukban áll az is, hogy uradalmakon tetszésök szerint akármilyen vallású vagy nemzetiségű népeket telepítsenek, gyárakat, méneseket létesíthessenek, szóval az országos törvények keretén belül megtehesseken mindent, ami hasznukra és egyáltalán nyereségükre lehet. A bányai igazgatóság számára külön uradalmak csoportosítandók, s ha czélszerűnek találtnának a sóüzletet már most átruházni a magyar kamarára, ennek is átengedhetők a kápolnási kerület (Kapolnascher Process!) és szükség esetén még néhány falu, melyeket jure dominiali birhatna, mint az

Magyarországon más egyebütt is történt. A esanádi püspök és a káptalan számára szintén illendő uradalmak jelölendők ki minél előbb. A praediumok közül néhány a kincstár számára tartandó meg, hogy szükség esetén, háborús időkben, hasznukat lehessen venni.⁴⁾ Többire nézve megmaradt a császár Niezky eladási terve és azon elvek mellett, melyeket arra vonatkozólag már Mária Terézia elfogadott vagy felállított.

Az eladási ügy folyamatba tételére és lebonyolítására egy vegyes udvari bizottságot nevezett ki a császár. Képviselve volt a bizottságban az udv. kamara, a magyar udv. cancellária és az udv. kamarai számvevőség. Elnöke volt a bizottságnak gróf Eszterházy cancellár; tagjai: gróf Kollowrath udv. kamara-elnök, gróf Pálffy alcancellár, gróf Khevenhüller udv. kamarai számvevőségi elnök, gróf Batthányi udv. kamarai alelnök, gróf Zichy mint előadó, Bolza, György, Braun és Nagy udv. tanácsosok, Brunszvik és Redl udv. titkárok, ezen utóbbi mint bizottsági jegyző.

A bizottság 1781. évi február hó 5-én terjeszté fel a császár elé a jószágok eladásánál követendő eljárási módra vonatkozó végleges és körülményes javaslatát. József a következő resolútióval válaszolt: „Nem arról lévén szó, hogy a Bánátban átháromlott jószágtestek (fiskalitások) adassanak el, hanem igenis oly jószágok bocsáttassanak áruba, melyeket az uralkodóház fegyverrel hódított el a török hatalom alól, és melyeket az már rég idők óta bír valóságos tulajdona gyanánt, kamarai és fegyverjog alapján: következetesen mi sem állhat annak útjában, hogy ama jószágok legtermészetesebb és legegyszerűbb módon, a nyilvános árverés útján eladassanak. Ebből ismét önként következik, hogy az eladásnál valláskülönbség nélkül mindenki részt vehet, tartozzék bár a birodalomban тұrt bármely felekezethez, de csak azon vevők juthatnak előnybe az eladásnál, kik a legnagyobb vételért ajálják fel. Minthogy pedig a vagyonos külföldiek

⁴⁾ Bécsi udv. kam levéltár. „Gleichwie die Praedien von darum geflissentlich pro Caali vorbehalten worden sind, damit bey vorkommenden Nothfällen als zum Beyspiel Kriegszeiten, in Absicht auf die mehrere zur Armée geschehende Viehrübe desto leichter eine Vorsehung getroffen werden möge. Es ist zwar überhaupt der Antrag alle Bannatische Güter zu verkaufen, nicht desto weniger kann es doch seyn, dass einige hier Orts unbekannte Ursachen und Umstände anratheten ein- oder das andere von denen noch nicht veräußerten für beständig pro Camerali zurückzubehalten.“ — Böhme Czernig után azt állítja, hogy Szaján, Tórda és Deveták Torontál megyében tartattak fenn a kamara által azon okból, hogy háború kitörése esetében a hadsereg marhájának legyen legelője s mert 4900 frt kedvező haszonbéri jövedelmet hoztak. (Dél-Magyarország kül. tört. II. k. 155. l.) Ez terve lehetett ugyan a bécsi kormánynak, de miként alább az eladott jószágok lajstromából meggyőződünk, a terv nem lett megvalósítva, mert mind a három praedium elárvereltetett.

kétségtelen hasznára vannak az országnak: őket sem szabad a jószág-vásárlásból kizárni. Azonban ki kell velök kötni, hogy ezentúl vagy magában az országban, vagy az örökös tartományok valamelyikében tartoznak állandóan letelepedni. Ha az idegenek közül számossabban is vásárolnának a Bánátban birtokot, akkor az ottani vármegyéknek meg kell majd a politikai kormánysszékek útján szigorúan parancsolni, de sőt arra szüntelen felügyelni is, hogy a megyék mindenkor egész szerénységgel viseltessenek az idegenek iránt. Ilyen értelemben legott foganatba veendi a bizottság rendes árverés kitűzése mellett a jószágok eladatását, hirdapokban és a hatóságok által értesíteni fogja arról a közönséget és egyszersmind intézkedni fog, hogy a venni szándékozók előzetesen bármikor is megtekinthessék az eladási föltételeket és az eladandó birtokokat.“¹⁾

1781. évi ápril 10-dikén hirdetmények jelentek meg a bécsi, pozsonyi, brünni, prágai, frankfurti, augsburgi, regensburgi, erlangeni és flórenczi újságokban, melyekben kitűzve az árverés határideje, névszerint soroltatnak fel a Bécsben és a Temesvárott árverés alá veendő birtokok, kitételve mindegyik mellé a kikiáltási ár és némely jószágoknál a megváltandó felülepítmények értéke is, valamint a visszatérítendő beruházási összegek mennyisége.

A kitűzött határidőben csakugyan megtartatott az első árverés, még pedig Bécsben gróf Zichy Ferencz, Temesvárott Niezky vezetésével. Neveztek ki alattomban olyan egyéneket is, titkos udvari ágenseket, kiknek feladatuk volt a licitációknál megjelenni és a jószágok árát a vevők ellenében lehetőleg mennél feljebb verni. Az árverési biztosoknak adott legfelsőbb utasítás 5. pontja szerint tartoztak ezen titkos megbízottak minden jószágra, annak negyedértékéig, a kikiáltási áron túl versenyezni az árverelőkkal, hogy a jószágok így drágábban keljenek el. A temesvári licitációhoz gróf Niezky Kristóf ajánlatára Kulterer temesvári kereskedő, azelőtti városbíró neveztetett ki titkos udv. ágensnek, a bécsi licitációnál pedig Bujánovics cancelláriai és kamarai ügynök működött mint olyan az államkinestár érdekében.²⁾

¹⁾ Bécsi udv. kam. levéltár.

²⁾ Érdekesen illusztrálja az eladásnál követett eljárást Kollowrathnak 1781. évi június 19-én kelt a császárhoz intézett javaslata, melyből álljanak itt a következők: „In dem an E. Majäst. allerunterthänigst erstatteten Protocol in Betreff des Banatischen Güter-Verkaufs haben E. M. unter anderen Punkten auch jenen zu resolviren geruhet, das Allerhöchst Deroselben die Individua angezeiget werden sollen, derer man sich bei den Licitationen zur Versteigerung der Güter unter der Hand zu bedienen gedenket. Nun hat der Graf Niezky hiezu einen sicheren Temesvarer Handelsmann Kulterer, welcher durch mehrere Jahre das Stadtrichteramt versehen hat und mit verschiedenen Wechslern und Negotianten in Correspondenz stehet, einverständlich mit dem Hof-Commissions-Rath Liska, vorgeschlagen, und

Látni való, hogy az udvarnak legvérmesebb reményeit is messze túlhaladta az árverések fényes eredménye. Az uradalnak és jószágok egytől-egytől sokkal magasabb árakon keltek el, semmint becsülve voltak. Pedig a kormány, mindenek fölött a kincstár hasznát tartván szem előtt, az eredeti becslésektől sok tekintetben eltért és a kikiáltási árakat magasabbra emelte, mi legott szembe ötlök, ha a táblázatok kikiáltási árát egybevetjük a már fentebb közölt eredeti becsárakkal.²⁾ Befolyt tehát ez alkalommal az állampénztárba 2,221,500 frt kerek számban; összesen 361,350 frttal több, mint a mennyit reméltek. Tekintetbe véve, hogy a Duna-, Tisza- és Marosköznek a törököktől visszahódítása alkalmával leginkább Magyarország szolgáltatta a hadsereget, az élelmi szereket és a pénzt: a bécsi udvar a dél-magyarországi fekvőségeknek már ezen első eladása alkalmával is eléggé kárpótolta az államkincstárt ama sokat megpanaszolt kiadások fejében, melyek annak idején ezen ország rész visszahódítására fordítattak.

Az első eladási csoporthoz számított többi birtok, melyeknek szintén most kellett volna elárvereztetniök, vevők hiányában nem került ezúttal sorra. A magyar nemesség eleinte csupa hazafiságból vonakodott vásárolni azon földekből, melyeknek eladása ellen a karok és rendek az ország több vidékéről hallatták tiltakozó szózatukat s egyenesen tagadásba vették az osztrák udvari kincstár tulajdoni jogát ama ősi magyar birtokokra. Pár évvel később, miként látni fogjuk, midőn a haszon és az anyagi érdek megnyitá sok embernek szemét, nagyon lecsendesültek a hazafias felbuzdulás hullámai, és annál

von mehreren Partheyen zum Kauf bevollmächtigt, der andere als ein selbst vermöglicher und von der Kenntniss der Landwirthschaft bekannter Mann, ebenfalls theils für sich, theils für andere zum Kauf erschienen sey.“ József sajátkezűleg a következőket írta az aktára: „Placet. Jedoch ist Lovász hintanzuhalten, als ein bekannt sch.....es Subjectum und ein unverlässiger Mensch.“ (Bécsi udv. kam. levéltár.)

¹⁾ „Verzeichniss was für Herrschaften und Güter, auch an wem, und wie theuer, von denen zu Wienn und Temeswar, zum öffentlichen Verkauf ausgesetzt gewesen, in denen an nachstehenden Datis abgehaltene Licitationen verkauft worden.“ (Bécsi titkos levéltár.)

²⁾ V. ö. e. munka I. k. 379. l. — Az eredeti becsáraktól való eltérésre Mária Teréziának 1780. évi azon rendelete nyújtott a bécsi kormánynak kényelmes alkalmat, melylyel ő a cancellária, a kamara és Niezky eladási tervét helybenhagyta. A királyi kéziratban ugyanis ezen pont foglaltatik: „Ich begnehme das gemeinschaftliche Einrathen in betreff des Schätzungs-Plans, und will, dass dasselbe bey der Veräusserung der Güter genau beobachtet werde; solten sich jedoch bey ein, oder anderen Gutt einige ohnvorsehentliche Umstände äussern, so können diese nach den sich ereignenden Fällen einberichtet, und mir vorgeleget werden.“ (Magyar országos levéltár.)

tömegesebben rohanták meg a prédát még olyan honfiak is, kik azelőtt a szélső ellenzékkel protestáltak ama magyar javak elidegenítése ellen. Kezdek elhíttetni magokkal, hogy minden rendén megy így; hogy a magyar koronajavaknak magán kezekre való becsátásában nem egyéb a föltett szándék, hanem hogy a vevők a földnek, úgy mint saját és maradékaikra szállandó örökségnek javítását és jövődöbeli gyarapítását szívókra vegyék, mit az ürendástól, ki valamely jószággal csak ideig-óráig rendelkezik, várni nem lehet. A esászár, kit az árverés rendkívüli eredménye nagyon kielégített és megörvendeztetett, úgy látszik számított a magyarok engedékenységre és tüstént utasítá az udvari kamarát s a többi felsőbb székeket, hogy az első csoport még visszamaradt jószágaira is vevőket szerezni igyekezzenek és az árverést mielőbb csak tovább folytassák. Erre a következő körözüvény hirdettetett ki az ország megyéiben: „A es. kir. udv. kamara tudtára adja mindenkinek, hogy ő esászári királyi felsége legkegyelmesebben elhatározni méltóztatott, miszerint a Magyarországhoz legközelebb visszakapcsolt Temesi Bánságban (így!) fekvő kinstári jószágok eladatása tovább folytattassék. A miért is az árverésnek Temesvárott folytatására folyó évi november hó 15-dike tűzetik ki. E napon a megállapított becsár mellett a következő jószágok fognak eladatni: Csóka, Kétfél, Foén, Szanád, Remete, Bázas, Murány, Fiergyháza, Mosnicza, Zádorlak, Nagy-Gáj, Szécsány, Keszínez, Wiesenhajd, Nagy-Jécsa és Gyarmatha. Bécsben f. évi december hó 10-én folytattatik az árverés, mely alá a következő uradalmak és jószágok esnek: Perjámos, Német-Szentpéter, Klári, Ittebé, Zsomboly, Elemér, Új-Arad, Kakása, Lippa, Szent-András, Gutttenbrunn, Csatád, Gottlob, Knéz, Német-Bessenyő, Janova, Freidorf, Zsebely és Szent-Hubert.¹⁾ Megjegyeztetik, hogy Új-Aradon, Lippán, Zsombolyon, Szent-Andráson, Csatádon, Gottlobon, Nagy-Jécsán, Janován, Szent-Huberten, Perjámoson, Német-Szentpéteren és Mosniczán kinstári épületek is találtnak, melyek értéke nem lévén betudva a becslési árakba, arról a vevők az árverés alkalmával fognak értesíttetni. Szabad az árverésen mindenkinek egyik vagy másik uradalmat, egy vagy több birtoktestet megvenni, legyen bár a vevő esászári királyi alattvaló, vagy idegen, latin vagy görög vallású, avagy pedig nem egyesült, tartozzék bár az ágostai vagy helvét hitvallású felekezethez, de

¹⁾ Egybevetve a kinstári javak e jegyzékét a jelen kötet 379. lapján található jegyzékkel, legott észreveszük, hogy az utóbbiban kevesebb kinstári jószág fordul elő. Az eladandó jószágok eredetileg egybeállított első csoportjában nem találtnak p. o. Keszínez, Wiesenhajd, Nagy-Jécsa és Gyarmatha. E körülmény is arra mutat, hogy az udvar az első licitáció jó eredménye után kapott az alkalmon, minél több dél-magyarországi jószágon túladni a bécsi államkinstár hasznára.

a négyszázezer forint becsértéket meghaladó uradalmakat, jószágokat és birtoktesteket csak olyanoknak engedtetik megvenni, a kik nemesi szabadságokkal bírnak, vagy honosítva vannak. Azon vevők, kikben e tulajdonságok nem találhatók fel, kötelesek lesznek magokat előbb a jószágbirtoklásra Magyarországon képesíttetni és az ezzel járó taksákat megfizetni. Hasonlóképen kötelesek a nemtelen magyarországi vevők is megfizetni a nemesítési taksát úgy azonban, hogy e taksákat csak egy év lefolyása után fizetik, midőn ő es. kir. felsége a vételeket helybenhagyandotta s a tulajdonosok az ő jószágait átveendették. Különb a vevők most is részesülnek mindazon kedvezményekben, melyek az árverés előbbi alkalmakor engedélyezve voltak.“¹⁾

E körözyény azonban még most nem tette meg az országban a remélt hatást. Kissé korán érkezett. Az árverés Temesvárott 1781. évi szeptember 15-dikén, Bécsben december 10-dikén megtartatott ugyan, de mind a két helyen csak kevés vevő jelentkezvén, a fenn elősorolt uradalmak és jószágok közül, miként az alábbi táblázat mutatja, Temesvárott csak 3 uradalom és 6 jószág, Bécsben szintén csak 3 uradalom és 4 jószág adathatott el. Elkelték pedig eme kinestári javak a következő vevőkre az alúl kitett áron. (Lásd a tulsó lapon.)

A kinestárba tehát ismét 1,659.176 frt folyt be a dél-magyarországi földbirtok eladásából, — 196.049 frttal több, mint a mennyi ezúttal a kikiáltási árak után kilátásba volt helyezve.

Ezen eredményekkel és a jövő kilátásokkal szemben mi sem vétegett tekintetbe, ami a jó rendben folyó munkát bármely oldalról is viciálhatta volna. Nagy-Beeskerek városa hasztalan panaszkodott 1781. évi júliusban a császárnál, hogy a czélbavett jószágeladások alkalmával két praediumát, Szent-Mihályt és Martinezét „sine ullo demerito“ elvették tőle s az écskai és eleméri uradalmakhoz kapcsolták. „Quo facto nos utique peribimus, et celebre ab antiquis temporibus oppidum Beeskeregh, nunc dum crescere deberet, in eam paupertatem redigetur, ut necessario alia sibi domicilia plurimi exquirere debebunt.“ Folyamodtak eziránt már az év elején, január hóban, a temesvári kir. bekeblező bizottsághoz is, a felséghez is, de válasza sem lettek érdemesítve. Pedig Kenderes és Despotovác pusztaikat, melyek azelőtt szintén a város tulajdonát képezték, szó nélkül engedték elveszni és elvételni az előlvezendő jószágtesteket alakító kamarai felsőbbség által.²⁾

¹⁾ Magyar országos levéltár, m. f.

²⁾ Midőn 1766-ban az illyr határörvidék szerveztetett, Opova falu is a határörvidékbe kebleztetett be. Az opovai lakosok, kik határörökké lenni nem akartak,

T e m e s v á r o t t:

Vevők neve	Ura- dalmak	Jószágok	Kikiáltási ár		Eladási ár		Eladtattak a becsáron felül	
			frt.	kr.	frt.	kr.	frt.	kr.
Marozibányi Lőrincz	Csúka	—	82.800	27 ¹ / ₉	95.500	—	12.639	32 ¹ / ₉
Köszeghy, Mesterházy és Eget	Rémcső	—	75.540	—	94.000	—	18.460	—
Maleniza Jozsim Temesvárról	Nagy-tóaj	—	97.882	—	109.600	—	11.718	—
Kulterer József Temesvárról	—	Murany	55.503	—	62.100	—	5.597	—
Kyriak István Szegedről	—	Mosonca	55.645	—	70.000	—	14.353	—
Danjanovics Bazil Zomborrról	—	Zádorlak	47.760	—	59.200	—	11.840	—
Kászonyi Andras Aradról	—	Szőcsin	68.435	—	80.100	—	11.665	—
Kövér Todor Erdélyből	—	Wiesenheid	19.319	—	30.000	—	10.681	—
Sándor Mihály Pozsonybol	—	Gyarmatha	72.341	—	90.426	—	18.085	—
Összeg:			575.915	27 ¹ / ₉	690.326	—	114.410	32 ¹ / ₉

B é c s b e n:

Vevők neve	Ura- dalmak	Jószágok	Kikiáltási ár		Eladási ár		Eladtattak a becsáron felül	
			frt.	kr.	frt.	kr.	frt.	kr.
Kis Lszak, a beliai uradalom bérloje}	Elemér	—	159.562	—	171.750	—	11.188	—
Moesonyi Andras Pestről	Ittebé	—	434.529	—	472.000	—	37.471	—
Kötés Jéfa és Jurkovics Eszékrol	—	Fően	60.331	—	70.100	—	9.769	—
Eötvösesi Lovász alispán	—	Fire yház	55.243	—	65.000	—	9.757	—
Atzél István és Vörös Ignác	Uj-Arad	—	147.177	22 ⁵ / ₉	157.501	19	10.333	56 ¹ / ₅
Frummer Mihály főszámvévo	—	Szentian	18.196	30 ¹ / ₂	19.473	2	1.276	31 ¹⁹ / ₆₀
	—	Kreiszattén	12.171	40 ⁰⁹ / ₁₀₀	13.025	39	853	58 ⁵¹ / ₁₀₀
Összeg:			887.210	34 ¹ / ₅	968.850	—	81.639	25 ¹³ / ₁₅

Martinez beeskereki faluba költöztek át, megengedtetvén nekik, hogy a helységre régi lakhelyök emlékére Opovánek nevezzék el. Gróf Clary tartományfőnöksége alatt elvettett Beeskerekől „Überland“ ezímen az opovai praediális földbirtoknak fele. Szent-Mihályt 1767-ben kapta Beeskerek városa, és szintén Clary kormányzósága idejében, mint külön praediumot kezdte kezelni és kiarendálni. A bérlet mindig egyes vagyonosabb beeskereki polgárok kezén maradt. A város attól tartván ugyanis, hogy a jószágeladás bekövetkeztével könnyebben elvethetnék e birtok a várostól, ha azt idegenek bírnák, mindig saját embereinek adta azt bérbe.

1781. augusztusban egy névtelen irat is érkezett Kaunitzhoz, melyben az államkincstár haszna iránt élesen aggodalmaskodó ifjú számokkal akarja kimutatni a veszteséget, mely a kincstárt a dél-magyarországi jószágok eladásából érte. A jószágok, — úgymond a névtelen író, — melyeknek elárvereltetése augusztus hó 1-jére van kitűzve, 40 uradalmat képeznek. Ezek becslési ára 4,240,747 forintot tesz ki. Mindezen 517 faluból álló uradalma 454,241 forint évi adót fizettek eddig. Ezen összeghez járulnak a fennebbi becslési ár négy százalékos kamatai, vagyis 169,629 forint 52 krajczár. Tekintetbe véve még, hogy a verseczi, lugosi és karánsebesi kerületekben a bányászati és sószállítási ezélokra visszatartott 252 faluból 435,129 forint 8 krajczár évi adóösszeg foly be: kiderül, hogy a jószágok eladása után csak 1,059,000 forintot fog a Temesi Bánság évenként jövedelmezni. Vagyis, minthogy a Bánság eddigelé a fennebbi tételek után és más egyéb forrásokból harmadfél millió forintot jövedelmezett a császárnak, jövőre, ha a jószágok el lesznek adva, csak egy milliót fog jövedelmezni. Az ekként kárba ment összeget évi kamat gyanánt tekintve, kitűnik, hogy a fejedelem huszonöt millió forintba tehető tőkét veszít a dél-magyarországi jószágok eladatása által.¹⁾

Sem az előbbeni, sem ezen utóbbi fölterjesztés nem vétetett figyelembe. —

Miután így a jószágok eladása kedvező folyamatba volt már hozva és a dél-magyarországi három új megye is ekkor már a kornak és viszonyoknak megfelelőleg rendezve volt, II. József idején levőnek tartotta gróf Niezky Kristófot az öt éven át tömördek fáradsággal viselt királyi biztosi állásától fölmenteni. Az érdemes gróf, ki Dél-Magyarország történetében, habár működésének legjajva csak a politikai téren folyt le, tagadhatlanul fényes nevet biztosított magának, 1782. évi február hóban adta át az összes dél-magyarországi kamaráliákat az azok átvételére Temesvárról megjelent gr. Zichy Ferencz udvari tanácsosnak, mire végkép elbúcsúzván sikeres működésének színhelyétől, május 3-dikán állandóan Bécsbe tette vissza lakását, hol a császárnak mindenekről még egy általános fnális jelentést tett. E jelentés következménye volt valószínűleg az is, hogy a vármegyék által gyűlölt Kranzberg elvégre elmozdítatott a temesi kamarai adminisztráció vezetésétől és helyette előbb ideiglenesen báró Orczy László, majd később Désehan József neveztetett ki a temesi kamarai districtus adminisztrátorává.

Mielőtt Niezky Temesvárról távozott, mint Temesmegye főispánja, maga köré gyűjtván a megye tisztikarát, egy baráti jó tanácsossal szolgált nekik, melyet — mivel abban államférfiúi bölcseségének és a

¹⁾ Promemoria über die neusystemisirten Dominien in den k. k. Panat. (Bécsi udv. kam. levéltár.)

vidék iránti őszinte jóindulatának újabb bizonyítékát látjuk, és mely magyar szempontból is üdvös kihatású volt, — említés nélkül nem hagyhatók. Tanácsolta ugyanis: „használják fel a vármegyék magyar tisztviselői az alkalmat, a milyen többé soha sem fog kínálkozni, és vegyenek-most a kedvező fizetési föltételek mellett, ha szükséges még kamatokra fölveendő kölesönpénzekre is, dél-magyarországi földbirtokokat. Ne engedjék át a dél-magyarországi uradalmakat és jószágokat idegenek kezére, mert akkor a vármegyékben az idegen elem fogna túlsúlyra és hatalomra vergődni, a magyarok rovására. A dél-magyarországi földbirtoknak folyamatban levő eladása meggyőzheti őket, hogy az udvar és a bécsi kormány állhatatosan keresztül viszi szándékát és mitsem törődik a magyarok ellenkezésével, mely senkinek másnak, hanem csak önmagoknak okoz helyrepótolhatlan kárt.“¹⁾ Temes megye tisztikara oly komoly megfontolásra vette Niezky tanácsát, hogy azt a megyei karokkal és rendekkel egyetemben közgyűlési tárgyalás is alá vette, felszólítván a szomszéd Torontál és Krassó megyék tisztikarát a csatlakozásra. A három megye tisztikara folyamodvánnyal járult a felség elé, hogy nekik a dél-magyarországi jószágok árverés nélkül becsáron engedtessenek át, „aut si id non, saltem per Suam Mattem. Sacratissimam benignissime definito pretio, ne ad licitationem, in qua per potentes impediri possunt, condescendere debeant.“²⁾

A folyamodványnak semmi sikere sem lett ugyan, de azért Niezky tanácsa még sem maradt eredmény nélkül. A megyei tisztviselők közül legott számosan jelenték magokat a jószágvételre, és miként az alábbi táblázat mutatja, az 1782. évi április hó 10-dikén Temesvárott, majd ismét az 1782. évi május hó 1-jén Bécsben tartott árverések alkalmával több jószág vármegyei tisztviselők által vásároltatott meg. Ezen árverések sikerét a következő oldalon levő táblázat tünteti elénk:

Árverésen kívül kapták: Messicz gör. kel. kalugyer zárda Messicz praediumot 6791 frt 10 kr. becsáron, Szent-György gör. kel. kalugyer zárda Szent-György praediumot 3986 frt 35 kr. becsáron, Bezdin gör. kel. kalugyer zárda Munárt és Bezdint szintén 9009 frt 45 kr. becsáron és Temesvár az általa kért Mehala falut 101.482 frt 32¹/₂ kr. becsáron.³⁾

¹⁾ Niezky Kristóf levele gróf Eszterházy zaneellárhoz.

²⁾ Torontál megyei levéltár. Protocoll. Sess. 1779—83.

³⁾ Bécsi titkos levéltár. „Verzeichniss was für Herrschaften und Güter, auch an wem und wie theuer, etc. verkauft wurden.“

T e m e s t á r o t t :

Verők neve	Utadalom	Jószág	Kifizetési ár		Eladási ár		Eladási ár becsült felül	
			ft.	kr.	ft.	kr.	ft.	kr.
Bálas István temesi alispán	—	Altringen	6,983	11 ² / ₃	8,479	40 ² / ₃	1,486	2 ¹ / ₂
Szabó Ferencz temesi szolgabíró	—	Biellberg	6,517	45	8,278	46 ¹ / ₂	1,491	1 ¹ / ₂
Fosztay József exactor	Neuhof	Charlottenburg	6,894	41 ¹ / ₆	8,372	129 ¹ / ₁₂	1,471	30 ² / ₃
Pottvondy József	Neuhof	Liechenwald	10,162	281 ⁶ / ₆	12,169	205 ¹ / ₁₂	2,005	62 ² / ₃
Nikolcs János és Mirtvei Jankovics	—	Rudna, Tisza-	39,840	—	52,000	—	12,130	—
hogyó Mihály eszámán. Jegyzo (Notarius)	—	Szentmiklós	85,663	—	100,550	—	14,857	—
Piketty Mihály Aradról	—	Fengelsprum	18,413	—	29,600	—	11,187	—
Biellekzy József	—	Folia	36,743	—	45,930	—	9,137	—
Laczkovics István szolgabíró	—	Szent-György	19,294	—	34,800	—	15,606	—
Haunslein Popovics Aradról	—	Nemeth	38,871	—	48,000	—	9,129	—
Deftesics Miklós és Konrad Mihály	—	Belincez	35,629	—	40,000	—	4,471	—
Dező Ádám szolgabíró	—	Nendorf	24,932	—	30,650	—	5,718	—
Loisclánszki György és Márk	—	Sustra	18,826	—	25,600	—	6,774	—
Konczki György, Örezy bátyó titkára	—	Vizina	13,380	—	23,950	—	9,970	—
Összeg :			362,949	61 ¹ / ₂	468,380	—	105,430	53 ¹ / ₂

B é c s l e n :

Balás István alispán és Gomlócz György esküdt	(Idios) Hegyes	—	Kifizetési ár		Eladási ár		Eladási ár becsült felül	
			ft.	kr.	ft.	kr.	ft.	kr.
Karácsonyi Mihály torontáli főszámvérő	—	Kanak	146,636	—	160,000	—	13,364	—
Szálcs Mátyás torontáli szolgabíró	—	Száreca	47,273	53,932	53,932	8	6,669	51 ² / ₂
Koezó Imre esküdt	—	Sorján	21,864	10 ⁵ / ₆	24,935	22	3,095	11 ¹ / ₆
Endrődy aszámverő	—	(Sáros)	22,507	59 ⁶ / ₆	25,695	26	3,188	20 ¹ / ₆
Hadi Mihály Pál	—	Beece	15,253	562 ³ / ₃	17,443	4	2,159	7 ¹ / ₃
Iadán Naum és Konstantin Bécsből	—	Gyülvész	117,524	—	159,009	—	38,476	—
			36,095	—	41,200	—	5,105	—
Összeg :			406,123	15 ⁵ / ₆	478,200	—	72,076	44 ¹ / ₆

Nem lehet ezélem az eladott összes uradalmakról és jószágokról apróbb részleteket venni fel könyvembe. A fent közölt táblázatos kimutatásokban 73 dél-magyarországi fekvőség eladási körülményei vannak feltüntetve. Elegendő ez arra, hogy a többit illetőleg is tájékozva legyünk az iránt, a mire súlyt fektettem, hogy t. i. a bécsi kincstár az akkori idők árfolyamához képest óriási összegeket vett be ezen ország-részből, melyek — ha nem számítjuk is fel az 1716-tól 1780-ig bevételezett különféle adókat és egyéb tartományi jövedelmeket — már egymagokban igen dúsán kárpótolták az állampénztárt ama hadi költségek fejében, melyek ezen ország résznek a törököktől visszahódítására és további berendezésére fordítottak. A magyar korona tehát nemcsak nagy erkölcsi, hanem roppant nagy anyagi áldozatok árán kaphatta csak vissza jogos tulajdonát osztrák kézből, fizetvén érte a honfiak kiontott vérének felül még oly drága váltságdíjat is, amilyent alig követelt volna tőle más hódítónak fegyverhatalma. Hozzájárul még, hogy a Magyarországhoz visszakapcsolt földterület nagy részének eladási ára korántsem esett Magyarország javára, és nem is vételezte azt be a magyar, hanem a bécsi osztrák udvari kamara.

Legyen tehát elegendő egyszerűen megismernünk a többi dél-magyarországi új birtokosokkal is, kik II. József császár alatt az árverések folytatása alkalmával, úgynevezett „mixta donatio“ vagyis vétel útján nagyobb-kisebb uradalmakat szereztek magoknak és törzsökévé lettek a dél-magyarországi nemesi birtokos osztálynak.

Torontál megyében: Ferraris gróf megvette Szent-Hubertet, Jettin József Bogyó Mihály után Tisza-Szentm. gróf Draskovics Bánlakot, Liptay Lovrint és Gottlobot, báró Alvinczy József tábornok Trübswettert, Dugoszelót és Szaravolát, gróf Pejácsevich Tórdát és Devétakot,¹⁾ Prónay és Jeszenák Valkányt és Oroszlányost, Verhovácz zágrábi érsek és a feudalisták Neuzinát és Billétet, a zágrábi káptalan Módost, Szécsányt és Száresát, Stefánovics Bazil Kis-Oroszit, Szapáry József Egrezt, Nagyfalut és Székesutat (Temesben), Gyertyánffy Antal, Lukács és Kristóf Tolvádiát, Gyért és Bobdát, Bajzáth József veszprémi püspök Pészakot és Pakászt, báró Gerliczy Ferencz Deszket és Klárafalvát, Vidák Joanovics Tamás Macedoniát, Áldássy Ignác Szanádót, Hertelendy József Boesárt, a Baresay testvérek Bottost, Pa'ádót és Martiniczát.

Temes megyében: Kapdebó János, Márton, Ferencz és Gergely vették Baráczházát, Arisi Pál és Károly Topolyát,

¹⁾ Lásd a 405. l.

Osztoics János Nagy- és Kis-Szemlakot, Jankovics másképp Doktorovics Pál és János Lukareczet, Gyürky István Remetét, gróf Saurau Merczidorföt és Zsadányt, Izdenczy államtanácsos Monostort, Vukovics Sebő Berekszót, Névery József és Elek Fibist, Bruckenant, Blumenthalt, Aleust, Buzásdot, Guttenbrunnt, Zsábrányt, Keszinczet és Traunant, báró Salhausen Móricz a kisfaludi (Engelsbrunn) fiskális portiót, báró Bernyákovics József és Antal Boldurt, a Lukács testvérek Bresztováczt Józics Márta után, ki azt kifizetni képes nem volt — és Krivabarát, később Konezitól Vizmát is, Andreovics Mihály Petrovoszelót, Wering Pányovát.

Krassó megyében: Maeskássy Imre Birmát, Nemes Zsigmond Barrát, Dobrestet és Radmanyestet, báró Bruckenthal Eben-
dorfot és Szilvánhelyt, D'Ellevaux udvari kamarai tanácsos Spattát és Lapusnikot, Piácesek Miklós Ollóságot és Herengyestet, Hazlinger András Szarazánt és Potinyestet, Gelley Mihály Kossoticzát, Lovrencsics Lőrincz Honoristét, Milánkovics Vazul Vissághot, Kiss András Szuboticzát, Joanovics Pál Duleót és Vallemárét, Athanazievics Jeftimius Vallyepájt, Frummer József és Bibics József Zsuppát, Branovics Mihály és János Mutnikot, Bideskúty Vineze Hernyákovát, Madácsi János Szelistyét, Palikutja Furlogot és Desertiát, Mihajlovics Suplaiszki Márk Valiaboutt, a Petrovich testvérek Ohaba-Mutnikot, Ruzst és Ruzsinóst, Frummer Fülöp és Márkovics József Gavosdiát és Zsénát, Jakabfy János Veescházát, Zombory Mihály Kaveránt, Szákult és Tinkovát, báró Knezevics Szent-Helenát.¹⁾

E jegyzék alkalmasint nem teljes; mert a császár nem minden jószágot adott el árverés útján, hanem köz alatt is kaptak tőle egyes kiválóbb kegyelteket, katonák és gazdag pénzemberek dél-magyarországi kincstári földeket. Azonkívül a már eladományozott uradalmak egy némelyikében időközben gazdacserék is történtek. Szabály volt ugyanis, hogy mindazok, kik Dél-Magyarországon kincstári jószágokat vettek, tartoztak azokat 1782. évi ápril végével átvenni és a vételár felét vagy harmadát egy általuk választandó kincstári pénztárnál lefizetni; ezek közt találkoztak olyanok is, kik e föltételnek megfelelni képesek nem voltak és e miatt jószágaikat át nem vehették, azaz elvesztették. Az ilyen uradalmakat is többnyire nem az árveréseknél, hanem magán kegyelmi úton conferálta, vagyis helyesebben adta el a császár másoknak, egyes adomány czímén.

¹⁾ „Verzeichniss derer verkauften und theils übergebenen, theils noch nicht resignirten banatischen Herrschaften und Gütern,“ — és „Verzeichniss deren an nachfolgende Impetranten von Sr. Mayestät bereits allergnädigst verliehenen Caal. Güter.“ (Magyar országos levéltár, kamar. oszt.)

Több eladatni szándékolt és csoportosított jószág elárúsításától egyelőre elállott a császár. Ki lett ugyanis számítva, hogy a remélhető eladási tőkekamat 1300—1500 forinttal kisebb lenne, mint a kincstári kezelés tiszta jövedelme. Az ilyen jószágokat és praediumokat hat évi időközre, vagyis 1783-tól 1789-ig bérbe adta a kincstár és a kibérelt 15 praediumért, vagyis 54.420 hold után kapott évi bérösszegben 15.721 frtot, vagyis holdanként 17½ krt. Ilyen praediumok voltak: Mali Tovin, Tóba, Pakaz, Rareusch, Szekusith, Glogon, Mala Media, Krivobara, Grinda a lui Avram, Szoka vel Topla, Szkulitth, Diószegh, Welika Gréda, Hayduska Gréda, Pirinesa és Morminthie.¹⁾ Voltak ismét olyan jószágok is, melyek hegyes, erdős, terméketlen vidékeken feküdtek és melyekre most még nehéz lett volna vevőket találni, de melyek egy részére most még különben is szüksége volt a kamarának. Ezen utóbbiak közt említetnek a kápolnási, ruszovai, verseczi, komoristyei, füzesi és krassovai kerületek Temes és Krassó megyékben. A kápolnási községek tudvalevőleg azért hagyattak meg a kincstárnak, mert saját dereglyéiken eszközölték a Maroson a sószállítást. Megtartatott még ideiglenesen a faeséti kerület is, mely a Facsétól Temesvárig elvonuló fatusztató esatorna mentében terült el és vágható erdőségekben bővelkedett, mi által Temesvár s a többi megyék nagy része a szükséges épület- és tűzifával ellátott. Gattája, Omor, Szent-György és Opatieza falueskák, a Secondo Cimoni társulatnak rizstermelésre levén kiarendálva, szintén megtartattak, valamint Dorgos, Lalaszinez és Suzanovecz is, minthogy az elsőben meszet égettek, az utóbbiakban pedig követ törtek. E jószágok közül tehát az eladhatók eladása későbbi alkalmas időkre halasztatott.

A bányák művelése céljából 82 helység tartatott fenn a ruszovai, verseczi, komoristyei, füzesi és krassovai kerületekben „bányági bányavidék“ néven (Processus Metallici).²⁾ A gondviselés e jószágok fölött a temesvári bányásztisztóséget illette. Ennek elöljárójává gróf Révay Péter tétetett, ki ennekelőtte a selmezbányai kamara tanácsosa és táblabírája volt.³⁾

Ezzel vége szakadt II. József alatt a dél-magyarországi kincstári birtokok eladásának. A császár minden gondját 1782 óta nagyszabású politikai reformjai, a birodalom beligazgatásának átalakítása vették igénybe. A magyar és erdélyi udv. cancellaria javaslatára egyelőre beszüntette a császár 1784. évi márczius 5-én kelt resolútiójával

¹⁾ Czoernig: Ethnographie d. oesterr. Monarchie, III. k. 69. l.

²⁾ V. ö. a jelen munka I. k. 52. l.

³⁾ Magyar Hírmondó, 1786. Karácsony 16. és Kisasszonyhó 9.

a dél-magyarországi jószágok eladását, noha az uradalmak összeállítására és azok eladására szolgáló előmunkálatok akkor már meg voltak téve. Mérvadó volt ezen elhatározásánál a körülmény, miszerint Magyarországon éppen akkor volt az adórendezési ügy napirenden, melyet teljesen bevégeztetni kívánt, mielőtt a magyar kincstári javak eladását és ezzel együtt az egyházi birtokok elkobzását újból napirendre tehetné volna.

Az eddigi jószágadományozások által kétharmadrészben görög, örmény, szerb, horvát, német és oláh családok lettek a dél-magyarországi földbirtok uraivá és az itteni vármegyék előkelő nemeseivé. A földdel együtt kezökre vették uradalmi falvaik lakosságát is, mely firól fira jobbágyi és eselédi alárendeltségben teljesíté a megszabott szolgáltatokat az urasági udvar körében. Sok század után fel támadt tehát Dél-Magyarországon ismét a földesúri és jobbágyviszonynak egy új rendje. Némi emlékeztető a hajdani patrimoniális állapotokra; — csakhogy most, a magyarok lévén legutól és legkevesebben, ősi fény nem ragyogott fel többé!

TELEPÍTÉSEK DÉL-MAGYARORSZÁGON II. JÓZSEF ALATT. *)

A dél-magyarországi birtokváltozás történetével szerves összefüggésben áll a II. József császár uralkodása alatti dél-magyarországi telepítési ügy. Ezt annál is inkább a vármegyék külön története előtt kell tárgyalnunk, mert az ország ezen részeiben feltűnő befolyással volt az ethnographiai viszonyok alakulása a municipális életnek egészen sajátos fejlődésére. Sőt eme utóbbit csakis úgy érthetjük meg helyesen, ha előbb megismerjük azon okokat, melyek létrehozták.

A megelőző fejezetekben megbeszélt népesítési intézkedések folytatása nagyobb szabású rendszerben jelentkezik II. József kormányzása alatt, legfőképen pedig az általa eszközölt német telepítéseknel. Ezekkel párhuzamosan tekinteni fogjuk még a magyar, oláh és a szerb telepítéseket is.

A dél-magyarországi német telepítések legnevezetesebb és harmadik korszaka II. József császár uralkodásának harmadik esztendőjében veszi kezdetét. Ezen telepítések már határozottan más jellegűek, mint az előbbiek. Mind terjedelmökre, mind a kivitel módjára, mind pedig a jövőre kiható horderejökre nézve nagyobb fontosságúak minden eddigi dél-magyarországi telepítéseknel. Ezek adták meg határozottan kifejezett német jellegét azon vidéknek, melyen történtek.

II. József 1784-től 1786-ig 7600 német, az úgynevezett „sváb“ törzshöz tartozó családot telepített Magyarországon 38.000-re menő lélekszámmal, mi az állampénztárnak négy millió forintjába került. E családok közül 2988 a dél-magyarországi vármegyék különféle községeiben nyert szállást. Erre a kincstár, ha csak 500 forint költséget számítunk is egy-egy családra, 1.494.000 forintot adott ki. A német települők által elfoglalt kincstári praediumok remélhető jövedelme pedig Schwartner szerint harmadfél millió forintba tehető. Az ország lakosságát akkor, feltűnőleg aránytalanul,

*) Olvastatott a M. T. Akadémiában, 1882. évi márczius hó 6-án.

majd 3,200.000 lélekre, majd ismét 7,000.000 lélekre becsülték.¹⁾ Az 1785—1787. évek közt eszközölt hivatalos népszámlálás szerint 1785-ben 7,008,574, 1786-ban 7,044,462, 1787-ben pedig már 7,116,789 lakosa volt Magyarországnak.²⁾ Ebből esett Czoernig szerint Temes megyére 215,545, Torontálra 152,083, Krassó megyére 188,200, a határőrvidékre, a bányavidékre és a nagy-kikindai rácz kerületre 236,399 lélek; összesen tehát az egész Tisza-, Duna-, Maros- és Erdélyközi földterületre 792,217 lakos.³⁾ Egybevetve már most e kétségekivül hiányos számítást az 1778. évi szintén csak többé-kevésbbé megközelítő népszámlálási adatokkal⁴⁾ tapasztaljuk, hogy II. József uralkodása alatt csak 1784—1786. évig is megkettőztetve lőn a dél-magyarországi lakosság csupán a német telepítések által. 1786-tól kezdve József uralkodásának utolsó esztendejéig, miként alább látni fogjuk, körülbelül még 1500 német bevándorló család telepedett Dél-Magyarországon. Azonban ezek nem lévén hivatalosan fölvéve, mennyiségök biztos kimutatása nem is eszközölhető.

József a minél sűrűbb népességben ismervén fel a birodalom erejének egyik föltételét és az ország legfőbb gazdagságát; de különben is eltökélt szándéka lévén az anyja által kezdett német gyarmatosítást folytatni: már uralkodása első éveiben készített elő a terveket a németországi települőknek Magyarországra, de különösen a dél-magyarországi nagyterjedelmű pusztaságokra, úgyszintén az ottani részben még gyéren lakott falvakba leendő bevezetésére. Eljárásában félreismerhetlenül nyilvánul a politikai tendencia! József a földbirtoknak tulajdon jogon való átruházása által örök időkre állandósítani akarta a dél-magyarországi német telepeket, melyek Mária Terézia idejében csak ideiglenesek valának és nem tulajdoni, hanem csak haszonélvezeti jogezímen birták a területeket, melyeket munkáltak és melyeken laktak.

A lakosság állandósításán kívül még más három czél lebegett a

¹⁾ Severini, Benzur és Windisch 1780 körül 3,200.000 lakost mutatnak ki Magyarországon, még pedig — miként Windisch állítja — a legújabb pontos nyomezés alapján. Schlötzer 1785. évben 7,000.000-ra becsüli az ország lakosságának lélekszámát, Erdély nélkül, de beletndva Horvátországot és Slavóniát. (V. ö. Schwartzner M.: Statistik d. Königreichs Ungarn, 105—108. II.)

²⁾ Grellmann: Statist. Aufklärungen, II. k. 273—276. II. (Original Con-scriptions Summar.)

³⁾ Ethnographie d. oesterr. Monarchie, III. k. 34—35. II. — Schwieker csak 555,828 lelket számít. Szerinte 1787-ben csak 1776 lélek esett egy négyszeg mértföldre. Schwieker a József alatt bevándorolt dél-magyarországi németiség összes számát, ide értve a Bácskaságot is, 5790 családra teszi. Ezek közül szerinte 2700 család telepedett az úgynevezett Bánságban. A telepítés költségei a Bánságban 1,350.000 ft-ra rúgtak. (Die Deutschen in Ungarn u. Siebenbürgen.)

⁴⁾ V. ö. e munka jel. köt. 272—273. II.

messzelátó császár szemei előtt: *a)* a birodalom déli határszélein lehetőleg mennél többre fölszaporítani a német népelemet, az uralkodóház iránt mindig hűséggel viseltető és minden körülmények közt megbízható német nemzetet; *b)* emelni és előmozdítani a földmívelést a parlagon heverő terjedelmes dél-magyarországi térségeken paraszt dologhoz értő német munkás kezek által; és végre *c)* növelni a vérrel és pénzzel adózó, a termelő és fogyasztó alattvalók számát.¹⁾

A bevándorlásra alkalmas népet József is leginkább a római német birodalomban szemelte ki magának, hol a német földmívelési szorgalom már magas virágzási fokon állott és az alattvalók ragaszkodása a bécsi udvarhoz előnyösen volt ismerve. 1782. évi szeptember hó 21-dikén a következő pátenst²⁾ intézte tehát a császár Róthlein frankfurti es. kir. residenshez, hogy azt ama vidéken nyilvánosságra hozza és hírlapilag is közhirre tegye:

„Mi II. József, Isten kegyelméből választott római császár, minden időkben a birodalom gyarapítója, Magyar-, Cseh-, Gácsorszáig és Lodóméria királyi stb., ezennel tudtára adjuk mindenkinek, hogy magyar-, gácsországi és lodomériai királyságainkban még sok lakatlan, üres és pusztá földjeink vannak, melyeket német birodalmi néppel, különösen a felső-rajnai kerületből, szándékozunk betelepíteni. E végből a hozzánk bevándorló birodalmi családoknak, kiket a földmívelésre és mester-ségekre szükségünk, császári szavunkra a következőket ígérjük:

1. Teljes lelkiismereti és vallásszabadságot, úgy szintén ellátunk minden felekezetet pappal és tanítóval.

2. Ellátunk minden családot tisztességes, új és a helyi szokás szerint épített házzal és kerttel.

3. A földmívelő családoknak jó szántóból és legelőből álló telket adunk és megajándékozunk őket a szükséges ígás és tenyészmarhával, földmívelési és házi eszközökkel.

¹⁾ Schwieker tagadásba veszi József császárnak a telepítéseknél követett politikai célzatait. „Wer etwa denken würde — úgymond — dass Kaiser Josef II. durch diese Colonisierung seinen angeblichen „Germanisierungstendenzen“ huldigen wollte, der gieng gar sehr in die Irre. Nichts lag dem Kaiser ferner, als eine Nationalitätenpolitik modernen Schlages.“ Továbbá: „Man thut also sehr Unrecht, in Kaiser Joseph II. das Schreckengespenst eines „Germanisators“ vorführen zu wollen.“ (Die Deutschen in Ungarn und Siebenbürgen, 345—346. II.) Ez annyit tesz, mint mystifikálni akarni a történelmet! A modern nemzetiségi politikának fő alapvetője éppen II. József volt. Számtalan intézményei, ha ő maga nem mondotta volna is, határozottan rávallanak germánisatorius célzataira, ami akkor osztrák szempontból legfőbb államcél is volt. Ezt elvitatni már nem lehet többé! A levéltári adatkészlet mindent napfényre hozott.

²⁾ Einwanderungspatent.

4. Az iparosok és napszámosok csak a házi gazdasághoz tég-kivántató eszközöket kapják, a mellett azonban az iparosoknak még 50 rónusi forint fog készpénzben kiszolgáltatni, hogy szerszámaikat beszerezhessék.

5. Minden családban a legidősb fi katonamentes és szabad marad.

6. Minden család Bécestől kezdve megtelepedése helyéig ingyen szállittatik, mihez a szükséges útiköltségek kifizettetnek; élelmeztetésök mindaddig tart, míg minden család képes lesz önmagát fenntartani. Ha az ápolási idő alatt szerencsétlenség érne egyik vagy másik családot, három évi visszatérítési kötelezettség mellett kellő segélyezésben fog részesítettetni.

7. Az új jövevényeknek, kik utazásközben az éghajlat változása, vagy más ok miatt megbetegednének, lehető mielőbbi felgyógyítása czéljából kórházak fognak felállittatni, melyekben a betegek a leg-gondosabb ingyen ápolásban részesülnek.

8. Végül minden birodalmi bevándorló, letelepedése napjától számítva, tíz egész évre szabadságot nyer, mely idő alatt teljesen ment lesz minden országos és földesúri adótól, teherből és fizetésektől; a tíz szabad év lefolyása után azonban kötelesek lesznek ők is a szokásos adókat, mint a többi lakosok megfizetni.¹⁾

A császári pápens kiboecátására szintén politikai motívumok álltak meg az első lökést. Terve volt ugyanis az osztrák cabinetnek Németalföldet két részre osztani s a nagyobb részt a bajor választó-fejedelemlnek engedni át esere fejében az Ausztriához kapcsolandó Bajororszáért, míg a kisebb németalföldi országrész Franciaországnak lett odaigérve, ha Ausztriát ezen terve kivitelében fegyveres hatalommal és pénzzel hathatósan segélyezné. Ez által az osztrák birodalmi test szépen kikerekített és az államhatalom jobban központosítatott volna. Azonban bizton lehetett attól tartani, hogy a terv kivitelének mind Bajorország, mind a hatalmi állására féltékeny Poroszország ellenszegülnének. Egy második bajor háborúnak kitörése tehát csak idő kérdésének látszott lenni.²⁾ A miért is a körülmények számbavétele

¹⁾ G z o e r n i g, id. m., III. 37—38. II. - Sorrend szerint ez volt a harmadik gyarmatosítási pápens. Az első tudvalevőleg Mária Terézia adta ki 1763. évi február hó 25-én. A második, „Impopulations-Hauptinstruction“ czímen, ugyanesak Mária Terézia boecátotta közre 1772. évi január 11-én.

²⁾ A németalföldi eseréről és annak következményeiről több röpirat is jelent meg 1784—85-ben. Közleményeket hozott a nagy tekintélyben állott „Politisches Journal“ is 1784-ben. A boroszlói hirlapok írták: „Vielleicht entsteht bald ein zweiter Bayerischer Krieg. Personen, welehe gut unterrichtet seyn können, wollen wissen: der Kayser lasse zu Paris durch den dahingereisten Fürsten v. Stahrenberg über einen Plan unterhandeln, nach welehen er einen Theil der Niederlande an Frankreich abtreten wolle, um die Unterstützung dieses Hofes bei einem Tausche

mellett ezélszerű volt mindenestre a kétes magatartású külföldi német fejedelemségek lakosságának gyérítését, katonai és munkaerejének elvonását fogamatba venni és azt a birodalom számára hasznosítani, a mi annál könnyebben volt keresztülvihető, mert a háborús hírek által megfélemlített és különben is nagy terhek által nyomott külföldi németiség hajlamot mutatott a kivándorlásra, a szegénység pedig kényszerítve volt rá.

A császári pátens az 1783. év elején került a Rajnavidékre és minden faluban és városban köröztetett a nép közt. A rajnavidéki németiség tehát, nem annyira azért — miként némely írók mondják — mert a császár kegyelmét nagyra vette, mint inkább azért, mert tartományuk túlnépes, a kereset igen csekély, a szegénység pedig súlyos, és ama mozgalmas időkben a francziák közel szomszédsága félelmes volt, tömegesen jelentő magát a kivándorlásra. Úgy látszott, mintha az egész felső-rajnai kerület paraszt népe ki akart volna vándorolni. Czeljok azonban akkor még nem annyira Magyarország, mint inkább a hajlamaiknak jobban megfelelő és éghajlatra nézve is kedvezőbb, cultiváltabb Gácsország volt, hol ugyanakkor szintén nagymérvű német telepítéseket vétegetett fogamatba a császár. Azonban a bécsi kormány a bevándorlók felosztását Magyar- és Lengyelország közt későbbre tartotta fenn magának, a mikor t. i. a gyarmatosok csapatai már Bécsbe megérkeznek és az elhelyezés körüli intézkedés könnyebben történhetik. Toborzók járták be a felső-rajnai vidéket, helységről helysére és temérdek sokaságban írták össze a kivándorolni kész családokat, melyek névlajstroma aztán Bécsbe küldetvén, az uralkodó elé terjesztetett. A toborzók, miként Mária Terézia idejében, minden megszerzett gyarmatos család után 1 forint 30 krt kaptak díjazás fejében. Röthlein az udvar beleegyezésével egy füzetnyi nyomtatványt is boesátott közre, hogy a külföldi németiséget az osztrák telepítések nagy előnyeiről és kiváló hasznosságáról felvilágosítsa.¹⁾

A telepítési ügy vezetésével megbizta a császár Bécsben gróf Niezky Kristóf helytartótanácsi elnököt. Vele működtek: gróf Jankovies, gr. Széchen, báró Splényi, báró Mednyánszky, gróf Brunszvik, gróf Révay, gróf Haller, gróf Szapáry, báró Podmaniczky, Kempelen, Klobusieczky, Rudnyánszky, Baesák, Darvas, Stettner és Mitterspacher. Telepítési biztos Royss Ferdinánd udvari titkár volt. Az útiköltséget Schulz udv. ágens osztotta ki a Bécsbe érkezett colonisták közt. A helytartó-

mit Bayern zu erhalten, vermöge welches Tausches der Churfürst gegen den grössten Theil der Oesterreichischen Niederlande sein Churfürstenthum Bayern abtreten wird.“

¹⁾ A füzet czime: „Belehrung über die Hungarischen Ansiedlungs-Vortheile.“ (1785.)

tanácsossal közreműködött a németek telepítésénél a m. udv. kamara, melynek élén, akkor gróf Balassa Ferencz kinstartó és Majláth alelnök állottak.

A rajnai birodalmi fejedelmek eleinte nem látszottak ellenezni II. József szándékát. Azonban később belátván, hogy alattvalóik tömeges kivándorlása következtében területeik pusztán és védtelen maradnának, tiltani kezdék a népnek az elköltözést. A kivándorlók kénytelenek voltak szökve menekülni a tilalom és az eléjük gördített akadályok elől és titokban hagyták el uraik földjét, ősi lakhelyöket. A fejedelmek, a birodalmi rendek mindnyájan nagy megütközéssel vették a csapatos kivándorlást területeikről. A kerületek főnökei, a községek elöljáróságai, a birtokosok, a papság szigorú kormányrendeletekkel utasítva lettek a köznépet felvilágosítani a kivándorlás káros erkölcsi és anyagi következményei felől; azon helyhatóságok pedig, melyek körében a kivándorlások előfordultak, kárhozható korholásokat kaptak felsőbbsegeiktől. A kivándorlás egyáltalán a fejedelem és az ország elleni hűtelenségnek, bűnös merényletnek bélyegeztetett, és azokra, kik az alattvalókat kivándorlásra esélyítették, kemény büntetések, pénzbírság és fogság szabattak. Az egyháziak a szószékéről szólaltak fel a kivándorlások ellen és röpiratok szórattak szét a nép közt, melyekben a kivándorlók a keserves jövő rémképeivel, sőt még a pokol kínjaival is fenyegettettek. „Számosakat látok közületek, kedves polgártársak, — olvasom egy ilyen népies röpiratban — elhagyni házaikat, lakhelyeiket, és kivándorolni olyan országba, melyet nem ismertek. Tudom ugyan, hogy a legtöbbben lustaságból, a semmittevésre való hajlandóságból eselekszik azt, gondolván, hogy ott majd a sült galamb a szájukba repül. Az ilyenekért nem kár; új hazájokban is csak lusták maradnak ők, a milyenek voltak itthon és idővel majd onnan is elköltöznek. Azonban van sok jómódú, szorgalmas és becsületes paraszt gazda is, kit a kivándorlás métélye megrontott. Eladják földjeiket, házaikat, legértékesebb ingóságait, — és mennek neki a bizonytalan sorsnak. Rászednek benneteket, polgártársak; különféle keesegtetésekkel esalogatnak benneteket, hogy menthetlenül tönkre tegyenek. Jusson eszetekbe, a mivel az országnak, a fejedelemnek, önmagatoknak, feleségeiteknek és gyermekeiteknek tartoztok. És ha mindazt nem teljesítitek, szökésteikért még a más világon is a pokol kínjaival fogtok lakolni. Azt se higgyétek, hogy a világ azon részében, a hova menni akartok, a hegyek mind laposak. Különféle elnyomattatásoknak lesztok ott kitéve; a császári örökös tartományokban háromszorta nagyobb az adó, mint minálunk. Azt a kevés pénzt, a mit birtokaitok eladása után kaptok, vagy mind elköltitek az úton, vagy legjobb esetben csak kevés fog abból megmaradni és az a kevés is rámeleg majd első berendezési szükségleteitek fűdőzésére. Akkor aztán még

csak a koldusbot marad számotokra. Halálotok után pedig feleségeitekre és gyermekeitekre a legnagyobb nyomorúság vár. Ne higgyétek tehát, barátim, mit a külföldi kémek és toborzók elöttetek feecsegnek és mit az előbb oda kivándorolt rokonaitok és ismerőseitek leveleikben írnak. Mindazok, kik hozzátok jönnek és ama új országról csodaszép dolgokat regélnek, fölbérelt ámitók és hazug esalók. Azon urak, kiknek szükségök van gyarmatosokra, hogy tartományaikat benépesítsék, nagyon jól megfizetik az ilyen tudósítókat. Fentkároznak faluról falura, leleskednek utánatok a koresmákban, s bor és sör mellett elveszik szemeitek fényét, hogy esalárdságukat észre ne vegyétek. Ne bízzatok még a régi ismerősök leveleibe sem. Nem érkezik ide egy olyan levél sem, melyből az igazat megtudhatnátok. Minden levél feltöretik előbb és meghamisítva átiratlik. Sőt fenyegetésekkel vagy ajándékokkal is szorítják külföldi atyafiaitokat, hogy hazug esábitásokkal kivándorlásra bírjanak benneteket. Közöséges mestersége ez mindazon uraknak, kik országaikat külföldiekkel benépesíteni akarják.¹⁾ — Képzhető, mily nehéz állása lehetett ily körülmények közt a külföldi residenseknek és mindazon osztrák emissáriusoknak, kik meg voltak bízva a rajnavidéki németiséget az osztrák monarchiába való bevándorlásra lelkesíteni. 1784. júl. 17-én írja Röthlein frankfurti osztrák residens Kaunitznak: „A legjobb folyamatban levő kivándorlási ügy nagy feltűnést okoz a tartományi rendeknél, habár azon 70 gyarmatos család, melyeket az utóbbi két napon indítottam útnak, mind el volt látva rendes útlevelekkel. Ő császári királyi felségének legkegyelmesebb kormánya nemesak kemény szavakkal, hanem sértő nyomtatványokkal is becsméreltetik, a milyeneket sok ezer példányban ingyen osztogatnak szét a nép közt. Legsomorúbb azonban az én állásom. Gyermekeimet, kik még ellátva nincsenek, sehol sem akarják alkalmazni, mert a rám bízott telepítési ügy egészen kegyvesztetté, sőt gyűlöletessé tett engem a tartományi rendek előtt, úgy hogy semmi reményem sincs gyermekeim számára itt állást találhatni.“²⁾

Azonban a hivatalos jelentésekben közölt mind ezen nehézségek és kedvezőtlen hírek nem riasztották vissza a császárt feladata megvalósításától. Röthlein paranesot kapott, hogy a költözködőket ő maga lássa el útlevelekkel. Sőt Würzburgban, Ulmban és más városokban udv. alügynökök is osztottak ki útleveleket és igazolványokat. Ezek felmutatása s a császári név oltalma mellett szabadon folytathatták aztán útjokat Frankónián, Würzburg és Nürnberg vidékein és a sváb tartományon keresztül Ulm, Günsburg és Donauwörthön át egész

¹⁾ Freundschaftliche Erinnerung und Wahrung eines Pfälzers an seine ausziehende Mitbürger. 1784. A szerző s a nyomtatási hely nincs megnevezve. 16-ad réttü füzetke. (Bécsi titkos levéltár.)

²⁾ Bécsi titkos levéltár. Vorträge u. Referate.

Regensburgig, hol az osztrák es. kir. követségénél új útlevelet, és engedélyt kaptak, hogy minden ingóságaikkal a császári államokba bevándorolhassanak.

A Magyarországon letelepedni óhajtó, vagy pedig hivatalból ide rendelt gyarmatosok, kik a római birodalomból valamely es. kir. hivatalnok által láttamozott rendes útlevelet mutattak fel Bécsben, ott azonnal 2 frt útiköltséget kaptak és a Dunán ingyen szállították le őket az országra. A felső-magyarországi települőket útközben, részint Pozsonyban, részint lejjebb Komáromban és Vácra tették partra; a többit pedig, kik Dél-Magyarország felé tartottak, Pesten hajózták ki. Itt további útiköltségül fejenként ismét kaptak 1 frtot. Mikor Temesvárra megérkeztek, a honnan mindenki rendeltetési helyére szállított, újból kifizettek nekik fejenként 1 frtot. Az útlevél nélkül érkezőket elfogadta ugyan a telepítő bizottság, de mint ismeretleneknek, kik önmagok keresték sorsukat, mit sem fizetett.

Mindazok, kik kincstári falvakban és praediumokon földművelésre vállalkoztak, vert falból épített és egy szobából, kamrából, konyhából és istállóból álló tulajdon házat kaptak. Szántás-vetés alá adott a császár örök tulajdonul a családtagok számaránya és a szükség szerint mindenkinek egy egész, vagy fél, negyed, vagy nyolczad telket ingyen. Aránylagosan a kimért szántóföldhöz kapott minden földművelő család megfelelő kaszálót és legelőt. A telkes gazdának volt tehát Torontál, Temes és Krassó megyékben 24 hold szántója, 6 hold kaszálója és 3 hold legelője, azonkívül 1 hold házhelye és kertje. Minden települő fölmentetett 10 évre az állami adózástól és egyéb köteleességektől, uradalmi terhektől és szolgáltatoktól. A kik kézimunka vagy mestersegek által szándékoztak kenyéröket keresni, kaptak lakházat szintűgy mint a földművelők, de szántóföldet és rétet nem adtak nekik; azonban ők is tíz évi adómentességben részesültek és 50 frtot kaptak műszereik beszerzésére.¹⁾

Mindamellett, hogy a kormány a német települőket ily sokféle kedvezményben részesíté, kezdetben — miként megjegyzém — mégis kevesen kíváncsiak közülök Magyarországra. De különösen idegenkedtek a törököknek közel szomszédságában levő és zsidó bandák által veszélyeztetett, kietlen mocsáros vidékei és zord éghajlata miatt nagyon rossz hírben álló dél-magyarországi vármegyéktől. Csak akkor határozták el magokat Magyarországra vándorolni, midőn az 1784. évi nyár utján kijelentetett nekik, hogy Lengyelországban már az összes uradalmak gyarmatosítva vannak és üres hely már nem találtak ott számukra. Röthlein frankfurti residensnek is meghagyatott 1784-ben: hirdetni ki az ottani vidéken, hogy Magyarországon még soha sem

¹⁾ Czoernig, id. m.

fordítatott annyi gond a német telepítésekre és még soha sem részesültek német települők annyi kedvezményben, mint jelenleg. Ne féljenek tehát és semmi bajtól se tartsanak. Azon előítélet, hogy Magyarország, és leginkább az úgynevezett Bánság a „németek temetője,” a török háborúk idejéből való és elegendőképp megezáfolták azt az ott már virágzó német községek. Azóta sok moesár ki lett szárítva, és betegségek eseteiben kórházak állítása által kellőképen van a lakosságról gondoskodva. A gyarmatosítás menetének jó rendben tartására és felügyelésére Ulmban és Regensburgban külön császári biztosok lettek felállítva. Bécsben pedig Schulez¹⁾ udvari ügynök bizatott meg a bevándorlók gondozásával és további szállításával.

Ezen biztatások és intézkedések hallatára 1784. év óta csakugyan mindig több és több bevándorló érkezett Bécsbe azon óhajtaással, hogy magyar földön, nevezetesen a dél-magyarországi megyékben helyeztessék el. Amint Bécsben a magyar udv. cancellariánál jelentkeztek, átvettették tőlök az útlevelet, a család jegyzőkönyvileg belajstromoztatott, a megajált útiköltséggel és új útlevelettel ellátatott és mindenekelőtt Budára az udv. kamarához küldetett, hol kijelölték számára a letelepedés helyét.

Dél-magyarországon a német gyarmatosítás fővezetésével 1784. évtől 1788. évig gróf Révay Péter volt megbízva, a temesvári kamarai adminisztráció, illetve az ennek kebeléből kiküldött telepítési bizottság közreműködése mellett. Az ő feladata volt az érkező gyarmatosokat fogadni és őket mindazon kedvezményekben részesíteni, melyeket számukra a császári pátens kilátásba helyezett. Tartozott havonként jelenteni Bécsbe: mely kincstári uradalmakban és mely vármegyékben telepítette le az időről időre leküldött gyarmatos családokat, és miként lett azok mindenike ellátva? Amint a gyarmatos csapatok rendeltetési helyekre megérkeztek, minden családfő azonnal átvette a császári pátensben megajált és a későbbi kormányrendeletek által még jóval bővített kedvezményeket, a család neve be lett igtatva, mindenki aláírta a gyarmatosítási levelet, mely visszaadatott neki. Azonkívül minden települő családfőnek egy könyvecskét kézbesítettek, melybe bevezettetett a település folyó száma és kor szerint a települő család minden egyes tagja. E könyvecskébe irattak be azon kedvezmények is, melyekben a család az állami kincstárból immár részesült. Ezen időtől kezdve minden tíz évnél korosabb egyén naponként 2 krt és 1 íteze lisztet, a tíz éven alúliak 1 krt és 1 meszely lisztet, továbbá tűzre való fát, szalmát és eczetet kaptak, mely illetmények havi részletekben szolgáltattak ki számukra mindaddig, míg a megtelepült

¹⁾ Ettől való a bécsi udv. kamarai levéltárban őrzött: „Conscriptio neo advenarum Colonorum in I. Regno Hungariae incolatum petentium” című terjedelmes jegyzőkönyv. (1784. Nr. 6267.)

családfő házzal és saját gazdasággal ellátva nem volt és államsegély nélkül meg nem élhetett. Olyan családok, melyek alapjából épülő új faluban kaptak lakhelyet, a szomszédságbeli valamelyik régiebb német községben szállásoltattak el ideiglenesen mindaddig, míg mindenkinek a háza el nem készült az új faluban. Ekkor aztán átköltözött kiki a maga családjával tulajdon házába, melyet államköltségen a legszükségesebbekkel már felszerelve talált. Volt benne egy ágy, szalmazsák, terítő, 6 zsák, egy sütőteknő, fejsze, ásó, kapa, villa, rokka, szita, kenyérsütő lapát, vizeseber, fejő és vajköpülő. Az istállóban két ló és egy pár ökör, vagy pedig a körülményekhez képest négy ló (a ki igavonó marhát nem kapott, annak 88 frtot fizettek helyette) egy tehén, hosszú és rövid gyeplők, hámok és a fuvarozáshoz szükséges kötéleszközök, egy vasalatlan koci, egy eke a hozzá tartozó szerszámokkal, borona, balta, lapát, kapa, fa villa, sarló és köszörülő, veder, két fűró, gyalu és fűrész voltak az érkező új gazda számára előkészítve. És hogy minden ember nehézség nélkül foghasson a gazdálkodáshoz, adtak neki az életszükségletek földözésére őszi vagy tavaszi gabonával bevetett fél vagy negyed telek földet, barmai számára pedig elegendő mezőt. A veteményeket később természetesen vissza kellett térítenie az államnak.¹⁾

Gróf Révaynak a kir. helytartótanácsához fölterjesztett jelentéséből kitűnik, hogy 1784—1786-ban a „temesi kerület“-ben, vagyis helyesebben Temes, Torontál és Krassó megyék területén 2880 új ház építetett a bevándorolt német gyarmatosok számára, kik kincstári helységeken telepedtek. Épült pedig összesen 14 új falu, 13 falu megnagyobbított. Elhelyeztetett az elkészült házakban 1555 bevándorolt család, 1433 család egyelőre más gyarmatosoknál kapott lakhelyet. Kitesz ez összesen 2988 családot. A gróf jelenti továbbá, miszerint az 1786. évre építtetni kezdett 128 colonikális ház szintén el fog készülni. Az 1787. évre 2880 család ellakoltatása tervezetett. Maradt volna tehát 1788-ra 108 elhelyezendő család. Azonban — mondja a jelentés — eme 108 család közül még sokan fognak elhalni és megszökni, a miért is az elhelyezendőök biztos számát majd csak az 1787. év végével lehetend megállapítani. Minden falu el van látva a gyarmatosok közt kiosztandó gabonával, takar-

¹⁾ A magyarországi és különösen a temesvidéki német telepítéseknél a bácsa-megyei német telepítések szolgáltak mintául és zsinórmértékül. A fenn elősorolt kedvezmények, melyekben az állam a bácskai és a Tisza-balparti német gyarmatosokat részesíté, többre mentek ugyan, mint a mennyi nekik a II. József császár 1782. évi gyarmatosítási pátensében ígérve lett; de a kedvezmények bővítését főleg az tette szükségessé, mert a német települők kezdetben daczosan vonakodtak Magyarországra bevándorolni. (A bácskai német telepítésekről lásd Eimann János: Der deutsche Colonist, insbesondere im Bácsier Komitate. Pest, 1822. — V. ö. még: Czoernig, id. m.)

mánynyal, jármos és fejő marhával, s intézkedés van téve a megajúlt házi és gazdasági eszközök beszerzésére nézve is. Továbbá minden újonnan telepített faluban egy száraz malom építése is el van rendelve. Egy udvari leirat szerint a gyarmatosok letelepedésük alkalmával egy rendesen művelt írtványt kapnak, a második és harmadiknak írtására és kitisztítására pedig robotsegély hozzájárulásával szoríttatnak.¹⁾

Ilyen erkölcsi és anyagi kedvezmények jótékony befolyása, a császár, az udvar, a legfelsőbb és a tartományi kormányzések hathatós pártfogása mellett vándorolt be a német népelem csapatonként a dél-magyarországi tájak legjobb, legtermékenyebb vidékeire, a magyar szent korona tulajdonába, melyből a fegyverhatalom önkénye kizavarta törvényes örökjéből az ősi magyar birtokosokat. Bevándorolt ugyanazon pénz segítségével, mely a bécsi államkincstárba a dél-magyarországi magyar koronai és nemesi birtokok elárvereztetéséből folyt be!!

A kincstári hivatalok neve		Gyarmathelyek		Részint kész, részint építés alatt levő házak	Elhelyezett családok száma	Melyik vármegyében?	
		újonnan épített	Nagyobbított régi				
Szám tartó s á g	Szent-András	1	1	Szent-András	140	140	Temes
		1	1	Kis-Beeskerek	116	116	"
		1	1	Szakálház	3	1	"
		1	1	Freidorf	1	3	"
	Csatád	1	1	Lovrin	88	88	Torontál
		1	1	Blumendorf	16	16	Temes
	Monostor	1	1	Merezyfalva	32	32	"
		1	1	Orezyfalva	209	200	"
	Köveres	1	1	Niezkyfalva	200	194	"
		1	1	Bachovár	144	?	"
	Csákova	1	1	Csákova	16	16	"
		1	1	Liebling	200	102	"
	Denta	1	1	Rittberg	230	82	"
		1	1	Moravieza	145	145	"
	Lippa	1	1	Traunau	103	100	"
		1	1	Daruvár	202	57	"
	Lugos	1	1	Herrendinst	130	?	Krassó
		1	1	Rékas	10	?	Temes
	Újpest	1	1	Gyertyámos	66	66	Torontál
		1	1	Verseez	21	20	Temes
Tiszt-tartó s á g	Verseez	1	1	Freudenthal	152	30	"
		1	1	Margitta	160	?	"
Alhiva-talok	Bogsán	1	1	Móritzfeld	200	30	"
		1	1	Facset	12	?	Krassó
Tisztartós.	Facset	1	1	Gladna	34	21	"
		1	1	Ebendorf	120	60	"
Tisztartós.	Nagy-Beeskerek	1	1	Nagy-Beeskerek	36	36	Torontál
		14	13		2280	1555	

¹⁾ Böhm Lénárd: Dél-Magyarország vagy az úgynevezett Bánság külön történelme, II. k. 158—159. II. Czoernig után.

A fennebbi táblázatos összeállítás a dél-magyarországi vármegyék különféle községeiben letelepített 2988 bevándorolt német családnak miként történt elhelyeztetését mutatja, — és különösen hány család lett 1787. évi október hó végéig elhelyezve, vajjon a falu, a hová a bevándorlók utasítva lettek, egészen újonan épült-e, vagy csak nagyobbítatott, és a fenn kitett időig hány egészen kész ház találtatott falvankint a települők befogadására és hány volt építés alatt?

Miként fennebb megjegyzém, voltak a bevándorolt családok közt, melyek más családoknál kvártélyoztattak el. Ilyen egyelőre ház nélkül maradt gyarmatos család volt Csatádon 472, Csakován 123, Dentán 63, Lippán 222, Lugoson 96, Monostoron 47, Moraviczán 3, Újpécsett 79, Rékason 2, Szt.-Andráson 35, Verseczen 291; összesen 1433 család. Ezek a telepítettekkel együtt 2988 családot tesznek.¹⁾

A kiválóbb anyagi előnyök, melyekben az új telepítvényesek részesültek, nem kis mértékben keltették föl a régibb német lakosság irigységét, de főleg azokét, kik renyhe élethez szokván, magoknak sem házakat építeni, sem munka alá való földeket váltani nem akartak, hanem mint zsellérek napi keresetök mellett kényelmesen és gondmentesen élni szerettek, avagy pedig a magyar földesúri hatalom alól szabadulni és az önálló kamarai falvakban települni kívánczotak. Sokan közülök a hatóságok és a telepítési biztosok rászedésére vete-medvén, hogy az új bevándorlókkal egyenlő anyagi helyheztesítésbe juthassanak, eladták egész csendben és kéz alatt dél-magyarországi javaikat, s fölmenvén Bécsbe, ott a Rajna-vidéki csapatokhoz csatlakoztak és új telepítvényeseknek adván ki magokat követelték, hogy emezekkel egyforma donatiókban részesíttessenék. Azonban a temesvári kamarai administratio csakhamar rájött a csalásra és 1784. okt. 8-án jelentést tett eziránt az udvari kamaránál,²⁾ ez pedig a császárnál.

¹⁾ V. ö. Czoernig és Böhm L. id. m.

²⁾ Az administratiónak e tárgyban felvett jegyzőkönyvében mondatik a többi közt: „Die denen nunmehr anherkommend neuen Colonisten von den Monarchen zugesichert vorzügliche Gnaden haben schon mehrere vor vielen Jahren freywillig herabgekommene Deutsche Familien, so bis anhero als Beisitzern ihr Brod verdient, und weder Häuser noch Gründe anverlanget, noch hiezu die nöthigen Kräften haben, auch einige davon vor ihren gehalten Häusern schon abgestiftet worden, zur Erhaltung gleicher Begünstigungen lüsteru auch so keek gemacht, dass sie an die höchste Behörde abgegangen sind, und entweder sich für neue Colonisten, zu Erhaltung eines Passes, durch uns unbekannt verbothnen Weege fälschlich ausgegeben, oder über nicht erhaltene Gründe und Hausplätze ungegründete Beshwerde geführt, hiedurech aber erstere mit Ershhleichung der ihnen nicht gehörigen Beneficien, wie von der Buchhalterey specifice Fälle beygebracht werden, den Monarchen selbst sträfflich hintergangen, und letztere dieser gehorsamsten kön. Camrl. Administration die schmerzlichsten Verweise unverdienter massen zugezogen haben.“ A család széke-

József indulatosan válaszolt és kemény szemrehányásokat tett az adminisztrációnak, hogy szemeláltára ilyes dolgok is előfordulhatnak. Az adminisztráció kénytelen volt ezentúl szigorú felügyeleti és ellenőrzési rendszabályokat alkalmazni a községekben, hogy a család haszonlesők alattomos üzelveinek útját állja.

A külföldi németiség rohamos beözönlése Dél-Magyarországba 1785-ben oly erős kezd vala lenni, miszerint a kormány mérsékelő intézkedésekkel volt kénytelen a túlságos bevándorlást esillapítani.¹⁾ Ekkor jelent meg és osztatott szét a Rajna vidékén egy hivatalos „Felvilágosító és oktató rendszabályzat,” melyben a bevándorlás föltételei már sokkal szűkebb korlátok közé vonattak össze. A kormány, mely eddig különös jótéteménynak tekinté az idegenek betódulását a monarchiába, most már kiválóbb kegyelemnek tünteti fel a külföld előtt, ha valakinek megengedi, hogy a császár birodalmába bejöjjön és ott telepedjék. E kegyelemben csak olyan külföldieket részesít a császár, kik az eléjük szabott követeléseket teljesíteni bírják és akarják. A rendszabályzat szerint csak házasságban élő gyarmatosok kapnak földet. Mindazok, kik a gyarmatosoknak megajált kedvezményekben részesülni óhajtanak, fölvételért esedeznek a telepítési biztosoknál, úgymint gróf Metternich követnél Koblenzben, vagy Röthlein residensnél a majnai Frankfurtban, vagy pedig Blank udv. tanácsosnál a nekári Rothenburgban. A bevándorlás közelebbi föltételei csak ott közöltetnek majd velök. Ha azokat el nem fogadják, nem lesz szabad bevándorolniok. Ha pedig a tilalom daczára is kimozdulnának lakhelyeikből, az innen eredő bajokat önmagoknak tulajdonítsák. A telepítési biztosok által kiállított útlevél nélkül senkinek

vényekről külön havi lajstromok vezettettek. A lajstromokból kitűnik, hogy némely család már 15—20 év óta lakott az úgynevezett Temesi Bánságban. A szökevények száma több százra ment. Vannak köztök nagy-szent-miklósiak is, kik nem akartak tovább a Nákó birtokán megmaradni, hanem kamarai földre vágyakoztak. (Bécsi udvari kamarai levéltár.)

¹⁾ Ez annál is inkább szükségesnek mutatkozott, mert a külföldi hírlapok a kivándorlók számának túlhajtott előadása által egyenesen ellenséges föllépésre ingerelték a fejedelemségeket és félni lehetett, hogy azok a kivándorlást végképen s mindenkorra be fogják szüntetni. 1785. évi május 30-án aggodalmas nehezetteléssel tudósítja Röthlein Kaunitz az e féle fondorlatokról. „In dene hiesigen Zeitungs-Blättern wird mehrmahlen eines so grossen Zulaufs nachher Gallizien und Hungarn übersiedlender Colonisten erwähnt, dass sogar die Anzahl allein für Hungarn in diesem Jahr auf 30,000 Köpfe angegeben wird. Solle nicht ermangeln E. Hochfürstliche Gnaden meinen unterthänigsten Bericht dahin abzustatten, dass die vielfältigen Auswanderungen den Fürsten und Ständen alttäglich mehr verhasset werden, und dahero derley, wie ich glaube, in der That übertriebene Angaben dem bisherigen sehr guten Fortgang habenden Ansiedlungs-Geschäfte um so nachtheiliger sein dürften, als wirklich die Reichsstände anfangen directe et indirecte zur Ansiedlung lustragende Unterthanen ihre erforderliche Entlassung und Abzug zu erschweren.“ (Bécsi titkos levéltár.)

sem szabad ezentúl a birodalomba bejönnie. Azok, kik alattomos fortélylyal és a hatóságok kijátszásával tennék azt, minden segélyezés és pártfogás nélkül saját sorsukra hagyatnak. A három telepítési biztos csak azon folyamodóknak adhat útleveleket, kik saját tartományi fejedelemeiktől és kormányuktól kapnak engedélyt a kivándorlásra. Falusi bírák, jegyzők és tanácsosok által kiadott engedélylevelek ezentúl már nem érvényesek többé. De igenis megkívántatik, hogy minden kivándorló bizonyítványt tudjon felmutatni községi elöljáróitól, hogy józan, kifogástalan erkölcsiségű és hogy a földmívelést vagy egyéb kézimunkáját szakértelemmel végzi. A földmívelés után élni akaró parasztnak 200 ft készpénzzel kell birnia. Ezen összeg nélkül nem engedtetik meg földmívelőnek a település.¹⁾ Ha pedig valamely gyarmatos „olyan orezátlan lenne,“ hogy hazug módon földmívelőnek, iparosnak, művésznek vagy gyárosnak adná ki magát a nélkül, hogy e mesterségekhez értene, az olyan „gonoszsztevő“ tüstént elveszít minden állami kedvezményt és kiűzetik az országból. A tíz évi adómentesség is most már csak az esetre adatik meg, ha a gyarmatos egészen parlag és csak még ezentúl kitisztítandó földet kapott; különben csupán az első esztendei aratást élvezheti adózás nélkül, ingyen. Egyedül a katonasorozás alól mentetik fel minden gyarmatos német gazda és az ő első ivadékaik.²⁾

E szigorú megszorítások daczára 1785. évi január hó 1-jétől májusig nem kevesebb, mint 909 külföldi német család vándorolt be ismét Magyarországra.³⁾ Nagyobb részök a dél-magyarországi rónaságon telepedett. A kincstár 315 új lakházat építtetett számukra. Az ezután következő jövevények befogadására pedig újból 1275 új ház építése hozatott javaslatba. Ugyanekkor a dél-magyarországi bevándorlóknak

¹⁾ 1785. évi februárban írja József a cancellariának: „— überhaupt aber darob Sorge zu tragen, womit jenes, was ihnen Auswanderern versprochen wird, genauest erfüllet werde. Übrigens wird insbesondere noch dem Röttlein mitzugeben seyn, dass er nur jenen Auswanderern Pässe ertheilen solle, welche entweder einiges Vermögen besitzen, oder wenigstens der von ihr Kanzley angezeigten Professionen kändig sind.“ (Bécsi titkos levéltár.)

²⁾ Belehrung über die Vortheile und Bedingnisse, die für die Ansiedlung der aus dem römischen Reiche in die kaiserlich-königlichen Erblande einwandernden Emigranten für das Jahr 1785 bestimmt sind. (Czoernig, id. m. III. köt. 49—52. ll.)

³⁾ A kivándorlásra jelentkezők leginkább az 1785. évi május havában ostromolták kérelmeikkel a külföldi telepítési biztosokat. Röthlein jelentései Kannitz herezeghez tele vannak e miatti panaszokkal. „Allein, da mich dermahlen die täglich in grosser Menge ankommende Colonisten für Hungarn und Pohlen ohnaufhörlich belästigen,“ írja egyik levelében. Aztán ismét: „— andertheils das mir für Gallizien und Hungarn allergnädigst aufgetragene und alljährlich beschwieriger werdende Ansiedlungs-Geschäft in der Annahme und Abfertigung deren oft des Tags zu 50 und mehrerer ankommenden Ansiedler Familien und in Besorgung derer dahin einschlägigen vielfältigen Correspondenz, welches allein allerdings einen Mann erfordert, fast alle Zeit hinwegnimbt.“ (Bécsi titkos levéltár. Vorträge u. Referate.)

5120 frt útiköltség és 5923 frt élelmezési járulék, továbbá 4232 frt értékben 6443 mérő buza és 117 mérő árpa lőn kiutaltványozva. 200 frtjával számítva a colonista házakat, a kinestár ekkor csak egy esztendő lefolyása alatt 78.275 frtot költött a dél-magyarországi német települőkre. Mindamellett az 1786. év végével még sok család nem volt ellakoltatva s 374 családdal több találatott, mint a mennyi a mostani gyarmatosításra tervezve volt. Röthlein frankfurti residens és Blank udvari tanácsos utasítva lettek, hogy főleg a luxemburgi tartományban, hol legnagyobb volt a költözési mozgalom, közhirre tegyék, miszerint az államköltségen eszközölt gyarmatosítás Magyarországhban egy időre be lett szüntetve.

Azonban, mig ezen rendelet az illető tartományokba megérkezett és ott kihirdetve lőn, a már útközben levő bevándorlók, kik közt sokan útlevéllal sem voltak ellátva, tovább folytatták vándorlásukat Magyarország felé és újból 408 családdal szaporíták a temesvidéki és bácskassági német colonistáknak már amúgy is fölös számú seregét. Sokan azzal mentették magokat, hogy a magyarországi gyarmatosítás beszüntetéséről tudomásuk nem volt. 1786. évi ápril 6-án jelenti Röthlein Kaunitzknak, hogy egy Luxemburg hercezségbeli emigráns útlevelet kérvén tőle Magyarországhba, midőn a kivándorlás beszüntetéséről szóló rendeletet előmutatta neki, az illető azzal igazolta magát, hogy a rendeletet nem ismeri. „Sokan tesznek így, — folytatja Röthlein, — s állítják, hogy a Magyarországhon immár leteleptült barátjaiktól és rokonaiktól leveleket kapnak, melyekben azok rábeszélésekkel buzdítják őket a kivándorlásra. Írják, hogy még sok üres hely van ott számukra és hogy siessenek utánok menni. Nyilvánvaló, hogy az ilyen emigránsok, miután családjaikkal a nagy útát már megtették és odahaza mindenöket eladták, tűzhelyeikhez többé nem fognak visszatérni, de sőt ha visszamennének, érzékeny büntetéseknek lennének ott kitéve. Inkább fognának tehát a külföldön valamely gyarmathelyet keresni magoknak, ha mi be nem fogadnók őket. A jövőre nézve pedig tanácsos lesz szigorú fenytékkal betiltani az olyan félrevezető levelezéseket, melyek itt a népet elbódítják, nekünk pedig annyi bajt okoznak.“¹⁾ Minthogy tehát a szegény hontalan családokat visszaküldeni már nem lehetett, de sőt a kormány, mely őket szülőföldjök tűzhelyei mellől kimozdítá, köteles is volt kellő ellátásukról mielőbb gondoskodni: nem maradt egyéb hátra, mint felszólítani a dél-magyarországi új földesurakat, hogy uradalmi falvaikban legalább az útlevél nélkül érkezett települőknek adnának helyet és fogadnák be őket jobbágyaik kötelékébe.

De a dél-magyarországi vármegyék, habár municipális szabad-

¹⁾ Bécsi titkos levéltár

ságukat József önkénye leigázva tartá, kedvetlenül és megdöbbenve nézték, miként népesíti be területeiket a bécsi kormány idegen külföldi elemmel, a nélkül, hogy arra az ország beleegyező akaratát bírná, vagy hogy gyarmatosítási vállalatáról legalább a megyei rendeket értesítette volna. A vármegyék, melyeket József erőszakoskodása „es. kir. megyékké“ tett és biztosok kormányzása alatt nagyobb terjedelmű districtusokba olvasztott, okulván a multakon és helyesen átlátván, miszerint József politikája csak az eszközökre, de nem a célra nézve különbözik anyjától, féltek a magyar nemzeti eszmekörön kívül eső, alkotmányos jogérzetet nem ismerő és a magyar államfejlődés ügye iránt semmi hajlammal sem viseltető idegen népek befogadása által még inkább aláaknázni létezésöknek különben is eléggé vulkánikus talaját. A dél-magyarországi német coloniáknak sohasem volt ugyan, miként egykoron az erdélyi szászoknak, saját önálló nemzetiségi központjuk; nem is képezték a megyei joghatóság alól kivételezett külön szabad német testületet: de azért a vármegyéknek leginkább az ország felső vidékeiről leszármazott magyar érzelmű közönsége, noha látta a jövevények értelmességét, iparát és gazdálkodási ügyességét, mindig többre tartá a politikai célját, mint a kilátásba helyezett bármilyen nagy anyagi hasznót. Hozzá járult még, hogy az idegen telepésekkel nem rokonszenvező dél-magyarországi lakosság ellenséges magatartása a németek együvé tartozásának öntudatát annál erősebben gyökeresíté meg, úgy hogy „egy családnak“ tekintették magokat, melyben a tagok egyesített erővel mozdítják elő közös érdekeiket. Könnyen magyarázható tehát, hogy az ilyen válságos viszonyokkal szemben némely hazafiak már kételkedni kezdének a csak imént feltámasztott dél-magyarországi municipiumok jövőjén. Bánatos, tehetetlen sóvárgással szemlélik vala, miként szaporítja lakosságukat a hatalom és az ő szolgálai a világ minden részeiből összeszedett népekkel, — egyedül csak a magyar hiányzik!

A vármegyék nemzeti szelleme által befolyásoltatva, a legtöbb dél-magyarországi birtokos vonakodott német birodalmi gyarmatosokat jószágára befogadni. (A kir. helytartótanács 1786. évi június 6-án kelt jelentése szerint 116 dél-magyarországi földesúr közül csak négy találkozott, ki a temesvári telepítési bizottságnál német települők befogadására jelentkezék: Lázár Lukács, Kiss Izsák, Karácsonyi Bogdán és Temesvár városa. Lázár écskai uradalmában 100, Kiss eleméri és ittebői uradalmában 40, Temesvár szab. kir. városa Mehala nevezetű falujában 19, összesen 159 német gyarmatos család telepítettetett le.¹⁾ Maradt még telepítendő 32 család,

¹⁾ Az écskai uradalom 1783-ban „bármely nemzetiségű“ 100 róm. kath. családot kért a telepítési bizottságtól, ígérvén megannyinak egy-egy telek földet és annak megmunkálására egy pár ökröt. A beodrai uradalom 15, az eleméri pedig

melyek Karácsonyi Bogdánval kezdtek a Beodrán és környékén leendő telepítés föltételei iránt alkudozni. Később jelentkezett még német colonisták befogadására gróf Jankovics Antal az 1783-ban kir. biztossá kinevezett daruvári földesúr, Nákó Kristóf, Bajzáth József veszprémi püspök és a gróf Draskovich testvérek.

Azonban meg kell jegyeznem, hogy a magán birtokosok uradalmaiban leendő megtelepítést magok a német bevándorlók sem fogadták rokonszenvesen, noha Bécsben nagyon számítottak az ezen úton elérendő sikerre. Az uradalmak nem nyújthatták a gyarmatosoknak azon sokoldalú előnyöket, melyek a császári pátenzenben följálva lettek. A helytartótanácsnak egy 1786. évi ülésében előadatott a temesvári adminisztráció jelentése, mely szerint a Lázár uradalmába utasított német bevándoroltak vonakodtak elfogadni az uraság által nekik felajált föltételeket s kijelenték, hogy ha kamarai földön nem települhetnek, inkább vissza mennek hazájokba, de magán uraság szolgálatába nem szegődnek. A Temesvárra küldött települők pedig azért csináltak nehézségeket a városnak Mehála iránt, mert vallásuk gyakorlatára nem találtak ott protestáns templomot, a város pedig nem akart nekik templomot építeni. Ilyen nehézségek mindenütt előfordultak a magán birtokosoknál, úgy hogy elvégre a helytartótanács is megsokalván a németek követeléseit, 1786. évi márcziusban Nieczy által utasítá a dél-magyarországi vármegyék főispánjait, miszerint a túlságos követelésekkel alkalmatlankodó, a szép szóra hallgatni nem akaró olyan gyarmatos családokat, kik a földesúri falvakat megszállni nem akarják, hagyják egészen saját sorsukra és vesztökre. A hol tehát németek magán birtokosoknál is települtek, csak is ezen kényszerítő rendszabály nyomása alatt tették azt. A cancellária pedig, nehogy jövőre hasonló kellemetlenségek előforduljanak, 1786. évi deczember 7-én ajánlá a császárnak, hogy ne ígérjen többé a német bevándorlóknak nagyobb kedvezményeket, mint a milyenekben azokat a magán birtokosok részesíthetik; mert különben soha sem fog sikerülni a ezélba vett azon feladat, hogy a magán birtokok is német néppel telepíttessenek be. József tudomásul veszi az ajánlatot, de azt írja vissza a cancelláriának, hogy habár egyelőre beszüntette is a németeknek államköltségen leendő bevándorlását, jól esett gróf Pálffy Károly cancellár jelentéséből értesülhetnie, hogy eddigelé 2212 német család,

150 szintén „bármely nemzetiségű“ róm. kath. családnak ígért lakhelyeket adni ugyanannyi telekkel és egy-egy pár igavonó marhával. Az ittebbi uradalom 50 kath. családot kért. Látni való, hogy mindezen uradalmak eredetileg nem a német gyarmatosítást tartották főezéljoknak, hanem általában véve saját hitökbeli munkás jobbágyok után kívánczotak. Németekkel, valószínűleg a temesvári telepítési bizottság, később kínálta meg őket. (A fenn idézett adatok a „torontálmegyei levéltárban.“ *Protoeoll. Sess. 1779—1783.*)

vagyis 10,060 lélek vándorolt be külföldről Magyarországra, kik összesen 81,232 frtot hoztak be magokkal a monarchiába és 805 kézművessel gazdagították a magyarországi iparosok számát. A miért is a német gyarmatosokat az illető hatóságoknak különös figyelmébe kell ajánlani. „Übrigens aber — írja a császár a cancelláriának — ist der Administration in Temesvár, besonders aber ihren Untergebenen und Ispanen alle Glimpflichkeit, Geduld und gute Behandlung, besonders der deutschen Colonisten, nachdrucksamst einzubinden.“¹⁾

Röthlein és Blank említett hirdetményei, a helytartótanács óvásai és erélyes figyelmeztetései nem voltak képesek a németiségnek folyamatban levő csapatos bevándorlását teljesen megszüntetni. Kénytelen volt tehát az osztrák kormány 1787. évi márczius hó 13-dikán újabb erélyes figyelmeztetést intézni az úgynevezett „Reich“-ből való németiséghez. A hivatalos intelm az akkori birodalmi főposta- és hivatalos újságban (Reichs-Oberpost-Amtszeitung) jelent meg, értesítvén a kivándorlásra vágyakozó népet, miszerint a magyarországi királyi kinstári uradalmakban az üresen állott telkek a bevándorolt családok közt immár kiosztattak és „ő cs. kir. apost. felsége megparancsolni méltóztatott, hogy a telepítés további rendelethez egészen beszüntetessék, a miért is a magyarországi kinstári jószágokban nem fogadtatnak el többé gyarmatosok. Mindazonáltal, ha valaki saját költségén és saját veszélyére kívánna Magyarországra bevándorolni és az ottani magán birtokosoknál megszállani, az ezentúl is szabadságában álland, esakhogy tartozik előbb eziránt az illető földesurakkal egyezsége lépni és nem tarthat többé igényt a kinstárnál semmiféle kedvezményekre vagy útiköltségre.“²⁾ A bevándorolt, de még ekkorúig el nem helyezett családokat a temesvári kinstári adminisztráció és az ottani hadparancsnokság Bresztováczon, az úgynevezett német-bánsági ezred kerületében telepítette le az 1786. év folyamában.

Ugyanekkor szállták meg Karánsebes városát és Új-Karánsebest Cseh-, Morva- és Németországból jött marhatenyésztők, erdészettel és szénégetéssel foglalkozó munkás német népek. A kinstár kis-komlósi birtokán (a mai Ostern) elszászi és lotharingiai németek telepednek, és ugyan ilyenek foglalják el 1785. évben Lovrin torontáli község azon részét, mely mai napiglan „Új-utczának“ neveztetik. Kaptak ott tíz évi adómentességet. Csak előfogatokkal tartoztak a későbbi török háborúban szolgálni és megtérítés mellett a császári hadseregnek szénát és zabot kiszolgáltatni. Új-Szegeden is, melyet a kinstár 17 telekkel 1779-ben telepített, több német család honosítja meg magát.

¹⁾ Bécsi titkos levéltár.

²⁾ Czoernig, id. m. III. köt. 61—62. II., és Böhm, id. m. II. köt. 163. l.

A kik eddig II. József által államköltségen behozattak, Ausztria, Németország és a német tartományok különféle vidékeiről származnak. A Zweibrücken hercezség, Nassau-Saarbrück, a Grumbach grófság, Chur-Pfalz, Hessen-Darmstadt, a Wittgenstein grófság, Baaden, Chur-Trier, Hundsbrück, a Kleve hercezség, Hessen-Hanau, Hessen-Kassel, a Widrunkel, Neuwried és a Braunfels grófságok, Schaumburg és Nassau-Usingen falvai, továbbá Speier, Trier, Svárország, Frankfurt, Lotharingia, Porosz-Szilézia, Glatz, Mainz, Luxenburg, Elzász, Frankónia, Breisgau és Felső-Ausztria vidékei, ezek szülőföldje a dél-magyarországi rónavidék benépesítésére gyarmatosított német népnek. A földmiveseken kívül voltak a bevándoroltak közt gyárosok, kereskedők és iparosok is. Így 1782-ben steierországi favágó és szénégető iparosok ülték meg Steierlakot és az aninai magaslatokat a dél-magyarországi bányavidéken.¹⁾ De az iparúzők közt leginkább kerégyártók, kovácsok, asztalosok, kötélgyártók, eszmiadiák, ácsok, molnárok, szabók és posztógyárosok fordulnak elő; találkoztak kisebb számban és egyes községekben tímárok, lakatosok, kőmivések, olajosok, szappanosok, takácsok, festők és kések, sőt Temesvárott, Lugoson, Verseezen, Páncsován és Beeskereken szíjgyártók, rézüntők, papirgyárosok, selyemszövők, harisnyakötők, fésűsök, üvegesek és fazekasok is telepedtek. Mi több, Temesvárott egy német orgonaépítő is felütö tanyáját.

A birodalom és az örökös tartományok legkülönbözőbb tájairól származó ezen gyarmatosok természetesen még ugyanazon egy faluban is a német dialectusok többféle árnyalatait, de kiváltképen a felső-németországi szójárásokat beszélték, úgy hogy sokszor nem is értették meg egymást. Életmódjuk és szokásaik többé-kevésbbé eltértek egymástól, sőt még most is sok eltéréseket tapasztalhatni szokásaik közt.²⁾ Azonban mindannyit egyesíté a nemzetiségi és hitvallási kötelék azonossága! A reformált vallások követői közül csak igen kevesen vándoroltak be, — és ezek is tömegesebben csak egy helységben, a temesmegyei Lieblingben telepedének.

Az államköltségen épített, korszerű technikával berendezett és gazdagon népesített német falvak tagadhatlanul díszére váltak és válnak még manapság is a dél-magyarországi vármegyéknek. Kiváló

¹⁾ Konstantiny J.: Denkschrift über die Banater Bergwerke. Temesvár, 1857. — Kracher J. szerint (Geschichte von Steierdorf-Anina. Temesvár, 1873. 7. l.) az első stíriai és felső-ansztriai települők Kasztel Péter meghívására már 1773-ban érkeztek Steierlakra és Aninára.

²⁾ V. ö. „Vonások a dél-magyarországi sváb szokások köréből“ című értekezésemet a Történelmi Adattárban, IV. köt. 54. l.

ékességül szolgálnak a különben színtelen, egyhangú síkságon. Hazánkban bizonyára sehol sem találni oly nagy számban egymás mellett az igazi csinnal és jó ízléssel épített, sugár szellős utcákkal és magas kényelmes házakkal ellátott, községeket, mint Dél-Magyarországon és a Bácskaságban, hol a németiség telepítése ugyanazon kormányintézkedések befolyása alatt és ugyanakkor ment végbe. „Nem is lát az ember Magyarországon olyan szép és rendesen épült falukat, — mondja már egy múlt századi magyar utazó, — mint a Bánátusban a német colonisták falui.“¹⁾ A német falvakat az 1772. évi „Impopulations Haupt Instruction“ szabályai szerint építették. Ezek értelmében csak elegendőképen emelkedett magaslapon és mintegy 18—20 öl széles fő-, és 6—8 öl széles mellékutcákkal volt szabad falut építeni. Egy egész háztelket 75—100 öl hosszúra és 12—15 öl szélesre hagytak. A házakat homlokzattal kifelé úgy építék, hogy azok a telek utcái oldalának egyik sarkában álljanak. Megfelelt ez a szépség- és egyszersmind az arányossági szempontnak, valamint a tűzveszély elhárítása céljából is hasznos volt; mert így minden lakház 9 ölnyi távolra esett a szomszéd házaktól. Istállókat, pajtákát nem volt szabad az udvaron keresztbe építeni, hanem folytatólagosan a lakház hosszában. A falu közepére állíták az iskolát és egy tágas vendéglőt. Az iskola, közfalak nélkül, nagy teremmel volt ellátva, melyben, míg a községi templom föl nem épült, istenítisztelet tartatott. A község ezen két főépülete, az iskola és a nagyvendéglő körül csoportosítottak 10—12 parasztházat. Ezeket olyan régibb német telepítvényesek kapták, kiket a temesvári telepítési bizottság a bejelentett új gyarmatosok megérkezése előtt telepített át a leendő új faluba valamely régibb német községből, bizonyos szabadságokat és előnyöket engedvén nekik. Ezen régibb gyarmatosok fogadták a megérkező jövevényeket, jó tanácsokkal szolgáltak nekik és az ismeretlen országban bátoríták őket. E 10—12 öregebb német sarj egyike birói páleját viselt az új faluban, elfogadta bevándorló véreit kedves vendégek gyanánt új hazájokban és elszállásolta őket míg házaikat felépíték vagy a vendéglőben, vagy a többi öregebb telepítvényeseknél. Minden falu tervszerűleg közepéről kifelé épült, s az egymásután érkező gyarmatosok mindaddig nagyíták azt, míg a tervrajzban megszabott terjedelem és lélekszám el nem éretett. Emelte a német falvak szépségét az utcák és kertek dús befásítása is. Minden háztulajdonos köteles volt háza elejét és kertjét az éghajlatnak megfelelő gyümölcs- és egyéb könnyen tenyésző lombos fákkal sűrűn beültetni és a fákat lelkiismeretes gondnal ápolni.²⁾

¹⁾ Egynehány hazai utazások leírása. Bécs, 1796.

²⁾ Hecht L., naneyi egyetemi tanár, meglátogatván pár évvel ezelőtt a dél-magyarországi elszázi és lotharingiai gyarmathelyeket, 1879-ben kiadott munkájában ekképen írja le azokat: „Quand on visite les colonies lorraines de la

A külföldi németiségnek államköltségen eszközölt telepítésével egyidejűleg folyt a régibb belföldi német colcnistáknak áthelyezése Dél-Magyarországra, valamint az ottani régibb német falvak lakosságának átköltöztetése egyik községből a másikba. Ezt 1782—1789. években különféle kecségtetések mellett a temesvári kamarai adminisztráció eszközölve felsőbb rendelésből és a József császár által fogamatba vett községi regulatívó ürügye alatt. Lakhelyet cserélő telepések nagy számmal találtattak főleg az ország inségesebb vidékein. A felvidéki vármegyék német lakossága közt csakhamar híre futott, mily könnyű a „Bánáthban“ német embernek boldogulnia és nagy vagyonra hirtelen szert tennie. A temesvári adminisztrációnak 1785. év óta elnöke, a báró Orezy utódjául kinevezett báró Vécsy, úgyszintén Bassely, Kráncsevics és Aczél kincstári tanácsosok, nemkülönben a temesi districtus tartományi főbiztosa Tomcsányi György működtek leginkább közre, hogy ezen német áttelepítések a kincstár hasznára legyenek és a helytartótanács kívánsága szerint történjenek. Azt hozták fel, hogy a népes német gyarmatosítás daczára még igen sok elhagyatott sessió találta a dél-magyarországi vármegyékben, azokat a földesurak és kisebb fekvőségekkel bíró más magyar nemesek magokhoz ragadják és adót sohasem fizetnek tőlök. Az ilyen üres sessiókat — mint mondák — szintén németekkel kell benépesíteni. Köröztették tehát a felső-magyarországi megyékben: ha vajjon találkoznak-e ott német települők,

Hongrie, la similitude qui règne entre elles, la régularité géométrique des rues, la symétrie, l'uniformité de construction suffisent pour indiquer qu'elles ont toutes été établies en une fois et d'après le même plan, si bien qu'une même description peut presque s'appliquer à toutes. Le village a la forme d'un vaste rectangle allongé, traversé par quatre à six larges rues plantées d'acacias sur les côtés, qui se coupent à angle droit. Au centre du village, l'église avec le presbytère et l'école; non loin se trouvent une ou deux auberges, la bucherie, le magasin dans lequel se trouvent réunis les objets les plus usuels: l'éloignement des villes, la difficulté de s'y rendre, le rendent indispensable. Plusieurs colonies conservent, à l'entre-croisement des deux rues médianes, un auvent sous lequel se trouvait autrefois la cloche qui réglait militairement la vie et les occupations des colons. A l'entrée du village, la rue principale est flanquée de deux moulins à farine mus par des chevaux, dans lesquels chaque habitant a le droit, moyennant un prix fixé à l'avance, de faire moudre son grain. Perpendiculairement à la rue, s'élèvent les habitations à toits en tuiles ou en chaume, dont le murs sont construits en pisé ou en briques sèches et recrépis à la chaux; elles n'ont en général qu'un rez-de-chaussée; précédées d'une galerie couverte donnant sur la cour, elles n'ont que deux ou trois chambres d'habitation. Tout y est propre, bien tenu et indique une très-grande aisance. Sous le même toit sont situées les étables; quelquefois, au fond de la cour, une grange pour renfermer quelques récoltes. Autour de chaque village s'étendent, souvent à perte de vue, ces champs de céréales dont la fertilité bien connue a plus d'une fois sauvé de la disette l'Europe occidentale.“ (Le Colonies Lorraines et Alsaciennes en Hongrie. Nancy, 1879. 33—35. II.)

kik Dél-Magyarországra jönni óhajtanának? A kinestár joghatósága alá tartozott dél-magyarországi német községekben is kihirdették, hogy mindazon gazdák, kik fekvéseiket eladni és valamely újabb német faluba, avagy pedig más nemzetiségek által lakott és németekkel szaporítandó községekbe átköltözni hajlandók, két évi adómentességben és az új gyarmatosoknak engedett mindennemű egyéb kedvezményekben fognak részesülni. Bécsből meghagyatott a temesvári kam. adminisztrációnak, megjelölni azon helységeket, a melyekben és milyen számban szükségeltetnek még földmivelők, iparosok és egyéb kézmunkások.

Az elégedetlenek és jobb sorsot remélők lelkesen karolták fel a kínálkozó és tán soha többé meg nem újuló alkalmat. Szívesen mozdultak ki lakhelyeikből, kiváltképen ott, hol a többi lakossággal megférni nem tudtak. A dél-magyarországi vármegyék hasztalan küzdöttek a népszaklatás és a németiségnek még nagyobb szaporítása ellen! A temesvári adminisztráció közegei még erőszakhoz is nyúltak és például Szent-Huberten, Grabácson és Soltournben, hol az átköltözésre felszólított német telepítvényesek vonakodtak újból másfelé huzerkodni, 1783-ban a csatádi számtartói hivatal házaikat döntetvé halomra és így kényszeríté őket az átköltözködéssre. Dézeni Bachó János, krassói főispán, hiába szólalt fel a helytartótanácsnál, hogy az impopulatio bennlakók által csak akkor engedtessek meg, ha az átköltözések egyik községből a másikba nem károsítják a társadalmi biztonságot, a magánuradalmakat, a községi adópénztárakat és a megye érdekeit. Senki sem hallgatott rá; a németiségnek fogamatba vett átköltöztetése erőlyesen folytatott tovább. Számítottak arra, hogy a német ember cosmopolita; szeret világot próbálni minden éghajlat alatt. Úgy is volt! A belföldi németiség közt mindenütt az országban, de legkivált a terméketlen talajú felső-magyarországi vármegyékben oly nagy átköltözködési fészkelés kezd vala mutatkozni és a dicastériumok is annyi felségi kérvénnyel árasztattak el, miszerint a császár 1786. évi január 16-án egy udvari rendeletben kénytelen volt közhirrre tenni azon megszorításokat, melyek alatt belföldieknek a kinestári jószágokra való átköltözés megengedett, többi közt azt is, hogy az átköltözők szántóföldön kívül semmiféle más előnyökre nem számíthatnak.

Igy szaporodott 1782-től fogva Lugos Krassó megyében számos német családdal. A város német negyedében akkor épült a legelső polgári ház és a község legott privilegiált mezővárossá emeltetett. Akkor telepedett le Lugoson először egy 5 családból álló zsidó colonia is. Nákó Kristófnak nagyobbbrészben oláhok lakta komlósi uradalmában, melyhez Nagy-Szent-Miklós, Csanád, Nagy- és Kis-Teremia tartoztak, a környékbeli régibb német falvakból, Bács, Tolna és Baranya megyékből 268 egyént számláló 50 német család telepedett, tetemesen növelvén a már 1771. évben Felső-Magyar-

országról és a luxemburgi tartományból ide költözött németiséget. A hat évvel előbb Békés megyéből oda szállított tótok, Baranyai János lelkészök vezetése alatt, a temesmegyei Sztamorára mentek át. Torontál megyében Szent-Györgyről 1782. évben 500 rácz család a határőrvidékre költözvén, helyökbe belföldi németek jöttek.¹⁾ Ugyancsak Torontál megyében Gyertyámoson az oláh őslakók távozása után üresen hagyott 52 házhelyet szintén régibb belföldi német telepítvényesek foglalják el, kik közt 18 zombolyai fiatal házaspár érdemel különös fölemlítést. Ugyanakkor helyeztetnek át a provinceziáléba a határőrvidéki német ezred átköltözni kész lakosai, innen pedig ráczok mennek amoda helyökbe. A helytartótanács felhívta a dél-magyarországi vármegyéket, hogy az ilyen jobbágycserét a földesuraknak hathatósan ajánlják. Módos szintén 1783-ban nagyobboldott bevándorolt németek által, Magyarország különféle tájairól. Kis-Komlós német lakossága 39 féltelkes gazdával és 80 zsellérről szaporodott a szomszéd községekből. Bajzáth József, veszprémi püspök, Pészakra és Kis-Pakác pusztára telepített némely németeket. Zichyházán pedig a kinstár vezetett be 123 német családot ugyanannyi úrbéri telekre. Nevét a község gróf Zichy Ferencz udvari tanácsos és első rendszerinti temesi kamarai adminisztrátortól nyerte. Eredeti lakosai torontálmegyei grabácsi, kis- és nagy-jécsai és oszterni németek voltak.²⁾ 1783-ban még Bachovárott Temes megyében és Bébán Torontál megyében, 1784-ben Padén Torontálban, 1785-ben Szent-Andráson, Niezkfalván, Orezyfalván, Móriczföldön Temesben, ugyanakkor Ebendorfon Krassó megyében telepedtek lakhelyeket eszerlő belföldi németek. Bánlak, Ofszenicza, Dolác, Szóka és Partos, kinstári jószágok, a katonai határőrvidék számára lefoglalt horvátországi birtokokért esere fejében Trakostyáni gróf Draskovich János és György testvérekre ruháztatván

¹⁾ Szent-György községe (a mai Béga-Szent-György) már négyszer költözött át egyik helyről a másikra. Eredetileg az Ó-Béga folyó közelében feküdt. Ezen hajdani fekvéséről a most is látható árkok és földhányások tanúskodnak, melyeket a köznép „Régi falunak” nevez. Innen a község, nem tudni mikor és mi oknál fogva, a mostani uradalmi konyhakert területére ment át. Azonban itt sem maradt sokáig. Alkalmasint a török uralom alatt, elhamvasztás következtében, vonult át a község harmadik helyére, mely a jelenlegi temetők közelében volt. A falunak itteni létezéséről még élénk hagyományi emlékek állnak fenn. A görög hitűek templomának itteni helyét magas fakereszt jelöli. Végre a múlt század közepe táján a hajózható Béga-csatorna bal-partjára költözött át a község, hol jelenleg is áll.

²⁾ Magyar országos levéltár. (Helyt. t. oszt.) — Zichyházát az oláhok „Mormintye”-nek, azaz temetőnek nevezik, mivel hagyomány szerint Jenő herczeg hadai itt verték meg a törököket 1716-ban. Az esetek a helység keleti oldalán levő magaslaton vannak eltemetve. Mormintye nevű történelmi hely van az Almásban, a moeserési erdőben is. (V. ö. Tört. Adattár. II. 244. l.; és Pesty Frigyes „A Szörényi bánság és Szörény megye története.” I. 413. l.)

át 1788. évi január 3-án, a grófok Bánlakra, Offszenicza és Dolácza bácsmegyei németeket telepítettek. Szárcsát Torontál megyében, mely község azelőtt Surján, Tógyér, Kanak, Sibova és Bóka közt feküdt, a birtokos kincstár 1786. évben a nagy-topolováci pusztra vagyis a mostani helyére tette át 124 házzal, 3 egész, 20 fél és 40 negyed úrbéri telket hasítván ki a bevezetett német lakosság számára. Ugyancsak ezen évben hagyja el a temesmegyei Daruvárt 78 evangélikus család; ezek helyébe is németeket hozat a kincstári adminisztráció. A temesmegyei Knézre szintén 23 biléti német család megy át, és akkor kapta német lakosságának egy részét Kis-Becskerek és Nagy-Zsám is. 1789-ben a kussiczai, lagerdorfi, szakalováci és gongliezi német telepesek, kiket a törökök betörései lakásaikból elriasztottak, Fehértemplomba költöztek át, mely város, úgylátszik, nagyobb oltalmat nyújtott nekik, mint a Duna felől könnyebben megközelíthető pusztá falvak.¹⁾ A német határőrvidékben már öt évvel előbb vette kezdetét az ottani németiség kivándorlása a szomszéd vármegyék polgári területére, nevezetesen pedig oly rácz községekbe, melyeknek lakossága csere fejében a határőrvidékre, vagyis a német határőrök helyébe kívánczolt. Az áttelepítést gróf Ulam páncsovai ezredes vezette. 1783-ban Neuzina, Módos, Csávós, Kanak, Bóka, Margitta, Szent-János és Rudna községek rácz lakossága jelenté magát nála az átköltözésre. Eleinte nem volt megengedve, hogy egész községek átköltözzenek, hanem csak bizonyos a császár rendelete értelmében képesített családok (nach dem allerhöchsten Befehle qualifizierte Familien), ha illetékes hatóságaiktól engedélyt kaptak az átköltözködéssre. De a m. udvari kamara attól tartván, hogy az ilyen kivándorlások következtében a polgári terület néptelenné lesz és az adófizető közönség gyérülni fog: felirt a császárnak és az átköltöztetésnél követendő egyedül helyes mód gyanánt ajánlá, hogy a költözködés ne egyes családoknak, hanem két-három egész községnek oly föltétellel engedessék meg, hogy az üresen hagyott rácz községeket azonnal és teljesen határőrvidéki német lakosság foglalja el.²⁾

A német colonisták elhelyezésével merőben megváltozott a dél-

¹⁾ Böhm Lénárd: „Weisskirchen in seiner Vergangenheit und Gegenwart.“ 85. l.

²⁾ „— — — ad evitandum id, ne per elem. demandatam familiarum Rascianicarum et Graecarum e provinciali Districtu Temesiensi ad Militare transmigrationem provincialis Districtus depopuletur, taliterque status tam Contributionum, quam et Dominalium proventuum notabilis diminutionis periculum subeat, opportunissimum fore, imo unicum illud medium superesse, quod si duae aut tres integrae Communitates, non autem singulares e diversis Possessionibus familiae ad Confinia transmigraverint, et evacuandae hae Possessiones recipiendis vicissim abinde germanicis familiis ex integro impopolatae fuerint.“ (Bécsi udvari kamarai levéltár.)

magyarországi vármegyék földrajzi térképének alakja is. A régi magyar helyneveket germanizálták, elcsavarták németre. Így lett például: Remetéből *Königshof*, Teremiából *Albrechtsflor*, Kis-Komlósból *Osztern*, Csukásból *Ebendorf*, Töszegből *Heufeld*, Hidegkútból *Guttenbrunn*, Piskéből *Bruckenua*, Újfaluból *Neudorf*, Kisfaludból *Engelsbrunn*, Máslakból *Blumenthal*, Nagy-Teremiából *Marienfeld*, Ságliból *Segenthau*, Bogdából *Neuhof*, Nagy-Öszből *Triebswetter*, Kis-Öszből *Gottlob*, Réthátból *Wiesenhaid*, az ősi Beeséből s a későbbi Török-Becséből *Neu-Becse*, stb.

Elképzelhetni, hogy a bevándorlók sebes áradata mennyi külföldi proletárt, munkakerülő német iparlovagot sodort le magával Dél-Magyarországra. A vármegyék kénytelenek határozatot hozni, hogy a német telepítvényesekkel beszökő, útlevél nélküli külföldi vándorlók, házalók, kik a lakosságot szüntelen bosszantják és tolvajlásaik, útonállásaik, gyakori betöréseik által a közbiztonságot veszélyeztetik, a hol csak találtatnak, befogassanak és a katonasághoz besoroztassanak; a kik pedig nem alkalmasak katonaságra, kimélet nélkül toloncoztassanak vissza hazájokba. Midőn 1785-ben a helytartótanács a rablások és tolvajlások mikénti meggátlásának módja felől véleményadásra szólítja fel a dél-magyarországi megyéket is, a torontálmegyei karok és rendek elkeseredett felindulással ekként válaszolnak a helytartótanácsnak: „Hagyja meg a császár a megyét évszázados jogainak törvényes gyakorlatában, állítsa vissza pallosjogát és ne engedje az országot ismeretlen előéletű mindenféle külföldi néppel elárasztani; mert ha azt tetszi, „*non aliud fideles Regni hujus incolae et contribuentes praemetuendum habent, quam ut laxatis ita secleratorum habenis, totum hoc, quam late patet Regnum, in foedisimam latronum et praedonum speluncam abeat, contribuentes omnes per malevolos enerventur, incolae in nefanda quaeque, et non Regno modo, verum et Regi perniciosissima conspirent, ac ita tandem pietas in Deum et in Principem fidelitas omnis exulet, consequenter Regnum hoc hac ratione Regnum esse desinat et latrocinium esse incipiat.*“¹⁾

A dél-magyarországi vármegyék 1785-től kezdve II. Lipót trónra léptéig, tehát éppen mikor a német telepítések legjavában folytak, a merészen tervező császár által alakított „*Temesi Kerület*“-be valónak beolvasztva, s alkotmányos autonómiájukat császári királyi biztos, gróf Jankovich Antal tartá pórázon. A főispánok az osztrák reactió által vezetett helytartótanácsnak alárendelve, kénytelenek voltak engedelmeskedni. Midőn 1783. évi ápril 10-én azt rendelé a helytartótanács, hogy Krassó megye területéből Karánsebes városa 14 községgel szakítottassék ki és kebeleztessék a végvidéki oláh-illyr ezred területébe:

¹⁾ *Protocoll. Session. I. Com. Torontál.*

ezen törvénytörő ügynek végrehajtására magát a főispánt, gr. Haller Józsefet küldé ki a helytartótanács, Papilla ezredes társaságában. Krassó megye rendei felindulva tiltakoztak ugyan a megye területének önkényes megcsorbitása és a helytartósági intézkedés ellen, de azért mégis magának Haller főispánnak kellett saját megyéjén a csonkítást véghezvinnie.

Ez volt a német telepítéseknek harmadik és legnevezetesebb korszaka Dél-Magyarországon!

Ha e telepítéseket a száz év előtti birodalmi politika vagy a humanitás általános szempontjából tekintjük, valóban minden dicsőetre méltónak kell itélnünk azt a messzelátó nagy gondot, mely magasan túlemelkedett Mária Terézia német telepítéseinek hibáin; azt a legapróbb körülményekre is kiterjeszkedő tervszerűséget és lelkiismeretes pontosságot, melylyel a császári kormány a távol külföldről behívott vándor családokat fogadta s őket minden életszükségletekkel dús-gazdagon ellátván, állandó maradásuknak és boldogulásuknak erős alapját megveté. Láttva ezt, mely hazafi kebel fojthatná el fájdalomát, hogy az államkinestárnak Magyarország által is bőven fizetett milliói nem fordítottak Dél-Magyarországon magyar nép telepítésére! Hiszen a nép érzéseiben hatalom gyökeredzik! Bizonyára, ha a Szerbiával, Török- és Oláhországgal határos magyar végszéleken, önnön véreink megtelepítésére költetett volna annyi pénz és fordított volna az állam részéről annyi kiváló gond és fáradság: vajjon nem virágzott volna-e ott fel gyorsabban és bizonyosabban a nemzeti közélet, és annyi kedvezmény mellett nem teremtetett volna-e a magyar nép munkás keze és haladás törekvése is olyan jólétet, vagyonosságot és oly tehetős társadalmi állapotokat, mint a minőket a dél-magyarországi sváb községekben találunk?

Egyébaránt valami fontosabb civilizátori szerepet, a milyent egy-két történetírónk német források után tulajdonít a dél-magyarországi német colonistáknak, nem tudtam fölfedezni náluk. Sőt ellenkezőleg azt találtam, hogy mindazok, kik a dél-magyarországi németiség különös culturmissiójáról az imádat hangján írtak, torzítva vagy nagyítva adták elő a tényeket és bizonyos tekintetben a részrehajló költészet verőfényével övedzték körül azokat. A német települők, noha a miveltebb nyugotról magokkal hozták is a népfogalmak és világnézetek némi tisztább és emelkedettebb fajtát, legfőlebb pezsgő központját képezik vala a dél-magyarországi gabonatermelésnek; de általános mivelődési tekintetben valami esodálatos föllendülést sohasem idéztek elő. Sohasem voltak a dél-magyarországi culturtörekvéseknek előharczosai. Legtöbb-

nyire szegény, kereset után járó emberek lévén, a németországi lakosság alsóbb rétegeiből. itteni új hazájokban minden igyekezetök az anyagi jólét fejlesztésére volt irányozva, a nélkül, hogy a körülöttök lakó bennszülöttekre egyszersmind nevelési befolyást gyakoroltak volna. Önmagokba zárkozva, saját érdekeik szempontjából bírnak ugyan helyi jelentőséggel, de országgal nem. Önnön javuk előmozdításán kívül alig van egyéb eredménye itteni közvetlenségöknek. A nemzeti eszmekörön kívül állva, már nyelvöknél fogva sem érintkezhetek a velök és körülöttök lakó népekkel. A bennszülöttek egyáltalán ellenszenvvel viseltettek irántuk és keserőséggel tapasztalták, mily sokféle előnyökkel és kedvezményekkel halmozza el őket a hatalom, míg az ország fiait mellözi. Oly nagy volt az idegenkedés a németektől, hogy még a földmívelést sem akarta tőlök senki eltanulni, noha könnyű volt belátni, hogy paraszti dologban a német sokkal jártasabb és több haszonnal is fáradozik, mint a többi dél-magyarországi lakosok. Midőn a helytartótanács 1788-ban szigorúan elrendelé, hogy a dél-magyarországi törvényhatóságok, ha kell, kényszerrel is szorítsák a rácz és oláh fiataltságot, hogy a földmívelés megtanulása céljából németekhez szegődjék szolgálatba: a vármegyék kénytelenek voltak menten visszajelenteni, hogy ebbeli igyekezetök hajótörést szenved a bennszülöttek legyőzhetlen ellenszenvén, és — „induci nequeunt.“ Ami pedig a mesterségeket illeti, azokat sem a bevándorlókkal jött csekély számú német iparosok vitték előbbre Dél-Magyarországon, hanem előbbre vitte az általános czélrendszer, melynél fogva köteles volt az iparos több esztendőn vándorlason tölteni és magát a külföld nevezetesebb városaiban és gyártelepein kiképezni. Az iparfejlődés menete tehát Dél-Magyarországon is csak olyan volt, a milyen a haza többi részeiben; az iparosok szaporodása arányosan haladt, fokozatos lépést tartott a korszerű kereslettel, az életszükségletekkel és társadalmi követelményekkel. A bevándorolt németiség vajmi keveset tett és tehetett e tekintetben. A hazai mozgalmaktól is távol maradtak a németek, szellemi alkotásokkal eldöntő befolyást sohasem gyakoroltak, a friss vállalkozási kedvnek, a fennkölt ihletnek emlékeit sem találom nálok, a haza oltárán sem raktak le maradandó becsű áldozatokat, nem hódítottak és nem olvasztottak be más népeket: — így tehát még ezen utóbbi tekintetben sem feleltek meg feladatuknak, melyre II. József császár által küldve voltak. Vagyoni túlsúlyokat nevelte ugyan példás szorgalmuk és gazdálkodási ügyességök; de hiszen annak alapját nem ők magok veték meg, hanem kapták azt a császártól azon pazar adományokban, melyekkel bevándorlásuk alkalmával elhalmozta őket. De mindenesetre diéséret illeti meg őket azért, hogy azt, a mit kaptak, becsülettel megőrizték és nemcsak épségben fenntartották, de még gyarapították is. Azonban szellemi vagy legalább numerikus

hatalommá sohasem nőtték ki magokat Dél-Magyarországon, egy teljes évszázad lefolyása alatt sem. Amalgamizáló erejüket sem bizonyíták be.¹⁾ A hegemonia létjogosultságával tehát nemesak nem bírnak Dél-Magyarországon, de sőt ellenkezőleg fogynak napról napra. Olvadnak nemzetünkbe! Hála a korunkbeli nemzedék hazafiás törekvéseinek és az üdvös állami befolyásnak, ma már a dél-magyarországi német mindjobban magyarosodik, gyermekeit magyar iskolákban taníttatja, magyar városokban és magyar családoknál nevelteti; mi több, — most már nem ritka eset — tiszta magyar családokba be is házasítja! Legújabb föllépések a német „Schulverein“ magyar-ellenes izgatásai ellen elismerést érdemel, és méltó arra, hogy a történet lapjain is följegyeztessék. Ez is egyik újabb bizonyíték arra, hogy a magyar állameszmének hatalmas befolyása, az adott nehéz körülmények között is, teljes lehetetlenné tette már a múltban, jövőre nézve pedig végkép meghiúsítja az importált nemzetiségek külön fennállását és szereplését hazánkban. Egy évszázad múlva — bízom a gondviselésben és a magyar államfejlődés feltartóztathatatlan alkotó erejében — nem lesz többé a haza földjén sem idegen nép, sem idegen nyelv, sem nemzetiségi törvény, hanem lesz mindenki magyar, aki Magyarországot hazájának mondja! De ha József úgy értett volna a germanizáláshoz, mint teszem a Hohenzollernek dynastiája értett; ha a Dél-Magyarországon gyarmatosított német elemben is az az erőteljes és kimeríthetetlen productiv és propagativ tehetség érleltetett volna, mely-lyel éjszaki véreik, egy véghetetlenül következetes és czél-tudatos politikának támogatása mellett, elgermanizálták, de sőt teljesen fölemésztették és magokba olvaszták a roppant szláv-ságot Posentől és Sziléziától a németalföldi határokig, az Elba mindkét partja hosszában föl egész az Éjszakitengerig és ismét az Oder mentén a Baltitenger öbléig: vajjon ilyen germanizálás mellett létezhetne-e ma már más valaki is Dél-Magyarországon a néme-

¹⁾ Tapasztalás tanítja, hogy a németiség az ország más vidékein sem olvasztotta be a többi nemzetiségeket, sőt inkább rohamosan vetkőzött ki faji jellegéből és lett tóttá, helyi-vel-közzel magyarra is. Például a felvidék legtöbb városa, de különösen a bánya- és szabad királyi városok lakosait bevándorolt szászok, németek tették. Vajjon Besztercebánya, Bártfa, Eperjes, Korpona, stb. német városok-e ma már? A Szepességben, Iglón, Lőcsén, Kézmárkon csak tót szót hallani ma; a német maholnap teljesen elenyész. A Kárpát tövében lévő falvak, melyek még ember-emlékezet óta németek voltak, ma úgy állnak, hogy egy részök már tökéletesen tót, más részök pedig úgy van, hogy a nagyapa még német, a fia már részben, az unoka pedig tiszta tót. A gömöri pánszlávok német hangzású neve is arra mutat, hogy elődjek németek voltak. Azonban a német intelligencia újabb idő óta mindenütt magyarosodik. Azonban az tény marad, hogy a német pórnép annak nyelvét vette föl, a mely vidéken lakott.

teken kívül, — és nem veszett volna-e itt ki még magva is a többi nemzetiségeknek?¹⁾

Egyébaránt érdemlegesen más alkalommal fogok a dél-magyarországi németiség cultur-befolyásáról és műveltségi állapotáról szólni. De annyit már most is helyén levőnek véltem e néhány futólagos megjegyzésben kijelenteni, hogy a pártatlan tárgyilagosság világában egészen másképp tűnik fel előttünk a dél-magyarországi németiség, mint a hogy azt némelyek eddigelé bemutatták. Főlelevenítvén itt II. József császár idejéből hazai történelmünk egy még kevésbé ismert, de mindenesetre nevezetes epizódját, azt hiszem, az igazság csak nyert vele, ha azt a maga valóságában fogtam fel és a felhozott új adatokkal sok hamis nézetet eloszlatván, kijelöltem azon álláspontot, melyről magyar hazafinak és magyar történetírónak a dél-magyarországi német telepítéseket tekintenie kell.

Azonban csak akkor fog e tárgy teljesen kidomborodni előttünk, ha a német telepítésekkel szembe állítjuk a József császár korabeli magyar telepítéseket és a más fajbeliek gyarmatosítását is Dél-Magyarországon.

A magyar népelem szaporítására Dél-Magyarországon egy kormányzó részéről sem történt hivatalos intézkedés II. József császár egész uralkodása alatt. A magyarral senki sem törődött akkor; nem a cancellária, nem a helytartótanács, de legkevésbé maga a császár. Így történt aztán, hogy Dél-Magyarországon minden nemzetiség fölvette magát, terjedelmes földbirtoknak lett urává és a mellett még fejedelmi kiváltságokkal is felruházott, kényelmes viszonyok közt gyarapodhatott, míg a csekély számú magyar nép hontalanná tétetvén

¹⁾ Tanulságosan írja le a kelet-németországi germanizáció történetét dr. Beheim-Schwarzbach Miksa pár év előtt megjelent egy munkájában. „Es wurde nämlich, — mondja szerző, — im Grossen der Grundsatz beobachtet, gewisse Züge im Nationalcharakter der unterworfenen Slaven milde und verständig zu schonen, aber zugleich durch Vermischung der Alteingesessenen mit einer Fülle vorgeschobener oder doch im Dienste der Germanisirung wirkender Elemente, eine gewaltlose sich von selbst entwickelnde Nivelirung dieses Nationalen Dualismus entstehen zu lassen. Das kann natürlich nur im Wege eines organischen Processes gelingen, durch den eingelassenen, überlegenen Volksstamm, der allmählich, ohne äusseren Kampf, den Sieg über den schwächeren davontragen, ihn verarbeiten oder ihn heben wird. — Der grössere Theil des erworbenen, früher slavischen Landes ist schon von dem Germanenthum ausschliesslich gewonnen, in dem anderen wird der stille Sieg dieser stillen Kämpfe noch nur eine Frage der Zeit. — Mögen andere Fürsten ausserhalb ihres Landes, in überseeischen Fernen, Colonien gegründet, ihre Unterthanen daselbst verpflanzt haben, die Hohenzollern haben das eigene Staatsgebiet durch fremde Colonisten gekräftigt, die alte Bevölkerung dadurch quantitativ und qualitativ gestärkt, und haben allen diesen zahlreichen Colonien im Staate den Stempel des Germanenthums aufzuprägen verstanden.“ (Hohenzollernsche Colonisation. Ein Beitrag zu der Geschichte des preussischen Staates und der Colonisation des östlichen Deutschland. Lipse, 1874. V—X. II.)

saját hazájában, földbirtok és vagyon nélkül, még mai napiglan is terhes szerződések árán lakja viskóit és mint felesgazda, kertész, béres és napszámos a bevándorolt idegenek szolgálatában keresi sovány falatját.

Ami kevés magyar telepítés Dél-Magyarországon II. József császár uralkodása idejében történt, azt leginkább egyes uradalmak eszközlék saját költségükön; de azt is nem ritkán a szegény magyar colonisták kárával. A kincstár mindössze is csak néhány községet telepített.

Ittebbre, Torontál megyében, a mely hely pusztán állott 1781-ben, Kiss Izsák birtokos békésmegyei helvét vallású magyarokat szállított örök szerződés mellett. Azok maradékai lakják a falut jelenleg is, noha kezdetben siralmas sorssal küzdvén, kivándorolni készültek. Csóka 1782. évben Puchói Marezibányi Lőrincz és ösese Marezibányi Imre tulajdonába menvén át, a derék birtokosok első gondja volt a nagyobb részben ráczok lakta helységet magyarokkal benépesíteni.¹⁾ Felszólítást intéztek a felső-magyarországi vármegyék útján az ottani szegényebb sorsú magyar lakossághoz s meghítták őket Csókára, ellátva a jövevényeket minden szükségességekkel. A magyarok oly szép számmal érkeztek, hogy a török-kanizsai parochiába kebeleztet Csóka 1785-ben megszűnt fiókközség lenni s külön helyi lelkészséget nyert, mi bizonyára az ottani magyarság községi consolidációjára mutat. Nákó Kristóf 1784. évben a torontálmegyei Szőlősrre hozatott Békés megyéből, nevezetesen Orosházáról ágostai vallású magyarokat, kikhez papjok, Antal János kíséretében néhány tót család is csatlakozott. A szőlősi magyar telepítvényesek nem bírván a földesúr kemény követeléseinek megfélelni, hat év múlva elhagyták a falut és helyökre németység költözött. A magyar munkások iránt előszeretettel viseltető gróf Buttler János 1785-ben Heves megyéből Erdőtelekről hívott le magyar gyarmatosokat torontálmegyei újvári és párdányi birtokára és 60 telek földet adott nekik haszonbérbe. Azonban e földek a Beregszó patak és a Béga folyó áradásai által szüntelen ostromoltatván, a magyar lakosság a nélkül, hogy megerősödhetett volna, kénytelen volt onnan Ó-Telekre és más régibb magyar községekbe elszéledni. Ó- és Új-Szent-Iván falukat a török-kanizsai járásban 1777-ig rácz militáristák lakták, kik még 1735-ben telepedtek oda. 1780—83. években szegedi magyarok ülik meg e két helységet.²⁾ A csókai uradalomhoz tartozó Monostorra szintén Szegedről származó magyar kertészeket telepített 1782-ben a birtokos Marezibányi család. Oroszlámos és

¹⁾ Marezibányi Lőrincz népesíté 1753 körül a esanádmegyei Tornyát is magyarokkal; azelőtt rácság lakott ott.

²⁾ Ó-Szent-Iván hajdan „Sziget“-nek nevezetett. Mikor a magyarok helyet foglaltak a községben „Sziget-Szent-Iván“-nak kezdék nevezni.

Ó-Béba, hol gróf Perlas temesvári tartományi főnök intézkedéséből 1753. óta tiszamarosi rác határőrök laktak, a dél-magyarországi kincstári jószágok eladása alkalmával Batthyányi Ignác erdélyi püspök által vásároltatván meg, a nagynevű főpap meghívására magyar lakosságot kapott. Ugyanő népesítette be magyarokkal Rábét, Klárafalvát, Majdánt, Keresztúrt és Kis-Bébát, mely falvak kevés lakossága szintén Szegedről veszi eredetét. Csekélyebb számú magyar népnek adott kivételképen szállást a kincstár 1783-ban Bachovárott, 1784-ben Padén, 1785-ben Niezkyfalván, Móriczföldön és Gyertyámoson, 1786-ban Daruvárott, 1787-ben Nagy-Zsámon. A temesmegyei Rittberggről megszökött elégedetlen németek helyébe 34 fiatal magyar házaspárt fogadott be a kincstár az abaúji Haveczból. E községek közül egyedül csak Padén tartották fenn magokat a magyar gyarmatosok mai napiglan. A már 1782. év óta néhány magyar család által lakott Écskán, a Béga partosabb helyein, számos magyar kertész lakott szétszórtan; ezeket 1785-ben Lázár Ágoston földbirtokos összegyűjtvén, Lukácsfalvát telepíté meg velők. Magyarok laktak Térváron is, de oly szegénységben, hogy élelmeztetésökről a vármegye volt kénytelen gondoskodni. Ugyanekkor Beodrán a Karácsnyi család is fogadott néhány magyar családot szolgálatába. A torontálmegyei Vizesda pusztát 1786-ban oly föltétellel adományozá József esászárra a kalandos életű Markovics Miklós grófnak, hogy rajta az öszvérek tenyésztését kísérelje meg. Azonban a gróf jobbat gondolt: felföldi magyarokat telepített uradalmába és szántás-vetés alá vette a földet. Kis-Zombor környékén, a Maros partján, magyar kertészcségek voltak a múlt században: Ladány, Dedénszeg és Porgány. Azonban az ottani magyar nép nem tarthatá magát. A Maros gyakori kiöntései elriasztották tűzhelyeitől. Azóta e községek teljesen elpusztultak. Csak még a nevéket örzé meg a hagyomány. Azon dohányültető magyarok megtelepítését, kik Torontál megye indítványára 1786-ban közbiztonsági tekintetből az aracsai pusztán (in praedio Harraz) és az arankai esárda (Rauber Wirtshaus) körül lettek volna elhelyezendők, a temesvári kamarai adminisztráció és a csatádi kerületi tisztartárság ellenszegülése következtében nem engedte meg a nagyikindai kerületi tanács, azt adván okúl, hogy a birtokukban levő föld nekik is kevés és ök „idegeneket“ különben sem hajlandók oda befogadni.¹⁾ Ugyanekkor folyamodott a esászárhoz 198 hevesmegyei

¹⁾ „Von dem kk. Csatader Kreys Amte stb. An den kk. Commissario d. privil. Distr. Magistr. zu Kikinda. — Aus Gelegenheit einer von dem kk. Beeskereker Rentante bey dem Kreys Amte gemachten Anfrage, ob die daselbst angemeldete aus Hungarn herüber getretene Familien zur Ansiedlung aufgenommen werden sollen, habe eine hohe Landes Stelle unter den 29. Dezbr. anher zu verordnen geruhet, dass eine allerhöchste Resolution bestünde, welche die Aufnahme derley

magyar család Tisza-Roff, Tisza-Bura, Tisza-Szolnok, Tisza-Abád és Tisza-Ders községekből, kérelmezvén, hogy mivel sem szántóföldjük, sem barmaik eltartására legelőjük nincs, családjaikat élelmezni képtelenek, de az adót sem fizethetik: a bácsmegyei Pusztá-Kúla praediumra, vagy valamely alkalmas bánáti földre áthelyeztessenek. A felség a magyar udv. cancelláriához tette át e szegény magyarok kérvényét. A cancellária 1786. évi január 9-én gróf Pálffy aleancellár elnöklete alatt tartott üléséből, Bánffy, Zichy és Eszterházy magyar főurak szavazatával azt feleli a császárnak, hogy magyar gyarmatosok számára sehol sinesenek telephelyek Dél-Magyarországon, mert különben a következő évben oda telepítendő német colonisták házak és földek nélkül maradnának és a magas kinestárnak csak terhére lennének.¹⁾ A császár természetesen helybenhagyta a cancellária véleményét és a hevesi magyarokat kérelmökkel elutasította.

A nagy apparátussal eszközölt számtalan német telepítés mellett mindössze is csak 24 kisebbszerű magyar telepítést tudunk tehát felmutatni Dél-Magyarországon II. József császár uralkodásának korából. Ezeket — miként mondtam — túlnyomó részben magánbirtokosoknak köszönjük. Azonban sajnós, hogy e kis számú magyarságnak állandósításáról és jövő boldogulásáról az akkori körülmények között nem lehetett gondoskodni. A mindenható kamarai uradalom, a nemesített görög és örmény földesurak és az akkori jobbágyrendszer egyaránt nyomták, gyengíték a magyar lakosságot. 1784-ben rendelte ugyan a helytartótanács, hogy az örökös és szabadon költöző colonisták tetszésök szerint házasodhatnak, ipart űzhetnek, vagyonukkal a földesúr beleegyezése nélkül rendelkezhetnek, a földről, melyet művelnek, önkényűleg el nem távolíthatók és át nem helyezhetők, s hogy az Urbárium szabványain túl semmivel meg nem terhelhetők, sőt az úgynevezett udvari szolgálatokra (servitia aulica) sem kényszeríthetők; ugyanaz bennfoglaltatott az 1785. évi augusztus 22-dikén kelt, de csak szeptember 7-dikén kibocsátott császári rendeletben is a jobbágyság eltörléséről: de mindez legtöbbször csak írott malaszt maradt, szemben az úri szeszélylyel és a mindig gyarló embernek eléggé soha meg nem fékezhető önkényével. Igazolva van tehát, legalább Dél-

aus Hungarn herüber siedlenden frembden Familien verbiethe, an nebst die Eigenschaft der Hungarischen Unterthanen von einer ganz anderen Beschaffenheit seye, etc.“ (Nagy-kikindai kerületi levéltár. Protocoll. Session 1785.)

¹⁾ „Die Oberwehnte zahlreiche Bittwerber in den Kameral-Gütern um so weniger untergebracht werden könnten, als sonst die im künftigen Jahre dahin anweisende deutsche Einwanderer ohne Häuser und Felder bleiben, folglich dem höchsten Aerario zur Last fallen müssten.“ (Bécsi udv. kam. levéltár.)

Magyarországon nagyon is igazolva van a hazafi bánat, mely egy múlt századi költeményben ekként panaszolja a magyar nép árva sorsát:

„A hazának virágzását,
A magyarság boldogságát
Nemhogy előmozdítanák,
Sőt sebekkel marezangolják.
Ami volt, már az elmúlt,
A némettség mindent feldúlt.“¹⁾

A mondottakon kívül a megyei jegyzőkönyvek is számtalan példával illusztrálják, mily sanyarú sorsa volt a magyar lakosságnak Dél-Magyarországon akkor, mikor a császári kormány pártfogása s gyöngéd inlengetése mellett a német gyarmatosok szilárdul meggyökeresedhettek és az anyagi jólét tekintélyes polezára emelkedhettek.

Csak egynémit idézek.

1783-ban a hegyesi jobbágyok vádolják az uradalmat, hogy az a határon kívül is súlyos robotolásra kényszeríti őket és nem képesek mindennapi kenyerök beszerzésére eleget dolgozni. Nákó Kristóf panaszodik, hogy magyar jobbágyai nem akarják az ő földjeit is ingyen bevetni, kéri a megyét, hogy e munkára 40 bottal kényszeríttessenek és azonkívül minden be nem vetett holdtól 37 krt fizessenek neki, mit a megye el is határozott. A fényi község 1784-ben panaszt emel az újpécsei kinstári uradalom német tisztjei ellen, mivel terméketlen szántóföldjeiken misem teremvén, a dézsmát mégis szemben fizetni kényszerítettnek. Némely uradalmak, mint a szőregghi kinstári, a száresai stb. még fűpénz fizetésére is kényszerítik magyar jobbágyaikat; az uradalmi tisztek a nem fizetőknek feleségein is kegyetlenkednek. Torontál megye közgyűlésén előadja a főjegyző, miszerint Ágnelli János keserves panaszt nyújtott be a miatt, hogy a száresai provizor embertelenül verette meg feleségét, a mivel hogy neki a fűpénzt megfizetni vonakodott. A becei magyarok az úrbéri illetmények igazságtalan fölmérése, a beodraiak meg a miatt panaszkodnak, hogy hat ökörrrel való szántásuk csak két robotba számítatik. A komlósi magyar reformátusokat arra erőszakolták, hogy gyermekeiket a gottlobi katholicus lelkész által kereszteltessék, halottjaikat általa temettessék és neki stólapénzt fizessenek. A bárdányi jobbágyok 1784-ben jelentik a megyénél, hogy vetéseik az árvíz által elöntetvén, a kamarai uradalom mégis minden hold után megvette rajtok a dézsma árát, sőt kénytelenek tengeriök egész termését is dézsma fejében az uradalomnak adni. A majdányi dohánykertészek meg a miatt terjesztik elő „keserveiket“ a bébai uradalom ellen, mert a biztosító levél (Gewehrschein) mellett kapott földjeikről is dézsmát és kilenczedet szed az uradalom.

¹⁾ Magyar nemzeti Múzeum. Jankovics gyűjteményében. (Közölve Marezali által: Magyarország II. József korában. I. k. 250—261. li.)

Ugyanakkor a nagy-szent-miklósi jobbágyság is megjelennek a megye előtt és bemondják, hogy Nákó Kristóf tiszteje a robotolás alkalmával kegyetlenkednek rajtuk, és többeket közülök deresre húztatván, 12 pálczaütéssel fenyítének. Ha a tiszti ügyész rajta is érte az uraságot a jobbágyságain elkövetett igazságtalanságon és elítélte, az ilyen ítélet többnyire illuszorinus maradt. Így például Hadsí-Michael Pál 1786-ban többszörös felszólításra elhatározza ugyan magát visszatéríteni a jobbágyságtól törvénytelenül kiesikart robotokat, de az érdemlett büntetés alól „most az egyszer“ fölmentetik. Nákó Kristóf 100 frt pénz-bírságban marasztaltatik el a jobbágyságain elkövetett kegyetlenségekért (saevities), de azért a büntetés pénzt hiába sürgeti nála a megye. A kalodával, pellengérral és egyéb vérlázító megszégyenítésekkel üzött visszaéléseket nem is említem itt; hiszen korunk szülöttjei is jól emlékezhetnek még rá, miként garázdálkodott egynémely öntelt falusi olygarcha a szolgálatában állott szegény jobbágynéppel. Amíg tehát a német gyarmatosok emberséges bánásmódban s a kormány föltétlen pártfogásában részesültek, saját birtokaikon önmaguknak gazdálkodtak és gyarapodhattak: addig a magyar jobbágy súlyos járom alatt tespedésre volt kárhoztatva és esekély természetét is csak az uradalmi robot leszolgálása után takaríthatta be esürébe és pajtáiba, a midőn annak javarésze már megromlott s a kereskedésben értékét veszíté! Nem esoda, hogy az itt-ott megtelepített gyér magyar gyarmatosok szökésekben keresik vala meneküléseket. Egyik uradalomból a másikba költöznek át titokban. Majd ismét, midőn restitúciójok követeltetik, fegyveres hajdúk kísérik őket vissza esapatonként előbbeni gazdájokhoz, hogy ott keményen bűnhődjenek.

A „Hazai utazások“ írója ekként eseteli a dél-magyarországi magyarság állapotát a múlt században. „A magyar községek közül egynek lakosai éppen Torontál megyében létemben készültek, hogy Torontál vármegyét elhagyják, minthogy földesuraikkal már régtől fogva nem alkhattak; holott a magyarok dolgos emberek, kivált azok, kik a dohánykertészséget üzik. A vármegye ugyan tett rendelést, hogy ügyök jól eligazittassék, de már elkedvetlenedvén, nem akartak tovább maradni. Nincs tudtomra, hogy már elköltöztek-e? A földesurok hallatomra mondtotta, hogy: „bár mennének!“ Inkább szaporítani kellene a magyart! A többi magyar lakosok dohánykertészek, kik a praediumokon telepedtek meg és a dohányt nagy bőségben termesztik. Házanként és csoportosan vagynak, — és nemesak dohányföldeket, hanem e mellett szántóföldeket is művelnek. A birtokosok ezen kertészeket igen szeretik megtelepíteni pusztá földjeiken. A rácz és kivált a magyar helységek erősen szeretik a

szarvasmarhabéli oeconomiát, és ezek rendesen községenként szokták kiárendálni a földesuraknak. Mert ha egy sehonnai ember ugyanazt a legelőt akarja kiárendálni és nagyobb somma pénzt ígér, inkább annak adja némely földesúr, mintsem a maga emberének. Sőt olyan földesurat is tudok itt, aki midőn jószága lakosainak bizonyos nagy panasza volt ellene a vármegye előtt, kik azonban legelőre is szorulván egy darab földjét kérték volna árendába: nem akarta nékiek a tőlök ajánlott sommáért különben kiadni, hanem ha panaszuktól elállanak.¹⁾

Míg a magyar ekként folytonosan csak koresosult és szent örökségből számkivetve mindegyre csak vergődött válságos helyzetében: addig jól gondoskodott a császár, hogy Dél-Magyarországon a németek mellett a rácz lakosság is folytonosan szaporodjék és emelkedjék. Még a muszkát is szívesebben látta a császár birodalmában lakosnak, mint a magyart. Van rá példa, hogy József fényes fejedelmi ígéretekkel édesgette az orosz alattvalókat Dél-Magyarországra. 1783. évi őszön mintegy 120 orosz család jelenté magát föl vételre a bécsi orosz nagykövetség útján az udvarnál. Egy emlékiratot nyújtottak át a császárnak, melyben bevándorlásukat több rendbeli kedvezményes föltételnek teljesítésétől tették függővé. József mohón kapott az alkalmon és megbízta gróf Hadik tábornagyot, hogy az orosz bevándorlók számára egy orosz és német nyelven szerkesztendő császári pátenst állíttasson ki, melyben biztosítandók, hogy vallásukat minden ivadékaikkal együtt szabadon gyakorolhatják, 20 évig adómentesek lesznek és katonai szolgálatokra nem fognak behivatni. Pestig államköltségen hajón szállíttatnak, onnan pedig a vármegyék előfogatokon lesznek kötelesek őket rendeltetési helyekre elfuvaroztatni. Útiköltségül 400 forint osztandó ki köztök.²⁾ Hasonló kedvezményekben részesíti a császár Vladazni Márk albániai népfőnököt is, ki 1783-ban 30 albán családot vezetett át a torontálmegyei Lovrinba. Mindezen szláv népességnek az aldunai határörvidék volt az Eldorádója, hol úri kényelmet párosíthattak katonai urasággal. A határörvidéki katonaság egész nyíltan, sőt hivatkozva a császár pártfogására izgatta, esalogatta a polgári terület rácz lakosságát,³⁾ hogy hagyja el a vármegyék uraságát és menjen

¹⁾ Egy néhány hazai utazások leírása. 144—146. ll.

²⁾ „Dieses muss nachdem mir geschickt werden zur Unterschrift, auf Pergament, zu mehreren Aufsehen, in beyden Sprachen geschrieben, und von Ihnen so, wie vom Referenten unterzeichnet, und mit dem grossen Kayserl. Insiegel bekräftiget werden, damit es desto mehreren Eindruck mache.“ (Bécsi udvari kamarai levéltár. Hofkriegsräthliche Note in Betreff deren zur Übersiedlung in diesseitige Lande geneigten Altgläubigen.)

³⁾ „— per iteratas adursiones, varias assecurationes et pollicitationes.“ (Torontálmegyei levéltár. Protoc. Sess.)

át a határőr testvérek közé. Ennek következtében 1783—84-ben Fényből, Beeséről, Nagy-Gájról, Beodráról, Ivándáról, Klekről, Éeskáról, Ittebőről, Aradacsról és Elemerről valóban több száz család szökött át az aldunai végszélékre és a esajkiszták vidékére. A megyék e miatti felszólalásainak tényleg semmi sikere sem lett; mert a katonai hatóságok hathatós pártfogásban részesíték a szökevényeket és maga a császár is többre tartotta a ráczság megerősödését a határőrvidéken, mint a vármegyék épségét vagy tekintélyét. Azonban nehogy a dél-magyarországi ráczokat valami kár érje a behelyezett gazdag német gyarmatosok miatt, 1786. évi július hó 8-dikán meghagyta József a helytartótanácsnak: „Ámbár a német telepítés Bácsban és a Temesi Districtusban, melynek előmozdítására immár oly tetemes összegeket költöttem, magában véve igen hasznos; mindazonáltal káros hatású lenne ama vidékekre, ha a német colonizációt az ottani régibb colonisták, a ráczok és oláhok rovására kedvezményekben részesítenők. A ráczok és oláhok már megszokták a tartományt és bennső erő tekintetéből is többet ér közülök egy család, mint három német. Nézetem az, miszerint utasítani kell az adminisztrációt erőlyesen, hogy a külföldi colonisták telepítésénél el ne vétessék a bennszüött oláhok vagy ráczok földje, melyet saját élelmezésükre és a marhatenyésztés folytatására szükségünk.”¹⁾ Ugyanis Erdélyben akkor a brassói tanács Hamersdorf, Gross-Scheuerré, Vurpod és más szász községekből egyszerűen kikergette az oláh lakosságot és fekvősegeiket a szászok javára foglalta le. „A ráczok szaporítása — mondja már előbb a császár az ország igazgatására kinevezett tiz királyi biztosnak adott instructiójában — mindenestre nagyon kívánatos előttem, és azt hiszem, hogy előnyös föltételek mellett a török területről még lehetne ráczokat ide átvezetnünk.”²⁾

A császár kívánsága, birodalmának rácz lakosságát törökországi gyarmatosokkal szaporítani, részben beteljesedett az Ausztria, Oroszország és a porta közt 1787—1791. évben vívott háborúban. E háború alatt mintegy 25.000 lelket számláló szerb csapat, keresztény rája, a törökországi szláv pasalikok népességének színe-java, torlódott össze az Al-Dunán és kért fölvételt a császár országaiban, menekülve hazájából zsarnokainak üldözése elől.³⁾ Ismeretes, hogy valahányszor

¹⁾ Bécsi pénzügyminisztériumi levéltár. 1786. évről 8691. sz. a. — Idézve Czoernignél is.

²⁾ A magyar udvari cancellária „Liber Regius“-ában.

³⁾ Az átköltözött szerb nép számára nézve eltérők a történetírók állításai. Vanicek szerint (Spezialgeschichte der Militärgrünze, II. 367—368. II.) 1787- en 8000 szerb család jött át osztrák területre. Ezenkívül az ermaini szerzetesek 1000 családot vezettek át Török-Horvátországból. Egy 1789. évi márcz. 18-án kelt hivatalos jelentés a dél-magyarországi részekre (in das Banat) beköltözött szerbek számát 11.859 lélekre teszi. (V. ö. Kállay Bóni: „A szerbek története,”

Magyarország és utóbb Ausztria a törökkel háborút folytatott, a Dunán-túli ráczság és a szerbiának mindenkor részt vettek abban. Ily alkalmakkor remélték visszaszerezhetni elvesztett önállóságukat, szabadulni a megalázó, minden emberi érzelmet lúbbal tipró és türhetetlen török iga alól. Dél-magyarországi hitsorsosaik állapota csak éleszté a Száván és Dunán túl lakó szerbek vágyát, egy szelidebb és főleg keresztény állam tagjaivá lehetni. Nem esoda tehát, hogy menekülésök közben ők is, miként elődeik 1690. és 1738. évben tették, Ausztriára függeszték tekintetüket. Mindenütt, hol Szerbiában az osztrák csapatok és a többnyire innesső ráczközből alakult önkéntesek megjelentek, a nép nagy lelkesedéssel és örömmel fogadta azokat és hűséget esküdött az osztrák császárnak, kit saját fejedelméül és urául szívesen ismert volna el. József, ki a háború sikerére nézve sokat várt a szerémi, de főleg a dél-magyarországi önkéntes rác csapatoktól, különféle hízelgésekkel igyekezett a rác az alattvalók hajlandóságát megnyerni, valamint hogy azok is ki tudták zsákmányolni a kedvező alkalmat és szokásuk szerint újabb szabadságokat és kiváltságaiik bővítését követelték a császártól, mit ő egész készséggel meg is ígért nekik.¹⁾ Az 1787. év végével, midőn mindinkább bizonyosabbá

1. 304. l. — Ügyszintén Schwieker: „Politische Geschichte der Serben in Ungarn,“ 352. l.) Az 1854-ben Bécsben megjelent „Die freiwillige Theilnahme der Serben und Kroaten an den vier letzten österreichisch-türkischen Kriegen“ című munkának névtelen szerzője, ki pedig egykorú lapok tudósításaiból és egyéb hivatalos közleményekből meríté a szerbeknek az osztrák-török háborúban való részvételére vonatkozó adatait, azt állítja, hogy az 1788. év július végéig, magában Szerém megyében, a férfi- és nőnemből vegyesen 5732 főt számláló 855 ily menekülő család helyeztetett el. Ezek 1300 lovat, 5000 darab szarvasmarhát, 8000 juhót, 3000 kecskét és 200 sertést hoztak magokkal. Nemsokára azután még 475 szerb család telepített meg ugyanazon megyében. — Természetes tehát, hogy más nagyobb megyékben még több menekülő szállott meg. 1789. évi májusban, a fenn említett 11.859 szerben kívül, még más újabb 2000 menekülő jött át a dél-magyarországi részekre. — Mások szerint mindössze csak 12.000 szerb emigráns jött volna akkor Magyarországra.

¹⁾ Erre vonatkoznak a nagy-kikindai kerület 1786. évi október 19-én tartott tanácsülésének eme szavai: „Über den allerhöchsten Orts untergebreiteten neuen Regulations-Plan, nach welchem der Gross-Kikindaer District für die Zukunft eingerichtet werden solle, haben Sme. Mayestät beschllossen, aus ganz besonderer Gnade, und in Rücksicht der von denen Vorältern dieser Districts-Einwohnern dem allerdurchlauchtigsten Erz-Hause von Oesterreich treu geleisteten Militar und sonstigen Diensten, für diesen Bezirk ein der bestehenden Landes-Verfassung anpassend neues Privilegium anfertigen zu lassen, mit der Anshündigung dieses Privilegium aber solle, nachdem in der Zwischenzeit in der bisherigen Gerichtsordnung verschiedene Veränderungen vorgefallen sind, bis zur gänzlichen Berichtigung des Judicial Curses der Obergespannschaften und privil. Districten eingehalten werden.“ (N.-kikindai kerületi levéltár.) — A kikindai districtus számára 1782-ben készen állott ugyan már egy újabb „Privilegium,“ de kiadása József

lőn, hogy Ausztria támadólag fog a porta ellen föllépni és e miatt a mahomedánok szigora a keresztény rája ellen dühöngéssé fajult, a sanyargatott nép félelme arra indítá őket, hogy elhagyván falvaikat, egyelőre a hegyek és rengeteg erdők rejtekeiben keressenek menedéket, hol mindaddig eltorlaszolva és hozzáférhetlen sűrűségekben elrejtezve maradtak, míg hírt nem vették, hogy a szomszéd Ausztriában a kiköltözködők szívesen fogadtatnak. És ekkor, a ki csak tehető, menekült Szerbiából, még a legtávolabbi vidékekről is, magával vivén családját és minden ingó vagyonát. Az 1788. évi június végéről szóló hivatalos jelentések szerint, az egész határon seregesezen érkeztek emigránsok Magyarországra és Szlavóniába, Szerbiából, Boszniából, Bulgária és Oláhország egy részéből, némelyek még Viddin és Nis környékéről is, esedezve a császári oltalomért.¹⁾ József császár értesülvén a kivándorlók szívrázó nyomoráról, rendeleteket adott az udvari kormányzéseknek és ezek által a vármegyei és katonai határörvidéki hatóságoknak, hogy a menekülteket szívesen fogadják és adjanak nekik lakást, meg élelmiszereket.²⁾ Erre a császár erkölcsileg kötelezve

császár külön rendelete következtében ismét függőben tartatott. Ekkor gróf Niezky Kristóf tett ellene az udvarnál kifogásokat, különösen a districtus nagy adósságai és Torontál megye ellenszegülése miatt. (Magyar országos levéltár. Act. Incorp. Ban. Temes.)

¹⁾ 1788. június 28-án írja a Wiener Zeitung: „Von allen Seiten berichtet man aus Ungarn sowohl, als den anderen mit der Turkey gränzenden k. k. Staaten, dass die Anzahl der aus dem feindlichen Gebiete einwandernden Unterthanen täglich zunehme.“ — A július 16-diki számban: „Des Kaisers Majestät, von dem Erzherzoge und einigen Generalen begleitet, kamen am 29. Juni in die Redoute bei Zabresch, wo Major Mihalyevics mit einem Theil seines Freikorps auf Vorposten stehet, und machten wegen der häufig hier ankommenden Einwanderer einige Verfügungen.“ — Az augusztus 13-diki számban: „Die Einwanderung der türkischen Unterthanen in das k. k. Gebiet ist noch immer sehr zahlreich. Der Peterwardeiner Kanton giebt diese Leute der Symier Gespannschaft, der Broder der Vervotitzier und der Gradieskaner der Pozseger Gespannschaft. Eben so geben die Kroatischen und Banatischen Gränzregimenter diejenigen Einwanderer, die nicht Kriegsdienste nehmen wollen, an die benachbarten Gespannschaften zur Ansiedlung ab.“ Továbbá: „Es sind wieder seit einiger Zeit aus Serbien in das Banat bis 2000 türkische Unterthanen eingewandert.“

²⁾ 1787. október 10-dikén írja a cancellária a helytartótanácsnak: „Seine Majestät haben entschlossen, — so weit Ausländer aus türkischen Kriegsdiensten entweichen, diese zu diesseitigen Diensten, wenn sie sich hierzu erklären, engagiret, im niedrigen Falle aber tief ins Land Ungarn mit Pässen, und mit dem Bedöuten verschaffet werden sollen, dass im Falle sie sich nicht in der ihnen vorgezeichneten Marschruthen hielten, sie nicht anderst, als wie Vagabunden und Landstreicher behandelt werden würden.“ Már előbb, 1787. szeptember 20-dikán, értesíté Hadik, az udvari haditanács elnöke, Coburg herezeget a gácsországi katonai főparancsnokot a császár ezen akaratáról. „Soviel die herüber flüchtenden Kaulleuthe und Bojaren betrifft, sind selbe ohne weiteren aufzunehmen, der Sicherheit wegen aber tiefer in das Land einwärts zu schicken, jedoch ist

is volt; mert a dunántúli szerb nép leginkább bérelt osztrák császári ágensek bujtogatásai és illetve magának a császárnak ünnepélyes ígéretei következtében lett feltűzelve a szultán elleni háborúban való oly elkéseredett részvételre.¹⁾ Azonban a menekülők száma nem sokára annyira megszaporodott, hogy a különben is nem igen termékeny határörvidék nem volt már képes többé a mindenben szűkölködőket eltartani. E végre intézkedések tétettek, hogy a szomszéd vármegyék vegyék át azoknak egy részét, a hol aztán a jövevények letelepítették, csak azok maradván vissza a határon, a kik hadiszolgálatot óhajtottak vállalni a török ellen.²⁾ A császárnak rövid időközökben egymásután következő ideiglenes rendeletei, melyek némelyikében egyenes ellenmondásba jött a rácszág dél-magyarországi állandó és sűrű megtelepítésére vonatkozó előbbeni, szóval és közokmányokban nyilvánított elveivel, arra látszanak mutatni, miszerint a török háború kezdetén biztosan remélt a császár a Dunán-túli részek meghódítását, mely esetben azt hozta magával a politikai érdek, hogy a hozzá hű szerb nép saját otthonjában megmaradjon és ott a törökök ellen szolgálatokat tegyen.

überhaupt auf die herüberkommende ein wachsam es Aug zu haben, damit sich hierunter nicht Türken und sonst verdächtige Leute einschleichen, durch welche dasjenige, was diesseits vorgeht, jenseits bekannt gemacht werde.“ 1788. évi februárban újabb rendeletet boesátott ki József a rácz menekülők érdekében. Gróf Pálffy Károly cancellár a következőket írja a helytartótanácsnak: „— -- das Nöthige einzuleiten, womit von Seite jener Komitate, wo etwa derlei türkische Emigranten hinkommen, selben nach Thunlichkeit indessen die höchst nöthige Unterkunft verschaffet, selbe auch allenfalls in einigen etwa leer stehenden, gegenwärtig zu keinen Gebrauch bestimmten Häusern untergebracht, und ihnen zu einen baldigen Nahrungsverdienst verholfen werde, bis dergleichen Leuthe selbst bei Herrschaften und anderen Particularen im Dienst ihr Unterkommen finden, oder sonst durch Arbeit sich einen Nahrungsverdienst zu erwerben im Stande seyn werden.“ 1788. évi májusban adta ki a császár a törökországi rácz bevándorlókkal szemben követendő következő rendeletet: „1) Gehet die allerhöchste Absicht keinerleidings dahin, dass diese türkische Immigranten auf eben jene Art, wie die deutschen Ansiedler behandelt und angesiedelt werden sollen, sondern es ist nur darum zu thun, dass sie in verschiedenen Ortschaften vertheilet und ihnen ein Nahrungsweig verschaffet werde. 2) Es ist darauf acht zu haben, dass diese Leuthe in den von den Militaire-Gränzen mehr entfernten Gegenden untergebracht werden. 3) Da sie grösstentheils der griechischen Religion zugethan, so ist zu trachten sie dorthin zu versetzen, wo sie ein Religionsexertitium haben. 4) Es sind nicht viele in einen Ort einzulassen, damit sie nicht etwa die Nahrungswege verstauchen.“ (Magyar országos levéltár.)

¹⁾ A belgrádi t. t. Évkönyvében (XX. k. 52—53. l.) idéztetik Joanovics archimandrita folyamodása az osztrák kormányhoz, mely így kezdődik: „Die feyerlichen mit der erhabenen Unterschrift Euer Excellenz im allerhöchsten Namen des allerdurchlauchtigsten Monarchen an das christliche, unter der türkischen Botmässigkeit begriffene Volk im Jahre 1787 erlassene Aufforderungs- und Versicherungs Patent, et.“ (Idézve Kállaynál.)

²⁾ Kállay Béni: „A szerbek története.“ I. 249—312. ll.

Czoernig szerint az átmenekült ottomán alattvalók nagyobb része a Szerémségben (8379 lélek) és Arad megyében (1824 lélek) vonta meg magát. A Tisza-Duna-Marosközben leginkább Torontál megye kapott belőlök telepítvényeseket. Az ekként telepedett rácság száma kitesz 392 családot. Ezek közül jutott Écskára 9, Neuzinára 10, Bókára 4, Szécsánra 7, Rácz-Ittebőre 11, Kis-Torákra 4, Kláryra 18, Szent-Györggyre 11, Nagy-Beeskerekre 101, Török-Beesére 23, Vrányovára 24, Beodrára 2, Kárlóvára 4, Melenczére 32, Elemérre 31, Aradácra 12, Tarasra 6, Kumándra 18, Szt.-Miklósrá 5, Mokrinra 11, Csanádra 16, Nagy-Kikindára 24, Józsefovára 7, Keresztúrra 2.¹⁾ A többi menekült nem jött át a magyar megyék területére, hanem a határ-örvidéki rácz militáristák falvaiban széledt el.

A sistovai békével 1791. évi augusztus 4-én befejeztetvén a szomorú eredménynyel viselt háború, Ausztria kötelezte magát, minden a háborúban tett bódítást visszaadni Törökországnak és visszaállítani — az egyedüli Ó-Orsova kivételével — azon határokat, melyek a két birodalom között a hadizenet előtt léteztek. A békeszerződés I. és VIII. czikkelyében bocsánat köttetett ki a két hatalom, vagy az egyiknek alattvalói és hűbéresei által elkövetett minden erőszakoskodásokért és sérelmekért. Kikötetett, hogy Montenegro, Bosznia, Szerbia, Oláhország és Moldva minden rendű és rangú lakosai visszatérhetnek előbbi lakásaikba, birtokaikba és bárminemű jogaikba. Az egyik fél alattvalói, kik a háború előtt vagy annak folyama alatt a másik fél területére vonultak és jószántukból ott maradni óhajtanak, nem követeltethetnek vissza természetes uralkodójok által; ellenben azok, kik mind a két birodalomban javakat bírnak, tetszésök szerint az egyik vagy a másik részen választhatják lakásukat, eladván javaikat, melyeket a másik kormány területén bírnak. Ekkor ismét valóságos rácz népvándorlásnak lett színhelyévé Dél-Magyarország.

Ugyanis a sistovai békepontokban nemzetközileg biztosított és védelem alá vett szerb emigránsok közül sok ezren megint visszatértek a dél-magyarországi tájakról előbbeni hazájukba. De maradtak itt azért

¹⁾ Ethnographie: „Uebersicht derjenigen Komitate, Districte und Orte Ungerns, in welche die während des Türkenkrieges im Jahre 1788—1789 nach Ungern übergetretenen türkischen Rajas (Serben u. Walachen) aufgenommen wurden.“ (III. k. 137. l.) Említi még szerző, hogy 1785-ben mintegy 8000 főnyi úgynevezett „zaporogi nomád kozák“ csapat jelent meg az Al-Dunán, a moldvai határszéleken, és követeket küldvén II. József császárhoz, a monarchiában való fölvételért esedezett. A császár megengedte, hogy a kozákok Erdélyen keresztül kisebb falkákban vonuljanak a birodalomba, hol Dél-Magyarországon, nevezetesen pedig Zenta vidékén, a torontáli és bácsi Tisza-partok hosszában kaptak lakhelyeket. — Utána nézvén e kozák telepítésnek a bécsi udvari kamarai levéltárban, azt találtam, hogy e kozákok a Feketetenger partjairól érkeztek.

a szerbiai jövevények közül elég nagy számmal. Általok bőven lett pótolva a dél-magyarországi polgári területen azon rác lakosság, mely pár évvel ezelőtt a határörvidékre költözött át. Czoernig fenn idézett adatai tehát csak azon rác telepítvényésekről szólnak, kik a török-
osztrák háború bevégezte után itt visszamaradván, Dél-Magyarországon állandó lakosokká lettek. Ezekre nézve határozták aztán a dél-magyarországi vármegyék, hogy nem szabad többé Szerbiába visszatérniök és útlevelet sem kapnak, nehogy az országnak bajokat, a megyéknek költségeket okozzanak. „E vicinis tureicis possessionibus horsum immigrantes coloni ne amplius ad tureicas partes dimittantur.“ És ismét: „Emigrantibus tureicis diurna merces sistenda, in regno vero permanere volentibus terrae assignandae.“¹⁾ A sistovai békeszerződés megkötésénél Magyarország törvényesen képviselve nem lévén, a magyar rendek rájuk nézve nem ismerték el kötelezőknek annak szabványait és mindazon idegen szerb népet, mely az ország polgári területén visszamaradt, a magyar honpolgári hűségre esküvel kötelezték. —

Az oláh nép szaporítása Dél-Magyarországon, II. József korában, közvetlen összefüggésben áll a Hóra-lázadás leveretésével, sőt ama véres drámának utolsó befejezését képezi.

A Zaránd és Hunyad megyékben kitört oláh pór-lázadás hullámatlanának csak végső gyűrűzete érinté a dél-magyarországi marosi részeket, Temes és Krassó megyék északkeleti határait. A megyék és a katonai hatóságok idejekorán tették meg erélyes intézkedéseiket a fenyegető vész elhárítására.²⁾ Mindazonáltal Dél-Magyarországnak is jutott némi

¹⁾ Torontálmegyei levéltár. Protocoll. Repert. 178⁵—1790.

²⁾ Torontál megye 1784. évi őszi közgyűléséből Budaházy Pál szolgabíró küldé ki, hogy a Tisza és Maros innenső partjait bejárva, a malmokhoz tartozó esolnakokat megszámlálja és a fölöslegeseket elkobozza. Minden malom mellett csak egy esolnakot volt szabad tartani, melyet vas lakat alatt lánczol a parthoz kötöttek. A lakat kulcsa a legközelebbi falu bírójának adatott át őrizet végett, ki azt csak szükség esetén kézbesithette az illető vizimolnárnak. Perjámostól egész Csanádig 30 fegyverezett lovas ember járt-kelt föl és alá éjjel-nappal, ugyanannyi volt elhelyezve a csanádi erdőszegben és Kis-Zombortól Új-Szegedig. Ezen őrség a környékbeli kertész falvakban csak magyarok, németek vagy bolgárok közül választathatott. A megye naponként 6 krt fizetett nekik lótarására. A ki az őrszolgálat alól kivonta magát, 12 botra lett megbüntetve. Nyolcz napi szolgálat után mások váltották fel az őrséget. A réveknél külön őrsapatok voltak alkalmazva. Ezen intézkedéseken kívül megtiltatott az oláhoknak megvenni, eladni vagy magoknál tartani az Erdélyből származó és a Hóra követői által az ottani nemességtől elzott arany, ezüst, selyem és egyéb értéktárgyakat. A községi bírák 25 botbüntetés terhe alatt utasítva lettek az ez iránti szemes felügyeletre. (Torontál megyei levéltár. Protocoll. Sess.) — Temes megyében Jankovich biztos intézkedett a Hóra-lázadás terjedésének meggátlása körül. 1784. november 9-én írja a cencellárnak, hogy mindent elkövet a lázadás ragadó nyavalyájának elhárítására. Soborsin felé, az erdélyi határookra, kémeket küldött, hogy megtudván ott mik történnek Erdélyben, jelentést tegyenek. A krassói

szerep a Hóra-lázadás történetében. Ezen országrészt, nevezetesen pedig a bánsági oláh-illyr határőrezred területét, szemelte ki a kormány bűnhődési helyül az erdélyi oláh forradalmárok, Hóra, Kloska és Krizsán szétvert gyilkos és rabló hadának deportálására. Dél-Magyarországot tehát nemcsak félszázaddal ezelőtt tekinték Bécsben alkalmas földnek arra, hogy ott az Ausztriából kitiltott német gonosztevők megtelepedjenek, hanem már most másodszor tették számkivetési helyléc, a magyar szent korona ellen pártot ütött, az országot tüzzel-vassal pusztító erdélyi oláh népsöpredék befogadására. 1785. évi október 17-dikén rendelé a császár, hogy „mindazon oláhok, kik Hórát és az ő rebellis társait követve, résztvettek az erdélyországi lázadásban, földesuraik ellen méltatlankodtak vagy kegyetlenkedtek, minden barmaikkal és ingóságaikkal együtt, karhatalommal és katonai kíséret mellett a „Temesi Bánságba“ (1), azaz az oláh-illyr határőrvidékre, áthelyeztessenek.“

Az erdélyi vármegyék örömmel vették a császári parancsolatot és legott serényen hozzá is láttak önszabadtások munkájához: a lázadó oláhság összefogdosásához és kiűzetéséhez. 1785—1786. években Nagy- és Kis-Aranyosról, Pisztráról, Topánfalváról, Remetéről és más községekből, Hunyad, Zaránd, Kolozs és Fehér vármegyékben, mintegy 1000—1200 lelket számláló 300 lázadó oláh család telepítetett át a dél-magyarországi délkeleti határszélekre. 1786. évi májusban jelenté gróf Hadik a magyar udvari cancelláriának, hogy a lázadók kivándorló csapatjaihoz még sok czégyeres oláh gonosztevő is csatlakozott, kik önmagok kérték a Bánátba való áthelyeztetésüket.

Azonban az oláh forradalmárok kilakoltatására adott császári

alispánnak is meghagyta, hogy a megye határszéleinek egész hosszában erős őrzáratok tartassanak s a marosi révek szorgalmasan őriztessenek, „ne pessimorum hominum ausu, irruptione, aut sui insinuatione malum ad has partes transfundatur.“ A bezdini görög archimandrita és temesvári görög keleti püspökhelyettes, nemkülönben a verseczi görög püspök által békés magatartásra buzdították a nékik alárendelt óhitű népet. Katonai részről Koppenzeller tábornok küldött ki hadosztályokat a határok őrizetére. Karansebesről a Württemberg huszárezred vonult ki a lázadók ellen. Lippára, Faesetre és Bulesra két-két század gyalogos rendeltetett, „ut nempe totum tractum juxta defluxum Marusii occupent, ne ex parte Aradiensi perversi homines semet salvare possint.“ 1784. nov. 9-én már felni lehetett, hogy az oláh lázadók Radnára betörnek. A Radnától egy óra járásnyira fekvő Otvozt fel is gyújtották. 200 főből álló oláh csapat egész Solymosig nyomult már előre. Radnán és Lippán meghúzták a vészharangok és a megfélemlített lakosság vad futásban menekült. Irja továbbá Jankovich, hogy az erdélyi postakocsit kísérő hajduk, Kossova és Dobra falvak közt, nagy csapat oláh néppel találkoztak, kik menőben voltak a dobrai vásárra. Figyelmeztetvén őket, hogy ne menjenek Dobrára, mert ott az oláhok közt forradalom tört ki, azt felelték: „Bár adná az Isten, hogy mindenütt az történjék!“ (Magyar országos levéltár.)

szabadalom fegyverét, olyanok ellen is kezdék vala fordítani a halál félelmeit átszenvedett erdélyi vármegyék és a vérengzések iszonyai által megrémített, vagyonukban is érzékenyen megkárosított birtokos magyar nemesek és a szászok, kiknek a gyászos események előidézésében éppen semmi részök sem volt. Attól lehetett tehát tartani, hogy a megtorlás bosszúja az ártatlanokat is sujtani fogja és az ilyen visszaélések újabb elkeseredésre és nemzetiségi ellenségeskedésekre fognak alkalmat nyújtani. Az oláhok nem is mulasztották el a császár elé folyamodással járulni, előadván, mily igazságtalanul üldöztetnek és hogy számos hű alattvalója a császárnak minden ok nélkül koldusbotra kárhoztatik a magyarok által. Kérték az üldözések beszüntetését. II. József, kire a panaszok úgylátszik nagyon kellemetlenül hatottak, rögtön teljesíté az oláhok kérelmét. 1786. évi július 10-én szemrehányólag írja gróf Pálffy cancellárnak: „Amit előre láttam, hogy t. i. az engedély, melynél fogva azon oláhok, kik az utóbbi lázadásban vérengzéseket és kegyetlenségeket követtek el, Erdélyből kitiltassanak és a Bánátba áthelyeztessenek, visszaélésekre és kihágásokra fog okot szolgáltatni, ime beteljesedett. Utasítsa a guberniumot, hogy az erdélyi oláhság deportációját szigorú rendelettel azonnal állítsa be, annál inkább, mert az ilyen száműzetések (Verschiekungen) már másfél év óta naponkint folytattnak.“¹⁾

1786. évi aug. 1-jén válaszolja az erdélyi tartományi gubernium részéről gróf Bruckenthal Sámuel a császárnak, miszerint parancsolatja szerint eljárva, „a legszigorúbb felelősség terhe alatt (unter der schärfsten Verantwortung) hagyta meg Hunyad, Kolozs és Alsó-Fehér megyéknek, hogy a lázadó (tumultuirenden) oláhok ellen folyamatban levő mindennemű vizsgálatok azonnal teljesen beszüntessenek, az országból senki többé ki ne utasitassék, azok pedig, kik a börtönökben elzárva vannak, haladéktalanul szabad lábra helyeztessenek és a múltban elkövetett hibáikért soha többé felelősségre ne vonattassanak.“²⁾

Ezzel vége szakadt Dél-Magyarországon II. József alatt az erdélyi oláh bevándorlásoknak. Ami oláh telepítés itt még József korában előfordult, az éppen nem képez valamely történelmileg fontosabb mozzanatot. Inkább is nevezhetők ezen telepítések átköltözésnek egyik dél-magyarországi oláh faluból a másikba. Teljesen új falu, az egy krassómegyei Gözest-en kívül, nem is épült József uralkodása alatt Dél-Magyarországon. Ennek lakossága 1783-ban Erdélyből, névleg Erzsébetvárosból, Szászújfaluból és Hondorfból szakadt ide, a honnan azt a túlságosan felzaporodott örmények szorították ki. 1781-ben Vörösmarton, az oláhbánsági katonai ezred területén telepednek belföldi oláhok. Ugyanakkor

¹⁾ Magyar országos levéltár.

²⁾ Ugyanott.

Kakova, sokat szenvedvén a nagy vízáradásoktól, Nagy-Nikolineczre vonúlt át. Kossova 1787-ben települt át Nemesest mellől, a Csaka völgyéből, mostani helyére. Birkis, mely falu eredetileg közel feküdt a Maros partjához, 1787-ben elpusztulván, magasabb területen lett ismét fölépítve, hogy lakossága a gyakori vízáradásoktól szabadúljon. Bolvasniecának szerteszét szórt házait a benyomult törökök fölégetvén, a falu 1788-ban a mostani emelkedettebb helyen összpontosítatott. Kétségtelen, hogy a török háború alatt és annak bevégeztével is költöztek át Dunán-túli oláhok dél-magyarországi fajrokonak falvaiba; számukat azonban nem ismerjük. Valamint hogy arra nézve is vannak adataink, hogy azon sok útonálló rabló csapatok közül, melyek a múlt században Dél-Magyarország minden vidékeit rettegésben tartották és melyek ellen, nagy számuk és vakmerőségek miatt, a temesvári és a határőrvidéki katonaság olykor egész formaszerinti csatákat vívott, némelyek Krassó megye erdőségeiben telepedtek le és a felsőbbbségek részéről megkegyelmezással lettek biztosítva. Krassó megye oláh lakosságát bizonyára több száz ilyen magabaszállott kalandor szaporította ama zűrzavaros háborús időkben.¹⁾

Végül említenem kell még, hogy némi csekély cigány-telepítés is történt ezen időtájban Dél-Magyarországon. József császár esellel akarta elérni azt, mit anyja számtalan jótéteményei s nagylelkű ígéretei által sem tudott elérni. Ugyanis szigorúan megtiltotta a cigányoknak átköltözni egyik megyéből a másikba, vagy az országban szabadon barangolni. És hogy ezt ne tehessék, legkedvesebb élvezetöktől fosztotta meg őket: nem volt szabad lovakat tartaniok. „*Vetitum illis equos tenere aut servari, sub poena confiscationis; exceptis iis, qui assumpta colonia, onus publicum supportant.*“²⁾ A torontáli déli részek, Temes megye Máros-melléki tájai, de főleg Lugos vidéke és az Almás, ez által néhány kisebb oláh-cigány coloniát nyertek. Schwartner kimutatta, hogy a cigányok e kényszeres rendszabály nyomása alatt 1782 körül 77¹/₂ telket ültek meg Magyarországon, mely földnek legnagyobb része a dél-magyarországi vármegyek területére esik, a hol akkor legtöbb cigány tartózkodott.³⁾

Ezzel befejezhetem II. József császár dél-magyarországi telepítéseinek minden oldalról új világításba helyezett és kimerített történetét.

¹⁾ 1782. évben tudomásul veszik Torontál megye rendei, hogy a vidéket félemlítő tizenöt rablóvezér, csapatostól együtt, letette a fegyvert és megkegyelmeztetvén, Krassó megyében letelepedett; de van még három, kik eddig még nem adták meg magokat, de azok szintén készek a békés polgári életre, ha a vármegyek őket is megkegyelmezni akarnák. (Protocoll. Sess. 1779—1783.)

²⁾ Magyar országos levéltár.

³⁾ Statistik v. Ungarn.

A későbbi telepítéseket többé már nem az udvar eszközlé önkényűleg. Azok már a vármegyéknek saját alkotmányos jogkörében eszközöltettek a magyar kormány, a magyar kincstári uradalom és egyes földesurak által. Az ezentúli telepítések nem képeznek tehát külön tárgyat Dél-Magyarország történetében, hanem összeesnek az egyes vármegyék közeleti történetével; a miért is azokat alább a vármegyék külön történetének keretén belül fogjuk tekintetbe venni.

VI.

AZ 1788. ÉVI TÖRÖK HÁBORÚ.

Dél-Magyarország múlt századi történetét egy szerencsétlenül tervezett és kudarcra jutó végződött véres esemény, az 1788-dik évi török háború zárja be, mely végromlással fenyegette a haza déli határszéleinek eddig elért minden culturáját, anyagi és szellemi vívmányait és felszaporodott népességét. Azon súlyos rázkódtatásoknál fogva, melyeket e háború mindenütt a monarchiában, de sőt az egész európai continensen előidézett, világtörténeti jelentőséggel bír. Dél-Magyarország oly helyzetbe jutott miatta, hogy majdnem a félhold uralma alá került ismét. A háború réme most sokkal ijesztőbb alakban tűnt fel, mint az 1737—39-diki török hadjárat alkalmával. Most már több is volt a veszíteni való, mint félszázaddal ezelőtt! A főnök hadviselésre, mely a birodalmat temérdek adósságba keverte s gyászt és nyomort vont maga után, egyrésztől II. József császárnak a hajdan Magyarország felsősége alá tartozott tartományok iránti viszonzókereseti politikája, másrésztől II. Katalin orosz czárnőnek hagyományos tervei, melyek szerint a mind nagyobb gyöngeségbe sülyedt Törökországot elfoglalni akarta, szorgáltattak okot. Potemkin ravaszsága, és szüntelen bujtogatásai IV. Ahmet szultán ellen, mindjobban megérlelték és siettettek az igazságtalan háború kitörését.¹⁾

A feszült viszony József császár és a szultán közt már 1782-ben kezdődött, mikor a császár Bosznia egy részének átengedését követelte és a portától tagadó választ kapott. Kaunitz herceg és Herbert konstantinápolyi osztrák nagykövet 1783-ban igen élénk diplomáciai tevékenységet fejtének vala ki ezen ügyben az európai udvaroknál, és rábírní igyekeztek a császárt, hogy Belgrádot és a többi Dunán-túli várakat, az Unnájig terjedő területtel együtt, ragadja magához minden halogatás nélkül, még ugyanazon évben és oly időszakban, mikor a törököknek későn lesz komoly ellenállásról gondoskodniuk.²⁾ A biro-

¹⁾ Ranke: „Serbische Revolution,” 78. l. és Fessler: „Die Gesch. d. Ungern,” X. 576. l.

²⁾ Bécsi titkos levéltár. Vorträge u. Referate de Ao. 1783.

dalom népeit tehát már akkor kezdék különféle háborús hírek nyugtalanítani. De még válságosabb lett a helyzet 1785-ben. József az előbbeni évben létrejött „Szined“-féle kereskedelmi szerződés daczára sem érhetvén czélt a dunai és feketetengeri kereskedelem fölszabadításában, keserű szemrehányásokkal illeté e miatt a portát, és a kereskedelmi szerződés szigorú teljesítése ügyében folytatott tárgyalások alkalmával ellenséges súrlódásokba elegyedett a konstantinápolyi udvarral.

1785. évi márcziusban már mindkét részről serényen foganatba vétettek a hadi előkészületek. Belgrádba 25 zászlóalj jancsár és több száz jurika érkezett, az élésházak ott és mindenütt a török határokon eleséggel rakattak meg, a szultán táborkarának legmeghittebb vezérét, Kibaja Selim basát rendelte Belgrádba, a török hadsereg, tekintet nélkül a télutó zord időjárására, Szilisztriában összpontosított és a Dunamenti erősségek, le egész Orsováig, nagyszámú katonasággal töltettek meg.¹⁾

Szintazonképen volt az a mi határainkon is. A dél-magyarországi vármegyékben és a katonai örszéleken katonaság vonatott össze, a Duna balpartja hosszában közel egymáshoz sánczok hányattak és cordonok állitattak fel, Szeged, Arad, Temesvár, Páncsova, Zimony, Beeskerek és Titel, Versecz, Mehádia, Fehértemplom és Karánsebes helyőrségei tetemesen szaporitattak, a katonai tárházak élelmi czikkekkel rakattak meg, stb.²⁾

Nagyon neheztelőleg nézték Konstantinápolyban azt is, hogy József, II. Katalin czárnővel, éppen most állott legbizalmasabb benső baráti összeköttetésben, midőn a czárnő igazságtalan önkénykedése

¹⁾ Az akkori hadi készülődésekről írja a „Magyar Hírmondó“ 1785. évi böjtmáshó 16-diki száma: „A múlt holnapnak 21-dik napján költ Bánátusi Levelek azt mondják, hogy nem régiben Belgrádba, azokon a jancsárokon kívül, kik 25 zászlókkal beérkeztenek, jöttek egynehány pár 100 úgynevezett jurikák is. Itten a jelenvaló időben minden látható készületek tétetnek és az élésházak mindenféle eleséggel rakatnak, kivált rizskásával. Hogy valjon a belgrádi basa a már nevezett jurikákat a vár újítására-e, vagy más szükségére gyűjtötte-e le?, azt mi nem tudjuk. Mindazonáltal, mivel egy darab időtől fogva már Belgrádban gyűjtik a népet és az eleséget, egy kis figyelemességgel lehetünk a mi bőv nadrágú szomszédaink eránt.“

²⁾ A „Magyar Hírmondó“ 1785. évi márczius 23-iki számában olvassuk: „Az ausztriai hadi szorgalmatosságok legnagyobb mértékben kezdenek folyni; az egész ármádiának számára minden szükséges készületek serényen folynak, nevezetesen az éléstárak új eleséggel minden felé töltenek, stb. Amaz európai főhadimester Friederius, a muszka esaszárnénak rendkívül való készületét és seregeinek táborozását észrevevén, bizonyos követje által megtudakoztatta: mindazok mire czéloznának? Erre a felséges vitéz asszonyi állat azt felelte, hogy mindazok azok ellen készítettének, kik a római esászár ellen alattomban való tanácskozásokkal és rejtett végű czélokkal élének. A törökök egész Európának belső állapotát meghitt emberek által kémleltetik.“

1784. január 8-án egyszerűen orosz tartománynak nyilvánította az Anatoli-Kavakban a krími félszigetet és Kubánt, mely birtokoknak a rusztsuk-kajnárdsi békepontok értelmében a tatár khán alatt függetleneknek kell vala maradniok, és melyek elkobzása miatt lázas forrongásban volt most az érzékeny veszteséget és az igazságtalanságot megtorolni ohajtó összes muzulmán nép. II. Katalin semmibe se vevén a porta sürgetéseit, melyek által a Krim függetlenségét helyreállítani ohajtotta, Törökországnak görög és más keresztény alattvalóit is fölkelésre lázította a szultán ellen.

Mindkét hatalom, az osztrák és az orosz, mintegy készakarva látszottak tehát keresni az alkalmat, hogy a törökkel összetűzzenek és terveiket egy diadalmas háború által, melynek szerencsés kimenetelében pillanatig sem kételkedett egyikök sem, sikerre vezessék. Az alap, melyből a két hatalomnak közös hadi cselekvése kiindult, egy titkos szerződésben rejtett, melyet József császár Katalin orosz ezárnővel, a miniszterek és követek közbenjárása nélkül, egészen magán levelezésileg kötött olyképen, hogy a két uralkodó kölesönös segélyt ígért egymásnak, ha valamelyikök nyolcz év lefolyása alatt bármely oldalról, de különösen a porta által megtámadtatnék. Ezen felül biztosíták államaik integritását, sőt az esetleges foglalásokról és compensatiókról is megemlékeztek.¹⁾ E végzetes szerződést újból megerősíté a császár, midőn 1787-ben Katalin meghívására Chersonba utazott és három heti ott időzése alatt véglegesen is megállapodott a ezárnővel a Törökország ellen fogamatba veendő eljárás iránt. József kötelezte magát a törököt, mihelyest a hadizenet Oroszország részéről megtörtént, egész hadi erejével megtámadni. Arra természetesen nem gondolt az önkényű monarcha, hogy oly háborúnál, melynél a magyarok vére és pénze is kérdésben forgott, előbb Magyarország rendéinek beleegyezését is ki kell vala kérnie.

Azonban alig jött létre a közös megállapodás, a császár krími mulatozását egyszerre egy váratlan esemény, Belgiumnak fellázadása zavarta meg, minek következtében József roppant sietséggel Bécsbe utazott. Otthon körülményesen értesülvén a baj nagy horderejéről, zavarában szerette volna kivonni magát az orosz szövetség kötelezettségei alól, és sűrű levélváltásokban igyekezvén mérsékelni a ezárnő harezvágyát, mindegyre arra kérte őt, hogy a háborút halasztza el; mert neki a jelen gyötrelmes szorongattatásokon kívül, még Hollandia, Angol- és Poroszország ellenszövetségétől is méltán kell tartania. De már minden későn volt. A török, kit az angol, porosz és svéd követek is szüntelen izgatnak vala, az orosz követet, ki a Krim kiadatása iránt elébe adott okmányt aláírni vonakodott, a héttoronyba záratta,

¹⁾ Arneth: „Joseph II. und Katharina von Russland. Ihr Briefwechsel.“ 72—90. ll.; és Kállay Béni: „A szerbek története,“ 178—1815. I. k. 249—250. ll.

és nem akarván tovább tűrni az orosz politika folytonos beavatkozását, kivált a kaukázusi ügyekbe, 1787-dik évi augusztus hó 24-dikén maga izente meg a cárnőnek a háborút.¹⁾

József e kényszerítő körülmények közt már nem léphetett többé vissza; de a hadizenettel még majdnem félesztendeig késett. Ingadozott folytonosan és konstantinápolyi követe által még mindig a béke helyreállítását látszott közvetíteni Oroszország és a porta között.²⁾ Katalin nem mulasztá el a habozó császárt kötelezettségének teljesítésére erélyesen felszólítani; minek következtében József, az 1787-dik év végén, 180.000 embernyi sereget vont össze Dél-Magyarországon, Erdélyben és Horvátországban.³⁾ A főtábor a centrumot képezte 103,100 emberrel. A jobb szárnyon Lichtenstein herczeg állott a horvát hadsereggel: a jobb szárny és a fősereg közt gróf Mitrowsky foglalt helyet a szlaven csapatokkal. A bal szárnyat a galicziai hadosztály képezé 25,800 emberrel Coburg herczeg vezérlete alatt azon rendeltetéssel, hogy az oroszokkal közreműködjék. A főseregtől balra oldalszárnny gyanánt helyezkedett el a 12,800 embert számláló „bánsági“ hadosztály. A galicziai sereg jobbik oldalszárnnyán voltak a 22,800 főnyi erdélyi csapatok előbb Fábris, azután Hohenlohe parancsnoksága alatt. A Dunán a csajkiszták és egy jól felszerelt flotilla látták el a hadi szolgálatokat. A kelletlen háború veszélyeinek kitett ezen hadseregben nem kevesebb, mint negyvenkét ezer magyar indítatott a török határokra. A csapatokat, gróf Lasey fővezér tábornagy tervéhez képest, mintegy 180 mértföldnyi hosszúságban állítá fel a császár a határon. Dél-Magyarország minden zuga megtömötett ekkor katonasággal. Hadi központokká lettek: *a)* Temesvár; ennek fiókjai voltak: Rékas, Lugos, Fehértemplom, Dognácska, Resicza, Bogsán, Oravicza és Szászka. *b)* Karánsebes; ennek fiókjai: Mehádia és Bosovics. *c)* Páncsova és Perlaszváros, a környékbeli falvakkal. *d)* Arad és Lippa, a környékbeli falvakkal. *e)* A német-bánsági határőrvidéken Új-Boresa; ennek fiókjai: Cservenka, Wischnicza, Offesa, Ó-Boresa és Hajduska. *f)* Homolicza, és fiókjai: Dunavácz, Krotzka, Bresztovácz és Despot. *g)* Kubin és Osztrova, a környékbeli fiókhelyekkel. A főtábor ekkor még a Bácskaságban Futaknál foglalt állást.⁴⁾

¹⁾ Horváth M.: „Magyarország történelme,” VII. k. 644. l., és Zinkeisen: „Geschichte des osmanischen Reiches,” VI. k. 630. l.

²⁾ Zinkeisen és Kállay, id. m. 639—642. és 250. ll.

³⁾ U. o. — A hadsereg létszámát Kállay 130.000 emberre, Vaniček 218,800-ra teszi. A hadsereg 1500 ágyút vitt magával.

⁴⁾ Bécsi hadügyi levéltár. — A seregnek, mely ily képtelen hosszú vonalban, a Dnjester torkolatától a Zermajnáig állítatott fel, már egymaga e hallatlanul egyetlen elhelyezés adta meg az első halálos döfést. Bécsi szakértő körökben már félni kezdének, hogy Lasey ez által szabad utat nyitott a töröknek egész a birodalmi

Elhelyezvén ekként a hadakat, ezeket írta József a viszályok kiegyenlítésére ajálkozott porosz királynak: „Már kardot rántottam, s előbb nem is teszem azt vissza hüvelyébe, míg birtokomban nem lesz mindaz, mi eleimtől elvétellett. Vajjon mi más az ozmánok elleni vállalat, mint viszkonkereset azon tartományokra, melyek koronántól elragadtattak? Eleim kénytelenek voltak az utrechti békében Spanyolországot, a bécsiben Nápolyt és Siciliát, néhány évvel utóbb Belgrádot, Sléziát, Pármát stb. átengedni, — és kapott-e ezekért más szerzeményt Ausztria e század folytatában? Remélem, felséged nagyon világosnak látandja elhatározásom okát, melynél fogva a portával háborúskodom, és nem fogja félreismerni igényeim igazságát.”¹⁾

A hódítás reménye által mindjobban fölhevítve, elvégre erőt vett Józsefen a diesvágy és a lovagias érzelem, melyre adott szava és a Katalinnal kötött szerződés figyelmeztették őt. Leküzdvé tehát hosszas tévovázását, most már forma szerint is hadat izent a portának. A hadizenetet 1788 évi február 9-én kézbesíté báró Rathkeal Herbert konstantinápolyi internuntius és meghatalmazott osztrák miniszter Wollenburg tolmács által a Reis-effendinek. Az izenetben hangsúlyozza a császár, hogy az orosz ezárnő követeléseinak igazságosságát nem lehet félreismernie és hogy a porta okozta a háborút, mert a ezárnő által óhajtott egyességre sehogy sem akart hajolni, és úgy az ő, mint Franciaország békéltetési kísérleteit megbiúsította. Szemére hányja a portának, hogy az Oroszországot megillető krimi félszigetet nem akarja átengedni, az orosz nagykövetet a héttoronyba záratta, az ellenségeskedéseket ő kezdte meg, sőt Oroszországnak háborút is izent. A porta előtt nem ismeretlenek a császár és az orosz császári felség közt fennálló barátság és szövetség legszorosabb képesai, és azért önmagának tulajdonítsa a porta, hogy a császár kénytelen a régi hű baráti és frigyfársi kötelmeket egész mértékben teljesíteni és a háborúban haldéktalanul ténylegesen résztvenni.²⁾

Az osztrák udvar hadi nyilatkozatára manifestummal válaszolt a

fővárosig. Laudon azt a megjegyzést tette, hogy Lasey rendszabályait csak akkor lehetne helyeselni, ha a birodalmat a döghalál behuzolása, vagy a rabló bandák betörése ellen kellene megoltalmazni. Ez esetben elegendő lett volna az örködés erő nélkül is. De nagyon komoly dologgal játszik a fővezér, midőn a kordon felállítását oly ellenségtől akarja az országot megmenteni, kinek betörését, birodalmának roppant terjedelme miatt, félmillió katonaság is alig lenne képes megakadályozni. (Fessler, id. m.)

¹⁾ Horváth M.: „Magyarország történelme,” VII. k. 614—645. ll., József leveleinek gyűjteménye és Hübner: Lebensgesch. Jos. II. 466. l.

²⁾ Névtelen: „Geschichte des Krieges zwischen Russland, Oesterreich und der Turkey,” Bécs. 1791; és: „Die freiwillige Theilnahme der Serben und Kroaten an den vier letzten oesterreichisch-türkischen Kriegen, dargethan in einer Sammlung gleichzeitiger geschichtlicher Urkunden.” Bécs, 1791.

porta, melyet február 27-én küldött meg a Konstantinápolyban székelő összes nagyhatalmi követeknek. „Oroszország, — mondja a porta a manifestumban, — a vele kötött egyezség után mindenfélét megengedett magának, mi a magára vállalt kötelességeivel ellenkezett. Az összes barátságos hatalmak nagyon jól tudják, hogy a kajnardsi szerződés alapját a Krimnek teljes függetlensége képezi. E pont megtámadhatatlannak látszott lenni. Azonban Oroszország, tisztán a félsziget birtokára való vágya által indítatva, minden eszközt felhasznált, mely nagyratörő ezézlatait elősegítheté. Ghiray scháhint a Krimbe küldé, támogatta őt hadaival, lábbal tapodván mindazon kikötéseket, melyek ama tartomány függetlenségét biztosítják. Erőszakot és eselt használt, hogy a tatárokat Ghiraynak fejedelmökké kikiáltására rábirja, más-résről pedig fegyverrel fenyegeté a portát, ha a scháhin fejedelmi méltóságát elismerni vonakodnék. A szerződés ilyen megsértését nem elégszámván, azonkívül még nagyszámu csapatokat is összevont, megtámadta a krimi félszigetet és elfoglalta azt.“¹⁾

A díván leleplező manifestuma, mely még feketébb színekben mutatá be országvilágnak Ausztria oktan beavatkozását, mitsem változtatott József szándékában. Ő, ki a történelmi jogokat s a magas politika kötéseit soha tiszteletben nem tartotta, minden irányban érezte a hatalmi nagyságát: mint Magyarország királya a rendekkel, mint Belgium és Ausztria ura Hollandiával és Bajorországgal, mint örökös fejedelem és császár a pápával, végre mint a második keresztény nagyhatalom képviselője a portával. Népeinek elégedetlensége nem riasztá őt vissza alkotmányserelmes módon új adókkal terhelni a birodalmat a tetemes hadi szükségletek megszerzése végett, újonczsedési és gabonaszállítási kérlelhetlen parancsolatai által megszegni alattvalóinak jogait. Magyarország e miatt minden eddigieknél hevesebb mozgalmak színhelyévé lön. A vármegyékben ingerült nyilatkozatokban tört ki most a keblek mélyébe fojtott indulat. Feliratokat menesztének a császárhoz, hogy mintán törvényeik, alkotmányuk szerint a honvédelemre szükséges segedelem tárgyalásába a megyék külön-külön nem boesátkozhatnak, hirdessen ő felsége országgyűlést, hol az ügy köztanácskozásban hányassék meg, s közakaratul mondassék ki a határozat. De József ebben is mellőzé a nemzet jogos, törvényes kívánatát, s a kir. biztosoknak hagyta meg az újonczsedést és a többi hadi szükségletek beszerzését. Dél-Magyarországon sok nehézség és zavar közt szigorú kényszer útján eszközölteté az, mert az új földesurak adózási szabadalmaikra, az imént megtelepített németiség fejedelmileg ígért hadmentességére, a rácság pedig privilégiumaira hivatkozték. A nagy-kikindai districtus senátorai

¹⁾ Ausführliche Geschichte des Krieges zwischen Russland, Oesterreich und der Turkey. I. k. 58—59. II.

tanácsülési határozattal izenték meg az újonczokat és a hadi adó beszolgáltatását sürgető megyei alispánnak, hogy „a vármegyének semmi parancsolni valója nincs a kiváltságos kerületben.“

Érintém mindezen előzményeket, hogy azokból az 1788. évi török-orosz-osztrák háború keletkezésének valódi indokai megismer-
tessenek, és ne legyen többé Dél-Magyarország történelmében elhall-
gatva, vagy elpalástolva a telhetetlen hatalom- és bírvágy, a korlátlan
uralkodói önkény és szeszély, a mi miatt sok ezer embernek vérért
kellett ontania, életét föláldoznia, a mi miatt számtalan család vég-
inségre jutott, Dél-Magyarországnak felvirulásban levő népes, termékeny
vidékei elpusztultak!

A tábornok élére állítá a császár mindjárt első kezdetben:
Gemmingen, Neugebauer, Blankenstein, Clairfait, Tige,
Drechsler, Brechainville és Splényi altábornagyokat, Alvinczy,
Palavicini, Wenckheim, Haroneourt, Nádasdy, Keil,
Sturm, Kaponagh, Staader, Harrach és d'Alton tábornokokat.
Mellőzvéen a győzelmes hősokeket, Landont és Hadikot, szerenesétlen
balfogással gróf Lascy Móricz kedvencz és bizalmas tábornagyát
nevezé ki az összes hadsereg fővezérévé. A dél-magyarországi, vagyis
az úgynevezett bánági csapatok főparancsnoka gróf Wartensleben
altábornagy lett. Az ő parancsnoksága alatt vezényeltek Papilla,
Benyowszky és Berg tábornokok. A dél-magyarországi hadsereg
állományát képezte három magyar zászlóalj (Alvinczy, de Vins és
Eszterházy), két zászlóalj határőr és az önkéntes csapatok, továbbá
hat dragonyos század és hat huszár század.

Osztrák részről az ellenségeskedések a törökökkel, még a tény-
leges hadizenet előtt, 1787. évi deczember 2-án vették kezdetöket, egy
a belgrádi vár ellen intézett, de már a kivétel előtt meghíúsult kalandos
hadi vállalat. A vállalathoz bizonyos Csardaklija János, belgrádi
lakos szolgáltatta a tervet. Ekkor ugyanis már sűrű közlekedés állott
fenn a túlparti szerbek és a Zimony körül tanyázó katonaság között.
A belgrádi szerbek szívesen nyújtottak a császáriaknak segédkezet az
ellenség megaláztatására szolgáló bármily vállalatukhoz.¹⁾ Csardaklija
terve abból állott, hogy ő megszerzi a vár kulesait és társaival együtt,

¹⁾ Ezt, a vérlázító, embertelen kegyetlenségek után, melyeket a törökök szerb
alattvalóikon elkövettek, természetesnek tartom. A belgrádi basa parancsolatot adott
ki, hogy a kerületek főnökei naponkint minél több keresztény fejet tartoznak a várba
beszállítani. Különösen azoknak rokonai ellen dühöngtek a mohamedánok, kik a
Dunán átmenekülve, császári oltalom alá helyezték magokat, vagy a császári hadaknál
katonai szolgálatokat vállaltak. Fegyveres török csapatok száguldozták be a szerb
falvakat, s rakásra gyűjtvéen azoknak előkelőbb és vagyonosabb lakosait, kimélet
nélkül lefejezték és gyakran nagy társzekerekkel küldék be a szerenesétlen keresz-
tények fejét a vérszomjazó belgrádi basának. (Jelentések a bécsi hadi levél-
tárban.)

egy előre kijelölendő éjszakán, beereszti a esolnakokon megérkezendő esászáriakat. Sikerült is Csardaklijának viaszlenyomatok segítségével utánoznia a várkapu kulcsait, s így minden készen lévén, az 1787. évi december 2-áról 3-ára menő éjjelen elrejtőzött a Szukapi (vizikapu) közelében, a melyen út az osztrákoknak a várba kellett volna lopódnok. A szerencsétlen kezdet kudarczában négy magyar ezrednek, az Eszterházy Antal és Miklós, a Gyulay és Ferdinánd ezredeknek kellett megosztoznok, melyek egy horvát ezreddel és a szükséges tűzérsséggel hajókra szállva, Belgrád alá küldettek a esel végrehajására. Alvinczy és Gemmingen tábornokok 300 emberrel 22 ostrom-ágyúval és az ostromhoz szükséges készletekkel előre mentek ó december 3-án reggel sűrű ködben látatlanul Belgrád falai alá érkeztek. A vár akkor még nem volt eléggé megerősítve. Alvinczynek pedig titkos emberei voltak a várban, kiknek közreműködésére számíthatott a vár megrohanásánál. Azonban a később érkező és a többi katonaságot szállító hajók a köd homályában nem láthaták sem Belgrádot, sem nem vehették észre a reijók várakozó társaikat, és így tova evezvén, egészen Páncsováig haladtak előre. Azokat, kik a vár alatt kiszállottak, a rájuk várakozó szerbek bebocsátották a kapun, és azonnal hozzá is fogtak a rosszul őrzött török ágyúk beszegezéséhez. De Alvinczy hiába leselkedett a kirendelt ezrednek után. Végre türelmét veszelve, heves-ségében csekély környezetével már-már rohamot akart a vár ellen megkísérteni, de Gemmingen ellenezte a vakmerő vállalatot. Vissza kellett tehát vonulniok a sikertelen kirándulásból. Mire a végre is fel-lármázott várőrség a hely színén megjelent, még csak a nyitott kapu és a beszegezett ágyúk tetten néma tanúságot a meghiusult merény-letről. Azalatt a belgrádi pasa időt nyert, hogy helyőrségét 9000 emberrel szaporithassa. Egyszersmind panaszt tett a zimonyi osztrák parancsnokságnál az okadatlan békeszegés miatt. A parancsnokság azzal mentette magát, hogy az éjnek idején Belgrádig előtolt csapat csak figyelő csapat volt, mivel azon hír terjedt volt el, hogy a pasa be akar törni Magyarországba. A pasa nem bírván kormányától e részben utasítással és a formaszerű hadizenet ekkor még egyik részről sem történvén, kénytelen volt megelégedni a válaszszaal és nyungton maradni. De azon szerbeken, kik a merénylethez segédkezet nyújtottak, irtóztató bosszút állott. Csardaklijának és Kara Gyorgyénak sikerült elmenekülniök, azonban társaik közül többen elfogatván, kínos halálra ítéltettek. Éles forgácsokat vertek körmeik alá és úgy hagyták őket a legborzasztóbb fájdalomak közt kimúlni. A felsülést később egészen másképp igyekeztek kimagyarázni az osztrák főtáborban és a hivatalos, de többnyire hazug hadi tudósításokban.¹⁾

¹⁾ Kállay: „A szerbek története,“ I. k. 256—255. II., és Böhm L.: „Dél-Magyarorsz. kül. történelme,“ I. k. 167. I.

Dél-Magyarországon 1787. évi november hó elején foglalták el a császári csapatok a fenn elősorolt hadi állásaikat. A dél-magyarországi hadsereg parancsnoka, Wartensleben, Fejértemplomban ütötte fel hadi szállását. Benyovszki és Lilien tábornokok Pánesován, Zulechner őrnagy Homolczán, Papilla Mehádián, gróf Nugent Fundina Sadri alatt az Al-Dunán, Henrici ezredes a Belgijosezreddel Új-Palánkán, Aspremont Kubinban stb. foglaltak állást csapatjaikkal. Minden csapat parancsnoka a vele szemben álló ellenséges tábor parancsnokának a maga részéről külön is megküldé a hadizenetet. Amint Papilla tábornok a viddini szeraszkirt 1788. évi február 6-án a háború kitöréséről értesítette, és a vele szemközt állomásozó basának a háborút megizente, egyben mindjárt megrohanta az oly hirtelen támadásra el nem készült Ó-Orsovát is, és minden vérontás nélkül elfoglalta a törökök e fontos hadállását. A városban mindössze csak 80 török találtatott, kik közül a legtöbbben csak egyszerű pisztolyokkal voltak fölfegyverkezve. Felolvastatván és tolmácsoltatván előtök a császári nyílt parancs, azt kérték Papillától, hogy szabadon elvonulhassanak. Ez minden nehézség nélkül megengedtetvén nekik, a tábornok még két hajót is boesátott rendelkezésökre, melyeken nejeiket és gyermekeiket a podgyászszal együtt elszállíthatták.¹⁾ Ó-Orsovát legott 400 császári szállotta meg. Gróf Wartensleben vezértábornok pedig a hadizenet megküldése után azonnal több török hajót vétetett el a Dunán.

Az erődítési munkálatokon kívül misem fordult elő más a tél folytán. A telet nyugalomban tölté a katonaság s csak a dunai őrzáratoknál teljesített szolgálatot. De 1788. évi február elején megtörténvén a hadizenet, melyet a belgrádi várba Harbach őrnagy vitt meg, a különböző osztrák hadtestek az egész hosszú vonalon megkezdették a támadást. Mindjárt a hadizenetet követő éjjelen elszedték és az innenső partokra hozták át a török esolnakokat, melyek kezükbe jutottak a Duna és Száva mentében. Gabrieli kapitány Gradistyénél több török hadihajót vett el az ellenségtől.²⁾ A horvát hadosztály parancsot kapott,

¹⁾ Bécsi hadügyi levéltár. — Mások állítják, hogy a törökök megmaradtak Orsován s megengedtetett nekik, hogy házaikat és gazdaságaikat megtartsák, és vallásukat szabadon gyakorolhassák.

²⁾ Ilyen hajó- és esolnakfogdosás ez időtől fogva naponkiint előfordult a Dunán. 1788. évi február 10-én jelenté Benyovszky tábornok és pánesovai parancsnok Wartenslebennek, hogy Branovaesky hadnagy február 8-án 100 emberrel átesapott a Dunán és Szendrő alatt az ellenség esolnakait mind elszedte és Dubovaezra vitte. Február 9-én Dollaseczki foglalt el több török naszádot Rámánál. Ugyanekkor Maovácz százados Gradistyénél és Galambócznál, Hiebel ezredes pedig Ó-Orsovánál kerítették kézre az ellenség kisebb dunai járműveit. A fővezér jutalmat tűzött ki a török vízi járműveknek elvételére. A jutalomdíj egy harunadát a csapatparancsnok, két harmadát a legénység kapta. (Bécsi h. ü. levéltár.)

a hadizenet napján a cantonok egész hosszvonalán átlépni a határt és az ellenség földjére hatolni be. Február 10-én ostrom alá vétetett Sturlics, Novi és Dubicza, 12-dikén elfoglaltatott Dreznik a Korana bal partján. Február 17-dikén Julius százados Szendrő várát támadta meg hét századdal és hét ágyúval, ezélt azonban nem érhetett, mert az ellenség résen és túlszámban volt. Wartensleben ez alkalomból diesérőleg ajálta a császár figyelmébe gróf Festetich őrnagyot és gróf Pálfit a Graven huszárezredből, kik a vár ostrománál kiválóképen kitüntették magokat. Febr. 21-én négy közkatonát a németbánsági határezredből, kik esolnakon a Dunán őrjáratot tartottak, a túlsó török partra dobott át a szélvihar, hol mintegy 100 belgrádi török lovas által megtámadtatván és üzőbe vétetvén, hadakozva szerencsésen megmenekültek és visszajövet a táborban azt a rémhírt terjesztették, hogy a nagyvezér 80.000 emberrel már Szófiánál áll, egy szeraskier 10.000 emberrel Viddinre, Memis pasa pedig 2000 emberrel Kladvára megérkeztek. A hír mibenlétének megtudakolására kiküldött kémek megerősítik vala annak valóságát, jelentvén még azt is, hogy Cserneez alatt 1400, Krajova alatt pedig 3000 muzulmán áll, és hogy a nagyvezér Szófiából, Nissán keresztül, 30.000 törököt indított a ruméliai pasa vezérlete alatt Belgrádba, parancsolatot adván, hogy Kladvánál a Duna áthidaltassék. Minden jel arra mutatott tehát, hogy a török haderő Dél-Magyarországot szándékozik megrohanni.

A rémhírek hallatára legott elhatározá a császár leütazni Dél-Magyarországra. Február 29-én már útra kelt Bécsből. Kiséretében volt gróf Kinszky Ferencz tábornok, gróf Auersperg Vilmos ezredes, Poniatowsky József, Reuss és Lichtenstein herczegek és báró Laudon, továbbá Bourguignon és Bourjois kabinettitkárok, egy fogalmazó és hat udvari szolga. József Trieszt és Fiume felől Zimonyon és Péterváradon át márczius 27-én érkezett a Futaknál táborozó fősereghez. Már előbb jött a táborba Ferencz főherczeg és megelégedését jelenté ki a jól felszerelt hadsereg fölött. A főherczeg Laseyval márczius 7-én szemlélte meg egész Eszékiig a hadállásokat, melyek szintén megnyerék tetszését, noha azok, főleg Eszéknél, erdők és mocsárok között terülvén el, a hadseregnek legalább hatoda betegségek általi veszendőségnek volt kitéve, és hol kétszer oly erős haderő sem lett volna képes valami jelentékenyebb sikert kivívni. De az ügyetlen Lasey mindezt jónak találta, sőt nézetének helyességéről a főherceget is meggyőzte.

Ez alatt jelentéktelen esatározások vívattak Zsupaneknél, Messeriesnél és Groczkánál. Márczius 11-dikén az ada-kalehi ozmánok ágyúkkal megrakott két hajóról támadták meg Fundina Sabri-nál a császári előőrsöket, de Vasques zászlótartó és Bosnyák hadnagy vitéz vezérlete mellett az oláh-illyr határőrök által

visszaverettek. Márczius 26-án 100 főből álló török csapat Dreneknél támadta meg Hübner százados csapatját, de rövid tűzváltás után kénytelen volt az is visszavonulni. A zimonyi osztrák sereg és a belgrádi török várórség között is naponként fordultak elő kisebb összefütközések. Katonáink időközönként betörték az ellenség földjére, Oláhországba, Szerbiába és Boszniába, elfoglalták Dreniket a buzini erdőben, meghíusult támadásokat intéztek Sturlikra, Berbirre, nemkülönben a novii és dubiezai várak ellen az Unnánál.¹⁾ Szerbiában, Belgrád vidékén és különösen a váljevói kerületben, részletes guerillaharezt folytattak a szerb fökelők, Nenádovics Alexa, Kócsa, Kara Györgye, Branovácski és Mihajlovics az ő önkéntes szerb csapataikkal a török ellen. Mihajlovics átment önkénteseivel a Száván s ott a törököket, különösen a várba élelmet szállító csapatokat nyugtalanítá. Sikerült is a szerb önkénteseknek márczius végén két ilyen élelmezési kiséretet, melyek egyike 700, másika pedig 1000 főből állott, széjjel verni és az élelmiszert elszakmányolni. A Jagodinából jövő török csapatok egyikét Kócsa fökelő vezér támadta meg 400 emberével s tette egészen semmivé. Más önkéntes szerb csapatok a Dunán keltek át s Groczka, Szendrő és Kulis körül vívtak kisebb-nagyobb, de mindenkor jelentéktelen ütközeteket.

E közben a császár főhadiszállásán elhatározottat Szabács várát bevenni. E végre a Zimony és Futak között elhelyezett sereg a Száva mentén, egész a Száva innenső partján Szabácsesal szemben fekvő Klenakig vonúlt, s április 20-án megkezdte az ostromot. A császár személyesen vezette át a hadakat a Száván. Résztvettek az ostromban az Eszterházy Miklós, Nengebauer és Kaprara ezredek Stáray Antal, Mitrowszky, de Ligne, Rouvroi és Poniatowszky parancsnoksága alatt. Nehány napi ágyúzás után, április 27-én, a török őrség megadta magát és a várba osztrák csapatok helyeztettek.²⁾

A törökök mozdulatai mindinkább bizonyosabbá tévék igyekezeteket, mielőbb a dél-magyarországi részekre benyomulni. József, ki megérkezése után legott önmaga vette át a hadsereg fölötti fővezérletet, ápril 16-án előbbre vivé a főtábort a délről fenyegetett Duna felé, és 20-ikán Bánovezén, 24-ikén pedig Zimonyban szállott meg. Itt értesült a császár, hogy Új-Orsovára, Csernecze és Kladvára újból 5000 török érkezett, kik naponta várják a parancsolatot a császári területet megrohanni és az országba minél beljebb vonulni. Papilla tábornok Zsupaneokról azonnal Mehádiára küldetett az ott állomásozó gr. Wartens-

¹⁾ A dubiezai vár ostrománál esett el gróf Nádasdy József százados. Csapataink 349 sebesültet és 82 halottat veszítettek a bástyak alatt.

²⁾ Kállay, id. m. 262—263. ll., és Vaniček, id. m. III. k. 411—414 ll. Az ostromnál bizonyos Bazil ferenczrendi atya s tábori lelkész tünteté ki magát, ki a kereszttel kezében első mászta meg a várfalakat.

leben bántási főparancsnokhoz, hogy vele a szükséges intézkedések iránt tanácskozzék és a foganatba veendő teendőket megállapítsa. Wartensleben hadi tervei pár nap múlva a császár kezeihez érkeztek, ki azokat, esekély módosítással, helyben is hagyta.

A június 11-éről 12-ére való éjjel megkísérlették a törökök Groczkánál az innesső partokon kiszállani. Azonban báró Lilien tábornok ébersége meghiúsította szándékukat. Mert idejekorán észrevévén az ellenség szándékát, erős tüzeléssel kényszeríté őket a Groczka és Rítopek közti szigetek mögé, onnan pedig Belgrádba visszahúzódní. A betörési kísérletek sokkal komolyabban és nagyobb erővel újultak meg június 19-én. Hajnali négy óra tájon mintegy 700 török nyomult Papilla hadcsztálya ellen, mely Zsupaneknél állomásozott. Az ellenség nagyobb része a Bachna völgye és az Állion hegy felől Tapir irányában kanyarodott, míg másik szárnyuk Tiskutnál csoportosult, hogy Papillát két tűz közé szorítsák. Papilla visszahagyván a gyalogságot elfoglalt állásaiban, ágyúival és a huszárokkal a Tafir magaslatain szemben álló ellenség elé nyomúlt és erős tüzelést kezdvén a hegy irányában, visszavonulásra kényszeríté az ily heves támadásra el nem készült törököket.

Június 25-én a túloldali Stanacz és Velikoszelóból egy levél érkezett a Pánesován tartózkodó törökországi menekült szerbekhez, melyben papjok a többi közt arról értesíti őket, hogy a törököknek megállapított tervök, Pejrárn ünnepök után betörni Magyarországra és az összes helységeket és védműveket a Duna mentén hatalmukba keríteni. „Zimony ellen, — mondja a tudósítás, — félnek menni; mert a foglyoktól és szökevényektől hallották, hogy Zimony alá van aknázva. Azt határozták tehát, hogy Zimony ellen akkor intéznek majd a Dunáról támadást, mikor a török hadsereg a magyar partokat megszállja és a császáriakat ott elfoglalva tartandja.“¹⁾

De mielőtt ez történhetett volna, a császári táborban egy váratlan, gyászos esemény okozott kínos benyomást.

Ugyanis a június hó utolsó napjai újabb emberáldozatokat követeltek. Ekkor esett Ráma a törökök kezébe és nyerte benne báró Lo-Presti József hősi halálát.²⁾

A Morava és a Karas folyók között ugyanis egy nagy Duna-sziget terül el, mely Ostrovának neveztetik. E szigetet a császáriak

¹⁾ Bécsi hadügyi levéltár.

²⁾ Lo-Presti-ről állítja Böhm Lénárd (Dél-magyarországi történelmi és régészeti értesítő: „Új-Palánka multja és jelene“ 1579. IV. f.), hogy dél-magyarországi születésű. „Dél-Magyarország külön történetében“ is bántási születésűnek mondja őt. Megjegyzem, hogy a rámai hős Bécsben született. (Lásd: „Austriache Geschichte d. Krieger zwischen Russland, Oesterreich u. d. Turkey.“)

tarták megszállva. A sziget alsó csücske közelében, a szerb földön emelkedett az ősi Ráma várkastély, mely az ellenség figyelmét eleinte ügylátszik kikerülte. A palánkai császári helyőrség, mindjárt kezdetben, ellentállás nélkül foglalta el ezen erősített pontot és a Belgijoso, vagyis a jelenlegi 44 számú Albrecht főhercegről nevezett gyalogezredből 23 embert küldött oda báró Lo-Presti József hadnagy paranesnoksága alatt. A hadászati pont fontossággal bírt a császáriak előtt, mert biztosította az átkelést az ellenség földjére. A folyam itt körülbelül csak 100 lépés széles és az Új-Palánka előtti kis szigeten épített redout elég védelmet nyújtott katonáinknak. Az ellenség csak akkor ismerte fel Ráma fontosságát, midőn a császáriak már elfoglalták azt, — és minden áron birtokába akarta keríteni.

Maga az erőd tornyos várat képezett egy csücsös sziklahegyen, hosszúkás négyszögű alaptervvel. Szögletein négy, az éjszakkéleti oldal közepén egy ötödik torony magaslott ki. A várnak külső védbástyáját mély sánczok környezék. A vár belsejében a falak és tornyok által környezett tér udvart képezett, melynek közepén körded idomú épület állott. Az erős várfalazat az udvar belsejében lőrésekkel és körben elhúzódo karzattal volt ellátva.¹⁾

Június 28-án hajnali 2 és 3 óra között mintegy 4--5000 főnyi török csapat húzódott három ágyúval egészen nesztelenül Ráma bástyái alá és még nap-feljötte előtt, 3 órakor reggel, váratlanul és gyorsan megrohanta a váracsot. Lo-Presti körültekintő megfontolással intézkedvén előbb a védelemre, azután az eltorlaszolt várudvaron maga köré gyűjtvén híveinek az ellenség roppant túlsúlyához képest úgyszólván semmibe se vehető csekély csoportját, Leonidas hősi lelkesedésével tüzelte, bátorította őket, hogy vitézül, bátran szálljanak szembe az ellenséggel, és a helyről, melyet katonai becsülettel védelmezni tartoznak, mind halálig egy tapodtat se hátráljanak.

Odakünn bömböltek az ágyúk. A golyózápor iszonyú erővel rombolá a régi erődnek különben is már omladozó falait. Irtózatos veszekiáltásokkal és fegyveres ökölrel rohant a török a földdel eltömött bástyarések ellen, de az élet-halálra viaskodó derék őrség által mindannyiszor visszaveretett. Már két óráig daczolt így a dicső csoport a török hordák szakadatlan tüzelésével, midőn remény támadt bennök segítséget kaphatni a mieinktől. Ugyanis az Új-Palánka előtti dunai redoutból egyszerre kemény tüzelést kezdének a császáriak 12 fento-

¹⁾ Dél-magyarorsz. tört. és régészeti Értesítő, 1877. IV. f. — Ráma, miként az itt lelt római emlékek kétségtelenné teszik, római castrum maradványa. A romok felső része Kánitz F. szerint a régi szerb várak építészeti modorával egyez meg, mi onnan van, hogy az idővel beállt dűlások és rombolások következtében szerb és török építkezések történtek a régi római alapfalakon.

saikkal az ozmán csapatok felé, a nélkül azonban, hogy a túloldali hegymagaslatok fordulói és a vár falai mögé vonult ellenség soraiban valami nagy kárt okozhattak volna. Az új-palánkai táborban is élénk sürgés, mozgás, készülődés volt észrevehető. Onnan is segélyt akartak a vízen át küldeni. Négy század gyalogságnak kellett volna hajókon áteveznie, hogy a gyötrelmes szorultságban vergődő vitézeket az ostrom alól fölmentsék. Azonban szerencsétlenségre éppen akkor oly nagy szélvész keletkezett a Dunán, hogy az átkelés a vihar által magasra felkorbácsolt hullámokon teljes lehetetlen volt.

Midőn így az ostrom már négy órán át folyton folyvást és mindig növekedő erélyvel megújítatott és az ostromlók engedni nem akaró kitartása elvégre már kétségbeesett elkeseredéssé fokozta az életökért és becsületökért küzdő ostromoltak elszántságát, rögtön váratlan fordulat állott be Rámán, melyet a Dunán-túli táborban arról vettek észre, hogy néhány erősebb lövés és robbanás után az ágyúk elnémultak, és a török esordák győzelmi riadójára teljes esend következett. A várac tetőzete lángba borult és messzire bevilágítá a környéket. Már most mindenki tudta, hogy Ráma elesett! A törökök még az nap délelőtt eltűntek a vidékről. Az elhullt törökök összes száma halottakban 400-ig, sebesültekben pedig 100-ig terjedt. Lo-Presti, a hat órai ostrom alatt, önkezüleg 60 embert terített le az ellenség soraiból. Egy szemtanu beszéli, miszerint a történetek után Rámára küldött császáriak constatálták, hogy az ellenség három oldalról hatolt be a várba. Ágyúit a kapunak szegezte, fölégette és bezúzta azt. Egy részök itt rontott be. Mások a falakat mászták meg, míg a vár harmadik oldalán egy földdel betömött falboltozat összeomlott és tág rést nyitott az ostromlóknak.

A várban élve senki sem találtatott, a hős védelmezők közül senki török fogságba nem jutott. Tizennyolcznak sebekkel borított és kegyetlenül megesonkított hulláját ott találták a vár udvarán. A vad esorda levágta fejüket és fegyverzetökkel, tarisznyájokkal, tölténytáskájokkal és minden szerelvényökkel magával vitte. Lo-Prestinek és a többinek nem akadtak nyomára. Csak a következő napon (június 29-én) találták meg a mezőn kettőnek szétszórt tagjait, és a kastély omladékai alól végre a hős Lo-Prestinek és a három hiányzónak testét is kihúzták. Lo-Presti hulláján a jobb kéz három, a bal kéz pedig két részre volt vágva, a testen egy kardvágás és két lösebb találatotott. Az elesettek közül három Ráma falai alatt szerb földben, a többiek pedig ide át Palánkán, a ma úgynevezett régi temetőben, temették el. Lo-Prestinek megesonkított holtteste egy bérkában Rámáról áthozatván, lepedőbe burkoltan, két társa megesonkított tetemével együtt, nagy katonai pompával helyeztetett örök nyugalomra, szintén ama temetőben, a hajdani temetőkápolna bejárása előtt. Sirja fölé igénytelen emléklabort

állítottak e fölírással: „Ad exemplum publicum Lib. Bar. Lo-Presti. D. D. D.“¹⁾

Mikor Rámában a Belgijoso-ezred huszonhárom embere a hősi halál harcát vívta, József császár, nem messze a gyászos katasztrófa színhelyétől, túl a Dunán, az ellenség földjén Zabreznél időzött, Mihajlovics önkénteseinek körében, hova az ottani sánczmunkák megszemlélésére ment át. Azt hitte ugyanis, hogy a Belgrád élelmezésére szolgáló Hassán-Pasa-Palánka bevételével és megszállásával magát Belgrádot is kézre kerítheti és azt a további előnyomulásnál támpontul használhatja. A császár ekkor még nagyon el volt telve a reménnyel, hogy Oroszországgal összeműködve, sikerülnie fog az ozmánok hatalmát Európában végképp megsemmisítenie.

Azonban e vérmes remények, melyeket József a háborúhoz kötött, nem mentek teljesedésbe. Bosznia kivételével, a hol Laudon némi előnyöket vívott ki, az egész hosszú vonalon sehol sem követte kiválóbb szerencse a császáriak fegyvereit. Szabács bevételéig volt tén az egyetlen kiválóbb fegyvertény. A gróf Brankovics parancsnoksága alatt álló őrségen kívül, mely Szabács várát megszállva tartá, rendes csapatok nem is mutatkoztak Szerbiában. Egyedül Mihajlovics önkéntesei és a bennszülöttekből itt-ott alakult fölkelő csapatok kalandoztak be Szerbiát, ártva a törököknek, a mennyit csak lehetett.²⁾

A július hónap nagyon szegény volt hadi eseményekben. Mind-

¹⁾ A Lo-Presti sír fölötti emléklabor rajza egy múlt századi katonai térképen látható a magyar nemzeti Múzeumban. A térkép címe: „Carte der Seharmitzel bei Rama. — Die Türken umringen Rama, Unterleitenant Lobresti vertheidiget sich bis auf den letzten Mann, den 28. Juni.“ — A dél-magyarországi történelmi és régiségtudományi társulat tagjai, Ormós Zsigmond társulati elnök vezetése mellett és az ő kezdeményezésére, 1877. évi május 26-án kirándulást rendeztek Palánkára és Rámára. Palánkán megtalálták a rámai hősnek sírját, de a múlt századi emléklabort, mely valószínűleg II. József császár intézkedéséből tétetett a sír fölé, többé nem lelték. A sír, mely alatt Lo-Presti és két társának tetemei nyugszanak, egy palakő lappal volt fődve. Felbontatván a sír, 4 lábúal mélyebb helyzetben megtalálattott Lo-Prestinek csaknem teljes esontváza. A esontokra tapadt föld és porond eltávolítása után előtűnt a hulla mellkasa bordáival. A felső jobb karnak csak egy darab esontja találtatott, míg a bal kar egészen hiányzott. Koporsónak, öltözetnek, vagy fegyvernek nyomára nem akadtak. A koponya csaknem függirányos helyzetben kissé jobbra volt fordítva; tetőjén erőszakos betörést mutatott. Az álesontokban két ép fogsor volt látható. (Dél-magyarországi tört. és rég. Értesítő. 1877. IV. f.) A dél-magyarországi történelmi és régészeti társaság 1878. évben szürke márványból díszes obeliszket állított a hős emlékének tisztelésére és arra a következő íratot vésette: „Baroni Jos. Lo-Presti et Sociis heroibus, ex adverso Ramae 1788. 28. Junii gloriose occumbentibus, hic tumulatis, grata pietas patriotica posuit.“ (Az ó-palánkai Lo-Presti síremlék történetét lásd: Dél-magyarországi tört. és rég. Értesítő. 1879. IV. f.) Ez tehát már a második emléklő a rámai hős hamvai fölött.

²⁾ Kállay, id. m. 265—266. II.

össze is csak egyes kisebb csatározások történtek az előőrsek közt és a sajkákon. Július első napjaiban Banián át az Almásból 3 zászlóalj német-bánsági határőrt vezetett Rosenfeld kapitány, egy Branovaeski-féle önkéntes zászlóaljt pedig Fustiniani főhadnagy a kázáni Duna-szoros sziklaesüesaira, hogy az ellenséget onnan háborgassák. Új-Boresánál pedig 900 oda rendelt paraszt munkás által földvár építetett, széles körsánczokkal.¹⁾ Július 10-én szándékuk volt ugyan a törököknek a Kulis melletti császári tábornokot megtámadni, Pozsáro-
váczból el is indult 200 jancsár és 300 gyalogos, Szendrőből pedig 700 ozmán a mieink ellen, de csatarendben találván katonáinkat és ágyútűzzel fogadtatván általok, tanácsosabbnak látták ismét visszahúzódní sánczaik mögé. Az ellenség szünetelését felhasználta József, hogy unokaöcsesét, Ferencz főherceget útaztassa és általa az összes dunai és erdélyi hadállásokat megsejnélttesse.²⁾ Július 2-án ő maga is útra kelt Pánesovára. Átutazott Bresztováczon, Homoliczán, Új-Palánkán és Moldován.

Tapasztaltatván, hogy Kisutova dunai szigetnek lakossága járműveket gyárt az ellenség számára és a törökökkel egyátalán bizalmas egyetértést tart fenn: a császáriak elhatározták a szigetet birtokukba venni, és július 12-én megtámadván azt, 109 odaváló lakost foglyul

¹⁾ Neue Kourier aus Ungarn.

²⁾ A főherczeg utazását illetőleg, arra is időt vett magának a császár komoly helyzetében, hogy körülményes útiterveket készítsen unokaöcsese számára. Az apróbb lényegtelen dolgokra is kiterjeszkedett. Július 1-jén maga írja a bánati sereg parancsnokának, gróf Wartensleben altábornagynak, hogy miképen fog unokaöcsese, Ferencz, útazni és milyen rendelkezéseket tegyen az altábornagy annak fogadtatására és tovaszállítására. „Die Snite meines Neffen bestehet in 5 Wägen und 1 Courir-Calesch, und sind dazu in allen 32 Pferde auf jeder Station erforderlich, nemlich 4 Zug zu 6, und 2 Züge zu 4 Pferden, die ich Sie ersuche einstweilen bestellen zu lassen; in der Reise selbst aber diejenigen Abänderungen zu treffen, die Sie am besten glauben, damit mein Neffe alles gut besehen, und sich die vollkommene Kenntniß von der Lage unserer Gränzen beilegen kann.“ A főherczeg július 8-án Zimonyból Szurdokon át Pánesovára útazott. 9-dikén Bresztovácz és Homolieza érintésével Kubinba ment hálásra. 10-dikén megnézte Dunavacozt, Új-Palánkát, Fehértemplomot s Moldovát, és visszatérve Fehértemplomba, ott meghált. 11-dikén Fehértemplomból Szászka érintésével Bosovieira ment és meghált. 12-dikén Bosovieiról Mehádiára útazott, hol a következő három napot töltvén, megnézte Zsupaneket, az Állion hegyet, a Veteráni barlangot és a vidéket. 16-án Lugosra, onnan 17-dikén Temesvárra ment, hol a következő napot töltötte. 19-dikén Aradra, 20-dikán Dobrára és onnan tovább Erdélybe távozott. Kisérték Bachó kir. commissárius, Piasek krassói alispán, a temesvári és aradi várparancsnokok, Lilien, D'Aspremont és Staaden tábornokok, a szászkaik bányaivatal főnöke és Hammer fehértemplomi canton-parancsnok. „Um übrigen allen Zusammenlauf des gemeinen Volkes auf dem Lande und eines etwa daraus entstehen mögenden Unfugs hintanzuhalten, wären die Anstalten blos unter den Nahmen für einen die Gränzen besichtigen wollenden Herrn General zu treffen. (Bécsi hadügyi levéltár.)

ejtettek és 26 naszádot s nagy mennyiségű fegyvert hoztak át az innenső partra.

Július 26-án újabb ostromot kíséreltek meg a törökök Kulis ellen, melyet ekkor Demelich Szabbás főhadnagy védelmezett 150 önkéntessel. A török csapat 300 gyalogos és 200 lovasból állott. Aspremont tábornok értesülvén a törökök szándékáról, legott hírlül adta azt Demelichnek. Egyszersmind ő maga is lesietett a németbánsági határőrök egy osztályával és két 6 fontos ágyúval s a Kulissal átellenes Duna-parton foglalt állást, hol az ellenséget bevárta. Az első támadás déli 12 órakor a várkastély ellen történt. Azonban sikertelen maradt. Aspremont ritkítani kezdé a törökök sorait jól célzott ágyúgolyóival. Mindannak daczára óránként megújítá az ellenség a rohamot. Este 9 óra táján leghevesebb volt a támadás. Lőporral töltött hordókat hengerítettek a várkapuk alá s légbe röpítvén azokat, a megnyílt torlaszokon a várba akartak behatolni. De a császáriak vitézül helytállottak. Ekkor a basa capitulációra szólítá fel az őrséget, de az heves tüzeléssel felelt. Elvégre arra határozta el magát a basa, hogy Pozsaróvácnál még 4000 embert rendel ki és úgy veszi meg a makacsul ellenszegülő várat. Mikor Aspremont ezt észrevette, sajkákra szállíttatá a legénységet s a Dunán áthozatta. Az ellenség 125 halottat veszítvén, másnap aztán bevonult az üresen hagyott Kulisba.¹⁾

Szendrőnél is nagy tömegekben csoportosult az ellenség. Aspremont már július 25-én értesíté a bánati hadparancsnokságot, hogy a Szendrőhöz érkezett törökök táborba szállnak a Szendrő melletti Brovallia, Schilla és Namastírszki hegyeken. Csernecznél pedig már 15.000 török kelt át a Dunán.²⁾

Ekként a törökök mindenütt urává lévén a túloldali hadászati pontoknak, sőt egy részök már az oláh partokat is hatalmába kerítvén, 1788. évi július végével oly lázas tevékenységet kezdének vala kifejteni mindenütt az Al-Duna mentében, miszerint már nem foroghatott fenn többé kétség az iránt, hogy magyar földre, a dél-magyarországi vármegyékre vetették szemeiket, és oda mielőbb betörni szándékoznak.

A császár, ki még mindig Zimonyban tartózkodék, látván a közelgő veszedelmet, sürgős intézkedéseket tett a dél-magyarországi lakosság biztosságára. „A földesurak maradjanak községeikben, minden község éjjel-nappal őrzőkatokat tartson a maga határában, a folyók révein kellő vigyázat legyen, a kinestári és bányapénztárak katonaság által őriztessenek, a gyalogos határőrök korosabbjaiból tartományi védelmi csapatok (Landes-Defensions-Divisionen) alakíttassanak, Törökország felől a eselútak elzárassanak, az országúton patrouilloknak kell czirkálni, a falvakban magas póznákon vészjelzők alkalmazandók,

¹⁾ Ausführliche Geschichte, stb.

²⁾ Bécsi hadügyi levéltár.

az óhitű papság pedig ellenőriztessék és köteleztessék alattvaló hiveit az iránt megoktatni, hogy egyáltalán, de különösen az ellenség betörése esetében mikép viselje magát.“¹⁾ Az ellenség közeledtének hírére itt-ott már titkos forrongás jelei is föl-föltűnedezték a szerb és oláh községek lakosságának alsóbb rétegeiben. Rablóbandák szervezkedtek és tarták rettegésben a háború bekövetkező iszonyaitól különben is megfélemlített népet.

Az ellenség csakugyan nem sokáig késett. Augusztus 7-én reggel 3 és 4 óra közt Tekia és Diskut körül, valamint szemben a Cserna torkolatával is tetemes török haderő jelent meg, s tiz 12 fontos ágyúból igen heves tüzelést indított az innenső parton táborozó micink ellen. Úgy látszik észrevették, hogy a magyar birodalomba való betörésekre az Al-Duna egész hosszában egy hely sem oly előnyös, mint Orsovánál a Cserna völgye, melyhez a török kézen volt ada-kalehi szigetvár kulesül szolgált. Papilla tábornok, ki akkor az osztrák előhaddal Zsupaneknél állott, látván az ellenség túlnyomó erejét, azonnal visszavonatta Ó-Orsováról és a zsupaneki vesztegár mellől a podgyásztargonczákat s a tűzérseget, és a kapott parancsolat szerint, melynél fogva ha túlnyomó ellenség támadná, Mehádia felé hátráljon, visszavonult a történelmileg ismeretes vízvezeték alá. Papilla seregét képezte 2 zászlóalj Reisky, 1 zászlóalj de Vins, 8 század oláh-illyr határőr és pánosovai vadász, 200 Württemberg dragonyos és 100 huszár, összesen 4000 ember.

Mikor a török táborban észrevették, hogy a császáriak eltakarodtak dunai sánczaikból, augusztus 7-én reggel sajkákat hozattak elő és átszállítván a gyalogságot és mintegy 1200—1300 lovat a Cserna folyón, a koramneki szorosban Papillát megrohanták, egy véres ütközetben megverték és a szorosból kiűzték. Papilla majdnem az ellenség kezébe került; Nossák nevű őrmester szabadította meg szorult helyzetéből. Futás közben egy ágyú felfordulván, a másik tizenkettő, mely amaz után vágatott, már nem volt képes elég gyorsan menekülni, és így mind a 13 ágyú, az összes podgyász, az eleség és az összes munitió az üldöző ellenség kezébe került. E győzelem után a felbátorodott ozmánok hangyabolyként nyomultak át a túlsó partokról az országra, és mindenfelé kiterjeszkedvén, üzőbe vették a császáriakat. A Reisky ezred, a de Vins és a határőri zászlóaljak a Koramnek

¹⁾ Legrosszabbul állott a közbiztonság Krassó megyében és Temes megye központi járásában. Temes megye lovas bandériumot, Krassó pedig gyalogos őrsapatokat szervezett a zsványok prédavágyának meggátlására. Torontálban bizonyos Moldován Iván haramia garázdálkodott nagyszámú hordáival. 1788. június 6-dikán jelentik a temesi királyi commissárius és Hertelendy József torontáli alispán a helytartótanácsnál, hogy nevezett Moldován bandája fényes nappal rohanta meg Meleneze községét, és körülfogván ott Philippovics kereskedő házat, őt és egész családját irtóztatós módon összemészárolta, kirabolta és azután lövöldözve a megfutamodott lakosságra, káromkodva és fenyegetőzve hagyta el a falut.

hegység szorosaiban futás közben teljesen elszakítottak egymástól, vesztítván 1370 embert. Gróf Wartensleben altábornagy, ki 10.000 emberével ekkor már Mehádián tanyázott, néhány zászlóaljjal azonnal segítségükre sietett és megmenté őket a teljes megsemmisüléstől. Erre Wartensleben a lassmarei megerősített magaslaton, a Cserna jobb partján, a hol a Bela-Reka torkollik, vonta össze csapatait. A törökök pedig, kik előbb Tekiánál állomásoztak, most már Zsupanek és Serakova alatt ütötték fel a főtábort és Ó-Orsovát is elfoglalták. Augusztus 13-án jelenté Oltyán Konstantin harambasa a császári parancsnokságnak, hogy 16.000 török indult el Viddinből a Cserna mentén és Ó-Orsova felé tart. Az ellenség, a Dunától kezdve Illovezáig, a Bachna folyó hosszában vonult fölfelé. Szándéka volt Mehádiára betörni. Más része a Cserna mentén Zsupanek felé, onnan pedig az Almásba igyekvők, hogy Mehádiát bekerítse. Pár nap múlva maga Jusuf basa szeraszkiez is 50.000 törökkel magyar földön állott. Az ozmánok egy része megszállotta az Állion aljában a Bachna völgyét és bevárta ott, míg nem sokára maga a nagyvezér is átjött Dél-Magyarországba, az összes török hadsereg élén.

Augusztus 18-án megtámadta a török Wartensleben lassmarei hadállását, de támadása visszaveretvén, csak a Csaplia hegy birtokára maradt szorítva, melynek aljában az Orsovára vezető utat eltorlaszolta. Augusztus 23-án túlnyomó erővel ismételte az ellenség a támadást, mely hat napig inkább hasonlított ostromzárhoz, mint ütközethez. Augusztus 26-án 18.000 török rohamot intézett a pecceneszkai halmon levő börsai ágyútelep ellen, melyet Lattermann őrnagy és négy század német dícselteljesen védelmezett. A törökök ez alkalommal a legközelebbi hegyesúcsokról bombázták az osztrákokat és elég kárt tettek köztük.

Míg ezek a Cserna körül történtek, a Moldován állomásozó szerb önkéntesek augusztus 2-án Gribics mellett, a rasáneci erdőben, 500 törököt támadtak meg, százat közülök leterítettek, kettőt foglyul ejtettek, a többi szétkergették. Ez alkalommal a bátor önkéntesek 15 tevét, 16 tábori sátort, 49 paripát, 18 ökörszekeret 46 ökörrel, sok fegyvert és ruházatot foglaltak el prédául.

Ekkorra esik a „Veteráni barlang“ hősi védelmezése is. Ugyanis a dunai út elzárására már előbb, még februárban, Maovácz oláh-illyr határőrségi századost rendelte ki Wartensleben Sviniczáról saját századával, 30 határvadásszal, azaz összesen 450 emberrel és 11 ágyúval az 1692. évi hadi események óta történelmi nevezetességű Veteráni barlang megszállására. Maovácz mellé adatott Voit tüzérhadnagy és Frank mérnök, ki azonnal hozzálátott az erősítési munkálatokhoz. Maovácz és társai a közelben levő fákat és a rőzsét mind kiirtották s nagy mennyiségű sánczkosarak és a palánkok készítésére használták fel. A munkásokat 15 kr. napszám mellett a falvak népéből,

részben a katonaságból vették. Az építési főanyag és az élelmiszerek vizen hozattak. Míg a munka folyt, a tisztség az orsovai básától elvett egy nagy hajóban, a legénység és a munkások földkunyhókban laktak. Az augusztus 11-diki vesztesség és hátrálás után báró Stein, a Brechainville 25. számú gyalogezred őrnagya is a Veteráni barlangba húzódott zászlóaljának megmaradt embereivel és az ágyúkkal. A barlang előtt épített gátönyok megerősítettek és védelmi állapotba helyeztetek, a Csukár hegy fennsíkján a sánczerőd, a Cracu Cosierului sziklaoldalain pedig a palánkbástyák őrséggel töltettek meg.

A Veteráni barlang közvetlenül a Duna balpartja fölött, Plavisztea és Dubova közt, a Klissurában fekszik, szárazon a nevezett falvaktól másfélórányira, vizen pedig csak félórai távolságra. A hegység, melyben a barlang létezik, különféle nevekkal birt: majd Tamact, majd Sukuru vagy Csukár nevet viselt. Veteráni ideje előtt a barlang Piscabara név alatt volt ismeretes. Bejárata négy öl és három láb hosszú, két öl széles, ötödfél láb magas. A belőr huszonhat öl hosszú, tizenkét öl széles, tíz öl magas, — és így 600—700 embert képes befogadni. A bejáratától jobbra egy hét öl átmérőjű kerekded nyílás van, a honnan a barlang világosságát kapja. Köröskörül 250 ember számúra lőczágyak voltak benne elhelyezve. Egy elfalazott szegletben volt a löportár. Létezett a barlangban egy cisterna is, de vize nem volt iható. Kenyérsütőjét sem lehetett használni a sok nedvesség miatt. A barlang nyáron is jéghideg, dermesztő és majdnem kiállhatatlan. Nedves időben esőhöz hasonló sűrű cseppekben szivárog át a víz boltozatán.

Jobbról a barlangtól, egy a Dunára kissé lehajló földnyelven, zárvány (Redoute) volt építve s egy 12 fontos és egy 1 fontos ágyúval felszerelve. Ezen zárványtól, 700 lépésnyire a barlang bal oldalán fölállított ágyútelepig, kőfalból épített mellvéd húzódott el s 7 ágyúval volt megerősítve. A mellvéd és a barlang közti félmagasban másik zárvány volt, egy zászlóalj befogadására. A barlang bejárata előtt volt a téglából és kőből épített harmadik védfal, melyen 3 fontos ágyúk lettek elhelyezve. Szárazon csak igen keskeny sziklahágón át, mely a Sukuru hegyről kanyarodik alá és közönségesen „kecskeútnak“ nevezetik, lehet a barlangot megközelíteni. Élelmiszerek tehát csakis vizen szállíthatók a barlangba. A védművek fölött, kivéve a bejáratnál épült bástyákat, a közel hegység magaslatai uralkodnak; onnan tehát ostromolhatók is, mely körülményt az ellenség nem mulasztotta el hasznára fordítani. Ugyanis a gróf Brechainville gyalogezred visszavonulása után legott elfoglalták a törökök a barlang fölötti hegy-magaslatoikat. Táborukat három helyen ütötték fel: Dubován, a Csukár fennsíkján és a Cracu oldalain, hol azelőtt a Brechainville tanyáztott.

Augusztus 10-én, délelőtt 11 órakor, 30 török sajka és 6 őrzárati

hajó kötött ki túl a Dunán, egy órányi távolságra a dubovai táborhelytől. Délután 1 órakor az összes török járművek megindultak és a császáriak heves ágyúzása daczára. a Duna balpartján Dubova irányában. a Csukár keleti sarkánál létező öbölbe eveztek. Három-négy sajka a dubovai tábor előtt vetett horgonyt. Az előbbre nyomúlt török járművek pedig, melyekből a barlang lödözteték, a császáriaknak a zárványokból és palánkokból ellenök intézett szakadatlan tüzelése következtében, kénytelenek valának a dubovai fedett állásaikba visszahúzódní. Öt török sajkat annyira meglyukgatott a mieink golyózápora, hogy csak nagy nehezen tudták azokat magokkal vonszolni. Ugyanakkor, mikor az ellenség a vizen feltűnt, száraz földön is közeledett a török sereg a barlang felé. Mehmed Memis basa 7000 emberrel a Dunán jött, 1000 lovast is hozván magával, kiket azonban jobbra Ogradenától, a hegyeken át, kerülövel küldött a hely színére. A lovasság a dubovai síkságot lepte el és ott állást foglalva, a dubovai oldalról elvágta a közlekedést a Veteráni barlang és Breehainvillenek a fennsíkon és a hegyoldalon levő zárványokban és palánkokban osztályonként elhelyezett csapatai között, egyszersmind támogatta az azon éjjel a Dunán érkezett gyalogságnak partraszállását, mit most már a barlang helyőrsége többé meg nem akadályozhatott. A Veteráni barlang egészen körül volt most véve az ellenség által.

Az augusztus 10—11-dike közti éjszaka nyugalomban folyt le. Csak hajóit rendezte el a török kora hajnalban a dubovai Duna-part mellett. A császári helyőrség mindamellet egész éjszaka fegyverben és csatakészen állott. Reggel 5 órakor oly sűrű köd ereszkedett a vidékre, hogy tíz lépésnyire sem lehetett látni. A törökök felhasználták az alkalmat és minden oldalról támadtak. Kiáltozásaikra öt ágyúnak élénk tüzelése felelt a barlang erődtímenyeiről. Ekkor már a köd is oszolni kezdett s megnyitá a láthatárt. A mieink legott észrevették, hogy az ellenség a Cracu Cosierului hegységet csak színleg ostromolja és hogy Stein őrnagy ott a palánkok ágyúival vitézül ellentállott a túlnyomó török hadaknak. De észrevétetett az is, hogy az ellenségnek valódi czélja az volt, hogy Dubován át a Csukárt elérje. Ez meg is történt. Útközben a török visszanyomta az előőrsöket és ostrom alá vevén a Csukáron levő zárványt, azt véres harc után elfoglalta. Stein őrnagy zászlóaljának egyik szétvert osztálya, a Csukár fennsíkján levő zárványba menekülve, hátrált. Az ellenség mindenütt nyomukban. Végre feljutott a török had a zárványhoz is és ostromolni kezdé azt. A hősiés helyőrség ötször visszaverte ugyan az ostromot, de az oláhok áruháa következtében ¹⁾ utóvégre lehetetlen volt magát a roppant túl-

¹⁾ „Die Verräthercy der Wallachen — mondja a hadi jelentés — ist die ganzte Ursache unseres Verlustes, denn selbe hat man überall bey m reognoseinen entdekt, wie sie die Colonnen geführt haben.“ (Bécsi hadügyi levéltár.)

számban oda özönlött ellenséggel szemben fenntartania. A törökök minden oldalról behatoltak a zárványba és őrseit kiméletlen kegyetlenséggel felkoncizolták. A mieink halottakban 340 embert, a törökök állítólag 2000 embert vesztettek. A mieink tiszti személyzete közül elvázottak e csatában: Scholderer Ferenc százados, gróf Thürrheim Norbert főhadnagy, Fiewerwald Ernő és gróf Clary-Altringen Lipót hadnagyk, báró Elmpt József és Eichenfeld Frigyes zászlótartók, 1 seb orvos, 1 szakaszvezető, 10 tizedes, 6 dobos, 2 trombitás, 23 őrzető, 5 ács, az ágyútelepeknél pedig 38-an.¹⁾ Ezen szerencsétlenség következtében báró Stein őrnagy a még hátralevő csapataival különféle utakon a Veteráni barlangba vonult vissza. Kisérétében voltak: gróf Latour, Petersill, gróf Gamsenberg századosok; Streit, Chautieus, Hertelendy és Ertl főhadnagyk; Pfisteren, Hegerstein alhadnagyk; Resch segédtszázados és Puteani zászlótartó; Voit tüzérhadnagy a 2. tüzérezredből, Maovác százados és Stanojlovics főhadnagy a 13. határőrvédeli ezredből.²⁾

Augusztus 12-én 15 sajkán egymásután tizenkétszer igyekezett az ellenség előre nyomulni és partra szállani, de mindannyiszor visszaveretett. Négy sajkáját forgácsokra lötték össze a mieink, több járműve pedig megrongáltatott. Miután az ellenség belátta, hogy sajkáival semmire sem mehet, fölmászott a hegyre, a honnan a barlang előtti palánkban elhelyezett őrseket szüntelen ködöbálással és puska-tüzeléssel háborgatta. Voit tüzérhadnagy 12-dikén éjjel karókkal és deszkákkal erősítette meg a barlang előtti védműveket, s részben e megerősített védműveknek tulajdonítható, hogy az őrseg oly sokáig ellenállhatott az ostromló török hadaknak.

Augusztus 13-án 344 roppant nagyságú kődarabot hajítottak le a törökök a magaslatról, és mintegy 4000 lövést irányoztak ágyúikból a barlang előtti palánkok és a császáriak ágyútelepe felé. A puska-tüzelést is egész napon át folytatták a törökök, a környező hegység hosszában, minden löpontról. Augusztus 14, 15 és 16-dikán reggeli 4 órától esti 7—8 óráig nagy elkeseredéssel folytatták a törökök a barlang és a palánkok bombáztatását és az iszonyú ködöbálást, mind a három nap siker nélkül. Az őrseket kevés baj érte földött állásaiban. Augusztus 17-én báró Stein őrnaggyal, a barlang helyőrségének parancsnokával, kívántak szólni a törökök. Azonban Stein nem beszélve a rácz nyelvet, Stanislovich oláh-illyr ezredbeli hadnagyt rendelé ki a többször említett kecskeútra, hol a török küldöttség

¹⁾ Azóta a hely, hol a helyőrségre halálos kimenetelű e véres csata vívatott, „Vérkő“-nek nevezetik, mely elnevezés alatt a Veteráni barlang fölötti fennsíkot kell érteni. (Dél-magyarországi tört. és rég. Értéslítő. 1877. IV. f.)

²⁾ Dél-magyarországi tört. és rég. Értéslítő. III. évf. IV. f.

24 órai fegyverszünetet ajánlott fel, mit Stein el is fogadott. E közben a törökök egy olasz nyelven írt levelet dobtak le a hegyről s fegyvernélküli szabad elvonulás föltétele alatt megadásra szöliták fel az őrséget. Stein egy nyílt levélben, melyet Mehádiára való továbbítás végett a török táborba küldött, Wartensleben tábornoktól utasítást kért a kövendő magatartásra nézve. Ezen eljárás olyannyira feldühösíté a törököket, hogy e naptól kezdve repeszteni kezdék a barlang fölötti sziklákat és szakadatlan lövöldözéssel rongálván a palánkokat, a rejtekeibe visszahúzódott őrséget majdnem eltemeték a roppant mennyiségben lehengetett rengeteg szikladarabok alá. Augusztus 19-én este 6 órakor ismét fegyverszünetet kért az ellenség. Stein azzal válaszolt, hogy összes ágyúiból lövetett. Erre a törökök részéről a szokott napirend következett: kora reggeltől késő estig tüzeltek az őrségre a szerbországi partokról, a barlang fölötti magaslatokról köveket hengerítettek alá, rakétákat, gránátokat röpítettek le, nyilaztak, támadtak és ostromoltak fokozódó kitartással. 22-dikén újból levelet dobtak le a törökök, hasztalan ismételvén a már kétszer följáért föltételeket. 24-dikén legborzasztóbb volt az ellenség attaqueja: pokoli ágyúzással és számtalan mázsasúlyú szikladarabokkal rémíté a lankadatlan kitartással résen álló és a konok támadásokat hőiesen visszaverő őrséget.¹⁾

Augusztus 27-én, sötét éjjel, sajkákon akarja az ellenség ostromcsapatait a barlang alá evezni. Voít tüzérhadnagy észreveszi az ellenséges hajókat, harmadfél óráig ágyúztat feléjük és megakadályozza, hogy a törökök partra szálljanak. Meggyőződén az ellenség, hogy a Veteráni barlangot és annak ügyesen épített védműveit a szerbországi partokról, homlokegyenest a Dunáról, lehetetlen bevennie, más tervhez folyamodott és támadását most három oldalról egyszerre kezdé. 29-dikén délután négy sajkával keresztül is tört az őrség golyózáporán, s a Kázán bejáratánál partra szállította csapatait. 30-dikán a ponyikvai barlang bejáratát védelmező zárványból, a dubovai öböl fölötti redoutéból és hajókon a Dunáról általános roham intéztetett a Veteráni barlang ellen. A lelkes helyőrség ezen heves támadást is vitézül verte vissza.

A török ekkoráig már 2000 embert veszített; de az őrség helyzete is válságossá lőn. Minden oldalról körülzárva, elesége legfőlebb még csak négy napra volt, a lőszerekből, melyekkel különben is szűken rendelkezett, annyira kifogyott, hogy alig védhette volna magát negyven óránál tovább. Benn a barlangban már 86 sebesült és beteg feküdt a padokon. A legénység a szakadatlan fáradság, álmatlanság és éhezés következtében végtéken kimerült. Húsz napon át nem volt más elesége, mint félig rothadt liszt, melyből forró meleg hamuban sütötte kenyerét.

¹⁾ B é c s i h a d ü g y i l e v é l t á r. Maováz jelentése gróf Hadikhoz.

Ez volt a helyőrség főfeladata. Másnaponként kapott még kis adag köleskását vagy rizst, és minden harmadnap kétszersültet és kevés szalonnát.

Ilyenek voltak a körülmények, midőn a basu a védelem huszadik napján, aug. 30-án délbén, a negyedik alkudozást kísérelte meg és fegyverszünetet kért. A helyőrség elfogadta a fegyverszünetet. Stein ismét Stanislovics hadnagyot küldé a kecskeút közepéig elejébe jött mahomedánokhoz, az alkudozásokat újból fölvenni. Stein egy levélben szabad elvonulást kért oly föltétel alatt, hogy a helyőrség összes fegyverzetét és lőszerkészletét, sebesültjeit és betegeit magával vihesse. A muzulmánok eleinte hallani sem akartak e föltételekről. Mivel azonban Maovácz kapitánynak egy elfogott leveléből azt olvasták ki, hogy József császár a legközelebbi napokban Zimonyból 10—12,000 emberrel útnak indult a helyőrséget az ostromzár alól felszabadítani, mi ugyan nem volt való: tömérdék veszteségeik megfontolása és a csapatoknak a Veteráni barlang körül hosszadalmas veszteglésének tekintetbevételénél után mindinkább hajlandóbbakká lettek a barátságos egyezkedésre. A követtségek ide-oda küldözgetése már délutáni 3 óráig húzódott el. Ekkor a törökök Stein őrnagygyal és Maovácz kapitánynyal óhajtottak szólni. Stein és Maovácz, Voit tüzérhadnagy által kísérve, a kecskeút közepéig mentek a török küldöttség elé. Hosszas alkudozás után végre a fegyver nélküli szabad elvonulásban egyeztek meg. Voit hadnagy, 1 tizedes és 9 közvitéz a török táborba kísértettek túsok gyanánt, ellenben a török sajkák kapitánya, a nagyvezér effendije és még más 10 török tiszt Steint és Maováczot kísérték el a barlangba, átvevén ott az erődtálmányok ágyúit, a legénység fegyverzetét és lőszerkészletét. A törökök még azon éjjel elfoglalták a Veteráni barlangot és a hozzá tartozó védműveket.

Aug. 31-dikén, reggeli 7 órakor, még a nagyvezér megérkezése előtt, elszedték a tisztektől pisztolyaikat, azonban oldalfegyverzetöket meghagyták. A nagyvezér, egy már a 70 évet meghaladott aggastyán, hófehér szakállal, tündöklő fehérselyem öltözetben, vörös turbánnal a fején és dereka körül gazdag aranyhímzetű övvel, melyhez drága gyöngyökkel díszített arany kard volt erősítve, a Dunán evezett a barlanghoz egy díszes sajkán. Amint megérkezett, kívánságát nyilvánítá, hogy Stein mutassa meg neki a védműveket és a vitéz helyőrséget. Ez megtörténvén, a nagyvezér hivatalos okiratot, kézbesített Steinnak, melyben elismeréssel bizonyítja, hogy a helyőrség 21 napon át hősileg védelmezé magát a barlangban.¹⁾ Aztán az effendi megszámlálta a

¹⁾ Az okirat hiteles német fordítását a bécsi hadügyi levéltárban ily czim alatt találtam: „Pass der am 2-ten September 1788. ausmarschierenden kk. Truppen aus der Veterani-Höhle.“ Tartalma magyarul következő: „Mintán a Dunán fekvő s a turánok által elfoglalva tartott Dubova nevű helynek

még fönmaradt 700 hóst, kik 15 janesár által a kecskeúton át a barlang fölötti hegyoromra Memmis basa elé kísértettek, hol az arnauták által fegyveres tisztelegéssel lőnek elfogadva, és a tisztek kávéval és csemege gyümölcsessel megvendégelve. Ezen kívül a basa minden tiszte még nyerges lóval is megajándékozván, intézkedéseket tett, hogy a helyőrség tovább vonulhasson. Szeptember 2-dikán Plavisoviczánál ismételtén megvendégeltetvén az összes legénység, végre szabadon bocsátatott, a betegek és sebesültek pedig Sviniczánál hajókra tétettek. A basa kijelentette, hogy bántása senkinek sem lesz, mert a török kíséretnek minden egyes embere életével felelős az őrségért mindaddig, míg az a császári területre nem érkezik. Stein által pedig azt izentető a császárnak, hogy kössön békét a portával, melyre ha hajlandó lenne, most még előnyös föltételek mellett köthetné meg azt.¹⁾

A mieink távozása és a barlang megerősítése után felgyújtották a törökök a környékbéli fálvakat, s aztán Tisnovicza és Svinicza közt őrállomásokat tűzvé ki, visszatértek dubovai táborukba.

Azalatt, míg a Veteráni barlang ekként ostromoltaték, az osztrák főhadiszállás és a törzshad, mely most 21 zászlóaljból állott s 41,000 embert számlált, nagy mennyiségű ágyúval és számos pontonnal fölkerekedett Zimonyból és báró Gemmingen vezérlete alatt augusztus 10-én útnak indult Fehértemplom felé. Két hadesapatban, mindenütt a Duna mentén haladva, 14-dikén egy 72 hajóból alkotott hídon átment a „bánati“ részre s Oppovánál megállapodott. Még azon éjszaka 5 lovas ezred esatlakozván a sereghez, aug. 15-dikén három csapatban folytatták az utat Jabukára, onnan 16-dikán Pánesovára és úgy tovább, Kubinon és Dubováczon keresztül, esatarendben és égő kanócczal Fehértemplomba. Aug. 17-dikén a már gyengélkedő és beteges József császár is megérkezett Fehértemplomba. Kíséretében volt elkényesztetett, szerencsétlen kedvence, gróf Lascy tábornagy. Azonban segítségre már későn jött; de arra még mindig jókor, hogy belássa, mily rosszul volt a minden irányban kudarczot vallott háború tervezve.

bevételéhez hozzáfogtunk; és mintán a nevezett helyet, noha azt a hitetlenek paranesnoka Stein őrnagy, Makovacz százados, a többi tisztekkel és 700 emberből álló csapatjokkal 20 napon és éjszakán át, a mint illik, hőiesen védelmezték, végre mégis meggyöngítettük és bevettük: nevezetteknek, a magas porta ünnepélyes elhatározásából, oly czélből kézbesitetett a törvényes megadási okirat, hogy átvétesenek tőlök az összes fegyverek és a várban található írásilag is följegyzett ágyúk; a legénység pedig, a megadás föltételei szerint, nevezetesen a paranesnokok fegyveresen, a közemberek fegyverzet nélkül szabadon bocsátassanak és a határokig akadálytalanul elkísértessenek, hogy továbbá tulajdon podgyászuk és betegeik minden kár nélkül elszállitassanak.“

¹⁾ Bécsi hadügyi levéltár. Tovább: „Vertheidigung der Veteranischen Höhle im Jahre 1788. durch das kk. böhmische Infanterie-Regiment Nr. 25.“ Schön József: „Aus dem Tagebuche eines Augenzeugen.“ — „Neues Archiv für gesch. Staatenkunde, Literatur und Kunst.“ (I. Jahrg. XX.)

Másnap fölment a császár, tábornarával és a helység előkelőivel, a Kálvária-hegyre, megszemlélendő a szép fekvésű várost. Mélyen megindulva fejezte ki sajnálkozását a város fölött, melyre a jelenlegi körülmények közt az ellenséges hordák általi siralmas feldúltság sorsa várakozott. Aug. 22-dikén, midőn a beállott válságos helyzet tovább menni kényszeríté a császárt és hadseregét, mielőtt eltávozott, azt rendelte, „hogy azon esetre, ha az ellenség itt is betörne az országba, Fehértemplom lakossága a Bánát felső vidékeire fusson, nehogy rab-
szolgaságba huzzottassék.“¹⁾

Ezalatt a török had Ó-Orsova előtt, a zsupaneki terjedelmes völgyet egészen ellepve, sűrű csapatokban táborozott. Aug. 24-dikén mintegy 7000 török tűnt föl egyszerre a Csaplya hegy ormain és rövid idő alatt roppant tömeggé szaporodott fel. Mikor a császár a hadsereg legnagyobb részével Fehértemplomból elindult, mindenki azt hitte, hogy a Duna bal partján Orsováig fog előnyomulni és az ott tömörülő ellenséggel szembeszállni. Azonban József Karánsebes és Mehádia felé vezeté hadait, hogy Erdélyt fődözze és a törökök előnyomulását megakadályozza.“²⁾

A mehádiai völgyben ugyanis tarthatatlanná lett a mindinkább szorongatott császáriak helyzete, mivel az ott összetorlódott ötszörösen nagyobb erő ellen ki kellett merülniök. Wartensleben belátta a hátrálás szükségét, és az összeköttetést Karánsebessel annál is inkább fenntartandónak vélte, mert összeköttetése az Almás felé már lehetetlenné tétetvén, összeszorított és minden oldalról fenyegetett hadtestét a biztos megsemmisítésnek kitenni nem akarta. Azon hírek tehát, hogy az ellenség Zsupaneknél mindinkább szaporodik, aug. 28-dikán arra birták Wartensleben altábornagyot, hogy csapataival a Temes völgyébe húzódjék vissza, hol a terregovai és szlatinai szorosok a legelőnyösebb állásokat nyújtották az ellenség további előnyomulásának megakadályozására. Azonban az csak úgy sikerülhetett az altábornagnak, ha tervét az ellenség előtt eltitkolva, a török hadállások között tért vív ki magának, melyen át szabadúlhatott. Táborának kiürítésére csak az éj sötétségét használhatta fel; mert a következő napon misem biztosíthatta volna többé hátrálását, mihelyest azt a törökök észreveszik. Kétes helyzetében arra határozta el tehát magát az altábornagy, hogy sok ezer ember életének megmentése céljából néhány százat vitézei közül feláldozzon. És ezen elhatározás, Ráma és a Veteráni barlang hősi védelme után, harmadik nevezetesebb mozzanatát képezi e szerencsétlen háborúnak.

Átvesszük az epizódot úgy, a mint azt egy osztrák hadügyi folyóirat után más történetírók kellő részletességgel már elbeszélték.

¹⁾ Böhm L. „Weisskirchen in seiner Vergangenheit u. Gegenwart.“ 74—75. II.

²⁾ Ausführliche Geschichte, etc.

Az út, mely a lassmarei állásból Karánsebes felé visszavezet, közel Mehádiához, a Bela-Reka jobb partjáról a bal partra tér át. Itt a patak és sziklafalak között Mehádiáig húzódik a Strassovecz tövében, mely magas, meredek sziklapárkányt képez a Cserna és a Bela-Reka között. A hegy csúcsát ingatag szikladarabok borítják, honnét *függélyes irányban a szoros jól belátható. Wartensleben ezen helyre építette hátrálása biztosságát.*

A korábbi szolgálataiból, mint egyik vadász-század bátor és ügyes parancsnoka, ismeretes Geppert százados a Terzi ezredből, ugyanezen ezredből vállalkozó száz önkéntessel megbízott azon feladattal, hogy a strassoveezi hegyről, a mozdítható sziklák és kövek lehengetése által, az utánnyomuló ellenség útját gátolja. Mit kell majd a terv sikerülése esetében tovább tennie, azt nehezen vagy éppen nem lehetett meghatározni. Alapos bizalommal tehát mindent a százados bátorságára, hadi tapasztalataira és belátására bízta.

A seregben a tett intézkedések következtében biztosítottak hitték ugyan a visszavonulást, de egyszersmind elveszettnek a csapatot, mely az egész hadtestet önnön feláldozásával megmentendő vala. Midőn Wartensleben az augusztus 28-dika és 29-dike közti éjjelen elhagyta lassmarei állását, és seregeit esendben Mehádián keresztül vezette, Geppert százados az ő száz önkéntesével elfoglalta a strassoveezi csúcsot. Minden ember kapott 100 töltényt és 4 napra kenyeret.

Alig szürkült, a törökök már a császáriak nyomában voltak. Nem lévén útkövek semmi akadály, gyorsan érkeztek meg a strassoveezi meredek alá. Azonban most egyszerre kövek és sziklák kezdenek fejekre alázuhanni és megakadályozzák, — habár a cselnek a gyér sorokban utánnyomuló ellenség közt nem lett meg a reménylett hatása, — egy időre az előhaladást. Most megtörtént, a mi előre látható volt. Több száz török a hegynék fordult, megkerülte azt, és a megmászható tulsó oldalon indult fel a csúcsra.

Geppert e pillanattól fogva végrehajtottnak tekinté megbízását. Amit ezután kellett tennie, azt csak saját esze súgallhatta, az nem volt parancsolva.

Mig a török csapatok a Strassovecz alatti völgyben föltartóztatlanul nyomultak előre, a hegyet megkerülő osztály is mind közelebb jutott Gepperthez. A törökök első rohamai hevesek voltak, azonban a kis csapat kitűnő vitézséggel verte vissza azokat. Valahányszor közeledtek, mindannyiszor szuronysegezve nyomta vissza őket. Geppert szándékosan használta a szuronyt; először hogy a rohanók hevét megtörje, másodsor hogy lökészetét későbbre megkímélje. Naplemente után az ellenség megszüntette támadásait, de Geppertet bekerítve tartotta.

Hogy a bátor kis csapatot meg lehessen menteni, azt még azon éjjel kellett megkísérteni; mert a halogatás minden percze messzebb

szakította a kis csapatot a hadtestől, és Geppert állása tarthatatlan volt. Nem tekintve az egész napi ellenállás okozta fáradalmakat, Geppert elhatározta, hogy csapatát nem teszi ki további támadásoknak és veszélyeknek, hanem keresztülveri magát és menekül a merre csak lehet. Éjfél tájban, midőn a török táborban mély esend uralkodott, csapatát tömeggő alakítva, melynek közepén sebesültjeit viteté, azon ponton, hol az ellenséget leggyöngébbnek vélte, megkísérlé a keresztülőrést, azon ezélből, hogy a legközelebbi erdőbe menekülhessen. A merész támadás által fölrezenve a törökök, fegyverhez kaptak, de Geppert merénylete oly vakmerőnek tűnt fel előttök, és a megszökött kis csapatot oly bizonyos prédájoknak tartották, hogy egyelőre nem is tarták szükségesnek azt üldözni.

A csekély remény daczára Geppert még is hamar elérte a közel erdőt. Az erdő sűrűsége miatt nem haladhatott a kis csapat valami gyorsan előre, de a sebesültek iránti testvéries gondoskodás és az együttmaradás ösztöne sem engedték, hogy útjokat gyorsan folytassák az erdőben, melynek irányát úgy sem ismerték. Reggel felé, midőn már hajnalodott, a sziklás Csernavölgyben, közel a mehádiai Hercules-fürdőkhöz, találták magokat. De képzelhető meglepetésök, midőn egészen váratlanul észrevették, hogy Mehádiát már a törökök elfoglalták. Alig maradt annyi idejük, hogy a folyó bal partját s onnét a legközelebbi erdő szélét elérjék, melynek sűrűsége eltakarta őket a fürkésző ellenség szemei elől.

Geppert most, mélységeken keresztül, az erdővel borított hegygerinceknek vezető csapatát. E hegygerincek, a Cserna bal partján, választják el a „Bánátot“ Oláhországtól. Öt napig haladt így kitűzött terve végrehajtásán, küzdve a fáradtság minden nemével. Nappal mélységekbe rejtőzve, a járatlan ösvényeken csak éjjelenként vezette embereit. Polytonosan a hegygerinceknek tartott, melyen már lovát sem vihette magával. A törökök folytonosan körülvéve őt, mindenütt nyomában voltak, és ha imitt-amott elvesztették is nyomát, kutyáik segélyével csakhamar ismét ráakadtak.

Lőkészletök fogyni kezdett, kenyereket már fölemésztették. Némi rossz sajt, mit egyes szétszórt kunyhókban a pásztoroktól erőszakkal kellett elvenniök, nem elégitheté ki az elesigázott szűkölködőket. Kénytelenek voltak makkal és gyökerekkel táplálkozni. Több napig a szomjúság is gyötörte őket. Sokszor áztak és fáztak. A vad tájakon nem enyhíthették a lég zordonságát tűzzel, nehogy az ellenség előtt elárulják magokat. Lábbelijök sem volt már; lábaikon a sziklák s tövisek sebeket hasogattak, köpenyeiket és tarisznyaikat, e védszereiket az éji hideg ellen, arra kellett használniok, hogy lábaikat a hegyes kövek ellen megvédhessék. Aggasztó helyzetök annál rosszabbra vált, minél magasabbra jutottak a hegygerinczen, minél dermesztőbb s

zordonabb lett a vidék. Éhség és sebek által kínozva, az úton sokan elveszték életüket. Még néhány nap, s valamennyit hasonló sors érte volna. Ekkor Geppert elszánta magát, hogy Oláhország egy lapos vidékére Tismanának leereszkedik, ott csapatát kipihenteti és kalauzt fogad. Óvatosság és erőltetett menés által sikerült ugyan neki az utána nyomuló ellenség figyelmét kikerülnie, de most új nehézségre, a nép ellenszenvére bukkant.

A hegyekben, a pásztoroktól erőszakkal elvett csekély élelmi szerek miatt, Geppert új ellenségeket szerzett magának. Igéretkehez, fenyegetésekhez, erőszakhoz kellett nyúlania, hogy Tismana közelében még csak egy úti kalauzt kieroszakoljon, különben minden várakozása ellenére ismétlődtek volna előbbeni küzdelmei. Az oláh nép elárulta nyomukat a törököknek, kik a bolygókat csakhamar újból üldözőbe vették.

A milyen volt útjuk a Cserna völgyéből föl-, és Tismanának lefelé, olyan volt az innét azon hegygerinceznek, mely Oláhországot Erdélytől elválasztja. Nappalonként barlangokban és hasadékokban húzták meg magokat, és csak éjjelenként haladhattak fáradalmasan tovább, halottaikat hátrahagyva. Így érték el végre a Mararia hegyen azon pontot, hol a „Bánát“, Erdély és Oláhország határszélei találkoznak. Innét nemsokára elérték a Gugu hegyet, hol a törökök császári csapatokat gyanítva, a további üldözéssel fölhagytak.

Geppert százados innen a Sarko hegyen át a Temesnek ereszkedett le, hol Wartensleben hadtestével egyesülhetni vélt. A seregben mindenki részvétellel gondolt az elveszettnek hitt csapatra, melynek semmi hírét sem hallák. Végre szept. 10-dikén a sereg háta mögött megjelent a tömérdék küzdelem által fölismerhetlenné tett és felényire lefogyott kis csapat, melynek vezérét a seregnél levő császár, úgy a mint volt, látni kívánta és elbeszéltető általa kiállott viszontagságait.¹⁾

Wartensleben altábornagy, midőn az augusztus 29-dikére forduló éjjelen lassmarei állásából menekült, Vécsey vezérőrnagy utóhadának dicsőséges verekedése által földve, szerencsésen megérkezett Fényesre (Fönisch), honnan szeptember 1-én Örményes (Armönisch) mellé kedvezőbb állásba húzódott, harmadnapra pedig a Kimpu-fomi-nál (éhség mezeje) táborozó fősereggel egyesült.

József, ki a táborokkal és a hadsereg zömével augusztus 10-utolsó napján érkezett meg Karánsebesre, szeptember 3-dikán Szlatina és Illova közt állítá fel seregét, maga pedig kimerülten és betegesen a városban maradt és a megyeházán vett szállást. Itt kapta Kaunitz herezeg levelét, melyben az meggyőző okokkal sürgeti és kéri, hogy

¹⁾ Pesty Frigyes: „A szörényi bánság és Szörény vármegye története,“ I. köt. 186—190. II.; és Böhm L.: „Dél-Magyarország“, II. 176—180. II. az „Oesterreich. Militär-Zeitschrift“ 1825. évi folyamának V. füzeté után.

uralkodói fontos feladatát és a húzamos táborozás alatt megrongált egészségét tekintetbe véve, mielőbb térjen vissza Bécsbe.¹⁾ Erről József mitsem akart hallani. S habár a dolgok eddigi lefolyásából eléggé tapasztalhatta, mily hibát követett el az okadatlan háború megindítása által és mennyi bajt és nyomort idézett elő már eddig is a jelen évi haditervnek hibás volta; rettegvén a nagy felelősségtől s minden áron igyekeztvén a történt esorbákat helyreütni és a hadjárat szerencsés fordulata által lelkiismeretének kárhoztató itéletétől s a szegénytől menekülni: elhatározta, hogy az ellenséget egész erejével Szlatinánál megtámadja, mire nézve szept. 14-dikén ki is adta a rendeletet.

József személyesen állott a sereg élére s a centrumot vezényelte. Lasey tábornagra a bal, Wartenslebenre a jobb szárny volt bízva. A támadást Wartensleben a kereszt fölmagasztaltatása napján kezdé meg és az ellenséggel legott heves harcra keveredett. Ez alatt az ozmánok egy része, hogy a bal szárnyat megkerülhesse, kizsákmányolván a Lasey által elkövetett újabb mulasztást, ki a hegyeket most is fődőzetlenül hagyta, minden akadály és háborgatás nélkül foglalta el a szomszéd magaslatokat és onnét öldöklő tüzelést kezdé

¹⁾ Közlöm itt a bécsi udv. titkos levéltárból Kaunitzknak a császárhoz intézett még kiadatlan levelét, mely a hadi situációra is elég földerítő világosságot vet: „A Sa. Majesté l' Empereur, le 25. Avût 1788, dicté par Son Altesse. — Je rends mille graces très humbles à V. M. de la bonté qu' Elle a bien voulu avoir de me mander tout ce que contient Son gracieux billet de Jabuka du 15 du courant et je partage bien cordialement toutes les faches sensations de l'ame que doit Lui avoir causé tout ce qui est arrivé et encore plus ce qui n'est point arrivé jusqu'à présent. Mais comme le passé est passé et que „quod factum, infetum fieri non potest“, je n'en parlerai plus à V. M. Il me semble qu'il ne faut plus penser qu'à l'avenir et commencer relativement à cet avenir, par ce qu'il y a de plus important et de plus pressant, et c'est à mon avis la conservation de Sa. précieuse Personne qu' Elle doit devant dioux et les hommes à l'État et à ses fideles serviteurs avant tout et plus que toute autre chose.

Ce que Vous avez la bonté de me mander en détail, Mon cher Maitre, des symptomes de l'état de Votre Santé chancelante et allant de mal en pire depuis plus de deux mois, est très fort endroit d'allarmer et il est fort appréhender que Vous y succomberez, si Vous n'y apportez sans tarder un moment le remède, sans lequel il ne saurait y en avoir aucun autre; et ce remède c'est de Vous 'eloigner incessamment de toute la fatigue de corps et d'esprit et de toutes les facheuses agitations de l'ame, que dans ce moment-ci et jusqu'à Votre entier retablissement Vous n'êtes plus en état de pouvoir supporter, non plus que les impressions des climats dans lesquels se fait et se fera la guerre par la suite; et pour cet effet il faut que Vous abandonniez incessamment le commandement personnel de Vos armées. A l'exception de Charles-Quint et encore quelques fois seulement presque tous Vos ancêtres ainsi que la plupart des souverains de l'Europe ont cru pouvoir et devoir le confier à leurs generaux, pour se reserver à ce qui est proprement le devoir de l'état du Souverain, c'est à dire le gouvernement et la surveillance general de l'état que la Providence leur a confié; et je vous avoue que, pour ne

a kelepezébe jutott császáriak ellen. Józsefnek alig volt ideje seregét nagy sietséggel Karánsebesre visszahelyezni, hol a város alatt erős táborba szállt. Reménye még most sem hagyta el. Elhíteté magával, hogy innen az ellenséget a hegyekből nyílt esatára kicsalja a síkságra, s kedvezőbb helyzetéből ütközetbe keveri és tönkre teszi. De a törökök szándéka nem az volt, hogy az osztrák hadsereggel nyílt esatában megverekedjenek, hanem hogy az osztrák csapatokat egyenkint megsemmisítsék és azután az országba beljebb hatoljanak.

A császáriaknak Karánsebesre visszavonulása s a törökök folytonos sikerei rémülettel tölték el a határörvidék és a szomszéd vármegyék lakosságát. Azalatt, míg a fősereg Karánsebesnél táborozott, nagy számmal keltek át a törökök a védtelen Dunán és megszállották Zimonyt, Uj-Palánkát, Kubint és Pánesovát. Brechainville tábornok már szept. első napjaiban értesíté a császárt, hogy az eleségtárak Fehértemplomban, Verseezen és az aldunai állomásokon veszélyeztetve levén, kénytelen volt azokat kiüríttetni s az élelmiszereket az országba beljebb szállíttatni. A dél-magyarországi lakosság, a felszaporodott rablóbandák s a töröktől való félelmében, elhagyva falvait és vagyonát, ezrenként futott éjszakfelé Aradnak, Temesvárnak, Szegednek és a Bácskába. A temesi kir. comissárius szept. 6-dikán egy hirdetményt

pas faire comme eux, je ne vois d'autre raison que l'exemple du roi Frédéric II. lequel tenoit à des circonstances, qui lui étoient personnelles et qui par conséquent ne peut ni ne doit faire loi.

Je pense en même temsque, comme vraisemblablement le maréchal Lacy ne voudra pas rester à l'armée dèz que Vous la quitterez et que cela ne serait pas même praticable vis-à-vis du maréchal Laudon, comme le sait mieux que moi, V. M. : il faudroit remettre le commandement général de Vos armées à ce dernier avec plein pouvoir de confier et qu'il voudra celui des corps d'armée qu'il jugera devoir en détacher.

Pour Votre Personne, mon cher Maître, Vous devriez à mon avis par raison de l'état de Votre santé revenir ici incessamment à fin de pouvoir vaquer aux soins qu'on jugera les plus propres à la rétablir, pour d'ici ne Vous occuper que du soin de ne laisser manquer de rien vos armées et du reste de Vos affaires du dehors et du dedans. Je erois même que pour Vous aider à pouvoir supporter ce prids qui ne restera encore que trop considerable, Vous feriez fort bien d'appeller ici incessamment M. le Grand Duc de Toscane en qui Vous avez confiance pour vous vider et soulager jusqu'à Votre entier rétablissement; et pour ce qui est du commandement général de Vos armées, comme le maréchal Laudon n'a pas aussi une santé bien robuste, je erois qu'il faudroit le prier et lui ordonner même de penser à tous les moyens, qu'il jugera propres à pouvoir le roulager et alléger sa besogne et l'autoriser d'avance à les employer quels qu'ils soient

En attendant, comme le seul ami de mon espèce que Vous ayez au monde, je erois devoir prendre sur moi de Vous envoyer Votre premier médecin Staerek; et je Vous conjure pour ne rien avoir à Sous reprocher devant Dieu et devant les hommes, de d'efférer à tous les conseils, que je viens de prendre la liberté de Vous donner, avec l'attachement sans bornes, que je Vous ai voué pour la vie." — (Hátirat: Du jardin à Mariehilf le 25. Août 1788. à S. M. l'Empereur.)

köröztetett a tartományban, mely szerint a császár általános amnesztiát ad mindazon rablóbandáknak, melyek 12 nap alatt leteszik fegyvereiket, vagy a hadseregnél állítják magokat. Különös tekintet van azokra, kik az ellenségtől való félelemből mentek a rablók közé. A papság tartozott a hirdetményt szószékről is felolvasni a népnek. A nem engedelmeskedők statárium elé állítatnak, és a ki egy zsványt följelent 50—100 frt tagliában részesíttetik. Ha mindez nem használna, a temesi és nagyváradi kir. biztosok hajdúik által általános rabló-hajszát rendeznek Arad és Krassó megyék területén. Gróf Soro, temesvári várparancsnok, intézkedésre hívta fel a városi tanácsot, melynek értelmében azok, kik nem voltak azon helyzetben, hogy egy félére élelmiszerekkel láthatták volna el magokat, tartoztak családjaikkal a városból azonnal távozni és másutt keresni biztonságukat. Bacho temesi főispán nagy sietséggel csomagoltatta el a hivatalos levéltárakat s a Bácskába szállíttatá. Wohlfahrt György szegedi városbíró utasítva lett, hogy az oda menekülő temesvári kir. adminisztrációt fogadja be, s gondoskodják a megyék tisztviselői személyzetéről is.¹⁾

Ellenben József még mindig leste az ellenséget szlatinai és karánsebesi táborában, a honnan őt csak a szeptember 20-dika és 21-dike közti sötét, zivataros éjben történt egy szerencsétlen véletlen zavarta ki, teljesen meghiúsítván tervét és ismét visszavonulásra kényszerítvén ellankadt, kedvetlen csapatait.

Ugyanis az említett éjszakán hadi mozdulatot tett a császár seregeivel hátrafelé, a Karánsebes és Lugos közt fekvő Szákul falu irányában. A császár szokása szerint könnyű fogatában a főcsapatok egyike előtt hajtattott, kísérve Brambilla hadsegéde és két lovász által. A gyalogcsapatok éppen elindulandók voltak Szlatináról a visszavonulási útra, midőn egy oláh paraszt, a tilalom dacára, pálinkával megrakott kocsijával egy híd előtt, melyen a hátramaradt huszároknak áthaladniok kellett, állást foglalt, s pálinkáját áruba bocsátva azt, kimérni kezdé. Néhány huszár már mértéken túl felöntött volt, midőn a bánsági önkéntes szerb zászlóaljából is néhány katona a kocsihoz lépett és magának szintén pálinkát öntetett. A huszároknak sehogysem tetszett a ráczok e beavatkozása vendégeskedésükbe; beléjük kötöttek tehát és elűzték őket. A hátráló önkéntesek bosszúból lövöldözni kezdenek a huszárokra s ismételve azt kiabálták: „túrezi!“ „túrezi!“ Azt hitték, hogy ez által ellenfeleiket is futásra fogják indítani. De a huszárok nem vették tréfára a dolgot, hanem ők is visszalöttek a ráczokra, s aztán sebes vágatva elnyargaltak dandáraikhoz. Ezen sietség és a „túrezi“ kiáltozások, melyeket az előre vágató huszárok is visszhangoztattak, éjjeli időben oly zavart idéztek elő az osztályok

¹⁾ Magy. orsz. levéltár.

közt, hogy most ezek is, az üldöző ellenséget vélvén hátuk mögött, lövöldözni kezdének egymásra, — és a már előrement csapatok után iramodtak. A huszárok megállítására szánt „halt!“ „halt!“ kiáltás az éjjeli esendben és a felfokozott képzelődés mellett úgy hangzott távolról, mint a törököknél szokásos „Alláh!“ „Aláh!“ harezí felkiáltás. Az e miatt még inkább növekedett zűrzavar tán még lecsöndesedett volna, ha a kiadott paranesolat daczára sok lovász a paripákkal és a málhás lovakkal az osztályok közt el nem késett volna. Ezek most páni félelem által elkapatva, folytonos zajongás közt futásnak eredtek, föllármázván az országút szélén pihenő gyalog csapatokat is, kik álmoságukban s a sötétben a mellettök elszáguldozó lovászegényeket törököknek tartva, azokra tüzelni kezdének. Mikor a törökök, kik közül mintegy 1000 főnyi csapat nesztelenül követé a esászáriak visszavonulását, bámulva észrevették a hadseregben beállott váratlan forradalmat és fejnélküliséget: sebesen utánok eredtek az eszevesztett futamlóknak és számtalanokat lekaszabolván közülök, másokat foglyul ejtvén, kezökbe kerítették a hadipénztárt is, és azon kívül harmincz ágyút, tömerdek lökészetet, fegyvereket és mindenféle málhát. A esászár megrettenve a nagy zaj miatt, és látván a hadsereg bomladozását, szintén az üldöző ellenséget gyanítá maga körül. Brambillával gyorsan lóra pattant, és bizonytalan irányban futni kezdett. Brambillát a ló földre terítvén, egyik lovász pedig az időközben megérkezett ellenség által elfogatván, a esászár kíséret nélkül magára volt hagyatva. Futása közben az úton két menekülő oláh közkatonára bukkant. „Ismertek-e engem?“ szólítá meg őket. „Igen,“ felelének azok. „Maradjatok tehát mellettem — mondá a esászár — és legyetek segítségemre; ha szerencsésen elvezettek a hadsereghez, tisztekké teszlek benneteket.“ De a hitszegő hűtelen emberek elhagyták a esászárt és eltűntek a sötétségben. Elvégre, midőn már virradni kezdett, még is rátalált József a történteken álmélkodó és mélyen szomorkodó, megfogyatkozott és a fáradtság által megtört hadseregére, s a közel Lugos alá vezetvén azt, ott egy ideig táborba szállott.¹⁾ Ferencz

¹⁾ Pesty Fr.: „A szörényi bántás“ (I. k. 192—193. II.), az osztrák katonai szaklap után; — és „Ausführliche Geschichte“, id. h. — Ugyanigy Böhm L. és Schwieker. Vaniček is egész terjedelmében közli a katasztrófa fenn előadott leírását (Specialgeschichte der Militärgränze, III. K. 421. I.). Ellenben Fessler úgy adja elő a dolgot, hogy a esászár után vonuló nagyvezér Karánsebest feldúlta, aztán a esászári sereget meglepetés által Lugos közelében szétugrasztotta, és csak ennek következtében állott be a nagy zavar a esászári seregben. (X. 582. II.) Herváth M. pedig így ír: „Hadaink ezután Karánsebes mellett szállának táborba, szemközt a törökkel, de támadni egyik fél sem akart.“ — (VII. kötet, 646. I.) Ez utóbbi azonban, miként Pesty helyesen megjegyzi, téves állítás; mert a Szákul alatt oly nagy bomlásnak indult esászári sereg nem lehetett azon helyzetben, hogy Karánsebesre visszamenjen és a törökökkel szembeszálljon. (Id. m. 193. I.)

főherczeg is életveszélyben forgott a szörnyű esetepaté alkalmával. Mentője gróf Kinszky volt, ki a legközelebbi ezred elé lovagolva, e szavakkal adá őt át a legénységnek: „Ime, vitéz hadfiak, rátok bízom a hadsereg drága kincsét, a főherceget, jövődöbéli uralkodókat!”

Negyedik fontosabb mozzanata ez a jelen háborúnak.

A szákuhi katasztrófának s az ellenség közeledtének híre villámgyorsan terjedt el a dél-magyarországi lakosság között. Leirhatlan félelmet és kétségbeesést idézett az elő mindenfelé. A feldühödött barbárok tűzzel-vassal pusztiták, irtották és tarolták most Dél-Magyarországon a legtermékenyebb, legnépesebb vidékeket, melyeken vészes fürgeteg gyanánt átvonultak. Kegyetlenségöknök leginkább Torontál- és Temes megyék déli részei, a határvidéki, fehértemplomi és pánasovai kerületek, Versez, Detta, Temesvár, Csákovár, Uj-Pécs és Beeskerek környéke és a hegyvidéki bányavárosok estek áldozatul, a hol szerbek és németek laktak. Az oláhokat nem igen bántották, mert azok nyíltan ezimboráskodtak a törökkel.¹⁾ Niezkyfalvát, Köverest és az összes környékbeli német falvakat Temes megyében, az izgári, dubosi, blázsovai és valóvai oláhok dúlták fel egészen. Kudriczot és vidékét a varadiai, markoveczí és lazunási oláhság rohanta meg, s házról házra járva, magokkal huzozoltak mindent, a minék értéke volt. Még siralmasabb képet mutatott az alsó Temes és a Béga vidéke, Torontál déli része.²⁾ Szeptember 20—30-dika közt, kezdve Panasovától Oppováig, lángtenger

¹⁾ Memisch basa 1788-ban egy „bujurdulu“-t (oltalomlevelet) is állított ki az oláh nép számára, hogy azt annál könnyebben hajlítsa török részre. Az Oravieza szomszédságában fekvő Vrány község oláh lakosainak adott egy ilyen okmány magyar fordítása ekképen hangzik: „Te, ki jelenleg Vranik (?) falunak knéze vagy, és ti, kik ugyanott rájók vagytok, értsétek meg üdvözltem mellett a következő tudósításonkat: Ti rájók elébem járulván, oly érdeménű bujurdulu-t kértetek, hogy engedelmek lesztek a magas porta iránt, a törvényes fejadót megfizetitek s bánkódva könyörögtök kegyelemért és bocsánatért. És mivel a magas porta diésöségéhez és igazságosságához méltatlan lenne, az ekként kegyelemért esedező rájók seregétől, kik a fejadó fizetésére is hajlandók és az alárendeltség kötelékébe belépnek, megtagadni a kegyelmet: ezennel megadatik nektek a bocsánat oly föltétel alatt, hogy csak becsületek, jószágaitok és családaitokért fogtok gondoskodni. Ezen bujurdulu csak is oly föltevással iratott és adományoztatott nektek általam, hogy lakhelyeitekben békességben maradtok és a rend ellen véténi nem fogtok, nemkülönben azért, hogy gazdaságaitokba és közbiztonsági dolgaitokba sem a katonaság, sem senki más bele ne avatkozzék. Ha Istennek úgy tetszik és e bujurdulu-t kézhez vesztitek, a feant előirt módon eselekedjétek és az ellenkezőtől tartózkodjatók. Muharren 4-dikén. 1203 (1788.). Mehmed Memisch Isten szolgája.“ Mehmed neve körül vannak az alamusziak és Künür kutájok aláírásai: Jamliha, Masliha, stb. (A hátyára írt eredeti a zágrábi múzeumban őriztetik. Közölve Böhménél is: „Dél-Magyarország külön története“, II. 183—184. II. Német fordítását lásd Böhménél: „Weisskirchen in seiner Vergangenheit und Gegenwart“, 76—77 ll.)

²⁾ Magyar országos levéltár. Egy szemtanúnak a temesvári adminisztráció előtt tett jelentése.

borítá az egész vidéket. A falvak, a gazdag termésű vetemények, a betakarított kazalok, a rétek, mind elégték. „Nihil relictum — írja egy szemtanú — seu ex frugibus, seu ex aliis naturalibus.“ A határ-örvidéki lakosság és a török földről átmenekült szerbek sok ezrenként tódultak át Titelnél a Tiszán ingóságaikkal és barmaikkal a Bácskaságba. A katonaság, a hol csak szerét tehette, megszökött zászlói alól és a tartományt bebarangoló nagyszámú rablócsapatokhoz csatlakozván, földiei vagyona után nyújtá ki orv kezeit. A török földről átmenekült ráczok közül is sokan csaptak föl a zsványok közé, s fosztogatva és gyilkolva a bennlakókat, vérfagyasztó erőszakoskodásaikkal hálálták meg a vendégszeretetet, melyben itt részesültek.¹⁾ Szurdok, Banoveze és Zimony vidékeiről Pétervárad felé futott a jajveszéklő nép. Minden vagyonát védtelen otthonában hagyta, csak pár napi ételmet és legfőlebb azt vihethén magával, a mi a szekerein elfért.²⁾ A Tisza-Duna és Erdélyköz felerésze kietlen, rémes pusztasághoz hasonlita. A népes helységeket

¹⁾ Érdekesen illusztrálja a rácz vendégek viselt dolgait Hertelendy József torontáli alispánnak a helytartótanácsához 1788. évi szept. 28-dikán írt levele: „Man ist in den zween Processen, Beeskerek und Uj-Pées, unvermögend mit der gewöhnlichen Manipulation fortzufahren, und in den übrigen zween Processen fangen auch schon an den schuldigen Gehorsam zu kündigen. Ich kann mehr mit Bitten und Vorstellungen der androhenden Gefahren, als durch die obhabende Gewalt antiren, und das auch zwischen Lebensgefahr, welche meinerseitz von dem Feinde, so auf 6 Stunden weit in den durch die Gränzer verlassen und verbrannten Gegenden dermalen wüthet, zu befürchten bevorstehet. Anderseitz aber scheinen die türkischen Einwanderer, für welche man seit ihrer Übertretung so eifrig gesorget hat, die günstigere Parthie zu wählen, und daher erlauben sie sich alle Plünderungen, Gewaltthätigkeiten, ja ununterbrochene Mordthaten, mit einem Wort all jenes, was immer zum Untergang der von jeher gedrängt gewesenem Sicherheitstandes beitragen kann.“ (Magyar országos levéltár.)

²⁾ Az akkori dél-magyarországi siralmas állapotokat Latinovics János, bács megyei alispán, írja le egy Zichy kamarai elnökhöz 1788. szept. 26-án Titeltől intézett levelében. „Refugi ex statu militari, Regimine quippe Illyrico-Valachico, una cum tureicis immigrantibus, per millia et millia hominum et pecorum, transeunt ad Titel et inundant Cottum nostrum Baesiensem. Quid cum hac multitudine hominum faciendum, eousque etiam, donec sua forma potero referre, instrui supplico. Sequentur indubie pestis, fames et latrocinia. Jam in Banatu unus alium occidit. Ultra Perles-Város aliud nihil est videre, nisi cadavera. Generalis Lilien ex Pancsova semet retraxit Opovam, inde Botos, versus Beeskerek. Intra Tibiseum et Dannbium quidquid est, usque Botos, exponitur furori tureico. Refert mihi annonae Officialis, quod hac nocte Perles-Város probabilius succendetur. Jam sum sollicitus de redivit, qui qualis futurus, Deus seit. Milites ex Banatico-Illyrico Regimine 200 hac nocte Regimen suum dereliquerunt. Officialis collegit, sed raros invenit. Canonada hic et hac nocte et nunc, ex Belgradiensi vicinia, auditur. Ex Szurdok, Banoveza et Zemlino omnia versus Petrovaradinum salvantur. Si Zemlinum amissum fuerit, Patria desolatur et probabilius Cottus Baesiensis desolabitur, prouti Banatus. In Titel nulla militia. Nunc expositus sum. Irruptio mahomedanorum, vel tumultus immigrantium, vitam mihi adimere poterit. Sed in nomine Domini. Patriae servio et pro Patria vivo. Pro his partibus mali sunt aspectus.“ (Magy. orsz. levéltár)

füstölő romok jelölék, a még megmaradt falvak üresen állottak, lakosságuk szerteszét futott a szélrőzsa minden irányában. A német-bánsági határőrezred lakossága, mintegy 20.000 ember, 40.000 darab házi marhával, a császár rendeletéből Kis-Kúnországban, Félegyházán és környékén kapott menedékhelyet. Arad megyében is 3933 család, Szegeden, Csongrád és Csanád megyék egyes községeiben ismét közel 20.000 menekült dél-magyarországi szállásoltatott el. Mind ezen szegény, szánandó nép eleinte az egyes községek által étellel látott, később a kincstártól nyert esekély ellátást. A vármegyékben a közrend felbomlott; nem volt sem a ki parancsoljon, sem a ki engedelmeskedjék. Bachó János temesi kir. biztost Szabadkára küldé a császár a háború idejére, a hova az október 4-dikén költözött át. Október 9-dikén a megyék tisztii személyzete Szegedre menekült. Temesvárott még csak az administratio elnöke, a népről atyailag gondoskodó Deschán József maradt meg egyideig, de egymaga nem tehetvén eleget a vészidők követelményeinek, végre ő is özseroskadtt hivatalos szolgálatának súlya alatt és elhagyá a várost.¹⁾

A mily kietlen Dél-Magyarországnak a török háború idejébéli, ezen általános képe, ép oly borzasztóak annak egyes részletei.

Páncsova lett a pusztító ellenség főfőszkévé; innen indultak ki azon portyázó török csapatok, melyek undokságot, rémületet és halált terjesztének magok körül. Háczegei Stojka Nikola, volt mehádiai gör. kel. plébános, terjedelmes kéziratot hagyott hátra, melyben mint szemtanu beszéli, mily bánásmódban részesültek a törökök által elfogott keresztény nők, hajadonok és gyermekek, kik templomokba vagy más helyiségekbe záratván, kénytelenek voltak egész éjszakákat sötétségben, a mellőjük adott török férfi esőeselékkel együtt tölteni. S ha

¹⁾ 1788. évi szept. 30-dikán írja Deschán gróf Zichy kamár. elnöknek: „Täglich und stündlich werden hier die Armen aus ihren Wohnsitzen vertrieben, Unterthanen flehen mich um Hülfe, Schutz und Anweisung einiger Niederlassungsplätze an. Doch die unzählbare Menge und ihre Vielheit setzen mich ausser Stand, so wie ich aus ganzer Seele wünsche ihnen zu helfen. Ich habe zwar bis itzo mit dem lebhaftesten Muth, so widrig von allen Seiten die Nachrichten von Stund und Augenblick sich erneuern, den Gang der Geschäften ohne Unterbruch zu erhalten getrachtet, allein meine Kräfte und herzlicher Wille den höchsten Dienst befördern zu können, reichen nicht mehr aus alles zu umfassen und zu schlichten. Unglaublich ist es, wie die Geschäfte sich vermehren und verbreiten, und ich werde doch endlichen der Last derselben unterliegen müssen, da die unglaublichen Begebenheiten, das traurige Loos so vieler tausenden um Hülff und Beistand mich anflehenden Menschen, mich gänzlich betäuben, und der gehäufte Schmerz mich darnieder drücket, und am Ende dürfte mich noch das Loos treffen, hier eingesperrt zu werden. Da die Administration, vereint mit dem wirkenden Herrn Obergespann, nur einen Körper ausmacht und von denselben unzertrennlich ist, so wird sie sich mit selben dadurch wieder näher vereinigen, wenn sie sich in Szegedin befindet um so mehr, als die Administration nach der Abreise des Herrn Obergespanns nicht mehr zu wirken vermag.“ (Magyar országos levéltár.)

valamelyike e szerencsétlen áldozatoknak nem engedett a baronj gonosztevőknek, több napi éheztetéssel törték meg erényét, s aztán megbeestelenítve eladták rabszolgaságba, vagy megölték. Kaftános lovasok kalandozták be keresztül-kasul a vidéket, szép nőket és szűzeket kerestek, a mely átkos üzérkedésnek aranyos volt akkor a jövedelme. Százával és még nagyobb csapatokban szállítottak el az ily boldogtalan foglyok, vizen vagy szárazon, Orsován át Törökországba. Oly családok, melyek nem menekülhettek elég korán az ellenségtől és az erdők sűrűségeibe rejtöztek el, vadászbecs által kutattattak fel; mások apró gyermekeiket hegyen-völgyön hátukon czipelve, sokszor napokon át éhezve és szomjazva bujdosnak, barangoltak ide s tova. De lehetetlen tisztességes nyelven leírni mindazon furfangos kegyetlenségeket, a vérlázító szemérmertlenséget, mit a barbárok a nőnemen elkövettek. Tény, hogy a szegény áldozatok némelyikén néha húsz-harminez mahomedán, olykor a megbilineselt s rútul megesonkított szülők vagy a férj szemeláttára, vadállati bujasággal előbb erőszakot követett el, aztán irgalom nélkül fejét vevé, s egy aranyért vagy ezüst eselenkáért osztrák katonafej gyanánt mutatá azt be basájának.¹⁾ A páncsovai járás után, legnagyobb csapás tagadhatlanul a mehádiai járást érte; mert itt volt a betörő török hadseregnek főországútja. Karánsebes és Mehádia a környékbeli falvakkal fölperzseltettek. Lakósaik Arad megyébe futottak, hol a császár intézkedéséből szabad lakást, fűtőanyagot és némi esekély pénzsegélyt kaptak. Fehértemplomban már szeptember 20-án gyújtotta fel az ellenség a két templomot, a kápolnát, a városházát, a katonai laktanyát és a magánházak legnagyobb részét. Szeptember 21-dikén Verseez előtt jelentek meg a török hordák. E város népe Temesvár felé vette útját. Csak 70—80 német polgár maradt a városban, kik sánczokat rögtönözve a helység körül, Hennemann Jakab bátor vezérökkel elszánták magokat az ellenséget bevárni és megmenteni, a mit menteni lehetett. Megbeszélés szerint az volt czéljuk, hogy az ellenséget tábori tüzek élesztése, dobolás, trombitaszó és szüntelen zajongás által tévútra vezessék, elhíttetvén vele, hogy Verseezet tekintélyes császári őrcsapat tartja megszállva. Hennemann nagy erélyvel és paraszt embernél ritka tapintattal intézte a védelmi munkálatokat.²⁾ Terve sikerült is. Midőn a törökök, mintegy 700—800 főnyi csapat, szeptember 21-dikén a város délkeleti oldala felől támadni akartak és megpillanták a sánczokon a katonai egyenruhába öltözött őröket, meghökkentek, és tartván a városban gyanított

¹⁾ A Stojka kézírata, melyet az aggastyán pap saját emlékei után 79. évében, 1829-ben írt, Manginea Simon, oraviezai ügyvéd, birtokában van. (Böhm, Weisskirchen, 78. l.)

²⁾ Hennemann társai voltak Verseez megoltalmazásában Behr, Breinich és Seemayer. A többinek neve ismeretlen.

esászáriak többségétől, Alibunár felé a római sánczokba távoztak,¹⁾ a honnan Temesvár irányában folytatták pusztító kalandjaikat. De azért Verseczet is folytonosan szemmel tartották, sőt nehányszor ismét közeledtek is a város alá, de mindig ott találván a császári katonáknak öltözött polgárokat, és azt vélvén, hogy a császáriak nagy serege benn a házakban rejtőzik, támadni soha sem mertek. Időközben több lovas csapat küldetett ki a császári főseregtől a Temesvár alatti járásokba, részint hogy az ellenség előnyomulását megakadályozza, részint hogy a rablóbandák garázdálkodásainak elejét vegye. Szeptember 27-dikén báró Capaun százados vonult be Dentára a gróf Harrach dzsidásaival. Nyomban követték őt a Wurmser huszárok. Ezekkel a versecziek érintkezésbe léptek, a mely körülmény bátoritá és kitartásra ösztönözé őket. Versecz ekként szerencsésen megmenekült szorongatott helyzetéből; oázis gyanánt egyedüli ép község és egyetlen biztos menedékhelye volt aztán a császári katonaságnak a környékbeli lakatlan, fölégetett, kifosztogatott és halomra hanyt falvak között.

Nem kevesebb, mint száz negyvenhét község lett ekkor Dél-Magyarországon a törökök barbár pusztítási dühének és az elvetemültségben velök versenyző oláh és rácz rablóesapatoknak martalékává.²⁾ Számtalan jómódu gazda, kereskedők és birtokos emberek, egész vagyonukat veszítették, tönkre mentek és koldusbotra jutának e szörnyű háború miatt.

Jusuf szeraszkiez azalatt, míg II. József főserégével Lugos alatt táborozott, Szlatinától egész Mehádiáig és Zsupanekig, a hegyek által

¹⁾ A verseczi kath. plébánia házi történetében csak emyi van e napról följegyezve: „Hae die (21. Sept. 1788), quae Werschetziensibus semper memorabilis erit, tota communitas Werschetziensis ob metum imminentiū Turcarum ad partes Banatus Superioris fugam arripere vel invita coacta est, paucis nonnisi sua in statione remanentibus, quorum vigilantia subinde, ductore Jacobo Hönnemann, oppidum hoc ab hostium invasionibus immune permansit.“ (Eisinger Fer.: „Beiträge zur Geschichte der k. Freistadt Werschetz,“ a verseczi reáliskola 1859. évi értesítőjében.)

²⁾ Liebling temesmegyei népes, virágzó község, a magyar országos levéltárban őrzött egy hivatalos leírás szerint például így nézett ki: „Az összes házak, kivétel nélkül, össze vissza vannak zúzva, rongálva, a lelkészlak, a vendéglő és az iskola is. Az ablakok be vannak verve, az ajtók szétszedve és ellopva, minden vaseszköz erőszakkal kifeszelve, a kályhák összetörve, a két malom kerekai forgásokra szabdalva, a malomkövek helyeikből kiemelve, szóval minden irtóztató módon megrongálva, a kútvedrek ellopva, ekék, kerekék, fejszék, melyeket a colonisták szénaboglyákba dugtak el, elvive, stb.“ (Beschreibung der durch boshafte Unterthanen in den Colonisten Orth Liebling von 27. Nachts bis 28. verübten Ruinirung der Colonisten-Häuser.) De voltak oly falvak is, melyeket az ellenség felgyújtott és a földdel egyenlővé tett. Ilyen volt a Versecz szomszédságában állott Keveris is, melynek egykori helyén ma már csak kevés nyom hirdeti a hajdani község léteztét. (V. ö.: Dél-magy. történ. és régész. Értesítő, VIII. évf. II. f. „Egy eltűnt Versecz-vidéki helység.“)

kellően fődött állásában maradt. De október második hetében hírét, vették a törökök, hogy az orosz hadsereg, mely a félholdon eddigelé is már több győzelmet aratott, Oláhországon keresztül feléjük közeledik, és egyetértve a császáriakkal, két tűz közé akarja őket szorítani. Coburg herezeg sikerei szintén aggodalmat keltettek a török táborban. Az időjárás is mind rosszabbra fordult; a hideg őszi esőzések, a ködös komor napok és éjszakák, a császáriak közelsége és az oroszok előnyomulása félelmissé tették a táborozást ama rengeteg erdőségek és vad sziklahegyek között. A nagyvezér nem birt többé embereivel, kik már az engedelmességet is megtagadni kezdék és haza kívánczoltak. Jusuf elhatározta tehát, hogy nem vonúl beljebb az országba és a „Bánságot“ egészen kiűriti. Október 8-dikán csakugyan vissza is indítá seregeit és Ó-Orsovánál lassankint átszállította a Dunán, azzal kecsgetvén magát, hogy a jövő tavasszal Zimonynál tör be Magyarországba.

Amint a török sereg Melhádiáig visszahúzódott, gróf Wartensleben altábornagy azonnal előbbre nyomult Karánsebesig és elzárta ott a hegyszoros országújtát, hogy az ellenség azon többé vissza ne jöhessen. A Terzi, Durchlach és a Lattermann ezredek egész Szlatináig tolattak előre. József pedig már október 12-én fölkerekedett Lugos alól a fősereggel és október 15-én Dentára érkezett, hogy az ottani előnyös stratégiai állásból az új-palánkai és páncsovai erődtímenyeket, melyeket az ozmánok még mindig megszállva tartottak, felszabadítsa és Dél-Magyarországot a törököktől egészen kitisztítsa. A sok csapás és elszomorító tapasztalatok után felhagyott immár József a hódítás minden reményeivel; most oda irányult legfőbb törekvése, hogy legalább megtarthassa azt, ami a háború előtt az országhoz tartozott. Nemes szíve megindult a szerencsétlenségbe süllyedt és földönfutóvá lett dél-magyarországi nép sanyarú sorsán és a romlás fölött, melyet hadviselésével okozott. Október 10-dikén parancsolta is a humánus érzésű fejedelem a hatóságoknak, hogy „szeretett alattvalói“, kik az ellenségtől való félelmökben lakhelyeiket elhagyták és elszéledtek, miután az ellenség török területre távozott, visszahivandók és utasítandók, hogy mindenki arassa le és takarítsa be künn maradt terményeit, és félelem nélkül lásson ismét háztartása és gazdálkodásához.¹⁾

¹⁾ Erre vonatkozólag írja Páncsek Miklós krassói alispán 1788. október 10-dikén gróf Zichy Károlynak: „Beynahe diesen Augenblick haben Sie. Mayestät der Kayser mündlich allergnädigst mir anbefohlen geruhet, samentlichen benachbarten Gerichtsbarkheiten auf das schleinigste zu eröffnen, dass man unverweilt bekannt machen solle, wienach der Feind weit über Karansebes sich so zurückgezogen habe, dass er weder in Szlatina mehr verspühret wird, und vermuthlich sich in das Türkische Gebieth flüchtete. Wesswegen aneh, und weilen ungezweifelt mit den k. k. Waffen den 12. dieses gegen Karansebes und Weisskirchen abermahlen vorgerücket wird, alle aus Furcht des Feindes zerstreute

Dentán három hadoszlopra osztá József a hadsereget. Az elsőt, melynél ő is volt, Lilien vezényelte Tomasovác, Szákul és Jabuka felé, a második hadoszlop Alibunár és Neudorfnak vette útját, a harmadik pedig Versecz, Fehértemplom és Kubin felé vonult. Mind a három hadesapatnak Uj-Palánka és Páncsova volt a közvetlen célja.

A főszeregből elválasztott egy csapat, 2000 emberrel, a Pálffy János és Eszterházy Miklós magyar ezredekéből, Harrach tábornok parancsnoksága alatt balkéztől hagyva Verseczet, egyenesen Uj-Palánka alá rendeltetett, a hova október 21-dikén hajnalban érkezett meg. Harrach még az nap rohamot intézett Uj-Palánka sánczai ellen, megmutatván előbb a környéket jól ismerő Liptay Antal őrnagynak azon helyet a Dunán, hol az akkori esekély vizállás mellett az ellenséges sajkák átjöhettek; egyszersmind a Pálffy ezredből 500 embert adott rendelkezésére oly célból, hogy az ellenség sajkáit Palánka alól elűzze. Ez oly tökéletesen sikerült, hogy a segélyül jövő janasárok teljesen elvágattak az erődtől. Három napon át tartott az erőd ostroma. Harrach október 21-dikén reggel az ellentől megszállott kaszárnyát fogta ostrom alá, mely alkalommal lova kilövetett alóla. Liptay őrnagy ugyanekkor a sánczok ellen intézett rohamot, és személyesen vezette elő ágyúit; majd leszállván paripájáról, s összegyűjtván az ácsokat, csapata másik osztályával szuronysegezve rohanta meg az ellenséget. Prodánovics hadnagy egész a várkapuig, Friedburg és Hofmeister kapitányok a Palánkába és onnan a Redoutba hatoltak elő. Mivel azonban ezen sánczerőd várhoz hasonlított és a kapuk szétrobbantására nem voltak kéznél alkalmas eszközök, föl kellett hagyni a támadással. Kétszer újítatott meg így az ostrom eredmény nélkül, és csak harmadszorra sikerült, leginkább a Ziggan kapitány és 300 emberének vitézsége által, elfoglalni a sánczokat. De ezzel még nem esett el Uj-Palánka. A császáriak csak a külső erődtímenyeket kerítették kézre, melyekben azonban minden pillanatban veszély érhetne volna őket. Harrach, nehogy időt mulasszon és embereit ok nélkül vesztessen, alkudozni kezdte a törökökkel s capitulatióra szólta fel őket. Az ellenség azt oly föltétellel fogadta el, hogy szabad elvonulása legyen. Az ostromnál mintegy 150 ember veszté életét a császáriak közül. A holtak közt voltak: Szlávy, Sztuppant, Ránaky, Gosztonyi és Pinke tisztek. A várban, melyet előbb 2000 török őrzött, még csak 450 ozmán találtatott; köztök több előkelő tiszt is. A vár feladása után a törökök menten áteveztek a Dunán-túlra, a

seine lieben Unterthanen zurückzurufen und zurückzuweisen mit den allergnädigsten Befehl verordnet, dass, bis inclusive Karansebes, jedweder zur Einfechtung seiner annoch auf dem Feld zurückgebliebenen Erndte, wie auch zur Besorgung des Hauswesens und Habseligkeiten sich ohne mindester Furcht zurückbegeben solle.“
(Magyar országos levéltár.)

mieink pedig elfoglalták a kaszárnyát, a Palánkot és a Redoutot. Nehány nappal e vállalat után Harrach egy 52 hajóból álló török flottillát tett tönkre, mely alkalommal egy basa is, ki a nagyvezérhez fontos sürgönyöket volt szállítandó, foglyul esett. Zsákmányul ejtett továbbá 4 zászló, egy 6 fontos és két hajóágyú, egy sajka és 18 szállítóhajó sok hadiszerrel, folszabadíttatván ekként az ellenségtől az egész vidék Moldovától Uj-Palánkáig.¹⁾ Ezen dunai vonalon Wartensleben 6000 embert állított fel Harrach parancsnoksága alatt, 5000 embert pedig d'Alton tábornokkal Fehértemplomba rendelt.

A Lilien vezérlete alatt levő seregosztály, melyet József császár és tábornoka követtek, október 17-dikén Orlovát faluhoz érkezett, hogy onnan Páncsova ostromára induljon. A tábornok 40 pontont, kellő számú pontoniereket és fődözetül egy század gyalogost és egy század pattantyús határőrt küldött előre a Temesen fekvő Tomásovac faluhoz, hogy ott a folyón két hidat építsenek. Ez alatt a hadsereg pihenőt tartott a botosi sík mezőn, József pedig Bókán időzött bizonyos Oberknézevics Pál rácz parasztgazda házábanál, készítvén ott a terveket Páncsova elfoglalásához.²⁾ De alig érkezett meg a császár és alig pihent le a sereg, nagy baj történt Tomásovaczon. Ugyanis a Páncsován parancsoló Memisch basának egy rácz paraszt titokban elárulta, hogy József a Temesen hidat épített és onnan Páncsovára készül. Memisch rögtön intézkedett, hogy az megakadályoztassék. Október 17-dikén éjfélkor egész esendben 600 szpáhi húzódtott az őrtüzei körül alvó császáriak közelébe és oly mohón rohanta meg őket, hogy csak néhánynak volt ideje fegyveréhez nyúlni. Radivojevics kapitány kénytelen volt hátrálni a török túlerő elől. Bravourral védekezé ugyan magát, a míg lehetett, de elvégre az is lehetetlen volt már. Radivojevics, egy hadnagy, 60 határőr, 20 gyalogos a Lasey ezredből, 2 hidász és 12 fuvaros kegyetlenül lemészároltattak és fejeik levágtattak. A többiek futásban keresék üdvösségüket. De a törökök sebesen vágatva mindenütt utánok, egész a botosi főtáborig. Ekkor rögtön fordult a kocka. A menekültek föllármázzák a tábornok, egy szempillantás alatt két csapat Nassau vasasnémet lóra pattan, nyomban esatlakoznak hozzá egy zászlóalj német-bánsági határőr, meg egy zászlóalj a Wallis Mihály ezredből. Ezek üzőbe veszik a törököt és

¹⁾ Fessler, X. 583. Böh m: „Délmagyarország k. tört.“ II. k. 184—184. l.; és „Délmagyarorsz. tört. és régész. Értesítő“, V. évf. IV. f.

²⁾ Az épület, mely a magas vendéget fölvette, 355. sz. a. még most is áll Szerb-Bókán, de roskadozó állapota miatt istállónak használtatik. Mivel Oberknézevics a császár távozása alkalmával semmi ajándékot elfogadni nem akart, a császár által valami oklevéllel lett megtisztelve, melynek ő egyébaránt soha sem vette hasznát; sőt néhány év múlva — bizonyára tévedésből — szallónát küldött benne kondásának, mely alkalommal a fejedelmi emlék teljeseen megsemmisült. (Történelmi Adattár, II. 100. l.)

egész Uzdin alá kergetik. Uzdinnál a török visszafordul és Páncsovának veszi útját. De szemben találkozik vele a mieink segítségére jött Nauendorf alezredes az ő huszársapatjával. A huszárok megrohanják a meglepett szpáhikat és negyvenet lekaszabolnak, tizet elfognak közülök.

Az alatt, míg Páncsova elfoglalására az előkészületek folytak, október 24-dikén jelentés érkezett a császárhoz, hogy a török kivonult a lángokban álló városból. Nauendorf huszárai üldözőbe vették a török utóhadat; az ezen alkalommal kifejlődött ütközetben Memiseh basa is életét veszti. A császár legott parancsolta a hadászatiilag fontos helyet birtokba venni. Katonaságunk még az nap délután bevonult a pusztulás minden iszonyait magán viselő szerencsétlen városba.¹⁾ Így jutott József ismét Páncsova birtokába. Ezzel az összes dél-magyarországi terület ismét fölszabadult a török uralom alól!

Október 25-dikén maga a császár is betért Páncsovára, de alig ismerte fel az azelőtt oly virágzó, esinos várost, mely most fölperzselve, földülva és egészen romokban hevert. A császár csak két napot töltött itt Páncsován. Innen október 27-dikén Zimonyba ment át és rendelést tett a főserég további teendői és a dél-magyarországi részek védelme iránt. Az úgynevezett „bánsági hadsereg“ főparancsnoksága továbbra is a derék Wartensleben kezeiben hagyatott meg, 20.000 gyalogos és 8500 lovas bízván reá, hogy e esapatosztályt télire Páncsova és Szászka közt egész Mehádiáig, azután innét Lugosig és Temesvárig elhúzódnó négyoszög vonalban elszállásolja. Wartensleben november 6-dikán foglalta el Ó-Orsován, Mehádián, Teregován és Zsupaneken a hadi állomásokat, míg a hadsereg többi része az említett négyoszög vonalban helyezkedék el. A főseréget Oppovánál átszállíttatá a császár a Dunán Futak alá, hol az november 13-dikán téli szállásaiba húzódott. A fővezér, Lasey tábornagy, betegsége miatt fölmentetését kérvén, a császár a fővezéri teendőkkel ideiglenesen gróf Kinszky lovassági tábornokot bizta meg. Időközben Wartensleben is halálos beteg lett és a Karánsebesen állomásozó Clairfait altábornagnak adta át a dél-magyarországi hadsereg parancsnokságát, ki a főhadiszállást Fehértemplomba tette át.²⁾

Ezzel befejeztetett az ezen évi hadjárat, mely 70 millió forintba és 40.000 ember életébe került, kik közül 5000 ember még az ellenség betörése előtt idegen földön hullott el. 25.000 ember súlyos betegen feküdt a kórházakban. Gróf Kinszky tiz napi felmondás kikötése mellett a tél tartamára fegyverszünetre lépett a belgrádi kormányzóval, mit a

¹⁾ Vaniček: Special-Geschichte der Militärgrenze, III. k. 422—423. II.

²⁾ Ausführliche Geschichte etc., I. k. 160—170 II.

nagyvezér csak az osztrák főserég által elfoglalva tartott határvonalakra nézve hagyott helyben.¹⁾

II. József végkép kimerülve a hosszas táborozás fáradalmaiban, a folytonos izgalmak és a szokatlan életmód megrázkódtató befolyása alatt, november hó vége felé elbúcsúzott a hadseregtől és Bécsbe távozott. Szigorú rendszeretete, nyájas bánásmódja a katonasággal és spártai egyszerűsége tábori életmódjában, jó emléket biztosítanak számára a hadseregnél. Mindenki tisztelte benne az atyai indulatú fejedelmet, a nemes emberbarátot, ki azonosítani tudta saját sorsát legalsóbb rangú közkatonájának sorsával, és alattvalóival együtt érezte a szenvedte át a nem remélt csapások minden kárvallásait. A zimonyi táborban közönséges sátor alatt húzta meg magát, Lugoson és Illován oly szegényes kunyhókban lakott, melyek ablakain olajba mártott papír helyettesíté az üvegtáblákat. Másutt is közönségesen vitorlavászonból készült és kártonnal bélelt sátor alatt tanyázott, — és mint bármely egyszerű közkatonája, a földön aludt. Udvari pék, konyha és pince nélkül jelenvén meg a táborban, élelmezése csak a legszükségesebbre szorítkozék. Főeledele zöldecskéből állott, egyedüli itala víz volt, mely Schönbrunnból küldték utána. Ruházatában került a keresettség; forrásokban tafta köpenyt viselt, fölönt fejét pedig fekete szalmakalap fődé.²⁾ Vajha párosult volna az emberszeretet, az önfeláldozás és szerénység tündöklő erényeivel, a rendkívüli tevékenységgel, a magasröptű szellemmel több tapintat, kedvezőbb szerenese, és a mi a legfőbb, több fogékonyság alattvalóinak törvényes jogai, alkotmányos érzelmei iránt! De fájdalom ennek hiánya okozá, hogy József még most sem józanodott ki a boldogtalan hadviselés mámorából, mikor népeinek és különösen Magyarországnak lázas ingerültsége s elégedetlensége, a Poroszországban kitört forrongás fenyegető veszélyei és a kinstárban beállott apály a békekötést elodázhatlanná tették, — és mikor az udvar és kormány köreiben is találkoztak őszinte tanácsadók, kik a czéltalan háború megszüntetésének szükségességét hangsúlyozták.

Ám a gonosz szellem, mely Európa nyugalmaát megzavará, még most is szüntelen körülhálózva tartá József akaratát. Katalin, nem elégedett meg Ausztria nagymérvű áldozataival, melyekkel az magát, leginkább az ő érdekében, anyagilag és erkölcsileg majdnem tönkretevé, hanem arra ösztönzé most Józsefet, hogy Poroszországgal is háborúba keveredjék. Mielőtt József Bécsbe elútatott, Zimonyban levé a császár hízelgő leveleit, melyekben őt a poroszok elleni szövetségre biztató. Szerencsére a császár ezúttal nem ment bele a hinárba. November 23-dikán válaszolja Katalinnak, hogy a törökök és Poroszország ellen lehetetlen egy időben háborút viselnie; mert nem éri

¹⁾ Vaniček, id. m. III. k. 423—424. II.

²⁾ Böhm L.: Weisskirchen, 75. I., és Fessler, X. 579. I.

magát oly erősnek, hogy érzékeny veszteségek nélkül ellenállhatna a veszélyeknek, melyek egy ily háború esetére a birodalmat minden oldalról környékeznék.¹⁾

A török háború megszüntetésére tehát még most sem gondolt a császár, sőt kiméletlen szigorral folytatá Magyarországon az erőszakoskodást, hogy a háború folytatására szükséges pénzt és gabonát beszerezze. Feltörető a makacs birtokosok magtárait, kik ellenszegülve parancsának, gabonájokat a kiszabott féláron szállítani egyáltalában nem akarták, és a gyűléseken rájuk kivetett mennyiséget, a remélnél silányabb termés következtében, a legjobb akarattal sem állíthaták ki, a miért is készpénzen voltak kénytelenek a katonaság számára gabonát vásárolni. A gabonaszedők esalták a népet, a hol csak szerét tehették; a kényszerfuvarozás is rosszul díjaztatott, s az a körüli rendeletek hiányossága vagy gyakori változása okozá, hogy az ezernyi fuvarozók, az előbb vett parancsok ellenére, útközben másfelé irányoztattak; minek következtében újak néha több nappal is meghosszabbulván, a pénzzel és élelmiszerekkel el nem látott szegény parasztok marhája éhen veszett. A marhájától ekként megfosztott paraszt nemcsak hogy kárpótlást nem nyert, hanem a sor rákerülvén, ismét fuvarra hajtattott, s ha maga nem teheté, pénzen kelle sokszorta nagyobb díjon, mint a mennyit a kinestártól maga kapott, helyettest fogadnia. Mily sűrűk s alaposak valának az ilyféle zaklatások miatti panaszkok, tanúsítják az 1787-ben meghalt gróf Niezky Kristóf helyébe lépett Zichy Károly országbíró levelei a cancellárhoz: „Általában — úgymond — ha azon rendetlenségeket és zaklatásokat, melyeknek a parasztok a raktáraknál kitéve vannak, fölterjeszteni akarnám, meg vagyok győződve nem néznék azokat közönyösen ő felsége . . . Elhallgatom a számtalan levonásokat és csalásokat, melyeknek már próbái is vannak . . . ; még inkább szívemen fekszik a fuvarozó jobbágyok feltartóztatása. Például . . . Temesvárott az átvétel elhalasztása miatt ezernél több szekér hosszan vesztegelt. Futakon mintegy 150 szekér öt napig tartóztaték a tisztek által, mi az embereket s marhákat éhenhalás veszélyének tette ki, stb.“ Ehhez járula, hogy a szállított gabona árának másik felét is készpénz helyett, mint ígértetett, gyakran csak kötelezvényekben fizették ki. A hadi költségek viselésére a legszegényebb polgári hivatalnoktól is, még a

¹⁾ „Je ne rappelle ceci que pour que V. M. I. veuille bien être persuadée que, si je lui avance que quelque chose m'est impossible, et que je ne puis la faire, qu'elle est bien sans remède. Telle est une guerre avec la Porte et le Roi de Prusse en même temps; je ne puis être sur la défensive et assez en force vis-à-vis d'aucun, sans que des pertes assurées et très-sensibles ne s'ensuivent, les ayant malheureusement pour voisins avec leurs alliés dans tout le pourtour de mes Etats, si j'en excepte la Lombardie.“ (Arnoeth Alf.: „Joseph II. und Katharina von Russland.“)

községi tanítókat sem véve ki, fizetésükhöz aránylagosan 6, 7, 10, 12 és 15 frt. százalék vonaték le.¹⁾

Ily körülmények között és gróf Zichy Károlynak egyenesen a fejedelemhez tett erőlyes fölterjesztései után, kit József e miatt a cancellár által kegyelemvesztéssel is fenyegetett, elvégre kénytelen volt a császár parancsolni, hogy a seregek a tél egész folytában teljes nyugalomban tartsák magokat, a fővezér pedig azon legyen, hogy a fegyverszünet 1789. évi ápril haván túl is kiterjesztessék. Azon vármegyékben pedig, hol az ingerültség lehangosabban tört ki és zavargásokat is okozott, gyűlések tartását rendelé el a császár, melyeken szelídebb szavakkal inté a rendeket kívánatai teljesítésére. De ezek a gyűlések megtartásának engedelmet olybá vevén, mintha a fejedelem csak panaszaik nyilvánítására akart volna alkalmat nyujtani, felirataikban ismét csak az alkotmányon és a törvényeken ejtett sérelmek orvoslatát, és e végett az országgyűlés mennél előbbi kihirdetését sürgették.

Ez időben egy röpirat is nagy sensatiót keltett mindenütt az országban, és mondhatni általános helyesléssel találkozott. Az irat határozottan pálczát tör a háború czéljai és szüksége fölött. „A népek — mond egyebek közt — melyek boldogul élnek vala hazájok kebelében, békés hajlékaikból kiragadtatnak és a határszölekre vezettetnek, hogy öljenek vagy megölessenek. S miért ez? Hogy a korlátlan egyedurak ábrándjaikat létesithessék... A haszon, melyet e hadjáratból várhatunk, abból áll, hogy egy darab földdel több lesz uralkodóházunk alatt. És a kár? Egy millió ember, ezer tonna arany, kizsarlott tartományok, a munkára és a nem tenyésztésére legalkalmasabb férfiak levágatása, négy-öt elpusztult ország, hogy egy országgal többet birjunk! Szép nyereség! Ellenségünk ké tesszük a törököt egy szövetséges fejedelemmé miatt, kinek rettentő hatalma nemsokára nekünk is fejünkre nő. Ha szerencsések leszünk, az egész világot ellenségünk ké tesszük. Poroszország résen áll, míg mi játszunk, s kockavetése aligha nem lesz szerencsés. Mindig előbbre halad; a német tenger kereskedelmét mindinkább elfoglalja s Ausztriának oly súlyt vet ellenébe, melyet ez csak egész hatalmának megfeszítésével képes fenntartani. És ha Oroszországban egy könnyen megtörténhető trónváltozás állna be: ki fog akkor bennünket segíteni? Káros békét kell majd kötnünk, vagy egyedül vívnunk a rettentő ozmánnal. József még a gonosztevőket sem öleti meg: miként engedheti tehát lemeszároltatni ártatlan alattvalóit, hogy zsírjokból egy méceset tápláljon, melynek neve: hiú dicsvágy?”

A nagy zajt ütött röpirat, melynek szerzőjeül gróf Forgách Miklóst deríték ki a nyomozások, József kezeihez is eljutott. Felsőhajtott olvastában, mert megemlékezővén a tábori nyavalyák miatt elhullott

¹⁾ Horváth M. VII. 651. II., a cancelláriai levéltár adatai alapján.

ezeokról, a fölemésztett roppant pénz- s eleségmennyiségről, mik miatt annyira fölingerléle vala maga ellen alattvalóit, a rajzot valónak találta. Betegsége, melyet a táborból magában hozott, s melyből soha többé nem üdült fel egészen, kedélyét is ingerlékenyebbé s fogékonyabbá tevő mások szenvedéseinek méltánylására. Fájt érzékeny szívének, hogy népeiben ő, ki csak értök akar vala élni, ily érzelmeket, ily véleményt ébresztett a háborúval, melynek főczéljául ő népei érdekeinek, kereskedelmének gyarapítását tűzte volt ki. S a közvélemény e szava, a táborban látott sokféle nyomor emlékezetével párosúlva, oly elhatározásra bírta őt, hogy mihelyt a nyerendő haszon, melynek reményével soha sem hagyott fel, némi egyensúlyba jő a hozott áldozatokkal, sietend a közbékét helyreállítani.¹⁾

Ezen elhatározását a Károly nassaui herczeghez 1789. év elején irt következő levelében tolmácsolá a császár: „Tavaszzal seregeim földadra léssen Bendert megvenni, s a Duna bal partján annak torkolatáig nyomulni. A jobb parton Belgrádot foglalom el és Szerbiába terjeszkedem. Nissza, Bodon s a Száva folytában Brebir, Bányaluka és Kosztajnieza elfoglalása oly feladatok, melyek augusztusig be fognak végeztetni. Ha a nagyvezér a Dunánál elémbé, vagy az oroszok élébe jövend, kénytelen lesz megütközni velem, és Szilisztria ágyúit alá vonulni. Októberben congressust tartok, mely után az ozmán a gyauroktól békét kérend. Ennek megkötésében követeimnek a kárloviezi és passaroviezi kötnények fognak irányt adni. Choczim várát Moldva egy részével magamnak tartom. Oroszország megtartja a Krimet; Oczakownak le kell rontatnia. A svéd Károly Curland herczegévé, a flórenczi nagyherczeg római királylyá leend. Ekkor általános béke álland be Európában. Addig Franeziaországban is eligazodnak az ügyek; és — — a többi urak igen sokat gondoskodnak önmagukról, de igen keveset Ausztriáról.“

1789. évi februárban veglegesen betölté a császár a gróf Kinszky József által ideiglenesen helyettesített fővezéri állást. Lasey, elhúzódo betegségére hivatkozva, és tán még inkább képtelensége érzetében, végkép lemondott a seregvezérletről. Február 20-dikán egészen váratlanul a súlyos betegségéből alig fellábadt Hadik András tábornagyot, a bécsi haditanács elnökét nevezé ki a császár fővezérré. Horvát- s Tótországban Laudon, Moldvában Coburg tarták meg a vezényletet. Hadik ekkor — miként naplójában önmaga írja — 77 éves és 4 hónapos aggastyán volt, s gyöngeségének érzetében csak kötelességből és resignatióval fogadta el kineveztetését.²⁾ Teendőire nézve utasításokat

¹⁾ Horváth M. 654. 1.

²⁾ „Ich bin Ihnen recht sehr verbunden — írja neki a császár, — dass Sie sich dieses Geschäftes unterziehen wollen.“ (A magyar múzeumi könyvtár kéziratgyűjt. „Journal von 1789. über den Feldzug gegen die Türken in Syrmien und den Banat.“)

kért a császártól. Kimerítő 48 pontban föladatáva tétetett: az ellenséget a harezmezőn megölözni; a hadműveleteket lehetőleg mielőbb megkezdeni, nehogy a seregben nyavalyák keletkezzenek, a gyalog katonaság bátorsága esüggedjen és a lovasság ellankadjon; keresni az alkalmat az ellenség megtámadására és Belgrádot, az 1789. évi hadviselés főczélját, minden áron megvenni; a véletlenre pedig mitsém bizoni. Még azt is tudtára adták az élemedett fővezérnek, hogy a törököktől nem kell megijednie, mert azok főereje és egyedüli bizalmok az ő nagy mennyiségökben, szilaj kiáltozásaikban és eltökéltségökben, de főképen abban áll, hogy támadásaikat nagy tömegekben intézik és jól megválasztják a pontot, hol segítségre leginkább van szükségök.

Hadik ápril hó 27-dikén utazott el Bécsből a hadsereghez. Budán megállapodván, ápril 30-dikán az iránt tanácskozott Zichy Károly helytartósági elnökkel, hogy a katonai élelmi czikkek Temesvárott, Aradon és Szegeden hordassanak egybe, „mert Bánát alább fekvő részeiben, hol az ellenség mindent elpusztított, mitem található.“ Hadik május 5-dikén érkezett meg a futaki főtáborba és a következő napon átvette Kinszkytól a vezérletet s a császár azon paranesolatát, hogy a Dunát, Zimony és Orsova között, haladéktalanul, de csak könnyedén erősítse meg, a többi alkalmazható sereget pedig Karánsebesnél vonja össze. Hadik már május 8-dikán sietett a kapott paranesolatot végrehajtani. Dél-Magyarországon Jubuka, Páncsova, Kubin és Uj-Palánka fődőzésére 6 zászlóalj és 26 lovas századot, azután a Moldova, Zsupanek és Mehádia közötti vonal védésére 4 zászlóalj rendelt ki. Miután most már a fősereg 26 zászlóaljból és 53 lovas századból, a dél-magyarországi 28 zászlóaljból és 44 lovas századból, vagyis összesen 53.417 gyalogos és 10.436 lovasból állott, Futakról 16 zászlóalj és 33 lovas század, a dél-magyarországi hadtestből pedig 18 zászlóalj és 24 lovas század mehetett át Karánsebesre. A dél-magyarországi hadmozgósítás műveletével, melynek mielőbb meg kellett történnie, Clairfayt tábornagynak bízott meg.

A csapatok május 14-dikén kezdtek indulni, és 20-dikán Hadikkal és a táborokkal együtt Opovára érkeztek.

Már 21-dikén öt hadoszlopban indult meg a sereg Fehértemplom felé. Az utolsó hadoszlop 25-dikén kelt ki az opovai táborból és 31-dikén érkezett a főhadiszállásra Fehértemplomba, hova az első oszlopok 25, 26, 27 és 29-dikén érkeztek meg. A dél-magyarországi területen mozgósított seregből 2 zászlóalj gyalogság és 8 lovas század Wurmser-huszár szintén a táborba érkeztek. A csapatok esatarendben, Fehértemplom előtt Vrácségáj és Kusiez irányában állitattak fel. Maga Hadik megsejmelte az őrállomásokat Jabukán, Páncsován, Homolczán, Kubinban és a Duna bal partján. Május 26-dikán Uj-Palánkát látogatta meg és onnan 30-dikán a dél-magyarországi hegyvidék, nevezetesen Szászka,

Csiklova, Moldova és az Almás megszemlélésére utazott el. A hadsereg pedig a pilhenés első napjaiban kijavította az utakat Fehértemplomtól Karánsebes irányában, és onnan ismét Mehádiáig, és Fehértemplomtól az Almáson át szintén Mehádiáig. A táborhelyeket szintén meghatározták. Greováczon, Goruján a Karas mellett, Kölniken át a Berzava völgyben, és Prébulon át a Poganis patakon; tehát öt hadmenetben lehetett Karánsebesig eljutni. Innét a Szlatina és Ilova között fekvő táborba Mehádiáig, a Fönis és Ruszka közötti hegyeken és a teregovai magaskaton át, tehát négy hadmenetben volt a mozgás lehetséges. Legfárasztóbb volt az út Almástól Mehádiáig. Fehértemplomtól a mozgás a Néra-völgybe Szászkanál; a Dillá-balanti hegymagaslaton, a buszivai völgybe Dalboseezen, Borlovenen és Petniken át, tehát hét hadmenetben történhetett Mehádiáig.

A esászáρ ezen intézkedéseket tökéletesen helyeselte, és még csak arra figyelmezteté a főhadvezért, hogy a fáradtságos szoros útát, Rudariától az almási völgyben a Duna völgyéig, anuyira kiszélesíttesse, hogy azon esetben, ha a törökök Mehádia ellen valamit merészelnének, azokat Petniknél ne csak homlokban, hanem a nyitandó új úton hátban is megtámadni lehessen. Hadik, nehogy a Fehértemplom előtti kényelmes táborozás előnyeit a legfenyegetettebb ponttól, a Mehádiától való távolság miatt veszélyeztesse, herczeg Waldek altábornagyot június 25-dikén 2 zászlóalj Károlyi-, 2 zászlóalj Eszterházy- és 1 osztály Wurmser-huszárral a Mehádia és Karánsebes közti vonal középpontjára küldé, ki 29-dikén állást foglalt a kirendelt helyen. Két huszárosztály Bozovicsot szállta meg, hol már 1 zászlóalj Deutschmeister állt. Innét egy osztályt Rudariára küldtek, hogy a Toplecz, Ó-Orsova és Ogradina felé vezető szorosokat őrizné, egy másik osztály pedig Borlovenbe ment, hogy az érintkezést Mehádiával fenntartsa. Két zászlóalj gyalog és 4 osztály huszár a stanesilovai őrháznál, 2 zászlóalj a csiklovai Mária hegyen állt, mely utóbbiaknak különösen az volt feladatuk, hogy a Moldovába és Sikeviczán át a Duna völgyébe vezető utakat fődözzék.¹⁾

Azalatt, míg Dél-Magyarországon az előkészületek a háború megújítására ily serényen folytak, Laudon május 14-dike óta a likai cordonvonalon, a szluini czred területén és Breskánál az Unnán, július 9-dikén pedig Brebírnél előnyös győzelmeket aratott és ezzel a hadjáratot megnyitá. Coburg herczegnék is, ki Szuvarowval egyesült, kedvezett a szerenese; még júniusban tökéletes győzelmet vívott ki Foksánynál az oláh vajda fölött és mind bellebb vonúlt annak tartományába.

A győzelmi hírek, a június hó folytán ismét három hétig betegeskedett Hadikot is a hadakozás megkezdésére lelkesíték, és igen kedvező benyomást tettek a dunai hadseregnél is, hol az ismét

¹⁾ Böhm Lenárd előadása: Dél-Magyarország kül. tört. II. k. 188—190. II.

kiűtött nyavalyáknak újból 6802 ember esett áldozatul, és az e miatt megfélemlített és a sok nélkülözés által elesigázott katonaság már-már esüggedezni kezdte. Clairfait tábornagy már jóval előbb jelenté a fővezérnek, hogy a törökök Ada-Kalehban nem érzik magokat kötelezetteknek a fegyverszünet megtartására, miután a viddini basától és nem a belgráditól függenek. A belgrádi basa ellenben arról biztosítá a mieinket, hogy a „Bánság“ határszéle egész hosszában nem fogják a törökök a fegyverszünetet megzavarni.

Az ily ellentmondó biztosítások csak annál világosabban árulák el a mohamedánok ravaszságát, s arra magyaráztattak a császári táborban, hogy a fegyverszünetet, mely különben csakugyan nem volt az Al-Duna orsovai részeire is kikötve, az ellenség nem szándékozik megtartani és csak jó alkalom után leselkedik, hogy az ellenségeskedéseket haszonnal megkezdje. Meg is kezdte nemsokára a dunai védvonal több pontján. Vécey vezérőrnagy is jelenté, hogy június 15-dikén 200 szpáhi a bratinai magaslaton (Koramnikhhoz közel) elhelyezett őrségünket kényszeríté állomásának elhagyására, másnap reggel pedig 400 szpáhi az Erdődy-fuszárezred egy tisztí őrjáratát támadta meg, s azt a támogató osztaálylyal együtt, viaskodva nyomta vissza Toplicezen keresztül egész a Csaplya hegy aljáig. Midőn itt a törökök egy egész századott esatakéssen magok előtt láttak, visszafutottak ugyan, de támadásuk által az ellenségeskedéseket tényleg megkezdették. Ismétlődött a török szpáhik támadása július hó 3. és 4-dikén. Ekkor eleségrablás czéljából törtek be a zsnpaneki völgybe, s berohanásukat 2500 emberrel fődőzték, kik Kladvából jöve, sajkáikon Ó-Orsovára eveztek át. Clairfait, ki Mehádia és Karánsebes között csak Szlatina mögöl juthatott volna az ellenséggel szemben előnyös állásba, attól tartván, hogy egy balsikerű összeütközés következtében Erdélytől elszakíttatnék és kénytelen lenne Temesvárra és Aradra hátrálni, a fővezérhez fordult utasító parancsolatért.

Hadik július 18-dikán valamennyi hadtestnek adott egy utasítást, figyelemmel az eshetőségre, ha az ellenség nagy erővel törne elő Mehádia felől. Waldek herczeg és Lilien külön utasítást is kaptak a Moldovánai elfoglalt hegyi állásoknak megtartására és a Duna elzárolására. De hogy már ekkor jelentékenyebb ütközetre nem került a sor, az csakis Clairfait óvatosságának s a mehádiai völgyben föllállított császári előhad kimért és kitérő magatartásának tulajdonítandó, mely július hó végéig lehetőleg nyugodtan akart maradni és ez alatt biztosítani akarta újabb s czélszerűbb igazítások által az összes erődítéseket és a hadállomások sánczalkotásait. Július 22-dikén bemutatott Hadik a tábornaknak egy előleges tervet, mely szerint az átkelés Belgrádba előkészítendő és végrehajtandó lenne, és hogy mi volna teendő a dél-magyarországi részek, a Bácskaság és Szerémség összeköttetésének biztosítására, s miként lehetne Belgrádot legezlszerűbben megrohanni,

a külvárosok s a viziváros megtámadása miként volna intézendő, hogy a fellegvár ostromlásához hozzá lehessen fogni?

Azonban Hadik, bármint óhajtá is tevékeny életének végső erejét a hadjárat főcéljának kivására, Belgrád elfoglalására fordítani, és a szenvedő császárt, ki e vállalatnak fölöttébb nagy fontosságot tulajdoníta, a siker örömhírével megvigasztalni, nem volt képes terveit keresztülvinni. Július utolsó hetében újból oly súlyos beteg lett az éveinek száma és a régebben kapott sebek következtében már különben is nagyon összeroskadtt hadastyán, hogy kénytelen volt futárt meneszteni Bécsbe és a császártól fölmentetését kérni. József, engedve a bekövetkehető nehéz viszontagságokkal és a táborozás fáradalmaival többé már megvívni nem képes tábornagy kívánságának, 1788. évi július hó 28-dikán visszahívá őt Bécsbe, előbbeni állására, a sereg fővezérletét pedig báró Laudon tábornagra ruházta át. Laudon augusztus 1-én Ó-Gradiskán kapta meg a főhadúrnak következő levelét: „Mint hogy Hadik tábornagy egészségi körülményei s annak súlyos következményei, melyeket kiállott betegsége hátrahagyott, az ő veszélyeztetése nélkül nem engedik, hogy a Belgrád ellen intézendő harez fáradalmainak magát kitegye, és még kevésbbé remélhető, hogy ő ama harezot be is végezhesse: indítatva érzem magamat nevezett tábornagyott ide a haditanácsához visszahívni, s küldöm e hadfit, jelen írással megkeresve önt, hogy a hadsereg fővezérletét átvegye, melyhez azon csapatok is tartoznak, melyeket Tót- és Horvátországból a sereghez csatolhat. Ön tehát egyedül fogja mint en chef a Belgrád elleni vállalatot vezetni, és nem tehetném, hogy annak foganatosisát inkább más valakire, mint önre bizzam, kedves tábornagyom, ki bizalmamat teljes mértékben bírja, s arra a hadsereg és az egész közönség részéről is oly igen érdemes.“¹⁾

Laudon kineveztetése a fővezéri állásra, mely későn jött ugyan, de mely által, bár a tizenkettedik órában, valamennyi császári hadtest, Likától kezdve egész Mehádiáig, egy nagynevű, győzelmekhez szokott és a katonaságnál legnépszerűbb fővezér erélyes, ügyes kezeiben összpontosítatott, ötödik sarkalatos mozzanatát képezi e török háborúnak.

Még mielőtt Laudon a hadsereghez megérkezett, augusztus első napjaiban Ó-Orsova és Mehádia körül jelentékeny ütközetek történtek a császáriak és az ozmánok között. A mehádiai völgyben állomásozó Vécsey vezérőrnagy már augusztus 1-én több oldalról azt a hírt kapta, hogy Csetetznél 14.000 török, legnagyobb részint lovas, táborba szállott. A következő napon semmi mozgás sem igazolá e hírt, és még az Állionra felküldött ezírkálók sem tudtak valami bizonyosat mondani. Clerfaut tábornagynagy mindazonáltal nagy aggodalomban volt, s pontosan szemügyre vette Vécsey fenyegetett osztályának helyzetét.

¹⁾ Közlve Böhm-nél, id. m. II. k. 195—196. II.

Augusztus 3-dikán alkonyatkor fölkerekedett a csemetzi török tábor és három oszlopban gyors menettel Ó-Orsova felé indult. Augusztus 4-dikén hajnalban már elérte az ellenség a határőrök előőrseit és oly hirtelen s oly túlerővel rohant ellenök, hogy minden elszántságuk mellett kénytelenek valának sánczaikat feladni és csatarendben, hadakozva dandáraikhoz visszahúzódní.

Az ellenség elősapata, mintegy 2000 szpáhi, nyomban követé őket. Alig értek a szorongatottak saját hadtestök határvonalába, midőn a mindig nagyobb tömegekben utánok nyomuló ellenség szuronynyal és oly dühösen támadta meg Vécseynek egész osztályát, hogy az áttörést csak a Stein-gyalogosok és az oláh-illir határőrök állhatatossága akadályozhatá meg. A mieink gyilkos ágyúzása elriasztotta a vakmerőket, s noha többször is megújították a támadást, mindannyiszor visszavetettek. Másnap reggeli 7 órakor mintegy 6—7000-re szaporodva ismét megkísérelték dühös rohamaikat. De a császáriak karácseai és a határvadászok tüzelése ekkor is oly nagy pusztítást okozott soraikban, hogy tetemes veszteséggel a lőtárlaton kívül a völgybe húzódtak, s a harc folytatását a segítségkre jött janesároknak engedték át. A janesárok most az osztrák csapat két szárnyát támadták. Vécsey ismételen visszaveré őket bal szárnyával, és ágyúink golyói elől ezeknek is hátrálniuk kellett. Ekkor a mieink jobb szárnyát akarta a török megkerülni. Vécsey két század Stein gyalogost és egy század oláh-illir határőrt küldött segítségére. Azonban e kis csapat gyöngye volt ahhoz, hogy az erdősegeket és a hegyzugokat, melyeken át a janesárok csapatonként tudtak fel a hegymagaslatra, elállja. Így történt, hogy a janesárok, mintegy 200 lépésnyire a mieinktől, domináló állást foglaltak el a magaslaton.

A törökök egy másik oszlopa a Biela Riekán keresztül a bal szárnyának sietett, hogy a határőrök által csak gyengén őrzött ottani hegyszorosokat és sziklahágókat megszállja és egyszersmind a bal szárny fölött is erőt vegyen. Egyidejűleg fenyegetőzött a török a Bojana Jelenczán át hátunkba kerülni. E válságos helyzetében segített magán Vécsey. Merész előnyomulást parancsolt az ellenség központja ellen, mi nagy meglepetést és zavart okozott a törökök között. Két osztály Erdődy-huszárt és azok mögött ő ágyút úgy állított fel egy vonalban, hogy a vonal mögött egy zászlóalj Stein-gyalogosból képzett négyszög helyet foglalhasson. Ezen ekkép összealkotott oszloppal neki ment az ellenség centrumának. Azon pillanatban, midőn az ellenség Vécsey hadoszlopát megrohanni készült, egyszerre a legnagyobb sebességgel ketté nyíltak a huszárok sorai, és a törökök oly irtóztató kartáesztűzzel állottak szemben, hogy megrémülve rendetlen futásnak eredtek. A huszárok most a megfutamadott törökök után vághattak s egész a preboji hegyszorosig, mely a lassmarei magaslat tövében nyílik, üldözték

őket, egy zászlót és egyéb gazdag zsákmányt foglalván el tőlök. Az ellenség mintegy 400 embert vesztett halottakban és sebesültekben. Vécsey vesztett egy tisztet, 15 huszárt s 16 gyalogost, 7 embere megsebesült.¹⁾

Ezalatt az ellenség óráról órára növekedett. Még aznap délután kezdő csapatait sajkákban a Dunán átszállítani és szakadatlanul folytatta azt az egész éjszakán át. Mintegy 20 sajka Orsovához közel új csapatokat szállított a zsupaneki völgybe, melyek a császáriak előtt levőket Mehádiáig tolták előre. A zsupaneki völgy egészen elárasztatott az ellenség által, s Vécsey kényszerítve látta magát 6-dikán állását elhagyni és Teregováig visszavonulni. Itt megállapodott, körülsánczolá magát és megerősíté állását, mivel Clairfait is Karánsebesről még aznap támogatására sietett egy oda rendelt csapatosztálylyal, s pár nap múlva az összes csapatokkal is Fönisre érkezett. Waldek szintén megerősíté az Almásban bozovicsi állását. Clairfait tábornaszernagy egész Kornyaig nyomult előre, hol augusztus 16-án egy kém arról értesíté, hogy 5—6000 török Mehádia előtt áll. A tábornaszernagy legott előrelépett egész Mehádia alá, útjában szétverte a csatangoló török falkákat és előőrsöket, de az ellenség zömét már nem találta Mehádián. Ugyanis ekkor vették hírről a törökök azon vereségöket, melyet július 31-dikén Foksányánál szenvedtek. E lehangoltságukban rögtön megszüntettek minden további vállalkozást a zsupaneki völgyben, s Mehádián csak kis előhadat hagyván, visszahúzódtak. A tábornaszernagy erre mindenütt elfoglalta az üresen hagyott sánczokat, hidakat és szorosokat, sőt minden ellenállás nélkül magát Mehádiát is, honnan a török előőrsök, ezúttal a nélkül, hogy kárt okoztak volna a községben vagy az erődítményekben, egész esendben kivonultak.

Clairfait azon volt most, hogy Ó-Orsova környékén erős állásokba vezesse csapatait s a törökök ezen országútját elzárja. E célból a Krakú-Omir és Djalú-Ohni esúcs közötti állást is a Biela Rieka mindkét partján megszállta. A legszélsőbb szárnyat, a magasán fekvő Krakú-Bokár esúcsán, több czölöpözött kisebb sáncz védte. Távolabb e ponttól, a Lassmár háta mögött a Krakú-Viszokán, nagyobb sáncz volt építve. Innen La-Frason keresztül vissza Krakú-Bokárig a hegytető hátán fatorlasz készült, mely által az összeköttetés Mehádiával biztosított. Krakú-Omiron jelentékenyebb erőmű állott, mely jobbról fatorlattal, balról az állás központjával, a megerősített temetővel, czölöpzetvonal és spanyol lovasok által volt összeköttetésben. Mindjárt a patakon túl, a bal parton, a Strassovacz ereszkedőjén, ágyúútegek és gyalogok lettek föllállítva. Ezek fölterjeszkedtek egész a Djalú-Ohni-ig. Innen egész a Saku-Pierilor kúpjáig, a fürdők felett a Csernavölgyben, és azután tovább a hegytető hosszában egész Pecceneszkiüg összehordott favédgát

¹⁾ Vaniček, id. m. 445—446., és Ausführliche Geschichte, id. h.

feküdt, mely a bal szárnyat védelmezte. Ez volt azon erős állás, melybe Clairfait csapatait helyezte és melyben további rendeletig mozdulatlanul állni szándékozott.¹⁾

A Mehádia környékén történt események ezen kedvező fordulatánál érkezett Laudon augusztus 14-dikén Zimonyba, onnan 17-dikén Fehértemplomba. A csapatok elhelyezésével meg volt elégedve, csak még a Szászknán álló osztályt kívánta megerősíttetni s ez által döntőbbé tenni az Almáson keresztül Mehádia felé az útát, egyszersmind támogatni evvel a Divics, Moldva és Berzaszka közti csapatláncot. Azért már 19-dikén rendeletet adott, hogy Blofszky vezérőrnagy 2 Alvinczy zászlóaljjal, 1 zászlóalj Laseyval, 1 zászlóalj Brechainville és 6 század Schakmin vasassal a következő napon Szászára induljon. Laudon 20-dikán maga is oda ment és megsejmelte az Almáson átvészető összeköttetést Mehádia felé. Továbbá tudatta Clairfaittal, hogy óhajtáná, mennyire lehetséges, a törököket a „Bánságból“ egészen kiszorítani.

Ezek után Laudon visszament Zimonyba és azonnal hozzáfogott József császár kedvencz tervének, Belgrád bevételeének megvalósításához. Míg ő Zimonyban a főserég és az önkéntesek összevonásával és a csapatoknak toborzás által szaporításával foglalkozék, Clairfait csapatai újabb sikeres hadi ténnyt vívtak ki mehádiai állásaikban.

Augusztus 27-dikén Tschargatsi Mehmed basa egész erejével, 15,000 emberrel, szerencsét ment próbálni a császáriak ellen, és úgy előre nyomult a völgyben, hogy este már Toplecz és a Csaplya hegy között foglalt állást. Másnap korán reggel megszállta a lassmarci szoros fölött uralkodó fennsíkot s 2000 szpáhítt, legtöbbször lovasokat, azonnal leküldött a völgybe, hogy a császáriak létszámát és állásait kikémleljék.

Clairfayt 1 Terzi-zászlóaljat küldött ki a Krak-Bokár megszállására, egy másik zászlóalj ugyanazon ezredből e pont támogatására volt kirendelve. A Krak-Omír lejtőjén levő vonal és az elsánczolások védelme az oláh-illyr ezred határvadászaira és 1 Eszterházy-zászlóaljra volt bízva. A Biela-Rieka bal partján levő sánczokban és a bal szárnyon 2 Reisky-zászlóalj állt.

E közben az előre küldött szpáhik a jobb szárny erejéről biztos tudomást szereztek magoknak. Utánok sok gyalog ment az elsánczolt magaslatok irányában. A janicsárok támadását 5 ágyú támogatta, melyeket a törökök Lassmareről vittek le a síkságra. A támadás a jobb szárny sánczai ellen reggeli 9 órától délutánig tartott. Hatályosan visszavertek minden támadást. Mindamellet, ugy látszott, hogy Tschargatschi Mehmed a csata eldöntésére teljes erejét nem akarta kifejteni; nyugodtan állt a Lassmaren, sőt végre ott elsánczolni kezdte magát.

¹⁾ Pesty Frigyes: „A szörényi bánság és Szörény vármegye története“ II. k. 354—355. II., és Böhm. id. m. II. k. 188. l.

E feltűnő határozatlanság az eldöntés percét sietteté.

A haladóktalan támadásra kiadott parancs örömrivalgással fogadták. Egy Eszterházy zászlóalj, 2 de Vins-zászlóalj és 2 Stein-zászlóalj öt négyseget képezett, és a Krakú Omir és Biela Rieka közötti térségen két esatarendben állt föl. Egy Eszterházy-zászlóalj hátul a temetőt tartotta megszállva. Egy de Vins-zászlóalj és 1 Alvinczy-zászlóalj támogatásra voltak kiállítva. Tíz század Erdődy-huszárs az első, 6 század Württemberg-vasas a második esatarend hézagai között, és ezek háta mögött még 6 század Anspach-dragonys foglalt helyet. A táborszernagy Hütten vezérőrnagygyal a jobb, Wartensleben altábormagy d'Alton vezérőrnagygyal a bal szárnyon, és Wallis altábormagy a középben vezényelt. Auersperg vezérőrnagy volt az összes lovasság parancsnoka.

Az indulás zene között történt. A támadás a síkságon felállított ellenséges ágyúk ellen volt irányozva.

A sereg, miután az ágyúkat elnémitotta, feltartóztatlanul ment a Lassmare lejtőjén fölfelé. Az osztrák ágyúk oly gyorsan és hévvel támogatták a vállalkozást, hogy az ellenség gyöngye ellentállás után ingadozni kezdett. A meddig a szaladókat utolérhetni lehetett, a esászári lovasság folytonosan vagdalta. Csak midőn már őket üldözni többé nem volt szabad, midőn a gyalogság a nehéz út miatt a lovasságot tovább nem követheté, csak akkor ért véget az üldözés. De a középhad oly gyorsan nyomúlt előre, hogy az ellenség ágyúit és löporos társzekereit hátrahagyta, s 3000 ember, kik a jobb szárny sánczai támadásával voltak elfoglalva, hadtestöktől elmentszetvén, a hegyekbe kényszerült menekülni. Állásának legvitézebb védelmezése után a Terzy-ezred az általános előnyomulást követte, több osztálya a hegyekbe nyomúlt, hol az elszéledt ellenség egy részét elfogta, de annak jelentékenyebb számát leölte.

Clairfait 20-ka éjjelen csapatosztályával a toplezi hegyen táborozott. El volt határozva a kivívt előnyöket fölhasználni, és a törököket egész Uj-Orsova alá kergetni.

A csapatok tehát 19-én reggel a koramniki hegyszorosnak indultak, hol ellentállás volt várható. Azonban az ellenség már az éjjel e pontot is elhagyta; sőt a Zsupanek melletti síkot is kiürítette. A táborszernagy tehát elégnék tartotta, ha csak két de Vins-zászlóalj és 6 osztály Erdődy-huszárt küld előre a Dunáig. Nehány száz szpáhit, az utolsókat még, kik a síkságon maradtak, a huszárok a Csernán túla nyomtak, és a hidat azonnal fölszedték. A sereg zöme, mintegy 15,000 ember, már átmment a Bachna patakon, és Cserneeznek sietett. Az uj-orsovai ágyúk s azon 17 sajka lövegei, melyek Ó-Orsovából a vár ellen lefelé mentek, az előnyomúlt csapatok ellen sikertelenül működtek. Ellenben a esászári ágyúk sem érhatték el azon 22 ellenséges sajkát, melyek közel a Cserna torkolatához a Dunán álltak.

A törökök előtte való napon 5 ércz ágyút, 35 lőszerkocsit, 4, hordó puskaport, 8 zászlót hagytak hátra, 300 halottjuk Lassmare és Toplecz között feküdt, mintegy 700 a jobb szárnyon a hegyekben, 84-et, közöttük egy bimbasát, s más 7 tisztet elfogtak.

Az osztrákoknak 29 halottjuk s 8 ló veszteségek volt, 79 ember s 29 ló megsebesült, 9 ember s 6 ló hiányzott.

Clairfait a Mehádiánál kivívt győzelméről 28-dikán este, a topleczy hegyről, rögtön jelentést tett a fővezérnek. Laudon a következő napon kapta a tudósítást, és mielőtt még értesítve lett volna, hogy a török sereg zöme a Csernán át nyomatott és a Bachna patakon átkelve Csernecz felé sietett, már aug. 29-dikén Fehértemplomban kiadta a fősergnek a Belgrád elleni indulást elrendelő parancsolatot.¹⁾

Az utóbbi győzelem következtében Jusuf szeraszkiez elhagyta a dél-magyarországi részeket és a Dunán át visszavonult. Clairfait, a fővezér rendeletére, nélkülözhető csapatait a mehádi völgyből Fehértemplom felé Belgrád körülzárolására Zimonyba vezeté. A Tisza-, Duna- és Marosköz őrzetére hagyott csapatok felett ismét az időközben felüdült Wartensleben altábornagy vette át a parancsnokságot.

Néhány nappal Belgrád körülzárolása előtt az Uj-Palánkánál állomásozó Liptay alezredes egy csapat önkéntest, bizonyos Marián vezetése alatt, átküldött portyázni Szerbiába. E csapat a Szendrő és Pozsarovác közt elterülő vidéket bekalandozván, ott a Morava partján az említett két városból tanácskozás végett összegyűlt törököket majdnem teljesen lekaszabolta. Pár nappal később sikerült ugyanazon csapatnak egy török csapatosztályt Ráma mellett szétugrasztani. A Kázán nevű dunai sziklák mögött, Borecs szigetnél ismét a bánati hadtest egy másik osztálya szeptember 16-dikán egészen tönkre tette a törököknek ágyúnaszádokból álló hajóraját, melynek főadata volt Belgrád ostromát megnehezíteni.

E közben Belgrád vára bekerítetett és szeptember 18-dikán megkezdetett ellene a bombázás. Szeptember 30-dikán történt az első roham a külváros erődítményeire, melyek aznap este a császáriak birtokában voltak. Október 7-dikén Osman basa, a vár parancsnoka, megadta magát, s a föltételek másnap, október 8-dikán mindkét részről aláíratlak.²⁾

Ez a háború hatodik befejező mozzanata!

¹⁾ Pesty és Böhm az „Oesterr. militärische Zeitschrift“ után.

²⁾ József sietett a Belgrád bevételéről szóló örömhírt Katalinnal [is közölni. Október 12-dikén írja a császárnőnek: „Madame ma soeur. Je m'empresse de communiquer à V. M. I. la nouvelle que je viens de recevoir que Belgrade a été pris par le maréchal Laudon par capitulation. Je suis sûr qu'Elle voudra bien prendre toute la part au plaisir que cet événement me cause, d'autant plus qu'il contribuera à l'avantage de la cause commune, en forçant notre ennemi à la paix, et

Néhány nappal Belgrád eleste után, október 13-dikán, Szendrő is megadta magát Otto tábornoknak a nélkül, hogy csak egy lövés is történt volna. November elején pedig Kladovát foglalta el Wartensleben. És így az egész hosszú szerb határon, a Drinától a Timokig, minden erősség az osztrákok birtokába került.

Ha a győzelmeiket kellőképen kibányászták volna és nagyobb erővel fordultak volna esapataink a Dunán-túli részek belseje felé: nem lett volna nehéz, talán még ez év folytán, egész Szerbiából kiűzni a törököket és meghódítani a tartományt. Ha valaha, úgy éppen Belgrád és az említett várak bevételé után kínálkozott Józsefnek az alkalom messze kiható terveit, melyekkel a háborút kezdé, megvalósítani, és nemcsak a keleti, de az összes európai viszonyoknak más alakulatot adni.

Ez azonban nem történt!

Belgrád bevételé után Laudon 18.000 emberrel, a főserег egy részével, és a „bánsági“ hadtesttel Ada-Kaleh, vagyis Uj-Orsova ostromához fogott, mely szigetvár azonban csak 1790. évi ápril 16-án adta meg magát.

A törökökkel folytatott háborút 1791. évi augusztus 4-dikén a sistowi béke fejezte be, a régi birtokálladék alapján. Ami annyi milliókba és oly sok ezer ember életébe került, most ismét török kézre esett vissza. Az ország vérző szívvel volt kénytelen a portának átengedni Belgrádot, Uj-Orsovát, Gradiskát, Dubiczát és Szabácsot.

A szétfutott dél-magyarországi lakosság lassanként visszatért romban heverő falvaiba. Siránkozva feldúlt tűzhelyei fölött, sajnó kebellet gyászoló legyilkolt vagy rabságba hurczolt családtagjait. Mindent újból és előről kellett kezdenie; de ez most annál nehezebb volt, mert a különben is igen silány termést letarolta az ellenség és az inséges bolyongásaiból hazatért népnek az építkezéshez s a téli élelem beszerzéséhez hiányzott a szükséges költség.

Az országban mindenfelé tetőpontjára hágott az elégedetlenség. A forrongás nőttön nőtt. A nemesség titkos összeesküvéseket forralt. Gúnyiratok terjesztettek birodalomszerte, melyekben a császár személye, az oroszokkal kötött szövetsége, de legfőképen a törökök ellen czél és haszon nélkül viselt ezen háborúja ellen epés kifakadásokban nyilatkozott a közvélemény.¹⁾ Aradon és Temesvárott oly ingerültség

à Lui donner la satisfaction qu'il Lui doit. Agréez, je vous prie, Madame ma soeur, les assurances de la plus inviolable amitié, du plus sincère attachement et de la plus haute considération avec lesquels jè suis la vie.“ (Arneth Alfr.: „Joseph II. und Katharina von Russland.“)

¹⁾ Ily gúnyiratok és a kort jellemző politikai nyomtatványok voltak, hogy csak néhányat említsek: a) „Herrn Schlendrians, obersten Richter zu Tropos, Erklärung der troposanischen Kriegsvorfälle.“ — b) „Hazaíak tüköre.“ — c) „A polgári barátimhoz a mostani folyó időről.“ — d) „Betrachtungen aller hungarischen

vett erőt a kedélyeken, hogy a nép szinte fölkelésről kezd vala gondolkodni, sőt az ügybe már némely magyar ezredeket is beavatott. A czél az volt, hogy a törökök győzelmének esetében vele szövetséget kössenek, és az ellenségesen alakuló külviszonyok s a porosz király által is támogatva, az alkotmányt helyreállítsák.

Igy végződött az 1788. évi török háború!

nieht adelichen Staatsbürger.“ — e) „Josephus II. in campis Elysiis.“ Somnium Eleutherii Panonii (= Jos. Keresztury) stb. — Ez utóbbiban, mely a mennyei szentek diességébe fölvevtt Mária Teréziának szemrehányó párbeszédeit tartalmazza fiához, II. József császárhoz, a következőket mondja Mária Terézia a jelen török háborúra vonatkozólag fiának: „O fili! eum de fatali hoc bello cogito, unde incipiam, aut ubi finiam, nescio. Bellum inchoasti non laesus; arma strinxisti contra amicos, non hostes; sanguinem humanum fudisti sine causa; thesauros expendisti incerto eum eventu. Vis amplius? Belgium perdidisti; Angliam, Prussiam, Svecos, Hollandos, et Polonos contra te armasti, Hungariam concitasti, equestrem ordinem invitasti subditos ad incitas redegisti, tibi denique praematuram mortem accersisti. Et hi sunt fructus belli? hae illae tuae victoriae? hae tua laurea? Praetermitto id, an sine consensu populi, qui onera fert, militem et nervum praestat, bellum inferre Regibus fas sit? Tu plebi rusticae de singulis faeni et farinae centenariis, aut avenae, hordeive metretis a quavis statione cruciferos duos promissisti. Hoc pretio miser agricola, qui Bihariensem aut aliam magis adhuc remotam inhabitat Provinciam, Petrovaradinum, Zemlinum, Pancsovam, aut ultra etiam Belgradum, emensum sibi annonae pondus subvehere obstringebatur. 30—40 milliarium itinere confecto, 4—5 florenos, pro ratione nempe distantiae, abs te accepit. Infelix rusticus tanto itineris intervallo, rigidissima etiam hyeme, aut via, nivibus et pluviis prorsus labefactata, emenso duplo et triplo plus expendit, hoc praesertim tempore, quo pretia rerum omnium usque adeo creverant? Quis numerum equorum, boumque, qui in tam adverso, tamque longinquo itinere periverunt, inibit? Miserabile sano fuit spectaculum, hic currum integris saepe diebus, noctibusque in luto haerentem, ibi equum aut bovem prostratum, miserum autem colonum levatis ad caelum manibus flentem, opemque implorantem videre. „Milliókra megy az innen származó kár?“ Et ubi est neglectus domesticae rei? „Elmulasztották, a szántást vetést.“ Quot centena operariorum millia a Comitatibus subministrata, quorum alii in extremis Regni finibus cuniculos fodere, alii munimenta erigere, alii pontes struere, alii ingentis molis aggeres in ipso adeo hostico, adeoque media inter belli pericula educere coacti sunt! Quam ingens, ac intolerabile onus fuit, militem ultro citroque commeantem vehere et revehere, aegrotos ad nosocomia ducere, belli impedimenta de loco ad locum promovere? Omnia haec ultimae tantum hominum classi incubuerunt. Nobilitas quoque innumeris hoc belli tempore afflicta fuit calamitatibus. Quis annonam, foenum, avenam, hordeum, nisi illa suppeditavit? Pretio, sed quali? Quod praefecti statuerunt caesaris, et nec illo acre parato, sed in chartis, in promissis. „Ők pedig kész pénzért vásárolták azt Ausztriában, Styriából és Morvaországból.“ Multis eorum vacua ostendentibus horrea comminationes adhibitae, violataque nobilitatis praerogativa, militari etiam brachio vis illata fuit. Universae Provinciae germanicae unam tantum, sola autem Hungaria duas onerum bellicorum partes tulit! Cur status Regni in consilium non vocati? Cur de Hungaris sine Hungaris omnia acta!“ —

